

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2010 рік
Випуск 12

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний
наук. співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корнюченко С.В. – доктор іст. наук, доцент,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Гуржій О.І. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор.
НАНУ;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук,
професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук,
професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Рєсінт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює
щирі подяку за сприяння
у підготовці випуску
депутату Черкаської обласної ради,
почесному голові асоціації “Незалежне
об’єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району”,
почесному голові фонду
ім. І.М.Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
zareestrovano faxovim vidanniam z istorii

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №9 від 19.06.2010 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2010
© Черкаський національний університет, 2010
© Автори статей, 2010

ЗМІСТ

До 10-ї річниці діяльності Наукового товариства істориків-аграрників

Фареній І.А. Десять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників	6
Бондар В.В. Наукове товариство істориків-аграрників	8
Бушин М.І. Секція Наукового товариства істориків-аграрників в Черкаському державному технологічному університеті	10
Земзюліна Н.І. Секція гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства)	12
Мельниченко В.М. Секція з аграрної історії Черкащини	13

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

Рєсєт О.П. Світовий сільськогосподарський ринок і сільське господарство України (1861 – 1917 рр.): сучасне бачення проблеми	15
Герінбург О.В. Вивчення сезонного „уходництва” сільськогосподарських працівників земськими статистиками Херсонської губернії	17
Гоцуляк В.В. Дослідження аграрної і соціальної історії пореформеного селянства та деяких аспектів інституціоналізації як форми організації наукових досліджень в сучасній історіографії	20
Захарченко М.В. Основні тенденції вивчення радянськими істориками освіти на селі в Українській СРР в 20-х рр. XX ст.	24
Крайсвітня Ю.В. Дослідження юридичних аспектів Столипінської аграрної реформи у дорадянській історіографії	26
Масненко В.В. „Пасічник”, або „краший землероб” історичної ниви: аграрні сюжети наукової спадщини Віталія Підгаєцького	28
Мельниченко В.М. Історія сіл у краєзнавчих дослідженнях (на прикладі Черкащини)	31
Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жупеля „куркуль”	33
Степанчук Ю.С. Тема державності України другої половини XVII – XVIII ст. у публікаціях „Українського історичного журналу” на межі 1980-1990-х рр.	37
Тараненко О.М. Історіографія аграрної політики П. Скоропадського: стан наукового вивчення та періодизація	39
Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія соціально-економічних наслідків аграрних реформ другої половини XIX ст.	44

Аграрна історія в іменах

Велигорский В.Н. Репрессии ученых-аграрников в Среднем Поволжье в 30-е гг. XX в.	48
Волос О.В. Агрономічна діяльність земців Херсонської губернії	49
Глазунов Г.О. Міністерська доля як момент істини	52
Завадська І.М., Палилюк М.І. Інтеграція ідеї громадської агрономії в сільському господарстві України в першій чверті XX ст.	56
Каденюк О.С. Засади діяльності громадської агрономії в західноукраїнському селі Східної Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.)	59
Костенко О.О. Внесок вчених аграріїв Київщини у становлення сільськогосподарської науки та освіти в Україні (кінець XIX ст. – початок XX ст.)	62
Лук’яненко О.В. Освітяни Полтавщини: на межі сільської практики та господарської теорії (1956–1957 рр.)	65
Орлик В.М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії	67
Пашенко В.В. „Продовольство з України” (діяльність Олександра Шліхтера по вивезенню продовольства з українського села до РРФСР)	69
Тригуб П.М. Трагічна доля директора радгоспу	72

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Біда О.А., Прокопенко Л.І. Удосконалення вищої педагогічної освіти в системі наукових досліджень лабораторії „проблеми сільської початкової школи”	76
Венгерська В.О. Селяни Правобережної України: регіональні особливості пошуку національної ідентичності	78

Голиш Г.М. Розвиток освіти українського села в період нової економічної політики 1921 – 1929 рр. (на матеріалах історії Чапаєвської (богушковослобідської) школи Золотоніського району Черкаської округи)	80
Драч О.О. Вища жіноча освіта у внутрішній політиці уряду Російської імперії у другій половині XIX ст.	82
Книга М.Д. Типи женских сельскохозяйственных школ в конце XIX – начале XX вв.	85
Кучеренко Г.В. Організація освіти сільської молоді у повоєнний період (1943–1950 рр.)	87
Лахач Т.О. Політика радянської влади щодо моралі та світогляду селянських родин у Радянській Україні 1930-х рр.	91
Лозовий В.С. Сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період Директорії УНР	92
Мазуркевич А.В. Рівень розвитку закладів культури як показник якості життя сільського населення України в 60-х – 80-х рр. XX ст.	95
Михайлюк О.В. Взаємини між селянством і владою в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст.	98
Опря Б.О. Господарська діяльність православного парафіяльного духовництва в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України)	102
Петренко І.М. Чернецтво як привід для розлучення подружжя серед сільського населення XVIII ст.	105
Портнова Т.В. Лихо з розуму: проблема впливу освіти на селянську культуру в українській суспільній думці другої половини XIX ст.	107
Приймак О.М. Традиційні архетипи самоорганізації південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст.	109
Ситник О.М. Ідеологічна політика більшовиків стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.	112
Темченко А.І. Семантика просторово-тілесних розташувань	117
Тупчієнко М.П. Семантичні паралелі технологій обробки коноплі та заліза в народних уявленнях східних слов'ян	120
Тхоржевська Т.В. Побратимство / посестринство в українському селі: „хлібні сестри” та „горілчані брати” (друга половина XX – початок XXI ст.)	121
Якиминська Л.В. Влада у світоглядних уявленнях українців (за матеріалами фольклорних текстів Степового Побужжя)	123

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Івангородський К.В. Селянський чинник у генезі українського козацтва	126
Кочерга В.А., Шамрай М.Г. Соціальна політика гетьмана І. Мазепи	131
Милешина Н.А. Экономические проблемы помещичьего хозяйства во второй половине XVIII столетия	134
Михайлюк Ю.М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст.	136
Овсінський Ю.В. Методи та окремі рецепти фільваркової ветеринарії в Подільському воєводстві Речі Посполитої у першій половині XVIII ст.	139
Чорний М.І. Млини церковної власності в межах передмість і приміських земель Львова у XIV – першій половині XIX ст.	142

Селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Берестовий А.І. Законодавче забезпечення повноважень податкового інспектора в Російській імперії у другій половині XIX ст.	147
Бундак О.А. Розвиток транспорту на Волині та його роль для економіки краю (друга половина XIX – початок XX ст.)	150
Буравченко Р.В. Розвиток цукрової промисловості на українських землях в 1861-1914 рр.	154
Гордуновський О.М. Купецтво як основний суб'єкт торгівлі хлібом на Півдні України в XIX ст.	157
Гусс К.С. До питання про виникнення фабрично-трудоного законодавства в Російській імперії у післяреформений період	161
Дем'янюк О.Й. Волинське селянство у початковий період Української революції 1917 – 1921 рр.	163
Десятніков І.В. Захворюваність і травматизм сільськогосподарських робітників в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)	166
Єрмілов В.С. Проблема оплати медичної допомоги сільському населенню земств в останній третині XIX ст.	169

Іващенко В.А. Податкова політика гетьманського уряду в українському селі (квітень – листопад 1918 р.)	171
Калиняк Л.Д. Стронніцтво людове – організатор селянського страйку 1937 року в Західній Україні	173
Корновенко С.В. „Декларація генерала Денікіна з земельного питання”: її суспільно-політичний резонанс	176
Мойсієнко В.М. Теоретико-історичні аспекти правового регулювання земельного сервітуту на території України (друга половина XIX – початок XX ст.)	180
Овчаренко О.І., Сухушина О.В. Аграрне питання в Боснії і Герцеговині напередодні та під час повстання 1875 – 1878 років	183
Олійник І.В. Моделі успішної модернізації селянських господарств Правобережної України на початку XX ст.	186
Передерій І.Г. Український хліборобський рух в умовах суспільно-політичних процесів 1917 – 1918 рр.	189
Посадский А.В. Крестьянство периода модернизации: аспекты трансформации	191
Рачковський Г.В. Розвиток мережі сільських поселень Середнього Полісся у кінці XIX – середині XX ст.	194
Суханова Н.И. Аграрная политика Добровольческой армии на Ставрополье	197

Українська селянська кооперація

Вісин В.В. Соціально-економічні умови відродження та розвитку української сільськогосподарської кооперації у Волинському воєводстві в 20-х роках XX ст.	201
Власенко В.М. Кооперативний досвід міжвоєнної української політичної еміграції в Румунії	203
Глушан О.В. „Історія кооперації” С.В. Бородаєвського як пам’ятка української кооперативної думки	206
Дулгерова О.М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва	208
Земзюліна Н.І. Міжнародний і вітчизняний досвід кооперативних об’єднань: питання теорії та практики	211
Лазуренко В.М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу	215
Олянич В.В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. XX ст.	220
Онїпко Т.В. Внесок млинарської галузі вітчизняної споживчої кооперації у розв’язання продовольчих проблем (1926 – 1928 рр.)	223
Пятницькова І.В. Благодійна діяльність кооперативних товариств Південної України у кінці XIX – на початку XX ст.	226
Романюк І.М., Романюк Б.І. Господарська діяльність спеціалізованого всеукраїнського кооперативного товариства „Кооптах”, у середині 20-х років XX ст.	228

Аграрний розвиток у XX – на початку XXI ст.

Барабаш Ю.В. Проблеми сільської охорони здоров’я в Донбасі у 20-х рр. XX ст.	231
Білик О.А. Економічне підґрунтя становлення радянської влади в українському селі на початку 20-х рр. XX ст.	232
Верховцева І.Г. Село Південної Бессарабії в умовах радянізації краю	235
Гальчак С.Д. Репатріанти як важливе джерело трудових ресурсів Поділля	238
Гальченко С.І. Диференційоване забезпечення населення УРСР згідно карткової системи у завершальний період Великої Вітчизняної війни	241
Гончаренко О.М. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату „Україна”: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941 – 1944 рр.)	243
Горбатюк О.С. Десятирічний план будівництва електростанцій в УРСР (1951–1960 рр.)	247
Горло Н.В. Особливості переселення пільгових категорій населення у період будівництва Дніпровського гідрокасаду (50-70-ті рр. XX ст.)	249
Горох М.В. Цінова політика “Торгсину” як показник ставлення держави до власних громадян на прикладі Чернігівської облконтори	252
Десятников О.В., Морозов А.Г. Медичне обслуговування найманих робітників у сільському господарстві України в добу НЕПу	254
Кантемирова Р.М. Сільські кустарні промисли в період нової економічної політики	256
Капустян С.С. Початок сталінської „революції згори” в українському селі	258
Кузин В.Н. Зарождение основ системы продовольственной безопасности в СССР в период НЭПа	260
Кунев С.Н. Отношение крестьянства Мордовии к политике свертывания НЭПа в деревне	262

Латишева О.В. Особливості здійснення окладного страхування в сільському господарстві УСРР (1928–1933 рр.)	263
Лехан Л.Б., Дацюк Т.К. Відсторонення селянина-колгоспника від управління виробництвом (30-ті рр. XX ст.)	267
Лісовська О.В. Матеріально-технічне забезпечення електрифікації сільського господарства в Українській РСР (друга половина 60-х рр. XX ст.)	269
Лобач К.В. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933–1934 рр.)	271
Лубко І.М. Вплив політики ціноутворення на зміст аграрних перетворень (50-ті рр. XX ст.)	274
Мазило І.В. Внесок залізничників у відродження і розвиток сільського господарства України (1943 – 1950-ті рр.)	277
Мартинюк Я.М. Сільська гміна як одиниця територіального самоврядування на Волині у міжвоєнний період	279
Мельничук О.Ю. „Селяни і „Торгсин”: система заготівель побутового золота в УСРР(1932-1936 рр.)”	282
Мельничук О.А. Соціальний захист сільських робітників в Україні в 20 – 30-ті рр. XX ст.	284
Михайлик А.О. Нестеровецька „волинка” 1931 року	286
Мотрєвич В.П. Динаміка валової продукції сільського господарства України в 1940-е – початок 1950 – х гг.	289
Надькин Т.Д. Голод 1946-1947 годов в Среднем Поволжье (по материалам Мордовии)	290
Нечипоренко З.В. „Українізація” і забезпечення прав національних меншин Півдня України в 1920-х – на початку 1930-х рр.	292
Олійник О.С., Рибак І.В. Запровадження радянської моделі соціально-побутової інфраструктури у західноукраїнському селі (1945 – 1955 рр.)	295
Отземко О.В. Розподіл земельного фонду в Донецькій губернії (1920-1925 рр.)	297
Перехрест О.Г. Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943 – 1945 рр.: проблеми та наслідки	300
Петрова А.І. Основні напрямки аграрної політики окупаційної влади на території Поділля в 1941 – 1944 рр.	304
Романець Н.Р. Боротьба з „порушеннями революційної законності” в українському селі у постголодоморний період	307
Свідерська О.М. Сільськогосподарські райони Поділля та Південно-Східної Волині у добу нової економічної політики (1921 – 1929 рр.)	309
Скрипник О.М. Хімізація сільського господарства України та проблеми модернізації хімічної індустрії в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.	312
Сушик І.В. Колективізація Волині: насилля й спротив повоєнних років	315
Сыпченко А.В. Политический процесс по делу „Волжской контрреволюционной организации „Трудовой крестьянской партии”	318
Фільваркова А.В. Винуватці трагедії (більшовицька політика в українському селі 1928 – 1933 рр.)	321
Фрей Л.В. Політика радянської влади щодо заможного селянства України в період колективізації (1929-1932 рр.)	323
Цибуленко Г.В. Друга колективізація на Херсонщині у 1944-1947 рр.	326
Черемісін О.В. Проблеми розвитку агропромислового комплексу Херсонської області у 2000 – 2010 рр.	333
Шевельков А.И. К истории начала и некоторых итогах развития сельского хозяйства нечерноземной зоны РСФСР во второй половине XX в.	335

Рецензії

Пиріг Р.Я. С.В. Корновенко. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). – Черкаси, 2009. – 440 с.	339
Корновенко С.В., Морозов А.Г. І.В. Рибак. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу НЕПу. – Кам’янець-Подільський: ПП Сисин О.В., 2008. – 244 с.	340
Леп’яко С.А., Демченко Т.П. В.Шевченко. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.	341
НАШІ АВТОРИ	343

До 10-ї річниці діяльності Наукового товариства істориків-аграрників

І.А. Фареній

ДЕСЯТЬ РОКІВ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Розвиток громадянського суспільства, з яким на сучасному етапі історичного поступу українського суспільства пов'язується ключова роль в утвердженні демократії та вирішенні соціальних проблем, об'єктивно потребує навичок самоорганізації та самоврядування. Одним із шляхів їхнього формування є об'єднання і діяльність людей у громадських організаціях. За рівнем охоплення населення громадськими установами наша держава посідає далеко не перше місце у світі і поступається за цим показником не лише країнам Центральної Європи, а й Латинської Америки. Менше 20% громадян України має членство у громадських організаціях. При цьому значна їх частина існує формально. В Україні нараховується 50 тис. громадських організацій, з яких, за оцінками експертів, тільки 10% вважаються реально існуючими [1, 49-50]. З'ясування факторів розвитку відповідних утворень є важливою складовою пізнання процесів формування громадянського суспільства, які мають безпосереднє відношення до вирішення нагальних проблем сучасного суспільного поступу.

До реально діючих установ належить і Наукове товариство істориків-аграрників – громадське об'єднання науково-педагогічних та наукових працівників, що працює в Черкаській області. Приклад його існування важливий як з точки зору врахування тенденцій становлення громадських організацій як форми реалізації, представлення та захисту інтересів людей, так і демонстрації можливостей громадських установ в організації науково-дослідної роботи, з'ясування їхньої ролі у розвитку науки.

Діяльність Наукового товариства істориків-аграрників вже знаходила відображення в літературі – у газетних публікаціях та наукових виданнях. Щоправда, більшість із них походження із самого ж Товариства. Першим проінформував у пресі про роботу організації В.М. Лазуренко [2]. Згодом з нагоди п'ятої річниці Товариства основні проблеми його діяльності висвітлив І.А. Фареній [3]. Роль черкаського селянствознавчого осередку у співпраці науковців нашої держави відображено у монографіях С.В. Корновенка [4, 130-133; 5]. З нагоди десятих роковин діяльності організації групою його членів підготовлено брошуру, в якій висвітлено основні питання становлення Наукового товариства істориків-аграрників [6].

Безперечним успіхом є відображення роботи Товариства в працях незалежних від нього авторів. У дослідженнях В.В. Бондаря, присвячених сучасним проблемам селянствознавства, Наукове товариство істориків-аграрників розглянуто як один з небагатьох центрів науково-дослідної роботи в галузі аграрної історії, показано його структуру, напрямки роботи та наукові здобутки членів Товариства [7; 8, 9-10, 15].

У березні 2010 року Товариству істориків-аграрників виповнилося десять років. У бурхливій нестабільності та калейдоскопі новачій сучасної ще не досить тривалій епохи досягненням стають навіть нетривалі періоди існування тих чи інших утворень. А десятилітнім ювілеєм може похвалитися далеко не кожна установа чи підприємство. Та й у будь-якому вимірі десятиліття – серйозний строк діяльності, який вимагає підведення підсумків, аналізу ключових етапів та напрямків роботи, відвертої констатації недоліків та визначення потенційних можливостей, окреслення подальших перспектив. Тому видається обґрунтованою поява представленої розвідки. Мета її – показати підсумки роботи Наукового товариства істориків-аграрників, проаналізувати проблеми діяльності, визначити можливі напрямки подальшої роботи.

На десяту річницю діяльності Наукове товариство істориків-аграрників сформована і реально діюча науково-дослідна установа з розгалуженою структурою. Вона стала уособленням черкаських істориків і організацією, яка взяла на себе місію створення умов обговорення історико-аграрних проблем на спеціальних наукових форумах та актуалізації аграрної історії. Наукове товариство істориків-аграрників, разом із Інститутом історії України Національної академії наук України та Черкаським національним університетом ім. Богдана Хмельницького, шляхом проведення Всеукраїнських симпозіумів з аграрної історії забезпечило координацію і консолідацію дослідників-селянствознавців. Широка науково-дослідної та організаційної роботи Товариства істориків-аграрників зумовила визнання його як центру історико-аграрних досліджень, складової наукового простору нашої держави.

Авторитет Товариства у науковому середовищі має задокументований характер. Свідченням тому є апробація в структурах Наукового товариства істориків-аграрників дисертаційних робіт, проведення експертних оцінок їхніх положень, виконання наукових досліджень відповідно до планів НТІ-А. При цьому слід зазначити, що трапляються випадки декларування в текстах дисертацій факту

проходження експертизи в Товаристві, які не відповідають дійсності. Останнє якнайкраще вказує на вагомості позиції Товариства істориків-аграрників у вирішенні наукових питань. Зрештою, сучасна історіографічна література констатує сталий характер діяльності Наукового товариства істориків-аграрників та пов'язує з нею самостійний етап у розвитку історіографії українського селянства, який характеризується інституціоналізацією історико-аграрних досліджень – досягненням організаційної єдності істориків-селянствознавців та формуванням власних „дисциплінарно-наукових ідеалів і норм” [Див.: 8, 9-10, 15].

Товариство дорожить своїми здобутками, визнанням його ролі в науковому житті держави. У той же час досягнення і не меншою мірою їх закріплення і збереження не є простим для громадської організації. Сучасний стан Товариства є наслідком цілеспрямованої розробки форм його роботи та їхнього втілення, підтримки активності членів Товариства, створення необхідної морально-психологічної атмосфери та організаційних умов для проведення наукової діяльності. Вироблення засад роботи проходило шляхом аналізу мотивації людей до участі в Товаристві та способів задоволення очікувань від членства, фінансових можливостей. Вивчався та популяризувався й історичний досвід діяльності наукових громадських установ [Див.: 9].

Об'єктивною основою дієздатності Товариства істориків-аграрників виявилися передусім сучасні умови життя і праці науково-педагогічної громадськості. Хронічне недофінансування вищої школи, завантаженість її управлінських структур нагальними проблемами навчального процесу та відповідний до такої ситуації стиль роботи зумовив проведення науково-дослідної праці на громадських засадах. За таких умов саме громадські об'єднання спроможні стати надійною формою здійснення наукової діяльності, широкого творчого життя. Розробляючи форми роботи Товариства, виходили з того, що воно покликане дати те, що неспроможні запропонувати ні кафедри, ні факультети, ні загалом офіційні відносини у науково-педагогічному середовищі.

Водночас негативні тенденції у сфері вищої школи руйнуюче впливають на морально-психологічне та організаційне становище Товариства істориків-аграрників. У Товаристві нема жодної штатної посади і усі члени залежні від ситуації за основним місцем роботи. Останні роки на „істаці” Черкаського національного університету були відзначені значним скороченням ставок науково-педагогічних працівників та зростанням обсягів роботи, що значно ускладнило діяльність Товариства. На громадську працю у людей не тільки не вистачає часу, а й сил. Негаразди із ставками ускладнюють міжособисті та професійні відносини, не сприяють науковій співпраці.

За такої конфігурації обставин Товариству доводиться вирішувати ключове завданням своєї роботи – забезпечувати фахову реалізацію його членів. Об'єктивною перепоною цьому є не тільки відсутність фінансових ресурсів для створення належних умов наукової діяльності та штатних посад. Передусім індивідуальний характер праці науково-педагогічних працівників ускладнює можливості роботи Товариства в цьому напрямку. На щастя, вчасно було помічено,

що організація не може розвиватися тільки в рамках загальнотовариських проектів – необхідно шукати ресурс для підтримки індивідуальних наукових зацікавлень і прагнень членів. І він був знайдений у створенні та діяльності підрозділів Товариства – його секцій – невеликих самодіяльних наукових колективів, що працюють за певними напрямками діяльності. У межах секцій відбуваються консультації та вироблення і здійснення власних науково-дослідних, навчально-методичних та культурно-просвітніх проектів, представлення себе у науковому просторі.

У процесі діяльності Товариства виробилася модель його взаємодії з членами, яка дозволяє враховувати морально-психологічні та організаційні аспекти життя й діяльності науково-педагогічних працівників. Сутність її полягає в тому, що, з одного боку, люди повинні бути задіяними у тих чи інших справах Товариства, а з іншого, справи Товариства не повинні їх обтяжувати, заважати виконанню обов'язків за основним місцем роботи тощо. Крім цього, громадські доручення можуть мати перспективу бути виконаними тільки в разі, коли люди беруть участь у заходах організації, коли вона їм у фаховому відношенні допомагає. Спроби зобов'язати когось до праці без належної фахової та морально-психологічної підтримки безперспективні.

Вказані підходи до мобілізації можливостей науково-педагогічних працівників дозволили створити досить великий колектив, перетворити його в стабільно функціонуючу науково-дослідну громадську установу.

На сьогодні організація діяльності Наукового товариства істориків-аграрників будується таким чином. Робота громадської установи здійснюється в межах спільних для всього Товариства завдань, а також відповідно до проектів його підрозділів. Загальнотовариські завдання мають науково-дослідний, науково-організаційний, а також технічний характер. Спільним науковим проектом членів Товариства стало створення „Енциклопедії історії українського селянства”. Науково-організаційна робота зосереджена на проведенні симпозіумів з аграрної історії, створенні спільно з Інститутом історії і філософії ЧНУ експозиції Музею аграрної історії, випуску газети „Історико-аграрні обрії” та збірника „Український селянин”. Чимало часу і сил доводиться віддавати й суто технічним питанням – звітуванню перед контролюючими державними органами. Не зайвим буде зазначити, що відомі випадки самоліквідації громадських організацій внаслідок непосильності для них витримувати тягар „ходіння” по адміністративних інстанціях. Товариство істориків-аграрників демонструє здатність вирішувати питання своєї репутації перед контролюючими органами.

Велика робота проводиться підрозділами Товариства. У складі організації працює одинадцять підрозділів – секцій та редакцій періодичних органів. Вони мають своїх співробітників та власні плани діяльності, самостійно проводять наукові та просвітні заходи, організовують видання наукової та навчально-методичної літератури. Співіснування загальнотовариської та секційної роботи забезпечує, з одного боку, продуктивне співробітництво істориків-аграрників різних кафедр, факультетів, інститутів та університетів, а з іншого – реалізацію

індивідуальних і групових (у межах Товариства) наукових інтересів.

Звичайно, робота Товариства розвивається не без проблем. Періоди активізації діяльності часто змінюються пасивністю, а то й просто бездіяльністю. Прояви недисциплінованості також мають місце в житті Товариства. Дуже болісним є кадрове питання. Певні напрямки роботи не реалізуються саме внаслідок відсутності людей, здатних їх проводити.

Але найбільшим негативом, що склався в Товаристві за десять років, стали тенденції до формалізму у просуванні певних форм діяльності та відсутність широкого кола літератури, виданої під грифом Наукового товариства істориків-аграрників. У підрозділах існує практика декларування значимих результатів без належних на те підстав. Внаслідок ряду організаційних причин Товариству не вдалося створити юридично залежний від себе науковий періодичний друкований орган. Кількість монографій та іншої літератури, рекомендованої до друку радою Товариства істориків-аграрників, не достатня для остаточного утвердження організації у науковому просторі.

Однак ті здобутки, які вже має Наукове товариство істориків-аграрників, вказують, що ресурси для подальшого розвитку і подолання проблем нашого поступу є. При цьому одним із дійових факторів подальшої успішної діяльності Товариства виступає визнання науковими колами нашої держави його ролі в актуалізації селянствознавчої проблематики, координації роботи істориків-аграрників та дослідженні історії селянства. Це потужний моральний поштовх до організаційної єдності та здійснення найсміливіших науково-дослідних проєктів. Товариство істориків-аграрників вдячне пильним дослідникам сучасної історіографії, від уваги яких не змогла сховатися скромна громадсько-наукова праця нашого Товариства, та усім, хто вимагав експертиз своїх дисертацій у Товаристві, брав участь у симпозиумах і проживаючи далеко за межами Черкаського краю наважився на вступ до Наукового товариства істориків-аграрників. Досвід роботи Товариства свідчить про великий потенціал справжньої наукової самодіяльності, яка очевидно може бути застосованою в кожному з регіонів України, мобілізувати сили науково-педагогічної громадськості і стати надійною основою продуктивної наукової роботи.

1. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. „Помаранчева” стадія становлення // Віче. – 2005. – №2(155).
2. Лазуренко В.М. Енциклопедії українського селянства – бути! // Соціал-демократ Черкащини. – 2003. – №16(42). – 19 вересня.
3. Фареній І.А. Авторитет черкаських істориків-аграрників зростає // Інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників „Аграрні обрії”. – 2005. – №3. – 11 березня.
4. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А.Денікіна, П.Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр.; Черкаський нац. ун-т; Наук.-дослід. ін-т селянства; Наук. тов. істориків-аграрників. – Черкаси: Ант, 2008.
5. Корновенко С.В. Українське селянствознавство 1990-х – початку ХХІ ст. (короткий огляд) // Альманах історичний. – Кельци, 2009.

6. Наукове товариство істориків-аграрників на 10-ту річницю діяльності. 2000–2010 / Десятников О.В., Земзюліна Н.І., Корновенко С.В. та ін.; наук. ред. А.Г.Морозов; упоряд. І.А.Фареній; Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси: Вертикаль, 2010.
7. Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2008. – Вип.19.
8. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2010.
9. Медалиєва О.З. Досвід актуальний сьогодні: діяльність громадських організацій вчених-істориків ХІХ – початку ХХ століття // Інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників „Історико-аграрні обрії”. – 2006. – №7. – 20 липня.

В.В. Бондар

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Науковий інтерес до селянствознавчої тематики не послаблюється вже багато років, а сама проблематика була і залишається одним із важливих напрямків української історичної науки. За період незалежності України з'явилося багато праць, виникли нові наукові осередки з вивчення історії селянства, відбулася значна кількість конференцій, семінарів, симпозіумів тощо. Професіоналізація історичної науки супроводжується створенням її інфраструктури (науковими товариствами, архівами, публікацією історичних документів, фаховою періодикою, національними та міжнародними об'єднаннями істориків), яка розширює їх комунікаційне професійне „поле”.

Важливим для української історичної науки є створення та діяльність різних наукових об'єднань дослідників. Так, у нашій країні, поряд із державними академічними установами, плідно працює ряд громадських інституцій. Значною мірою їх напрацювання пов'язані з вузівськими науковими осередками. До таких слід віднести Наукове товариство істориків-аграрників, яке діє при Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького.

Наукове товариство істориків-аграрників (далі Товариство, НТІ-А) виникло як громадська організація 19 лютого 2000 р. Головою товариства та його виконавчого органу (Ради) було обрано А. Морозова. Засновниками НТІ-А стали також І. Дарієнко, С. Корновенко, Р. Лях, В. Марочко, В. Мельниченко, Ю. Присяжнюк, І. Фареній, А. Чабан, А. Шатохін [5, 1].

Згідно зі статуттом, НТІ-А – це громадська наукова самоврядна неприбуткова організація, яка об'єднує на добровільних засадах вчених істориків, наукових працівників, трудові колективи сільськогосподарських підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності [8, 2].

Напрями наукової діяльності НТІ-А стосуються вивчення таких питань: традиції господарювання та традиційні форми організації праці українського

селянства; його світогляд, культура та соціальна психологія; історія розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва; місце і роль селянства в соціальній структурі українського суспільства; історія селянського самоврядування; соціально-економічні, соціокультурні характеристики селянства на сучасному етапі розвитку суспільства; історія селянської кооперації та її сучасний стан; політична культура українського селянства і екологічні проблеми українського села.

Станом на вересень 2006 р. Товариство налічувало 57 осіб, серед яких – 10 докторів історичних наук, 22 кандидати історичних наук, 2 кандидати економічних наук [10]. За словами його секретаря І. Фаренія, НТІ-А офіційно немає всеукраїнського статусу, функціонує як обласна громадська установа, однак науковою громадськістю сприймається як організація, що має загальнонаціональний масштаб діяльності. Одним із важливих завдань є удосконалення роботи секцій. Об'єднуючи близьких за професійними інтересами та характером підготовки дослідників, ці підрозділи здатні викликати їх ініціативність, яка неодмінно зумовить якісні позитивні зрушення в усіх структурах НТІ-А [9].

Товариство здійснює багатопланову роботу, яку можна поділити на суспільно-громадську та науково-дослідну. НТІ-А розвиває співробітництво з іншими науковими інституціями, громадськими організаціями і державними установами, сільськогосподарськими підприємствами, вищими навчальними закладами. Ведеться співпраця з Інститутом історії України НАНУ (особливо з О. Гуржієм, С. Кульчицьким, В. Марочком, О. Реєнтом та ін.), Черкаським державним технологічним університетом (М. Бушиним, В. Лазуренком). Налагоджено науково-дослідницькі взаємовідносини з Дніпропетровським, Донецьким, Кам'янець-Подільським, Харківським національними університетами. Існує досвід обміну публікаціями з різними науковцями країни.

В рамках міжнародного проекту „Інтерцентр” (керівники: Т. Шанін (Англія) та Є. Заславська (Росія)) НТІ-А виступило провідною організацією у підготовці статей про історію селянства України ХХ ст. та суспільно-політичні рухи на території України. Колектив кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького взяв участь у підготовці і випуску багатотомних видань, серед яких „Радянське село очима ВНК – ОДПУ – НКВС – КДБ”; „Трагедія радянського села”; „Історія махновського руху”. Проведено діалог з Російським центром зберігання і вивчення документів новітньої історії, Державним історичним архівом Російської Федерації, Центральним архівом Федеральної Служби безпеки Росії. Товариство відзначилось співпрацею з факультетом політології університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, А. Рибчинська), Науково-культурним центром з проблем селянства та селянських рухів (м. Варшава, Я. Якимек), Інститутом новітньої історії (Франція, М. Берілович).

Динамічно розвивається музей аграрної історії Наддніпрянської України, колекція якого на сьогодні налічує більше 120 етнографічних експонатів. Відбувається співпраця з Черкаським краєзнавчим

музеєм (В. Литовко), Черкаською обласною спілкою краєзнавців та обласним осередком товариства „Знання”.

Прикметно, що Товариство активно залучає до співпраці студентів, проводячи спільні дослідження з проблем історії селянства, комплектуючи фонди музею аграрної історії, здійснюючи різні заходи з наочного відтворення історичного життя українських селян: духовної та матеріальної культури, побуту, соціального і економічного життя.

Багатовекторною є науково-дослідна робота НТІ-А. Помітною подією в науковому житті держави стало проведення симпозіумів з проблем аграрної історії. У 1996-2008 рр. відбулося сім таких заходів. Перший Всеукраїнський симпозіум відбувся у жовтні 1996 р. на базі Уманської сільськогосподарської академії. Другий і наступний проводилися у Черкасах (другий – квітень 2000 р., третій – травень 2001 р., четвертий – березень 2002 р., п'ятий – вересень 2004 р., шостий – березень 2006 р., сьомий – вересень 2008 р.) [3; 4]. Незмінним головою оргкомітетів став А. Морозов, а організаційне забезпечення брали на себе історичні кафедри Черкаського національного університету.

Відрадно, що організатори і учасники форумів, окрім суто теоретичних розробок проблем аграрної історії, значну увагу приділяли сучасному розвитку українського села. Зокрема, секційні засідання третього симпозіуму проводилися на базі Інституту садівництва імені Л. Симиренка у Млієві Городищенського району, а учасники п'ятого вивчали досвід роботи господарств Чорнобайвського району Черкаської області.

Деякі симпозіуми присвячені конкретним проблемам (другий – реформі 1861 р., шостий – Столипінській земельній реформі). Але їх тематика, як правило, стосувалася загалом цілого блоку питань давньої, середньовічної, нової та новітньої аграрної історії українських земель. Серед них: історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії; аграрна історія в іменах; етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства; специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу; українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст.; аграрна історія періоду Української революції 1917–1920 рр.; українська селянська кооперація; аграрний розвиток України в радянський період; сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села. Всі матеріали надруковано в часописі „Український селянин”.

Важливе значення має формування організаційної структури Товариства. Так, у НТІ-А працюють такі секції: секція соціальної активності сільського населення; секція аграрної історії доби революції і непу; секція аграрної історії Черкащини; секція гендерних проблем села; секція Товариства в Черкаському державному технологічному університеті (ЧДТУ) та Черкаській академії протипожежної безпеки (ЧАПБ); секція Товариства в м. Умань [7, 1]. Коротко охарактеризуємо роботу окремих з них.

Секція соціальної активності сільського населення визначила для себе такі теми проведення відкритих теоретичних семінарів, як видатні постаті

в історії селянства та сільського господарства, економіка селянських господарств пореформеної доби та сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики [2]. У складі секції працюють Ю. Присяжнюк, І. Фареній, Г. Волошкевич, І. Десятніков, О. Десятніков, Г. Георгізов, В. Ігнатенко, С. Шамара.

Зокрема, на теоретичному семінарі „Соціальні аспекти історичного розвитку селянської кооперації” відбулося обговорення морально-психологічних характеристик кооперованих селян, зворотного впливу на кооператив традиційної свідомості українського селянства, вироблення у зв’язку з цим нових концептуально-методологічних підходів до проблеми тощо.

На семінарі „Міграційні процеси на території України в другій половині XIX – на початку XX ст.” Я. Бойко ознайомив присутніх із джерельною базою, методами дослідження, етапами міграції селянства та їх основними результатами. Наступний семінар був присвячений історії сільської інтелігенції Наддніпрянської України пореформеної доби, розглянуто методологію дослідження соціальних груп, поняття „сільська інтелігенція”, місце сільського інтелігента в соціально-становій структурі аграрного суспільства, особливості його світоглядних настанов і формування духовних цінностей.

Наступна секція спеціалізується на дослідженні Української національної революції і непу, підготовці колективних наукових праць і навчальних посібників з відповідних тем. Завдяки діяльності А. Морозова і С. Корновенка налагоджено співпрацю істориків-аграрників різних міст України.

Секція гендерних проблем села досліджує соціальну історію жінок та інші питання. Проводиться збір фактичного матеріалу по темі жіночого повсякденного життя в Україні (XIX–XXI ст.), робота в архівах з метою поновлення жіночих імен в соціальній історії України, формування фондів музею аграрної історії, регіональна співпраця по проблемі з Полтавським кооперативним інститутом. За словами Н. Земзюліної, секція має на меті провести ряд досліджень, в яких зробити жінок видимими в історії української національної культури та ввести жіноцтво як повноцінну (відносно самостійну) соціальну категорію в соціальну історію України [1].

Секція Товариства в ЧДТУ та ЧАПБ проводить дослідження з історії селянства періоду нової економічної політики, розвитку сільськогосподарської освіти наприкінці XVII–XIX ст., модернізації сільськогосподарського машинобудування в Україні пореформеної доби, вивчає життєвий шлях видатних постатей в історії селянства та сільського господарства.

Потрібно зауважити, що в країні сьогодні немає солідного енциклопедичного видання з історії селян. У грудні 2006 р. рада НТІ-А доручила спеціальній робочій групі організувати працю над створенням „Енциклопедії історії українського селянства”. Скоро були визначені наукові редакції майбутнього видання: „Історіографія аграрної історії”, „Соціальна історія селянства”, „Економічна історія селянства”;

„Етнографія селянства”; „Проблеми сільськогосподарської техніки і технологій”, „Проблеми духовного світу селянства”, „Проблеми селянських повстанських рухів”, „Історія селянства в діаспорі”, „Гендерні проблеми селянства”, „Історія діяльності видатних учених природничих наук: агрономів, зоологів, ветеринарів”, „Проблеми культурно-освітньої сфери сільської місцевості”, „Проблеми медичного обслуговування в сільській місцевості”.

Отже, сучасна українська історична наука завдяки діяльності Наукового товариства істориків-аграрників зробила значний крок у вивченні історії українського селянства. Регулярним науковим явищем стало проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, читань, „круглих столів” із проблем аграрної історії України. В Науковому товаристві істориків-аграрників відбувається розробка власної парадигми, дисциплінарно-наукових ідеалів і норм. Аналіз ролі процесів інституціоналізації в цьому плані при всій багатоманітності підходів до них дає розуміння важливого механізму, який забезпечує формування цінностей „дисциплінарної орієнтації” істориків, соціалізацію визнаних ними норм та поглядів у селянствознавчій сфері. Ці процеси мають свою специфіку залежно від методології й методики діяльності, особливостей організаційної єдності суб’єктів інституцій.

1. Земзюліна Н. І. Гендерні дослідження в сучасному українському суспільстві: пошуки моделей // *Історико-аграрні обрії*. – Січень 2006 р. – № 10.
2. *Історико-аграрні обрії*. – Грудень 2006 р. – № 9.
3. Калініченко В. В. Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (10–12 жовтня 1996 р., м. Умань Черкаської області) // *УІЖ*. – 1997. – № 1.
4. Мельниченко В. М. 3 історії симпозіумів // *Історико-аграрні обрії*. – 15 березня 2006 р. – № 4.
5. *Наукове товариство істориків-аграрників* (далі – НТІ-А). Протокол № 1 від 19 лютого 2000 р. // *Архів НТІ-А*.
6. НТІ-А. Протокол № 1 від 6 березня 2000 р. // *Архів НТІ-А*.
7. НТІ-А. Рада НТІ-А. 15 грудня 2006 р. // *Архів НТІ-А*.
8. Статут НТІ-А. Прийнято на установчих зборах НТІ-А 19.02.2000 р. // *Архів НТІ-А*.
9. Фареній І. А. Авторитет черкаських істориків-аграрників зростає // *Аграрні обрії*. – 11 березня 2005 р. – № 3.
10. Члени НТІ-А. // *Архів НТІ-А*.

М.І. Бушин

СЕКЦІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ В ЧЕРКАСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У лютому 2000 р. в місті Черкаси вперше в Україні за роки незалежності було створено Наукове товариство істориків-аграрників. Нині – це представницька громадська наукова самоврядна організація, яка об’єднує на добровільних засадах вчених-істориків, наукових працівників, фахівців

сільськогосподарських підприємств, установ, організацій різних форм власності.

Головними напрямками діяльності Наукового товариства істориків-аграрників є вивчення господарського досвіду та традиційних форм організації праці українського селянства, його світогляду, культури та соціальної психології; історії розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва; місця і ролі селянства в соціальній структурі українського суспільства; історії селянського самоврядування; соціально-економічні, соціокультурні характеристики селянства на сучасному етапі розвитку суспільства; історія селянської кооперації та її сучасний стан; політична культура українського селянства.

У лютому 2000 року секцію Товариства було створено і в Черкаському державному технологічному університеті (далі – ЧДТУ). Очолив її доктор історичних наук, професор Микола Іванович Бушин. На сьогодні чисельний склад членів осередку НТІА нараховує дев'ять осіб.

Бушин Микола Іванович (керівник)

Лазуренко Валентин Миколайович

Лисенко Алла Іванівна

Машенко Ірина Юріївна

Сташенко Сергій Іванович

Чубіна Тетяна Дмитрівна

Яшан Оксана Олексіївна

Стрижак Євген Миколайович

Вовкотруб Юрій Миколайович

В ЧДТУ проводяться круглі столи, методичні семінари з питань досліджень проблем аграрного сектора України.

Члени Товариства проводять власні наукові дослідження аграрних проблем історії нашої держави. Працюючи в цьому напрямку, члени секції Наукового товариства істориків-аграрників в Черкаському державному технологічному університеті створили немало цікавих досліджень.

У 2001 р. з ініціативи д.і.н., професора Миколи Бушина на Черкащині започатковано історико-краєзнавчу серію „Черкаський край в особах. 1941-2001”, присвячену видатним людям всіх районів Черкащини. У ній висвітлено трудовий, сповнений героїзму, шлях людей праці – Героїв Соціалістичної Праці, осіб, нагороджених орденом Леніна, відомих керівників агроформувань, заслужених працівників сільського господарства України, заслужених агрономів України тощо. Нині, коли вже побачили світ перші книги цієї серії, навіть затяті критики цієї колосальної роботи, яку проводить на професійному рівні команда істориків під керівництвом професора М. Бушина, стверджують, що це дійсно потрібна справа, адже це є писемний пам'ятник людям, які силою, вмінням і досвідом розбудовували та продовжують розбудовувати нашу рідну Україну.

Головний задум серії – спробувати відтворити політичні, а більшою мірою психологічні портрети людей у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.), післявоєнні роки та сьогодення. Адже це люди, які на своїх плечах відбудовували народне господарство на рідній землі. Біографічні дані спресовані у декілька рядів, але за кожним з них – людське життя, яскраве і талановите, безжалісно обірване в розквіті сил. І вони для нас назавжди залишаються молодими, чистими душею, сильними

духом, красивими у вчинках. Адже пам'ять – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає – сильніший, бо він озброєний досвідом минулого.

Серія „Черкаський край в особах. 1941-2001” складається з окремих книг, кожна з яких присвячено окремому району або місту. Початковим рубежем цієї серії є 1941 рік – рік початку трагічної сторінки в житті нашого народу – Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Відкривається серія статтею про Велику Вітчизняну війну (1941-1945), що містить загальні відомості про район чи місто, розповідає про внесок його жителів у Велику Перемогу. У кожній книзі серії вміщено сторінки з Книги Пам'яті України, де розповідається про те, яке варварство принесла „цивілізована” Німеччина у Шевченків край. І стосується вона кожного району окремо.

Серія розпочинається розповіддю про Героїв Радянського Союзу, уродженців цього району, а також тих, які мешкали і мешкають на території району. Вони у свої молоді роки кували Перемогу над німецько-фашистською Німеччиною у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Багато синів і дочок нашого народу заради своєї Батьківщини віддали в цій війні найдорожче – своє життя. Подвиги, здійснені нашими воїнами, зробили їх героями, а всенародна пам'ять – безсмертними.

У важкій для українського народу післявоєнні роки наші люди все робили для того, щоб підняти країну з розрухи, спричиненої війною. І їм це вдалося. Це була героїчна сторінка в історії нашого народу. У серії розповідається про Героїв Соціалістичної Праці – людей, яким у повсякденному житті завжди були притаманні патріотизм, любов до людей і власного народу.

В окремий розділ у серії виділено особистості, які нагороджені орденом Леніна. Певні сучасні політичні сили ставлять нам сьогодні це в докір: „Для чого ми пропагуємо ідола більшовизму”. А тому ми хочемо наперед зазначити, що це наша історія. Славна і героїчна історія, де велику роль відіграла праця в ім'я добробуту людини. Це був подвиг в ім'я праці. Щоб отримати орден Леніна, необхідно було декілька років самовіддано і наполегливо працювати.

Особливе місце у серії відведено людям, яким присвоєно почесні звання. Це заслужені (народні) артисти, вчителі, будівельники, художники, архітектори, агрономи, садівники, працівники сільського господарства, культури, охорони здоров'я, сфери послуг тощо.

Чільне місце в серії книг посідають матеріали про керівників, організаторів, господарів, а також про вчених і письменників.

Працюючи над збором матеріалів для серії „Черкаський край в особах. 1941-2001”, автори опиралися на матеріали, які були ними почерпнуті із фондів обласного та районних архівів, краєзнавчих музеїв обласного та районного масштабів. У виданні також використано спогади та свідчення про видатних персоналій їх рідних, близьких та колег. Також були залучені художньо-публіцистичні матеріали з періодичних, художніх та наукових видань. У кожній книзі подано іменний покажчик і покажчик по розділах.

Це є перша спроба широко і просто показати людей, які своєю працею, досвідом та інтелектом

робили та продовжують робити чимало корисного для нашої суверенної нині держави, для хліборобської Черкащини.

Рецензентом даної серії книг виступив академік Національної академії наук України, голова Національної спілки краєзнавців України, Герой України Петро Тимофійович Тронько.

На сьогодні вже вийшли друком книги із згаданої вище серії, присвячені видатним людям таких регіонів Черкащини, як Лисянщина (д.і.н. М.І. Бушин), Чигиринщина (д.і.н. М.І. Бушин, к.і.н. В.М. Лазуренко), Золотоніщина та м. Золотоноша (д.і.н. М.І. Бушин, Ю.Ю. Ілляшенко), Корсунщина (д.і.н. М.І. Бушин, к.і.н. В.М. Лазуренко, Є.М. Стрижак), Чернобаївщина (д.і.н. М.І. Бушин, М.Л. Зеленько), Маньківщина (д.і.н. М.І. Бушин), Драбівщина (д.і.н. М.І. Бушин, А.І. Лисенко), Канівщина (д.і.н. М.І. Бушин, Л.М. Товстопят), Кам'янщина (д.і.н. М.І. Бушин, Н.Г. Кукса), три книги по місту Черкаси (д.і.н. М.І. Бушин, Є.П. Єрмілов), Монастирищина (д.і.н. М.І. Бушин, А.О. Бойко, І.І. Волошенко).

Серед видань суто аграрного напрямку членів Товариства в ЧДТУ: монографія „Заможне селянство України в умовах НЕПу” (2003 р.) кандидата історичних наук, доцента, заступника голови Ради НТІ-А Валентина Лазуренка; монографія „Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в роки НЕПу” (2004 р.), автори якої – кандидати історичних наук, доценти Сергій Корновенко та Валентин Лазуренко; науково-популярне видання „Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття” (2004 р.), автори якого – Валентин Лазуренко та Світлана Крохмаль; науково-популярне видання про українське чумацтво „Каравани українського степу” (2004 р.), автори якого Валентин Лазуренко та Юрій Вовкотруб; монографія Валентина Лазуренка „Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія” (2005 р.).

Члени осередку товариства в ЧДТУ регулярно публікують результати своїх наукових пошуків у часописі „Український селянин”, який видається з січня 2001 року. Члени осередку – постійні учасники роботи започаткованого на Черкащині вперше в історії незалежної України регулярних зібрань – Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії.

Науковці ЧДТУ постійні учасники роботи секцій НТІ-А – „Секції проблем соціальної активності сільського населення”; „Секції гендерних проблем села”; „Секції давніх землеробських культур”, „Секції аграрної історії Черкащини”.

Як бачимо, за роки незалежності на Черкащині сформувався досить потужний колектив науковців-аграрників, який усвідомлює те, що сьогодні одним із важливих напрямків історико-аграрних досліджень є вивчення історичних форм ментальності, соціально-економічної та громадсько-культурної діяльності українського селянства. Без детального з'ясування цих проблем неможливо відтворити об'єктивну картину минулщини українського села, отримати правдиву наукову інформацію, придатну для використання на новому етапі буття українства.

Н.І. Земзюліна

СЕКЦІЯ ГЕНДЕРНИХ ПРОБЛЕМ СЕЛА (ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

Особлива увага сьогодні надається гендерному просвітництву суспільства. Важливість та значимість цієї проблематики дозволяє розкрити нові підходи, глибину та суть тих змін, що відбуваються у сучасному соціумі. Впровадження та розкриття жіночих практик, що відображають символи жіночого досвіду, дають можливість нового бачення та спілкування, нових методологічних підходів та переосмислення відношення „чоловік – жінка”.

Закріплені в законодавстві України права і свободи жінок суперечать фактичному їхньому становищу у суспільстві. Високий освітній рівень жінок (кожна третя жінка має вищу освіту) практично не достатньо використовується в соціально-економічному та громадсько-політичному розвитку країни. В колишньому СРСР „уявна” рівність накладала потрібний тягар на жінку: виховання дітей, сім'я, робота. Ця проблема не вирішена і в Україні: рівність лише декларується, а не функціонує як у країнах Західної Європи. У нашому суспільстві існує жорстка патріархатна субординація та розподіл ролей. „Суспільство, в якому відсутня рівність чоловіків і жінок, інакше, як хворим чи недорозвинутим, не назвеш. Патріархат нищівно впливає на ментальність, культуру, спотворює її, робить однобокою, неповноцінною, провінційною, хуторянською, нарешті, дидактично-фальшивою. Навіть під маскою оспівування така культура несе в собі глибинні структури зневаги до жінки, апологію її експлуатації, в тому числі й насамперед сексуальної” [1, 26].

Концепція організації, яка б займалася дослідженням минулого та сучасного українських жінок, формувалася впродовж років. Майбутні члени секції входили до складу різних жіночих громадських організацій і бачили реальну необхідність формування гендерного паритету шляхом боротьби з відсталими поглядами на роль і місце жінки у суспільстві, протидії віджилим традиціями та забобонами, що орієнтують жіноцтво на підлегле становище.

Секція гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства) Наукового товариства істориків-аграрників була створена у 2003 р. і як його структурний підрозділ має на меті проведення досліджень із історії соціального розвитку жіноцтва та сприяння формуванню шанобливого ставлення громадськості до жіночого загалу українського села. Розпочавши роботу, члени секції зрозуміли, що проблеми жінок, мешканок сільської місцевості, далеко виходять за рамки села, тому на черговому, ювілейному засіданні (квітень 2010 р.) було прийнято рішення, відповідно до спектру діяльності, переіменувати секцію з гендерних проблем села на секцію гендерного паритету українського суспільства.

Секція працює як громадське утворення – підрозділ НТІ-А – та як університетська проблемна наукова група. Викладачами – членами секції розроблено навчальний курс „Теоретико-

методологічні та соціокультурні засади гендерної політики в Україні”, який читається на старших курсах Інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Засаднича ідея його розробки – сприяння остаточному подоланню суто біологічного бачення ролей жінки в українській культурі і соціумі та доведення недоцільності андро-центричної репрезентації історії українського суспільства. Пропонований курс має міждисциплінарний характер і розкриває аспекти, що належать до соціальної історії, культурології, антропології, етнопсихології, історичної демографії, лінгвістики та ін.

Члени секції також здійснюють наукові розробки як у сфері історичної науки, так і права, соціології, культурології та ін. Весь спектр результатів їхньої діяльності відображено у наукових публікаціях, з якими можна ознайомитися у провідних вітчизняних виданнях, тематичні кандидатських та докторських дисертацій, монографічних праць.

Спільним науковим проектом членів секції стало проведення досліджень зі встановлення соціальних характеристик (соціального портрета) українки в ХХ ст., відтворення у науковій та популярній літературі конкретних жіночих долей у буремних подіях нашої історії. Члени секції розпочали збір матеріалів про повсякденне життя жінок центральних областей України. До проекту долучилася молодь – студенти та й просто небайдужі громадяни, яким болить пам'ять про обездолених матерів. Проект на початковій стадії розробки, але якість та об'єм зібраного матеріалу свідчать про його пізнавально-виховну та наукову значимість. Підтвердженням цього є створення на базі корпусу історичних пам'яток, зібраних секцією, Музею аграрної історії Наддніпрянської України ХІХ – ХХ ст.

Значне місце в роботі секції займає створення науково-довідкових видань. Серед доробків цього напрямку діяльності став бібліографічний покажчик “Гендерні студії у фондах наукових бібліотек м. Черкас”, перша частина якого вийшла в 2007 році, наступну очікуємо в 2010-му. Метою видання є популяризація гендерних досліджень серед науковців, студентів та громадськості, надання допомоги учнівській і студентській молоді та спеціалістам у галузі гуманітарних проблем у їхній навчальній та професійній роботі, опануванні гендерною проблематикою.

Секція співпрацює з іншими жіночими науковими структурами – жіночими центрами у Львівському та Харківському університетах, здійснює обмін досвідом з представниками Московського жіночого центру (Російська Федерація). Налагоджено співпрацю з громадськими молодіжними організаціями гендерного спрямування. Дякуючи цим контактам, члени секції беруть активну участь у роботі тренінгів з питань жіночої соціалізації (Київ, Одеса, Чернігів). Традиційною для членів секції стала участь у роботі круглих столів, що проводяться різними державними та громадськими організаціями і присвячені проблемам насилля в сім'ї та суспільстві. Під час проведення круглих столів члени секції виступають з доповідями з різних питань захисту прав дітей та жінок. Актуалізація толерантності як органічної поваги до свободи іншого призводить до світоглядних змін

патріархатного суспільства, культивуються нові стосунки між чоловіками та жінками [4]. Потреба в їх теоретико-методологічному осмисленні пов'язана із встановленням в Україні громадянського суспільства.

У складі секції працюють доценти Н.І. Земзюліна, І.М. Лубко та О.З. Силка, викладачі Ю.В. Ватрушкіна, В.К. Мотуз, М.В. Захарченко. У реалізації ряду проектів беруть участь доценти О.О. Драч і Л.І. Синявська та співпробітник профспілки ЧНУ О.М. Новікова. Керує секцією доцент Н.І. Земзюліна.

Секція гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства) Наукового товариства істориків-аграрників запрошує усіх зацікавлених та небайдужих до співпраці.

1. Павличко С. Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури // *Фемінізм. – К.: Основи, 2002.*
2. Бовуар де С. Друга стаття: В 2 т. – К.: Основи. 1994. – Т. 1.
3. Жеребкіна І. Феміністська теорія 90-х років: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктивності // *Філософська думка. – 2000. – № 6.*
4. Табачковський В. Гуманізм та проблема діалогу культур // *Філософська думка. – 2001. – № 1.*

В.М. Мельниченко

СЕКЦІЯ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ

Свою роботу Секція аграрної історії Черкащини Наукового товариства істориків-аграрників будує з усвідомленням того, що Черкащина здавна відома як край давньої і самобутньої культури аграрного виробництва. Основу практичної роботи членів секції складають наукові дослідження різних проблем аграрної історії регіону з наступним виданням монографічної літератури та публікації статей в наукових збірниках та періодичній пресі. Значну увагу приділено науково-просвітницькій роботі.

Серед наукових праць членів секції останнього часу – монографії „Селянство Полудневої Київщини в ХVІ – середині ХVІІ ст. Студії з етносоціальної історії” (2006) К.В. Івангородського та „Культурно-освітня сфера українського повсюдного села за матеріалами центральних областей УРСР (1943 – 1950 рр.)” (2009) В.М. Мельниченка (у співавторстві).

Важливе значення у започаткуванні системного вивчення аграрних проблем давньої історії Черкащини мало видання монографії члена комісії А.Ю. Чабана „Середнє Подніпров'я” (1999) та низки наступних праць з проблем комплексного дослідження цього регіону. За його активної участі здійснено видання відтвореної з авторського макету праці А.Ю. Кримського „Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного” (2009), в якій відображено особливості народної культури і побуту сільського населення краю. А.Ю. Чабан – автор передмови „Невідомий Кримський” до цього унікального видання.

Тема аграрної історії Черкащини знайшла відображення в публікаціях членів секції у фахових виданнях та збірниках наукових праць. Зокрема, К.В. Івангородський в журналі „Український селянин” опублікував низку статей – „Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в ХVІ

– першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів” (2003), „Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст.: специфіка умов і соціальних відносин” (2004), „Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в південних староствах Київського воєводства (до середини XVII ст. (2005), „Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст.” (2008).

Широкий тематичний діапазоном відзначаються наукові напрацювання В.М. Мельниченка. Значний обсяг інформації з аграрної історії Черкащини від найдавніших часів до сучасності міститься у підготовленому ним навчально-методичному посібнику „Моя Черкащина” (2006). Різні аспекти аграрної історії Черкащини відображені у його статтях „Земля безсмертного Кобзаря”, „Джерела пісенної творчості” та „В добу незалежності України”, які увійшли до історико-етнографічного видання „Шевченків край” (2009).

Аграрна історія Черкащини висвітлюється у статтях В.М. Мельниченка в журналі „Український селянин” – „Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О. Гуржія” (2001), „Винокурна промисловість Правобережної України у дореформений період” (2001), „Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз)” (2001), „Проблеми аграрної історії в краєзнавчих дослідженнях 90-х років XX ст. (історіографічний аспект)” (2002), „Вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка

селянами України на початку XX ст. (за матеріалами української преси)”. На сторінках інформаційно-аналітичного журналу „Діловий партнер” вміщено такі його статті: „Аграрна реформа 1861 року на Черкащині”, „Столипінська реформа і Черкащина”, „Цукрові заводи Черкащини (XIX – початок XX ст.)”, „Спиртова промисловість Черкащини починалася з гуральництва (XIX – початок XX ст.)”.

Тема участі сільського населення Черкащини в екскурсійно-туристичній роботі є предметом дослідження та наукових праць члена секції О.М. Костюкової. Сучасні аспекти цієї проблеми вона популяризує в контексті розвитку сільського (зеленого) туризму.

Особливості трансформаційних процесів в сучасному аграрному секторі економіки перебувають в полі зору члена комісії М.М. Свічинського. У своїх студиях він звертається до практики цієї роботи на Черкащині.

Тема історії села Черкащини постійно присутня в науково-просвітницькій роботі членів секції А.Ю. Чабана, В.М. Мельниченка, К.В. Івангородського, І.Й. Дарієнка. В своїх виступах у засобах масової інформації, передусім в циклах телевізійних передач, вони висвітлюють соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми історії життя українського села в XIX – початку XXI ст.

Члени Секції аграрної історії Черкащини беруть також участь у науковому керівництві дисертаційними дослідженнями, рецензуванні монографій, збірників праць та статей, підготовці та проведенні науково-практичних конференцій з цієї проблематики.

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

О. П. Реєнт

СВІТОВИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РИНОК І СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ (1861 – 1917 рр.): СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Висвітлення історії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. викликає суперечливі відчуття через її ледве не фатальне відставання на шляху історичного розвитку. Імперське суспільство роздиралося протиріччями й потребувало реформування вкрай застарілого політичного, адміністративно-правового й соціально-економічного устрою. Однак правляча землевласницька верхівка не поступалася владними повноваженнями, прагнула зміцнити розхитану часом і революційними подіями 1905-1907 рр. систему авторитарного монархічного режиму.

Навіть на початку XX ст. ця багатонаціональна країна мала слабку фабрично-заводську промисловість. Валове виробництво промислової продукції на душу населення і продуктивність праці в народному господарстві різко відставали від розвинених країн Західної Європи і Північної Америки. Серйозного реформування потребували аграрні відносини навіть після столипінського землевпорядкування. “Економічне піднесення Росії, – зазначав, зокрема, відомий того часу підприємець і політичний діяч, член Державної думи О. Коновалов, – є реальність, але в загальному зростанні продуктивних сил Європи й Америки Росія посідає таке місце, що не доганяє, а все більше й більше відстає від них” [1, 7313].

Численні регіони імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку. Перехід від архаїчного суспільства до індустріального виявився надмірно тривалим. За інформацією часопису Всеросійського об'єднання торгівлі й промисловості, понад 70% населення було безпосередньо зайнято в землеробстві [2, 182], а в сільській місцевості проживало на початку XX ст. близько 85% жителів країни. За традицією, сільське господарство вважалося відвічним заняттям населення, а земля – невичерпним джерелом його благополуччя.

Країна трималася “на плаву” за рахунок землеробства, що визнавали й вищі урядовці. За їхньою оцінкою, сільське господарство залишалося “найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення”. За офіційними урядовими

даними, землеробство давало напередодні Першої світової війни близько двох третин національного багатства – “не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. карбованців” [3, 1834]. Прибуткова частина бюджету Російської імперії також залежала переважно від сільського господарства, його зв'язків із зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалося продажем за кордоном у величезних обсягах зернових хлібів, а також продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, олії, спирту, тютюну, лісу тощо.

Однак у реальній дійсності сільське господарство залишалося поза увагою як урядових кіл, так і законодавчих органів влади. Більше того, самоорганізація сільського населення, всього, що стосувалося реформування місцевого самоуправління, створення широкої кооперативної мережі та ролі громадськості у вирішенні повсякденних місцевих потреб, особливо в національних районах імперії, всіляко обмежувалися, а то й переслідувалися владою [4, 423-436]. Землеробство цікавило уряд тільки з фінансового інтересу, тобто якомога більшого наповнення державної скарбниці фінансовими засобами. Функції державного управління сільським господарством обмежувалися наявністю Міністерства державного майна, а Головне землеробське відомство (Міністерство сільського господарства) з'явилося тільки наприкінці доби капіталістичного розвитку. В імперії відчувався надзвичайно гострий дефіцит освічених сільськогосподарських кадрів, а щодо України, то в ній не було жодного повноцінного вищого навчального закладу для підготовки спеціалістів у різних галузях землеробства.

Щоправда, уряд скликав час від часу так звані “особливі наради”, на яких розглядалися причини негараздів у сільському господарстві, але всі вони не мали помітних позитивних наслідків для підвищення продуктивності землеробства. Про справжнє відношення тодішньої держави до потреб останнього свідчать такі дані. Щорічні витрати на десятину обробленої землі виражалися в середньому протягом 1907-1911 рр. у таких цифрах: у США – 3,90 крб., Німеччині – 2,35, Великій Британії – 2,15, Франції – 1,40, А.-Угорщині – 1,25, Румунії – 0,80, Італії – 0,42, Російській імперії – 0,10 крб. [5, 20]. Наведені тут дані не потребують жодних коментарів.

Не приділяли сільському господарству належної уваги і вищі органи законодавчої влади – Державна дума і Державна рада. “Достатньо сказати, – акцентував увагу учасників IV Загального зібрання

Всеросійської сільськогосподарської палати в лютому місяці 1916 р. член Державної думи В.Снежков, – що ні в першій, ні в другій Державній думі не створювалися сільськогосподарські комісії. У переліку третьої Думи за 1908 р. із 26 різноманітних комісій не було тільки сільськогосподарської. У діяльності уряду... сільське господарство завжди займало навіть не другорядне, а останнє місце” [5, 20]. Проте це відверте зізнання виявилось надто запізнілим, коли країну вразила небувала продовольча криза в роки Першої світової війни й імперія Романових сповзала у прірву.

Тим часом землеробство в Україні й деяких інших регіонах імперії увійшло у таку фазу розвитку наприкінці XIX – початку XX ст., коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталу для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Іншими словами, інтенсифікація землеробства ставала можливою за умов підвищення цін на його продукти. За низької ціни на хліб, м’ясо та інші продукти не було жодного смислу вести інтенсивне господарство. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, але й усвідомлення її необхідності.

Внаслідок цього та ряду інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі різко переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин Україна стала одним із найбільших виробників і експортерів продовольчих і фуражних хлібів, що гальмувало розвиток власного тваринництва. За нашими підрахунками, за п’ятиліття 1909–1913 рр. експортери ввозили з України щорічно більше 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд. пудів.

Перші дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали увагу найперше на негативні сторони тодішнього латифундистського землеволодіння в Україні, динаміку його розвитку та селянське малоземелля. В ряді праць розглядалися причини відносно низької урожайності землеробських культур, були зроблені певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З’явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств у пореформену добу. Певні успіхи були досягнуті у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв’язків з ним сільськогосподарських виробників України. Ряд авторів цих та інших тематичних розробок були оголошені в роки сталінського тоталітарного режиму “ворогами народу”, репресовані й фізично знищені. Їхні праці проаналізовані нами й почасти використані в цьому дослідженні.

Найбільше уваги приділяли тогочасні дослідники експортній тематиці. Проте внаслідок ігнорування тодішньою владою національно-адміністративного

чинника вони всіляко уникали обчислень щодо сумарного обсягу хлібного вивозу з національних районів імперії. Зокрема, досягнення України у виробництві й експорті хлібів маскувалися навіть у назвах регіонів: Південно-Західний край, Південний експортний район, Новоросійський край, Малоросійський район, Задніпровський район, Південно-Степовий край, Дніпровсько-Донський район тощо. Тільки в окремих наукових працях наводилися статистичні дані щодо надлишку продуктів землеробства і тваринництва в губерніях Наддніпрянської України та вивозу з них хлібів на зовнішні ринки. До серйозних недоліків праць перших дослідників слід віднести й те, що в них не знайшов відображення експорт продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, спирту, тютюну, хмелю тощо.

Після повалення династії Романових і утвердження більшовицького тоталітарного режиму в 20-ті роки XX ст. у висвітленні хлібного експорту домінувала певною мірою стара тенденція. Досліджувалися найперше обсяги і напрямки хлібного вивозу, зверталася увага читачів на його слабкі сторони з вини “реакційного царату”. Однак представники радянської історіографії, затиснуті у жорсткому прокрустовому ложі винятково класового підходу до аналізу дійсності, стали однобічно висвітлювати досліджувану тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а тим більше світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками їхніх досліджень. Вивчення продовольчої тематики відзначалося ідеологічною упередженістю, оскільки не давало жодних доказів для підтвердження тези правлячого режиму про великі досягнення соціалізму у піднесенні життєвого рівня населення порівняно з роками, що передували Першій світовій війні. Більше того, об’єктивний аналіз різних аспектів цієї тематики став небезпечний для існуючої в СРСР латифундистської колгоспно-радгоспної системи, неспроможної з ростом населення міст і промислових регіонів забезпечити його повноцінне прохарчування. Що вже казати про вивіз продовольства на зовнішні ринки. Для продовження свого існування радянська імперія змушена була завозити у 70–80 рр. XX ст. продовольче і фуражне зерно з інших країн.

Знищення приватної власності на землю призвело до замирання економічних зв’язків сільських господарів зі світовим ринком. Водночас припинилося повноцінне дослідження структури землеробства і тваринництва у пореформену добу. Про те, що свинарство, птахівництво, коноплярство, садівництво, баштанництво, бджільництво і почасти вівчарство і буряківництво були галузями селянської економіки, а їх продуктами забезпечувалися внутрішній і почасти зовнішні ринки, навіть не згадується у працях радянських істориків. Аналіз зовнішньоекономічних зв’язків України став обмежуватися переважно далеко не повним висвітленням хлібного експорту через чорноморсько-азовські порти. Вивіз хліба а тим більше інших продуктів сільського господарства України через митниці західного сухопутного кордону і порти Балтійського моря був також обійдений дослідниками.

Вряді випадків у їхніх працях наводилися сумнівні дані щодо обсягів експортованого з України хліба або цукру, які не додавали авторитету ні українським сільськогосподарським виробникам, ні вітчизняній історіографії.

На жаль, серйозного просування вперед в опрацюванні цієї проблематики немає і після проголошення незалежності України. Молоді дослідники, як і їхні попередники, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного хліба через чорноморсько-азовські порти на ринки країн Західної Європи. За рідкісним винятком, відсутні навіть спроби виокремити розміри українського хлібного вивозу із усього загальноімперського експорту. Вивіз на зовнішні ринки інших сільськогосподарських продуктів взагалі можна вважати білою плямою у вітчизняній історіографії. Зрештою, не знаходять висвітлення причини, що гальмували експорт, призводили до величезних фінансових утрат нашими виробниками через надзвичайно низький рівень організації вивізної торгівлі в Російській імперії, відсутність належної ринково-промислової інфраструктури сільського господарства. Замість серйозного аналізу світового продовольчого ринку наші історики все частіше задовольняються проголошенням нічим не підкріпленої тези про американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві південного, степового регіону України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Враховуючи науковий доробок попередників, сьогодні слід підходити до висвітлення досліджуваної проблематики комплексно. Необхідно забезпечити широкий аналіз розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену добу, визначення обсягів продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлення вивозу продуктів сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки. Всебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав би змогу розкрити роль України як видатного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX – початку XX ст.

Світовий сільськогосподарський ринок колосально стимулював розорювання українського степу, а заодно розширення зернового експортного господарства в Україні. Цьому аспекту проблеми, що раніше майже не висвітлювався вітчизняними істориками також необхідно приділити належну увагу. Водночас варто проаналізувати динаміку поміщицького землеволодіння до занепаду, з одного боку, і до зміцнення його позицій – з іншого, що стало наслідком підвищення рівня агрокультури і високих цін на продукти сільського господарства на світовому ринку, починаючи з 90-х рр. XIX ст. Потрібно також розглянути тенденції розвитку тваринництва, передумови переходу до стійлової відгодівлі скотарства та причини, що гальмували його зростання, з'ясовано поширення сільськогосподарської техніки в різних регіонах України, роль чинників, що впливали на цей процес: врожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків.

Надзвичайно важливим джерелом інформації для аналізу продовольчого потенціалу України, встановлення обсягів експорту сільськогосподарських продуктів можуть стати статистичні дані Головного землеробського відомства, Міністерства фінансів і Департаменту митних зборів, Міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з продовольства, в разі їхнього належного залучення до наукового обігу, а також звіти Російської експортної палати і праці Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Києві та стенографічні звіти Державної думи Російської імперії. Неоцінене значення для розробки досліджуваної проблематики будуть мати матеріали щодо перегляду торгового договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, видані незадовго до Першої світової війни, котрі також ще не використовувалися вітчизняними істориками. Важливу роль у висвітленні різних аспектів дослідження можуть відіграти численні періодичні видання, особливо фахові часописи.

Час вимагає подальшого дослідження проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. Для підготовки численних наукових розвідок необхідні зусилля багатьох авторів і навіть колективів. Це має не тільки наукове, але й практичне значення. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів.

1. *Горно-заводское дело. – 1913. – № 21.*
2. *Промышленность и торговля. – 1915. – № 18.*
3. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – СПб., 1913.*
4. *Див.: Рєєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.*
5. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2–3.*

О.В. Герінбург

ВИВЧЕННЯ СЕЗОННОГО „УХОДНИЦТВА” СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Одним із перспективних напрямів сучасних історичних досліджень є вивчення і узагальнення історичного досвіду земств українських губерній у галузі демографії. Адже попри інтерес науковців до земської проблематики, статистико-демографічні дослідження, здійснені земськими службовцями, залишаються майже не вивченими, хоча їх інформативна цінність не викликає сумнівів. Автор статті ставить за мету заповнити цю прогалину в історіографії.

За час свого існування Херсонське земство провело низку важливих статистичних досліджень, що дозволили з'ясувати демографічну картину регіону та визначити тенденції демографічного розвитку. Зважаючи на аграрний характер економіки

Херсонської губернії, особливу увагу земців привертала категорія сільськогосподарських працівників. Зокрема, земські статистики докладно вивчали трудову еміграцію з губернії, оскільки вважали, що „відхід працівників на сторону” послаблював робочий потенціал місцевих господарств [1, 142]. Крім того, важливим питанням, що цікавило земських діячів, були прибутки населення від заняття промислами за межами губернії.

Відповідно, з’ясування обсягів „уходництва” і демографічного складу відхожих заробітчан становили один з напрямів статистичних досліджень земства. Цінну інформацію стосовно категорії „уходників” містять „Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії”, що були видані за результатами фронтального опису регіону, здійсненого земськими службовцями у 1880-х рр. [1-6]. Об’єктом даного дослідження є результати статистико-демографічного вивчення Херсонським земством проблеми відхожих промислів; предметом – механізми, які використовувались при проведенні роботи та наслідки для господарства регіону.

Відхожими промислами земські статистики називали відхід населення влітку на польові роботи та на річне прислугування у міста [3, 124], а до населення, зайнятого „уходництвом”, відносили тих осіб, що понад півроку були відсутні за місцем приписки [4, 112].

Вивчення обсягів відхожих промислів та їх впливу на економічний розвиток регіону здійснювався земськими статистиками на основі паспортних книг, що велися у волосних правліннях, та завдяки з’ясуванню шляхом проведення подвірних переписів (в Олександрійському, Ананьївському, Єлисаветградському повітах) чисельності осіб, що були відсутні у місцях приписки більше ніж шість місяців.

У ході відповідних досліджень земцям довелося зіткнутися з низкою складнощів. По-перше, паспортні записи стосувалися лише сільського населення [4, 112]. По-друге, у деяких волостях паспортні книги не велися. Так, в Ананьївському повіті вони були наявні лише у 20 з 30 волостей [1, 158], в Олександрійському – у 36 з 47 [4, 112], в Єлисаветградському – у 49 з 57 [3, 124], у Тираспольському – у 17 з 24 [5, 77], у Херсонському – у 26 з 38 [6, 169]. По-третє, записи про короткотривалі „уходи” часто були відсутні, оскільки у більшості випадків особи не зверталися за паспортом, а обмежувалися отриманням у старости прохідного посвідчення [3, 125]. Крім того, весняний відхід жінок на один-три місяці часто був пов’язаний не з заняттями відхожими промислами, а з богомольними поїздками [3, 125], однак у записях паспортних книг це не відображалося, що завищувало кількість сезонних емігрантів.

І, нарешті, видача річних паспортів не завжди відображала реальну частку відхожого населення, оскільки більшість з них видавалися особам, що постійно перебували за межами рідного селища і втратили будь-який зв’язок з рідними [4, 125; 5, 77]. При цьому перетворення осіб, які тимчасово виїхали з рідного селища за річними паспортами, на постійно відсутніх було досить поширеним явищем серед дорослого населення [1, 144]; відповідно, видача

річного паспорта майже завжди означала його заміну новим [1, 158]. При цьому особи, які отримували річні паспорти, часто не були присутні, а обмежувалися передачею поштою старого паспорта і оплатою паспортного збору [1, 159]. Через це запис про час отримання річного паспорта не завжди відповідав дійсному часу відходу особи „на сторону” [1, 158]. Отже, реальна чисельність сезонних емігрантів була дещо іншою, ніж про це свідчили записи у паспортних книгах.

Проте попри певні труднощі, херсонськими статистиками було зроблено низку спостережень, що дозволило визначити основні характеристики сільськогосподарських працівників-„уходників”.

Зокрема, було з’ясовано, що найпоширенішою формою „уходництва” були нетривалі відходи в інші, переважно сусідні місцевості. Про це свідчило те, що річних паспортів видавалося значно менше (2316 на рік, або 23%), ніж короткострокових (7845, або 77%) [3, 125]. Переважно працівники наймалися на роботу на короткий строк (сезон або місяць), поденно або на відрядні роботи з оплатою від десятини [5, 168] та дуже рідко шукали роботу у сусідніх повітах та губерніях, намагаючись влаштуватися у сусідніх селищах, адже у регіоні завжди був попит на робітників [1, 159]. Лише незначна частка „уходників” йшла у віддалені райони (Кавказ, Батум, Карс тощо) – як правило, з метою пошуку вигідних місцевостей для подальшої остаточної еміграції [4, 113].

Земці зазначали, що іноді відхід з рідного селища на роботу в іншу місцевість був економічно необґрунтованим. Так, навіть попри хороший врожай вдома певна частина осіб все одно відходила на сезонні заробітки, що змусило статистиків навіть говорити про укорінення „звички шукати заробітків у південніших місцевостях” [4, 225].

Земськими статистиками було виявлено, що масштаби відхожих промислів залежали від розташування повіту, його близькості до регіонів попиту на робочу силу, шляхів сполучення, проведення робітничих базарів тощо [1, 156]. Зокрема, більша частка відхожих заробітчан з південних територій Ананьївського повіту пояснювалася якраз наявністю зручних комунікацій з місцями проведення робітничих базарів – Вознесенськом, Миколаєвом та Одесою тощо [1, 156]. Зазвичай, „уходники” намагалися потрапити на робітничі базари в Одесі, Вознесенську, Миколаєві, Маріуполі, Бердянську, Кривому Розі та, особливо, на Троїцький (м. Херсон) і Каховський (9 травня, Таврійська губернія) ярмарки [4, 113].

Час відходу на заробітки залежав від сімейного стану працівника. Так, неодружені чоловіки, як правило, займалися сезонним заробітчанством у період із свята Покрови (1 жовтня за ст. ст.) до Кузьми та Дем’яна (1 листопада за ст. ст.), одружені – уходили на свято Петра і Павла (29 червня за ст. ст.) виключно на одну косовицю і після жнив поверталися додому [4, 114]. Відповідно, найбільша кількість паспортів (від 47,8% до 71,6%) видавалася в період польових робіт (з квітня по вересень) [3, 125], хоча особливістю Тираспольського повіту був перший квартал року [5, 78].

Уявлення про масштаби та строки „уходництва”, коливання його обсягів в залежності від кварталів

року дає таблиця 1(* математичні підрахунки автора; дані по Одеському повіту відсутні). Таблицю складено на основі публікацій [1, 158; 3, 124; 4, 113; 5, 78; 6, 169] та математичних підрахунків автора.

Завдяки статистичним дослідженням було визначено статево-віковий та становий склад сезонних емігрантів. Так, відхожими промислами займалися особи продуктивної вікової групи (від 14 років) [3, 125].

Табл.1

Сезонна еміграція з Херсонської губернії у 80-х рр. XIX ст.

Строк дії паспортів	Стать отримувача паспорта	Кількість виданих паспортів		Розподіл по місяцям			
		всього за три роки	в середньому в рік	(%)			
				січень-березень	квітень-червень	липень-вересень	жовтень-грудень
Єлисаветградський повіт (1881-1883)							
Річні	чол.	1207	402	22	27,8	26,4	23,8
	жін.	624	208	18	17,1	39,3	25,6
Піврічні	чол.	1529	510	26,6	26,6	24	22,8
	жін.	527	176	17,5	28,8	31,9	21,8
1-3- місячні	чол.	2848	949	18,4	35,1	26,8	19,7
	жін.	1274	425	9,3	54,6	25,1	11
Всього		8009	2670	19	34,1	26,8	20,1
Ананьївський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	797	265,6	22,9	21,3	26,4	29,4
	жін.	291	97	12,7	31	28,5	27,8
Піврічні	чол.	741	247	31	22,8	21,6	24,6
	жін.	150	50	27,3	24	22	26,7
1-3-х місячні	чол.	161	53,6	16,8	34,8	39,1	9,3
	жін.	63	21	12,7	30,1	42,9	14,3
Всього		2200	733	23,9	24,5	26,2	25,4
Олександрійський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	919	306	21,8	30,5	23,4	23,3
	жін.	239	80	28,6	21	24,4	26
Піврічні	чол.	1291	430	26,2	32	19,6	22,2
	жін.	282	94	25,2	29	22,2	23,6
1-3- місячні	чол.	4957	1652	16,5	51,9	19,4	12,2
	жін.	1823	608	16,7	50,8	20,8	11,7
Всього *		9511	3170	Дані відсутні			
Тираспольський повіт (1883-1885)							
Річні	чол.	709	236	37,7*	19,3*	22,5*	20,3*
	жін.	214	71	25,4*	19,7*	26,8*	26,8*
Піврічні	чол.	527	176	24,4*	19,3*	32,4*	23,9*
	жін.	224	75	29,3*	13,3*	25,3*	30,7*
1-3- місячні	чол.	2368	790	29,7*	26,9*	23,5*	19,8*
	жін.	421	140	30,7*	21,4*	22,1*	25,7*
Всього		4463	1488	30,3*	23,3*	24,5*	21,9*
Херсонський повіт (1883-1885)							
Річні		Дані відсутні	650	Дані відсутні			
Піврічні			560				
1-3- місячні			890				
Всього			2100				
				24,6	29,1	26,3	19,9

переважно – молодь [4, 114] та чоловіки [1, 144]. Головний контингент осіб, що „уходили на сторону”, складали колишні поміщицькі селяни. Зокрема, в Ананьївському повіті їх частка дорівнювала 48,1% від загальної кількості відхожого населення. Іншими станами, представники яких активно вдавалися до сезонної еміграції, були десятинщики (16,7%), колишні державні селяни (12,2%), міщани (9,8%), колишні військові поселенці (4,4%) та євреї (3,2%). Інші станові групи складали досить незначний відсоток – 5,6% [1, 146]. Становий склад відхожого населення, з одного боку, залежав від розподілу станів у регіоні взагалі, з іншого – свідчив про економічне становище окремих станових груп [1, 146], адже, як правило, відхожими промислами були змушені займатися особи з економічно слабких та нестабільних господарств [1, 147].

Переважно до тимчасових заробітків за межами Херсонської губернії вдавалися некваліфіковані робітники, що були здатні виключно до сільськогосподарських робіт і не володіли ремісничими вміннями. Це відрізняло категорію відхожих працівників південного регіону від північних губерній, де більшість „уходників” була ремісниками за спеціальністю [1, 142].

Намагаючись знайти відповідь на питання стосовно впливу „уходництва” на господарський потенціал губернії, херсонські земці з’ясували, що попри щорічне, хоч і незначне, збільшення кількості „уходників” [3, 124], відхожі промисли не здійснювали значного впливу на економічне життя регіону через порівняно малі масштаби. Так, частка відхожих працівників по відношенню до населення робочого віку у повітах Херсонської губернії ледве перевищувала 2% (за підрахунками автора: 0,14% в Єлисаветградському повіті, 0,88% – в Ананьївському, 2,14% – в Олександрійському), хоча, наприклад, у повітах Курської губернії, де були проведені відповідні дослідження, становила від 16,4% до 31,4% [3, 125]. Крім того, послаблення господарств внаслідок заняття відхожими промислами було несуттєвим, оскільки у переважній більшості господарств (71,76%) „відходила на сторону” лише одна особа [1, 149].

Оплата праці залежала від строку найму, віку, статі та якісних характеристик працівника [3, 189-191], а також від етнічної приналежності наймачів: зокрема, німці оплачували сільськогосподарську працю сезонних працівників вище, ніж землевласники-українці або росіяни [2, 137]. Як правило, середня оплата праці відхожого працівника дорівнювала 1 крб. за день, і в залежності від тривалості заняття відхожим промислом досягала за сезон від 30 до 80 крб. При цьому була помічена тенденція поступового зменшення заробітку відхожих працівників [4, 114]. Відповідно, вивчення прибутків сезонних емігрантів дозволило земцям виявити досить невисокий рівень прибутковості занять такого роду.

Таким чином, завдяки низці статистичних досліджень херсонським земцям вдалося визначити демографічний склад відхожих працівників, обсяги і строки „уходництва” та переконатися у несуттєвому послабленні місцевих господарств сезонною трудовою еміграцією з губернії.

- в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 5. Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
2. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1883. – Т. 1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
3. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1886. – Т. 2. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1888. – Т. 3. Александрійский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
5. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1889. – Т. 4. Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда).
6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Херсон, 1890. – Т. 6. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда).

В.В. Гоцуляк

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОРЕФОРМеноГО СЕЛЯНСТВА ТА ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення історії українського селянства, особливо другої половини XIX – початку XX ст., коли загострилися аграрні і соціальні відносини, відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в антагоністичну суперечність з ринковою економікою. Суспільна й політична артикуляція аграрної і соціальної історії, попри різні, часом діаметрально протилежні позиції її розгляду, оцінки вчених, безперечно, свідчили про появу у другій половині XIX – протязом XX і, особливо, на початку XXI століть нової якості в усвідомленні та осмисленні самої української селянської спільноти.

Без ґрунтовних досліджень цього явища в українській та зарубіжній історичній науковій і публіцистичній думці складно вести мову про формування адекватного уявлення щодо національної історії та історіографії. У цьому сенсі, через наукову і соціальну значущість, дореволюційні й вітчизняні історики минулого століття, сучасні вчені зробили вагомий внесок у вивчення аграрної і соціальної історії пореформеного села. Для сучасного етапу розвитку української історичної науки характерне зростання уваги до селянознавчої проблематики, питань і сюжетів аграрної історії України, які були занедбані у радянський час.

Настала черга й для змістовних історіографічних дискурсів, в яких на новому теоретико-методологічному рівні осмислюються питання аграрної і соціальної історії селянства. Зазначена обставина робить сучасну історіографічну практику справді актуальною і науково важливою. Особливий інтерес представляють дослідження, в яких проаналізовано надбання і належним чином висвітлено сучасний стан українського історіописання в аграрній і соціальній сфері пореформеного селянства. За останні роки саме до цієї проблематики та окремих питань процесу

інституціоналізації в українській історичній науці звернута увага В. Бондаря, який є автором змістовних публікацій [1-8], автореферату [9] та ґрунтовної дисертації [10].

На нашу думку, в рамках дисертації автору вдалося запропонувати свій варіант відповідей на дослідницькі завдання, виявити і належним чином опрацювати достатньо представницьку історіографічну джерельну базу, застосувати продуктивні методологічні підходи до студіювання теми, розставити певні акценти в оцінках попереднього наукового здобутку українських істориків та історіографів, окреслити перспективу майбутніх досліджень.

Слід вказати, що задекларовані В.В. Бондарем у першому розділі дисертації пріоритетні методи дослідження виявилися досить результативними і у більшості випадків дозволили реалізувати поставлені завдання. Науковий інтерес здобувача не обмежується суто історіографічним понятійним апаратом, широкою інформаційною базою, він сягає до застосування важливих для власної тематики методологічних засад. Далі, з запропонованої проблематики, дослідник подає досить лаконічний огляд наукових досліджень [10, 18-19]. Зрештою, автор схиляється до цілком правомірного висновку про те, що історіографічне осягнення теми ще далеко до завершення, а існуючі праці сучасних дослідників засвідчили початок перегляду методології при аналізі історії українського села та зростання інтересу до її концептуальних питань, як і спроби полідисциплінарного прочитання селянської історії та введення в обіг терміну „селянознавство”.

Другий розділ „Наукова спадщина з минушини селянства і сучасна українська історіографія” складається з двох підрозділів. Перший підрозділ другого розділу присвячений характеристиці наукових здобутків історичної науки дорадянського і радянського періодів. У цій частині дослідження проаналізовано дореволюційну історіографію, представлену переважно роботами істориків та публіцистів, згідно з виділеними автором напрямками в тодішній історичній науці: 1) ліберальний, 2) консервативний, 3) народницький, марксистський, ліворадикальний [10, 27].

Здобувач звернув увагу на матеріали особистого походження (мемуари, спогади, щоденники, роздуми тощо), підкресливши роль художньої літератури у висвітленні повсякденного життя селян [10, 34]. Автор зазначив як позитивну спробу деяких дослідників з'ясувати можливість використання рукописних творів-спогадів селян як історичне джерело, що є завданням для сучасних етнографів і краєзнавців. Аналіз марксистської історіографії В. Бондар подав без виділення в окремий підрозділ, будучи переконаний у тому, що концепції, які були сформульовані в дореволюційний час ліворадикальною, в т.ч. марксистською історіографією, були взяті молодією радянською історичною наукою. Ця частина другого підрозділу першого розділу виявилася найповнішою.

Не наводячи певної періодизації автор підкреслив панування у 1920-30-і рр. в радянській історичній науці негативізму по відношенню до дореволюційного періоду. Він відзначив значну увагу тодішніх вчених до історії селянських рухів та в цілому досить широке, але одностороннє

висвітлення селянської проблематики крізь призму пануючої ідеології, політичного замовлення панівної партії та окреслив спроби представників школи М. Грушевського вивчати економічний стан селянства і його боротьбу за свої права. На думку здобувача, їх праці за своїм змістом та досягнутими результатами наближались до студій істориків-марксистів [10, 36]. Слушним є й авторське положення про те, що в радянській історичній схемі значення великих реформ вписувалося в картину переходу від феодалізму до капіталізму, а реформи 1860-х рр. стали побічним результатом революційної боротьби.

У наступні роки, особливо у 1950-80-і, дискутувалися проблеми, пов'язані з характером аграрного ладу дореволюційної Росії, особливостями її аграрно-капіталістичної еволюції, рівнем розвитку капіталізму в сільському господарстві, внутрішнім устроєм і організацією основних типів сільськогосподарського виробництва – селянського і поміщицького господарства, співвідношенням і взаємозв'язком різних суспільно-капіталістичних укладів [10, 37]. В. Бондар цілком правильно виділяє напрями в оцінці українськими вченими аграрного питання пореформеної доби, аналізує тематику вивчення історії селянства і селянських рухів, праці присвячені розкладу феодально-кріпосницьких відносин, економічному розвитку, проблемам землеволодіння і землекористування, мобілізації земельної власності, колективні видання, які побачили світ в Україні з кінця 1960-х рр. та ін.

У підрозділі зафіксований радикальний перегляд суті аграрних відносин, зміни у ставленні до історії селянства, самостійної і недооцінюваної ролі держави у вивченні характеру розвитку економіки в цілому. Автором на підставі аналізу історіографічних джерел також наголошено на тому, що дискусії 1950-70-х рр. з аграрної історії закріпили певні теоретичні позиції, більша частина з яких має важливе значення і для сучасної історичної науки [10, 43-44].

Плідним виявився розгляд української історіографії у другому підрозділі „Роль сучасних наукових інституцій та осередків у вивченні історії українського селянства”. На цьому аспекті варто зупинитися детальніше, оскільки він має важливе значення для усвідомлення організаційних засад сучасної історичної науки.

Автор навів цікаві спостереження про роль сучасних наукових організаційних форм (інституцій та осередків) у вітчизняній історії українського селянства. В. Бондар, використовуючи вищезазначені теоретичні напрацювання, охарактеризував сучасні селянознавчі інституції з наступними критеріями: 1) центральна або регіональна; 2) державна чи громадська; 3) фахова корпорація істориків, її науковий рівень. Членство в інституції; 4) створення інституцією наукових товариств, секцій, інших структурних підрозділів; 5) співробітництво з іншими науковими осередками, громадськими організаціями і державними установами, вищими навчальними закладами. Національні та міжнародні об'єднання істориків; 6) напрями й форми діяльності (науково-дослідна, суспільно-громадська, організаційна та ін.); 7) методологічна основа і методика досліджень; 8) проведення конференцій, симпозіумів, читань „круглих столів”, семінарів тощо з проблем історії селянства; 9) видання фахової періодики, збірників

наукових праць та іншої друкованої продукції з проблеми, що досліджується; 10) громадянський статус інституції, визнання в суспільстві [10, 47].

Незаперечним фактом є те, що Інститут історії України НАН України відіграє провідну роль у становленні регіональних центрів селянознавчих студій. Ця поважна центральна державна академічна інституція цілеспрямовано досліджує історію селянства. Роботу координує насамперед відділ історії України XIX – початку XX ст., який очолює д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. Багато уваги організаційному становленню регіональних центрів присвячує академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В.А.Смолій. Саме завдяки його керівній і спрямовуючій ролі безпосередньо заступник директора Інституту д.і.н., проф. С.Кульчицький та співробітник відділу історії України 1920-1930-х рр. Інституту д.і.н., проф. В. Марочко взяли участь у проведенні Всеукраїнського симпозиуму 11-12 жовтня 1996 р. в м. Умані. Саме їх доповіді, присвячені розвитку аграрно-історичної науки на сучасному етапі, та концепції аграрних реформ в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. стали ключовими і активізували увагу вчених, у тому числі молодих науковців, до селянознавчої проблематики.

З року в рік в Україні зростає інтерес до проблем аграрної історії і це потребувало введення його в русло відповідних організаційних форм. Саме Інститут історії України НАН України взяв на себе координуючу роль, ставши співзасновником Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах та видання фахового журналу „Український селянин”. На базі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, як громадське об’єднання на початку 2000 р. утворилося Наукове товариство істориків-аграрників на чолі з д.і.н., проф. А. Морозовим. Вже на вересень 2006 р. Товариство налічувало 57 осіб. Однак офіційно Товариство не має Всеукраїнського статусу і працює як обласна громадська установа. З 10 жовтня 2000 р., згідно з угодою, укладеною Інститутом історії України НАН України, Черкаською обласною державною адміністрацією, Черкаським університетом ім. Б.Хмельницького та Радою товаровиробників сільського господарства, функціонує Науково-дослідний інститут селянства, не маючи юридичного статусу, закріпленого штату працівників, напрямків діяльності, умов членства та інших реквізитів.

Названі інституції з обласною державною адміністрацією та обласною Радою ведуть плідну суспільно-громадську, організаційну і науково-дослідну діяльність, активно співпрацюють із істориками-аграрниками в Україні та за її межами, а також з іншими науковими установами, сільськогосподарськими підприємствами, вищими навчальними закладами. Вони також тісно співпрацюють з Інститутом історії України НАН України (В.А. Смолій, О.П. Реєнт, С.В. Кульчицький, В.М. Даниленко, В.І. Марочко, О.І. Гуржій), Черкаським державним технологічним університетом (М.І. Бушин, В.М. Лазуренко). Всі аспекти такої діяльності знайшли відображення у дослідженні В. Бондаря.

До позитивів варто зарахувати й те, що вчений стверджує формування у вищезазначених науково-

дослідних осередках наукової школи істориків-селянознавців. В ній склалися певні конвенціональні основи і всі необхідні складові для функціонування наукової школи. Автор подає слушні пропозиції щодо подальшого дослідження проблем історії селянства. Також заслуговують на увагу загальні висновки до всього розділу, де подана зважена оцінка досягнень, ґрунтовних напрацювань та тих питань, які залишилися через ідеологічний вплив та класовий принцип поза увагою істориків радянської доби [10, 57].

Зазначене дозволило В. Бондарю зробити цілком правомірний висновок про те, що сучасна українська історична наука завдяки процесу „інституціоналізації”, діяльності Інституту історії України НАН України, Наукового товариства істориків-аграрників і Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах, Наукового товариства дослідників аграрної історії у Дніпропетровському національному університеті та інших регіональних осередках, проведення ними наукових конференцій, симпозиумів, семінарів, читань, „круглих столів з проблем аграрної історії” зробила значний крок у вивчення історії українського селянства [10, 56].

Третій розділ „Аграрний устрій селянства другої половини XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії” складається з трьох підрозділів, у яких чітко і достатньо послідовно проаналізовано дослідження, присвячені господарським і економічним процесам на селі та наслідкам аграрних перетворень. У першому підрозділі дослідник, шляхом історіографічної реконструкції, окреслив основні досягнення сучасних вчених у вивченні реформ 1860-х рр. та проведенні їх в українських губерніях, аграрної політики держави 60-70-х рр. XIX ст., застосованої до різних категорій селянства. Він вказав на зміни, які відбулися у законодавстві щодо селянської міграції та переселенського руху, діяльності державного апарату та самоврядних установ, спрямованих на реалізацію земельної політики на місцях.

У дисертації розкрито зміст досліджень В. Бойка, В. Бартківа, С. Борисевича, Л. Горенко, С. Набоки, П. Захарченка, Ю. Нікітіна, Н. Коваленка, П. Панченка, Ю. Присяжнюка, Д. Селіхова, В. Шевченка, А. Шевчука та ін., проаналізовано поширену тезу про реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії як процес наздоганяючої модернізації й вказано на його суперечливі ознаки [10, 77-78].

Розгляд сучасних історичних досліджень, присвячених господарським і економічним процесам на селі, В.В. Бондар підпорядкував з’ясуванню усталених думок, певних методологічних прорахунків радянських вчених щодо стану селянської економіки та окресленню нових тенденцій у висвітленні характеру стану селянства і селянського господарства.

Приваблює також досить впевнений аналіз цілого комплексу аспектів, пов’язаних з історіографією селянського приватного землекористування, в тому числі сімейно-подвірного типу. Одночасно вказано на слабкість вивчення сутності селянського господарства, його ознак, видів, особливостей тощо.

В історіографічному ракурсі увагу приділено теоретичним аспектам подвірного землеволодіння в Україні, формуванню господарств фермерського типу, їх інтенсифікації, ступеня заможності,

спростуванню тези щодо зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського землеволодіння. Проаналізовано також праці, в яких показано становлення таких господарств лише у південних губерніях і частково на Лівобережжі, стан індивідуальних селянських господарств та ін. [10, 84]. Дисертант, ґрунтовно проаналізувавши науковий доробок вчених, цілком слушно вказує на відсутність достатньої уваги з боку сучасних істориків до історії селянського господарства общинного типу, самої общини, оцінки бюджету, рівня і видів витрат на різні сфери і потреби селянських господарств та інших аспектів цієї проблеми [10, 84-85, 88].

Шляхом детального аналізу праць, присвячених українській селянській кооперації, автор з'ясував досягнення вчених: В. Марочка, В. Половця, І. Фаренія, І. Бутенка, В. Власенка, Ю. Магась-Демидас, І. Прокопенка, О. Сидоровича, Г. Цибуленка. Правильно вказав на необхідність подальшого неупередженого переосмислення низки питань і тих, які заслуговують системного з'ясування. Заслужують на увагу висновки щодо скасування привілеїв українських єпархій, нівеляції їхніх особливостей та ін. [10, 71].

Запропонований В. Бондарем огляд в окремому підрозділі історіографії наслідків аграрних перетворень є досить повним як в аналітичному, так і в змістовному сенсі. Важливо, що у цьому підрозділі, та у двох попередніх, проаналізовано більшість праць сучасних російських та українських істориків, що дозволило дисертанту відтворити сучасну історіографічну ситуацію з проблеми, що досліджується. Вона окреслена визнанням фактів наявності низького рівня капіталістичних відносин в українських губерніях і якісними відмінностями по окремих регіонах, поширенням тези суперечливого поєднання у пореформеному селі трьох соціально-економічних укладів: феодального, патріархального та капіталістичного.

Автор зазначає підвищений інтерес сучасних вчених до проблем селянського землеволодіння та землекористування, селянських міграційних рухів, земельних програм політичних партій, їх зв'язок із селянами та ін.

Достатньо вагомими і змістовними є висновки до третього розділу, де вказано на здобутки сучасних вчених, зміну трактувань певних питань аграрного перенаселення, природно-географічного фактору та значимості колонізації певної території, існуючі дискусії, переосмислення окремих тез та окреслено невирішені проблеми (10.128-131).

Четвертий розділ „Соціальна історія селянства у сучасній українській історичній науці” структурно складається із двох підрозділів. Перший з них фактично стосується розгляду в сучасній історіографії сюжету, пов'язаного з дослідженням соціальної сфери буття населення села. В авторському викладі повно відображено суть сучасного періоду у вивченні історії селянства, пов'язаного із застосуванням теоретичних установок і методів мікросторії, соціальної психології та культурології, етнології й філософської антропології, які відкривають нові обрії для вивчення історії повсякдення селянства, його світобачення, змін у різних сферах його буття, впливу на нього технічного перевороту і модернізаційних процесів.

В. Бондар у двох підрозділах цілком виправдано виокремлює кілька тематичних груп публікацій.

Першу з них присвячено висвітленню процесу сприйняття селянами владних інституцій, церкви та релігії, їх колективізму, демократизму, відповідних стереотипів поведінки, породжених характером виробництва, прив'язаністю до природного середовища, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням усталених традицій, як запоруки функціонування економіки та соціальних процесів на селі. Другу – дослідженню правового становища селянства, його самоуправління, самоврядування, соціального аспекту реформ та ін.

В роботі достатньо уваги приділено утвердженню в історіографії думки про те, що сутність новачій полягала у спробі законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства і поставити його під контроль державного апарату. Автор також аналізує існуючі в сучасній літературі положення про ігнорування селянами офіційного права у сфері сімейно-майнових відносин та дотримання ними звичаєвого права, що є складним симбіозом традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими, ринковими.

Не викликають заперечення й висновки до розділу, де зроблені узагальнення, окреслені досягнення, здобутки і звернута увага на питання соціальної історії селянства, які вимагають подальшого вивчення [10, 163-164]. Автором показано розширення сучасною історичною наукою методологічної бази, широке застосування антропологічного підходу, наголошена активізація досліджень з відтворення духовного світу селянства, етнокультурного прояву селянського світосприйняття, селянської ментальності, соціальної поведінки, психології, свідомості і уявлень. Здобувачем підкреслена актуальність дослідження селянської політичної культури, її суспільної цінності, державницької свідомості та закономірностей, тенденцій, факторів реального процесу модернізації українського села, глибшого вивчення правосвідомості, зв'язку з традиціями українського соціуму і моделей самоврядування селянства.

У підсумковій частині вчений наводить аргументовані та змістовні висновки щодо проведеного дослідження, подає цілісну характеристику аграрної і соціальної історії пореформеного селянства у сучасному українському історіописанні, яке на нинішній час стає помітним явищем в історіографії українського селянства [10, 165-172]. В цілому В. Бондар виконав значну науково-дослідну роботу, опрацював представницьку джерельну базу і наукову літературу, не оминувши при цьому увагою вже існуючі історіографічні сюжети. Він чітко виділив, ґрунтовно і аналітично вивчив та проаналізував широкий та різноплановий спектр проблем і питань сучасної історіографії історії українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автор реалізував свій задум, зробив належні загальні висновки, запропонував перспективні напрями для майбутніх наукових пошуків [10, 164, 170-172].

Отже, поруч із сучасною історіографією аграрної і соціальної історії пореформеного селянства, В. Бондар з'ясував сутність інституціоналізації та проаналізував діяльність Інституту історії України НАН України, Наукового товариства істориків-

аграрників і Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах та інших осередків.

1. Бондар В.В. Українська історіографія про дослідників-сучасників аграрної історії Поділля другої половини XIX – початку XX ст. // *Матеріали XII Подольської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1.*
2. Бондар В.В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженнях українського селянства пореформеного періоду // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2008.*
3. Бондар В.В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби // *Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19.*
4. Бондар В.В. Політичні партії і селянство напередодні і в період першої російської революції на Поділлі (історіографія проблеми) // *Наукові записки, Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Подільський осередок. – Київ; Хмельницький, 2008. – Т. 14.*
5. Бондар В.В. Суб'єктивний фактор у проведенні реформи 1861 р. в українському селі: до історіографії проблеми // *Український селянин. – Черкаси, 2008. – № 11.*
6. Бондар В.В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках „Українського історичного журналу” // *Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11.*
7. Бондар В.В. Сучасна історіографія проблем селянського господарства України пореформеного періоду // *Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12.*
8. Бондар В.В. Проблеми історії українського селянства у науковій спадщині Івана Гуржія // *Гуржівські історичні читання. – Черкаси, 2009.*
9. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2010.
10. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2010.

М.В. Захарченко

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ОСВІТИ НА СЕЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР В 20-х рр. XX ст.

„Навчання наукам сприяє розвитку чеснот в людях з хорошими духовними здібностями; а в людях, що не мають таких завдатків, воно веде лише до того, що вони стають ще гіршими й дурнішими” – зазначав Д. Локк. Освіта – це цілісна самостійна система, це процес розвитку особистості, що здійснюється як сторонніми педагогами, так і особою самостійно. Основний шлях освіти – навчання.

Сьогодні в Україні спостерігається загальнодержавне зацікавлення питаннями освіти та механізмами формування національно-культурної політики. У сучасних умовах простежується цілком

закономірна тенденція до вивчення освітянського досвіду минулих років.

На сьогоднішній день слід зазначити, що проблема дослідження освіти УСРР в 20-х рр. XX ст. привертала до себе увагу таких дослідників, як О.М. Іванова [1], В.А. Козлов [2], Л.В. Черкашин [3], О.М. Шпортенко [4] та інших. Автор статті ставить за мету з'ясувати основні тенденції вивчення радянськими істориками освіти на селі в УСРР у 20-х рр. XX ст. Об'єктом дослідження є радянська історіографія з питань освіти на селі в 20-і рр. XX ст.; предметом – основні аспекти розвитку освіти від ідеологічних до матеріалістичних та вузько професійних.

Значна кількість праць з освітянської проблематики була видана в 20-ті рр. XX ст. Особливістю історіографії 1920-х – першої половини 1950-х рр. є те, що праці даного періоду були переважно агітаційно-пропагандистського характеру. Здебільшого це були агітзбірники, методичні поради для працівників освіти як шкільної, так і дошкільної, для працівників культурно-освітніх установ, закладів охорони здоров'я, а також численні брошури, розраховані на широке коло читачів. Проте варто зазначити, що ці брошури мали низку недоліків, зокрема недостатню джерельну базу, низький теоретичний рівень. Дослідженню освіти в українському селі 20-х рр. XX ст. приділено увагу у працях П. Духна [5], Я. Кацанова [6], Л. Когана [7] та ін.

Так, П. Духно, який досліджував школу на селі та її громадську роль, показав у своїй праці не лише роль школи на теренах радянського села, а й вказав на основні проблеми та потреби сільської школи. Зокрема увага у даній праці приділялась таким значущим для того часу аспектам, як навчальні, господарчі справи, соціально-економічне оточення, соціально-культурні обставини, тобто все те, що цікавило селян з даного питання. Одне з пріоритетних завдань, яке виділив дослідник, стосувалося якнайшвидшого охоплення шкільною освітою дітей від 8 до 15 р. П. Духно доводив, що саме через школу селянинові можна допомогти розібратися в радянських законах, саме через школу він навчиться „культурно” організувати своє господарство, завдяки школі селяни набувають навичок колективного життя, усвідомлюють користь кооперування, і нарешті „сама школа зруйнує свої кам'яні мури й вийде на широкий громадський шлях спільної праці” [5, 47].

Ліквідацію неписьменності та малописьменності, шкільне навчання та політосвітні установи на селі висвітлено у праці Я. Кацанова. Автор звернув увагу на основну роль школи – „виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм” [6, 5]. Дослідник подав дані та провів порівняльний аналіз про охоплення початковою освітою як учнів села, так і міста. Проте у праці йдеться не лише про позитивні сторони радянської шкільної освіти, автор зазначає, що „радянська школа далеко ще не відповідає тим величезним вимогам, які поставив їй сучасний етап соціалістичного будівництва” [6, 12].

Дослідженню сільської школи та долі сільського вчителя приділена увага у праці Л. Когана, дослідник акцентує увагу на педагогічній та громадській роботі вчителя, яку він виконує на селі [7, 55]. Проте також

автор зазначає, що сільський вчитель „ще не досить підготовлений, він ще не опанував сучасними педагогічними методами, однак, знає одну велику правду: гарно засвоюється учнями те, що цікаво” [7, 57].

Проблеми загального початкового навчання на Україні аналізував та досліджував В. Арнаутів. Він зокрема акцентував свою увагу на завищених показниках запровадження загального навчання, проте все ж таки зазначав, що темпи зростання шкільної мережі є надзвичайно великими [8, 10].

Праці з огляду на час написання мають певний суб’єктивний підхід, проте дають можливість розкрити світогляд радянських державних і партійних діячів і їхнє бачення радянізаційних процесів у селі. Провідне місце у висвітленні різних аспектів освітнього процесу в тогочасній республіці належить керівникам і працівникам освіти, таким як: В. Затонський [9], Я. Ряппо [10] та М. Скрипник [11-12].

Значну зацікавленість викликають праці Я. Ряппо, який тривалий час (до 1928 р.), тобто майже весь період існування української системи освіти, як специфічної ланки освітньої структури СРСР, обіймав посаду заступника наркома освіти УСРР. Необхідно зазначити те, що значна кількість праць даного дослідника присвячена становленню та розвитку системи народної освіти. У своїй праці „Народна освіта на Україні за 10 років революції” [10] Я. Ряппо послідовно розкриває етапи перетворення українського шкільництва протягом десяти пореволюційних років.

Важливим для вивчення соціокультурних процесів в українському селі в окреслений період є доробок М. Скрипника. Проблеми, які розглядав автор, ніколи не були суто теоретичними. Головною з них стала проблема українізації, саме з його діяльністю пов’язані найвагоміші успіхи українізації в українському суспільстві 20-х рр. XX ст. М. Скрипник також висвітлював національно-культурні процеси, визначав перспективи розвитку національної загальноосвітньої школи. Аналізуючи великий статистичний матеріал, автор відзначає досягнення в розвитку загальноосвітніх установ. Особливу увагу він приділяв театральному мистецтву і вважав його „одним з наймогутніших засобів виховання людства й одним з наймогутніших засобів ідейного й психологічного впливу на глядача”.

Друга половина 1950-х – друга половина 1960-х рр. характеризується досить суттєвими зрушеннями у дослідженні питань, які ми розглядаємо у рамках обраного дослідження. Проте необхідно зазначити, що в даний період все ж таки більшість наукових праць залишалися заідеологізованими.

Важливе значення для розуміння культурних перетворень в Україні у 20-х рр. XX ст. має ґрунтовна праця Г.М. Шевчука [13], у якій безпосередньо висвітлюється культурне будівництво 1921-1925 рр. та надається детальна картина соціокультурної ситуації на українських землях. Варто зазначити, що основна увага у роботі приділяється питанню „культурної відсталості, оволодінню трудових знаннями, які недоступні були їм за царизму, питанню організації справи освіти й виховання, що забезпечувало міцний ґрунт для розвитку соціалістичної культури” [13, 13]. Безумовно певним недоліком даного наукового доробку є ідеологічна заангажованість, проте незважаючи на це вона має

вагоме наукове значення та містить достойну кількість фактичного матеріалу.

У дослідженні О.Б. Слущького [14], головний акцент все-таки ставився на документи партійних з’їздів, які, як вважали радянські дослідники, відігравали домінуючу роль у розвитку української радянської культури. Проте, незважаючи на вище сказане, ця робота має важливе наукове значення, містить багато фактичного матеріалу про діяльність культурно-освітніх організацій.

Праця М.М. Грищенка привертає до себе увагу в першу чергу тим, що в даній монографії автор доводить переваги радянської системи освіти над капіталістичною [15]. Культурний розвиток українського села, а також проблеми розвитку народної освіти за роки радянської влади, виховання робітників і селян у комуністичному дусі досліджуються у роботах В.В. Афанасьєва, В.О. Ветрова, С.А. Канавенка [16], П.І. Бакуменка [17].

Для праці С.К. Гутянського „Ленін і українська радянська культура” [18] характерною є ключова роль В.І. Леніна у здійсненні культурної революції.

Варто звернути увагу на монографію Г.І. Ясницького „Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932рр.)” [19]. Автор у даній праці показує значні досягнення у галузі народної освіти у 20-і рр. XX ст., проте варто зазначити, що цей науковий доробок є вкрай заідеологізованим. Проте, на нашу думку, це є тенденція тих років і комуністичної ідеології тогочасного суспільства.

В 1971 р. виходить стаття М.О. Белякова „Діяльність партійних організацій України в розвитку творчої ініціативи мас по ліквідації неписьменності на селі” [20]. В 1976 р. вийшла стаття А.В. Мороза „Ліквідація неписьменності і розвиток загальноосвітньої трудової школи в 1921–1925 рр.” [21]. Питанню ліквідації неписьменності в Україні в 1926–1932 рр. приділена увага у статті В.Я. Білоцерківського [22].

Отже, радянськими істориками проведена досить вагома робота у висвітленні питань освіти та національно-культурної політики. Звісно у даній роботі представлена лише обмежена кількість праць, які стосуються запропонованої нами теми. Ці наукові доробки розкривають досліджувану тему, проте ще багато питань залишається не розглянутими та малодослідженими.

1. Іванова О.М. Що робила радянська влада в справі ліквідації неписьменності серед дорослих? – К.: „Рад. школа”, 1950.
2. Козлов В.А. Культурная революция и крестьянство (1921-1927). / По материалам Европейской части РСФСР. – М.: Наука, 1983.
3. Черкашин Л.В. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1958.
4. Шпортенко О.М. Розвиток освіти дорослих в Українській РСР (1917-1967). – Дис. канд. пед. наук. – К., 1969.
5. Духно П.І. Школа на селі та її громадська роль. – Х.: ДВУ, 1926.
6. Кацанов Я. Масова освіта на Україні. – Харків: „Український робітник”, 1932.
7. Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя // Радянська освіта. – 1925. – Ч. 2.
8. Арнаутів В. Проблеми загального початкового навчання на Україні // Шлях освіти. – 1928. – №8-9.

9. Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926) – Х.: ДВУ, 1926.
10. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1927.
11. Скрипник М.О. Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції // Більшовик України. – 1929. – № 7 – 8.
12. Скрипник М.О. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Харків: ДВУ, 1929.
13. Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні в 1921 – 1925 роках. – К.: ВУАН, 1963.
14. Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). – К., 1957.
15. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. – К., 1957.
16. Афанасьєв В.В., Ветров В.О., Канавенко С.А. Політико-освітня робота на Харківщині в кінці відбудованого періоду (1924–1925) // Питання історії та історії культосвітньої роботи. – Вип. IV. – Х., 1959.
17. Бакуменко П.І. Культурне будівництво в українському селі у 1921–1923 рр. // Збірник наукових робіт викладачів історії КПРС вузів УРСР. – Вип. 4. – Х., 1959.
18. Гутянський С.К. Ленін і українська радянська культура. – К.: Знання, 1963.
19. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965.
20. Беляков М.О. Діяльність партійних організацій України в розвитку творчої ініціативи мас по ліквідації неписьменності на селі (1926–1929 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – 1971. – Вип. 45.
21. Мороз А.В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921 – 1925 роках // Український історичний журнал. – 1976. – № 8.
22. Білоцерківський В.Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні в 1926 – 1932 рр. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 20.

Ю.В. Крайсвітня

ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ АСПЕКТІВ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ У ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На початку ХХ ст. „аграрне питання” було найактуальнішим у наукових, політичних та громадських колах. Це поняття включало в себе досить широке коло проблем: способи попередження селянських заворушень, малоземелля, низьку продуктивність селянських господарств, проблему існування общини, неефективні методи ведення сільського господарства тощо. Саме цією обставиною можна пояснити різноманітність підходів та наявність численних публікацій з аналізом різних аспектів аграрного питання та потенційних шляхів його вирішення. Тому і столипінська аграрна реформа, з початку своєї реалізації, стала об'єктом прискіпливого аналізу.

Столипінська аграрна реформа була спробою подолання кризових явищ у виробництві, вирішення аграрного питання та інтенсивної капіталізації сільського господарства. Її досвід актуальний в

контексті соціально-економічних процесів, що відбуваються у нашій державі на сучасному етапі. Подальше вивчення аграрних перетворень початку ХХ ст. вимагає аналізу існуючих даних та підведення певних підсумків, підготовки історіографічних праць, які дозволять виявити білі плями у даній проблемі та визначити нові перспективи наукового дослідження.

Автор публікації має на меті на основі неупередженого аналізу відповідної літератури, її критичного осмислення визначити основні аспекти вивчення аграрних законів 1906–1910 рр. сучасниками реформи; з'ясувати, які оцінки столипінського аграрного законодавства містилися у дорадянській науковій літературі; виявити об'єктивні та суперечливі фактори, що обумовлювали зміст і рівень дослідницької роботи у цьому напрямі.

Об'єктом дослідження є історіографія дорадянського періоду, що стосувалась столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.); предметом відповідно зміст джерел та літератури по проблемі, а також дискусії навколо механізму реалізації нового аграрного законодавства.

Аграрні закони 1906–1910 рр. були детально проаналізовані сучасниками з правової, політичної, соціальної і навіть психологічної точок зору. Думки щодо ефективності нового законодавства розділились: від схвальних відгуків до безумовного засудження. У своїх роботах дослідники звертали увагу на той факт, що реалізація реформаційних заходів без юридичного закріплення та розширення прав громадян може спричинити численні зловживання і сваволі на місцях. У роботі, присвяченій правовим аспектам аграрних перетворень, знаний агроном П. Вихляев писав: „... аграрне питання має бути перенесене з економічного ґрунту на правовий” [1, 40]. Лише за таких умов, на думку автора, зміни в аграрному секторі відбудуться з найменшими втратами.

Сучасники реформи розмірковували над проблемою утвердження права приватної власності та її недоторканості в умовах тривалого панування общинної психології у деяких регіонах імперії. Наприклад, письменник і публіцист О. Ізгоев порівнював поняття „священної власності” з іноземною рослиною, яка вкрай важко буде вкорінюватися на російському ґрунті. Вважав шлях, обраний урядом для розв'язання аграрного питання, помилковим. Оскільки основною проблемою, на його думку, було малоземелля селян, а не існування общини [2, 71]. Подібні ідеї про несумісність приватної власності з общинним світоглядом значної частини селянства висловлював О. Леонтьєв, звинувачуючи у такій суперечності державу [3].

Значна увага у роботах того періоду приділена Указу від 9 листопада 1906 р. Цей документ спричинив значні структурні зміни у селянському середовищі. Приватна власність на землю руйнувала селянську общину (громаду), право селян на продаж-купівлю землі сприяло соціальному розшаруванню селянства, зміцненню заможних селянських господарств, розоренню середніх і дрібних. Низка указів 1906 р. була втілена в аграрний закон 14 червня 1910 р. Аналізуючи ці правові акти, спеціалісти критикували їх за значну кількість суперечностей, але все ж визнавали значення документів для

становлення правової держави. У багатьох роботах означеного періоду можна зустріти думку про те, що завдяки прийняттю цих законодавчих актів у Росії створені умови для підтримки найініціативнішої та підприємливої частини селянства, для формування класу приватних власників, тобто закладено підґрунтя для суттєвих громадсько-правових та політичних змін [4; 5; 6].

Звісно, не всі поділяли такі оптимістичні погляди. Сумніви у тому, що нові закони сприятимуть утвердженню приватновласницької психології, висловлював Д. Бородин. У своїй публікації, присвяченій Указу 9 листопада, він зазначав: „новий закон не закріпить ідею власності, а примусить, як і раніше, жадати чужого майна” [7, 592]. Скептичну позицію стосовно столипінського аграрного законодавства займав О. Мануйлов, автор проекту, покладеного в основу кадетської аграрної програми. Він писав: „нове законодавство не обмежилося відкриттям дверей із общини для тих, хто бажав вийти з неї; воно безцеремонним способом виштовхувало у ці двері тих, хто за інших умов волів би залишитися в общинному землеволодінні” [8, 244].

Особливу критику сучасників викликав спосіб, у який був виданий Указ 9 листопада 1906 р., а саме через 87 статтю. Учені та громадські діячі називали цей документ „насилницьким рішенням давньої суперечки” (П. Мілюков), „автократичним” (О. Билимович), а С. Вітте взагалі не бачив нагальної необхідності у прийнятті подібного закону.

Значна кількість робіт, присвячених правовому аспекту реформи, мають форму детального аналізу, коментарів та пояснень до норм нових аграрних законів [9; 10; 11;]. Варто згадати фундаментальну книгу Ю. Александровського „Закон 14 июня 1910 года...” [12]. У ній вміщений широкий матеріал щодо законодавчих мотивів державних органів, роз’яснення норм законів. Крім того, праця включає в себе тексти циркулярів різноманітних відомств, Міністерства фінансів та ГУЗіЗу стосовно нових правових норм, а також доповнення та роз’яснення внесених змін щодо регулювання селянського землеволодіння.

З огляду на недоліки та численні протиріччя в аграрних законах, спеціалісти пророкували непередбачувані наслідки та небезпеку виникнення правової плутанини на місцях. Вказували на складність застосування подібних норм на практиці [13, 2; 14, 3].

Юристи та члени наукових товариств, які працювали над аналізом законодавчої бази аграрної реформи, зробили свій внесок у вдосконалення законодавчих актів та усунення деяких недоліків. Автором цілої серії публікацій, присвячених аграрному законодавству Російської імперії, став професор Київського університету Св. Володимира О. Билимович [15]. Ім’я цього вченого, економіста можна сміливо поставити поряд з такими науковцями як М. Туган-Барановський, О. Чупров, П. Струве. Між тим, тривалий час воно було незаслужено забуте. О. Билимович був активним членом київського юридичного товариства. Ґрунтовно досліджував столипінські аграрні закони та механізм їхньої дії на місцях, використовуючи практичний матеріал з Північно-західних губерній імперії. Йому вдалося виявити суттєві недоліки законів. На основі своїх досліджень вчений розробив

рекомендації для уряду, причому деякі з них були враховані у процесі проведення реформи. Зокрема, результатом його роботи стало прийняття закону про сервітуті.

Критика аграрних законів міститься у працях Л. Дашкевича [16; 17]. У них дослідник твердив, що перехід до нових форм землеволодіння потребує запровадження тимчасових норм, а в подальшому підготовки ґрунтовних законів. Він висловлював ідею, що руйнування общинного права та урядові нововведення спричинять безлад, зловживання, бюрократичну тяганину в регіонах.

Характерною рисою робіт, що стосувалися аналізу столипінського аграрного законодавства, є полеміка навколо суто юридичних категорій „домогосподар”, „право власності”, „сімейна власність” та спроби адаптувати їх до нових реалій. Особливо гостро обговорювалася сутність поняття „право на землю”, що пояснювалося політичною боротьбою між партіями, членами яких часто були дослідники. Не менший інтерес викликали практичні механізми реалізації права на землю в умовах російської дійсності, що відображено у тогочасних публікаціях [18; 19; 20; 21].

Сучасники реформи відзначали психологічний спротив нововведенням, особливо в регіонах, де традиційно переважав общинний устрій. Консервативність правового світогляду селянства, на думку певної частини дослідників, була перепорою на шляху прогресивних змін. У зв’язку з цим з’являється серія праць, присвячених проблемам еволюції общинного права та особливостям общинного землеволодіння [22; 23; 24].

Ще одним напрямом роботи фахівців став порівняльний аналіз столипінських правових актів з існуючим аграрним законодавством. Зважаючи на цілий ряд принципово нових положень, деякі дослідники все ж знаходили спільні риси, що поєднували старе та нове законодавство. На думку юриста О. Леонтьєва, аграрне законодавство, як і раніше, керується не справжніми інтересами селянства, а політичними і фінансовими цілями [25, 58].

Критичне ставлення до нового аграрного законодавства переважало у дореволюційній історичній та юридичній літературі. Проте частина публікацій цього періоду містить і цілком схвальні відгуки, хоча у кількісному відношенні таких робіт значно менше. Так, статистик Д. Ріхтер відзначав позитивне значення нових земельних законів для розвитку фінансової сфери країни, оскільки вони спричинили активізацію діяльності Селянського поземельного банку [26, 8]. О. Билимович, попри критику деяких положень столипінського законодавства, визнавав його прогресивний вплив на розвиток селянського господарства і не погоджувався з деякими своїми сучасникам, які займали упереджену позицію стосовно законів та твердили про їхню неефективність [27, 49-50]. Правознавець Ю. Александровський переконував критиків реформи у тому, що нові закони не зруйнують сильні общини, не спричинять процес обезземелення селянства, а лише стимулюватимуть прогресивні тенденції в економічному житті країни. Дослідники М. Лазаревський та О. Леонтьєв відмічали переваги нового законодавства, яке, на їхню думку, звільняло селянина в усіх сенсах, гарантуючи бажаними можливості для виходу із

общини, що до Указу від 9 листопада 1906 р. було практично неможливо здійснити.

Отже, юридичні аспекти столипінського аграрного законодавства стали об'єктом прискіпливого вивчення сучасниками. Тематика досліджень охоплювала проблеми формування нового понятійного апарату аграрного права, дослідження змісту нових законів та їхній вплив на господарський, соціальний і політичний розвиток країни. Аналіз відповідної літератури засвідчив перевагу критичних оцінок аграрних законів 1906–1910 рр., що були зумовлені численними суперечностями означених правових актів.

Обсяг наукової літератури та її якісний склад дозволяє зробити висновок про те, що на початку ХХ століття відбувався активний процес формування історіографії по проблемі столипінського аграрного реформування і, зокрема, правового аспекту перетворень.

1. Вихляев П. Аграрный вопрос с правовой точки зрения. – М., 1906.
2. Изгоев А.С. Русское общество и революция. – М., 1910.
3. Леонтьев А. А. Крестьянское право. – СПб., 1909.
4. Голубев В.С. Крестьяне после освобождения – СПб., 1906.
5. Еропкин А. Указ 9 ноября. Лекция чтения в Москве и Петербурге. – СПб., 1912.
6. Меендорф Ю.Ф. Мысли по аграрному вопросу. – Умань, 1917.
7. Бородин Д.Н. Доклад „Значение Закона 9 ноября 1906 года о выходе из общины” // Вопросы экономической жизни. – 1911. – №2.
8. Мануйлов А. Новейшее законодательство о земельной общине // Вестник Европы. – 1912. – №11.
9. Волков Н. Законы 9 ноября 1906 г. – 11 июня 1910 г. – М., 1910.
10. Ден В. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – СПб., 1912.
11. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах 2-ое изд., пересмотр. и доп. – СПб., 1914.
12. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 года об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. – СПб., 1911.
13. Вормс А.Э. Реформа крестьянского землевладения и гражданское право. – М., 1910.
14. Самарин Ф.Д. Указ 9 ноября 1906 г. и Положение 18 февраля 1861г. – М., 1908.
15. Билимович А. Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907.
16. Дашкевич Л. Законодательные последствия ноябрьского указа // Л. Дашкевич. // Московский еженедельник. – 1909. – №24.
17. Дашкевич Л. Аграрный переворот. – М., 1909.
18. Кассо Л.А. Русское поземельное право. – М.: Кн. маг. И.К. Голубева, п/ф „Правоведение”, 1906.
19. Кочаровский К. Р. Народное право. – М., 1906.
20. Прокопович С.Н. Аграрный вопрос в цифрах. – СПб., 1907.
21. Фирсов Д. Социализация земли и право на землю. – М., 1908.
22. Изгоев А.С. Общинное право (опыт социально-юридического анализа общинного землевладения как инструмент гражданского права). – СПб.:

Типо-литография „Надежда”, 1906.

23. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву. В 2-х т. – СПб., 1910. Т. 2.
24. Чернышев И. Крестьянское право и община. – СПб., 1907.
25. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы. – М., 1911.
26. Рихтер Д. И. Государственные, земельные банки в России и их дальнейшая судьба. – СПб., 1917.
27. Билимович А. Д. Разбор положения о землеустройстве. – К., 1910.

В.В. Масненко

„ПАСІЧНИК”, АБО „КРАЩИЙ ЗЕМЛЕРОБ” ІСТОРИЧНОЇ НИВИ: АГРАРНІ СЮЖЕТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВІТАЛІЯ ПІДГАСЬЦЬКОГО

„...сам походжу із села і ніколи не вважав себе справжнім городянином (тобто „інтелігент у першому поколінні”); іноді серйозно думаю про те, що з мене міг би вийти **кращий землероб, ніж історик**; часто сприймаю себе самотнім одинаком серед колег-істориків...”

„Отже, самовідчуваю і самоусвідомлюю себе „пасічником”, але, як бачимо, „пасічником” з деякими суттєвими ознаками інших типів”.

В.В. Підгаєцький [1, 122]

„Фах, до якого я готовився і яким займався – **хліборобство**. Крім того був я в життю своїм військовим і **істориком**. Всі ці заняття люблю, до них лежить моя душа”.

В.К. Липинський [2, XLIII]

Наукова спадщина видатного українського історика сучасності Віталія Васильовича Підгаєцького (1951–2004 рр.) тільки починає осмислюватися науковим загалом. Проте вже сьогодні очевидно, що внесок цього дослідника у розвиток історичної науки був справді непересічним, оскільки він започаткував новий квантативний напрямок історичного джерелознавства у межах кліометрики, впровадив у реальну дослідну практику математичні, комп'ютерні методи історичних студій. Зокрема, він був одним із фундаторів Міжнародної асоціації „Історія та комп'ютер”. Ним створена Науково-дослідна лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень (НДЛІ Комтехід) у Дніпропетровському національному університеті. Історик підготував досить перспективну школу молодих дослідників, які продовжують справу вчителя [3].

Нашу увагу привернула та обставина, що власне життєве і наукове кредо осмислювалося В. Підгаєцьким у межах „аграрного кола”, а у його науковому доробку помітне місце належало аграрній проблематиці. Хоча основний здобуток дослідника охоплює поле теоретичного джерелознавства та історіографії, а найважливіші конкретно-історичні дослідження переважним чином стосувалися проблем історичної урбаністики, все ж окремі його важливі праці були присвячені аграрній історії. Крім того, частина його учнів також плідно досліджує аграрну тематику. Отже, у запропонованій розвідці пропонується виявити і верифікувати наявні у науковій спадщині історика сюжети, пов'язані з

аграрною історією. Важливо також з'ясувати, яке місце вони посідали у теоретичному оснащенні історика і яке значення мають його методологічні пошуки/напрацювання для подальших історико-аграрних студій. Таким чином, не претендуючи на вичерпність, маємо на меті порушити указану проблему, сподіваючись на подальше її обговорення.

На початку варто коротко вказати на формування Підгаєцького як вченого, на його вчителів та його інтелектуальну самопрезентацію. Сам дослідник повсякчас зауважував, що на його становлення, передовсім як джерелознавця, найбільший вплив мали такі знакові постаті історичного цеху, як І.Д. Ковальченко та М.П. Ковальський.

Власну теоретико-методологічну парадигму Підгаєцький у першому наближенні визначив як „позитивістсько-агностичну, факторною ознакою якої є болісний еклектизм пізнання” [4, 70]. Очевидно, можна вести мову про своєрідний „неопозитивізм” та „неоеклектику”, породжені розвитком кліометрики, зокрема демократизацією проблематики історичних досліджень, виникненням „кількісної історії”, моделюванням на базі інформації, отриманої з масових джерел.

Підгаєцький також був переконаний, що дуже важливо зрозуміти, як кожен історик сам себе ідентифікує. Щодо його власної самоідентифікації, то у ній не важко побачити досить потужну аграрну, сільську основу. І це, очевидно, не випадково. Певне пояснення, дав сам історик у тому вислові, який винесений нами як епіграф до цієї розвідки. Очевидно, він вважав, що селянське походження, у певному сенсі, може бути визначальним для фаху історика, для його світоглядних настанов. Друга частина епіграфа, де присутнє саморефлексивне визначення „пасічника” (як бачимо, теж з аграрного кола), потребує окремого пояснення. Справа у тому, що Підгаєцький запропонував власну типологізацію сучасного українського історичного науково-педагогічного середовища. У межах цієї моделі він виокремив п'ять типів істориків: „стара гвардія”, „нова або мовна генерація”, „сільська інтелігенція” (знову аграрне коло), „безсмертні” і „пасічники”. До останнього типу істориків, однаків у науці, які переважно живуть „наукою для науки”, дослідник відніс і себе. Крім того, його привабив і інший ідентифікаційний образ, теж з аграрного кола – „бідного сільського священика” (породжений „рухом бідних священиків” у Латинській Америці 60-80-х рр. минулого століття, переважно сільських священиків, які завдяки освіченості намагалися поліпшити життя селян). Тому свої роздуми історик завершив наступним гаслом: „Вважав би за честь для себе бути означеним як „бідний священик” в умовах бідної сучасної української науки” [1, 124].

Звернення до самопрезентації В. Липинського, яка як епіграф також винесена на початок статті, теж не випадкове. Йдеться, очевидно, не про спробу провести певні паралелі між двома мислителями. Насправді, вони були достатньо відмінні, а швидше про те, аби краще зрозуміти етос, внутрішню настанову обох істориків, які досить виразно, хоча й у різний спосіб, відчували спорідненість між „ремеслом історика” та „мистецтвом хлібороба”. Хоча, як бачимо, у Липинського представлена дещо

складніша система координат – окрім хлібороба й історика, він постає й у третій іпостасі, як військовий. Щодо відсутності/наявності цього складника у самопрезентації Підгаєцького – питання лишаю відкритим.

В. Підгаєцький звертався до різних аспектів аграрної історії при пошуку найбільш продуктивних методів аналізу сукупності масових об'єктів. До останніх, які за визначенням мали вивчатися саме як певні сукупності, що мають одноманітність саме у груповій поведінці, він зараховував однорідні багатовимірні об'єкти – „селян”, „робітників”, „міста”, „села”. Як бачимо, тут маємо справу з певними антиномічними парами, незмінною складовою яких були аргаризми. Дослідник був переконаний, що ці об'єкти неможливо дослідити поодиночці і, дослідивши властивості одного з них, потім перенести висновки на всі інші подібні йому об'єкти. Так науково некоректним було б зробити узагальнення щодо рівня соціально-економічного розвитку всіх селянських господарств певного села на підставі аналізу матеріалів лише одного селянського двору [5, 131].

Пояснюється така ситуація тим, що кількість масових об'єктів, які входять до складу їхньої певної сукупності, доволі значна. Так, процес соціально-економічного розшарування на селі включає у себе представників різних прошарків сільського населення, які характеризуються різними значеннями наборів найбільш важливих для визначення їх „якостей” характеристик. Далі, враховуючи його значення, наведемо розлогий вислів Підгаєцького: „Якби склад сільського населення був однорідним, тобто всі господарства належали б до одного і того ж прошарку і відповідно мали б „схожі” значення певних характеристик, то для того, щоб скласти враження про те, до якого саме прошарку належить населення певного села, достатньо було б обстежити показники лише одного господарства, а потім „перенести” їх на інші господарства цього села. Але ми, апіорі, знаємо, що у селах були господарства, які мали різні статки, серед них були і заможні, і незаможні. Отже, одне господарство не може бути репрезентантом маси інших господарств...” [5, 131-132].

Запобігти неминучому в такому випадку „потраплянню у крайнощі”, на переконання вченого, можливо лише застосовувати найбільш продуктивний метод аналізу сукупності масових об'єктів, а саме, розбивши їх на групи, які мають „схожі” значення їх характеристик. Прикладом масових об'єктів та явищ слугують ціни на ринках, селянські господарства, населені пункти. Отже, здійснивши розбиття масових об'єктів на групи, які мають „схожі” значення їх характеристик, можна отримати подвійний результат: скласти уявлення щодо кожної групи, а на їхній базі скласти уявлення щодо особливостей всієї сукупності в цілому.

Щодо методів вказаного вище аналізу, на думку дослідника, то тут вимальовується певна альтернатива. З одного боку, можна вести мову про класифікацію – метод добре апробований істориками. Проте при його використанні „не враховується, штучно обмежується і багатовимірна природа масових об'єктів, і те, що самі вони утворюються унаслідок взаємодії всіх ознак і

характеристик між собою”. Натомість більш продуктивними, з погляду Підгаєцького, є методи багатовимірної статистичної аналізу, які давно використовуються статистиками, зокрема – типологізація. Йшлося про врахування практично всіх характеристик масових об’єктів, вони можуть бути зведені у мегахарактеристики, у фактори або у компоненти. Результативність типологізації пропорційним чином збільшується зі збільшенням кількості характеристик масових об’єктів. Отже – здійснення якісної типологізації неможливе без залучення комп’ютерних технологій.

У зв’язку з окресленим аналізом масових об’єктів, історик враховував методологічний парадокс „перенасиченості” джерелами, який може виникнути при аналізі різноманітних сільськогосподарських і промислових переписів. Для його подолання у нагоді також може бути досвід статистів – реалізація у дослідженнях таких понять як природна і випадкова вибірка і застосування методів створення репрезентативних випадкових вибірок [5, 133].

Підгаєцький звертав увагу на принципи моделювання соціальних структур, зокрема, масових процесів, учасникам яких були сотні тисяч людей. Серед останніх він називав і „колективізації” [4, 53]. У цьому випадку історик досліджує не саме явища, а його знакові моделі, зафіксовані, побудовані з допомогою слів (текстів) і цифр (статистики). Традиційно для такого роду носіїв інформації використовується термін „масові джерела”. Підгаєцький звернув увагу, що вперше він з’явився у працях фахівців зі статистики 20-х рр. ХХ ст. А. Хрящевої та О. Мельникової, які були присвячені аналізу селянських господарств.

Розмірковуючи над природою проблеми вірогідності інформації, Підгаєцький наводив приклади класифікації соціальних об’єктів з позиції загальнонаукового погляду на „статистичний” світ. Використання статистичного мегаметоду дозволяє досліджувати багатовимірні об’єкти, яким властива „одноманітність у груповій поведінці”. Зокрема, серед форм соціального протесту селянства виділяти і визначати – бунт, повстання та селянські війни, описати їх кількісними ознаками, а також визначити ті інтервали, у межах яких знаходяться значення певної ознаки для осібної форми соціального протесту. Кількість учасників бунту умовно визначена в інтервалі від 30 до 500 осіб, повстання – від 500 до 10 000, селянської війни – від 10 000 до 150 000 осіб. Дослідник спеціально наголошував, що таке розміщення кількісних ознак у певних інтервалах дає можливість „перекинути місток” від кількості до якості. Причому для збільшення вірогідності визначення якісної своєрідності об’єкта „потрібно враховувати розміщення значень його кількісних ознак у площинах якомога більшої кількості його вимірів” [6, 306].

Розглядаючи механіку творення метафор, Підгаєцький виокремлював три сфери соціальної діяльності людей, які мають до цього пряму причетність. Для характеристики першої, виробничої сфери, він наводить думку Я. Парандовського, що „для землероба світ закінчується і обмежується чіткою лінією горизонту, в межах якого ниви і сади живуть своїм благодатним життям” [4, 196].

В.В. Підгаєцький опублікував кілька важливих праць з аграрної проблематики спільно зі своїм учнем Ю.А. Святцем [7; 8]. Серед цього доробку особливе методологічне значення має стаття щодо компаративного аналізу міських та аграрних соціально-економічних структур в Україні періоду непу [8]. Запропонована авторами типологія селянських господарств виявилась більш складною, ніж класифікація у межах стандартної парадигми „бідняк-середняк-куркуль”. Новаторським моментом цієї соціально-економічної типології було врахування впливу природно-географічного чинника на стан індивідуальних селянських господарств. Для цього були використані матеріали вибіркового перепису (опитування) селянських господарств України 1925 р. Останні розглядалися як багатовимірні об’єкти, які мали детальну характеристику по багатьох параметрах.

У результаті проведеного аналізу вдалося внести певні уточнення у сутність проблеми, що досліджувалась. Зокрема, за допомогою методу послідовної ієрархічної агломерації кластер-аналізу за середньоокружними значеннями 109 ознак було виявлено 5 природно-географічних аграрних типів округів України: Полісся, Південний і Північний Лісостеп, Передстеп, Степ [4, 326]. Далі була наведена характеристика сільськогосподарської складової кожного з регіонів. Наступним кроком було створення 5 баз даних про селянські господарства відповідного регіону. Кожна база даних була комплексно проаналізована щодо виявлення соціально-економічної диференціації селянських господарств у межах різних регіонів. Серед факторів, що визначали соціально-економічну диференціацію селянських господарств, дослідники виділяли: наявність комплексу виробничих елементів, промислове спрямування розвитку господарств, їхню ринкову орієнтованість, інтенсивність господарювання.

У результаті порівняльного аналізу був зроблений висновок, що за ступенем соціально-економічної диференціації селянських господарств Україну можна поділити на дві частини: північну та південну. У північній частині спостерігалось слабе розшарування селянських господарств, причому більше половини з них були віднесені до типу малопотужних господарств натурально-споживчого характеру. В південній частині спостерігалось значно більше розшарування з тяжінням до ринково орієнтованого сільськогосподарського виробництва [4, 331-332].

Зрештою, був здійснений пошук корелюючих тенденцій у характері і напрямках соціально-економічного розвитку міського і сільського господарства України. Виявлено що природно-географічні умови справляли чималий вплив на цей процес.

Розгляд історично-аграрної складової наукової спадщини В. Підгаєцького був би не повним без врахування того факту, що під його керівництвом було захищено низку кандидатських дисертацій відповідної тематики. Серед аспірантів професора Підгаєцького, яких можна зарахувати до цього напрямку (бо коло інтересів самого Віталія Васильовича виходило за межі аграрного напрямку й включало когорту молодих дослідників, далеких від зацікавлень аграрною історією України):

Ю.А. Святець, який 1993 р. захистив дисертацію „Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження)” [9]; О.І.Обласова, у 1998 р. захистила дисертацію „Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх дослідження)” [10]; Р.В.Топка, в 2002 р. захистив дисертацію „Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект” [11].

До аграрного напрямку школи проф. В. Підгаєцького можна зарахувати також і одеського дослідника М. Польового, інтелектуальна культура якого та коло зацікавлень сформувалися практично виключно під впливом НДЛ Комтехід у Дніпропетровську [12].

Отже, внесок В.В. Підгаєцького в аграрну історію визначається не тільки кількісними показниками, написаними ним статтями та підручниками, чи кількістю аспірантів, які захистили дисертації з цієї проблематики, а тим новаторським підходом, запропонованим вченим до студіювання ключових явищ аграрної сфери. Особливо це помітно у авторський типологізації таких процесів як соціально-економічне розшарування села, форми соціального протесту селян тощо. Крім того, аграрна символіка мала важливе значення для саморефлексії історика, для розуміння ним особливостей фахової майстерності.

1. Підгаєцький В. „Орач льодовика” і його „історії” як метафори минулих часів // *Україна модерна*. – Ч.9. – 2005.
2. Липинський В. Листи до братів –хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Твори. Політологічна секція*. – К., Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1.
3. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // *Ейдос*. – Вип.2. – Ч.1.
4. Підгаєцький В. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів*. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001.
5. Підгаєцький В. Комп’ютерне моделювання і філософія історії як сукупність інтерпретацій: „imaginary gardens with real toads in them.”? Варіації на тему Маріани Мур: Версія третя // *Ейдос*. – Вип.1.
6. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // *Україна модерна*. – Ч.4-5. – 1999-2000.
7. Подгаецкий В.В., Святець Ю.А. Вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы нэпа // *Круг идей: новое в исторической информатике*. – М., 1994.
8. Подгаецкий В.В., Святець Ю.А. Каким был НЭП на Украине в период своего расцвета? (вариант сравнительного анализа состояния социально-экономических структур) // *Компьютер и экономическая история*. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1997.
9. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.
10. Обласова О.І. Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх

дослідження): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

11. Топка Р.В. *Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 2002.
12. Польовий М.А. *Застосування кореляційного та дисперсійного аналізу для дослідження формування і функціонування регіональних хлібних ринків // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Міжвуз. Зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 1997.

В.М. Мельниченко

ІСТОРІЯ СІЛ У КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)

У багатогранному спектрі регіональних досліджень минуле сільських населених пунктів посідає особливе місце, оскільки в них аж до середини ХХ ст. проживала більшість населення України. Саме села з найдавніших часів були осередками господарської діяльності і духовного життя українців. Особливості дослідження та нагромадження знань про сільські поселення простежуються на прикладі Черкащини, територію якої ми умовно окреслюємо адміністративно-територіальними межами сучасної Черкаської області.

Відомості про найдавніші поселення людей на території регіону, які можна розглядати як попередники майбутніх сіл, дають результати археологічних досліджень. Зокрема, своїми масштабами вражають унікальні поселення трипільської культури на місці сучасних сіл Майданецьке, Веселий Кут, Тальянки, Доброводи [1]. На правобережжі регіону, там, де сьогодні розташоване с. Пастирське, ще в скіфську добу існувало укріплене городище [2, 60–62].

Значний масив інформації про села періоду XVII ст. міститься в козацько-старшинських літописах С. Величка, Г. Граб’янки, Самовидця, у подорожніх нотатках П. Алепського, Г. Боплана, інших іноземців, що перебували на території краю [3].

Наступний етап нагромадження краєзнавчої інформації про села Черкащини позначений зародженням науково-системного підходу, початок якому поклали праці М. Максимовича про населені пункти краю. В XIX ст. з’являються ґрунтовні дослідження, в яких значне місце посідають матеріали про сільські поселення Черкащини. Зокрема, побачили світ „Сказания о населенных местностях Киевской губернии” Л. Похилевича [4], „Записки о Полтавской губернии” М. Арендаренка [5], „Прошлое Полтавской территории и ее заселение” Л. Падалки [6].

Чимало відомостей з історії сіл Черкащини міститься у багатотомних збірниках історичних документів, що видавалися в XIX – на початку ХХ ст. Зокрема, документальні пам’ятки цієї тематики увійшли до 35-томного видання „Архив Юго-Западной России”, 15-томника „Акты Южной и Юго-Западной России”. Розширенню знань про сільські поселення сприяло видання „Статистического описания Киевской губернии” в

3-х частинах, щорічних „пам'ятних книг” Київської і Полтавської губерній, інших статистично-довідкових збірників.

У радянській період масштабного розмаху дослідження історії сіл Черкащини набуло під час підготовки та видання тому „Черкаська область” до 26-томника „Історія міст і сіл УРСР”, який побачив світ у 1972 р. і став першою узагальнюючою працею з історії населених пунктів краю, в тому числі і сіл [7].

Найбільшого піднесення справа дослідження історії сіл Черкащини набула після проголошення незалежності і організаційного оформлення краєзнавчого руху в осередки Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині – Національна спілка краєзнавців України). За цей час, незважаючи на фінансові труднощі, зусиллями краєзнавців видано понад 200 краєзнавчих видань, близько 30 з яких присвячено історії окремих сіл. Більшість з них прорецензовано науковцями і користуються популярністю серед громадськості, використовуються в навчальному процесі та у просвітницькій роботі. Підготовка і видання, як показує аналіз, здійснювалися здебільшого з ініціативи учителів, викладачів вищих навчальних закладів, культосвітніх працівників, журналістів і краєзнавців-аматорів.

До кінця 1990-х рр. побачили світ такі історико-документальні нариси про села області: „Історія Сагунівки” (с. Сагунівка Черкаського району, 1992 р.) В. Царенка [8], „На краю Лісостепу” (с. Дубіївка Черкаського району, 1994 р.) А.Д. Улітова [9], „Книга пам'яті села Безпальче” (с. Безпальче Драбівського району, 1994 р.) І. Городиця [10], „Історія села Вільшана Слобідка” (с. Вільшана Слобідка Уманського району, 1995 р.) Г. Теревека [11], „Над Чумгак-рікою” (с. Шрамківка Драбівського району, 1996 р.) В. Щерби [12], „Через круті схили” (село Жаботин Кам'янського району, 1997 р.) В. Гирича [13].

В 2000-х рр. написання історії сіл помітно активізується. З'являються ґрунтовні дослідження з використанням широкої джерельної бази. При їх підготовці автори опиралися на опубліковані та архівні документи, публікації у наукових виданнях та пресі, спогади односельчан, власні спостереження, матеріали особистих архівів та інші краєзнавчі матеріали. Характерною рисою цих видань є дослідження авторами минулого сільських населених пунктів із сучасних методологічних позицій, з'ясування місцевих, не підігнаних під загальну ідеологічну схему, особливостей їх історії.

Прикладом такого видання може бути історико-краєзнавчий нарис „Паланка” Л. Панченка (2000 р.) [14]. Автор на основі опрацювання значного масиву документів та наукової літератури з'ясовує, що с. Паланка Уманського району виникло у XVII ст., а його жителі брали участь у повстанні Коліївщина. В книзі знайшов відображення соціально-господарський розвиток села у XIX та XX ст., участь односельчан у подіях вітчизняної історії. Висвітлено трагічні сторінки голодомору 1932–1933 рр., участь односельчан у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Багато уваги приділено новітній історії села, вміщено інформацію про відомих жителів села. Книга схвально сприйнята громадськістю і у 2006 р. здійснено її друге видання [15].

Історія с. Крутьки Чорнобаївського району відображена в книзі Б. Кіппи (2003 р.). В ній

досліджено життя селян в XIX – на початку XX ст., вміщено дані про його господарський розвиток та біографії односельчан. Значна увага приділена сучасному періоду історії села. При цьому автором використано матеріали сільського краєзнавчого музею, спогади очевидців [16].

Оригінальністю відзначається історико-етнографічний нарис „Кузьмина Гребля. Село і люди” про с. Кузьмина Гребля Христинівського району І. Сажієнка і К. Євтушенка (2003 р.). У книзі одночасно з висвітленням соціально-політичної історії села, автори розкривають особливості культури і побуту селян, описуючи сільські звичаї та обряди, роботу сільської школи та культурно-освітніх установ [17].

Історію с. Погибляк Лисянського району „Село на нашій Україні” за матеріалами експозиції народного музею села написав О. Вдовиченко (2009 р.). Опис минулого села суттєво доповнюють вдало підібрані фотоілюстрації та фрагменти документів [18].

Історія сіл Черкащини всебічно розкривається також в підготовлених і виданих краєзнавцями комплексних працях про минуле окремих районів області. Серед них – „Монастирищина” та „Нариси з історії поселень Монастирищенського району” І. Волошенка [19], „Смілянщина” В. Княжева [20], „Чорнобаївщина” М. Приліпко [21], колективні праці „Подорож Златокраєм” [22], „Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження” [23] та в інших краєзнавчих виданнях останнього часу.

Крім виконаних місцевими дослідниками краєзнавчих праць, присвячених історії сіл багатого своїми аграрними традиціями регіону, в 2009 р. побачила світ книга під багатообіцяючою назвою „Міста і села України. Черкащина” в якій вміщено довідки про села Черкаської області. Процес підготовки та видання „Українським видавничим консорціумом” за кошти місцевого самоврядування книги засвідчує, що організатори цього комерційного проекту не ставили за мету створення комплексної і науково обґрунтованої праці про міста і села Черкаської області, а обмежилися зібранням наспіх підготовлених і переважно компілятивних матеріалів [24].

Отже, як показує аналіз праць з історії сіл Черкащини, їх автори значну увагу приділяють висвітленню еволюції аграрних відносин на селі в різні періоди історії, передусім в XIX ст. У краєзнавчих працях акцент робиться на найбільш помітних подіях тодішнього сільського життя, пов'язаних, в першу чергу, з розподілом землі і організацією сільськогосподарського виробництва в регіоні. Оперуючи різноманітними статистичними викладками, більшість авторів аналізують склад сільського населення, виділяючи серед нього за правовим і майновим становищем окремі соціальні групи, показують взаємостосунки між ними.

Створюючи історію своїх сіл, краєзнавці також всебічно характеризують їх розвиток в радянській період, об'єктивно показуючи здобутки і втрати цього часу: хід колективізації, причини і наслідки голодомору 1932–1933 рр., життя колгоспників у довоєнний та післявоєнний періоди. В поле зору дослідників потрапляють і сучасні проблеми села, ними робляться спроби узагальнення досвіду реформування аграрного сектора, показати власне бачення розв'язання існуючих проблем.

1. Крузь В.О., Чабанюк В.В., Чорновіл Д.К. Ранок землеробського світу. – К., 2000.
2. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. – Черкаси, 1999. – Кн. 2.
3. Мельниченко В.М. Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей)*. – Вип. 19. – К.; Донецьк, 2001.
4. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
5. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849, – Ч.2.
6. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914.
7. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
8. Царенко В.С. Історія Сагунівки. – Черкаси, 1992.
9. Улітов А.Д. На краю Лісостепу. – Черкаси, 1994.
10. Городинець І.С. Книга пам'яті села Безпальче. – Сімферополь, 1994.
11. Теревеко Г.Я. Історія села Вільшана Слобідка. – Умань, 1995.
12. Щерба В. Над Чумгак-рікою. – Драбів, 1996.
13. Гурич В.П. Через круті схили. – Сміла, 1997.
14. Панченко Л. Паланка. – Умань, 2003.
15. Панченко Л. Наша Паланка. – Умань, 2006.
16. Кіппа Б.О. Рідне село. Історія села Крутьки Чорнобайвського району Черкаської області. – Черкаси, 2003.
17. Сажієнко І.А., Євтушенко К.А. Кузьмина Гребля. Село і люди. Історико-етнографічний нарис. – Умань, 2006.
18. Вдовиченко О.О. Село на нашій Україні. Коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького народного краєзнавчого музею. – К., 2009.
19. Волошенко І.І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області. – Монастирище, 2003.
20. Княжев В.С. Смілянщина. – Сміла, 1998.
21. Приліпко М.В. Чорнобайщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2008.
22. Голиш Г.М., Голиш Л.Г., Пономаренко М.Ф. Подорож Златок раєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. – Черкаси, 2008.
23. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / автор. колективу В. Щербатюк (керівник), В. Колесник, В. Мельниченко та ін. – К., 2009.
24. Міста і села України. Черкащина. – К., 2009.

А.Г. Морозов, В.М. Лазуренко

СЕЛЯНИН-ВЛАСНИК ЧАСІВ НЕПУ: ХТО ВІН? З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОГО ЖУПЕЛЯ „КУРКУЛЬ”

Одним із важливих напрямків історичних досліджень є вивчення сутності і перебігу суспільних процесів та їх взаємозв'язків в межах певних соціально-економічних систем, які існували у минулому. Без їх детального з'ясування неможливо відтворити об'єктивну картину минулих подій, що дозволяє не лише отримати правдиву наукову інформацію, а й набути історичного досвіду, придатного для використання в сучасний період.

Сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України стимулюють зростання значного інтересу як дослідників-фахівців, так і

широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі в добу непу і які багато в чому схожі із нинішніми.

Відхід від кріпацько-колгоспної системи господарювання на селі, яка проіснувала понад сім десятиліть, та надання селянству можливості вільно господарювати, працювати на себе, а в кінцевому разі покращувати добробут українського народу, його держави, розгортання приватної ініціативи закономірно приведе до появи заможного селянства. Цей процес інтенсивно розвивався в 20-ті роки минулого століття, в період нової економічної політики.

Проблема об'єктивного визначення соціально-економічного становища такого типу господарства через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників все ще залишається недостатньо з'ясованою і потребує подальшого, суто наукового, і посправжньому скрупульозного підходу до його вивчення, що і є метою запропонованої статті.

Над проблемою визначення заможності селянського господарства в усі роки радянської влади завжди виразно домінували ідеологічно-заангажовані чинники. Пануюча в тоталітарному суспільстві відверта політична заангажованість суттєво, а нерідко просто карикатурно спотворювала відображення цілого ряду важливих соціально-економічних аспектів функціонування на селі економічно-міцного трудового селянства, яке в результаті власної самовідданої праці на землі досягло становища, яке в селянському середовищі поштиво визначалось як заможність, а в більшовицько-партійних колах вороже-осудливо – куркульство.

Офіційна лінія ЦК ВКП(б) щодо ставлення до заможного селянства вимагала від партійного керівництва України виділяти такі його основні риси: ведення торговельної справи; заняття лихварством, підрядами, постачанням; наявність власних переробних підприємств сільськогосподарської продукції; використання у власному господарстві сторонньої робочої сили. Спеціально зазначалось, що вони збагачуються в основному не за рахунок своєї господарсько-активної праці, а за рахунок вкладення капіталів в інші сфери.

Хто б і що б не писав тоді про село, навіть найзавзятіші більшовицькі ідеологи, кожен відштовхувався насамперед від добре зрозумілих реалій: в кінцевому разі краще живуть ті, хто більше і розумніше працює на землі. Такою була загальноприйнята думка про сутність селянської заможності. Радянська статистика тих років навіть виразу такого „куркуль” не знала. Лише розрізнялися різні категорії селянських господарств: незаможні, нижчесередні, середні, вищесередні, заможні.

Проте згодом, для того щоб будь-що виправдати страхіття насильницької колективізації та невідривно пов'язаного з ним голодомору, все було поставлено з ніг на голову. Оббрехали і спотворили найсвітліше – щирі любов до землі, самовіддану натхненну працю, богом дарований хист господарювати.

В стратегічному плані економічно самодостатнє працьовите енергійне підприємливе заможне селянство, яке саме завдяки цим якостям і постало як таке, об'єктивно відстоювало демократичні засади функціонування економічного і політичного ладу в країні. Саме через це, а не через вигадане

кремлівськими міфотворцями „глитаїство”, воно і було реальною опозицією тоталітарно-більшовицькій системі, яка набувала все більшої сили.

У доколгоспний період заможне селянство, чи за радянською термінологією „куркульство”, являлося невід’ємним складовим елементом соціально-економічної структури села, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва. Заможні селяни в порівнянні з іншими соціальними групами села мали на той час сталі, добре забезпечені робочою худобою та реманентом господарства. Вони прагнули до розширення власного земельного наділу, та, що не менш важливо, якомога кращого його використання. Заможник був зацікавлений у наслідках своєї праці на землі і це мало могутній вплив на піднесення продуктивних сил його господарства. Недарма за перше десятиріччя радянської влади ні лідером більшовизму В. Леніном, ані пізніше його наступниками так і не було вироблено загальноприйнятої економічної дефініції терміну „куркуль”. А відсутність чітко сформульованого і загальноприйнятого визначення сприяла тому, що зі зміною політичного курсу наприкінці 20-х років, поняття „куркуль” остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись у карикатурно-ідеологічний жупел запеклої боротьби більшовицького режиму із селянством [1, 13]. Під нього з небувалою легкістю підпадали всі селяни, незадоволені політикою міцніючого тоталітарного режиму.

Безумовно, вища ланка тогочасного партійного керівництва достатньо усвідомлювала економічну доцільність та перспективність розвитку в інтересах тієї ж радянської держави індивідуального селянського господарства, але поряд з цим, економічно міцне, приватне селянське господарство ніяк не вписувалося в тогочасну комуністичну доктрину з її ставленням до селянства, як до класу віджилого, за самою суттю своєю опозиційного ультрарадикальній інтерпретації марксизму-більшовизму, а отже, в історичному плані і безперспективного. Самим фактом свого відносно незалежного від радянської влади існування заможний селянин-власник об’єктивно кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Все це спонукало до того, що протягом 1920-х рр. заможне селянство зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон на шляху свого господарсько-економічного розвитку.

Ситуація ускладнювалась і тим, що значна частина найчисельнішої в добу непу соціальної групи села – середняцтва, в міру накопичення нею коштів і засобів виробництва автоматично збільшувала чисельність так званого „куркуля”, існування якого для більшовицького режиму було відверто небажаним явищем. Господарсько-міцні, фінансово економічно незалежні товаровиробники ніяк не вписувалися в рамки створюваної у Радянському Союзі тоталітарної системи і, закономірно, могли стати силою, здатною реально протистояти насадженню останньої. Тому в подальшому курс на ліквідацію заможних груп села став одним з головних напрямків діяльності радянської держави.

За прямою ініціативою найвищого, кремлівського керівництва, більшовицька номенклатура, надзвичайно стурбована появою в селянському середовищі економічно міцних, а отже,

певною мірою політично незалежних – заможних селянських господарств, активно створювала в суспільстві зловісний жупел „злісного куркульського елементу”.

За якими ж критеріями партійно-державні функціонери визначали „злісний куркульський елемент”? Які прояви так званого „куркульства” вели до того, щоб їх кваліфікувати як злочинні щодо радянської держави? Слід при цьому зазначити, що об’єктивно, заможне селянство саме державу повинно було сприймати, як грабівницьку, адже вона щороку фактично експропріювала в них настільки значну частину доходу, що відверто наносила пряму економічну шкоду продуктивним силам села.

Попри всі декларації, не набагато лояльнішим було ставлення радянської влади і до інших груп селянства, які тяжіли до того, аби бути якнайближче за ступенем економічного розвитку до заможного селянина, вбачаючи в ньому справжнього господаря на власній землі, з одного боку, а з іншого, через різні фактори – ту реальну опору, яка допомогла біднішим прошаркам селянства вижити в той складний початковий період радянської трансформації аграрного сектора економіки України.

Отже, і з їх боку не могла викликати до себе поваги держава, яка, виходячи з практики тотального радянського втручання у всі сфери життя, брутально руйнувала специфічний, століттями виважений світ специфічно української селянсько-землеробської ментальності [2, 76-77].

Якщо виходити із суто радянської, ідеологічно вкрай заангажованої точки зору, то в тогочасному українському суспільстві „злісний куркульський елемент” справді мав місце. Його проявом була закономірна, об’єктивно обумовлена реакція заможних груп українського села, головною метою якої було намагання протидіяти деструктивним, антиселянським заходам радянської влади на селі.

Безумовно не можна відкидати також жорстку реакцію певної, щоправда чисельно досить незначної групи представників заможного селянства, яка, сформувавшись ще за часів самодержавства, мала настільки міцні економічні позиції, що це зближувало її з поміщицтвом, зрівнятися з яким воно прагнуло. Їх реакція на докорінні зміни більшовиками існуючої до того часу моделі соціально-економічних та політичних відносин в суспільстві, які урізали, а то і знищували сфери їх впливу, не могла не бути негативною. Їх, однак, на нашу думку, ніяк не можна ставити на одну дошку градації із селянами-„куркулями”, до яких зараховували трудове заможне селянство в подальші роки. Лише цю групу, з певною мірою умовності на початку 1920-х рр., з радянської точки зору, можна було вважати „контрреволюціонерами”, оскільки вони ідеологічно виступали проти всієї більшовицької моделі державного будівництва.

Яскравим прикладом не декларованого верхами, а реального ставлення радянської влади, а відповідно і зворотної реакції заможного селянства до тоталітарної держави, було надзвичайно поширене в українському селі, особливо на початковому періоді непу, таке нецивілізоване явище, як „червоний бандитизм”. Це сукупність незаконних кримінальних дій місцевого більшовицького керівництва щодо заможного селянства України. Чисельні факти переконливо

свідчать, що радянська влада масово вживала до нього відверто терористичні заходи. Дії правлячої партії стосовно до заможного селянства України особливо в другій половині 1920-х рр. в цілому зводились до однієї мети - його повного політичного, економічного і морального підкорення [3, 13; 4, 66].

Свого піку боротьба із заможними групами українського села досягла під час хлібозаготівельних кампаній другої половини 1920-х рр. Тоді радянська влада вдавалася до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводячи відверто насильницькі, щодо селянства, хлібозаготівельні кампанії, місцеві партійно-радянські органи досить часто застосовували, про що переконливо свідчать архівні матеріали, не просто незаконні, але і жорстоко-брутальні методи. У відповідь заможне селянство проявляло значну суспільно-політичну активність та вело відкриту агітацію проти всіх, на їх думку, антиселянських аграрних заходів українсько-радянського уряду [5, 78; 6, 21-22].

Наслідком „комуністичного рішучого наступу” на заможне селянство стало те, що воно почало до мінімуму скорочувати власне господарство, продавати або вирізати майже всю наявну у їх господарствах робочу худобу, нищити власний сільськогосподарський інвентар і здавати його на металобрухт. Фіксувались випадки п'янства за кошти, вилучені від продажу власного майна. Набула поширення, як і на початку 1920-х рр., практика виїзду заможних селян, які не витримали радянсько-більшовицького тиску й переслідування, в міста, а то і за межі України. Певна частина заможного селянства, змирившись з існуючим політичним ладом, здавала власне майно в новоутворені колективні господарства, і лише одиниці все ж намагались чинити силовий опір [7, 4-7; 8, 128].

Досить неоднозначним було ставлення тогочасного селянства України до більшовицької політики „ліквідації куркульства як класу”. Селянське середовище було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини - на прибічників та противників заможного селянства. Селянство докологоспної доби реалістично усвідомлювало згубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого „куркульського засилля” на селі наприкінці 1920-х рр. не існувало. Господарства, які підпадали під більшовицьке тлумачення їх як „куркульські”, були просто міцнішими і заможнішими від господарств інших груп селянства. Вони стали такими, як правило, лише завдяки невтомній праці, енергії та господарському хисту їх власників. Тому середняцтво в абсолютній більшості відверто засуджувало таке ставлення влади до заможного селянина, і у більшості випадків виступало на його захист [7, 3].

Проте в тогочасному селянському середовищі мало місце і негативне ставлення до заможника частини селянства, яка відкрито виступала на підтримку дій більшовицької влади, направлених проти заможного селянства.

Господарсько-економічне відродження українського селянства в добу непу закономірно створило умови до появи на селі вагомий політичної сили в особі заможного селянина. Тому основним завданням, яке було поставлене перед активними

провідниками більшовицької політики в селянському середовищі – комітетами незаможних селян (КНС) – було обмеження представництва економічно міцного заможного селянства в органах місцевої влади на селі. Проте заможне селянство всіма доступними засобами намагалось пройти до органів місцевої влади. Найпоширенішим засобом, яким користувалось заможне селянство при просуванні до місцевих рад, була легальна агітація під час проведення виборчих кампаній. Власну передвиборчу кампанію воно проводило, як правило, цивілізованими демократичними, з точки зору сьогодення, методами, заручаючись при цьому підтримкою односельчан у ході переконливих виступів на зібраннях, сходках, у громадських місцях тощо. Слід також підкреслити, що, безумовно, окрім красномовства, заможне селянство завойовувало власний авторитет і самим фактом своєї успішної господарсько-економічної діяльності.

Під час перевиборів до Рад в 1925–1926 рр. з вуст заможного селянства, а також міцного середняцтва, вперше у відкритій формі з'являється ідея доцільності створення організацій „селянських союзів” („спілок”) на Україні, які б реально відстоювали інтереси селянства [9, 1-4; 10, 13; 11, 22].

В першій половині 1920-х рр. заможне селянство брало активну участь у діяльності на селі національного культурно-освітнього товариства „Просвіта”. Це, безумовно, не вписувалось в заплановане більшовицьким режимом насадження радянської моделі культурного розвитку українського села. Тому, закономірно, більшовицькі дії були направлені на викорінення національно-свідомого заможного селянства з „Просвіт”, що і було здійснено [12, 14; 2, 70; 13, 106; 14, 8].

В той же час радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств для зростання продуктивності сільського господарства, забезпечення потреб промисловості у сировині, а робітників та жителів міст – у продуктах харчування. В цьому напрямку головна ставка більшовицького режиму робилася на податкову політику. Саме господарства заможних селянських груп ставали об'єктом найбільшого податкового тиску, що, безумовно, викликало обурення в їхньому середовищі.

Головними джерелами доходу для сплати податків у заможного селянства були тваринництво та кошти отримані від продажу технічних культур. Наприкінці 1920-х рр. вони до того ж змушені були продавати за наднизькими цінами до 35% свого зернового урожаю та сплачувати 45% усього податку, що накладався на село [15, 1242].

Зажожне селянство вносило також основну частину суми із запланованого радянською владою самооподаткування сільського населення на культурні потреби села. В результаті жорсткого податкового тиску кількість заможних господарств, що використовували у власному господарстві сторонню робочу силу, в другій половині 20-х років зменшилась з 75,3% до 46,8% від їх загальної кількості, а їхні посіви скоротилися на 18,7% [15, 1242].

У роки непу з новою силою розгорнулась плідна робота сільськогосподарської кооперації. Особливе місце у процесі відновлення її активної діяльності відводилося заможному селянству. Господарсько-

економічні успіхи сільськогосподарської кооперації значною мірою визначала участь у її роботі саме заможного селянства. У ряді випадків, як наприклад, при розвитку мережі кредитної сільськогосподарської кооперації, завданням якої було акумулювати грошові кошти селянства, його роль з економічної точки зору, була вирішальною. Об'єктивно, заможні селянські господарства, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації.

Заможне селянство брало активну участь у всіх видах сільськогосподарських кооперативних товариств. Найвищий відсоток їх участі був зафіксований у складі високотоварних спеціалізованих насінневих, скотарських та хмелярських товариств. Радянська політика залучення заможного селянина до сільськогосподарської кооперації, в той же час передбачала не допускати його до керівних посад в ній. Політика адміністративного обмеження чисельності заможного селянства серед членів правління, а нерідко і пряме їх звільнення як „неблагонадійних”, негативно позначилась на якості керівництва практичною роботою кооперативних товариств [16, 24; 17, 5; 18, 472; 19, 121; 20, 11, 23; 21, 23; 22, 55; 23, 17].

Комплексний аналіз численних архівних джерел, статистичних матеріалів, монографічних досліджень та спеціально присвячених вказаній проблемі публікацій в періодичних виданнях дає нам підстави в якісно нових умовах подати власне бачення сутності соціально-економічних параметрів селянської заможності в роки непу в цілому.

Загальними рисами заможності, що були притаманні селянським господарствам доби непу, на нашу думку, слід вважати: наявність достатньої кількості працездатних робочих рук у господарстві; наявність земельних запасів (від 6 га і більше); праця силами власної сім'ї та із залученням на період збирання урожаю сторонніх робочих рук; наявність у господарстві худоби (від 3 голів і більше); наявність товарних залишків сільськогосподарської продукції; накопичення, в результаті праці на власній і орендованій землі, грошових капіталів; вкладання власного грошового капіталу у купівлю сільськогосподарського реманенту (купівля удосконалених засобів виробництва); вкладання капіталу в збільшення кількості голів худоби (в деяких місцях купівля племінних порід); купівля, в результаті накопичення власних капіталів, сільськогосподарських машин із механічним двигуном; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби, сільськогосподарського реманенту; взяття в інших груп селянства землі в оренду, за яку платили офіційним податком на землю, крім того, за користування землею господар здаваної землі отримував відповідну плату (за домовленістю); вклад власних капіталів не лише в сільське господарство, але і поза ним (торгівля, промислові заклади тощо) і отримання в результаті цього прибутків; надання кредитів односельчанам; прибуток у межах від 801 крб. і більше; наявність власної олійниці, млина, крупорушки, крупосушки тощо [24].

Заможне селянство було визнаним носієм економічного та науково-технічного прогресу в

сільському господарстві. Це проявлялось у придбанні ним сучасних сільськогосподарських машин із механічними двигунами, розведенні племінних порід худоби, впровадження нових високоврожайних сортів зернових та технічних культур.

Радянська влада бачила, що ті заходи, які вона проводила проти заможницьких елементів села, переважною частиною селянства не схвалювались і на практиці виконувались досить важко, натрапляючи на стійкий опір економічно незалежної та суспільно активної групи. Більшовицькій владі було зрозуміло, що заможне селянство ніколи добровільно на колективізацію не згодиться. Селянин-власник і колективізація, яка до того ж за рядом ознак (усуспільнення корів, свиней, домашньої птиці тощо) першопочатково планувалось навіть як комунізація, були явищами не сумісними.

Заможне селянство, незважаючи на величезне значення, яке мало успішне функціонування їх господарств для економічного розвитку країни, було, внаслідок цього, брутально знищене. За статистичними даними, за весь період „розкуркулення” з території України було депортовано близько 850 тисяч селян, близько 350 тисяч втекло із села до міста, а близько 550 тисяч переходило на території інших сіл [15, 1242].

Відтворити сьогодні енергійного, культурного, щиро люблячого землю, а отже, патріотично налаштованого селянина-власника, підприємця є завданням величезної історичної ваги, бо це означає вдихнути нове життя в сільське господарство України – надійну основу подальшого добробуту її народу.

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927 рр.). - К.: Ін-т історії НАН України, 2000.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 844.
3. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1965.
4. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2114.
5. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2987.
6. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2968.
7. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 3189.
8. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 3107.
9. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2317.
10. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр.
11. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 3012.
12. Всеукраїнське товариство замишленців по роботі на селі 12-16 листопада 1921 года. Печатається по постановленню Оргбюро ЦК КП(б) У от 22-го листопада 1921 г. - №100. - X: Всеукраїнское государственное издательство „Коммунист”, 1921.
13. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1072.
14. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1073.
15. Енциклопедія Українознавства. - Львів: НТШ, 1994. - Т. 4.
16. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1885.
17. Труды 1-го Всеукраїнського съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25-28 февр. 1923 г. - X: Изд. отд. НКЗ, 1923.
18. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. - М.: Политиздат, 1970. - Т. 2. (1917-1924).
19. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 - 1929 рр.). - К.: М.Р. Kots Publishing, 1995.
20. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний

- рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.).
Частина Перша. – Харків: Сільський господар, 1928.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2517.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2986.
23. „Сільський господар”. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків: Сільський господар, 1929.
24. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2005.

Ю.С. Степанчук

ТЕМА ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст. У ПУБЛІКАЦІЯХ „УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ” НА МЕЖІ 1980-1990-х рр.

З кінця 80-х рр. XX ст. радянська історична наука несподівано сміливо вийшла за рамки загальноприйнятого трактування історії РСР та місця в ній українського народу. На сторінках наукових та популярних видань воскресли приховані факти, історичні постаті, з'явилися неупереджені коментарі.

У розхитуванні ідеологічних стереотипів та поширенні суспільно-історичних переконань значна роль припала на академічне періодичне наукове видання – „Український історичний журнал”.

Автор запропонованої статті ставить за мету на основі публікацій „Українського історичного журналу” з кінця 1980-х – по серпень 1991 р. розкрити концептуальний злам – момент переходу від радянських історіографічних підходів до нових трактувань періоду Гетьманщини в Україні в рамках державницької школи.

Подібні історичні матеріали друкувалися й у інших наукових виданнях, але важко назвати когось із відомих спеціалістів-дослідників української історії XVII–XVIII ст., хто б не публікувався в „Українському історичному журналі”. По суті, на сторінках журналу відображений хід концептуальної переоцінки як фактологічної історії Гетьманщини, так і методології її вивчення.

До кінця 80-х років XX ст. у вітчизняній історіографії практично ігнорувалися дослідження проблем української державності другої половини XVII–XVIII ст. Винятки становили, хіба що, питання дипломатичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Тому наукові праці наступного часу обмежувалися темами, які вписувалися в офіційну ідеологічну схему: проявів суспільних антагонізмів, соціально-економічного становища селянства чи робітного люду, економічної історії тощо.

Білою плямою у радянській історіографії лишалася історія козацької старшини, її роль і місце у суспільних відносинах. З відомих причин, дослідники, керуючись концепцією „класової боротьби”, лише протиставляли козацьку верхівку нижчим верствам населення – селянству, простому козацтву, міському плебсу тощо. Керівні кола козацької України найчастіше виставлялися спольщеними перевертнями чи православними тиранами, які лише мріяли зрівнятися в багатстві та в правах з польськими магнатами.

Нові підходи у трактуванні історії феодалізму в Україні намітилися в оприлюднених на сторінках „Українського історичного журналу” результатах

„круглого столу” „Актуальні проблеми української історичної медієвістики”, що відбувся 22–23 травня 1989 р. у Кам'янці-Подільському. У своєму виступі В.А. Смолій закликав усіх учасників відмовитися від традиційно-трафаретних виступів і запропонував основну увагу звернути на стан дослідження тієї чи іншої проблеми. Вчений спинився на негативних наслідках так званого застійного періоду у вивченні проблем феодалізму [1, 157].

Наприкінці 1990 р. в „Українському історичному журналі” була надрукована „Республіканська програма наукових досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”. Серед іншого, до пріоритетних напрямів історичних досліджень було віднесено період українського Гетьманату в складі Російської держави [2, 3–9].

Перехід на нові історіографічні засади здійснювався паралельно двома напрямками. Перший – публікація надбань старої, дореволюційної історіографії, зокрема, на сторінках „Українського історичного журналу” була передрукована монографія Миколи Костомарова „Мазепа”, упорядкована до друку М. Ф. Котляром. Починаючи з липня 1988 р. по червень 1990 р. редакція безперервно друкує її розділи.

Другий напрям – визначення стратегічних шляхів досліджень. Зокрема, українській науковій громадськості було запропоновано повернутися до вивчення проблем української державності. Першою науково-теоретичною публікацією на цю тему була стаття В.А. Смолія та О.І. Гуржії „Становлення української феодальної державності”. Автори констатують, що виникнення та генеза середньовічної етнічної держави українців у радянській історичній та правовій науці майже не висвітлено, що розробка цієї важливої проблеми залишається вкрай незадовільною [3, 10].

Можна констатувати, що В.А. Смолій та О.І. Гуржій закликали вчених до відродження традицій забутої за радянських часів державницької школи в історичній науці.

Посилаючись на відомих істориків та економістів стосовно визначення термінів „державна”, „державність”, В.А. Смолій та О.І. Гуржій доводять, що державне утворення, яке виникло в роки Національно-визвольної війни, було черговим етапом формування української етнічної державності. Опираючись на класичні ознаки державності, прийняті світовою історичною наукою, дослідники науково аргументували, що ці ознаки проявлялися і в Гетьманщині як окремому політичному утворенні. Маючи політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, фінансову та податкову системи, військо, соціальну структуру населення, міжнародне визнання, Україна, по суті, закріпилася як суверенна, незалежна держава.

На підтвердження тези про невинноватість козацької державності автори, продовжуючи традиції козацьких літописців, звернулися до питання генези української державності з Антських часів до середини XVII ст. [3, 19].

Констатація В.А. Смолієм та О.І. Гуржієм того факту, що під час принесення присяги на „вірність” російському уряду виявились опозиційні настрої вищого українського духовенства та старшинської верхівки, засвідчувало, що українські історики готові

надалі не обминати гострих кутів в українсько-російських політичних стосунках середини XVII ст., налаштовані на відтворення об'єктивної картини історичного минулого. Такі судження виглядали, як на той час, досить революційними, особливо на фоні попередніх тверджень про те, що український народ після довгих років боротьби з Польщею у прагненні „возз'єднатися” з Росією виявляв цілковиту одностайність. Зважаючи на наукові висновки відомого історика М.Н. Петровського, вчені з академічних позицій поставили під сумнів запевнення автора літопису Самовидця про те, ніби „по всій Україні увесь народ з охотою тоє учинил” [3, 12].

На межі 1980–1990-х рр. нагальними стали питання перегляду методологічних підходів історичних досліджень, зокрема, стосовно діяльності українських гетьманів. Була піднята ідеологічно загострена тема місця і ролі І. Мазепи в українському історичному процесі.

На думку історика з української діаспори О. Субтельного, ефективним методом у дослідженні історичних постатей є порівняльний підхід. При застосуванні порівняльного методу щодо Мазепи автор відзначав, що в ряді країн тогочасної Східної Європи, які мали політичні структури, подібні до Гетьманщини, теж дійшло до конфронтації між місцевими (національними) елітами і їхніми провідниками, з одного боку, та їхніми чужоземними суверенами, з іншого.

О. Субтельний ставить І. Мазепу в один ряд з такими провідниками національних повстань як Йоган фон Паткуль, який за допомогою короля Саксонії та Петра I намагався звільнити Лівонію від впливу Швеції; Ференц Ракоці II – який, використовуючи Францію, хотів ліквідувати владу Габсбургів в Угорщині; молдавський господар Дмитро Кантемір, який за підтримки Петра I прагнув обмежити владу османського султана в Молдавії; польський король Станіслав Лещинський, який за допомогою шведів стримував наступ саксонського абсолютизму [4, 127].

Опублікування праці „ідеологічно ворожого”, ще й іноземного історика, для радянського часу – факт надзвичайний. Але незважаючи на те, що Радянський Союз ще існував, громадська думка в Україні, її інтелектуальні сили вже потребували якісно іншого трактування історичного процесу. Можна лише здогадуватись, яка непроста дилема стояла перед редакцією „Українського історичного журналу”. З усього видно, що вибір було зроблено не на користь розхитаної політичної кон'юнктури, а на вимогу нового часу.

Презентуючи радянській громадськості працю дореволюційного українського історика та етнографа П.С. Єфименка, присвячену останньому кошовому отаману Запорозької Січі, О.І. Гуржій зазначає, що вже стало доброю традицією повернення на сторінках „Українського історичного журналу” забутих чи напівзабутих історичних персоналій, перевидання маловідомих розвідок з давнього і славного минулого нашого народу [5, 121].

Важливим дослідженням початкового періоду новітньої історіографії з історії Гетьманщини стала стаття В.А. Смолія „Українська козацька держава”. У ній, поряд з якісно новим трактуванням подій другої половини XVII–XVIII ст., характеризуються пріоритети внутрішньої та зовнішньої діяльності

української козацької старшини. Вперше на сторінках „Українського історичного журналу” об'єктивно і незаангажовано змальовані постаті гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін.

Автор задається актуальним і на сьогодні питанням: чи мала Українська держава після 1654 р. перспективи для свого розвитку? На його думку – ні, не мала. Мова йшла не про „безхарактерність” та „безвільність” українських гетьманів, „підступність” і „брехливість” російських царів. На думку історика, причини цього явища корінилися в об'єктивних реаліях другої половини XVII–XVIII ст. [6, 11].

Проте аналіз цих причин далі не здійснювався, насамперед, через брак спеціальних досліджень. Тому не дивно, що тодішні публікації носили більше характер концептуальної заяви, ніж детального аналізу історичних подій. Наприклад, не випадковим є формулювання автора, що „логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена цих перспектив. Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й трапилося. Наступні десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але неблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів. Самодержавна стихія заповнила весь суспільно-політичний устрій козацької України” [6, 11].

Розглянуті публікації – своєрідний авангард у новітній історіографії, присвяченій вивченню державотворчих процесів в Україні другої половини XVII–XVIII ст. Варто відзначити дослідників, які дотично торкнулися цієї проблеми. Описуючи з нових позицій українське козацтво, забуті постаті церковних, політичних, військових діячів періоду Гетьманщини, вони доклали не менших зусиль, аби зламати не лише власні наукові стереотипи, а й запропонувати суспільству якісно новий погляд на події минулого.

Після проголошення Незалежності України та ухвалення Указу Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України від 30 серпня 1991 р., „Український історичний журнал” отримує широкі можливості для висвітлення всього комплексу питань з історії України.

Прикметно, що широка демократизація суспільно-політичного життя в пострадянській Україні посприяла виникненню цілої низки нових періодичних видань. У цих умовах „Український історичний журнал” втрачає монополію на публікацію раніше заборонених тем вітчизняної історії.

1. Гуржій О.І. „Круглий стіл” з питань історії феодалізму на Україні // *Український історичний журнал* (далі *Укр. іст. журн.*). – 1989. – № 9;
2. Республіканська програма наукових досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 11.
3. Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 10.
4. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 2.
5. Гуржій О.І. Праця П.С. Єфименка про П.І.

- Калнишевського (До 300-річчя з дня народження)
// *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 12.
6. Смолій В.А. Українська козацька держава // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 4.

О.М. Тараненко

ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ П. СКОРОПАДСЬКОГО: СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Історіографічний аспект революційних подій 1917–1920 рр. в Україні давно привертав увагу багатьох дослідників. Існує великий масив різноманітних за змістом, різнопланових за проблематикою, широтою висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром історіографічних досліджень, які так чи інакше стосуються нашої теми. Автор запропонованої статті ставить за мету з'ясувати історію історіографії аграрної політики П. Скоропадського, її періодизацію.

Варто зазначити, що протягом десятиліть аграрна політика П. Скоропадського відверто й цілеспрямовано фальсифікувалася або ж просто замовчувалася науковцями колишнього СРСР. Українська історіографія за радянської доби була суперечливою і неоднозначною, її розвиток відбувався під пресом тоталітаризму й позначився ідеологізацією. Склалося так, що вказана тема від початку дослідження як радянськими, так і діаспорними вченими, висвітлювалася, як правило, не в науковій, а у політичній площині, з позицій тих чи інших політичних партій чи напрямів. У післявоєнний період дослідники діаспори відійшли від цих позицій і стереотипів. Радянською ж історіографією ігнорувалася факт існування суверенної Української Держави за доби революції. Більше того, він був зарахований до явищ „буржуазного націоналізму” і фактично не вивчався.

Водночас, урахувавши те суспільно-політичне значення, котре радянськими ідеологами надавалося тематиці революції та громадянської війни, активність її розробки була надзвичайно високою. Тому вже на початку 1920-х рр. з'явилася потреба в історіографічному осмисленні чисельного матеріалу, що з'явився саме тоді на теренах Радянської України. Стаття Д. Фурманова „Краткий обзор литературы (непериодической). О гражданской войне (1918–1920 гг.)” є першою з історії історіографії революції та громадянської війни [1]. Варто зазначити, що істориком було опрацьовано значний масив джерел. Особливістю вказаного вище дослідження є те, що воно виконане виключно на матеріалах неперіодичних видань, які класифіковані автором за регіональним та проблемно-тематичним принципами.

З кінця 1920-х–початку 1930-х рр. у радянській історичній науці остаточно утверджується так званий партійно-класовий принцип, повністю нищиться національна самобутність, а окремішня схема української історії М. Грушевського оголошується антинауковою, контрреволюційною. На основі вказаного вище принципу зроблено історіографічний нарис Є. Герман [2]. Цінність її дослідження полягає в аналізі праць своїх колег-попередників, що стосувалися робітничого руху під час громадянської війни в районах „контрреволюції”, у тому числі в Українській Державі 1918 р.

Прикметним є те, що всі ці перші історіографічні роботи публікувалися як бібліографічні огляди. Проте ця обставина є закономірною, оскільки в цей час радянська історіографія ще тільки починає формуватися як окрема повноцінна галузь історичної науки.

Період 1930-х–першої половини 1950-х рр. характерний такими особливостями: „Нейтралізувавши націоналістів і контрреволюціонерів”, очистивши від них установи ВУАН, влада у 1936 р. заснувала Інститут історії України АН УСРР, співробітниками якого стали історики-марксисты, яким було доручено створення „марксистської історії України”. Вихід у 1938 р. „Короткого курсу історії ВКП(б)” завершив процес пристосування історичного минулого до нових політичних стандартів.

У цей період пріоритети історичної науки в УРСР, СРСР визначалися особливостями як внутрішнього суспільно-політичного життя, так і зовнішньополітичними чинниками: культ особи Й. Сталіна, репресії, Друга світова та Велика Вітчизняна війни. Варто зазначити, що в 1930-х – першій половині 1950-х рр. домінували не історіографічні розробки, а суто історичні дослідження пропагандистського або героїко-патріотичного характеру. Характерною особливістю було те, що історіографічні праці з'являлися, зазвичай, у ювілейні роки Жовтневої революції. Так, зокрема, у 1937 та 1942 рр., тобто у 20-у та 25-у річниці Жовтня з'являються роботи Б. Грекова [3] та І. Мінца [4] відповідно.

У роки „хрущовської відлиги” та руху шістдесятників (друга половина 1950-х–початок 1960-х рр.) спостерігається часткове повернення дослідників до проблематики національно-визвольних рухів, розширення доступу науковців до архівів. У 1957 р. було засновано „Український історичний журнал”, що й тепер є флагманом розвитку вітчизняної історичної науки.

Дещо пізніше – у другій половині 1960-х–1980-х рр. дослідники СРСР, УРСР підготували праці, в яких обґрунтовувалися предмет і метод, періодизація історіографії, методологічні принципи і конкретні методи історіографічного дослідження, його джерела, аналізувався процес нагромадження історичних знань тощо [5; 6; 7]. У працях А. Санцевича [8], В. Дядиченка [9] дається узагальнююча оцінка розвитку історичної науки в Україні. Все ж зміст цих праць позначений тавром марксизму-ленізму, що вимагає переосмислення викладеного в них матеріалу, історіографічних концепцій і низки висновків.

Якісні зміни відбуваються і в стані історіографії історії революції. Так, наприклад, значно збільшується кількість історіографічних праць, у яких висвітлюється історіографія історії революції, історіографія окремих її аспектів, регіональна історіографія.

Крім того, у працях радянських дослідників спостерігається розширення жанрового і тематичного спектру, а також розширюється традиційне тематичне коло. Так, зокрема, об'єктом вивчення стають історичні установи та їхня діяльність; тенденції проблематики, що вивчається; зміни методології наукового пошуку; окремі історіографічні праці [10, 10]. Серед значного масиву досліджень у цей період вирізняються роботи І. Шермана [11; 12].

І. Шерман, аналізуючи радянську історіографію громадянської війни в СРСР на першому етапі її розвитку, зупинився і на огляді робіт, присвячених громадянській війні в Україні, боротьбі українського народу проти іноземної військової інтервенції, Гетьманату та його аграрній політиці. Зокрема, об'єктом уваги автора стали напрацювання Р. Ейдемана і М. Какуріна, А. Бубнова, М. Рубача. В іншому своєму дослідженні І. Шерман проаналізував сучасний для нього період (1956–1967 рр.) української радянської історіографії з проблем громадянської війни в Україні. Історик акцентує свою увагу на дослідженнях боротьби українського народу проти німецької окупації, гетьманщини й Директорії. Тут автор зупиняється на роботах Г. Заставенка, В. Тичини, Є. Скляренка, Ю. Білана та ін.

У публікації В. Тичини [13] в контексті розгляду історії історіографії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в Україні у 1918 р. побіжно проаналізовано основні тенденції у вивченні питань із історії боротьби селянства України проти іноземних інтервентів та П. Скоропадського.

У 1970-х рр. продовжується розвиток радянської історіографії історії революції. Так, зокрема, в окреслений період виходить друком історіографічне дослідження П. Денисовця [14]. Статтю, опубліковану на сторінках „Українського історичного журналу”, присвячено аналізу радянської історіографії революційних аграрних перетворень в Україні 1917–1921 рр. Автором окреслено основні тенденції у вивченні питань із історії боротьби селян України проти контрреволюційних урядів.

До історіографії питання формування сільської інтелігенції в роки громадянської війни звертався у своєму дослідженні В. Бронніков [15]. Побіжно він зупинився на аналізі праць, присвячених вирішенню земельного питання в Українській Державі. Значно більше уваги автор приділяє аналізу робіт, в яких мова йде про класову боротьбу та створення перших сільськогосподарських колективів. Об'єктом уваги В. Броннікова стали напрацювання Р. Ляха, Ю. Кондуфора, Ф. Чмиги.

В окреслений нами період дослідження з'являється ціла низка праць, присвячених критиці західної історіографії громадянської війни й іноземної інтервенції. З усього масиву наукової літератури, присвяченої цій тематиці, виділимо, насамперед, збірку статей „Из истории гражданской войны и интервенции 1917–1922 гг.” [16]. Дослідник зустрічається тут з цілим рядом матеріалів та статей, які стосуються історіографічного аспекту нашого дослідження. Так, наприклад, тут опубліковані статті В. Наумова [17], М. Супруненка [18], С. Фоміних [19], Ю. Афанасьєва [20], А. Косаківського [21]. У всіх цих дослідженнях одразу кидається в очі беззастережна критика так званих „буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня”.

Підсумком роботи радянських вчених над тематикою історіографії історії революції в Україні стала ґрунтовна колективна праця „История Украины Украинской ССР”, яка була опублікована у 1986 р. за загальною редакцією І. Хміля [22]. Вказана праця цінна тим, що в ній представлено періодизацію розвитку радянської історіографії історії Великого Жовтня, з'ясовано особливості кожного з етапів. За

задумом праця являє собою додатковий том багатотомного видання „Истории Украинской ССР” і розкриває історіографічну основу. Матеріал розглядається в плані основних аспектів і у відповідності з проблемно-хронологічним принципом. В історіографії історії революції виокремлено вивчення українськими радянськими істориками таких проблем: більшовицьке керівництво революційними масами і радами; рушійні сили революції та їхній переможний союз; боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та імперіалістичної інтервенції тощо.

Наприкінці 1980-х рр., в умовах демократизації і гласності, на сторінках „Українського історичного журналу” з'явилися публікації М. Варшавчика [23], Я. Калакури [24], В. Якуніна [25], в яких розкрито особливості радянської історичної науки в часи сталінського тоталітаризму й на наступних її етапах. У них показувався негативний вплив сталінізму на сферу історичних знань, визнавалися суттєві недоліки в історичній науці, які існували наприкінці 1980-х рр., визначалися шляхи її оновлення, давалися історіографічні огляди найновіших публікацій, що започаткували перегляд багатьох сторінок радянської історії і особливо 1920–1930-х рр. Значна увага зверталася на дослідження, в яких закладалося нове бачення історичних альтернатив розвитку суспільства. З кінця 1980-х рр. історики прагнули осягнути специфіку взаємовідносин між владою і наукою в умовах панування комуністичного режиму.

Однак усі ці позитивні зміни здійснювалися в рамках висунутої партійно-радянським керівництвом концепції гуманно-демократичного соціалізму і певною мірою модернізованої комуністичної ідеології, що не дозволило досягти якісно нових результатів у переоцінці історичних знань. Тому, як і раніше, переважна частина істориків визнавала поступальний розвиток радянської історіографії.

Таким чином, підбиваючи підсумки історії розвитку радянської історіографії історії революції, стверджуємо, що Українська Держава 1918 р., аграрна політика П. Скоропадського не стали предметом самостійного наукового вивчення радянської історіографії. Ці питання радянськими історіографами досліджувались в контексті аналізу історіографічного матеріалу, присвяченого боротьбі трудящих мас України проти сил внутрішньої контрреволюції, а також проти австро-німецьких окупантів. Радянська наука не лишила праць, які б узагальнили історіографічний спадок вчених, налаштованих проти комуністичної ідеології.

За межами України історія Української Держави успішно досліджувалась в період 1940–1980-х рр. в часописах „Визвольний шлях” (виходить з 1947 р., видає Українська Видавнича Спілка в Лондоні), „Смолоскип”, „Сучасність” (видавався з 1961 р. до 1991 р. в Мюнхені) і особливо „Український історик” (виходить з 1963 р. в Нью-Йорку, Торонто, Мюнхені).

Однак зарубіжна українська історична наука не приділяла увагу історіографічним дослідженням, що хоча б якоюсь мірою стосувалися нашої теми. На відміну від радянської історичної науки вона не створила навіть узагальнюючої історіографічної праці, де було б проаналізовано доробок дослідників, присвячений Українській революції 1917–1920 рр.

Можна виділити хіба що нарис історіографії про українську історичну науку в еміграції другої половини ХХ ст., який подає Н. Полонська-Василенко в своїй „Історії України”. Вона вказує на головні осередки історичної праці в еміграції: Прага, Берлін, частково Париж, Мюнхен, Аугсбург, Вінніпег та Нью-Йорк [26, 8-14].

Як зазначає професор Я. Калакура, „Українська історіографія більше як 60 років виявилася конфронтаційно розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званий буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками української діаспори, і марксистський – в СРСР, УРСР. Звичайно, кожен з цих таборів не відзначався методологічною та ідейною монолітністю, розвивався за відповідними суспільними законами. Треба бачити принципову різницю в течіях і напрямках як радянської, так і діаспорної історіографії, підходящої до них диференційовано, персоналістично” [27, 12].

На початку 1990-х рр. розпочинається сучасний етап у розвитку історіографії історії революції, у тому числі аграрної політики П. Скоропадського. На цьому етапі відбувається відхід українських істориків від ідеологічної та методологічної однобокості, властивій радянській історіографії. Сучасні українські дослідники перебувають у сприятливих умовах для наукової діяльності: відсутня політична цензура, вільним є доступ до архівосховищ, у тому числі раніше секретних, межі дослідницького поля не обумовлюються відповідними партійно-державними настановами тощо. Тому й не дивно, що по-новому осмислюються факти з історії України, відроджується історіографічна традиція, знищена в 1930-х рр., модернізується поняттєво-категоріальний апарат та методологічний інструментарій.

Як і в радянський період, у часи незалежності України вітчизняними істориками з не меншим зацікавленням досліджуються проблеми Української революції. За даними, що наводять І. Курас, В. Солдатенко, за 1991–1997 рр. захищено 52 дисертації на здобуття ступеня доктора (10) та кандидата (42) історичних наук, які присвячені вивченню подій і процесів в Україні в 1917–1920 рр. У п’яти працях увага зосереджувалась на вивченні різних аспектів історії Української Держави П. Скоропадського [28, 9].

Історіографія як одна з галузей історичної науки по-своєму відреагувала на всі ті позитивні зміни в дослідженні історії Української революції, про які йшла мова вище. Вже в першій половині 1990-х рр. з’являються перші спроби переосмислення історіографічного матеріалу, присвяченого історії Української революції загалом, так і Гетьманату 1918 р. зокрема. Так, В. Друмов та В. Шкварець [29] звернулися до аналізу зарубіжної історіографічної спадщини, присвяченої Українській Гетьманській Державі 1918 р. У статті проаналізовано праці П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Л. Шанковського, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, В. Іваниса, С. Шелухіна, С. Долєнги та ін. Для нас праця має менший інтерес, оскільки В. Друмов та В. Шкварець у своєму дослідженні лише побіжно акцентували увагу на аграрній політиці П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної історіографії.

У другій половині 1990-х рр. вийшли друком декілька праць історіографічного характеру, в яких автори, окрім екскурсу в літературу про Українську революцію 1917–1920 рр., вдаються до аналізу робіт

з історії Української Гетьманської Держави. Однак більшість з них не є комплексними та системними. Автори подекуди звужують сферу історіографічного осмислення хронологічно або ж обмежуються побіжним оглядом літератури, достатнім для вирішення локальних проблем власного дослідження. Так, історіографи національно-визвольної революції 1917–1920 рр. В. Капелюшний [30] та Л. Радченко [31; 32] мали на меті вивчення лише сучасного стану розробки проблеми, у той час як А. Буравченков [33], Н. Земзюліна [34] та М. Кармазіна [35] зосередилися переважно на осмисленні досліджень соціальних та політичних явищ і процесів.

Першими, по-справжньому вдалими спробами комплексного аналізу історіографії та концепції української революції стали роботи В. Солдатенка [36; 37], в яких творчо опрацьовані насамперед праці М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, С. Петлюри, І. Мазепи. Однак монографії В. Солдатенка не є суто історіографічними роботами; в усякому разі, автор не ставить собі за мету системний розгляд відповідного масиву літератури. Цьому досліднику властиве вельми критичне ставлення як до творців Гетьманату і пропонованої ними моделі державного устрою, так і до публікацій прихильників гетьмана П. Скоропадського. Базуючись на уважному розгляді та порівняльному аналізі цих праць, В. Солдатенко розмірковує над проблемами інтерпретації подій 1917–1920 рр. в Україні (фактологія, концепція, періодизація, оцінка). Студії містять ряд зауважень та спостережень щодо змісту зарубіжної історіографії проблеми, а також деякі зауваження щодо тенденцій розвитку новітньої вітчизняної.

Здобутки і проблеми української історіографії на зламі ХХ і ХХІ ст. історіографія історії Української революції опрацьовуються Л. Зашкільняком, О. Павлишиним [38], В. Капелюшним [39] та рядом інших дослідників.

В. Капелюшний у своїй монографії з’ясовує питання періодизації історіографії історії Української революції, характеризує окремі її етапи та загальні тенденції. Висвітлюючи доробок дослідників щодо економічної політики України у 1917–1921 рр., автор описує й історіографічну ситуацію із студювання аграрної політики П. Скоропадського.

Ф. Проданюк у дисертації, присвяченій внутрішній політиці Української Держави, коротко зупиняється й на історіографії аграрної політики гетьмана [40].

Н. Ковальова, вивчаючи аграрну політику українських національних урядів 1917–1921 рр., на прикладі діяльності Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР, частково зупиняється на історіографії аграрної політики П. Скоропадського [41]. Комплексно досліджуючи аграрну політику Української Держави, Г. Терела у відповідному розділі дисертації ґрунтовно, максимально об’єктивно аналізує стан наукової розробки теми [42].

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної історіографії історії аграрної політики П. Скоропадського зробив Б. Малиновський, який дослідив аграрну політику Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. [43]. Г. Пітик, вивчаючи селянське питання в період з квітня 1918 р. по серпень 1919 р., [44] детально зупиняється на

аграрній політиці Гетьманату, але лише побіжно з'ясовує історіографію теми, що нас цікавить.

На початку 2000-х рр. історіографічні проблеми історії Української Держави стали об'єктом наукового вивчення на дисертаційному рівні таких авторів як С. Грибоєдов [45], С. Гнатюк [46] та інших. Визначаючи спільне та відмінне у поглядах мемуаристів та дослідників на внутрішню та зовнішню політику Української Держави, С. Грибоєдов проаналізував й історіографію історії аграрної політики П. Скоропадського. С. Гнатюк, з'ясовуючи трактування історії Української Держави, що сформувалася в рамках різних теоретичних напрямків і груп, побіжно зупинився на історіографії історії аграрної політики Гетьманату. Інтерес для нас представляє, крім того, дисертація О. Яся [47], в якій досліджується еволюція державницької школи української історіографії після другої світової війни.

О. Рєсєнт детально зупиняється на історіографічному аспекті аграрної політики П. Скоропадського. Історик з'ясовує, як аграрні перетворення Гетьманату оцінювали сучасники з табору політичних ворогів гетьманського режиму – П. Христюк, І. Мазепа, В. Винниченко, апологети гетьмана – Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, М. Пасіка, відомий ідеолог українського консерватизму В. Липинський, сучасні науковці Ф. Проданюк, В. Верстюк [48, 152-153].

На поцінування заслуговує об'єктивний аналіз радянської та зарубіжної історіографічної спадщини земельної політики П. Скоропадського, запропонований Н. Земзюліною. Дослідниця вдалося об'єднати розрізнені за часом роботи в цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на земельну політику П. Скоропадського [49].

В. Лозовий, розглядаючи процес розробки земельного законодавства уряду Української Держави, аналізуючи соціально-економічні засади аграрного реформування, в загальних рисах з'ясував висвітлення аграрної політики П. Скоропадського у працях радянських, діаспорних та сучасних вітчизняних істориків [50].

Р. Пиріг, при студіюванні соціально-економічних та політичних підстав проведення, процесу підготовки законодавчих актів, ставлення різних суспільних верств і головних причин невдач земельної реформи гетьмана, частково проаналізував і здобутки історіографії аграрної політики П. Скоропадського [51].

Таким чином, можна констатувати, що історіографія історії аграрної політики П. Скоропадського стала предметом наукового інтересу новітніх вітчизняних історіографів. Водночас, спеціальних історіографічних праць із історії аграрної політики П. Скоропадського поки що немає, а у згаданих вище вона представлена епізодично. Все це спонукає до подальшої роботи над вказаною темою.

На нашу думку, важливо визначити критерії періодизації та виробити власне періодизацію історіографії аграрної політики П. Скоропадського. Під періодизацією історичної науки, становлення і розвитку історичної думки розуміють науковий метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виділення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями [52, 35].

І. Хміль у вступі до „Істориографии истории Украинской ССР” за критерій періодизації визначав діалектично-матеріалістичний підхід марксистсько-ленінської методології. Враховуючи це, в історії радянської історичної науки, в тому числі в історіографії, він виокремлює три етапи, відповідні трьом періодам в житті радянського соціалістичного суспільства:

жовтень 1917 – середина 1930-х рр., етап становлення;

середина 1930-х – кінець 1950-х рр., період завершення побудови соціалізму;

етап удосконалення соціалізму [22, 3].

В цьому контексті І. Рибалка, який є автором п'ятого і шостого параграфу шостої глави вказаної вище праці, в історії дослідження громадянської війни пропонує наступну періодизацію:

1918 – початок 1930-х рр.;

початок 1930-х – середина 1950-х рр.;

друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр. [22, 261].

Сучасний український історіограф Я. Калакура пропонує наступні критерії:

найважливіші рубежі світової і української історії;

зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному, духовному житті, які суттєво або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки;

поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки;

заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо [52, 36].

Застосовуючи згадані та інші критерії періодизації, Я. Калакура окреслює вісім основних періодів розвитку української історичної думки і науки:

княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав;

козацько-гетьманські часи;

друга половина XVIII – початок XIX ст.;

середина XIX ст.;

остання чверть XIX – початок XX ст.;

1920-ті – початок 1930-х рр.;

середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.;

сучасний період, започаткований на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [52, 36-41].

Визначаючи етапи розвитку історичної науки в Україні у період тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства, В. Коцур, А. Коцур вважають, що слід врахувати розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих прийомів, ступінь розвитку демократії в усіх сферах суспільного життя, включаючи і галузь історичної науки, якісні зміни в організації і характері наукових досліджень.

Керуючись цим, дослідники виділяють три етапи в історіографії історії України вказаного періоду:

1920-ті – перша половина 1950-х рр.;

друга половина 1950-х – 1980-ті рр.;

сучасний – розпочинається з 1991 р. [53, 314].

Н. Ковальова при вивченні аграрної політики українських національних урядів 1917–1921 рр. в основу класифікації праць радянських та сучасних

вітчизняних істориків поклала етапи розвитку історичної науки в СРСР та незалежній Україні. Відповідно до цього, дослідниця умовно виділяє п'ять етапів у вивченні теми:

- 1) 1920-ті – початок 1930-х рр.;
- 2) середина 1930-х – середина 1950-х рр.;
- 3) середина 1950-х – середина 1980-х рр.;
- 4) друга половина 1980-х рр. – 1991 р.;
- 5) 1991 – 1999 рр. (час появи публікації цього автора) [41, 26].

Сучасний український історик С. Гнатюк виокремлює три періоди української історіографії внутрішньої політики Гетьманату 1918 р.: міжвоєнний (1920 – 1930-ті рр.), повоєнний (1940 – 1980-ті рр.) та новітній (1990-ті роки) [46, 195].

В. Капелюшний у розвитку української історіографії історії української державності за радянської доби виокремлює п'ять основних історіографічних періодів, які, за словами вченого, невіддільні від загальних тенденцій розвитку історичної науки взагалі: 1) роки української революції (1917–1921); 2) 1920-ті–1930-ті рр.; 3) 1930-ті–перша половина 1950-х рр.; 4) друга половина 1950-х–середина 1980-х рр.; 5) кін. 1980-х–поч. 1990-х рр. З 1990-х розпочинається сучасний етап української історіографії [39, 22-25].

Однак останні двоє істориків не наводять критеріїв, за якими вони виділяли періоди в історіографії історії української державності 1917–1920 рр., Гетьманату 1918 р.

Розробляючи періодизацію тієї чи іншої теми, ми вважаємо за необхідне дотримуватися тих самих критеріїв, які пропонують згадувані вище сучасні провідні українські історіографи. При визначенні етапів історії історіографії обраної нами теми дослідження доречною є думка С. Корновенка про те, що: і у радянській, і у сучасній українській історіографії склалася певна традиція у періодизації історії історіографії історії революції, якою не варто нехтувати; виокремлення конкретних історіографічних етапів безпосередньо залежить від історіографічних джерел, опрацьованих і залучених науковцем до дослідження, рівня науковості їхнього змісту; враховуючи, що історіографія постійно розвивається, будь-яка періодизація є умовною та відносною [10, 16].

Отже, підсумовуючи, в історії історіографії аграрної політики П. Скоропадського виділяємо такі етапи:

- 1918 – 1920 рр.;
- 1920-ті – 1990-й рр.;

сучасна українська історіографія 1991 – поч. ХХІ ст.

У рамках першого найкоротшого періоду виокремлюємо: по-перше – гетьманську історіографію; по-друге – історіографію періоду Директорії; по-третє – білогвардійську історіографію.

У другому етапі ми виокремлюємо радянську та діаспорну історіографію. Причому, остання не була стабільною в своїй історичній генезі, тому доцільно виділити європейську та північноамериканську діаспору.

Крім того, на основі опрацьованих нами історіографічних джерел ми можемо уточнити та деталізувати наведену вище періодизацію. Так, у радянській історіографії розрізняємо такі підперіоди:

- 1920-ті рр.;
- 1930-ті – перша половина 1950-их рр.;

друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.;

1985 – 1991 рр.

У зарубіжній українській історіографії з нашої теми виділяємо два підперіоди:

- міжвоєнний (1919 – 1939 рр.);
- післявоєнний (1945 – 1991-й рр.).

У межах сучасної української історіографії ми виокремлюємо такі підперіоди:

- перша половина 1990-х рр. (1991 – 1995 рр.);
- друга половина 1990-х рр. (1996 – 1999 рр.);
- початок ХХІ ст. (2000-ні рр.).

Визначена періодизація, на нашу думку, є обґрунтованою, вона враховує визначальні особливості і відмінності того чи іншого етапу в нагромадженні знань про аграрну політику П. Скоропадського. Все ж, ми не абсолютизуємо запропоновану періодизацію і не заперечуємо можливість її уточнення.

1. Фурманов Д. Краткий обзор литературы (непериодической) о гражданской войне // *Пролетарская революция*. – 1923. – № 5.
2. Герман Е. К истории пролетариата в гражданской войне в районах контрреволюции // *История пролетариата*. – 1931. – № 8 – 9.
3. Греков Б. Итоги изучения истории СССР за двадцать лет // *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*. – 1937. – № 5.
4. Минц И. Изучение истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны // *Двадцать пять лет исторической науки в СССР*. – М., 1942.
5. *Очерки истории исторической науки в СССР*. – М.: Наука, 1966. – Т. 4. – 854 с.
6. *Очерки по историографии советского общества*. – М.: Мысль, 1965. – 599 с.
7. Сахаров А. О предмете историографических исследований // *История СССР*. – 1974. – № 3.
8. Санцевич А. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К.: Вища школа, 1984.
9. Дядиченко В. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970.
10. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008.
11. Шерман И. Советская историография гражданской войны в СССР (1920 – 1931). – Х.: Изд-во ХГУ им. М. Горького, 1964.
12. Шерман И. Проблемы громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956 – 1967 рр.) // *Український історичний журнал* (далі *Укр. іст. журн.*). – 1969. – № 3.
13. Тичина В. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. // *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1969.
14. Денисовець П. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917 – 1921 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1973. – № 10.
15. Бронников В. Формирование сельской интеллигенции в годы гражданской войны (1918 – 1920) (К историографии вопроса) // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник научных трудов* (Редкол.: Д.П. Пойда). – Днепропетровск, 1980.
16. *Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг.* – М., 1974.
17. Наумов В. Ведущие проблемы историографии гражданской войны // *Из истории гражданской*

- войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
18. Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
 19. Фоминых С. Основные тенденции англо-американской буржуазной историографии гражданской войны и антисоветской интервенции // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
 20. Афанасьев Ю. Фальсификация истории становления и защиты Советской власти в современной французской буржуазной литературе // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
 21. Косаковский А. Критика западногерманской историографии гражданской войны и интервенции в Советской России // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
 22. Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986.
 23. Варшавчик М. До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10.
 24. Калакура Я. Історіографія і перебудова історико-партійної науки // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10.
 25. Якунін В. Формування культу особи Й.В. Сталіна та історико-партійна наука 20-х – 30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1.
 26. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.1. – К.: Либідь, 1992.
 27. Калакура Я. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 54.
 28. Курас І., Солдатенко В. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН. Наукові записки. – К., 1999. – Вип. 7.
 29. Друмов В., Шкварець В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945 рр. – К.: Академпрес, – 1993.
 30. Капелюшний В. Українська державність 1917 – 1920 рр. у вітчизняній історіографії 90-х рр. // Наукові записки з історії України Кіровоградського педагогічного університету ім. В.К. Винниченка. – К., 1998. – Вип. 7.
 31. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 рр. – Х.: Око, 1996.
 32. Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917 – 1920 рр. у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1996.
 33. Буравченко А. Питання зовнішньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського в українській історіографії // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999.
 34. Земзюліна Н. Аграрне питання в Українській революції: в пошуках шляхів розв'язання (Історіографічний нарис). – К., 1998.
 35. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці. – К., 1998.
 36. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999.
 37. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997.
 38. Павлишин О. Історіографія української революції 1917 – 1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004.
 39. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія. – К., 2003.
 40. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
 41. Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
 42. Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000.
 43. Машиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
 44. Пітик Г. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.
 45. Грибосєдов С. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського: Історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.
 46. Гнатюк С. Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
 47. Ясь О. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945 – 1991 рр. – Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К.: 2000.
 48. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2003.
 49. Земзюліна Н. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії // Український селянин. – 2004. – вип. 8.
 50. Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. – 2005. – № 3.
 51. Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 3.
 52. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.
 53. Коцур В. Історіографія історії України: курс лекцій. – Чернівці, 1999.

Т.О. Шаравара

ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ НАСЛІДКІВ АГРАРНИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Селянські реформи 1860-х рр. докорінно змінили суспільство Російської імперії другої половини XIX ст., дали поштовх іншим реформам в руслі буржуазних перетворень. Водночас, через прагнення провладних кіл провести ліквідацію кріпосної системи в інтересах поміщиків і дворян – створили новий вузол проблем, гострота яких викликала дискусію, щодо можливих варіантів їхнього вирішення, між представниками різних політичних сил, громадськими діячами та науковцями. Насамперед громадськість швидко відреагувала на збереження реформою 1861 р. селянської общини та вдалася до прогнозування перебігу подій у цьому

напрямі. Увагу суспільства привернули і різноманітні кріпосницькі пережитки, зокрема селянське малоземелля пореформеного періоду та незадоволення поміщиків необхідністю пошуку компромісів із селянами.

Перші історіографічні розвідки з селянської реформи 1861 р. за авторством П.А. Зайончковського [1], Б.Г. Литвака [2], Л.Г. Захарової [3], з'явилися в радянський період. Історіографію соціально-економічного становища селян із дарчими наділами проаналізувала О.Н. Бурдіна [4] зумівши зібрати джерела, що характеризували процеси зубожіння державних селян України. Проте в обраному нами контексті питання не було розкрито, що підкреслює його актуальність. Чисельна історіографія дорадянського періоду дозволяє простежити погляди різних соціальних верств тогочасного суспільства на розвиток подій. Таким чином ставимо за мету проаналізувати наслідки аграрних реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії, їхній вплив на соціально-економічний рівень життя різних соціальних верств пореформеного періоду, відображений в історіографії.

Насамперед у наукових працях кінця XIX ст. дослідники одностайно виступили з гострою критикою збереженої селянської поземельної общини, на кшталт: „вона закріпила низьку культуру обробітку ґрунту, знищила приватну ініціативу, ліквідувала персональну відповідальність індивідуума за вчинки, укорінила безкарність тощо” [5, 1–2]. Вихід із такої ситуації окремі вчені бачили у розвитку кооперації. Аналогічної думки дотримувався визначний фінансист, член комісії з перегляду стягнень із селян податкових зборів при Міністерстві фінансів Н. Бржеський [6]. Він дійшов висновку щодо безперспективності кругової поруки, яка породжує „невиправних членів суспільства та сприяє невинності суспільства в цілому” [6, 32]. Дещо розширив виклад такої позиції В. Скалдин [7]. На його думку, общинна кругова порука „є не просто тяжким ярмом, вона руйнує економіку, оскільки селяни часто були неплатоспроможні через розгули та зловживання спиртними напоями, а заможні селяни змушені через них продавати майно, тяглових тварин, щоб розплатитися за їхні борги, тож порука призводила до суцільного зубожіння населення” [7, 4]. Проблема негативного впливу общини на подальший розвиток окремих господарств селян-власників у контексті розподілу майна й землі між членами однієї родини вивчив та ретельно проаналізував С.П. Ніконов. Дослідник зазначив: „відповідаючи за кожного круговою порукою, община прагне не допускати подрібнення земельних наділів та господарств і, водночас, має прийняти в кругову поруку новоутворені двори” [8, 200]. Автор пропонував, щоб це питання вирішували органи влади, які б дослухалися до селян, бажаючих „розділитися” [8, 202].

Протилежної точки зору дотримувались відомі громадські діячі В.Євгенієв та А. Посніков, які доводили, що зруйнування общини можливе лише за умови „коли селянина виведуть із принизливого становища, у якому він опинився після реформи. Селянству мають бути даровані усі права, якими користуються громадяни правової держави, та

забезпечені умови для ведення вигідного господарства” [9, 284].

У багатотомному виданні за редакцією І. Дживелегова [10] акцент зроблено на значимості доброї волі царя-визволителя й лише побіжно вказано на „справедливість невдоволення селян”, зазначивши, що поправки до закону ніхто вносити не збирався, незадоволених реформою селян намагалися „переконувати” підручними засобами. Високо оцінюючи значення Маніфесту 19 лютого, професор Д.А. Корсаков оприлюднив власне бачення проблеми остаточного знищення пережитків кріпацтва у вигляді заміни панщини оброком для тих селян, котрі орендували у поміщиків землю. За приклад слугувала садиба Великої княгині Олени Павлівни, яка „дарувала селянам полегшення і можливість зміцнити матеріальне становище” [11, 651].

До 50-річчя реформи вийшли друком збірники та праці узагальнюючого характеру щодо проведення реформи та її підсумків. Загалом у ювілейних збірниках кінця XIX ст. спостерігається стала тенденція щодо перебільшення ролі правлячих кіл у намаганні вирішити проблему звільнення на користь селян [12; 13; 14; 15].

Значно критичніше оцінювались наслідки селянських реформ у ювілейних збірниках 1905–1907 рр., періоду революційних подій. З точки зору А.С. Поснікова „Негативні результати реформи відбилися в нечорноземних регіонах втратою селянами кормових та лісних угідь” [16, 261]. Однак влада, на думку автора, справді почала перейматися становищем селян у період революції 1905–1907 рр. Враховуючи той факт, що селяни були зрівняні й у політичних правах з іншими верствами населення ще 17 жовтня 1905 р., ставило проблему подолання кріпосницьких пережитків на порядок денний.

Про наслідки реформи та їхній вплив на соціально-економічний стан різних прошарків населення висловилися і представники багатьох політичних сил. Автори дворянського походження дотримувались консервативних поглядів на проблему. Їх, зокрема, непокоїв факт неодмінного продажу поміщицьких земель та втрати поміщиками робочих рук. Тож негативно оцінили наслідки реформи для поміщиків О. Паршин [17], Х. Петров [18], В. Іонов [19]. Останній, наприклад, переймався появою багатьох нових груп власників на землю замість колишньої однієї групи дворян. Є. Верс [20], розглядаючи причини зубожіння дворян, наголошував на нових несприятливих економічних умовах і відсутності єдності у боротьбі за корпоративні інтереси. О.І. Єлішев [21] теж значно переоцінював роль дворянства у прагненні розв'язати вузол кріпацьких відносин. Ідеалізація дворянства, як стану, заважала йому об'єктивно оцінювати суспільно-економічні перетворення та участь у них селян, інтелігенції й інших верств населення.

Відсутністю досвіду ведення підприємницького пореформеного господарства та неналежним ставленням селян до обов'язків, економічною кризою світового характеру, що зумовила падіння цін на хліб, пояснював причини занепаду дворянських та поміщицьких господарств О. Антонович [22] й пропонував, як вихід, встановити жорсткий контроль над селянською общиною з боку дворян. У нарисах історії дворянства Полтавщини за авторством

І.Ф. Павловського [23] простежуються неприкриті прагнення дворян домагатися від уряду різних пільг, як засобу покращити своє пореформене майнове становище. Усі автори консервативних поглядів обстоювали ідею приватного землеволодіння дворян, як єдиного виходу зі складної економічної ситуації та способу подолання кризових процесів у сільському господарстві кінця XIX ст.

Протилежних поглядів дотримувались радикали, прибічники ідеології марксизму. Зокрема В. Ленін вважав, що землекористування в Росії було пристосоване до відробітків і кабальної залежності селян від поміщиків. У його працях звучав заклик до насильницького способу розв'язання соціально-економічних проблем пореформеного періоду, ортодоксальність його марксистських поглядів обґрунтовувала необхідність революційних подій [24; 25, 1; 26, 95-152]. За радикальні перетворення у пореформений час виступив есер О.В. Пешехонов [27, 36], на думку якого гармонійне співіснування селянських та поміщицьких господарств після реформи неможливе, а тому, як вихід, земля має концентруватися або в селянських господарствах, або в поміщицьких. Задля суспільного блага земля, на його думку, повинна стати власністю всього народу, адже саме це дозволить уникнути експлуатації населення поміщиками.

Помітний вплив на формування тогочасної громадської думки щодо наслідків аграрних перетворень здійснили ліберали. Переважно їхні праці носили науковий характер. Зокрема М.П. Огановський [28, 25] вважав велике дворянське землеволодіння неконкурентоспроможним із дрібним через відсутність достатньої кількості робочих рук та капіталу. Автор відстоював позицію економічної гармонії дрібних господарств, оскільки продуктивність землі й землеробської праці саме в таких господарствах, на його думку, досягають рівноваги. Однак автор не врахував того, що в дрібних господарствах неможливо досягнути ефекту масштабу виробництва. На аналогічних позиціях знаходився В. Святловський [29, 75; 30, 42], котрий теж майбутнє бачив не за поміщицькими господарствами. Ідея спеціалізувати поміщицькі господарства на переробці продукції, а не на виробництві обґрунтована у працях П.І. Ляценка [31, 28]. На його думку, це дозволило б набути поміщицьким господарствам ознак індустріальних. Об'єктивнішими за інших є висновки О.А. Кауфмана [32, 486], котрий відмежувався від крайнощів і зростання селянського землеволодіння бачив за рахунок відчуження поміщицьких земель за винагороду, визначену справедливо, а зміцнення поміщицьких господарств могло відбутися, на його думку, лише за застосування прогресивних знань, мало доступних дрібним господарствам.

Наявність різних поглядів на проблему свідчила не просто про гостру дискусію між представниками різних політичних поглядів, а й про докорінні зміни в суспільстві, яке після реформи змінилося назавжди і соціальна стратифікація була вже незворотною.

Проблеми селянського малоземелля, значного продовольчого дефіциту та демографічного вибуху у пореформений період були висвітлені у працях М.І. Реви [33], М.В. Рклицького [34], П.О. Самойлова [35], Н.К. Суханова [36]. Дослідники акцентували увагу

на питаннях недостатньої кваліфікації селян, котрі стали вільнонайманими робітниками, пояснюючи відсутність попиту в поміщицьких господарствах на висококваліфікованих працівників з причини низького забезпечення їхніх господарств технічними засобами та екстенсивний спосіб господарювання при мінімальних витратах на робочу силу.

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що дорадянська історіографія містить особливо гостру критику наявної кругової общинної поруки, малоземелля селян та інших кріпосницьких пережитків. Глибокий критичний аналіз подій містять праці науковців та роботи, видані до ювілейних дат, що пояснюється: послабленням цензури, частковою перемогою над консервативними силами, революційними подіями 1905–1907 рр. Окремі автори значно перебільшують роль царя в розробці та проведенні реформи, деяких чиновників та представників царської родини. Історіографія свідчить про гостру дискусію між представниками різних політичних сил, які висловлювали пропозиції щодо можливих варіантів розв'язання проблем, відображає крайнощі в їхніх пропозиціях та небажання поступитися опонентам. Водночас наявні джерела вказують на гостроту кріпосницьких пережитків, зумовлених недосконалістю аграрних перетворень, не розв'язаних навіть на початку XX ст.

1. Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. – 1961. – № 2.
2. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. // История СССР. – 1960. – № 6.
3. Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года // История СССР. – 1976. – № 4.
4. Бурдина О.Н. Источниковедческие проблемы изучения социально-экономического положения крестьян-дворянников (1861 – 1907 гг.). Диссертация канд. ист. наук: спец. 07.00.09 „Историография и источниковедение”. – М., 1983.
5. Сазонов Г.П. Быть или не быть общине? – СПб.: Тип-я П. Сойкина, 1894.
6. Бржеский Н. Круговая порука сельских обществ. – СПб.: Тип-я В. Киевбаума, 1896.
7. Скалдин В. В захолустье и в столице. – СПб.: Тип-я Императорской Академии наук, 1870.
8. Никонов С.П. Крестьянский порядок и его желательное будущее. – Х.: Тов-во „печати С. Яковлева”, 1906.
9. Посников А.С. Освобождение крестьян // Сборник статей. – Изд-е „Жизнь для взрослых”. – 1911.
10. Великая реформа. Юбилейное издание / Под ред. И. Джигелева. – Т. 1., Т. 4., Т. 5. – М.: Изд-е Товарищества И.Д. Сытина, 1911.
11. Корсаков Д.А. К 50-летию освобождения крестьян. – СПб., 1908.
12. Линник Г. Крепостное право в России. Экономические основы. – К., 1911.
13. Дучинский Н.П. Великая крестьянская реформа при Царе-Освободителе. – СПб., 1911.
14. Тулунов Н.В. Как крестьянам дали волю. – М.: Тип-я И. Д. Сытина, 1911.
15. Попельницкий А. Пятидесятилетие освобождения крестьян. – СПб. – Т-во А. Вильборг, 1911.
16. Посников А.С. Освобождение крестьян // Сборник статей. – Изд-е „Жизнь для взрослых”. – 1911.
17. Паршин А.М. Социологический метод. – М., 1905.

18. Петров Х. Помещики. – М., 1906.
19. Ионов В. Факты и иллюзии в вопросе движения частной собственности // Жизнь. – 1900. – Т. 4.
20. Верс Е. О причинах разорения земледельческой России. – СПб., 1899.
21. Елишев А.И. Дворянское дело. – М., 1898.
22. Антонович А.И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – М., 1898.
23. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802-1902. – Полтава, 1906.
24. Ленин В.И. Пятидесятилетие падения крепостного права. // Рабочая газета. – 1911. – № 3 (11 февраля).
25. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Полное собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 3.
26. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве. Полное собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 4.
27. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1906.
28. Огановский Н. Закономерности аграрной эволюции. – Саратов, 1916.
29. Святловский В.В. Дворянское землевладение после реформы // Русская мысль. – 1898. – № 10.
30. Святловский В.В. Что делается в крупном хозяйстве // Северный вестник. – 1886. – № 2.
31. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Т. I. – СПб., 1908.
32. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // Аграрный вопрос. – Т. II – М.: Беседа, 1907.
33. Рева М.И. Киевский крестьянин и его хозяйство. – К., 1983.
34. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – Полтава, 1914.
35. Самойлов П.О. О найме сельскохозяйственных рабочих // Сельский хозяин. – 1905. – № 18.
36. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909.

Аграрна історія в іменах

В.Н. Велигорский

РЕПРЕССИИ УЧЕНЫХ-АГРАРНИКОВ В СРЕДНЕМ ПОВОЛЖЬЕ В 30-е гг. XX в.

Невозможно представить себе размах террора, от которого пострадали все слои населения СССР. Исследователям еще только предстоит раскрыть все аспекты величайшей трагедии страны. Уже созданы работы, посвященные объективному изучению процессов политических репрессий 1930-х гг. как в общесоюзном, так и в региональном масштабе. Однако до сих пор отсутствуют специальные исследования о политических репрессиях в Среднем Поволжье. Это актуализирует изучение избранной для статьи темы. Кроме того, данная тема является актуальной в связи с той ведущей ролью, которую играла агрономическая наука в Среднем Поволжье. В конце 1920-х – начале 1930-х гг. в Среднем Поволжье именно работе в области агрономической науки принадлежала приоритетная роль. В регионе действовало несколько крупных учреждений сельскохозяйственного профиля, в которых работали известные ученые-аграрники с мировым именем: С.М. Тулайков, Г.И. Баскин, В.П. Арапов, К.Ю. Чехович, П.Н. Константинов и др. Данные учреждения наряду с традиционными направлениями исследования в области сельского хозяйства начали изучение новых аспектов, таких как орошение, применение удобрений, яровизация. Все эти работы были прерваны репрессиями ученых-аграрников. Это нанесло огромный удар по агрономической науке в целом в стране.

Особенностью Среднего Поволжья было преобладание оппозиционных ученых в сельскохозяйственной науке. Это объяснялось двумя факторами: во-первых, до революции сюда ссылали неблагонадежных, что политизировало умы окружающих их людей; во-вторых, многие агрономические научные учреждения в этом регионе были основаны еще до революции, в них работало много ученых старшего поколения, чье мировоззрение было чуждо марксистско-ленинской идеологии. Не случайно, крупнейшим политическим процессом в Среднем Поволжье было дело Волжской контрреволюционной организации „Трудовой крестьянской партии“, в результате чего была фактически разгромлена аграрная наука [1]. В Среднем Поволжье подверглись аресту десятки подозреваемых. По профессиональной принадлежности члены организации являлись в большинстве своем научными работниками в области сельского хозяйства. Из научных учреждений наиболее пострадали Безенчукская опытная станция, Самарский сельскохозяйственный институт и Самарский планово-экономический институт, которые являлись крупнейшими научными центрами в области сельского хозяйства в Среднем

Поволжье. На Безенчукской опытной станции было привлечено по этому делу большинство ведущих научных работников, большинство которых было „старыми беспартийными специалистами, начавшими свою трудовую деятельность на станции еще до революции: С.М. Тулайков, К.Ю. Чехович, Г.В. Иванов, Д.М. Щукин, М.И. Ожарко, Д.А. Бомбин, И.И. Ишаков, В.Н. Харчиков, С.А. Добровидов [2, 270-278.]. В сельскохозяйственном институте пострадали многие преподаватели, в том числе профессор Г.А. Студенский. В планово-экономическом институте - профессор Г.И. Баскин [3, 16]. Это были известные ученые, пользующиеся большим авторитетом в научной среде.

В ходе этого дела были арестованы и расстреляны известные экономисты в области сельского хозяйства. Это обстоятельство негативно сказалось на развитии экономической мысли в регионе и серьезно ограничило масштабы исследований в этой сфере. В последующем научная проблематика стала более узкой. Ученые-экономисты занимались в большей степени прикладными разработками конкретных отраслей хозяйства, а крупные теоретические исследования практически не проводились.

Однако и после этого дела продолжалась критика со стороны партийных органов деятельности сельскохозяйственных научных учреждений. В 1938 году с разоблачающей статьей в адрес Безенчукской опытной станции в газете „Правда“ выступил главный соратник Т.Д. Лысенко академик В.Р. Вильямс [4]. Подверглась критике партийных органов и Ульяновская опытная станция. Звучали призывы „очистить ее от врагов и вредителей“ [5, 53-56].

В 1938 г. в Среднем Поволжье начался новый политический процесс, в ходе которого были арестованы руководители обкома и облисполкома, а также многие ученые, в основном преподаватели социально-экономических наук. Особенностью этого процесса было то, что в ходе него пострадали в основном не представители „старой“ научной интеллигенции, негативно относившиеся к Советской власти, а ученые-коммунисты. Более всего пострадали научные сотрудники планово-экономического института. Были арестованы заместитель директора по учебной и научной работе В.А. Фаддеев, заведующий кафедрой политической экономии А.А. Пуреховский, доцент кафедры экономики и техники сельского хозяйства Т.И. Алымов, заведующий кафедрой математики А.А. Ермаков [6].

В сельскохозяйственном институте были уволены несколько директоров. Их обвиняли в засоренности института политически неблагонадежными людьми, отсутствии актуальных тем, отрыве от производства, развале материальной базы [7, 7].

Однако представители агрономической науки подверглись репрессиям не только в ходе массовых кампаний, когда научных работников судили на показательных процессах, но и в результате единичных арестов, которым не придавалось широкой общественной огласки. Так, на Безенчукской опытной станции неоднократно рассматривались вопросы о вредительстве, заканчивающиеся увольнением с работы, а зачастую и арестом некоторых сотрудников. Отличительной чертой таких дел являлось то, что они проходили не после соответствующего указания сверху, а по инициативе самого руководства данного учреждения. По-видимому, руководство станции пыталось перестраховаться, „не отстать” от активной борьбы с вредительством, которая проходила в стране. Обращает на себя внимание тот факт, что пик таких дел приходится на 1937 г. Так, согласно приказу №147 от 13 ноября 1937 г., на станции создавалась комиссия в составе 13 человек для „выявления конкретных вредительских действий бывшего директора Агеева и для ликвидации последствий вредительства и его пособников на опытной станции” [8]. Работа комиссии была „весьма результативной”. Согласно приказу №138 по Безенчукской Областной опытной станции от 25 ноября 1937 г., руководителя группы отдела селекции Д.И. Рубцова сняли с работы с привлечением к уголовной ответственности „за явно вредительскую деятельность в работе семеноводства, выразившуюся в нарушении агрономических мероприятий и без надлежащей изоляции сортовой ржи и др.” [8]. Согласно приказу №156 от 29 ноября 1937 г., был снят с работы заведующий отделом организации хозяйства Безенчукской опытной станции Н.М. Сардановский, а материалы его дела направлены в следственные органы. При этом в приказе было указано, что „отдел организации опытной станции, возглавляемый с 1934 г. Сардановским Н.М., за три года работы ни одной научно-исследовательской темы не довел до конца... Сардановский продолжительное время имел дружескую связь с врагами народа Агеевым, Тюльниковым”. Кроме того, отмечалось, что „связь с врагами народа Сардановский осуществлял и через жену – Сперанскую, которая, работая зоотехником Безенчукского РайЗО, принимала активное участие во вредительстве по линии животноводства” [8].

Подобный ряд дел можно продолжить.

Все это окончательно добило агрономическую науку в регионе.

Таким образом, репрессии 1930-х гг. нанесли сокрушительный удар по агрономической науке в Средневолжском регионе. При этом власть использовала различные виды репрессий: арест, тюремное заключение, физическое уничтожение, увольнение со службы, выговор. Четко прослеживается тенденция расширения сферы репрессий: от репрессий против оппозиционно настроенных аграриев – так называемой „старой” интеллигенции – к репрессиям против многочисленных представителей „новой” советской интеллигенции. Результатом репрессивной политики явилось установление жесткого политического и идеологического контроля над интеллигенцией, гибель не только агрономической науки, но и большого количества людей, представляющих ее.

1. Сыпченко А.В. *Трудовая народно-социалистическая партия: теория и практика*. Самара, 2004.
2. *Архив Управления Федеральной службы безопасности по Самарской области (далее – Архив УФСБ по Самарской области)*. – Ф.П. – 88.44. – Т.1.
3. *Центральный государственный архив Самарской области (далее – ЦГАСО)*. – Ф.Р. 4535. – Оп. 1. – Д. 267.
4. // *Правда*. 1938. 13 декабря.
5. *Государственный архив новейшей истории Ульяновской области*. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 1600.
6. *Архив УФСБ по Самарской области*. Д.П. 65.85, Д.П. 65.88.
7. *Самарский областной государственный архив социально-политической истории* – Ф. 656. – Оп. 29. – Д.114.
8. *ЦГАСО*. – Р-4335. – Оп. 1. – Д. 543.

О.В. Волос

АГРОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Усвідомлення важливості історичного досвіду аграрних перетворень активізувало наукові пошуки дослідників протягом останніх років. Історія вітчизняної агрономії показує, що крім академічних установ важливою силою, що підтримувала наукові дослідження в аграрній галузі на місцях, були земства. Саме вони взяли на себе посередницьку роль поєднати науку з практичним сільськогосподарським виробництвом.

Останнім часом серед науковців зріс інтерес до регіональної історії, активізувалися краєзнавчі дослідження, що сприяло перегляду та переосмисленню дослідниками матеріалів, зібраних та систематизованих земськими діячами. В період 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. зацікавленість земською історією особливо відчутна. В Україні захищено понад 30 дисертаційних робіт, в яких вивчено різні аспекти діяльності місцевих органів самоврядування. У більшості випадків автори з'ясовують соціально-економічну, просвітницьку, статистичну діяльність земських установ та внесок окремих земців у процес становлення та розбудови місцевих органів самоврядування [1; 2; 3; 4; 5]. Завдяки зусиллям вітчизняних істориків та краєзнавців сьогодні вдалося реконструювати життєвий шлях, окремі напрямки професійної, наукової, культурно-просвітницької, громадсько-політичної діяльності провідних спеціалістів земської справи на Україні [6; 7; 8].

Автор наукової розвідки має на меті на історичних матеріалах Херсонської губернії ще раз зауважити на той факт, що саме земства на місцях, в тому числі й Півдня України, об'єднували найпрогресивнішу частину українського суспільства – інтелігентів, що в більшості випадків успішно поєднували службові обов'язки в земствах з активною науковою, культурно-просвітницькою, громадською діяльністю.

Об'єктом статті є агрономічна діяльність земств Херсонської губернії; предметом практичні дії свідомої інтелігенції по розвитку та популяризації агрономічної науки на півдні України.

Свідомі земці, як ніхто інший, розуміли, що вони в першу чергу є носіями всього прогресивного, інтелектуального в широке середовище народних мас і від них залежить зростання культурно-освітнього рівня українського народу та його добробуту.

Когорта відомих земських діячів Херсонської губернії налічує не один десяток осіб, що прислужилися земській справі. Немало вони зробили для національно-культурного піднесення південного регіону. Серед них і більш знані сьогодні діячі і ті земці, ґрунтовне дослідження плідної діяльності яких ще за вченими-краєзнавцями.

І першим, про кого хотілося б згадати, так це про Гаврила Яковича Близніна (1838–1901), завідувача Єлизаветградської земської метеорологічної станції, науковця, піонера у справі становлення та розвитку сільськогосподарської метеорологічної мережі Півдня України. Потребу в метеостанціях земства Херсонської губернії відчували особливо гостро. Тому на початку 70-х рр. XIX ст. започатковують організацію станцій, що вели кліматичні спостереження. Такою першою метеорологічною станцією була земська станція в Єлизаветграді, яка розпочала свою діяльність в 1874р.

Близнін Г.Я. дуже добре розумів, що здобути результати на одній станції є хиткими, тому свою діяльність завідувач розпочав із залучення до другорядних спостережень представників місцевої сільської інтелігенції, що працювали на добровільних засадах. Таким чином була сформована щільна метеорологічна мережа. Завдяки енергійності та таланту науковця-дослідника Єлизаветградська метеостанція проводила спостереження відповідно до інструкції Імператорської Академії Наук для станцій II розряду. Крім того, додаткові спостереження: 1) за періодичними явищами з життя тварин та рослин; 2) за відносним напрямком сонячних променів та кількістю годин сонячного освітлення; 3) за температурою ґрунту цілини та чорного пару; 4) за вологістю ґрунту; 5) за грозами та перистими хмарами. З перших днів свого завідування Гаврило Якович звернув увагу на визначення зв'язку між метеорологічними факторами та сільськогосподарським життям.

Близнін Г.Я., завідуючи земською метеостанцією, в першу чергу досліджував ті питання, що цікавили земство. Серед них можна згадати дослідження кліматичних умов з метою визначення найбільш сприятливих для озимої пшениці в Єлизаветградському повіті. Матеріалом для цієї наукової роботи Г.Я. Близніна послужили сільськогосподарські записи декількох економій в повіті за довгий час, які науковець порівнював з даними спостережень Єлизаветградської та інших станцій. В результаті проведеної роботи висновки науковця були такими: середніми врожаї озимої пшениці були в ті роки, коли показники відхилень температури, вологості та опадів від норми були не значними. Зростання врожайності відмічали, коли відхилення від норми згладжували нерівності, притаманні порам року. В своїй праці „К вопросу о народных приметах” [9] Г.Я. Близнін порівнював народні завбачення погоди з даними метеорологічної станції, звернув увагу на періодичність холодних і теплих зим.

Без перебільшення можна визнати, що вагоме наукове значення мають праці Г.Я. Близніна, присвячені циркуляції вологи в ґрунті. Ці дослідження науковець проводив протягом майже п'ятнадцяти років.

Перевага досліджень Близніна перед спостереженнями інших науковців по визначенню вологості ґрунту [10] полягала в тому, що вони велися науковцем у взаємозв'язку з вивченням температури ґрунту на різній глибині при різних умовах. Поєднуючи дослідні спостереження з лабораторними роботами, науковцю вдалося виявити дуже важливий факт, що в багатьох випадках зміна вологості окремих шарів ґрунту пояснюється переміщенням вологи у вигляді пари з більш теплих у більш холодні шари та утворенням у них роси. Отримані в результаті дослідів висновки Гаврило Якович застосував при вирішенні питання про найбільш вигідну глибину оранки.

Велику увагу Г.Я. Близнін приділяв поширенню серед населення краю прогнозу погоди. За його порадою земство Єлизаветградського повіту подало клопотання про те, щоб Головна Фізична Обсерваторія щоденно телеграфом сповіщала передбачення погоди та давала коротку довідку про стан погоди в Європі. Отримана інформація завідувачем станції передавалася сільським господарям [11].

Щомісячно під керівництвом Гаврила Яковича видавали спеціальні таблиці з оглядом погоди та інформацією про розподіл опадів у повіті. Станція щодня подавала короткі бюлетені до сільськогосподарського столу повітової земської управи та в редакцію „Ведомостей Елисаветградского Городского Общественного Управления”. Регулярно відомості за місяць Г.Я. Близнін подавав до метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету, в редакцію „Метеорологического Вестника”, до Головної Фізичної Обсерваторії та Імператорського Російського географічного товариства.

Організаційна, практична та наукова діяльність Г.Я. Близніна була визнана за його життя. В 1884 р. на сільськогосподарській та фабрично-заводській виставці в Одесі Єлизаветградська земська метеорологічна станція була удостоєна почесного відгуку за систематичне проведення спостережень та використання їх на півдні Росії з сільськогосподарською метою. Через рік за заслуги по дослідженню клімату Імператорською Академією Наук Близніна Г.Я. було затверджено кореспондентом Головної Фізичної Обсерваторії. Товариство природознавців при Новоросійському університеті вибрало Гаврила Яковича спочатку дійсним, а згодом почесним членом товариства. Золоту медаль науковець отримав за атлас метеорологічних таблиць, який експонувався в 1890 р. на Херсонській земській сільськогосподарській та промисловій виставці. Імператорське Московське товариство сільського господарства нагородило метеоролога срібною медаллю за діаграму вологості ґрунту, що була представлена на Всеросійській виставці 1895 р. В Нижньому Новгороді на Всеросійській промисловій та художній виставці Близніну Г.Я. присудили диплом першого розряду за організацію зразкової метеорологічної станції та за перші в Росії, дуже важливі для сільського

господарства, дослідження вологості ґрунту. 1897 р. Імператорське Вільне Економічне Товариство за плідну та довготривалу діяльність на користь науки та російського землеробства присудило метеорологу Близніну Г.Я. малу золоту медаль.

Наукова спадщина відомого в минулому метеоролога складається з монографічних досліджень, статей, різного роду діаграм, таблиць, карт, метеорологічних довідок, що були надруковані окремими виданнями та опубліковані в „Метеорологическом Вестнике”, „Трудах Императорского Вольноэкономического Общества”, „Трудах Метеорологической сети Юго-западной России”, „Известиях Елисаветградского Общества сельского хозяйства”, „Сборнике Херсонского Земства”, „Ведомостях Елисаветградского Городского Общественного Управления”.

Заслуги Гаврила Яковича Близніна перед сільським господарством значні. Завдяки йому на Півдні України в останній третині XIX ст. розпочався процес формування мережі сільськогосподарських метеорологічних пунктів та станцій. Серед яких Єлисаветградська земська метеостанція була зразковою та чимало зробила для становлення метеорології як науки.

Скадовський Георгій Львович (1847–1919). Не одне десятиліття Г.Л. Скадовський був членом Херсонської земської управи, проявивши себе справжнім патріотом свого краю. Як землець, Георгій Львович постійно вносив пропозиції щодо покращення сільського господарства, пропагував передові методи обробки землі, активно створював показові ділянки, підтримував організацію дослідних сільськогосподарських станцій, писав популярні статті, присвячені цим питанням.

За освітою Г.Л. Скадовський був біологом. У 80-ті рр. XIX ст., коли на Півдні розпочалася чергова епідемія сибірки, Георгій Львович розкрив свій науковий потенціал та організаторські здібності. Спільно зі своїм науковим керівником, професором Л.С. Ценковським, основоположником вітчизняної мікробіології і протозоології, розробив дешеву, доступну і, найголовніше, ефективну вакцину. Спеціально для наукових дослідів Г.Л. Скадовський у своєму маєтку в Білозірці Херсонської губернії відкрив лабораторію, яку відповідно оснастив, де і працював разом з Л.С. Ценковським. Витрати на пошук вакцини в основному компенсував Г.Л. Скадовський і саме він, як активний земський діяч, зумів переконати губернське земське зібрання про виділення коштів щодо застосування вітчизняної вакцини. Але найбільшою перемогою Г.Л. Скадовського та Л.С. Ценковського було те, що губернські збори визнали переваги вітчизняної вакцини над пастерівською. За ініціативою Г.Л. Скадовського в 1892 р. в Херсоні була відкрита перша в Росії земська бактеріологічна лабораторія. А на початку XX ст., в 1903 р., коштом Г.Л. Скадовського було збудоване нове приміщення земської ветеринарно-бактеріологічної лабораторії.

За тридцятип'ятирічну діяльність гласним у Херсонському земстві губернські збори прийняли рішення виставити портрет Г.Л. Скадовського в залі ветеринарної лабораторії з 1903 р., а з 1908 р. – в залі засідань губернського зібрання, а також встановити в Харківському ветеринарному інституті,

де він був почесним членом, стипендію імені Г.Л. Скадовського [12, 94-96].

Фелікс Болеславович Яновчик (1868-1926), відомий вчений-агроном, спеціаліст з дослідної справи, популяризатор сільськогосподарської науки серед селян, землевласників Півдня України. Сферою інтересів Фелікса Болеславовича були рільництво, агрохімія, метеорологія.

Переїзд Фелікса Болеславовича в 1897 р. на південь України був зумовлений призначенням його на посаду завідуючого Херсонського дослідного поля. Головною справою Ф. Б. Яновчика було проведення дослідів у галузі рільництва в умовах суходолу. Основними питаннями, які досліджував вчений, були: способи нагромадження і збереження вологи в ґрунті; позитивний ефект глибокої оранки; вплив строків, густоти і способів сіви на врожай різних культур.

Вчений дуже добре розумів проблему південної України, пов'язану з кормовиробництвом, і тому багато уваги приділив ґрунтовному дослідженню однорічних культур. Ним були вивчені викові суміші, сорго, суданка, кукурудза, могар, гарбузи, а серед багаторічних – люцерна.

Наполеглива, копітка праця допомогла науковцю зробити дуже важливі висновки про те, що серед заходів по збереженню вологи в ґрунтах південного регіону найважливішими є: рання оранка на зяб і пар, лущення після збирання врожаю та закриття вологи боронуванням.

Висновки, зроблені ним на початку XX ст., і через сто років заслуговують на увагу. Вчений експериментально довів, що найбільший врожай озима пшениця дає тоді, коли вона висіяна в першій половині вересня.

Ідея вивчення ґрунтів за допомогою вегетаційного методу також належить Феліксу Болеславовичу. В результаті чого було проведено районування ґрунтів за їх ознаками родючості.

Заслуга вченого в тому, що він зумів добитись розширення дослідного поля і перетворення його на дослідну станцію, що мала репутацію однієї з найкращих дослідних установ у Російській імперії, де регулярно публікували результати науково-дослідної роботи. Станція була взірцем для багатьох дослідних установ того часу.

Наукова спадщина вченого, яка є об'ємною і цінною сьогодні, складається з річних звітів дослідної станції, робіт, що присвячені методиці дослідної справи, популярних нарисів, плакатів та інших друкованих матеріалів [13].

Земцями Херсонської губернії був зібраний та узагальнений великий фактичний матеріал, введення якого в науковий обіг є важливим завданням сучасних регіональних досліджень. Без перебільшення слід зауважити, що велика наукова спадщина земських діячів є одним із джерел регіональної історії II половини XIX – початку XX ст.

1. Гуз А.М. Культурно-просвітницька діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
2. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
3. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (60-х – 90-х років XIX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.

4. Рубан Н.М. *Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2004.
5. Макієнко О.А. *Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореферат дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2006. – 20 с.
6. Побірченко Н.С. *Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис.* – К., 1998.
7. Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог // *Тези доп. наук. конф. / Херсон. обл. упр. Культури, ХПІ, ХОУНБТ, Всеукр. т-во „Просвіта”.* – Херсон, ХОУНБТ, 1993.
8. *Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1914): Сб. воспоминаний и науч. трудов, посвященных 140-летию со дня рождения А.А. Браунера.* – О.: Музейный фонд им. А.А. Браунера. – 1997.
9. *К вопросу о народных приметах Г.Я. Близнина // Метеорологический Вестник.* – Август. – 1893.
10. Близнин Г.Я. *Влажность почвы по наблюдениям Елисаветградской метеорологической станции с 1889 по 1893. Все числа по новому стилю.* – Одеса: Общ. Печат. Дела, 1896.
11. Каминский А. Гавриил Яковлевич Близнин. Некролог // *Метеорологический Бюлетень Николаевской Главной Физической Обсерватории.* – 1901. – № 8.
12. Ревенок Н.Д. Скадовский Г.Л. и Ценковский Л.С. // *Природа.* – 1973. – № 2.
13. Пономарев В.П. Феликс Болеславович Яновчик (1868–1926). *Страницы жизни и творчества. / Приднестровский гос. корпоратив. ун-т им. Т.Шевченко.* – Тирасполь: РИО ПГКУ, 1994.

Г.О. Глазунов

МІНІСТЕРСЬКА ДОЛЯ ЯК МОМЕНТ ІСТИНИ

Квітнєве число 1917 р. „Київської Земської Газети” статтею „Про землю” повідомляло своїх читачів, більшість котрих були селянами, дослівно: „Тимчасове Правительство заявило, що воно пильно думає над тим, якби задовольнити селян. Воно вибрало для цього гурток людей. Ці люди міркуватимуть, якби зробити так, щоб селянин мав собі землю, мав хліб і щоб він ні на чие добро не зазіхав...” [1]. Створена революційною весною того ж року Центральна Рада мала насамперед вирішити два питання: створити самостійну державу під назвою „Україна” й задовольнити селян землею. Причому історія залишила незавершеним з’ясування, котре з них було ключовим у добу революційних перетворень 1917–1920 рр. Автор статті ставить за мету розкрити діяльність Генерального секретаря земельних справ О. Зарудного у роки революції 1917–1920 рр. Об’єктом розвідки є події періоду Центральної Ради крізь призму життя Генерального секретаря земельних справ О. Зарудного; предметом – дії, факти періоду національно-визвольних змагань та їх вплив на долі поодиноких людей та держави в цілому.

Незважаючи на те, що у тексті 1-го Універсалу УЦР наголошувалося про найважливіші питання аграрної реформи щодо права власності на землю, яке скасовувалося, а земля мала переходити до селян без викупу, в урядових колах відбувалися заходи, котрі фактично мали протилежне значення. Не було таємницею, що землевласники відстоювали власні права на землю. Вони тиснули на Генеральний секретаріат, а, використовуючи політиків, й загалом

на УЦР. Уряд у свою чергу – на Генеральний секретаріат по земельних справах, якому було доручено негайно виробити земельний закон. На окремій урядовій нараді за участю керівників банків й власників цукрозаводів було вирішено створити спільну комісію для пошуку засобів найменш болючого розв’язання земельного питання. У незабаром опублікованому роз’ясненні Генерального секретаріату положення Універсалу щодо власності на землю виглядали значно поміркованими. Проте й воно не здобуло підтримки в тогочасних російських та польських буржуазних партій [2, 27]. У зв’язку із цим після оголошення 3-го Універсалу створилася урядова криза. Про відставку оголосили ряд секретарів. Передусім занепокоїлися нелогічністю уряду щодо приватної власності на землю генеральний секретар земельних справ та його заступник М. Савченко-Більський і К. Мацієвич. На засіданні уряду 8 листопада розглядалося питання про відставку першого, але її не було прийнято [3, 34–38].

Сесія УЦР 17 грудня 1917 р. розглянула подану фракцією УПСР постанову про прийняття проекту земельного закону. Запропонована есерами формула виглядала наступним чином: „Заслухавши земельний законопроект, Центральна рада постановила: 1) законопроект цього не приймати, а виділити з свого складу комісію пропорційно кількості членів фракції і цій комісії доручити вироблення нового законопроект, прийнявши за головну zásadu цього законопроект повне скасування власності на землю та соціалізацію її, згідно з постановами сьомої сесії Центральної ради; 2) новий законопроект повинно бути подано на затвердження Малої ради в одному з найближчих її засідань; 3) обрана комісія не повинна роз’їжджатися, доки не буде затверджено виробленого нею законопроект”. Внаслідок голосування за підтримку формули есерів подано було 131 голос, проти – 10, утрималося – 13. У формулі соціал-демократів, котра набрала трохи менше голосів, йшлося також про переробку закону, але його затвердження відводилося Українським Установчим зборам, яке намічалось провести 9 січня наступного року. На засіданні Генерального секретаріату 20 грудня 1917 р. Б. Мартос заявив, що після ухвалення дискусійної резолюції УЦР „по земельному законопроект” він, як фактичний керівник секретаріату земельних справ, „не може” брати на себе ніякої відповідальності за політику даного Секретарства й попросив прийняти його відставку. Член Малої ради І. Стешенко запропонував Б. Мартосу залишитися на посаді, поки фракція УПСР відшукає йому заміну. Підтримав заступника голови Секретаріату й М. Шаповал, заявивши, що він дійсно навряд чи зможе при такому становищі далі керувати політикою земельного Секретарства. Уряд прийняв відставку Б. Мартоса з посади заступника генерального секретаря землеробства та доручив „тимчасово” виконувати обов’язки керівника останнього генеральному секретареві продовольчих справ М. Ковалевському” [3, 52].

Зважаючи на винятковість становища, УПСР терміново відрядила українського есера Б.-О. Зарудного на посаду генерального секретаря земельних справ. Оскільки про героя даної публікації зазначається вперше, спробуємо почати нарис із його деяких біографічних даних. Богдан – Олександр Сергійович Зарудний народився 16 квітня 1890 р. в

Омську Акмолинської губернії, де його батько проживав з часів колишнього заслання. В 1893–1896 рр. родина мешкала у Нижньому Новгороді, потім переїхала до Криму. Він навчався в училищі правознавства і 1907 р. виключений із закладу за підозрою у належності до політичних дій. Реальне училище Б.-О. Зарудний закінчив в Ізюмі на Слобожанщині. До Петроградського університету він вступив 1909 р., там заснував гурток по вивченню кооперації, готував фахові публікації. Наступного року його виключили за політичну діяльність. Як учасник безпорядків висланий до Архангельської губернії.

З 1913 р. Б.-О. Зарудний проживав у Харкові, брав активну участь у діяльності Української громади міста, був одним з організаторів місцевої організації партії соціалістів-революціонерів. Він прилучився до діяльності Юнацької спілки – безпартійної молодіжної організації підросійської України, створеної у Харкові на з'їзді студентської громади 1915 р. Того ж року був заарештований за приналежність до місцевої організації партії соціалістів-революціонерів, у грудні засуджений на 1,5 року перебування у в'язниці. Після закінчення ув'язнення в липні 1916 р. він редагував журнал „Запросы жизни” у Воронежі.

Призваний на військову службу. Солдат Б.-О. Зарудний революційні події 1917 р. зустрів в Одесі. Там він був обраний делегатом місцевої ради солдатських депутатів, водночас – членом міського комітету УПСР та Комітету військової організації есерів. Навчаючись в Одеському військовому училищі, він став головою ради цього навчального закладу. Від місцевого гарнізону був надісланий делегатом на Всеросійський селянський з'їзд, що відбувся у Петрограді в травні 1917 р. Це зібрання обрало його членом Ради селянських депутатів. У липні, будучи юнкером, у складі ударної бригади відбув на фронт, але його повернули для завершення навчання. Невдовзі він був призначений прапорщиком стрілецького полку в Кургані Тобольської губернії. Там його обрали заступником голови військового відділення Курганської ради робітничих та селянських депутатів і секретарем місцевої Української вільної громади.

Шукання „вроди й чистоти в житті” було постійною рисою характеру Богдана – Олександра. Він записував у щоденник події свого непростого, часом проблематичного буття. Так, у середині листопада 1905 р. він навіть „стріляв у себе”, однак у цьому зв'язку „скінчилося його дитяче життя”. В щоденнику та його листах знаходимо „українську тугу”: „Великая хартия, обусловившая вольное соединение Украины с Московиею, была разодрана и попорана, свободный народ был повержен...”. Я, українець, почуваю себе в становищі „отщепенца”, циркуляр міністерства щодо людей, які говорили українською, прираховував їх до „иногородних”, циркуляр попечителя учебного округа перечив тим особам, в говорі яких „будет замечаться украинское влияние”, українські „Просвіти” закриті, вчитель української, який наважився дати дитині книжку на рідній мові, підпадав під виключення зі служби. Автор занотував: Господи, каким Христом велено так делать?.. Во имя какой гуманной, общечеловеческой идеи?.. Про згадані й інші особисті риси характеру, життєві перипетії та

політичний шлях Б.-О. Зарудного розповідає окремий збірник, виданий 1919 р. (після його смерті. – Г.Г.) [4].

Б.-О. Зарудний спілкувався з російськими й українськими виданнями стосовно тем, більшість яких торкалася проблем кооперації, що набувала розвитку. 1916 р. він представив особисте бачення зростаючої проблеми кооперативного руху у статті „Кооперация и социализм”. В оригіналі він писав, що „вопиющее экономическое и политическое неравенство, которым с внешней стороны характеризуется существующий строй, издавна привлекало к себе внимание вдумчивых наблюдателей общественной жизни...”. Частина спостерігачів з'ясовувала причини такої нерівності, інші – намагалися їх вилучити. Проте, на думку автора, ні перші, ні другі не досягли рішучого перевороту, поки „все искания справедливого устройства жизни” не сформувалася в систему, яка набула назви „научного социализма”. Стаття доводила, що „кооперация есть определенный способ хозяйствования, способ, основанный на равноправии всех объединенных в хозяйственное целое и не преследующий наибольшей прибыли, но наибольшее благосостояние своих членов”. Так, стисло охарактеризувавши кооперацію, він робив акцент на моментах рівноправ'я, котрі відділяли її від капіталістичного підприємництва. Бажаний ідеал кооперативу, на його думку, такий же, як за соціалізму: суспільно-організоване виробництво та розподіл продуктів, колективізм. Його теоретичні пошуки з часом зупинилися на кооперації споживчій. На розвитку останньої, вважав автор, засновані всі надії на мирне перевтілення капіталістичного господарювання тих, хто визнає за кооперацією можливість такої перебудови.

За думкою Б.-О. Зарудного, все те, що „теперь именуется тяжелой индустрией обобществлению кооперативным путем не поддается”. Проте у загальній економіці держави ця промисловість мала напрям до сталого збільшення. Таким чином, кооперація до кінцевого ідеалу сама себе не приведе, вважав він. Тому для передачі в руки народу всіх інших галузей господарства, котрі поки що знаходилися у руках держави та інших „публично-правовых союзов”, потрібен був політичний акт, створення якого виходило за рамки кооперативно-господарчої діяльності. Оскільки така активність підпорядковувалася інтересам трудящих, то вона „отливалась в организованные формы политической классовой борьбы”. Одна кооперація, вважав Б.-О. Зарудний, не мала достатніх сил, щоб досягти цілей, котрі „преследовал социализм”. Проте утилізація кооперативного знаряддя у класовій боротьбі представляла „интерес для рабочего класса”. За його твердженням, кооперативна робота мала певний зміст і значення для пролетаріату й трудового селянства, хоча російські соціалістичні партії до останнього часу не набули одностайності щодо оцінки сутності кооперації. Колись ним займалося „народничество”. Автор наполягав, що „кооперация является одной из школ трудовой самостоятельности и что поэтому она в равной степени с профессиональным движением и политической борьбой должна привлекать внимание рабочего класса”. На завершення він висунув два „незыблемо, усталенных положения: „1/ кооперация

– не социализм; 2/ кооперативная работа должна освещаться светочем социализма” [5].

Певний історичний і науковий інтерес має ще одна публікація майбутнього міністра землеробства, котра також торкалася кооперативного руху, як одного з напрямів аграрного сектору. Йдеться про квітневу 1917 р. публікацію, котру автор назвав „Револуція і кооперація”. Перед російською демократією, вважав Зарудний, постало величезне питання, вирішення якого можливо за умови їх „организованности и единства действий”. Процес організованої демократії, за ним, відбувався повсюди. Однак одного впливового голосу не чулося. Мова йшла про селянство. Воно, без сумніву, мало притягувати особливу увагу, хоча слабка організація його „сознательных элементов” загрожувала справі свободи взагалі. Правда, за останній час селянство отримало чимало знань стосовно соціальних та політичних реформ. Проте не завжди його вдалі виступи з аграрних питань викликали певне „беспокойство”. З його погляду, кооперативи мали бути „очагом” єдиної організації народної самодіяльності, достатньо міцної, щоб об’єднувати значну частину селянства з врахуванням його різнобічних економічних інтересів. Тому він вважав, що „кооперативное сознание отныне должно переродиться в революционное и кооперативная работа культурно-пропагандистская и частью организационная – в работу революционную”. Завдання кожного кооператора – „закончить логическое разумное развитие своих идей и признать очевидную истину”: прийняти соціалістичне вчення, вкласти його в кооперативну за формою революційно-соціалістичну справу. Село темне, „нуждается в свете” працівників постійних, а не тільки приїжджих. Саме цю наскрізну роботу повинні взяти на себе кооперативні працівники. Соціалізація землі, що мала „значительные шансы”, ставила завдання широкого розвитку кооперації, причому „коллективная обработка земли” мала, на думку Б.-О. Зарудного, зайняти головне місце. Згадана обставина мала бути належним чином оцінена кожним, „заинтересованным в прогрессе самого сельского хозяйства, уровня производительности сельского труда, уровня его культуры”. Проблематично було вести полеміку з автором, котрий стверджував, що, можливо, життя у недалекому майбутньому поставить перед суспільством ще більш значущі соціальні завдання. Проте навички громадськості, які приносила кооперативна праця, прийняті соціалістичним ідеалом, мали виявити здібності „неизменными и может быть решающими” [6].

Б.-О. Зарудний належав до лівої течії Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Партія надіслала його на державну роботу: 1917 р. він входив до складу Української Центральної Ради. 21 грудня 1917 р. він записав у своєму щоденнику: „Я генеральный секретар земельных справ”. Наступного дня на засіданні Ради цього секретаріату Б.-О. Зарудний заявив, що як політичний працівник він мусить проводити у життя всі загальні принципи, що торкалися земельних питань взагалі. Для того щоб робота проводилася всіма відділами планомірно, він висловився за організацію „колегії” в секретарстві, обов’язком котрої мало бути як розгляд плану майбутньої діяльності установи, так і його

фактичне здійснення. Як таку адміністративну колегію урядовець запропонував нараду директорів відділів. Новому керівнику повідомили, що у генеральному секретарстві землеробства створено комітет співробітників, як організацію фахову. Було ухвалено, що колегія складатиметься із Генерального секретаря землеробства, його заступників та керівників самостійних підрозділів і збиратися „в кожную субботу” [7, 7]. 29 грудня уряд розглянув пропозицію Б.-О. Зарудного щодо призначення на посади його заступників А. Терниченко й В. Сьомушкіна та затвердив їх обох. На прохання М. Порша, котрий у той час займав посаду генерального секретаря військових справ і праці, в протокол внесли, що названі кандидатури були „запропоновані” ЦК УПСР [3, 76-78]. На засіданні уряду 2 січня 1918 р. Б.-О. Зарудний виклав проект постанови щодо заборони продажу сільськогосподарського майна. Уряд затвердив останню й надіслав її на остаточне вирішення до УЦР. На цьому ж засіданні керівник землеробства висунув проект обрахунку коштів на утримання українських губернських, повітових та волосних земельних комітетів. Уряд принципово погодився з документом. Проте урядовці побачили значну різницю в окладах членів деяких земельних комітетів. На цій підставі було доручено секретарству землеробства розглянути питання щодо встановлення „одноманітних” окладів, після чого внести проект на розгляд УЦР [3, 83-85].

За текстом IV Універсалу, датованого 11 січня 1918 р., УЦР надала діючому уряду нову назву: Рада народних міністрів (РНМ) [3, 102-104].

Втім, як показало докладне вивчення історичних подій, саме у ті бурхливі дні відбулися надзвичайні обставини, пов’язані із долею міністра землеробства Б.-О. Зарудного.

Деякі попередні зауважень перед продовженням нарису. УПСР, як відомо, було створено на початку квітня 1917 р. Партія вдало розгорнула політичну діяльність, спираючись на наймасовішу на той час організацію селянства – Селянську спілку. Це давало можливість українським есерам брати активну участь в організації селянських зібрань різних рівнів, сприяло ухваленню ними резолюцій, у тому числі й про автономію України. В тому ж році відбулося три партійні з’їзди. За історичними спостереженнями сучасного історика О. Любовець, оскільки УПСР не мала значних теоретичних напрацювань, то есерівський плін знаходився у стадії їх пошуку, що призводило до появи структурних течій у середині партії [8].

УПСР завжди притримувалася авангардних позицій на фоні тогочасної української багатопартійності. На останньому, III з’їзді УПСР, що відбувся 21-24 листопада 1917 р., суперечки виникли з приводу дій партійної фракції щодо політики УЦР. Залишаючи осторонь інші, хоч і немаловажні питання, зауважимо, що більшість представників названого партфоруму висловила стурбованість нехтуваннями соціально-економічними проблемами, котрі загрожували національно-політичним здобуткам. За підтримкою більшості було прийнято резолюцію „Про сучасний момент”, яка представляла саме ці погляди так званих „лівих”. З’їзд визнав за необхідне, щоб фракція домагалася негайного вироблення і

проведення у життя соціально-економічних законопроектів, „насамперед” про скасування приватної власності на землю. Більш детально ознайомлення з цим блоком соціально-економічних вимог показує, що він майже збігався із програмними положеннями більшовиків. Про полівиння УПСР свідчила й інша резолюція – „В справі найбільшої класової політики партії”. В ній мова йшла про необхідність створення Центральною Радою всеукраїнських об’єднуючих територіальних центрів – рад робітничих, селянських та військових депутатів, які б забезпечували центральному класовому органу „точний і безпосередній зв’язок” з організаціями революційної демократії на місцях [9]. Ця ухвала поклала початок політиці, що отримала назву „дуалізм в питанні організації влади”. Певним свідомством неминучості розколу в партії стали окремі списки так званих лівобережників до Всеросійських установчих зборів. То було явним порушенням партійних постанов, викликало занепокоєність керівництва УПСР. Партійна криза зростала: ліві були переконані, що Українську революцію неможливо оборонити тільки збройною силою, що, крім цього, необхідно ще й цілковито змінити політику уряду, проголосити саморозпуск місцевих органів влади та проголосити перевибори УЦР.

Пружиною слугували принципові моменти: ліві вважали, що напередодні більшовицького наступу така зміна владної політики могла б об’єднати українську демократію навколо Центральної Ради, сприяла б активному виступу на її боці тих військових частин, котрі проголосили нейтралітет у боротьбі з більшовиками, а представники так званого „правого крила” були категорично проти такої зміни політики й єдиним виходом вбачали збройну оборону національних здобутків революції, допускаючи водночас можливість іноземної допомоги [10]. Як зазначав голова нацуряду В. Винниченко, витала ідея перевороту українськими силами [11, 220]. Силу набирали військові.

Повернемося до долі міністра землеробства Б.-О. Зарудного. Йшла 9-та година вечора 16 січня 1918 р. Відбувалося напружене засідання парламентської фракції УПСР в будинку УЦР. За вікном чулися гарматні вибухи, почалося повстання. Фракція обговорювала питання створення нового уряду з кандидатурами, висунутими ЦК партії есерів, і його програми. Праве крило УПСР чинило протидію. Тимчасом один із тогочасних свідків спробував задатися питанням, чи брало участь праве крило в арешті лівого? Він не приводив фактичних даних для такого твердження, проте „враження” ж у всіх склалося на його користь. Хоча й за часом це приречення ніяким чином не виправдалося.

До суті. Раптом з’явився нещодавно призначений комендантом міста Києва М. Ковенко з командою „вільних козаків”. Не пред’явивши ніяких повноважень, навіть ордеру на арешт, не довівши до присутніх яких-небудь звинувачень, прямо у будинку Центральної Ради він заарештував групу українських есерів. Коменданта цікавили особи: В. Кедровський, М. Полоз, С. Бачинський, А. Приходько, Г. Ткаль, Г. Михайліченко, А. Полонський, П. Сівер-Одоевський, О. Шумський, А. Овчаренко. Учасник тих зборів, харківський юрист М. Попов розумів елементарну беззаконність того, що відбувалося, тому був особливо збуджений. Розхвилювані були й інші присутні.

Б.-О. Зарудний, урвавши хвилинку, коли гармидер трохи утих, з палаючими очима, схвильовано вигукнув з кафедри: „Я, як міністр земельних справ від українських есерів, протестую проти подібних вчинків і не можу більше лишатися у складі уряду, складаю свої повноваження”. Та, звертаючись до М. Ковенка, вимовив: „Прошу заарештувати й мене. Я їхній однодумець”. „А, однодумець. Заарештуйте і його”, – розпорядився військовий комендант.

Фракційні збори розбурхалися. Підспів Голова УЦР М. Грушевський. Він пробрався до столу та виголошував: „...я протестую, я протестую...”. Проте його не було чути. Комендант також не звертав на нього уваги. Він скомандував вартовому вільних козаків, щоб військові рушили із залу. Подорож групи заарештованих затрималася у вестибюлі будинку УЦР, поки вони одягалися, перекликалися між собою, зверталися з протестами до коменданта. „Ви зрадники України, і вас мало розстріляти”, – зі злістю відповів М. Ковенко комусь із ув’язнених. Потім всі вони покинули приміщення українського парламенту. На порозі стояв член ЦК УПСР П. Плевако – заступник голови Українського комітету залізничників і промовляв, звертаючись до вільних козаків, що вони й надалі мусять таким же чином „правильно” нести службу ненці-Україні. Чи не була ця промова загальною характеристикою настроїв тогочасного „правого крила” українських есерів?

Б.-О. Зарудний добровільно пішов під арешт. Він спричиняв певне полегшення стану інших заарештованих своїм більш-менш витриманим настроєм. По дорозі до в’язниці – штабу вільних козаків – міністр говорив одному із своїх знайомих із царських часів: „От ми і знову вкупі під доброю охороною зброї, як і в старі часи...” Не зважаючи на добровільність арешту, Б.-О. Зарудний, як й інші, пам’ятали погрозу коменданта про „революційний трибунал”, суд, можливість розстрілу. Всі вони чекали смертної кари щохвилини. Міністр вносив настрій спокою своєю урівноваженістю, придержуючи розпач окремих невільників. З газет, котрі назавтра отримали ув’язнені, вони довідалися про протест УПСР щодо арешту лівих українських есерів „без формального звинувачення”. Партійна фракція подала інтерполяцію. УЦР цей протест розглянула, хоча слідча комісія зажадала імен не називати.

Бойові дії наближалися до столиці. З 15 по 25 січня 1918 р. проходила дев’ята сесія УЦР. У ніч на 18 січня більшовицькі війська впритул наблизилися до будинку Педагогічного музею, в якому перебувала УЦР. М. Грушевський десь о третій годині дня почав засідання, урядовців прибуло небагато. Відкривши зібрання, головуєчий порадив парламенту затвердити внесений напередодні проект Тимчасового земельного закону в цілому, без обговорення з тим, щоб потрібні дрібні поправки до нього потім зробила Мала рада. УЦР таким своєрідним чином прийняла тимчасовий закон про землю. Доповідач П. Христюк заявив, що він виступав „за докладчика”, навіть повідомив, що пояснювальна записка та інші матеріали залишилися „у заарештованих членів УЦР”. Центральна Рада майже одногосно підтримала земельний закон, ніхто „проти” не виступив, від голосування утрималася тільки одна особа [3, 12].

Слід зауважити, що це був майже єдиний закон, котрий тривалий час підтримував владний авторитет Центральної Ради. Проте щодо обставин арешту й перебування в тюрмі міністра землеробства Б.-О. Зарудного та й інших членів парламенту промовчали...

Одинадцять в'язнів четвертий день перебували у „похмурому льосі”, без води, чекаючи вирішення своєї долі. Вартові проводили в дворі розстріли „під знаком... антисемітизму”. Проте пильно стерегли „зрадників”. Полковник з охоронців, почувши, що серед арештантів перебував народний міністр земельних справ, звернувся до ув'язнених, розшукуючи цього міністра. Б.-О. Зарудний відгукнувся. Глузуючи, полковник спитав, „...а ви щось розумієте в земельних справах?” Міністр стримано обізвався: так, дещо розумію! „А землю ви бачили коли-небудь?” – знов спитав полковник з вільних козаків. То вже було занадто... Не тільки ув'язнені, а навіть старший вартовий запротестували й попросили полковника залишити приміщення.

До в'язнів прибула парламентська комісія у складі представників з усіх фракцій УЦР для розслідування справи арешту. Вони цікавилися харчуванням, умовами перебування, визнавши приміщення непридатним для цього, проте зовсім не пояснили причини ув'язнення. Почалася розмова про розстріли і Б.-О. Зарудний наводив відповідні приклади. Присутній М. Ковенко розлютувався та пообіцяв після перевірки „показати, заарештованим „розстріли”. Після того як голова комісії осмикнув коменданта, Б.-О. Зарудний завершив перервану оповідь, висловивши своє обурення. Комісія сповістила, що тих, хто добровільно „прилучився до арештованих”, мають скоро звільнити. З трьох військовий комендант звільнив двох, у тому числі й Б.-О. Зарудного.

Наступного дня міністр залишив в'язницю. Все ж комендатура взяла з нього обіцянку мовчати про те, що він бачив у в'язниці та нікому й нічого не розповідати. Словом, урядовцю заборонили ділитися вістями, в тому числі й про розстріли.

Внаслідок наступу більшовицьких військ УЦР 26 січня 1918 р. тимчасово залишила столицю. Згадані арештовані, про яких йшла вище мова, покинули в'язницю. Політичні події йшли своєю історичною чергою. Під час подорожі національного уряду до Житомира загубилися всі документи щодо зазначеного арешту українських есерів...

Нам залишилося розповісти про найтрагічнішу обставину – яскраву ілюстрацію тих відразливих гримас, якими спотворене обличчя будь-якого революційного руху. У середині дня 27 січня 1918 р. на квартиру українського есера, члена УЦР, Всеукраїнської ради селянських депутатів та ЦК Селянської спілки І. Пугача постукали. Зайшла група з кількох осіб у військовій формі із задачею арештувати мешканців. В той час в квартирі перебував міністр землеробства Б.-О. Зарудний. Йому нікуди було податися. Він побоювався йти додому, після нещодавнього арешту, але й не дуже довіряв Центральній Раді, через ніяковість котрої опинився у в'язні. З ними був член УЦР Л. Бочковський з Полтавщини.

Отже, названий арешт випродукував громаду українських лівих есерів, котрі стали символом боротьби революційних елементів партії „з

опортуністичною політикою” ЦК трьох перших періодів існування УПСР. Колеги партійців-есерів згадували, що Б.-О. Зарудний був членом ЦК УПСР третього скликання, але „рішучо та гостро” боровся проти дій керівного парторгану. Членом ЦК УПСР другого складу був І. Пугач, проте напрямок його головної діяльності „мало відповідав його поглядам”. Л. Бочковський був членом ЦК УПСР першого (установчого) скликання, до якого ставився „з найгострішою опозицією”. Так, звичайні члени партії волею обставин не тільки не відбивали в собі напрямків виразної партійної діяльності, а навпаки, „являлися її противниками”. Їх арешт навіть слабо мотивував брак „великого історичного досвіду в житті УПСР”, як згодом уточнювали їх колеги.

Незважаючи на це, група військових заарештувала згаданих осіб як членів УЦР. Через півтори-дві години того ж дня цих людей не стало. Всі владні особи, в тому числі й з боку більшовиків, зграйно заявляли, що ніхто на давав наказу про розстріл. Іншими словами: „...самі солдати розстріляли” [4].

Замість висновків. 27-річний Б.-О. Зарудний перебував міністром землеробства місяць. За той час однозначно стверджувати про ефективність його керування міністерством не просто, але вже відчувалися його здібності та невикористані можливості. Водночас він потрапив у політичну драму, що закінчилася трагедією особисто для нього. Маємо також відрядити читача до матеріалів окремого дослідження [12]. В ньому є чимало підстав щодо втрачених надій для українського сільського господарства...

1. Про землю / Київська Земська Газета. - 1917. - № 12.
2. Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. - К., 2001. - С. 27.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. - К., 1996. Т. 2.
4. Богдан-Олександр Зарудний. Ілюстрований збірник. - Х., 1919.
5. Кооперация и социализм / Запросы Жизни. - 1916. - № 9.
6. Революция и кооперация / Крестьянин и рабочий. - 1917. - № 12.
7. Центральний державний архів вищих органів України. - Ф. 1060. - Оп. 1. - Спр. 35.
8. Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917 - 1920 років: Монографія. - К., 2005.
9. Боротьба. - 1917. - 13 грудня.
10. Боротьба. - 1918. - 5 березня.
11. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х т. - К., - Відень, 1920. - Т. II.
12. Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А., Глазунов Г.О. Сільське господарство України доби 1917 - 1920 рр.: міністри землеробства. - К., 2008.

І.М. Завадська, М.І. Палилюлько

ІНТЕГРАЦІЯ ІДЕЇ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX ст.

Багатий історичний досвід формування сільськогосподарської освіти в період з другої пол. XIX ст. та початку XX ст. сприяв розвитку та удосконаленню товарно-грошових відносин у сільській місцевості, приведенню у дію трудових

ресурсів на основі ведення раціонального господарства. Значної цінності набували у цьому зв'язку узагальнення й впровадження в практику досвіду зародження і утвердження засад громадської агрономії.

Метою статті є дослідження громадської агрономії в організації сільського господарства України в першій чверті XX ст. Об'єктом вивчення є інститут громадської агрономії як суспільно-економічне явище в сільському господарстві України; предметом – ідеї та принципи громадської агрономічної діяльності, що сприяли збереженню пріоритету за дрібними господарствами та сприяли підтримці масового сільського господарства.

Сприяння розвитку цього явища у сільськогосподарському виробництві було і те, що на початку XX ст. з'явилися наукові праці економістів і аграрників А. Бухенбергера [1], Т.Ф. фон дер Гольца, Б. Бретано у Німеччині, Д. Золя у Франції, Картера у США, В. Вінера [2], А. Кауфмана [3], В. Морачевського [4], І. Долгіх [5], О. Чаянова [6], А. Челінцева [7], О. Чупрова [8], О. Фортунатова [9], А. Фабриканта, К. Мацеевича [10] в Російській імперії, які узагальнили та систематизували практичний досвід, визначили завдання і методи громадської агрономії, обґрунтовували її як розділ аграрної політики, самостійну наукову систему й окремий навчальний предмет, місце у системі сільськогосподарських наук.

В середовищі науковців та практиків-аграріїв формувалася думка, що однобічне, спрямоване тільки на розподіл, аграрне виробництво ніколи не приведе до сталого добробуту хліборобського населення, коли одночасно систематично не працювати над підвищенням продуктивності сільського господарства. Низька продуктивність селянських господарств пояснювалася не малою кількістю землі, а низькою продуктивністю та доходністю землі. „Сільськогосподарська політика, – писав А. Бухенбергер, – як сукупність норм має підкріплювати заходи технічного вдосконалення” [1, 35]. Він окремо виділяв „політику землеробства” як державний вплив на аграрний лад країни, і „опікування про технічну культуру землеробства – заходи для піднесення сільськогосподарського виробництва”. О. Фортунатов вважав, що сприяння розвитку сільського господарства є окремою галуззю сільськогосподарської політики кожної держави [9, 216].

Український вчений К. Мацеевич, праці якого стали „першою теоретичною підставою громадської агрономії” [10], а сучасники агрономи вважали його „корифеєм громадської агрономії” [11, 60], у 1911 р. видав „Общественно-агрономические этюды. Сборник статей по вопросам организации мелкого хозяйства” [12] – наукову монографію, присвячену організації дрібного господарства на засадах громадської агрономії. У цій та наступних працях він розглядав і як галузь аграрної політики, планову діяльність, спрямовану на поступ масового сільського господарства, збільшення його продуктивності й інтенсивності, реорганізацію за промисловим типом шляхом самодіяльності та самопомогі самих виробників. Він вважав, що будь-яке сприяння зростанню сільськогосподарського виробництва буде ефективним, якщо ґрунтуватиметься на місцевій самодіяльності. Тому

теоретичне і практичне значення має організація та визначення ділової компетенції всіх суспільних сил. Оскільки громадська агрономія охоплює систему заходів на задоволення господарських запитів населення, то однаково важливі примусова дія законів для забезпечення суспільних інтересів, територіально обмежена діяльність місцевого само-врядування щодо організації господарства і особиста господарська ініціатива виробників, об'єднаних у вільних союзах для оборони приватних інтересів. Вчений наголошував на синтезі демократичної аграрної політики і громадської агрономії як умови прогресу сільського господарства [10, 116].

К. Мацеевич першим серед агрономів Російської імперії проаналізував напрями і методи громадсько-агрономічної діяльності: просвітницький і практично-показовий, що поширювали сільськогосподарські знання і вміння, вдосконалювали аграрну культуру, але особливу увагу звертав на теоретизацію господарсько-організаційного. На його думку, допомога у розв'язанні організаційно-виробничих проблем (організація окремих елементів праці, таких, як техніка, капітали, товарообміну на громадських засадах, землеустрою, оренди, впорядкування громадських земель тощо) дрібного господарства дозволить їм ефективніше використовувати виробничі ресурси. Ним був обґрунтований організаційно – кооперативний напрям у діяльності агрономічних організацій. Зокрема, кооперація розглядалася Мацеевичем як один з методів громадської агрономії, що збільшує еко-

номічні можливості селянських господарств і сприяє наближенню місцевої агрокультури до типу, зумовленого історичними господарськими процесами. Базою кооперації може бути господарство інтенсивного типу з високим рівнем агрокультурних і організаційних вимог, що сприяло широкому вияву кооперативної самодіяльності. Громадська агро-

номія внесла в кооперативний рух плановість і свідомість. Вчений обґрунтовував теорію сталості трудового господарства, стверджував, що аграрна політика повинна враховувати залежність еволюції сільськогосподарства від взаємодії великого і дрібного господарства.

К. Мацеевич писав про залежність методів агрономічної праці та її ефективності від використання знань про природничо-економічні та ґрунтово-кліматичні умови району праці, сільськогосподарської культури виробників і принципів організації місцевого господарства, забезпечення його потреб і узгодженості заходів з загальнокультурним рівнем населення, його запитам, господарською ініціативою. Агроном повинен вивчати не лише типи певних господарств, але й організаційні можливості селян-господарів, щоб знати, з ким і як працювати.

І. Долгіх у „Заметках по элементарному курсу Общественной Агрономии” (1913 р.) дав таке визначення громадської агрономії — „сукупність усіх законодавчих, громадських і адміністративних заходів, які повинні, по-перше, знищити правові, економічні та природні перешкоди до найкращого обробітку й експлуатації земельної власності, по-друге, мати на меті вдосконалення техніки й

економіки сільського господарства впровадженням удосконалених методів у масу населення, організацією господарства і культурно-економічну організацію самого населення... Викликати інтенсифікацію господарства і є метою сучасної громадської агрономії". Він стверджував, що сільськогосподарська політика повинна змінити спеціальний розділ „підкування про технічну культуру", змістом якої є громадська агрономія [5, 15-17].

О. Чаянов у 1917 р. опублікував книгу „Основные идеи и методы работы общественной агрономии", яка вважається першою спробою аналізу громадської агрономії як окремої наукової системи. Практичною основою його праці була російська земська форма організації агрономічної допомоги населенню. Дослідник писав, що громадська агрономія — це система громадських заходів, яка намагається спрямувати еволюцію сільського господарства до найбільш раціональних (в умовах часу і місця) нині форм. Вона має удосконалювати технології рослинництва і тваринництва, змінювати організаційний план господарства у бік більшої відповідності умовам економічної діяльності країни, організовувати місцеве населення у союзи і товариства, які взяли б на себе зміцнення і поглиблення нових господарських підвалин [6, 5,9].

На початку 1920-х рр., у зв'язку зі змінами, що відбулися у суспільно-економічному та політичному житті України: впровадження непу в Радянській Україні; приєднання Східної Галичини до Речі Посполитої II, викликали дискусії щодо питання про конкретний зміст громадської агрономії як галузі практичної діяльності.

Так, В. Доманицький — український науковець та громадський діяч періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., з травня 1923 р. перебував в еміграції, працював в Українській господарській академії в м. Подєбрадах та Українського вільного університету у Празі, вважав, що аграрна політика розв'язує приватного-сподарські проблеми агровиробників (сприяє реформуванню господарств, організує ефективне використання капіталів і праці) та здійснює заходи державно-громадського характеру: захищає інтереси агровиробників, виробляє економічну й агрокультурну програму розвитку сільського господарства, забезпечує плановість праці та фінансування, сприяє механізації, хімізації, меліорації, організує переробку і збут продукції, забезпечує суб'єкти господарювання агрономічною допомогою [13, 222-223]. У працях з теорії громадської агрономії [14, 15-20] вчений наголошував, що обов'язковим суспільним чинником і складовою аграрної політики є громадська агрономія — раціональна і доцільна для кожної країни система агрономічних заходів, спрямованих на запровадження наукових досягнень у широкі маси господарів, забезпечення тісного зв'язку з практичними господарями. Систематична та планова агрономічна допомога сільському населенню є найважливішим засобом підвищення продуктивності господарств. Він розширював зміст громадської агрономії аграрною наукою й освітою. В. Доманицький доводив, що її основне завдання — усунути дефекти дрібного господарства, досягти ефективності міжгосподарських відносин,

збільшити товарність сільського господарства, розширити і зміцнити внутрішній ринок, сприяти промисловій індустріалізації, як наслідок — сприяти зростанню добробуту і культури окремих родин, громад і країни. Першочергові агрономічні заходи повинні раціоналізувати господарство без вкладення капіталів, пізніше — потребувати незначних капіталовкладень (шлях раціоналізації інтенсифікації), нарешті, запроваджувати заходи, які вимагали значних коштів (шлях інтенсифікації). Важливо правильно поставити діагноз хвороби господарства і намітити способи лікування, пам'ятати, що поліпшення господарства можливе лише еволюційно-поступово протягом десятків років, що раптових „чу-дес" у господарюванні та в агрономічній практиці не буває. Агрономічна робота повинна спиратися на самодіяльність хліборобського населення. Сила примусу і державні заходи в галузі сільського господарства необхідні, коли відповідають більшості хліборобського населення. Вони здійснюються через публічно-правові місцеві та громадські організації: самоврядування, сільськогосподарські товариства і кооперативи, тому постійна взаємодія та розподіл праці між учасниками агроринкової економіки є найбільш важливою ознакою розвитку громадської агрономії.

Ефективність агрономічної допомоги населенню залежала від узгодженості планів та злагодженості дій, праці на колегіальних основах, яку повинні творити територіальні сільськогосподарські координаційно-контрольні органи — центральні та провінційні ради, комітети, з'їзди агрономів. Їх завдання — формувати аграрну політику, визначати підлеглість агроперсоналу, засоби управління, фінансування, контролю, зв'язку з різними місцевими чинниками і населенням. Правильно побудована система плануючих, координуючих і контролюючих органів забезпечить доцільність агрономічної праці, її популярність у місцевого населення, належне фінансування. Використовуючи світовий досвід, учений доводив, що система громадської агрономії в різних країнах залежить від конкретних природно-історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-побутових умов, соціальної справедливості аграрної політики, що повинна зрівняти права і можливості хліборобського населення в отриманні державної та громадської допомоги. Кожна країна повинна вибрати систему громадської агрономії: централізовану, коли вся або частина її є державним апаратом, а агрономи — державними службовцями; децентралізовану, коли агрономічна справа передається на місця, а уряд лише фінансує і контролює видатки, визначає напрями аграрної політики шляхом призначення субвенцій, премій, нагород, або „автономну агрономію".

Вчений наголошував, що система громадської агрономії має бути побудована так, щоб забезпечити високий кваліфікаційний рівень і сталість агроперсоналу, для цього важливо створити сприятливі матеріальні (зарплата, помешкання, засоби пересування) та морально-психологічні (автономність і справедлива оцінка праці, повага) умови, строгий і справедливий добір на конкурсній основі, можливість подальшого навчання. Необхідно, щоб праця агронома була аполітичною, без партійного присмаку і тенденцій,

понадкласовою та понадпартійною. Бажано, щоб агроном не належав до жодної партії, або, у крайньому разі, навчився відокремлювати і для себе, і у відносинах з людьми свої суб'єктивні погляди і переконання від політики агрономічної організації.

В. Доманицький звертав увагу на психологічні, педагогічні та виховні моменти в діяльності агронома. У статті „Творімо нове українське село” він писав: „Будь-яке поліпшення, будь-яке нововведення в господарстві громадський агроном може зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря – селянина”. Основна функція громадського агронома – виховна, він „має до діла не лише з полем, лукою, с/г рослинами, с/г тваринами тощо, але передовсім з людьми, що ці поля та луки управляють, що ті с/г рослини та с/г тварини плекають, – з душою, з психікою тих людей. Щоб створити сучасне сільське господарство, громадська агрономія формувала нову культуру і свідомість, що ста-вали творцями нового господаря. „Український агроном творить нове українське господарство через нового селянина – українця, через нову культуру українського села” [15, 46-47].

У Речі Посполитій Польській, до якої входив західний регіон України, аграрна політика створила національну систему громадської агрономії, що стала важливим фактором прогресу сільського господарства. Термін „громадська агрономія” поширився з 1928 р. після виходу книги В. Грабського „Реконструкція громадської агрономії”, який запозичив його із праць російського вченого О. Чайнова [16]. Польські вчені обґрунтовували громадську агрономію як складову аграрної політики, окрему науку і діяльність, що базувалася на приватній ініціативі, праці держави і самоврядування, сприяла поширенню і використанню агрономічних знань, піднесенню матеріальної та духовної культури окремих господарств і сіл [17, 36-37].

Отже, громадська агрономія утвердилася як суспільна (державно-громадська) діяльність, спрямована на зростання масового сільськогосподарського виробництва і розвиток аграрної економіки. Вона охоплювала систему заходів допомоги агровиробникам з боку урядової та представницької влади, громадських сільськогосподарських асоціацій для організації сільськогосподарського виробництва і вдосконалення аграрної культури; створення ефективного агропідприємницького господарювання, сервісної, збутової та переробної інфраструктури аграрного ринку; забезпечення активної участі сільськогосподарських товаровиробників у поліпшенні власного господарства і розвитку громадсько-організованих форм господарського життя; формування стосунків учасників аграрної економіки і державно-громадського регулювання аграрного виробництва. Організаційною формою громадської агрономії стала агрономічна служба, що від окремих заходів з метою організації та раціоналізації господарств і галузей на початку ХХ ст. перейшла до комплексної реконструкції сільського господарства у 20-30-х рр. ХХ ст.

Таким чином, громадсько-агрономічна діяльність ґрунтувалася на принципах приватної власності, самоорганізації, самопомогі, ініціативи та самодіяльності агровиробників, об'єднаних у

господарських і громадських організаціях; допомоги виробникам з боку урядових і представницьких органів влади, забезпечення колегіальності й узгодженості у роботі агрономічних організацій, відповідності програми їх діяльності економічній політиці держави, планам реконструкції сільського господарства країни і конкретного району; підтримки масового сільського господарства, усіх суб'єктів господарювання і збереженні пріоритету за дрібними господарствами.

1. А. Бухенбергер. Агрополітика. Лейпциг. – 1913.
2. Винер В.В. Крестьянский вопрос с точки зрения сельскохозяйственного прогресса. – М., 1906.
3. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М.: Московское научное издательство, 1918.
4. Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. – Петроград: Изд-во департамента земледелия, 1904.
5. Долгих И. Записки по элементарному курсу Общественной Агрономии. – Рига, 1913.
6. Чайнов А. Основные идеи и методы работы общественной агрономии.
7. Челинцев А.Н. Участковая агрономия и счетоводческий анализ крестьянского сельского хозяйства. – Самара: Типография губернского земства, 1914.
8. Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные нужды. – С.-П.: Типография Альтшулера, 1907.
9. Фортунатов А. Курсы по кооперации. Об изучении кооперации. – М.: Изд. 2-е ун-та Н. А. Шанявского, 1914. -Т.1.
10. Мацевич К. (Ашин К.) Общественно-агрономические этюды. Сборник статей по вопросам организации мелкого хозяйства. – Х., 1911.
11. Доманицький В. Сорок літ громадсько-економічної праці професора Костя Мацевича // Український агрономічний вісник. – 1938. – № 6.
12. Мацевич К. Очередные задачи общественной агрономии // Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве. 1-10 сентября 1913 г. – Вып. 2. – К., 1914.
13. Доманицький В. Як зоорганізована громадська агрономія в різних країнах світу // Кооперативна республіка. – 1931. – № 6.
14. Доманицький В. Чому потрібна громадська агрономія? // Кооперативна республіка. – 1931. №1.
15. Доманицький В. Творімо нове українське село // Глюстрований господарський календар „Сільський господар” за звичайний рік 1938.
16. Grabsky W. Reforma agronomii społecznej. – Warszawa. – 1928.
17. Pawlikowski W. Agronomia społeczna w Polsce 1918-1939. – Warszawa: PWM, 1978.

О.С. Каденюк

ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ В ЗАХІДНОУРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

У сучасних умовах реформування соціально-економічних відносин в аграрній сфері важливого значення у впровадженні сільськогосподарських знань набувають не тільки державні інституції, а й громадські організації. Тому досвід, набутий в організації та поширенні фахових знань в селянському середовищі Східної Галичини, залишається актуальним і на сьогоднішній день.

Засади діяльності громадської агрономії з впровадження сільськогосподарських знань у Галичині зазначеного періоду формувалися на основі теоретичних досліджень, господарського досвіду і традицій громадсько-агрономічної практики, висвітлення теоретичного та практичного аспектів цієї діяльності і є метою цієї статті. Об'єктом дослідження є теоретична агрономічна думка в Східній Галичині у Міжвоєнний період; предметом – шляхи пошуку оптимальних засобів розширення і наближення агрономічної діяльності до безпосередніх господарів.

Важливе значення мала співпраця селянських господарств з громадськими діячами, подвижниками у справі поширення фахових сільськогосподарських знань на селі. Серед яких були К. Мацесевич, В. Доманицький, який, зокрема, вважав своїм обов'язком знайомити галицьку українську громадськість із теорією та практикою громадської агрономії та допомагати реалізувати її завдання на західноукраїнських землях. Він співпрацював з сільськогосподарським товариством „Сільський господар” через листування, друкував статті в часописах, пересилав академічні доповіді на з'їзди, наради, конференції.

Фундаторами, які успішно поєднували практичну і науково-пропагандистську діяльність, були західноукраїнські агрономи Ю. Павликовський, Є. Храпливий, А. Романенко. Ними робився наголос на проблеми у формуванні аграрної політики, змісту і значення громадсько-агрономічної діяльності, напрямках, методах і засобах агрономічної допомоги. Їх праці мали прикладний характер, ґрунтувалися на аналізі, узагальненні, систематизації місцевого матеріалу та практичної роботи сільськогосподарських товариств Східної Галичини.

Найважливішим результатом агрономічної допомоги селянству стало вироблення в умовах Речі Посполитої Польської теоретичних засад регіональної української національної економічної політики. Серед української громадськості Галичини панувала думка, що, оскільки Польська держава не враховує інтересів українського народу, необхідно розвивати власне національне життя. Ю. Павликовський, його ідеолог, писав, що розвиток українського національного життя означав „суму змагань і осягів народу в ділянці духовної і матеріальної культури, гармонійності їх цілості та формування матеріальних і духовних основ рідної цивілізації” [1, 4]. Він наголошував, що „основою, на якій народ будує своє вільне життя, є ділянка культурна, економічна, політична. Всі вони важні, та найважливіша з них – ділянка економічна” [2, 35]. Переконавав громадськість, що „з духовної темноти можна вийти через освободження її з кліщів матеріальної нужди” [3, 6]. На його думку, українці повинні добиватися права формувати і проводити в життя засади власної економічної політики. Обґрунтовувалася ідея господарського націоналізму і „боротьби за право на економічний розвиток” [4, 3], розбудови в рамках Речі Посполитої Польської „національного господарства на власних матеріальних і моральних можливостях” [5, 29]. З економічної нужди край міг вийти лише через піднесення видатності народного господарства, створення можливостей праці для українців шляхом побудови нових промислових і торговельних підприємств. „Тому мусимо братися

енергійно до концентрації розпорошеного народного капіталу і приступити з виробленою програмою до оборони рідної землі” [2, 36].

Господарським, суспільним і національним питанням українського народу стало формування національної аграрної програми. Вона включала „оборону життєвих потреб хліборобської верстви ... працю організованих сил народу над добуттю землі, над розповсюдженням і поглибленням знання сільськогосподарської культури, над підношенням видатності та прибутковості сільськогосподарського виробництва” [6, 36]. Принциповою основою було визнання індивідуальної приватної власності. Ю. Павликовський зазначав: „Індивідуальне приватновласницьке господарство є типовим, глибоко у психіці українського рільника вкоріненим поняттям, підставовим звеном існування і розвою сільськогосподарської культури” [6]. Він вважав, що обмеження прав українців на землю має суспільно-політичні та національні наслідки. У працях „Земельна справа у Східній Галичині”, „В обороні рідної землі” та „За землю Батьківщини” вчений обґрунтував природні, історичні, економічні права українців на споконвічну спадщину — землю своєї національної території [7].

Земельне питання для українського населення мало особливе значення не тільки тому, що українці – практично всі хлібороби, але й тому, що іноземці змінюють етнічне обличчя української землі, а це знищує джерела відродження народу. „На всіх західноукраїнських землях повинен підвестися поважний і зрівноважений голос трудового народу в обороні рідної землі” [7, 68].

Західноукраїнські агрономи були прибічниками теорії трудового господарства, переконаними, що земельна реформа повинна створити не лише самоокупні, але й виробничо-товарні господарства. Перехід навіть всієї земельної власності у трудові руки ніколи не забезпечить підвищення продуктивності сільського господарства. Його поступ можливий на основі громадсько-агрономічної діяльності, що, будучи складовою аграрної політики, має особливе значення для подолання дефектів, зміцнення і реорганізації трудових господарств, збільшення їх продуктивності, інтенсивності, формування за промислово-виробничим типом [8, 13].

Головним ідеологом громадської агрономії на західноукраїнських землях став Є. Храпливий. У книзі „Шляхи праці нашої суспільної агрономії” (1931р.), написаної для популяризації ідей громадської агрономії серед західноукраїнського громадянства, він доводив, що господарське відродження села можливе за умов раціонального ефективного господарювання, тому громадська агрономія – реальна допомога селянству. „Найобширніше поле праці нашої суспільної агрономії залишається в опіці над індивідуальним селянським господарством... Суспільна агрономія старається за організацію праці і капіталів, за влучні технічні методи праці, за наладнання організованої доставки всього потрібного в господарстві та за наладнання організованого збуту продуктів сільського господарства ... зробити господарство селянина рентовним, дати йому змогу прожити з ріднею, а в кінці щоби зробити його як продуцента і продавця незалежними від приватної торгівлі і

переводити її в організованих формах” [9]. Дослідник зазначав, що громадсько-агрономічні заходи через сприяння інноваційному розвитку виробництва розв’язують приватногосподарські проблеми – піднесення продуктивності та прибутковості, культури і добробуту селянських господарств. Одночасно вони реформують міжгосподарські відносини, допомагають входженню селянських господарств у ринкову економіку, забезпечують сталість сільсько-господарського виробництва і розширюють внутрішній ринок для промислових виробів, отже, забезпечують народногосподарські потреби країни. Громадська агрономія показує селянину шляхи збільшення доходності господарства при залученні мінімальних засобів, що є в його розпорядженні [9, 4].

Виходячи з положення про право українського народу керувати своїм господарським життям, реалізація національної аграрної програми і громадсько-агрономічна діяльність сільського господарства планувалися за участю організованих народних мас. Українські агрономи вважали основою агрокультурного поступу свідому організованість і творчу господарську ініціативу, самодіяльність хліборобського населення: самопомогу, самоосвіту, самовиховання, самоуправління тощо. Піднесення господарського і культурного рівня селянських господарств може відбуватися лише з ініціативи самого господарського населення й агрономів, які його обслуговують. У міру того як селяни будуть сприймати культурні прийоми ведення господарства, буде зростати їх ініціатива щодо впровадження цих заходів і пристосування до місцевих умов. Формою господарської самодіяльності селянства є господарські асоціації, у тому числі товариства сільського господарства і кооперативні спілки, що ініціюють заходи з культурно-господарського піднесення села, визначають програму праці агрономічних організацій уряду і самоврядування, є опорними пунктами праці агрономів. Ю. Павликовський, оцінюючи значення концентрації господарської самодіяльності українського селянства в створенні сільськогосподарського товариства „Сільський господар” і сільськогосподарської кооперації, писав, що вони, „не заперечуючи приватної власності, не вражаючи українського рільника, спроможні підносити українських хліборобів на вищий щабель господарської і громадської культури, стати творцями національної господарської організації” [6, 36]. Об’єднання селян у „Сільському господарстві” створювало можливість свідомо й організовано захищати їх соціальні й економічні позиції, забезпечити безпосередні агрокультурні запити. Чим організаційно і фінансово сильнішим буде товариство, тим ефективнішим буде його вплив на державну політику, тим свідомішою буде участь селян у сільськогосподарському виробництві. „Сільський господар” і українська кооперація, як національні господарські організації, разом з просвітніми і молодіжними товариствами, політичними партіями, програми яких враховували життєві інтереси села, створювали організовані сили народу для здійснення національного життя. Агрономи зазначали, що суспільне сприяння селянському господарству є обов’язковою умовою

його зростання. „Багато краще було б замість на нарадах, сходах, зборах та вічах виголошувати загальні фрази про силу і витривалість селянства, казати про те, що ми без нього нічого, та про те, що воно для нас таке миле, – звернути увагу на реальну допомогу нашому селянству через суспільно-агрономічну працю” [9, 20].

Організаційною основою агрономічної допомоги населенню повинні були стати агрономічні організації: урядова, місцевого самоврядування, сільсько-господарських товариств і спілок. Українські агрономи обґрунтовували необхідність власної агрономічної організації „Сільського господаря”. Об’єднання в одній організації агрономів і селян, зацікавлених у поширенні агрокультурних досягнень, проведенню агрономічної роботи через осередки цієї організації дозволяло б отримати агрономічну допомогу найширшим верствам хліборобського населення і забезпечити тісний зв’язок агрономів з практичними господарями.

Були вироблені теоретичні основи програми і планів роботи агрономічної організації: врахування потреб масового сільського господарства, а не окремих господарів; доступність і лаконічність, відповідність тим засобам, які є в розпорядженні господарств і агрономічної організації, її кількісному складу; визначення пріоритетних напрямів праці, обґрунтування типу і конкретної реорганізації господарств; науковий аналіз місцевих умов. Необхідні агрономічно-статистичні дослідження сільського господарства, вивчення природничо-історичних і економічних умов, землеволодіння і землекористування, галузей сільського господарства, стану селянських господарств. Це дозволить безпомилково визначити систему агрозаходів і забезпечити наступність у роботі. Є. Храпливий наголошував, що громадська агрономія „приносьть тоді користь, коли вона оперта на випробуваних способах і методах праці. Треба не раз цілих десятиліть, щоб установити цей зміст агрономічної роботи в поодиноких районах” [10, 10].

Є. Храпливий видав ряд історико-економічних досліджень. „Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1880 р. до 1930 р.” (1933 р.) і „Сільське господарство Галицько-Волинських земель” (1936 р.), „Карпатська Україна в числах” (1939 р.) і „Господарство Холмщини й Підляшшя” (1941 р.). На основі аналізу господарських і природних умов регіону, земельних відносин, конкретних природно-господарських районів, галузевої структури поміщицького і селянського сільськогосподарського виробництва автор зробив висновок, що „суспільна агрономія — єдиний шлях рятування селян з голоду і нужди” [11, 20]. Рекомендації щодо доцільності розвитку і розміщення галузей рослинництва та тваринництва, спеціалізації окремих районів, системи громадсько-агрономічних заходів для піднесення продуктивності селянських господарств були використані при опрацюванні програми діяльності „Сільського господаря”. Дослідження господарської культури західноукраїнських етнічних територій стали значним внеском в українську історико-економічну науку, вчення про господарську просторову економетрію і регіоніку — в українську економічну та історичну думку [12].

Агрономи сільськогосподарських товариств сприяли виробленню програми агрономічного вивчення окремих господарств і повітів в цілому: „...обслідування кількості і якості фунтів та їх розміщення, стану живого і мертвого інвентарю, приблизної грошової спроможності господарств, віддалення їх від ярмаркового міста і залізниці, стан доріг, оплата за робочий день, можливості здобуття дешевої енергії, взаємовідносини між господарями, кількість і сила місцевих хліборобських організацій” [13].

Особлива увага приділялася аналізу методів громадсько-агрономічної діяльності. Є. Храпливий у монографічній праці „За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії „Сільського господаря” та як в них працювати” [14] зазначав, що агрономічна допомога надавалася господарям, які організовували і вели приватне господарство за власною волею і розумінням. Він охарактеризував методи впливу на розум і свідомість хліборобів: просвітницький (позашкільне поширення знань шляхом теоретичного навчання через усну і друковану пропаганду), практичне навчання через показові заходи і наглядний приклад у напрямі поліпшення господарства, змагально-заохочувальний, організаційно-виробничий. Розглянув конкретні заходи і засоби, що були в розпорядженні агронома: лекції, бесіди, курси, преса і фахова література, виставки, екскурсії, показово-демонстраційні заходи і господарства, інформаційно-консультативні й агросервісні послуги, наголошував, що головне в роботі агрономічної організації переконати селян у перевагах того чи іншого заходу, довести його більшу вигідність. Книга Є. Храпливого стала підручником з організації поступового господарювання в українському селі для агрономів і селян.

Таким чином, теоретична агрономічна думка в Східній Галичині концентрувалася на аналізі організаційно-господарської діяльності агрономів, завданням якої було реорганізувати економічний уклад села на нових прогресивних засадах. Конкретно це повинно було проявлятися в організації самопомогі і самодіяльності селян, пошуках оптимальних засобів розширення і наближення агрономічної діяльності до безпосередніх господарів через мережу гуртків сільськогосподарських товариств різних галузей сільського господарства, а потім на їх основі — нових хліборобських організацій (професійних, виробничих, збутових), сприянні кооперації, вивченні техніки, організації і бюджету селянських господарств, зміні їх виробничої структури.

1. Павликовський Ю. „Сільський господар” і кооперація // *Господарсько-кооперативний часопис* — 1936. — № 15-16.
2. Павликовський Ю. Виступ на II Конгресі українського Національно-: демократичного об'єднання 20 листопада 1926 р. // *Діло*. — 1926. — № 26.
3. Павликовський Ю. *Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху* — Львів: НТШ. 1934.
4. *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУ у Львові)*. — Ф. 302. — Оп. 1. — Спр. 225.
5. *ЦДІАУ у Львові*. — Ф. 302. — Оп. 1. — Спр. 606.
6. Павликовський Ю. *Аграрна справа на західноукраїнських землях* — Львів: НТШ. 1934.

7. Павликовський Ю. *Земельна справа у Східній Галичині. Короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан* — Львів: НТШ. — 1934.
8. Павликовський Ю. *В обороні рідної землі*. — Львів: НТШ. — 1936.
9. Храпливий Є. *Шляхи праці нашої суспільної агрономії*. — Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, — 1931.
10. Храпливий Є. *Як піднести наше хліборобство. Про співпрацю кооперації, „Сільського господаря” і культурно-освітніх установ у діяльності суспільної агрономії*.
11. Храпливий Є. *Сільське господарство Галицько-Волинських земель*. — Львів: накладом видавничої Кооперативи „Нове село”, — 1936.
12. Злупко С. М. *На чатах рідної землі*. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999.
13. Волинець Б. *Планова агрономічна робота та способи її ведення // Кооперативна республіка*. — 1928. — № 7-8.
14. Храпливий Є. *За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії „Сільського господаря” та як в них працювати*. — Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, — 1932.

О.О. Костенко

ВНЕСОК ВЧЕНИХ-АГРАРІЇВ КИЇВЩИНИ У СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Проголошення України суверенною державою відкрило для істориків необмежені можливості, зняло табу на окремі тематичні напрямки, вивільнило їх від преси цензури й ідеологічного диктату. На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників та суспільства до організації суспільно-наукових, прикладних та виробничих структур. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних пошуків, серед яких переважають ті, що суперечили офіційному радянському погляду відносно становлення вітчизняних наукових закладів, розвитку науки у пореформений період, ролі промислового виробництва у формуванні науково-дослідницьких засад. Тому для істориків науки в останні десятиріччя стали актуальними роботи, присвячені становленню та розвитку науки в Україні, у тому числі й розвитку сільськогосподарської дисципліни, вузькогалузевих агрономічних дисциплін.

Відомий дослідник та натураліст А. Фабр писав: „Історія прославляє битви, в яких ми гинемо, і уникає розмови про зорані поля, якими ми живемо; вона знає імена королів і всіх їх нащадків, але нічого не знає про походження пшениці ...” [4, 7]. У цих словах лаконічно виражена думка про необхідність глибоких дослідницьких робіт та широкого розповсюдження відомостей з історії аграрного виробництва, розвитку наукових знань, що його забезпечують.

Метою статті є висвітлення внеску вчених аграріїв Київщини у розвиток аграрної науки (кінця ХІХ — початку ХХ ст.). Об'єктом дослідження є вітчизняні науковці, що стали основоположниками київської економічної школи, предметом — наукові пошуки вітчизняних вчених в аграрній сфері, що

віддзеркалювали загальносвітові тенденції в економічній науці кінця XIX – поч. XX ст.

В пореформену добу з боку уряду, землевласників підвищувався інтерес до розвитку та удосконалення виробництва, тому цілком закономірним було прагнення вчених різних галузей сприяти цьому процесу. Крім розвитку аграрної науки на спеціальній сільськогосподарській кафедрі в Київському університеті питаннями сільського господарства займалися вчені інших кафедр.

Для підвищення прибутковості сільського господарства, знаходження шляхів виходу з тогочасної економічної кризи необхідною ставала праця вчених-економістів у аграрному секторі. Промисловий характер сільських господарств, незалежно від наявності технічних або переробних виробництв, визначався через присутність у їх діяльності строго розрахованих планів господарства. Наприкінці XIX ст. планового розрахунку, економічного аналізу потребували не тільки власні господарства, з'являється нагальна потреба в економічному аналізі регіональних умов виробництва, проектуванні та планових розрахунках державного господарства, економічному дослідженні світових ринкових чинників.

У сучасних вітчизняних економістів існує думка про наявність наприкінці XIX ст. особливої економічної школи у Києві. Так, відомий сучасний економіст П.М. Леоненко, обґрунтовуючи наявність Київської економічної школи, вказував, що вона була сформована як безпосередня реакція на загальну економічну кризу країни та розклад класичної економічної теорії в другій половині XIX ст. [6, 117]. Особливості цієї школи були визначені професором Київського університету О.Д. Білімовичем (1876-1963), який у 1913 р. писав: „Родоначальником цієї школи треба вважати М.Х. Бунге; в багатьох найбільш основних питаннях як економічної теорії, так і економічної політики вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії й народницькою в політиці – школою Московською” [8, 13-14]. Послідовником та учнем М.Х. Бунге був професор Університету святого Володимира Д.М. Піхно.

Дмитро Іванович Піхно (1853-1913) народився у Чигиринському повіті Київської губернії (тепер Черкаської області). Батько походив із селян-хуторян. Служив, управляючим, економом у маєтках Яхненків-Симиренків – далеких родичів Піхно, які одними з перших почали займатися цукровою справою [8, 15].

У 1870 р. Дмитро поступив до Київського університету на юридичний факультет. Будучи студентом, займався науковими пошуками, за твір „Исторический очерк мер гражданских взысканий по русскому праву” нагороджений золотою медаллю [8, 16]. В останні роки перебування в університеті на кафедрі політичної економії пише дисертаційну роботу під науковим керівництвом відомого економіста, пізніше міністра фінансів М.Х. Бунге. У 1876 р. закінчив Університет св. Володимира, здобувши кандидатський ступінь за дослідження „Комерційні операції державного банку”. Із січня 1877 р. почав працювати приват-доцентом по кафедрі політекономії і статистики. Читав курс політичної економіки і статистики.

У 1888 р., здобувши докторський ступінь за дослідження „Залізничні тарифи: спроба дослідження ціни залізничного перевезення”, одержав посаду професора кафедри економічних наук університету, на якій працював до 1902 р.

Загальні теоретичні погляди вченого одержали систематичне відображення в „Основания политической экономии”, що були посібником до лекцій при проходженні університетського курсу [8, 16]. Курс політичної економії, який читав Д.І. Піхно на юридичному факультеті, базувався на вченні відомих європейських економістів старих поглядів: Мальтуса, Мілля, Маклеода, Сея, Бастіа, Германа, Рошера, Кніса, Шеффле та інших. Він обґрунтовано виступав проти „теоретичних конструкцій марксизму”.

У політичній економії Д.І. Піхно захищав теорію попиту та пропозиції. Особливе його невдоволення викликала трудова теорія та теорія розподілу К. Марса. У статті „Закон спроса и предложения” Піхно протиставляє трудовій теорії Маркса теорію попиту та пропозиції Мальтуса і Германа [8, 17]. Він твердить, що вартість речей визначається відношенням між попитом та пропозицією. Вчення про розподіл, викладене у курсі Піхно, також було спрямоване проти „марксистської теорії експлуатації” і також базувалося на теорії попиту та пропозиції.

З огляду на тему нашого дослідження значний інтерес становлять праці вченого-економіста стосовно аграрної тематики. Сільськогосподарський цикл статей вченого починається роботою про переселення селян [8, 17]. В ній автор висловлював твердження, що переселення не зможе значно вплинути на встановлені відношення та пересилити існуючі економічні та соціальні чинники, що визначали тогочасний стан землеробського населення. Сутність статті Піхна визначається думкою, що покращення економічного положення селянства полягає не в розширенні площі їх земельної власності, а в інтенсифікації сільського господарства.

Наступна робота Д.І. Піхно сільськогосподарської проблематики була викликана непогодженням з дослідженнями московських економістів, представників народницького світогляду А.І. Чупрова та А.С. Постнікова про вплив врожаїв та хлібних цін на народне господарство [13]. Автор віднісся дуже негативно до проектів штучної підтримки хлібних цін, що виявлялись у державній закупівлі зернових за сталими встановленими цінами, в стягненні державних податків продуктами господарства та інше. Власну думку про неможливість уряд вплинути на зернове виробництво та торгівлю вчений обґрунтував внутрішніми і світовими економічними чинниками. Статтю пронизує думка, що для досягнення економічного добробуту для Росії нема інших (особливих) шляхів, ніж ті, якими розвивався весь світ. Досягнення високого економічного стану населення повинно прийти поступово, через всі закономірні етапи та ступені економічного розвитку [10]. В цій статті вчений надав позитивну оцінку заможного селянства у подальшому розвитку аграрного виробництва.

Професор Київського університету Д.І. Піхно, як і професор агрономії С.М. Богданов, був членом

Київського товариства сільського господарства, очолював Відділення загальних сільськогосподарських й промислових питань. У 1902 р. комісія КТСГ у складі Д.І. Піхна та І.В. Лиховського розробляла питання з урегулювання торгівлі зерновими культурами. У результаті від імені товариства до Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості під керівництвом С.Ю. Вітте при Департаменті землеробства було порушено мотивоване клопотання про потреби Південно-Західного регіону. Ці дослідження отримали своє відображення у декількох статтях вченого у газеті „Киевлянин”, редактором якої він був. Пізніше вийшли окремою брошурою: „Главнейшие нужды русского сельского хозяйства”. Дмитро Іванович вказував на необхідність покращення якості праці сільськогосподарського робітника через розвиток освіти як загальної, так і фахової, а також через покращення юридичних умов селянського побуту. В статті вчений визначив роль власника землі у господарстві держави. „Треба надати землі господаря-власника, що мав би до неї жвавий інтерес і був би пов’язаний з нею міцним зв’язком, а не тимчасовими відносинами, що залежать від сторонніх особистостей і випадкових впливів. Тільки право власності може надати хліборобу ту енергію, що від нього потрібна при переході господарства від хижацьких форм експлуатації ґрунту до господарства, заснованого на внесенні в землю значної підготовчої праці і капіталу і на ретельному догляді за землею” [10, 138].

У святковій промові до 25-річного ювілею діяльності Київського товариства сільського господарства „О влиянии некоторых экономических условий на сельское хозяйство” Д.І. Піхно надав характеристику економічним змінам за чверть сторіччя у Південно-Західному краї, звернувши особливу увагу на безперечні здобутки у сільськогосподарській сфері. Вченим були визначені відносини великого та дрібного землеволодіння, висловлена думка про необхідність і обумовленість їхньої взаємодії та взаєвпливу.

У 1907 р. вченого було обрано членом Державної думи. Ставши членом законодавчої установи, Д.І. Піхно піднімав питання сільськогосподарської освіти для селянства. Крім захисту цілого ряду законопроектів, він безпосередньо піклувався про народні школи, засновані за його сприянням у Київській губернії. Економіст-аграрник, професор Київського університету Дмитро Іванович Піхно багато зробив для економічного обстеження Південно-Західного краю, для розробки економічних питань стосовно сільськогосподарського виробництва регіону.

Напрями аграрних досліджень, які здійснювалися у Київському регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст., доцільно поділити на дві взаємопов’язані частини, що обумовлювали розвиток один одного: наукову та експериментальну (прикладну). Відомі свого часу вчені, непересічні постаті працювали на кафедрі сільського господарства Київського університету. Вони залишили помітний внесок у розвиток аграрної науки, сільськогосподарського виробництва України.

На першому етапі очолював кафедру сільського господарства і лісівництва вчений енциклопедичних

знань Ставрїон Мартиніанович Ходецький (1851–1878 рр.), коло наукових інтересів якого складали: ботаніка, зоологія, рільництво, тваринництво, садівництво, лісознавство. Вчений опублікував близько 40 наукових праць, у яких надано практичні рекомендації комплексного ведення сільського господарства на українських територіях.

Наявні історико-наукові, зокрема історико-аграрні дослідження недостатньо повно відтворюють тенденції становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки на початковому її етапі, а саме проблему науково-освітньої діяльності сільськогосподарського спрямування університетів, розташованих на українських землях, протягом XIX – початку XX ст. як особливої форми організації науки і просвітницької діяльності. Відсутність узагальнюючого дослідження, що висвітлював би доробок Імператорського університету святого Володимира у розвитку аграрної галузі й недостатність історіографічних розвідок ставить на перший план джерельну базу, як основу для вивчення історії становлення та розвитку агрономічної кафедри університету. Обґрунтовується, що наявна джерельна база в цілому є достатньою для цілісного й комплексного дослідження поставленої наукової проблеми.

Визначну роль у становленні та розвитку агрономічної науки й освіти в межах Київського університету відіграли видатні вчені в галузі сільського господарства: С.М. Ходецький, С.М. Богданов, А.В. Країнський та В.В. Колкунов, кожен з них зробив значний особистий внесок у становлення вузькофахових сільськогосподарських дисциплін.

Крім вказаної сільськогосподарської кафедри, науковими проблемами аграрного виробництва займалися інші кафедри та вчені: професор П.І. Броунов був засновником сільськогосподарської метеорології, сільськогосподарське спрямування мали розробки геологів-ґрунтознавців П.А. Тутковського, П.М. Чирвинського та В.М. Чирвинського, питаннями сільськогосподарської економіки займався професор Д.І. Піхно, професор М.А. Бунге керував хімічним контролем продукції переробної промисловості регіону.

Теоретичні та практичні розробки вчених Київського регіону були складовими комплексу передумов формування перших наукових шкіл з аграрної галузі, визначним етапом становлення вітчизняної системи фахової освіти, а також розвитку аграрної науки та дослідної справи зокрема.

З позиції національного самовизнання в умовах незалежності України при підготовці та виданні на державному рівні енциклопедичних довідкових видань обов’язково потрібно включати імена професорів Університету св. Володимира С.М. Ходецького, С.М. Богданова, А.В. Країнського, В.В. Колкунова, що внесли значний особистий внесок у становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

1. Вергунов В.А. Петр Васильевич Будрин – ученый-агроном (1857-1939). – М.: Наука, 2004.
2. Власюк П.А. Развитие агрономии та грунтознания в Киевском университете. – 1954. – (Праці КДУ (Природознавчі науки)).

3. *История Императорского университета Св. Владимира* / [авт.тексту проф. М.Ф. Владимирский-Буданов] – К., 1884.
4. *Історія Київського університету: 1834–1959.* – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959.
5. *Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.).* – К.: ІАЕ УААН, 2004.
6. *Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті* / [авт. кол. В.Г. Моляко, О.В. Зінченко, С.М. Бушак та ін.] – К.: Рада, 1999.
7. *Памяти Д.И. Пихно* / [авт.тексту проф. А.Д. Билимович и проф. Н.М. Цытович]. – СПб., 1913.
8. *Технічна лабораторія університету св. Володимира та її значення для розвитку цукрової промисловості: матеріали 4-ї Всеукраїнської наукової конференції [„Актуальні питання історії техніки”], (Київ, 2005 р.)* / О.О. Пилипчик – К.: Поліграфічне підприємство „ЕКМО”, 2005.
9. *Пихно Д.И. Значение для России хлебных цен.* – К., 1897. (По поводу книги “Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства”).
10. *Пихно Д.И. Исторический очерк мер гражданских взысканий по русскому праву // Киевские университетские известия.* – 1874. – №8, 9, 10.
11. *Пихно Д.И. По поводу полемики о дешевом хлебе.* – К., 1897. (Ответ Чупрову и Постникову).
12. *Шульгин В.В. История университета святого Владимира.* – СПб, 1860.

О.В. Лук'яненко

ОСВІТЯНИ ПОЛТАВЩИНИ: НА МЕЖІ СІЛЬСЬКОЇ ПРАКТИКИ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕОРІЇ (1956–1957 рр.)

Виплекана вправними реформаторами ідеологія СРСР на чолі суспільних сил поставила робітників та селян, проголосивши диктатуру пролетаріату. Однак реальну владу залишила в руках нової еліти: політичної, яка часом взагалі не була достатньо інтелектуальною та творчою у своїх рішеннях. Питання господарського життя у країні Рад, вийшовши з кола спеціалістів, стають обов'язковими для розуміння всіма та кожним, тому бути обізнаним у проблемах сільськогосподарського сектору означало бути на пряму причетним до головного напрямку розвитку внутрішньої політики держави. Різні соціальні групи багатоманітними шляхами „долучалися до землі”: одні через постійні теоретичні „вливання”, інші – безпосередньо працюючи на полях безмежної Батьківщини. Специфічним було місце освітянської еліти УРСР в аграрному розвитку країни соціалізму: з одного боку, прив'язані до стін alma mater, вони перебували в орбіті теоретичної обізнаності в питаннях дотичних до питань розведення кукурудзи, з іншого, за волею долі та ЦК, мали найтісніші відносини з колгоспними ланами.

Соціально-економічні та політико-культурні зміни другої половини ХХ ст., відомі як деєсталінізація, додали власного відтінку аграрним проблемам, що знайшли своє відображення у численних дослідженнях науковців [1; 2, 142; 3, 10; 4, 10]. І, як наслідок, ці зміни здобули нове віддзеркалення у діяльності колективів педагогічних

навчальних закладів країни. Показовим у цьому процесі може бути аграрний Полтавський край, вивчати сільськогосподарські принади якого у пост-сталінські часи довелося студентам та викладачам Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Участь майбутніх педагогів у коловороті колгоспних буднів не є фактом новим та незнайомим: на сторінках обласної преси тих часів набагато легше знайти публікації про чергові рекордні врожаї цукрових буряків, новітні способи розведення худоби, аніж статті про культурне життя регіону. Проблем розвитку сільського господарства у своїх виступах та доповідях торкаються усі публічні політики країни, а гасло „наздогнати та перегнати Америку” стає чи не головним дороговказом багатомільйонного радянського народу. Вихід у світ чергових тематичних „Тез...” Микити Хрущова спонукало до поширення їх положень серед мас та до обов'язкового подальшого обговорення у колективах з внесенням пропозицій партійцями. Отже, метою розвідки є демонстрація, на основі документальних матеріалів, реального характеру сприйняття ідеологічних догм освітянською інтелігенцією та наслідки їх реалізації. Об'єктом дослідження є Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка в 50-і рр. ХХ ст.; предметом – діяльність викладачів та студентів по виконанню ідеологічних та економічних програм державного керівництва.

Ще з часів підготовки до ХХ з'їзду КПРС проблеми розвитку сільського господарства були гарним маневром для відволікання уваги від проблем політичних перегонів всередині офіційно єдиної та монолітної партії. Підприємства області намагалися стаханівськими темпами виробництва зустріти цю знаменну подію у політичному житті країни. Повсякчасно лунали заклики повторити трудові подвиги по небаченій до того відгодівлі худоби чи виробництву взуття за одну хвилину [5, 2]. Не менш оптимістично були налаштовані і працівники Полтавського педінституту. Партійні збори 19 січня 1956 р. не додали нічого нового до картини всезагальної радості та підтримки політики партії. У той час, коли доленосний для усього Союзу ХХ з'їзд уже стояв коло дверей столиці, проблеми зі сфери ідеології на партійних зборах не зачіпалися взагалі. Однак ухвала партбюро у черговий раз найголовнішим завданням для працівників освіти (працівників „невиробничої сфери”) визначила зміцнення економічної бази побудови соціалізму.

Викладачам та студентам було ввірено втілювати у життя пропозиції Микити Хрущова 1955 р. щодо обміну селекційним досвідом з американськими фермерами. Задля цього було покладено в обов'язок „кафедри ботаніки з весни 1956 р. розпочати вирощування гібридного насіння кукурудзи” [6, 7; 7, 339]. Наслідки „шимування” аграрними питаннями політичних проблем будуть видимі трохи згодом, коли педагоги та студенти разом із широкими масами отримають тимчасову „свободу слова” у найдемократичнішій країні світу і матимуть змогу висловитись з приводу особистого та колективного перенасичення проблемами сільського господарства. Тоді й будуть висловлені зауваження викладачів з приводу того, що студенти забагато часу проводять посеред колгоспних садів, замість опанування безпосередньо педагогічних дисциплін (область не

раз дізнавалася через пресу, як близько тисячі комсомольців, студентів Педагогічного інституту десятки днів працювали в колгоспах області аби „запомогти колгоспам Полтавщини догнати і перегнати США по виробництву м'яса, молока на душу населення” [8, 76]. Студенти ж нагадують, що не задоволені виконуваною ними роллю таких-собі „засобів масової інформації” для населення сільської місцевості, бо деякі з них виступали до 42 разів на квартал перед колгоспниками області [6, 41]. Однак подібна воля буде нетривкою, бо уже скоро новий культотворець М. Хрущов, витіснивши слідом за Сталіним інших конкурентів із горішнього політичного світу, вдасться до приготування нового коктейлю під назвою „свідомість пересічного радянського громадянина” за власним рецептом. І у ньому так само щедрою рукою буде відведено значне місце сільському господарству [9, 1-2].

Знаменний демократичними політичними чистками 1957 р. ознаменувався виходом у світ нових уже згадуваних нами „Тез...” М. Хрущова.

Так на об'єднаних зборах парторганізації, комсомольської та профспілкової організацій Педінституту 25 квітня 1957 р. М. Різун зачитав „Тези доповіді товариша Хрущова Микити Сергійовича „Про дальше вдосконалення організації керування промисловістю і будівництвом” [8, 18]. Як раніше сказане Й. Сталіним, заносилося до всіх текстів лекцій, так нині програми, озвучені М. Хрущовим, ставали основоположними у використанні в навчальній діяльності. Особливо далекі від прямого господарського життя країни освітяни присвятили обговоренню питання цілі збори. Навіть відсутність компетенції вимагала подати хоча б якусь звітність до вищих партійних органів. Не даремно ж партія „завжди дбає про залучення найширших кіл трудящих до активної державної, політичної діяльності” та „вбирає в себе досвід народних мас, їхню життєву мудрість...” [10; 1]. Зрештою, винахідливі освітяни зі сфери промисловості перейшли у сферу сільського господарства, не даремно ж у навчального закладу був свій підшефний колгосп у Машівському районі, у якому окрім наукових доповідей та святкових концертів на сільгоспроботах довгі місяці проводили студенти інституту, що часто зривало плани партійної освіти [8, 81]. Так процитований у протоколі „для годиться” завідувач кафедри марксизму-ленінізму Д. Степанов не запропонував нічого нового, окрім підтримки своєчасності та вірності постановки партією питання про зосередження керівництва в економічних районах. Натомість доволі цікавими через власний радикалізм були окремі пропозиції його колег. Так, В. Костенко, історик за фахом, був переконаний: „Сумську область, яка не має достатньої економіки і складається ніби з частин сусідніх областей, необхідно ліквідувати” [8, 19]. У його баченні майбутня господарсько-адміністративна карта УРСР мала б взагалі складатися з 12 областей. Важко пояснити, чим він мотивував свою пропозицію: історико- етнографічним країни чи економічним районуванням Української республіки, але як варіант, його думки були залишені у протоколі. Зрештою, третім виступив студент історико-філологічного факультету С. Немчин, який торкнувся проблеми розміщення педагогічних вузів, тогочасне планування будівництва та діяльності яких, на його

думку, було нераціональним. Ним було запропоновано звернути увагу на відкриття педагогічних вищих учбових закладів у віддалених сільськогосподарських районах країни, аби забезпечити усіх бажаючих вищою освітою та подолати кадровий голод у глибокій аграрній провінції.

Варто відмітити, що директор інституту М. Семиволос декількома днями раніше уже озвучив своє бачення господарської проблеми у світлі чергових „Тез...” Хрущова. Виступаючи на пленумі Полтавського обкому, він не вдавався у далекі та чужі йому питання економіки, а поступив доволі мудро. Виступ М. Семиволоса стосувався питання підготовки кадрів для народного господарства, зокрема, пропозицій употужнити кафедри сільського господарства тощо. Директор ПДІП відзначаючи, що Полтава давно стала центром економічного регіону, запропонував партійному керівництву розглянути варіант створення на базі обласного центру відповідного технічного вузу та потужних науководослідних інститутів, які б могли забезпечувати область власними кадрами та раціоналізаторськими винаходами [12, 3].

Черговий раз полтавська освітянська еліта виконала партійне доручення. Звичайно, ми з великою долею упевненості можемо говорити про те, що як і раніше, більшість пропозицій закінчила своє життя на папері у підшивках архівних справ, так і не дійшовши до вух високопосадових реформаторів. І, можливо, це було на краще з огляду на реалії: полтавські освітяни більше були людьми теорії, аніж сільськогосподарської практики. Як виявилось трохи згодом, широко розрекламована допомога студентській молоді колгоспникам не принесила своїх позитивних результатів у власному інститутському сільському господарстві. Студентству та їхнім шефам відірватись від теоретизування та здобути практичних навичок господарів не допомагали навіть вперше організована у 1957 р. практика у Писарівщанському зоотехнікумі та на інститутській агробіостанції, що змушувало викладача кафедри історії Степана Дінашева сумно констатувати: „Чомусь у всіх людей кролі дають приплід, а в людей науки – здиhaють” (за рік біологи інституту спромоглися виростити лише 20 тварин) [8, 44].

1. Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.
2. Брегеда М. В. Ставлення селянства Радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 р.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11.
3. Кудря Т. В. Стан економіки України кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. – 1998. – №11.
4. Марочко Т. Стан економіки України наприкінці 50-х – на початку 60-х років // Історія України. – №17.
5. Ширить змагання на честь XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КПУ // Зоря Полтавщини. – 7 січня 1956. – №5.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО) – Ф. П-251. – Оп. 1. – Спр. 4829.
7. Лицом к лицу с Америкой. Рассказ о поездке Н.С. Хрущёва в США. 15-27 сентября 1959 . – М.:

- Госполитиздат, 1960.
8. ДАПО. – Ф. П-251. Оп. 1. – Спр. 4830.
 9. Промова товариша М.С. Хрущова на нараді працівників сільського господарства Краснодарського краю 8 березня 1957 р. // *Зоря Полтавщини*. – 12 березня 1957. – №50.
 10. Під прапором Ленінізму // *Зоря Полтавщини*. – 22 квітня 1957. – №80.
 11. По ленінському шляху – до перемоги комунізму. Доповідь товаришки К.О. Фурцевої на урочистому засіданні в Москві, присвяченому роковинам з дня народження Володимира Ілліча Леніна // *Зоря Полтавщини*. – 23 квітня 1957. – №81.
 12. Пленум Полтавського обкому // *Зоря Полтавщини*. – 23 квітня 1957. – №81.

В.М. Орлик

МИКОЛА БРЖЕСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Історія податкової політики уряду Російської імперії в дореформений період стосовно представників найчисельнішого податного стану – селянства знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів зазначеного питання, формою та жанром викладу літературі. Зокрема, в узагальнюючих працях та спеціальних монографічних дослідженнях, довідкових, науково-популярних, навчальних та критико-бібліографічних виданнях, мемуарах, спогадах, біографіях і джерелах особового походження, публіцистичних та художніх творах. Значний імпульс для розвитку наукових досліджень дали буржуазні реформи 60–80-х рр. XIX ст., а серед учених, чия дослідницька увага концентрувалася на проблемах історії російського права та державних інститутів, переважали послідовники так званої „державної” школи. Проте з усього історіографічного масиву особливо хотілося б виділити науковий доробок Миколи Кіндратовича Бржеського, віце-директора департаменту окладних зборів Міністерства фінансів.

Метою пропонованої розвідки є розкриття змісту податкової системи, що діяла в Російській імперії протягом XVIII–XIX ст., об'єктом – діяльність М. Бржеського як наукова, так і практична з вдосконалення оподаткування населення імперії; предметом – механізми податкового реформування крізь призму станової системи, майнової диференціації, корупції, що мали місце в Російській імперії в XIX ст.

Наукову діяльність М. Бржеський розпочав під керівництвом талановитого представника російської фінансової науки професора В.О. Лебедева, підготувавши магістерську дисертацію „Государственные долги России: Историко-статистическое исследование” [1]. Дослідження проблем оподаткування селянства Російської імперії було безпосередньо пов'язане зі службовою діяльністю М. Бржеського, особливо з його участю в роботі створеної у 1893 р. при міністерстві фінансів Комісії для перегляду законодавства про стягнення із селян окладних (прямих) зборів.

Як відомо, основи податкової системи Російської імперії у XIX ст. були закладені реформами Петра I

в галузі прямого оподаткування, адже саме прямим податком належало провідне місце в тогочасному бюджеті. Проте запроваджена система ще далеко не відповідала петровській тезі, що „никакого государства в свете нет, которое б наложенную тягость снести не могло, ежели правда и равенство в податях и расходах осмотрено будет” [2, 47].

Отож, після подушного перепису 1718 р. податі від сохи, як й інші окладні збори, з 1724 р. замінюється подушною податтю. Внаслідок цього новою податною одиницею стає „ревизька душа”, а всі піддані поділяються на служилих і податних. До останніх належали особи, що обкладалися подушним, а тому вони й становили податні стани. „Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...” [3, 202–203]. За межі „великоросійських” губерній, у тому числі й на терени сучасних Білорусі, України та країн Балтії, подушне поширюється за часів Катерини II, при ній уперше підвищуються і ставки оподаткування.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревизьких душ, які чисилися у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли всі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих „ревизских сказок”. Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, які містили правила проведення переписів. Перша ревізія, розпочата при Петрі I, закінчилася, ймовірно, не раніше 1727 р., друга проводилася у 1742 р., третя – у 1761–1767 рр., четверта – у 1781–1787 рр., п'ята – у 1794 р., шоста – у 1811 р., сьома – у 1815 р., восьма – у 1833 р., дев'ята – у 1850 р. й десята – у 1856 р.

Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком: навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно складало близько 70% загальної суми податкових надходжень, його платниками були більше, ніж 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави [4, 184]. Зауважимо, що подушне в очах селянства зливалось з іншими податковими платежами, адже, як правило, воно не розподілялося окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання „присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній та області Війська Донського – збір за право винокуріння тощо.

Окрім загальнодержавного подушного різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (із 1812 р. – оброчну податі), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету. Витоки його

запровадження також сягають петровських реформ, коли 1723 р. для формування гусарських полків уводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. У 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни – лише подушне, цей додатковий чотиригрівневий збір поширюється на всіх державних селян як оброк. „Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, которые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного сбора вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души” [3, 210]. Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян „с состоящих в их владениях казенных земель” [5, 9], тобто за користування казенною землею, але нараховувався він за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. Із суми оброку, як і з подушного, також стягувалися накладні.

Ліквідувати ці застарілі феодальні податкові платежі селянства Російської імперії, чи, принаймні, зменшити їхні негативні наслідки й була покликана комісія, активним учасником якої став М.К. Бржеський. Результатом його діяльності у складі зазначеної структури стало видання ряду праць ученого-практика, зокрема, архівної довідки „Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета” [6] та докторської дисертації „Недоимочность и круговая порука сельских обществ...” [7]. Останню сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав „справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду” [8, 11]. У ній М. Бржеський глибоко проаналізував формування общинного землеволодіння в державі, показав тотожність даного процесу на Півночі імперії, зокрема в Архангельській губернії, та на Слобідській Україні.

Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призводило до нагромадження податкових заборгованостей останніх, адже податки сплачувалися з ревізьких душ без урахування розмірів земельних наділів. На підставі даних, наведених М. Бржеським, станом на 1831 р. найбільші недоїмки державних селян були: в Курській губернії – 9,1 млн руб., Харківській – 6,8 млн руб., Орловській – 3,7 млн руб., Казанській – 3,3 млн руб., Херсонській – 2,4 млн руб., Тверській – 2 млн руб., Псковській – 1,8 млн руб., Оренбурзькій – 1,7 млн руб., Чернігівській – 1,7 млн руб., Воронежській – 1,6 млн руб., Тамбовській – 1,6 млн руб., Катеринославській – 1,5 млн руб., Калузькій – 1,4 млн руб., Тульській – 1,4 млн руб., Симбірській – 1,3 млн руб. і Полтавській – 0,9 млн руб. [7, 135]. А щодо поміщицьких селян, то „лідирували” Чернігівська губернія – 2,417 млн руб., Херсонська – 1,811 млн руб., Полтавська – 1,506 млн руб., Харківська – 1,419 млн руб., Курська – 1,278 млн руб. та Смоленська – 0,870 млн руб. [7, 135]. Учений наголошував, що влада, намагаючись зменшити недоїмки, всілякими засобами не тільки обмежувала історично сформовану приватну власність на землю, а й проводила переділи землі, створюючи общинне землеволодіння [7, 106–109].

Аналізуючи проблеми ліквідації, або, принаймні, зменшення податкових заборгованостей, дослідник значну увагу приділяє записці сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи І „О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих”, яка спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. До цього ще жорсткіше ставлення щодо стягнення податкових недоїмок засвідчив міністр внутрішніх справ граф А. Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, які мали податкові заборгованості, належало „употреблять для заработка оных в различныя работы”, а „мещан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет государственных податей и коих поведение окажется неисправным, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь” [9, 1206].

Сенатор Мечников прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив казенних палат на волосне начальство, які мали привід „не слушать ни земской полиции, ни самого губернатора” [7, 132]. Другою за вагомістю причиною, на думку Мечникова, стало „ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учинённое в пользу неисправных плательщиков” [7, 132]. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператорові економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: „Огромная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счёт текущего оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты” [7, 136].

Ураховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушень в ній проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної ради на вимогу Миколи І названу записку та власні пояснення, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти розв’язанню питань боротьби з податковими недоїмками.

Висвітлюючи проблему податкових заборгованостей державних селян, М. Бржеський довів, що основним фактором, який визначав її існування, була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник указував, що в сільських общинах спостерігалось бажання „розкласти подати у повній відповідності до кількості надільної землі, що знаходилася у розпорядженні платника... Приурочивши податні розкладки до розміру земельного володіння домогосподарства, община знайшла для платників ту гарантію, яка, на жаль,

цілком відсутня у законі” [7, 170]. Автор зазначав, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а в південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко податковій пільги надавалися тільки з мирського збору [7, 171].

М. Бржеський детально розкрив механізм визискування податків із селянства, проаналізував правозастосовну діяльність сільської общини та поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях „поліція піддає волосних старшин, сільських старост і збірників податків арешту й штрафу й притому не лише при допущенні недоїмки, але й взагалі при повільному надходженні зборів” [7, 280]. Окрім того дослідник відзначив існуючий нерівномірний поділ на общини та волості, що логічно призводило до нерівномірності обкладання мирськими зборами селян. Так, найбільші в державі мирські платежі були в південних (0,59 руб.) та південно-західних губерніях (0,58 руб.) з десятини землі [7, 223].

Не залишилися поза увагою М. Бржеського й зловживання посадових осіб, які ще більшою мірою посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії [7, 253]. Значне місце в дослідженні вченого відводиться статистичному матеріалові, який не тільки посилює висновки, зроблені автором, а й уможливило значне їх поглиблення сучасними дослідниками.

Окрім аналізованої монографії перу М. Бржеського належить цілий ряд праць, присвячених проблемам оподаткування селянства Російської імперії [10–13]. Варто наголосити на тому, що й сучасники переважно позитивно оцінювали науковий доробок ученого, зазначаючи, що він особливим чином прислужився селянству, адже своєю діяльністю сприяв відміні інституту кругової поруки, хоча вони при цьому й зауважували, що не можна зводити весь фіскальний тягар для селянства лише на недолугі форми стягнення податкових платежів.

На наше переконання, саме таких дослідників, як Микола Кіндратович Бржеський, сумлінних, талановитих і доконечно відданих науці, мав на увазі видатний вітчизняний історик, член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій, коли свого часу зауважував: „Дай Бог, щоб радянські історики всі разом зробили стільки, як деякі з них!” [14, 40].

1. Бржеский Н.К. Государственные долги России: Историко-статистическое исследование. – СПб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1884.
2. Леонгардт А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб., 1869.
3. Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. – М.: Юридическая литература, 1986.
4. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – 1974. – №94.
5. Свод законов. – 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
6. Бржеский Н. Круговая порука сельских обществ. Суждения Редакционных комиссий по составлению Положений 19 февраля 1861 г. и правительственные взгляды за время с 1861 по 1895 г. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1896.

7. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1897.
8. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001.
9. О мерах побуждения Московских мещан к платежу податей: Высочайшее утвержденное мнение Государственного совета, 19 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2533.
10. Бржеский Н. Общинный быт и хозяйственная необеспеченность крестьян. – СПб.: Кришбаум, 1899.
11. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1902.
12. Бржеский Н.К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – СПб., Тип. В. Кирибаума, 1906.
13. Бржеский Н.К. Очерки аграрного быта крестьян. – Вып. 1. Земледельческий центр России и его оскудение – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1908.
14. Гуржій І.О. Порини. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2008.

В.В. Пащенко

„ПРОДОВОЛЬСТВО З УКРАЇНИ” (ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШЛІХТЕРА ПО ВИВЕЗЕННЮ ПРОДОВОЛЬСТВА З УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДО РРФСР)

Продовольча політика в українському селі є чи не найбільш драматичною сторінкою встановлення більшовицького режиму в Україні. В. Ленін не лише посилав продовольчі робітничі загони, які реквізували селянське збіжжя, але й вміло підбирав серед більшовицького керівництва своїх прихильників, які б, не зупиняючись перед жодними методами викачки хліба, якими б цинічними вони не були, одночасно були б готові сіяти міжусобицю на селі. Одним із таких прихильників став О. Шліхтер, уродженець Полтавщини, якого в січні 1919 р. було призначено на посаду народного комісара з продовольства УСРР. Основним завданням О. Шліхтера була не розбудова продовольчого апарату в УСРР чи піклування про забезпечення продовольством українського населення, а вивезення „лишків хліба” до російських пролетарських центрів та російської Червоної Армії.

Метою статті є розкриття змісту продовольчої політики на селі, що проводилась російськими більшовиками в 1919 р. в Україні. Об’єктом є зміст продовольчої політики та безпосередньо механізми її реалізації; предметом – діяльність О. Шліхтера по виконанню завдань партії по заготівлі продовольства для російських пролетарських центрів.

Аналіз історіографії засвідчує, що продовольча політика більшовиків в Україні знайшла своє відображення як в літературі радянського періоду, так і в сучасній літературі. Радянські історики (В.І. Борисов [1], І. К. Рибалка [2]), розглядаючи проблему впровадження більшовицької влади в Україні, побіжно торкаються і діяльності О. Шліхтера, в цілому позитивно оцінюючи його діяльність в сфері продовольчої політики в Україні.

В сучасній літературі більшість дослідників навпаки схильні до негативної оцінки його діяльності. Такі історики як В.С. Сергійчук [3; 4], Я.Й. Малик [5], С.В. Кульчицький [6], Д.Ю. Михайличенко переконані, що О. Шліхтер, виконуючи прямі вказівки Московського уряду і особисто В. Леніна, сприяв розоренню українського господарства, його остаточній руйнації, перетворенню українського села на продовольчий кошик для російських промислових центрів та армії. Але, незважаючи на досить широке коло праць з проблеми продовольчої політики більшовиків в Україні, ми все ще не маємо спеціального дослідження, що б проаналізувало діяльність Олександра Шліхтера, який безпосередньо впроваджував цю політику на українських землях. А без її цілісного аналізу неможливо об'єктивно розглянути соціально-економічну ситуацію в Україні у 1919 р.

Вже наприкінці 1918 р. більшовицьке керівництво остаточно усвідомило, що долю Російської радянської республіки вирішить передусім український хліб, який необхідно було забирати силою з українського села. 23 листопада 1918 р. в Москві В. Леніним була підписана постанова про призначення О. Шліхтера на посаду керівника продовольчого відділу українського уряду, який однак формувався поза межами України, оскільки її територія ще перебувала під владою Директорії. А вже 19 січня, коли більшовики утвердилися на Україні, продовольчий відділ було перетворено на Народний комісаріат продовольчих справ України з наркомом О. Шліхтером на чолі [8, 274]. Половина з восьми його відділів займалися заготівлею продовольства. У своїй діяльності О. Шліхтер керувався передусім постановами і розпорядженнями з Москви, незважаючи на формальну підлеглість Харківському уряду. Він мав організувати в найближчий час апарат для заготівлі хліба, м'яса, жирів, олії [5, 281]. Велику роль в здійсненні цього наказу відіграв прийнятий 1 лютого 1919 р. і підписаний Х. Раковським та О. Шліхтером декрет „Про продовольство для РРФСР”, в якому зазначалося, що „Рада народних комісарів України не полишає думки про якнайшвидше і найповніше постачання продовольством голодуючих РРФСР. З метою створення найсприятливіших умов для нормального постачання Півночі продовольством, Рада народних комісарів України вважає за необхідне внести справу постачання півночі в русло організованих заготівель в державному масштабі” [9, 66-67].

ЦК РКП(б) не лише спрямовувало діяльність О. Шліхтера в справі заготівлі та вивезення продовольства, але й постійно втручалось в діяльність українського Наркомпроду. Так, 19 лютого 1919 р. ним було ухвалено постанову про продрозкладку в Україні, проект якої був підготовлений А. Цюрупю та обговорений комісією Наркомпроду РРФСР. ЦК зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадає за розверсткою на кожну місцевість. Йшлося також про потребу створення комітетів братньої допомоги робітникам Росії [5, 282]. Окрім того, 2 березня 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову, за якою Наркомпрод України, по-перше, оголошувався єдиним органом, який мав право розпоряджатися всіма продовольчими продуктами, і, по-друге, мав підпорядкувати собі весь кооперативний апарат „в

інтересах постачання голодній Півночі і армії РРФСР” [2, 216-217]. Керуючись цією постановою, Рада народних комісарів України 9 квітня 1919 р. прийняла декрет „Про розверстку лишків урожаю 1918 року та попередніх років” [10, 6]. В ньому зокрема зазначалося: „В інтересах ... братньої допомоги голодуючій півночі, Рада Народних комісарів України, в доповнення та розвиток хлібної монополії оголошує обов'язкову розверстку між всіма губерніями УСРР, що належать відчуженню і здачі державі надлишків продовольчих і насіннєвих хлібів і зернового фуражу” [10, 6].

Визначивши розмір продрозкладки для України в розмірі 100 мільйонів пудів, В. Ленін постановою ЦК ВКП(б) від 11 березня 1919 р. зобов'язав Народного комісара продовольства О. Шліхтера поставити на Північ до 1 червня 1919 р. 50 мільйонів пудів хліба, і до 1 липня 1919 р. ще 50 мільйонів пудів. Він, як досвідчений „продовольчий працівник”, який вперше у 1918 р. випробував та застосував на практиці продовольчу розверстку, мав зробити все від нього залежне, щоб вивезти з України якомога більше хліба оскільки „голодний пролетаріат промислових центрів Півночі і Червона армія ... потребували невпинного припливу українського хліба негайно” [8, 291].

На початку свого перебування в Україні О. Шліхтер досить оптимістично оцінює можливості Наркомпроду. Він бачить реальну перспективу отримати з України не менше 100 мільйонів пудів хліба і не може стриматися від радості, що спроможний відірвати їх від селян: „Ми ставимо собі завдання виділити сто мільйонів пудів хліба, щоб розподілити його примусовою розверсткою по губерніях і повітах. Сто мільйонів для зголоднілої Росії, для Росії, котрій знову доводиться переживати загрозу нового ворожого вторгнення з боку Сходу. Ці сто мільйонів – цифра колосальна... Багата Україна, хлібна Україна – наша: не буде голодувати пролетаріат Москви” [8, 285-286]. В листі до В. Леніна він зазначає, що сподівається зібрати 10 мільйонів пудів зерна „навіть з трьох повітів (Мелітопольський, Бердянський і Дніпровський), які було виділено спеціально для постачання Півночі, Червоної Армії, залізничників” [15, 376]. Однак в подальшому, ретельно вивчивши всі ресурси України та можливості українського сільського господарства, О. Шліхтер на пленумі Московської ради Робітничих і червоноармійських депутатів 25 березня 1919 р. виголошує промову, яка так і називалась „Продовольство з України” і прогнозує наступне: „Беручи до уваги всі умови нашої роботи, в організаційному та політичному напрямках ... ми мусимо сказати собі, що якщо ми до 1 липня заготовимо десять мільйонів пудів хліба [з усієї України], то вважатимемо й цей результат за чудовий” [8, 286]. І це, підкреслював він, „я вважаю своїм звітом перед представниками московського пролетаріату” [3, 13].

А звітував О. Шліхтер і справді безпосередньо Москві, в обхід Харківського уряду. Про привілейоване становище Наркомпроду УСРР свідчить хоча б той факт, що після переїзду Наркомпроду в Київ (друга половина березня 1919 року), саме Наркомпроду, за особистим клопотанням О. Шліхтера, було надано виключне право користуватися прямим телефонним зв'язком

з Москвою [10, 43; 50]. І тоді, коли більшовицькі війська вже перебували під натиском денікінських військ і масових антибільшовицьких селянських повстань, В. Ленін звертається особисто до Х. Раковського, тодішнього керманіча УСРР з рекомендацією „закрити всі комісаріати, окрім військового, шляхів і продовольства” [12, 347]. Досить показовий наказ, якщо зважити на справжню причину приходу більшовиків в Україну: продовольство і сировина. Наркомпрод був потрібен для організації ревізій в українському селі, наркомат шляхів – для його транспортування, військовий наркомат – для забезпечення охорони продовольства від розграбування як під час його збирання, так і під час його транспортування.

О. Шліхтер мало не щодня отримує телеграми з вимогами поставити певну кількість продовольства в те чи інше місто Росії. Щоденною нормою стали повідомлення типу: „... спішно обговорити екстрені заходи допомоги Пітеру продовольством і збору обіцяного” [12, 307], бо „Західній армії абсолютно необхідні найближчими днями три ешелони хліба; дуже й дуже прошу вжити найенергійніших заходів для задоволення потреби” [12, 310]. Відповідаючи на ці повідомлення, О. Шліхтер також мало не щодня звітує перед Москвою, зокрема перед В. Леніним, що було зроблено для вивезення продовольства, якщо вивезено, то в якій кількості і куди направлено вантаж. Так, 1 червня 1919 р., повідомляючи про „своєчасну евакуацію” цукру із Сум, він повідомляє про його відправку до Москви (19 вагонів) та до Івано-Вознесенська – 2 вагони. [13, 31].

Якщо ж реквізоване продовольство не вдавалося вивезти власними силами, О. Шліхтер звертався по допомогу не до Раднаркому УСРР, а до Російського Раднаркому. Так, у телефонній розмові з В. Леніним Шліхтер повідомляв останнього про наявність в Одесі 3,5 мільйона пудів солі та в Євпаторії – ще 15 мільйонів пудів. Одночасно він зазначає, що в Наркомпроду УСРР не має тари для вивезення такої величезної кількості солі, тому він просить в Раднаркомі РРФСР виділити спеціально для цього вагони та потяги, а також повернути на територію України ті вагони, якими в свій час було вивезено продовольство, але назад їх так і не було повернуто (це більш як 3 000 вагонів) [13, 20].

Якщо ж виникали питання, що стосувалися проблеми розподілу функцій між різними організаціями відносно розмежування компетенції в тій чи іншій сфері, то О. Шліхтер також звертався безпосередньо до Московського керівництва. Наприклад, наприкінці червня 1919 р., звертаючись телеграмою до Народного комісара продовольства РРФСР Цюрупи з проханням передати всі повноваження по заготівлі і розподілу цукру на території України, він зокрема зазначає: „...Колегія просить це питання провести через Московський Раднарком і про подальше повідомити” [13, 18]. Тобто О. Шліхтер, обійшовши Український Раднарком, прямо звертається до Московського з проблемами, що мали б вирішуватись в першу чергу українським урядом.

Окрім всього іншого, в обов'язки О. Шліхтера входило постачання російських губерній насіннєвим матеріалом. Про це красномовно свідчить розіслана всім губпродкомам 19 травня 1919 р. телеграма від імені О. Шліхтера, в якій зокрема зазначалося: „Нами

отримана наступна телеграма від Наркомпроду Російського: „Заготівля насіннєвої картоплі в межах радянської Росії можна вважати провальною. Для врятування становища необхідно отримати з України максимальну кількість картоплі для посадки. Необхідна ваша допомога. Просимо всю картоплю, ким би вона не була заготовлена, оголосити насіннєвою і направляти за планом, бажано, щоб заготівлі не завадили низькі ціни” [14, 7].

Заготовляючи продовольство в Україні для російських промислових центрів, О. Шліхтер просили намагався посилити темпи заготівель і це принесло певні результати: вже в квітні-травні потік продуктів з України зріс. На Північ було вивезено 1577 вагонів цукру, 1705 – солі, 767 – хліба, 458 – худоби, 132 – картоплі, 268 – буряка, 488 вагонів фуражу. Всього протягом цих двох місяців з України було вивезено 4 900 вагонів продовольства [5, 287].

Незважаючи на всі зусилля, перевершити цифру, подану О. Шліхтером на вже згадуваному пленумі Московської ради 25 березня 1919 р., не вдалося. В сучасній науковій літературі зроблено чимало спроб підрахувати кількість вивезеного продовольства з України до Росії у 1919 р. Однак, вказуючи остаточні цифри, дослідники, як правило, вказують дані, надані О. Шліхтером. Це певною мірою пояснюється тим, що в умовах хаотичного вивезення продовольства з України точного обліку не велося навіть органами Наркомроду, не кажучи про продзагони кооперативних, робітничих та інших організацій, які брали все можливе продовольство, при цьому ніде не фіксували справжні обсяги вивезеного. Тож О. Шліхтер, підбиваючи підсумок своєї діяльності в Україні у 1919 р., подає наступні дані: хліба заготовлено близько 8 мільйонів пудів (7 999 726), різних нормованих і ненормованих продуктів – близько 4-х мільйонів пудів (3 744 075) і різних фабрикати на суму близько 3,5 мільярда карбованців [16, 580].

Таким чином, будучи призначеним на посаду народного комісара продовольства в Україні, О. Шліхтер отримав від московського керівництва чітке завдання – зібрати якомога більше продовольства для російських пролетарських центрів та армії, не зупиняючись перед жодними методами і засобами його заготівлі. Незважаючи на існування формально самостійного радянського уряду в Україні, О. Шліхтер був підзвітний безпосередньо Раднаркомі РРФСР, про що красномовно свідчать щоденні звіти, що подавались до Москви. О. Шліхтер не лише заготовляв продовольство для Росії, але й забезпечував її насіннєвим матеріалом, промисловими товарами, якими ніби мало постачатися українське населення. У своїй діяльності О. Шліхтер керувався передусім інтересами більшовицького режиму, а не українського населення, став ініціатором запровадження в українському селі репресивної політики, яка там проводилась в подальшому ще кілька десятиліть поспіль. Така грабіжницька політика призвела не лише до повного розорення українського села, скорочення посівних площ та занепаду сільського господарства, але й до масштабного голоду 1921–1923 рр., що охопив майже всю територію України.

1. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні. (1917-1920). – Луганськ: вид-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991.

2. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918–1919). – Х.: Харківське обласне видавництво, Харківська обласна друкарня облвидаву, 1957.
3. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом. – К.: ПП Сергійчук М., 2006.
4. Український хліб на експорт: 1932–1933. / Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лозицький. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006.
5. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис. доктора істор. наук: 07.00.01. – Львів: 1997.
6. Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: НАН України, 1994.
7. Михайличенко Д.Ю. Політика „воєнного комунізму” і українське селянство, 1919: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 2002.
8. Шліхтер О.Г. Твори: В 4 т. – Х.: Пролетар, 1932. – Т. 4.
9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 1-30 июня. – № 4.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ України). – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. Ленін В.І. Про Україну: у 2 Ч. – К.: Інститут історії партії, 1969. – Ч. 2.
13. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 110.
14. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 117.
15. Шліхтер А.Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. – М.: Наука, 1975.
16. Шліхтер О.Г. Вибрані твори. – К.: в-во АН УРСР, 1959.
17. ЦДАВОУ України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 7.

П.М. Тригуб

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ДИРЕКТОРА РАДГОСПУ

Становлення радгоспно-колгоспної системи у сільському господарстві України було явищем суперечливим. З одного боку, воно супроводжувалося насильством над селянством, корінною ломкою його психології і звичного укладу життя, а з іншого – доводило, попри всі притаманні їм недоліки в тих умовах, переваги великих господарств соціалістичного типу, зокрема радгоспів, над дрібними селянськими господарствами. І в жорстких лещатах тоталітарної командно-адміністративної системи з’являлись талановиті організатори сільськогосподарського виробництва, справжні самородки, імена яких на сьогодні, на жаль, забуті ще з трагічних часів 1930-х рр. Таким забутим виявилось ім’я директора радгоспу „Агрономія” Арбузинського району Миколаївської області Миколи Степановича Шейка. Отже, автор статті ставить за мету показати діяльність й трагічну долю М.С. Шейка, яка була показовою для 30-х рр. ХХ ст. Об’єктом дослідження є повсякденне життя в УСРР крізь призму людської долі одного з організаторів сільськогосподарського виробництва на Миколаївщині в період становлення командно-адміністративної системи, предметом – механізм становлення тоталітарного режиму та методи формування радянської масової ідеології в 30-х рр. ХХ ст.

Ішов важкий 1920 р. Після розгрому денікінців, польських інтервентів і врангелівців на більшій

частині України встановилася радянська влада. Зазнали поразки й війська УНР. Закінчилася громадянська війна, невдалою була спроба створення незалежної Української національної держави. Політика „воєнного комунізму”, уведена радами в 1918–1920 рр., викликала опір селянства й більшовицьке керівництво країни на чолі з В.І. Леніним змушене було відмовитися від неї, здійснивши перехід до нової економічної політики.

Прагнучи залучити на свою сторону найбідніше й середнє селянство, Всеукраїнський революційний комітет 5 лютого 1920 р. приймає закон про землю, відповідно до якого ліквідувалося поміщицьке, монастирське, церковне, удільне землеволодіння. Більша частина конфіскованих у приватних власників земель переходила до безземельних і малоземельних селян з наділенням їх за єдиною трудовою нормою, яка встановлювалася місцевими органами влади залежно від кількості ріллі й інших угідь у волості, повіті. На місці деяких поміщицьких маєтків передбачалося утворення дослідно-показових господарств, які повинні були бути прикладом для величезної маси одноосібників. Такими показовими господарствами ставали радгоспи. Більша частина їх входила до складу Уккредгосптресту, інші – у систему різних наркоматів, відомств і організацій.

У Трикратській волості Вознесенського повіту Одеської губернії перебувало чимало великих приватновласницьких господарств. Так, біля села Новоселівка розкинулися землі сімейства Окснерів: Едуарда – площею в 2123 дес. і Лідії – 500 дес. [11, 60]. Садиба Е. Окснера мала 10 дес., при ній прекрасний фруктовий сад площею в 7 дес. 1872 кв. сажні. У саду росли 95 груш, 60 яблунь, 10 абрикос, 5 вишень; у тінистому парку – 70 туй, 31 сосна, 15 тополь, 35 берестків, 25 ясенів. Огорожа саду – з туй. У полі – 1866 десятин ріллі, 40 десятин косовиці, 200 дес. вигону [11, 46; 14, 56]. На поміщика трудилися 36 місцевих селян і 28 сторонніх, усього 64 чол. [11, 135–136].

Відповідно до Закону Всеукрревкому про землю угіддя Е. Окснера та інших поміщиків підлягали перерозподілу під посів 1920 р. Для конкретного рішення питання про конфіскацію поміщицьких маєтків 11 березня 1920 р. у Вознесенську був скликаний з’їзд представників волостей повіту, який доручив Арбузинському волземвідділу узяти на облік маєток Окснера. Земля була розподілена між селянами навколишніх сіл.

У той же час більшовицьке керівництво віддавало перевагу розвитку великих господарств типу радгоспів. Вирішили організувати радгосп і при маєтку Окснера. Під датою 17 листопада 1922 р. в документах знаходимо згадування про радянське господарство „Червоний залізничник” Вознесенського транспортно-споживчого товариства при селі Новоселівка Вознесенського повіту Одеської губернії. Радгоспу виділили 593 дес. 1616 кв. сажнів землі. Зайняли всі будівлі колишнього власника. Завідував радгоспом І.Т. Филоненко [13, 51]. Радгосп обзавівся деяким інвентарем, живим тяглом. В 1924 р. він мав 16 робочих коней [1, 11–12].

Діяльність радгоспу виявилася малоефективною. Захоплення радгоспами з боку відомств почало остигати, вони їх повертали Уккредгосптресту або губернським чи окружним земвідділам. На території радгоспу Первомайський окрземвідділ (з 1923 р.

радгосп входив до складу Мар'янівської сільської Ради Костянтинівського району Первомайської округи) організував агробазу, метою якої було розмноження селекційного й чистосортного матеріалу, що надходять від дослідних і селекційних установ, установлення культурного зв'язку з навколишнім землеробським населенням шляхом організації показових полів, постановки дослідів, пропагування окремих поліпшених прийомів господарювання й т.п. Агробаза дістала назву „Агрономія”. За даними Всесоюзного перепису у ній у 1926 р. налічувалося 8 дворів, у них жили 5 чоловіків, 9 жінок (13 українців, 1 росіянин) [20, 23]. Агробазі 20 липня 1926 р. виділили 594 дес. землі [12, 27-28].

У 1929 р. „Агрономія” – радгосп насінницького напрямку. До складу радгоспу входили хутори Агрономія й Воронівка [3, 4,5,11,64]. В 1930 р. „Агрономія” перейшла в підпорядкування „Укрнасінтресту”, а з 1933 р. – Одеського сортонасінного тресту Наркомзему УСРР [15, 1].

В 1930 р. радгосп очолив Микола Степанович Шейко (одержував заробітну плату 120 крб. на місяць). Загальна площа землі – 1464 га, у т.ч. рілля – 1186 га, город – 26 га, ягідник – 10 га, чагарник – 6,5 га, парк – 2 га, садиба – 13 га, інші – 8,5 га. У цей час в „Агрономії” трудилися 28 постійних робітників, 50 членів їхніх родин, 197 сезонних [3, 112]. Радгосп мав робочу худобу, інвентар, трактори типу „Фордзон”. Тут проходили практику студенти сільськогосподарських вузів України. В 1931 р. при проведенні землевпорядних робіт радгоспу прирізали 416 га землі, на якій розташований хутір Зелений Берег [2, 50].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Україні, як і у всьому СРСР, проводилася насильницька колективізація, що зламала звичний уклад життя багатомільйонного селянства. Радгоспам у цьому процесі приділялася роль показових господарств, необхідно було продемонструвати успіхи великого соціалістичного сільськогосподарського підприємства. Тому місцеві органи влади приділяли серйозну увагу таким господарствам, як „Агрономія”, досягнення радгоспу пропагувалися в пресі, пов'язуючи їх цілком справедливо з ім'ям М.С. Шейка.

Районна газета писала: „Дирекція, партосередок і робітком радгоспу „Агрономія” із завданнями, поставленими комуністичною партією й радянською владою, на основі соцзмагання й ударництва, широко борючись із проявами опортунізму, мобілізуючи робочу масу на виконання промфінплану, в основному впоралися. Весняну кампанію 1931 р. виконали успішно...”

За успішне закінчення збиральної, осінньої посівної й зяблевої кампаній одержали подяку від дирекції Укрнасінтресту. Хлібозаготівлі виконані на 75%, продовжують і далі виконувати до повного завершення плану” [21, 11]. Однак за недостатню роботу з приводу виконання і перевиконання плану хлібозаготівель М.С. Шейко одержав догану 25 січня 1932 р. від президії Арбузинського райвиконкому з формулюванням: „За правоопортуністичну практику, яка межує з буржуазними тенденціями у справі хлібозаготівель” [7, 2]. Не бажав Микола Степанович займатися „викачуванням” хліба з селян.

У 1932 р. радгосп „Агрономія” значно виріс і зміцнів, працював беззбитково, чистий прибуток за

1932 р. перевалив за 60 тис. крб. Весною в полі працювали 26 постійних, 120 сезонних і 460 тимчасових робітників, по догляду за посівами – відповідно 28, 118 і 634; під час збиральної кампанії – 29, 119 і 343 чол. [2, 76,84]. Ці дані засвідчують, з одного боку, про використання в основному ручної праці у господарстві, з іншого – той факт, що селяни навколишніх сіл охоче йшли працювати сезонними робітниками до „Агрономії”, яка на той час стала одним з передових господарств у Одеській області.

1932–1933 рр. принесли величезне лихо для українського народу. Суцільна колективізація, політика викачування хліба в селян привели до масового голоду в багатьох районах України. А як було в „Агрономії”? За спогадами старожила села Олександра Антоновича Оленовського, у радгоспі не було голоду. Добре організували триразове харчування. Кожному робітникові видавали щодня по 1,2 кг хліба місцевої випічки, 0,5 л молока, за харчування відраховували із заробітної плати 18 руб. щомісяця. Директор М.С. Шейко в те лихоліття багатьох урятував від голодної смерті. З околиць колгоспів приходили до нього виснажені селяни, їхні діти, їм давали по 0,5 кг хліба, тричі годували, а дорослі відпрацьовували на полях радгоспу в якості сезонних або тимчасових робітників.

У тому важкому тридцять третьому справі в „Агрономії” йшли не так вже й погано. Господарство обробляло понад 2000 га орної землі, мало 75 коней, 44 корови, 500 овець, пасіку з 40 вуликів, 14 тракторів, плуги, молотарки, сівалки, котки й т.п. Цілком стерпними були й побутові умови робітників: їдальня три рази на день відпускала гарячу їжу, часто бували м'ясні блюда, гуртожиток знаходився у задовільному стані, функціонувала лазня. Закінчувалося будівництво лікарні, клубу, нового приміщення контори радгоспу, розширювалися майстерні. Господарство неодноразово одержувало премії за гарні показники в галузі агротехніки, нагороджувалося перехідним Червоним прапором, Всеукраїнською грамотою уряду УСРР [4, 143-144].

Діяльність керівництва „Агрономії”, як і всіх інших підприємств і установ, перебувала під невиспущим наглядом партійних, радянських, репресивно-каральних органів. Наприклад, у грудні 1933 р. адміністрація радгоспу вирішила продати 6 тис. пудів насінної картоплі, яка почала псуватися, міжрайконторі „Насінняводсоюзу”. Уповноважений ДПУ по Арбузинському району Ільїн негайно звернувся в районну КК-РСІ із пропозицією створити авторитетну комісію для перевірки якості картоплі й акт направити в ДПУ. Строк виконання – 24 години [8, 45].

Незважаючи на складності, „Агрономія” у цілому успішно закінчила 1933 р. і виконала план хлібозаготівель. Треба віддати належне незвичайним здібностям і вмінню М.С. Шейко, якого вже тоді вважали одним із кращих директорів у Союзі. Він мав величезний авторитет у робітників радгоспу, у селян навколишніх сіл, у районі й області. Сам Микола Степанович був вихідцем з робочої революційної родини. У період громадянської війни його покалічила охранка Денікіна: поламано 6 ребер і ушкоджена легеня. Незважаючи на свою інвалідність, М.С. Шейко з ранку до вечора перебував на виробництві, вникав у кожний дріб'язок. У роботі любив чіткість, знав людей не тільки на ім'я й по

батькові, але і їхнє минуле, по-справжньому піклувався про людей.

Микола Семенович працював в складних умовах. „Класового ворога” шукали й в „Агрономії”. Районна газета „Соціалістична перемога” повідомляла, що „кулак” Федір Солонуха проліз у радгосп і влаштувався виконробом по будівництву. Користуючись „класовою сліпотою” робіткому, радгоспних керівників, Солонуха „шкодив” господарству. Він побудував льох так, що той через кілька днів завалився, потім спорудив льодовик, якого спіткала та ж доля. Радгосп витрачав гроші, робочу силу, але безрезультатно. Будматеріал не охоронявся, половину його розтягли на паливо. Газета пропонувала дирекції негайно вигнати Солонуху з радгоспу й притягти до кримінальної відповідальності [22, 4].

У цілому „Агрономія”, всупереч кризовим тенденціям у сільському господарстві, у першій половині 30-х рр. перебувала на підйомі. Так, відповідно до фінансово-виробничого плану на 1934 р. у радгоспі було 2807 га землі, у т.ч. 2589,5 га ріллі, 75 га цілини, 86 га вигону, 47 га садіб, 18,8 га ставків і 39,5 га незручних земель. Технічне оснащення – 14 тракторів, 2 комбайни, 7 жниварок, 10 сівалок і 3 молотарки. Радгосп повинен був побудувати омшаник, кукурудзяний кіш, чотириквартирний будинок, ремонтний сарай, зерносковище. В „Агрономії” на 1 січня 1934 р. налічувалося 84 робітники, 12 службовців, 20 учнів, але було потрібно ще 235 сезонних робітників [16, 1-53].

Успішно впроваджувалося соцзмагання за виконання й перевиконання норм виробітку. Виділялися трактористи А. Білокаменський, А. Ревука, Кравченко, Ярошенко, Є. Соболев, Горбов, С. Март, Горбатенко та ін. [22, 30].

Арбузинщина повільно оправлялася від пережитих потрясінь. Пленум РПК 25 вересня 1934 р. констатував, що „у підсумку роботи 1934-го сільськогосподарського року парторганізація ліквідувала проривне відставання району й створені передумови для могутнього й швидкого розбігу сільського господарства, є можливість стати одним з передових в Одеській області”. І в числі провідних господарств Арбузинщини, яким судилося очолити розбіг, перебував радгосп „Агрономія”, керований талановитим директором Миколою Степановичем Шейком [9, 31].

У другій половині 1930-х рр. економічне становище радгоспу помітно покращилося. Держава надала допомогу технікою, більш привабливими здавалися умови праці в радгоспах, що забезпечувало їхньою робочою силою. У 1935 р. „Агрономія” мала солідну матеріальну базу: 17 тракторів, 3 комбайни, 29 тракторних плугів, 4 кінних лушпильники, 128 борін, 5 культиваторів, 24 сівалки, 10 лобогрійок, 10 снопов’язалок, 3 молотарки, 15 сортувальниць, трієр, 2 локомобілі, 2 полуторки, дизельну електростанцію, 3 зерносковища, 3 підвали, 2 корівники, 2 свинарники, криту кошару, стайню, 2 майстерні, млин, 2 сараї, цистерну, льох для пального, склад міндобри, контору, гуртожиток, 19 житлових будинків, їдальню, лазню, амбулаторію, школу. Радгосп успішно здійснював господарську діяльність, чистий прибуток у 1935 р. становив 61,7 тис. крб. [17, 52]. Радгосп мав лісорозсадник загальною площею 15 га, а корисної – 11,5 га [18, 41-42].

В 1935–1936 рр. в „Агрономії” приділяли велику увагу соцзмаганням, стахановському руху. Послідовники Олексія Стаханова з’явилися серед рілників, механізаторів, доярок. За досягнуті трудові успіхи у виконанні весняних польових робіт на Дошку пошани Арбузинського району занесені імена ланкових, механізаторів, які найбільш відзначилися. Під стахановськими гаслами проходила й підготовка до збиральної кампанії 1936 р. До жнив у радгоспі вже значилося 60 чол. послідовників знаменитого забійника. Директор М.С. Шейко писав: „Стахановці, озброєні складними збиральними машинами, разом з робітниками радгоспу – це велика сила, що вирішить завдання збиральної кампанії в строк і без втрат... От із чим приходимо ми до районного зльоту стахановців сільського господарства” [23, 28].

У другій половині 1930-х рр. радгосп стабільно розвивався, незважаючи на деякі недоліки й складності. Успішно завершивши 1936-й господарський р., колектив приступився до виконання завдань чергового 1937-го р.

Наступив трагічний 1937-й. 17–18 квітня на районних партзборах кандидатура директора радгоспу М.С. Шейка була внесена в список членів РПК. Обговорення її проходило досить бурхливо, надійшли відводи. Згадали критичні зауваження директора на адресу районних керівників. Наведемо уривок з протоколу тих зборів.

„Крошин. Шейко є головою ревізійної комісії райспоживспілки, зі своїми обов’язками не справляється, зухвале ставлення до робітників радгоспу, недоцільно уводити до складу членів РПК.

Винокуров. За станом здоров’я є пропозиція зняти кандидатуру тов. Шейка зі списку членів РПК.

Колісниченко. Я вношу пропозицію зняти кандидатуру т. Шейка зі списку членів РПК, як хворого, що не принесе користі в роботі РПК”.

Але були голосу не тільки „проти”. За кандидатуру Шейка висловилися:

„Конух. Кандидатура т. Шейка цілком придатна бути членом РПК. Зухвалості за т. Шейком не помічалось. Є пропозиція залишити в списку.

Пишенин. Тов. Шейко показав зразки роботи в радгоспі „Агрономія” і поставив радгосп на належну висоту, заслуговує бути членом РПК.

Гулько. Тов. Шейко дуже добре ставиться до робітників, чому я сам неодноразово був свідком, заслуговує бути членом РПК.

Калашникова. Я багато разів бувала на зборах робітників у радгоспі „Агрономія” і ніякої зухвалості у т. Шейко не помічала, вношу пропозицію залишити в списку членів РПК.

Гуценко. Т. Шейко прийняв радгосп у безгосподарному стані, а зараз це господарство є зразковим, тов. Шейко цілком заслуговує бути членом РПК”.

Відкритим голосуванням (45 – „за” і 13 – „проти”) кандидатура М.С. Шейка була залишена в списку, але в ході таємного голосування він не був обраний до складу РПК [4, 45-46]. Чи не із цього моменту веде свій відлік часу трагедія директора?

2 червня 1937 р. нарада директорів, старших агрономів, механіків, комбайнерів і трактористів-стахановців Одеського сортнаєсінтресту прийняло рішення: „Просити РПК Арбузинського району розглянути зв’язок члена партії, директора

„Агрономії” т. Шейка зі шкідником Іщенком (колишнім заст. начальника Головзерно Наркомзему СРСР) як такого, що використовує його заступництво в справі керівництва радгоспом і викривлення у ділових зв'язках із трестом” [6, 16]. І закрутилася репресивна машина. Парторганізацію обвинуватили в бездіяльності, політичній сліпоті, справа М.С. Шейка була передана на колегію КПК по Одеській області, її рішенням 5 листопада 1937 р. директор „Агрономії” виключений з партії й репресований [10, 3]. Однак примітно, що крім М.С. Шейка ніхто в радгоспі не був підданий переслідуванню.

11 січня 1938 р. Арбузинський РПК (у який уже раз!) розглядає питання про роботу радгоспної парторганізації й жорстко вказує, що „парторганізація нічого не зробила в справі мобілізації робочої маси на ліквідацію наслідків шкідництва, очолюваного колишнім директором, „ворогом партії” Шейком” [10, 4]. Безсумнівно, під впливом цього рішення 1 лютого в радгоспі відбулася нарада активу – 27 чоловік. Обговорили питання „Про підготовку посівної кампанії 1938 р. й заходах щодо ліквідації шкідництва в радгоспі й підвищенню врожайності”. З доповіддю виступив в.о. директора, старший агроном Г.А. Попов. У його виступі багато говорилося про „ворогів народу”, про те, що колишній директор М.С. Шейко мав зв'язок з ними. Попов навів факти „шкідництва” у радгоспі: перевитрата коштів по окремих статтях, спалювання соломи, погана оранка, радгосп не був підготовлений до посівної кампанії, знайдені дефекти при ремонті тракторів і причіпного інвентаря.

Виступаючи в дебатах також навели факти „шкідництва”:

Пінов. В 1937 р. в радгоспі були шкідницькі справи, зроблені колишньою дирекцією. По вівчарству впало 9 овець, але акти були знищені, щоб сховати падіж тварин. Вороги діяли відкрито.

Чумаченко. Погано використовувалися трактори й автомашини. Поля забур'янені, завелася озима совка. Колишнє керівництво радгоспу приховувало дебіторську заборгованість, що мала характер шкідництва. Шоферів завжди звільняли з дріб'язкових причин. Шейко завжди гальмував ремонт тракторів і автомашин.

У такому ж дусі, видаючи господарські недоліки за факти „шкідництва”, виступили І.Ф. Жигайло, Демидов й ін. [19, 37-38].

Однак уміле керівництво радгоспом з боку Миколи Степановича дало добрі результати. Радгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 р. в Москві. У грудні цього ж року рішенням Головвиставкому ВСГВ радгосп був нагороджений дипломом і медаллю другого ступеня, мотоциклом і грошовою премією в розмірі 5 тис. крб., а 7 березня 1940 р. старший агроном Гаврило Антонович Попов – малою срібною медаллю й премією в 500 крб. Трест Наркомсовхозов СРСР виділив персональні премії директорів А.Я.Литвинову, старшому агрономові Г.А.Попову,

бригадирам польових бригад, а також 5 тис. крб. для преміювання стахановців і ударників.

В 1939 р. середній урожай зернових виявився більш високим, ніж у попередні роки, – 16,4 ц/га, а на насінній ділянці жита „Тарашанської” зібрали по 30,5 ц із га. Радгосп достроково, до 1 вересня, повністю виконав план хлібозаготівель у кількості 10780 ц, або 106%, засипав насіння кращої сортової якості на 1940 р., забезпечив поголів'я худоби фуражем. Чистий прибуток склав 85 тис. руб. „Агрономія” знову завоювала право брати участь у сільськогосподарській виставці 1940 р., її персональними учасниками стали бригадир рілнничої бригади Іван Фролович Жигайло, чабан Андрій Васильович Пінов, старший агроном Гаврило Антонович Попов, трактористи Костянтин Пантелеймонович Ткачук і Іван Сергійович Шенкевич, комбайнер Максим Григорович Федотов [24, 14].

1940 р. радгосп „Агрономія” закінчив успішно й знову завоював право брати участь у виставці 1941 р. З усією площі зернових культур одержали по 105 пудів з га, а на 40 гектарах – по 294 пуди, просо дало 120 пудів, сояшник – 114. Достроково виконані всі держпостачання: план хлібозаготівель – на 212%, молока – на 125%, м'яса й вовни – на 100%. Господарство мало 319 тис. руб. чистого доходу [25, 1].

Таким чином, „Агрономія” напередодні Великої Вітчизняної війни стала одним із зразкових господарств південного регіону України, її трудівники мали значні досягнення, і в цьому була заслуга М. С. Шейка, який у 1930 – 1937 рр. очолював радгосп. На жаль, його ім'я на довгі роки було незаслужено забуто.

1. Центральний державний архів виконавчих органів України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 27. – Оп.6. – Спр. 356.
2. ЦДАВОУ. – Ф. – 352. – Спр. 514.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 352. – Спр. 1425.
4. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф.П. 30. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 17. – Спр. 2.
6. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 11.
7. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 13.
8. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 23.
9. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 31.
10. ДАМО. – Ф. 30. – Оп. 22. – Спр. 52.
11. ДАМО. – Ф.Р. – 66. – Оп. 1. – Спр. 12.
12. ДАМО. – Ф.Р. – 2199. – Оп. 1. – Спр. 165.
13. ДАМО. – Ф.Р. – 2757. – Оп. 1. Спр. 2.
14. ДАМО. – Ф.Р. – 2757. – Оп. 1. Спр. 48.
15. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 53.
16. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 55.
17. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 153.
18. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 179.
19. ДАОО. Ф.Р. – 419. – Оп. 1. – Спр. 355.
20. Попередні підсумки демографічного Всесоюзного перепису 1926 долі по Первомайській окрузі. – Первомайськ: Вид. окр. стат. бюро, 1927.
21. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1931 р.
22. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1934 р.
23. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1936 р.
24. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1940 р.
25. Соціалістична перемога (Арбузинка). – 1941 р.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

О.А. Біда, Л.І. Прокопенко

УДОСКОНАЛЕННЯ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛАБОРАТОРІЇ „ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ”

З початком реформування освіти зазнали змін зміст, форми і методи підготовки студентів до здійснення природознавчої освіти в початковій школі. Останнім часом дедалі гостріше постає питання про створення комплексу навчально-методичних посібників. Як зазначає М. Москаленко, підручник не може містити абсолютно всього матеріалу з предмета – основного, додаткового, ігрового – в тій кількості, щоб можна було вибирати.

Цю думку підтримують Н. Метельський, О. Павленко, Г. Шульце, Х. Штріцель. Безперечно, крім підручника, який виконує системоутворювальну функцію, складовими комплексу мають бути зошит з друкованою основою для учня та методичний посібник для вчителя з орієнтованими поурочними розробками.

Таку роботу з природознавчих дисциплін виконують наукові співробітники Інституту педагогіки АПН України, викладачі – методисти вищих навчальних закладів країни: Т.М. Байбара, Н.Б. Бібік, Л.С. Бондаренко, К.Ж. Гуз, В.Р. Ільченко, Н.С. Коваль, Л.К. Нарочна, В.О. Онищук, О.Я. Савченко, С.І. Собкар та ін.

В ідеалі до комплексу мають входити також різноманітні дидактичні, навчально-наочні посібники, роздатковий матеріал, а в перспективі – комп’ютерна підтримка підручника тощо. І.Д. Зверев визначив створення системи навчальної літератури, що входить до комплексу дидактичних засобів, як перспективні ідеї. Метою статті є дослідження шляхів удосконалення вищої педагогічної освіти в системі наукових досліджень, зокрема лабораторії „проблеми сільської початкової школи”. Об’єктом дослідження виступає вища педагогічна освіта; предметом – природничо-педагогічна освіта в початковій школі.

Щоб осучаснити рівень підготовки висококваліфікованих фахівців до належного викладання природознавчих дисциплін у початковій ланці, ми поставили за мету оновити зміст і структуру методики природознавства і сільськогосподарської праці відповідно до сучасного рівня розвитку психолого-педагогічної науки, сучасних економічних відносин, дисциплін біологічного циклу. Оновлений зміст включає програму з методики викладання природознавства і сільськогосподарської праці, підручник для вищої школи та нові посібники для студентів, учителів й учнів початкових класів, тобто створено навчально-методичний комплект.

Створюючи підручник для вищої школи, ми орієнтувались на те, щоб студенти педагогічних навчальних закладів, опановуючи методи навчання і виховання учнів на основі змісту природознавчих дисциплін, усвідомили процес навчання як формування особистості школяра в цілому, а не тільки його знань, умінь і навичок.

Щоб підвищити рівень підготовки студентів до здійснення природознавчої освіти в початкових класах, виникла необхідність введення до підручника нового розділу: „Шляхи підвищення якості навчально-виховного процесу”. В ньому розкрито нові підходи до викладання природознавчих дисциплін у початковій школі, суть сучасних інноваційних технологій, введення яких у навчальний процес вищої школи сприятиме оволодінню ними студентами з метою застосування їх на уроках природознавства в своїй майбутній педагогічній діяльності.

Підвищення рівня підготовки вчителів початкових класів зумовило потребу в створенні додаткових посібників. У зв’язку з цим нами підготовлено: хрестоматію довідки, супутники природознавства для 3 і 4 класів, природничо-екологічний тлумачний словник, що ввійшли до навчально-методичного комплексу.

При створенні посібників враховували те позитивне, що було набуто нашими попередниками в розвитку та у вирішенні сучасних проблем змісту природознавчої освіти, а також його світоглядне спрямування на основі сучасних біологічних і педагогічних концепцій.

Добираючи матеріал до посібників, ми, базуючись на особистому досвіді роботи в школі, враховували труднощі, які виникали при формуванні природничих уявлень і понять. З метою вдосконалення підготовки вчителів нами створена відеотека із записами уроків природознавства і сільськогосподарської праці кращих учителів країни. Записи уроків та їх фрагментів використовуються студентами як джерело інформації, для розкриття методики застосування новітніх технологій, з метою проведення аналізу проглянутого уроку, а також при підготовці до уроків для вибору найбільш доцільних прийомів навчального процесу.

Визначені теоретичні і методичні засади ми поклали в основу концепції підготовки майбутніх учителів.

На завершальному етапі розроблена конкретна методична система підготовки майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початкових класах пройшла дослідно-експериментальну перевірку. Експеримент проводився: в Уманському, Вінницькому, Переяслав-Хмельницькому педуніверситетах, Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті та на створеному науково-

методичному експериментальному майданчику в школах Черкаської області.

Дослідження проводилося з 1997 по 2008 рік. У дослідженні взяло участь понад 1200 респондентів, зокрема 1107 студентів та 93 провідних вчених нашої країни, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів початкових класів. В процесі експерименту відбувалась корекція змісту, структури і методичного апарату відповідно до проміжних результатів експерименту. Результатом останньої корекції посібників є видання великим тиражем методики природознавства, хрестоматії довідки, супутників природознавства та природничо-екологічного тлумачного словника, які мають гриф Міністерства освіти і науки України.

Нами зроблено аналіз та співставлення як кількісних, так і якісних показників результативності дослідно-експериментальної роботи. Зокрема, при визначенні педагогічної ефективності створеного навчально-методичного комплексу ми використовували метод експертних оцінок. Результати експертного оцінювання свідчать про те, що якість посібників, які входять до складу навчально-методичного комплексу і піддавалися експертизі, дістали добрі оцінки своєї придатності.

При оцінюванні результативності навчання методики викладання природознавства і сільськогосподарської праці досліджували доступність нововведень до підручника з методики викладання природознавства та сільськогосподарської праці і міцність засвоєних знань, а також орієнтувались на три рівні засвоєння навчального матеріалу: репродуктивний, конструктивний, творчий.

Дослідження підтвердило, що ефективність реалізації змісту, репрезентованого в програмі та посібниках навчально-методичного комплексу, визначається досягненням майбутніми вчителями комплексного характеру представленого змісту, який вони використовують при підготовці до практичних і лабораторних занять з методики природознавства і сільськогосподарської праці та до уроків під час проходження педагогічної практики. Підготовлений нами зміст дав змогу ланкувати підготовку спеціалістів початкової ланки до викладання природознавства.

Узагальнені результати експерименту підтвердили ефективність розробленої методичної системи підготовки майбутніх учителів. Така система дозволяє підвищувати якість навчально-виховного процесу завдяки удосконаленню змісту методики викладання природознавства і сільськогосподарської праці, розв'язання проблеми особистісно орієнтованого навчання і виховання молодших школярів, визначення ролі міжпредметних зв'язків, інтеграції та диференціації у підвищенні якості проведення уроків, впровадження у навчальний процес народознавчого матеріалу, активізації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів, широкого застосування технічних засобів навчання, зокрема створення відеотеки тощо. Такий підхід до організації навчально-виховного процесу щодо підготовки майбутніх учителів до викладання природознавчих дисциплін у початкових класах є якісно новим у системі вищої педагогічної освіти.

Тому що соціально-економічна ситуація в країні свідчить про тенденції збільшення малокомплектних

шкіл різних типів, сільські школи займають важливе місце в системі освіти (вони в Україні складають понад 10 відсотків, близько 40 відсотків з них малокомплектних).

Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем роботи сільської малокомплектної школи розглянула питання науково-методично-організаційного забезпечення, напрями пошуку оптимізації едукативного процесу, досвід становлення освітніх закладів цього типу в нових умовах ринкової трансформації економіки України.

Конференція вважає, що першочерговими науково-організаційними

заходами є: розробка концепції сільської малокомплектної школи, як важливої ланки безперервної освіти, центру соціально-економічного розвитку села: опрацювання змістово-функціональних стандартів кожного типу сільської малокомплектної школи; розроблення і створення навчально-методичних комплексів для формування нового змісту освіти: організаційних питань, розроблення нових навчальних планів, програм та навчально-методичних комплексів цільової підготовки педагогічних працівників для СМШ.

Обговоривши теоретичні, прикладні проблеми діяльності сільських малокомплектних шкіл, науково-практична конференція рекомендує:

1. Міністерству освіти і науки України

1.1. Розробити і ввести в дію пакет нормативних документів з питань

організації діяльності малокомплектної сільської школи. Зокрема

положення про СМШ різних типів.

Розробити та затвердити в Кабінеті Міністрів нормативи фінансування малокомплектних закладів освіти різних модифікацій.

В умовах прийому до ВНЗ передбачити пільговий порядок зарахування студентами абітурієнтів, які підписують угоди на педагогічну працю по закінченню ВНЗ впродовж 5-ти років у сільській малокомплектній школі.

При кожному ВНЗ педагогічного спрямування створити групи по підготовці педагогів сільських малокомплектних освітніх закладів, спланувати підготовку вчителів-предметників (спеціалістів широкого профілю 3-4 предметів).

Організувати підготовку і видати навчально-методичні комплекси з усіх навчальних предметів з врахуванням особливостей сільської малокомплектної школи різних модифікацій.

Організовувати експериментальну роботу по впровадженню у навчально-виховний процес СМШ спеціально розроблених навчальних програм, спецкурсів, інтегрованих курсів.

Централізовано забезпечувати СМШ навчально-матеріальними засобами (комбіновані кабінети, автобус-кабінет, відеотеки, Інтернету тощо).

1.8. Започатковувати видання спеціальної науково-методичної серії „Бібліотека педагога сільської малокомплектної школи„.

1.9. Розширити дослідження проблеми (в розділі існуючих лабораторій і відділів) освіти, технологій навчання і виховання в умовах СМШ.

1.10. Готувати і видавати науково-методичний збірник в серії

„Педагогіка“ з питань організації навчально-виховної роботи в сільській малокомплектній школі.

2. Ректорам ВНЗ передбачити введення спецкурсів, факультетів (груп) з підготовки педагогічних працівників для роботи в СМШ, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогів сільських малокомплектних освітніх закладів.

3. Асоціаціям Творчої спілки вчителів України, Педагогічному товариству, інституту системних досліджень сприяти проведенню творчих конкурсів, конкурсів педагогічної майстерності педагогічних працівників СМШ, що сприятиме стимулюванню розвитку цього пріоритетного напрямку освіти.

В.О. Венгурська

СЕЛЯНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШУКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Імперська доба в історії багатьох сучасних країн та особливості націотворчих процесів протягом XIX ст., в якому селянство лишалось домінуючою соціальною групою, належить до кола пріоритетних наукових напрямків. Процес трансформації „із селян в націю” для українців, власне, як і для переважної більшості європейських народів, був складним та багатоаспектним. В запропонованому матеріалі зупинимось на окремих складових ідентифікаційних процесів в селянському середовищі правобережного регіону Наддніпрянської України, специфіка якого накладала свої відбитки.

Вперше в сучасній українській історіографії історію України XIX–XX ст. було розглянуто крізь призму націєтворення, з особливим акцентом на селянстві, яке досить непросто втягувалось в цей процес, в монографії Я. Грицака [1]. Історія Правобережжя XIX ст. в умовах суперечливого польсько-українсько-російського трикутника з відчутним єврейським складником представлена в фундаментальному тритомному дослідженні французького історика Д. Бовуа [2; 3; 4]. Сучасний канадський дослідник С. Єкельчик запропонував свій варіант викладу історії України, зробивши наскрізною ідеєю проблему націєтворення, не оминувши особливостей ідентифікаційних процесів в селянському середовищі, зосередивши особливу увагу на освітніх та релігійних складових процесу [5]. В окремих публікаціях та монографії [6] харківського вченого В.В. Кравченка особлива увага зосереджена на специфічних умовах так званого східного фронтиру, який, як і будь-який „межевий” регіон, зазнавав потужних зовнішніх впливів, але саме цей фактор, одночасно, дозволяв зберігати власну специфіку. Особливості менталітету, соціокультурних складових світоглядних установок українського селянства у період між земельною реформою 1861 р. та Першою світовою війною вивчав черкаський історик Ю.П. Присяжнюк [7]. Дослідженню принципів змін у світогляді, поведінкових нормах, а також суспільних уявлень про, та визначення тих, „кого тепер називають „селянами” [8, 19] присвятив свою монографію А. Заярнюк [8]. Він зацентрував увагу на тих факторах, які зумовили формування відмінностей галицького селянства не лише від найближчого польсько-єврейсько-німецького оточення, а й від наддніпрянських колег по стану.

Автор запропонованої статті поставила за мету дослідити зміст та фактори формування існуючих відмінностей, специфічні риси (само) ідентифікації українського селянства Правобережної України. Об’єктом дослідження є селяни Правобережної України; предметом – регіональні особливості національної самоідентичності.

Проникнення нових капіталістичних рис з початку XIX ст. в економічну сферу покликали до життя необхідність руйнації старих „закритих” та, відповідно, сталих форм селянського співіснування. Необхідність модернізації сільського господарства, зумовлена розвитком ринкових відносин, потребувала збільшення відсотку більш-менш освічених людей та передбачала вихід за межі свого „світу”. Загальновідомим є факт низького освітнього рівня українського селянства протягом XIX ст. На думку канадського дослідника Р. Магочія, це він зумовив збереження українських селян від русифікації. Говорячи про прорахунки влади, він наголосив, що „Російська імперія, з її низьким показником витрат на освіту, ніколи вповні не скористалась потенціалом шкіл для пропаганди державницької національної ідентичності” [9, 323–324]. З цим судженням дослідника не у всьому можемо погодитися, оскільки як державою, так і громадами виділялись певні кошти на утримання шкіл, вчителів початкових як міських (в яких навчались представники селянського стану), так і сільських шкіл та училищ. Здійснювались спроби, особливо в умовах першої російської революції, коли активізувались представники національних рухів, заповнювати вакансії вчителів вихідцями із „великоруських” губерній, мовою викладання протягом XIX ст. залишалась виключно російська. Але, оскільки в Росії в цілому гострою залишалась проблема наявності достатньої кількості вчителів, заповнити існуючі вакансії бажаним для влади контингентом не вдавалось. А російська мова, яка у побуті українськими селянами практично не використовувалась, також не сприяла підвищенню популярності освіти.

У фонді Управління попечителя Київського навчального округу містяться звіти щодо державних та приватних витрат на початкову та середню спеціальну освіту, а також представлена інформація про кількість учнів, які належали до селянського стану [10]. Так, протягом 1879–1881 рр. у одно- та двокласних училищах Волинської та Київської губерній навчалась принципово різна кількість представників селянського стану. Так, у повітах Київської губернії, які територіально належали до Лівобережжя, кількісні показники учнів-селян перевищували подібні у правобережних повітах Волинської та Подільської губерній. Для прикладу: якщо у Канівському повіті Київської губернії в зазначений період в середньому навчалось до 80 хлопчиків, що належали до селянського стану, то в Коростишіві, Острозькому повіті Волинської губернії, Каменецькому Подільської губернії ці показники в середньому коливались від 4 до 15 учнів. При цьому кількість навчальних закладів також була незначною – від 5 до 10 в окремих повітах Волинської та Подільської [10, 21], в Київській губернії в цілому функціонувало 37 одно- та двокласних училищ, а також 17 церковно-

приходських шкіл [10, 69]. На тлі цих показників особливо вражає кількість шкіл та учнів у єврейських спеціальних традиційно-релігійних школах-хедерах. Їх кількість, в цілому в Київській, та двох інших губерніях Правобережної України, коливалась від 360 до 395 закладів, в яких навчалось від 3395 до 3780 учнів [10, 23]. І хоча ця освіта, як зазначалося, мала релігійний характер, вона забезпечувала необхідний мінімум грамотності єврейським хлопчикам. На нашу думку, подібні відмінності створювали ще один бар'єр у свідомості українських селян щодо освіти, які не бажали бути схожими з принципово „чужими іншими” шинкарями, лихварями, орендарями.

Низький відсоток грамотності однаковою мірою пояснювався як недостатнім рівнем усвідомлення важливості з боку російської влади використання такого потужного важеля для формування відповідних патріотичних настанов, як освіта, так і фактом неоднозначного ставлення більшості селян до освіти. В цьому контексті цікавими є окремі оцінки „розумового стану” українських селян Правобережжя членами церковно-археологічного товариства. Розсудливість у всіх громадських та родинних справах вважалася прихожанами ознаками розумної людини, грамотність не була у них обов'язковою ознакою розумної людини. Із незначної кількості селян, які володіли грамотою, „далеко не всі користувались у прихожан авторитетом розумних людей” [11, 12]. Подібні свідомісні установки дозволяють зробити припущення, що в системі координат „свій” - „інший” (який досить часто ставав „чужим”), категорія грамотних селян потрапляла до групи „інших”.

Відчуття „іншого” як „чужого” в більшій мірі усвідомлювалось не лише по відношенню до єврейських шинкарів, орендарів, лихварів, а й до польських землевласників, російських чиновників, іноземних колоністів тощо. Це проявлялось на рівні мовних, традиційно-звичаєвих, культурних, конфесійних та інших ознак. Одразу зазначимо, що специфіка Правобережної України значно ускладнювала виокремлення типових рис етнічної належності селян. Показовим в цьому контексті є запропонований Київським Губернським Статистичним комітетом перелік „плеємних ознак”: „визнавати малоросами осіб, які говорять малоросійським наріччям та православного віросповідання, тих, хто говорить малоруським наріччям та католицького віросповідання, тих, хто говорить польською мовою, але належить до православного віросповідання” [11, 136]. Як бачимо, конфесійна ознака, власне як і мовна, які переважна більшість сучасних дослідників проблем націєтворення відносять до базових, у цьому випадку не спрацьовує. Хоча пріоритетність у названій ієрархії віддається „малоросійському наріччю та православному віросповіданню”.

Щодо конфесійної належності селян (як зазначалось в описах – „подільсько-галицької групи” [12, 3], що, на нашу думку, є ще одним цікавим зразком ідентифікації служителами російської православної церкви), зверталась увага на те, що у XVIII ст. приходи були уніатськими. Точних дат запровадження православ'я в справах фонду, в більшості випадків, не зазначається. Оскільки описи готували служителі православних церков, що

функціонували в окремих селищах, то поза їхньою увагою залишились ті населенні пункти, в яких мешкали польські селяни та переселенці-колоністи. В поселеннях з переважаною кількістю українського населення священники виділяли православних та католиків, не наголошуючи на їхній етнічній належності. Щодо євреїв, то прив'язки до віросповідання в цьому випадку не зустрічається, фіксується лише кількість, якою була представлена єврейська громада того чи іншого селища. В одному із описів зустрічаємо надзвичайно промовисте зауваження: „Можемо думати, що сюди час від часу переселялись із інших місць. Це, наприклад, підтверджують прізвища Дончук, Українець, які стали зустрічатись у метриці з початку XIX ст.” [12, 12]. Як бачимо, у суспільній, свідомісній традиції середини XIX ст. Правобережжя не асоціювалось із поняттям „Україна”. Донські, власне як і Кубанські землі, на яких були розселені нащадки запорізьких козаків, також сприймалися як „інші” регіони.

Селяни не мали нагальної потреби сприймати реальність у національних категоріях. Поняття „пан”, „паніч” уособлювали „інший”, відмінний від селянського світ, національна ознака не мала значення. Ідентифікаційні процеси в селянському середовищі Правобережної України, пов'язані з феноменом умовно західного пограниччя, ставили їх у досить складні умови. Значний вплив та збереження активної присутності інститутів католицької церкви, польськомовний чинник протягом століття залишались невід'ємною ознакою регіону. Російська присутність відчувалась через православну церкву, але парадоксальність ситуації полягала в тому, що низький рівень грамотності не дозволяв селянам знати навіть тексти молитов, в основному в храмах вони лише хрестились та „били” поклони. Через мовні бар'єри православні російські священники практично не читали проповідей. Місцеві селяни не зовсім вписувались в категорію „малоросійства”. Про це свідчить як вживання поняття „подільсько-галицька” група по відношенню до селян Волинської губернії, так і проблематичність у виділенні основних релігійно-мовних ознак місцевого селянства. Вступ селян до модерної національної спільноти вимагав додаткових зусиль щодо їхнього самоусвідомлення. Час потребував появи інтелектуальної селянської еліти. Особливості її формування в умовах Правобережної України, так само як і порівняння розвитку ідентифікаційних процесів в інших українських регіонах, потребують подальших досліджень.

1. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – кінця XX століття. – К.: Генеза, 2000.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
4. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні в 1793-1830. – Львів: Кальварія, 2007.
5. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. – К.: „К.И.С”, 2010.
6. Кравченко В.В. Харьков/Харків: столица пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010.
7. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія

- другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2007.
8. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. „Визвольні” проекти і галицьке село в середині XIX ст. – К.: Критика, 2007.
 9. Магочій Р. Історія України / Павло Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007.
 10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). (далі – ЦДІАУ). – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 102.
 11. Державний архів Житомирської області. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 8.
 12. ЦДІАУ. – Ф. 320. – Оп. 1.- Спр. 1326.

Г. М. Голиш

РОЗВИТОК ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ 1921 – 1929 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРІЇ ЧАПАЄВСЬКОЇ (БОГУШКОВОСЛОБІДСЬКОЇ) ШКОЛИ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОКРУГИ)

Сьогодення характеризується посиленою увагою громадськості до проблем розвитку національної освіти. Адже вона, як модель відповідного етапу суспільного розвитку, фокусує в собі рівень цивілізованості соціуму, віддзеркалює його суперечності й проблеми, проектує перспективи. Тому на сучасному етапі зростає науковий інтерес до історії української освіти, яка є невичепним джерелом духовного досвіду для розбудови освітянського сьогодення. Одним із важливих сегментів вказаної проблеми є реконструкція минувшини сільської школи доби непу, яка характеризується непересічними освітніми процесами. Перспективним у пізнавальному плані залишається дослідження історії освітніх процесів села на регіональному рівні, зокрема, на прикладі окремих шкіл. Такий мікрорівневий зріз дає змогу більш предметно вивчати українське шкільництво в його історичній ретроспективі.

Попри наукову значущість та гносеологічну привабливість теми, вона ще не стала предметом достатнього вивчення дослідниками. До неї фрагментарно зверталися лише А. Алексюк [1], Г. Іванюк [2], О. Любар [3], О. С. Мельничук [4], С. Сірополко [5], М. Стельмахович [3], Б. Стуларик [6] та ін. На регіональному рівні цю проблему вивчали красназвці К. Бульба та І. Волошенко [7]. Звертає на себе увагу, що цей дослідницький дискурс знаходиться в колі наукових інтересів переважно представників педагогічної науки і зовсім незначною мірою – істориків. З огляду на зазначене, метою запропонованої розвідки є на основі документальних та наративних джерел дослідити розвиток школи українського села непівського періоду. Об'єкт дослідження – історія національної освіти. Предметом вивчення визначено особливості розвитку сільської школи в 1921–1929 рр. Змістові рамки дослідження автор обмежує вказаним періодом історії Чапаєвської (Богущковослобідської) школи Золотоніського району Черкаської округи.

Слід зазначити, що в роки Української революції шкільне навчання в більшості українських сіл з об'єктивних причин практично припинилося.

Зокрема, в Богущковій Слобідці заняття проводилися хіба що в початковій школі, та й то досить неритмічно. Утім, як засвідчують звітні документи, у 1918 р. початковою формою навчання було охоплено 178 учнів (136 хлопців і 42 дівчат), у 1919 р. – 229 (188 хлопців і 81 дівчина), а в 1920 р. – 237 (161 – хлопець і 76 дівчат). А на 1921 р. заняття в школі узагалі було припинено [8, 6].

У 1920 р. утворилася Богущковослобідська (від 1924 р. – Чапаєвська) сільська рада з підпорядкуванням їй хутора Чобітки (Чобітьки). За переписом 1926 р. на території Чапаєвської сільради налічувалося 947 господарств з населенням 4329 мешканців (2106 чоловіків і 2223 жінки) [9, 22].

Звісно, для такого доволі людного й багатодітного села відновлення роботи школи стало заледве не питанням за номером один, тому місцева громада вирішила порушити відповідне клопотання перед повітовою владою [10]. За спогадами Л.С. Хвиля, до повітової влади у 1922 р. було написано звернення місцевої сільради і направлена делегація на чолі з учителем А.В. Знайковим. До ініціативи богущківців регіональна влада поставилася з належною увагою і рішенням повітового відділу освіти (листопад 1922 р.) відкривалася Богущковослобідська трудова школа І–ІІ ступенів (з 7-річним терміном навчання). Її завідувачем став Л.С. Хвиль, а вже 25 грудня 1922 р. розпочалося навчання у названому закладі [11, 1].

Ще від 1919 р. в регіонах України, які контролювалися більшовиками, проходила реорганізація народної освіти за радянським зразком. Замість різного типу навчальних закладів (однокласних та двокласних земських і міністерських шкіл, гімназій), утворювалася „Єдина радянська трудова соціалістична школа”, яка мала 2 ступені. Перший ступінь школи (або 1-й концентр) забезпечував початковий рівень навчання, яке тривало 4 роки. Другий ступінь (2-й концентр) передбачав навчання упродовж 3-х років (5 – 7 кл.). Навчання в школі діти мали розпочинати від 8-ми років [8, 6].

15 листопада 1922 р. було укладено договір між громадою села в особі Богущковослобідської сільської ради і Золотоніським повітвідділом освіти, згідно з яким громадяни села зобов'язувалися відремонтувати шкільні приміщення, заготовити паливо і взяти на себе оплату праці (в натуральному виразі) більшої частини персоналу школи. Для утримання школи створювався зернофонд, формування якого мало бути завершено 1 січня 1923 р. Контроль за використанням зернофонду школи здійснював винятково повітвідділ освіти [11, 53].

Навчальні групи (так називалися класи за тодішньою освітньою термінологією, в кожній не більше 30 учнів) розташовувалися в трьох приміщеннях – колишніх земських №1 і №2 та церковно-парафіяльній шкіл. Усі вони, звісно, потребували ремонту, мали пічне опалення, а джерелом водопостачання стали розташовані неподалік колодязі. Освітлення в темний час доби здійснювалося за допомогою газових ламп. Шкільна навчально-матеріальна база була доволі скромною: на 1923 р. у семиріччі налічувалося 63 парти (252 посадкові місця), 14 столів, 14 стільців, 8 класних дощок, 7 шаф, 2 годинники, 2 групові вішалки (кожна розрахована на 150 осіб) та ще 2 лави. Про інші

навчальне приладдя і, тим паче, наочні посібники, прилади годі було й говорити [11, 107].

Рішенням виконкому Богущовослобідської сільради від 25 березня 1923 р. для потреб школи було виділено експропрійовані приміщення: будинок золотоніського купця Вишневецького, помешкання денікінського полковника О.П. Трубича (після розгрому денікінських військ відбув у еміграцію), а також дім непмана Барського (проживав у м. Золотоноша). Для організації суспільно-корисної праці дітей було виділено 3 дес. землі в урочищі „Ліски”. Виконком рекомендував школі створити дитячу трудову комууну [11, 53].

На 1 січня 1923 р. у Богущовослобідській трудовій школі I–II ступенів навчалося загалом 186 учнів (в т. ч. 142 хлопці і лише 44 дівчини). Як бачимо, продовжувалася не вельми добра традиція освітньої дискримінації жіночої статі, яка спостерігалася і в дореволюційні роки. Серед учнів налічувалося 3 круглих сироти і 23 напівсироти. 83 школярі за тодішніми мірками вважалися вихідцями із заможних сімей, це становило 44,6 % [11, 14–15].

Тоді ще не існувало єдиних навчальних планів і програм, Наркомосом видавалися різні їх варіанти, до яких місцеві органи освіти, педради та навіть учителі могли вносити зміни. Навчальним планом початкової школи передбачалося вивчення рідної мови (по 14 тижневих годин у 1–2 кл. і, відповідно, 4 і 3 год. у 3–4), математики (4–5 год.), ручної праці (1–2 год.), малювання і ліпки (2 год.), співів (2–3 год.) і фізвиховання (2 год.) Починаючи з 3-го кл. учні опановували природознавство (3 год.), географію (3 год.) та історію культури (3–4 год.) Четвертокласники вивчали й німецьку мову в обсязі 2-х тижневих годин [11, 118].

У 5–7 класах вивчалися різноманітні дисципліни, які мали забезпечувати ґрунтовнішу загальноосвітню підготовку, адже тоді, маючи документ про закінчення 7-річки, можна було вступити до ВИШу (вищої школи). Сумарне тижневе навантаження становило, наприклад, у 7 класі 34,5 год., поряд з мовами (рідна – 4 год., російська – 3 год., німецька – 2 год.) семикласники вивчали російську літературу, арифметику, алгебру, геометрію, анатомію, хімію, історію, політграмоту, космографію, співу. У ті роки, згідно з чинними нормативними документами, оцінок учням не виставляли, їхня навчальна праця заохочувалася лише словесно. Перевід до наступного навчального року, видача свідоцтва про закінчення школи здійснювалися на основі рішення шкільних рад [12, 133].

Учні навчалися за підручниками, які в обмеженій кількості виділяв повітвідділ (від 1923 р. райвідділ) народної освіти, вони надходили до шкільної книгозбірні (завідувачка – Г.І. Юхновська). Бракувало підручників майже з усіх дисциплін, особливо з математики, фізики, хімії [11, 18]. Слід зазначити, що єдиних підручників тоді не існувало, учитель мав право на їх вільний вибір. Увійшло в шкільну практику використання так званих „розсипних підручників”, до яких належали газети-підручники, журнали-підручники, хрестоматії тощо [4, 49].

Уведений у дію в 1922 р. „Кодекс законів про народну освіту” закріплював за українськими школами право на проведення навчання рідною мовою [6, 207]. Це стало важливою складовою процесу „українізації”, який мав загалом позитивні наслідки.

Навчальний рік тоді поділявся на триместри: два навчальних і один – літній, трудовий. На кінець кожного триместру організовувалися звітні роботи дітей, аби зафіксувати пройдений учнями цикл навчання. Звичною практикою було призупинення навчальних занять у школі. Так, розпорядженням окрвдділу освіти дозволялося не проводити навчання від 16 квітня до 1 травня 1923 р. „у зв’язку з участю учнів у весняних польових роботах” [11, 60].

Від 1924 р. повсюдно поширився так званий бригадно-лабораторний метод навчання, згідно з яким учні розбивалися на ланки по 3–5 осіб і самостійно виконували ті або ті навчальні завдання. Наприкінці місяця вчитель підсумовував результати виконаних завдань та їх оцінював. Звісно, це порушувало принципи системності та індивідуалізації навчання [3, 352].

Богущовослобідська школа переживала тоді значні труднощі, про що з великою тривогою доповідав райвідділу народної освіти її завідувач Л.С. Хвиль. Зокрема, він нарікав на нестачу підручників, учнівського приладдя, палива, констатував хронічне недофінансування школи з боку відділу освіти. Чимало учнів з незаможницьких родин голодували, часто хворіли, пропускали заняття через відсутність одягу та взуття [11, 19].

Навчально-виховний процес у Богущовослобідській 7-річці (1922/1923 н. р.) забезпечувало 9 педпрацівників, з яких лише 1 (В.І. Дашкевич) мав вищу освіту, інші – середню й незакінчену середню (4 особи) чи навіть духовну (4). У комплектуванні складу педколективу застосовувався класовий принцип і жорстка люстрація. Так, Н.І. Прихожа, що мала майже 30-річний педстаж, була звільнена з роботи лише за те, що була дружиною місцевого псаломщика [11, 28].

Учителі школи вели активну громадську роботу, зокрема, були в перших рядах боротьби з неписьменністю. В. І. Дашкевич навіть організував роботу сільського народного університету – своєрідного робфаку, де сільська молодь готувалася до вступу в середні спеціальні та вищі навчальні заклади [13].

Оплата праці працівників школи здійснювалася в натуральному вигляді, зі створеного солідарно громадою та відділом освіти зернофонду. Так, у 1923 р. місячна зарплата завідувача школи Л.С. Хвиля становила 7 пудів 18 фунтів зерна, В.І. Дашкевича – 4 пуди 14 фунтів, а вчителів початкової ланки – 3 пуди 34 фунти [11, 19]. Загалом за 10 місяців навчальної роботи учитель отримував від 35 до 70 пудів зерна різних сільськогосподарських культур (це відповідало 573 – 1148 крб.), тоді як договором між сільрадою та повітком (листопад 1922 р.) середній розмір матеріальної винагороди на одного вчителя був визначений у розмірі 76 пудів (1245 крб.). Для утримання учительського персоналу в 1922/1923 навчальному році школою загалом було отримано 452 пуди зерна, а на всі інші видатки – лише 12 пудів [11, 7, 106].

Однак школа не довго втрималася в статусі освітньої установи I–II ступенів. Значні фінансові труднощі, які переживала освітня галузь району, перебої з формуванням громадського фонду для утримання школи зрештою призвели до закриття семирічки. Від 1924 р. школа знову стала початковою, а учні 5 – 6 класів мали продовжувати

навчання в семирічках м. Золотоноші, куди рішенням райвідділу народної освіти була прикріплена й Чапаєвка [14].

На 1 січня 1925 р. у Чапаєвській початковій школі навчалось 188 учнів, зокрема, у 1-й гр. – 68 (2 комплекти), 2-й – 53, 3-й – 40, 4-й – 27. Поза школою в її мікрорайоні залишалося 44 дитини віком 8–11 років (по Золотоніському району – 2408). Утім, уже на 1927/1928 навчальний рік було досягнуто 100% охоплення початковою освітою сільських дітей [15, 6, 11].

Сільська громада не бажала миритися з таким становищем, коли діти мали здобувати семирічну освіту в м. Золотоноші, адже це викликало значні незручності (місто знаходилося на відстані майже 20 км) і додаткові матеріальні витрати батьків. Тому сільвиконком, батьківський актив та колектив школи ініціювали відкриття 5 групи (класу) коштом громади. Незважаючи на відсутність погодження цього кроку райвідділом та окремим народної освіти, Чапаєвська школа все-таки відчинила двері перед вчорашніми 4-класниками. Така наполегливість чапаєвської громади згодом знайшла розуміння в районному та окружному центрах (це узгоджувалося й із політичною лінією партійного керівництва на розширення мережі шкіл І–ІІ концентрів), тому в наступному 1925/26 навчальному році була відкрита часткова фінансова лінія з райвиконкомом для утримання 5-ї й 6-ї груп. Проте левову частку затрат взяла на себе місцева батьківська громада. Наступного ж 1926/1927 навчального року Чапаєвська школа повністю перейшла на фінансування з держбюджету і відновила свій статус семирічки. Перший випуск школи після періоду тимчасової її ліквідації відбувся у 1927 р., другий – 1928, третій – 1929 [14].

У зв'язку з тим, що у навколишніх селах були відсутні школи-семирічки, Чапаєвська школа уже в 1920-х рр. опинилася у відповідальній ролі регіонального освітнього центру. В ній навчалися діти з сіл Богуславець, Деньги, Залізьки, Кропивна, Липівське, Мельники, Панське, Хрести, хуторів Сорочин, Хвилів, Чобітьки тощо. [13].

Управління школою здійснювалося на демократичних засадах і поряд з цим у дечому моделювало тогочасну радянську систему керівництва. Найвищим керівним органом школи вважалася шкільна рада. Її склад формувався на паритетних засадах: 1/3 – учителі, 1/3 – учні і 1/3 – представники батьківської громади та активу села. Функціонував у Чапаєвській семирічці й дитячий „виконком” (по сучасному – учком), у навчальних групах працювали групові комітети (групкоми) на чолі з старостами [11, 34]. До речі, посада завідувача школи певний час була виборною (на засіданні ради школи) із наступним призначенням обраної особи райвідділом освіти [13].

У зв'язку з грошовою реформою 1922–1924 рр. і стабілізацією радянської валюти було здійснено перехід на грошову форму оплати праці вчителів. Зокрема, в 1925 р. середня щомісячна зарплатня учителя становила 15 крб 16 коп. [11, 146]. На кінець 1920-х років номінальна винагорода вчительської праці дещо зросла, вона в середньому сягнула 46 крб. на місяць. Показово, що заробіток сільського вчителя був щонайменше на 15 % нижчим від винагороди їхніх міських колег, при начисленні зарплати не

враховувався педагогічний стаж (хоча це й передбачалося постановою РНК УСРР від 5. 08. 1925 р.) [5, 785].

Таким чином, як засвідчує поданий у цій розвідці фактичний матеріал, розвиток освіти на селі характеризувався суперечливими процесами і значними труднощами. Школа потерпала від слабкої навчально-матеріальної бази та нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів. Навчально-виховний процес був утягнутий у вир експериментів, частина з яких не пройшла випробування часом і педагогічною практикою. У той час було закладено необхідні підвалини для розбудови сільської освіти радянського зразка.

Подальші перспективи розробки означеної в цій статті проблеми автор вбачає у розширенні фактографічної бази на основі залучення джерел, що стосуються історії сільських закладів освіти інших регіонів України.

1. Алексюк А. Освітньо-педагогічні проблеми українців та етнічних меншин України (з історії 20-х – 30-х рр. XX ст. і сучасності) // *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. – 2002. – №3.
2. Іванюк Г. Соціально-педагогічні передумови розвитку сільської школи в Україні (перша пол. XX ст.) // *Рідна школа*. – 2008. – №9.
3. Любар О.О., Стельмахович М.Т. *Історія української школи і педагогіки*. – К., 2006.
4. Мельничук О.С. *Історія педагогіки України: навч. посіб.* – Кіровоград, 1998.
5. Сірополько С. *Історія освіти в Україні*. – К., 2001.
6. Ступарик Б.М. *Національна школа: витоки, становлення*. – К., 1998.
7. Волошенко І.І., Бульба К.О. *Освіта Монастирищини: становлення і розвиток*. – Монастирище, 2007.
8. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-288. – Оп. 1. – Спр. 13.
9. *Список поселень Черкаської округи*. – Черкаси, 1926.
10. *Молодь Черкащини*. – 1969. – 18 вересня.
11. ДАЧО. – Ф. Р-1714. – Оп. 1. – Спр. 1.
12. *Народное образование в СССР: сб. докум. 1917–1973 гг.* – М., 1974.
13. Спогади Гусака М. П., 1901 р. н. // *Особистий архів автора*.
14. Спогади Л.С. Хвиля, 1898 р. н. // *Фонди народного музею „Пам'ять” Чапаєвської ЗОШ І–ІІІ ст. ім. Г. П. Берези*. – Інв. №301.
15. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-495. – Оп. 2. – Спр. 1.

О.О. Драч

ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Питання з історії жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських „емансипе” німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних

та цікавих праць, присвячених проблемі [3; 4; 5]. Серед них слід виокремити монографію В. Веременко, котра ґрунтовно аналізує політику влади з проблеми допуску жінок до університетів [6]. Окремі аспекти діяльності вищих жіночих закладів знайшли висвітлення і в роботах провідного російського дослідника з питань вищої школи імперського періоду О.Є. Іванова [7; 8; 9; 10; 11]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [12; 13; 14]. Першою спробою узагальнення досвідку роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія К. Кобченко [15]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. Отже, незважаючи на наявність літератури з проблеми, на даний час в Україні відсутні ґрунтовні дослідження з питань вищої жіночої освіти в Російській імперії, складовою якою була Наддніпрянина.

Метою статті є аналіз заходів внутрішньої політики уряду Російської імперії у другій половині XIX ст. щодо вищої жіночої освіти, де особливу увагу звернено на позицію Міністерства народної освіти (далі – МНО) та Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС). Об'єкт дослідження окреслюється питанням вищої освіти в Російській імперії в другій половині XIX ст.; предметом є жіноча освіта.

Традиційними центрами наукового і культурного життя Російської імперії залишалися університети, котрі в умовах лібералізації середини XIX ст. широко відкрили двері всім бажаючим. Проте прагнення жінок до вищої освіти зустріло сильну протидію всіх ретроградних елементів суспільства, зокрема чоловічого населення. Поряд з сімейними перешкодами виникли обмеження і з боку державної влади, котра не підтримала прогресивну позицію більшості університетських рад (окрім Московського та Дерптського) про згоду допуску вільнослухачок до навчання та іспитів на вчені ступені, і статутом 1863 р. заборонила жінкам доступ до навчання в університетах [16, 521; 1-13в].

Заборона спонукала найактивніших до пошуку можливостей навчання в закордонних університетах. Реальністю стає стрімке зростання чисельності росіянок у Цюрихському університеті, особливо після поширення пресою інформації про блискучий захист у ньому 14 грудня 1867 р. дисертації на ступінь доктора медицини росіяною Н. П. Сусловою. Пікове зростання відмічається влітку 1873 р., коли до університету записалося 103 слухачки з Росії, серед яких переважали представниці українських губерній – 41,7% [17, 3].

Захоплення успіхом Н.П. Суслової і поява дівчат, що її наслідували, збентежили представників вищої влади в імперії; для обговорення питання заходів проти зростаючої еміграції створено спеціальну комісію з представників різних відомств. Стурбованість її викликала поширеність жіночих прагнень до вищої освіти по всіх місцевостях Росії. Наголошуючи на важливості організації вищих жіночих навчальних закладів у державі, комісія підкреслювала, що зупинилася на заходах попереджувального характеру: на шпальтах преси оприлюднили урядове розпорядження про обов'язковість повернення закордонних студенток до

1 січня 1874 р., в іншому разі погрожували не допускати до занять, дозвіл на які залежить від влади [17, 4].

З метою обговорення засад організації проєктованих вищих жіночих закладів восени 1873 р. створили нову спеціальну комісію з представників МНО, МВС, III відділення в.й.і.в. канцелярії (таємна поліція) та IV відділення в.й.і.в. канцелярії (відомство закладів імператриці Марії) за головування І.Д. Делянова. Фактично робота комісії, що тривала до кінця 1875 р., засвідчила бажання влади до компромісу з суспільством у питанні наукових прагнень жіноцтва. В контексті обговорення подано проєкт організації в Санкт-Петербурзі вищого жіночого училища для дівочої молоді незалежно від сімейного стану з оплатою за навчання 60 крб на рік і за можливості звільнення від неї 10% успішних малозабезпечених учениць [17, 81-83].

Повернення Н. Суслової з докторським дипломом до Росії активізувало дії столичного жіноцтва щодо можливості отримання наукових знань на батьківщині. Як перший успіх можна оцінити завершення довготривалої кампанії клопотань дозволом МНО на відкриття публічних університетських лекцій для обох статей у листопаді 1869 р. у Санкт-Петербурзі [18, 51]. Досить швидко цей досвід поширився в університетах Казані, Києва та Одеси, де небайдужі до справи професори читали лекції для зацікавленого жіноцтва, котре в основному формувало слухачку аудиторію. У Москві з весни 1871 р. організацією публічних курсів для жінок опікувався професор В.І. Гер'є, ім'я якого в подальшому міцно закріпилося за ними [19, 1].

Можна констатувати, що відсутність у скарбниці коштів на проєктоване вище жіноче училище (71 200 крб на рік), на фоні вдалого досвіду функціонування ВЖК професора Гер'є та отримання клопотань від Казанського та Київського університетів про відкриття аналогічних, вплинули на позицію міністра народної освіти Д.А. Толстого, котрий звернувся до імператора з поданням про можливість задоволення прагнення жіноцтва до вищих знань педагогічними та професорськими курсами [20, 128-129]. Імператор затвердив подання 9 квітня 1876 р., яким надав право на організацію ВЖК міністру Толстому і цим публічно засвідчив відсутність у вищій владі упереджень щодо наукової освіти „слабкої статі”.

Водночас не всі представники вищої бюрократії зрозуміли цей крок, що принагідно засвідчує історія організації ВЖК у Києві. Напередодні офіційного їх відкриття справа ледве не зірвалася через несхвальну оцінку ініціативи місцевою владою. Переписка виявляє незадоволення Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора М.І. Черткова через відсутність будь-яких попередніх обговорень з ним справи [21, 15]. Додає роздратування й інформація Київського губернатора, котрий, подаючи коротку передісторію організації курсів, указав на факт групування у Києві в очікуванні їх відкриття до 400 „жінок нігілістичного напрямку”. Висновок керівника регіону невтішний – „форма, час та місце організації ВЖК обрані невдало, прогнозував, що вони можуть стати „новим та вельми небезпечним осередком політичної пропаганди”, так як склад слухачок належить до найменш консервативних елементів суспільства [21, 18]. Як вихід із ситуації генерал-губернатор запропонував установа

пильного спостереження за діяльністю курсів та за найменшої підозри негайного їх закриття [21, 19]. Міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашов, довіряючи позиції Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора та прагнучи уникнути сутічок з доволі впливовим керівником освітнього відомства графом Д.А. Толстим, принагідно використав отриману інформацію для повідомлення імператора про стан справ у Києві, що забезпечило рішення монарха, запропоноване МВС “ пильно слідкувати за ходом справ на ВЖК і за найменших негараздів негайно закрити [22, 17].

Негативізм у ставленні до жіночих курсів у МВС ще більше посилюється на початку 1879 р. Відмовлено в затвердженні Товариства для заохочення вищої жіночої освіти в Москві, ініціаторами якого виступили дружини міського голови Третьякова, ректора університету Тихонравова, Стрекалова та професор Давидов і підтриманого Московським генерал-губернатором [22, 32]. Міністр у конфіденційному листі пояснював останньому мотиви відмови: ВЖК не зарекомендували себе, їх слухачки є середовищем, де антиурядова пропаганда швидко поширюється, у Москві курси не прижилися, а тому дозвіл товариства означав би штучну підтримку закладів, у яких уряд бачить небезпеку для громадського порядку.

Не пощастило і спробам киянок заснувати аналогічну організацію. У червні 1879 р. дружини професорів Університету Св. Володимира Н. Афанасьєва, М. Гарнич-Гарницька та Є. Гогоцька надіслали Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору клопотання про затвердження статуту Товариства для надання коштів ВЖК у Києві [23, 1]. Мотивуючи зростаючою потребою у вищій дамській освіті та значним успіхом курсів, указали на бажання усунути єдину перешкоду, що заважала розвитку справи – нестачу коштів шляхом створення окремого товариства, що буде опікуватися виключно допомогою закладу та курсисткам. Парадоксально, але керівник краю Чертков не заперечував проти його створення [22, 46]. Вирішувалася ж справа в Санкт-Петербурзі, де міністр внутрішніх справ, узгоджуючи позицію з Головним начальником III відділення в.й.і.в. Канцелярії щодо проекту товариства, підкреслював небезпеку цього заходу [22, 48]. Відповідь МВС чітко вказувала на побоювання зміцнення справи вищої жіночої освіти в Києві, оскільки „організація товариства вплине на збільшення числа дівчат на курсах, що за сучасного стану справ є досить небажаним, а тому визнавалося корисним відхилення клопотання” [23, 5].

На початку 1879 р. заручився підтримкою попечителя навчального округу та розпочав клопотання про організацію ВЖК в Одесі професор О. Трачевський [22, 36]. Прихильність попечителя до справи виявилася в дозволі підготовчих курсів для майбутніх слухачок з російської мови і літератури, латини та математики за програмою гімназій [24, 2]. МНО погоджувалося на їх відкриття на загальних засадах, чекаючи відзиву МВС [22, 34]. Начальник IV відділення в.й.і.в. Канцелярії підкреслював, що успішність Одеських курсів буде залежати від вдалого вибору керівництва та правильного і суворого нагляду за слухачками [24, 23]. Намагався пришвидшити відкриття і попечитель округу повідомленням про те, що Міська дума Одеси

прийняла рішення про виділення для проєктованих ВЖК 10 000 крб [24, 24]. Крапку у сподіваннях організатора, професора Трачевського, поклала телеграма з МНО від 30 серпня 1879 р.: „Швидкого розв’язання питання не слід очікувати” [24, 25].

У березні 1881 р. освітнє відомство отримало клопотання від 24 професорів Харківського університету щодо організації ВЖК і не заперечувало проти його задоволення, звертаючись до МВС за відгуком [22, 75]. Більше того, керуючий справами МНО статс-секретар Сабуров уважав вельми корисним організацію ВЖК у місті, де діють багато дівочих середніх закладів, що в підсумку зменшило б наплив слухачок до столиці [25, 17]. З відповіддю МВС зволікало, що фактично гальмувало справу відкриття ВЖК як у Харкові, так і Одесі.

Довготривала процедура отримання міністерського дозволу змусила професорів у вересні 1881 р. наново звернутися до попечителя з проханням посприяти просуванню справи, мотивуючи важливість її не тільки недостатністю жіночої освіти, а й масовим від’їздом з Харкова та навколишніх міст дівчат до столиці на навчання, проживання в якій без підтримки родини вкрай обтяжливе і небезпечне [25, 18]. Серед документів МНО достеменно не виявлено чим завершилося клопотання, складається враження, що про нього взагалі забули.

Утім на кінець 1882 р., новий керівник освітнього відомства І.Д. Делянов виявив занепокоєння з приводу інформації про функціонування в Харкові жіночих курсів на чолі з професором О.І. Кіріпнічковим без дозволу МНО [25, 21]. Відповідь попечителя М.С. Максимовського вражає як на той час ліберальністю позиції. Він відверто пояснював міністру, що дозволу на курси не давав, заборонити ж приватні уроки професору не вважав власною компетенцією, для визначення істинності циркулюючих у місті чуток засобів не має [25, 24]. Зобов’язаний листом МНО до з’ясування інциденту, попечитель Харківського навчального округу виявив задіяними у справі окрім Кіріпнічкова професорів Потебню, Шимкова та Андрєєва [25, 30]. Проливають світло на обставини інциденту пояснення головного підозрюваного професора О.І. Кіріпнічкова, котрий визнав, що з вересня 1882 р. приватно давав уроки 12 дівчатам, число яких на кінець семестру зросло до 25 осіб [25, 34]. Викладання відбувалося в одному з вільних класів жіночої ремісничої школи на Дівочій вулиці в будинку Черняєва постійно по вівторках з 3 до 4 години по обіді, та в четвер чи п’ятницю з 6 до 7 вечора. Професор відмовлявся від будь-якої винагороди, а бажаючи оплатити лекції пропонував формувати з цих коштів основний капітал майбутніх ВЖК. До паралельного розслідування справи вдався і Харківський губернатор, який підтверджував, що протягом зими три професори університету читали лекції зі своєї спеціальності в ремісничій школі, і лише професор Потебня у власному помешканні [25, 42]. Серед слухачок виявилися: дружина директора Земельного банку Алчевська, дворянка Бистрицька, вдова генерал-майора Гаусмана, донька професора Грубе, учителька російсько-єврейської школи Іванова, викладачки жіночої гімназії Карпова, Кузнецова, Распопова та Тимофєєва, дружина голови Департаменту судової палати Калмикова, начальниця

ремісничої школи Максимович, домашня вчителька Ольховська. Губернатор запевняв у суворій науковості занять та відсутності антиурядових настроїв, підтвердженням чого слугувало майнове та суспільне становище більшості слухачок. Відповідальним за цей інцидент попечитель визначив професора Кіріпчнікова і рекомендував йому припинити заняття, інші ж задіяні у справі професори, дізнавшись про несхвалення урядом приватних уроків як незаконних, негайно від них відмовилися.

Одночасно влітку 1882 р. знову питання жіночих курсів в Одесі: Товариство природознавців при Новоросійському університеті звернулося до попечителя Одеського навчального округу з проханням про дозвіл на їх відкриття [24, 69]. Новий попечитель відверто висловив свою здивованість як метою організації курсів, так і навчальним планом, де основними значилися математика та природничі дисципліни [24, 70-71]. Відгук його до МНО з приводу проекту украї категоричний: потреба у ВЖК як окремії установі відсутня, а у курсах з природничих наук тим більше. МНО підтримало позицію попечителя.

Отже, у справі вищої жіночої освіти уряд Російської імперії лише під тиском обставин змушений реагувати на виклики життя. Дозволивши ВЖК задля досягнення компромісу з суспільством, не всі представники бюрократичного істеблшменту схавлювали ці кроки. Надмірність політизації життя в державі була настільки значною, що багато своєчасних і корисних суспільних ініціатив, як-то розширення мережі ВЖК та організація Товариств допомоги їм, стримувалися короною адміністрацією. У МВС та III відділенні в.й.і.в. канцелярії вищу дівочу освіту сприймали як зайвий клопіт, відверто пояснюючи це стомленістю від повсякденного контролю за політичною ситуацією і настроями молоді. Ускладнювалася ситуація і надмірним суб'єктивізмом та консервативністю регіональної влади, котра не завжди схвалювала громадські ініціативи.

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930 / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004.
2. Пиетров-Эннкер Б. „Новые люди” России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – М.: РГГУ, 2005.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – С.Пб.: ИД „Петрополис”, 2007.
4. Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. – С.Пб.: Алетейя, 2007.
5. Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – М.: ООО „ТИД – Русское слово – РС”, 2008.
6. Веремченко В.А. Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) – С.Пб.: Изд-во Высшей Административной школы. – 2004.
7. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991.
8. „Женский вопрос” в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сборник научных трудов / Научн. ред.

- Р.Ш. Ганелин. – СПб, 1997.
9. Дискуссия о проблемах высшего педагогического образования в России на рубеже XIX-XX веков // Педагогика. – 1999. – № 6.
10. Российское студенческое зарубежье: численность, мотивы миграции, профессиональные ориентиры (к. XIX-н. XX вв.) // Alma mater. – 2003. – № 7.
11. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – М.: Новый хронограф, 2004.
12. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 5.
13. Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5.
14. Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. – 2006. – № 2.
15. Кобченко К.А. „Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: „МП Леся”, 2007.
16. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб.: Тип. Импер. Академии Наук, 1862. – Ч. 2.
17. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 147. – Спр. 199.
18. РДІА. “ Ф. 759. “ Оп. 22. “ Спр. 2038.
19. РДІА. “ Ф. 733. “ Оп. 191. “ Спр. 124.
20. РДІА. “ Ф. 733. “ Оп. 191. “ Спр. 198.
21. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі - ЦДІАУ м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 828. – Спр. 146.
22. РДІА. “ Ф. 1282. “ Оп. 2. “ Спр. 1869.
23. ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 140.
24. РДІА. “ Ф. 733 “ Оп. 191. “ Спр. 318.
25. РДІА. “ Ф. 733. “ Оп. 191. “ Спр. 369.

М.Д. Книга

ТИПЫ ЖЕНСКИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ШКОЛ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

Женское сельскохозяйственное профессиональное образование стало в конце XIX – начале XX вв. одним из факторов модернизации аграрного производства.

В последние годы данная проблема затронута в работах С.Л. Зябловой, Н.Н. Кузьмина, А.И. Ермилина, С. Цимринга, Ю. Кузнецова, посвященных становлению профтехобразования; в трудах А.В. Третьякова, А.В. Ефременко, С.А. Есикова, В.Н. Пласина, Г.И. Старченко по истории аграрного образования; статье Е.Р. Ольховского и диссертации Е.В. Грудничкой.

Насколько нам известно, в российской историографии история женского аграрного профессионального образования не была предметом специального комплексного исследования. Не уделялось должного внимания и одному из аспектов данной проблемы – типологии женских учебных заведений сельскохозяйственного профиля.

В статье предпринята попытка проанализировать типы женских аграрных профессиональных школ на рубеже XIX-XX вв. Объект исследования – женское образование,

предмет – сельскохозяйственные школы конца XIX – начала XX вв.

Появление женских профессиональных сельскохозяйственных школ явилось результатом соединения государственных и общественных усилий [1, 20-22]. Впервые проблема обучения женщин была затронута в 1890 г. ученым и практиком, профессором Иваном Александровичем Стебутом на съезде деятелей по техническому и профессиональному образованию. В лекции в Политехническом музее „Нуждается ли русская интеллигентная женщина в специальном сельскохозяйственном образовании?” (1891) Стебут предложил свое видение системы женского аграрного образования [2, 616].

Первые профессиональные школы возникли благодаря частной инициативе. Зозулинская школа для девочек была открыта М. Гриневой в Киевской губернии (1888), аналогичное заведение организовано в Ковенской губернии баронессой Будберг (Понемунская школа, 1889). В 1891 г. дворянином Н.Н. Неплюевым вместе с его матерью А.Н. Неплюевой и сестрами в Черниговской губернии была основана Преображенская женская сельскохозяйственная школа.

Зозулинская и Понемунская школы относились к практическим школам. Особое внимание в таких школах отводилось домоводству: кулинарии, сохранению припасов, приготовлению заготовок, содержанию мебели, посуды, белья, рукоделию, ручным работам, ведению домовых книг и записей, обращению с домашними животными и основам ухода за больными.

Помимо практических школ, девушки могли обучаться в школах I и II разрядов. Сроки обучения в школах одинаковы – три года. В школы I разряда принимались те, кто окончил двухклассные сельские или городские училища, а в школы II разряда – те, кто окончил начальные училища. Так, Спиридоновская общая школа I разряда была учреждена действительным статским советником Н.В. Спиридоновым в принадлежащем ему имении в Псковской губернии (в 1914 г. передана в ведение государства). В течение трех лет девушки изучали общеобразовательные предметы, а также молочное хозяйство, скотоводство, птицеводство, огородничество, пчеловодство, садоводство, домоводство и рукоделие. При школе имелись молочный завод, лаборатории, библиотека, огород и пасака [3, 246].

Самыми распространенными специальными женскими заведениями были школы молочного хозяйства и животноводства. К ним относились Едимоновская школа сыроварения и маслоделия, Павликовская практическая школа маслоделия, Ждановичская женская школа молочного хозяйства и другие. Общий нормальный устав школ молочного хозяйства 1890 г. определил основные принципы работы подобных заведений.

Осознание необходимости государственной поддержки женского сельскохозяйственного образования произошло к концу XIX в. А.С. Ермолов в записке министру народного образования Н.П. Богомолу предложил провести по этому вопросу „особое Собрание из представителей заинтересованных ведомств и других лиц” [4, 52]. Эта идея получила воплощение

в 1900 г. [5, 1]. Выступая на совещании, И.А. Стебут заявил, что общая концепция женского образования не должна отличаться от мужской. Наиболее приемлемыми школами были признаны школы сельского домоводства (усадебного хозяйства) и школы по подготовке мастериц – специалистов по отдельным сельскохозяйственным профессиям [6, 126-127]. Дискуссии вызвал вопрос о соотношении в деле аграрного образования центральной и местной инициативы. Оптимальным вариантом было признано финансирование учебных заведений правительством и местными властями на паритетных началах.

Вопрос о типах сельскохозяйственных школ для женщин поднимался в материалах Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1903 гг. Предлагались различные варианты. Представители Московской, Новгородской, Пермской, Саратовской губерний настаивали на сельскохозяйственных отделениях в общеобразовательных женских школах. Представители Гродненской и Саратовской губерний вышли с инициативой устройства женских сельскохозяйственных школ. Комитеты Смоленской губернии предлагали проводить обучение женщин в зимних школах на базе молочных хозяйств [7, 96-98, 100-102].

Большим подспорьем для учредителей школ стало издание Положения о сельскохозяйственном образовании 1904 г. После принятия Положения все действующие заведения были реорганизованы на его основе. Среди школ, учрежденных после принятия Положения 1904 г., Софиевская женская школа молочного хозяйства (1912), Леснинское низшее сельскохозяйственное училище (1905), Асановская низшая школа сельского хозяйства и домоводства (1912), Радчицкая низшая школа садоводства, огородничества и пчеловодства (1910), женская практическая школа усадебного хозяйства и домоводства имени Рыловниковых (1911), Киево-Лукьяновская женская практическая школа домоводства имени Якубенко (1911), Шуклинская (1910) и Кологривовская женские практические школы сельского хозяйства и домоводства (1911).

В годы столыпинской реформы процесс организации женских школ активизировался, что было связано с возникшей у крестьян потребностью использовать в сельскохозяйственном производстве знания о современных машинах и технологиях. Появились типы упрощенных школ, в которых преподавание было приближено к нуждам реформируемой деревни: народные и начальные.

Для обучения аграрным навыкам использовались и непрофильные заведения. К 1910 г. преподавание основ сельского хозяйства для женщин осуществлялось по принципу начальной сельскохозяйственной школы в 3 приютах и 2 учебных фермах [3]. В 1910 г. женщинам был также открыт доступ в 12 мужских сельскохозяйственных профтехзаведений [8].

Государство практиковало и такую малозатратную форму обучения, как „учебные установления”. Сюда относились чтения, беседы, курсы на аграрные темы. Женщины посещали такие мероприятия сначала неохотно, но постепенно их внимание к аграрным новациям становилось все более заинтересованным.

В педагогических коллективах сельскохозяйственных школ ощущался кадровый голод. Согласно закону 1913 г. женщины были допущены к преподавательской работе и отныне могли занимать „должности по учебно-воспитательной части” в учебных заведениях и получать вознаграждение, как и мужчины. Правда, женщины не могли занимать должности „начальствующих лиц и воспитателей мужских сельскохозяйственных учебных заведений” [9, 55].

Таким образом, женские профессиональные учебные заведения были представлены общими и специальными школами. Девушки обучались в практических, низших сельскохозяйственных школах I и II разрядов и училищах (таких было всего два). Женских средних сельскохозяйственных учебных заведений не существовало. Для обучения взрослых использовались формы внешкольного образования: чтения, беседы, курсы, экскурсии, показательные мероприятия и т.д.

Женский труд нашел применение в различных сферах общественного производства: преподавание, земские, кооперативные и опытные учреждения, общественная агрономия, издательское дело и т.д. [10, 23-25]. Женское образование медленно, но неуклонно завоевывало свое социальное пространство и постепенно становилось одним из факторов модернизации аграрного производства.

Проблема женского образования требует дополнительного изучения в части характеристики корпуса преподавателей и учащихся, содержания и организации учебного процесса, финансирования и создания материальной базы, динамики развития и т.д. Однако анализ этих вопросов выходит за рамки данной статьи.

1. Третьяков А.В. Низшая сельскохозяйственная школа России в конце XIX – начале XX веков. – Курск, 1998.
2. Стебурт И.А. Нуждается ли русская интеллигентная женщина в специальном сельскохозяйственном образовании? // Избр. соч. Т. 1. – М., 1956.
3. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. XVIII: Указатель сельскохозяйственных учебных заведений. – Пг., 1916.
4. Российский государственный архив (далее - РГИА). – Ф. 741. – Оп. 1. – Д. 679.
5. РГИА. – Ф. 1278. – Оп. 2. – Д. 301.
6. Совещание по вопросу о постановке женского сельскохозяйственного образования в России // Известия министерства земледелия и государственных имуществ. Т. 1. – 1900. – № 19.
7. Просвещение. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / Сост. Н.Л.Петерсон. – СПб., 1904.
8. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. XVI. Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1910 г. – СПб., 1911.
9. РГИА. – Ф. 565. – Оп. 6. – Д. 25844.
10. Грудницкая Е.В. Развитие женского сельскохозяйственного образования в России: государственные меры и общественные инициативы (последняя четверть XIX - начало XX вв.): автореф. дис ... канд. истор. наук: 7.00.02. – Ставрополь, 2008.

Г.В. Кучеренко

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 рр.)

Проблеми здобуття освіти сільською молоддю та підлітками, які пережили нацистську окупацію, в повоєнні роки набула особливої гостроти. На той час в Україні, як і в цілому в СРСР, значно переважало сільське населення, що зумовлювало створення шкіл для працюючої молоді у сільській місцевості.

Особливості розвитку та умови функціонування різних ланок загальної освіти в УРСР у повоєнний час, в тому числі й окремі аспекти освіти сільської молоді та підлітків, знайшли дотичне відображення в працях С. Міщенка [1], О. Шпортенко [2], О. Жабенка [3], О. Замлинської [4], Н. Красножон [5], Т. Терещенко [6].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі виявленого та опрацьованого комплексу джерел та наукової літератури дослідити сутність та характер процесів, що відбувалися у сфері освіти підлітків та працюючої молоді українського села в 1943–1950-х рр. Об'єктом дослідження є сільська молодь повоєнного часу; предметом – організація її освіти.

Вже 6 липня 1944 р. вийшла постанова уряду СРСР про організацію шкіл сільської молоді [7, 250]. Навчання сільської молоді проводилося без відриву від сільськогосподарських робіт, а тому перший навчальний рік для сільської молоді визначався з 1 листопада 1944 р. по 1 травня 1945 р., тобто після сезонного закінчення більшості сільськогосподарських робіт. Надалі урядам союзних республік надавалося право, в залежності від строків сільськогосподарських робіт, визначати початок і закінчення навчального року за умови збереження загального 6-місячного строку навчання. Так, наприклад, екзамени за 1944–1945 навчальний рік були призначені з 20 квітня, з таким розрахунком, щоб до початку масових весняно-польових робіт колгоспна молодь могла завершити своє зимове навчання і взяти участь у роботі колгоспу [8, 1].

Одночасно зі створенням вечірніх шкіл працюючої молоді розроблялися нормативні документи, які мали регулювати роботу цих закладів освіти. Зокрема, було розроблено і направлено на місця положення про організацію навчального процесу, правила зарахування та випуску учнів, нормативні документи з керівництва школою, її фінансування тощо.

Спочатку, згідно з положенням, вечірні школи сільської молоді створювалися двох типів: початкові – в складі перших-четвертих і семирічні – у складі перших-сьомих класів [9, 251]. Середніми вони стали пізніше – у середині 1950-х рр. Школи організовувалися у великих селах, в колгоспах, радгоспах, при МТС. Якщо кількість учнів була недостатньою для відкриття школи, створювалися окремі класи при денних загальноосвітніх школах в залежності від загальноосвітньої підготовки учнів.

У 1944–1945 навчальному році у містах і селах республіки було відкрито 705 шкіл і 500 класів вечірнього навчання. До них записалось понад 53 тис. осіб [10, 39]. Зарахування до певних класів шкіл сільської молоді відбувалося у відповідності з наявними документами про освіту. У випадку, коли

такі документи були відсутні, що було досить часто, та зважаючи на обставини воєнного часу, учні зараховувалися у той чи інший клас на основі перевірок іспитів.

Сільська молодь охоче пішла навчатися до вечірніх шкіл. Так, перший навчальний рік в школах сільської молоді Львівської області навчалось понад 12 700 учнів, Ізмаїльської – понад 5 200, Чернівецької – понад 2 000, Херсонської – понад 1 600 осіб [11, 1]. Треба зазначити, що кількість учнів у школах сільської молоді відразу ж майже у 2 рази перевищила кількість учнів у довоєнних сільських школах дорослих [12, 315].

В цілому навчання у вечірніх школах сільської молоді з 1 листопада 1944 р. розпочалося організовано. Цю справу добре було поставлено в Чернівецькій області, де розпочали свою роботу 45 шкіл сільської молоді. Школи були укомплектовані вчителями, забезпечені приміщеннями, устаткуванням. Для них були виділені і підручники [13, 1]. Про організацію навчання у вечірніх школах Харківської області газета „Радянська освіта” 5 січня 1945 р. писала: „У Богодухівському і Харківському сільському районах навчання проходить задовільно. Районні відділи народної освіти цих районів взяли під свій контроль роботу вечірніх шкіл сільської молоді. Тут подбали про паливо для шкіл, забезпечили учнів підручниками та навчальним приладдям”.

Однак навчання працюючої молоді не скрізь було організоване належним чином. Та ж газета „Радянська освіта” повідомляла, що зовсім іншим був стан у Великобурлуцькому районі Харківської області. „За відомостями районного відділу народної освіти – писала газета, ніби й відкрито було 70 класів, а навчання проводилося лише у 2–3-х класах на район. У Вільховатському районі молодь зовсім не навчалася. У Красноградському та Вовчанському районах було виявлено біля 900 осіб молоді, яка бажала вчитися, але тут всіх бажаючих навчатися взяли на облік, провели перші організаційні збори і ... на цьому закінчили справу” [14, 1].

Проблеми в організації роботи шкіл для працюючої молоді мали місце й в інших регіонах республіки. Так, в Житомирській області у Народницькому, Брусилівському, Корнинському, Чоповицькому, Любарському районах, де завідувачі райвно відсторонилися від роботи шкіл сільської молоді, до шкіл з’явилося лише 50 % учнів. Школи не були забезпечені підручниками, гасом, лампами. Школи Любарського району, наприклад, не одержали жодного підручника.

У Старобешівському, Тельманівському, Володарському районах Сталінської (нині – Донецької) області мережа шкіл сільської молоді була розрахована на меншу кількість учнів, ніж фактично прибуло у перші дні навчання. Але в той же час у Авдіївському районі цієї ж області замість 80 учнів прийшло 20. До шкіл Дзержинського, Приморського районів не з’явився ніхто.

Переважаюча більшість шкіл сільської молоді не була забезпечена лампами та гасом. Незадовільно були забезпечені школи і підручниками, особливо для 5–7 класів. Чіткі вказівки уряду про безперервне забезпечення учнів шкіл сільської молоді підприємствами на місцях не виконувалося. Це сталося тому, що ряд завідуючих облвно не надавали належної уваги роботі вечірніх шкіл сільської молоді [15, 2].

Байдуже ставлення до проблем шкіл сільської молоді окремих керівників освітньої галузі не могло не турбувати педагогічну громадськість. Ось що писав про роботу вечірньої школи сільської молоді П. Лашенко – директор Луко-Мелешківської семирічної школи сільської молоді Вінницького району Вінницької області: „Школа розпочала свою діяльність восени 1946 р. У поточному навчальному році в ній навчалось 68 учнів (3–4 класів). Учні були різні за віком, у них були різні умови праці, різні умови для навчання і школа працювала за ушлієнним навчальним планом (учні засвоювали тільки основний матеріал). Боротьбу за успіх навчально-виховної роботи педагогічний колектив проводив задовго до початку навчального року. Члени колективу проводили бесіди з сільською молоддю про значення школи, читали лекції для населення на педагогічні теми. І все ж колектив не відчував у своїй роботі серйозної допомоги з боку районного, обласного відділу народної освіти, обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів та управління шкіл Міністерства освіти. Двічі на рік скликалися районні наради учителів. Але за увесь час існування школи вони не пам’ятали, щоб на них хоч раз працювали секції учителів шкіл робітничої та сільської молоді. Тим часом, на цих секціях учителі могли б одержати багато цінних вказівок та порад, поділитися досвідом своєї роботи, спільно визначити шляхи для подальшого її вдосконалення.

Наказ Міністра освіти УРСР про забезпечення підручниками учнів шкіл сільської молоді не виконувався. З вини Вінницького райвно, який мало піклувався про інтереси шкіл сільської молоді, школа в поточному році одержала лише 80 % підручників для 1–4 класів, та 60 % – для 5–7 класів. Райвно не зважало на потреби школи в забезпеченні паливом, школі доводилося бути не зовсім приємним „сусідом” масової школи, в приміщенні якої навчалися учні вечірньої школи.

„Вчителі, – писав далі П.Лашенко, – мусили використовувати методичні посібники масових шкіл (не дивлячись на розбіжність у навчальних планах). Як вкласти матеріал навчальної програми у визначену цим планом норму часу? Ні управління шкіл Міністерства освіти УРСР, ні облвно, ні обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів не допомагали школам у цьому. Вони самотужки шукали шляхи виконання шкільної програми, в той час як цими питаннями повинно було зайнятися Міністерство освіти УРСР” [15, 4].

Як бачимо, на селі не було знайдено форм навчальної роботи, які б повністю відповідали специфічним умовам і характеру тогочасного сільськогосподарського виробництва.

Насамперед сільськогосподарське виробництво не могло гарантувати учневі школи сільської молоді ті 25 тижнів, які були необхідні для безперервної та систематичної навчальної роботи: як правило, село або затримувалося з закінченням осінніх сільськогосподарських робіт, або мусило раніше розпочинати весняні посівні роботи. В таких умовах вечірні школи сільської молоді не могли у скорочений час вкласти увесь навчальний матеріал, великі ж перерви у навчальних заняттях відбивалися на засвоєнні знань учнями [12, 316].

Як видно з наведених прикладів, на початковому етапі функціонування вечірніх шкіл працюючої

молоді чітко проглядались дві тенденції: по-перше, виявилось стільки бажаючих навчатися, що запропоновані місця в школах не могли задовольнити усіх бажаючих навчатися; по-друге, нерідко навіть самі працівники народної освіти ставилися до вечірніх шкіл не досить відповідально. Газета „Радянська освіта” від 23 березня 1944 р. писала: „Матеріали з місць свідчать, що в багатьох областях укр. погано поставлене навчання у школах робітничої та сільської молоді. Якщо відділи народної освіти завжди можуть дати довідку про роботу тієї чи іншої початкової і середньої школи своєї області, то навпаки, вони нічого не можуть сказати про роботу шкіл робітничої і сільської молоді. В об'їзди робота цих шкіл досить стоїть поза увагою: не призначено ще спеціальних інспекторів, які б контролювали та направляли роботу шкіл робітничої та сільської молоді; школи не мають ні підручників, ні зошитів” [16, 1].

У перші повоєнні роки великою проблемою навчання у вечірніх школах робітничої та сільської молоді став відсів учнів. Так, якщо на початку 1944–1945 навчального року у вечірніх школах республіки навчалось 4 507 338 осіб, то на кінець року їх число становило 3 834 242 особи. Тобто 673 096 учнів (14,9 %) залишили навчання у вечірніх школах. У сільській місцевості відсів був більший, ніж у міській. Пояснюється це тим, що мобілізація на навчання до ремісничих училищ та фабрично-заводського навчання була проведена в основному у сільській місцевості [17, 9].

Та, незважаючи на труднощі, що мали переважно об'єктивний характер, вечірня освіта швидко набувала популярності серед працюючої сільської молоді та підлітків. Якщо в 1945–1946 навчальному році в областях України діяло 1730 шкіл сільської молоді, то в 1950–1951 навчальному році їх уже було 4020. Відповідно з 61,9 тис. до 128,4 тис. зросла і кількість учнів, які навчалися в цих школах [18, 613].

Важливою складовою частиною роботи з організації освіти дорослого сільського населення у повоєнні роки була ліквідація неписьменності і малописьменності. Особливо гостро ця проблема постала в західних та Ізмаїльській областях України, де ще в довоєнний період значна частина населення відносилася до цієї категорії. У зв'язку з таким становищем ЦК КП (б) У та РНК УРСР у грудні 1944 р. прийняли спільну постанову „Про заходи по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення західних областей УРСР” [19, 46].

Обласними відділами народної освіти було уточнено дані обліку неписьменних та малописьменних громадян, внаслідок чого виявлено 391568 осіб, з них: неписьменних – 229929 осіб і малописьменних – 161639 осіб. В областях відбулися наради працівників міських та районних відділів народної освіти, на яких обговорювалися питання організації навчання даної категорії населення за тематикою Міністерства освіти УРСР.

Значна увага приділялася забезпеченню шкіл і гуртків з ліквідації неписьменності і малописьменності підручниками, зошитами і канцприладдям. В 1946 р. було видруковано та надіслано до західних та Ізмаїльської областей 6 назв підручників загальним тиражем 330 тисяч примірників, в тому числі: „Букварів” – 60 тисяч,

„Читанок” – 60 тисяч, „Арифметичних задачників” – 60 тисяч, „Граматик з української мови” – 50 тисяч, „Збірників арифметичних задач” – 50 тисяч, „Географій” – 50 тисяч примірників. Така кількість підручників забезпечувала учнів шкіл та гуртків за нормою 1 : 2.

Однак, беручи до уваги контингент, очікуваний на наступний 1946 – 1947 навчальний рік, наявної кількості підручників виявилось замало. За розрахунками для мінімального задоволення потреб необхідно було додатково видрукувати 90 тисяч підручників для навчання неписьменних громадян і близько 1 млн. – для малописьменних.

У зв'язку з тим, що навчання переважної частини неписьменного і малописьменного населення (54 %) проводилось індивідуально та в гуртках силами так званих культармійців (а ця категорія освітянського активу включала, як правило, працівників клубів і бібліотек), які не мали необхідних педагогічних навиків, то методичне керівництво ними набувало першорядного значення в роботі обласних та районних відділів народної освіти західних областей. Так, в районах Станіславської (нині – Івано-Франківської) області семінари культармійців проводилися не рідше двох разів на місяць, а чотири рази на місяць громадські консультанти з числа учителів проводили з ними консультації.

Більшість активістів, залучених до роботи з ліквідації неписьменності і малописьменності, сумлінно ставилися до виконання свого громадського доручення. Селянка Г. Циган із села Слов'ятин Підгаєцького району Тернопільської області очолила гурток із 9 неписьменних жінок, які до кінця навчального року освоїли грамоту – могли читати книги і газети, писати листи. Культармієць В.С. Доран із села Запитів Ново-Яричівського району Львівської області навчив грамоті 38 чоловік неписьменних і продовжував навчати 16 малописьменних односельчан. Громадський методист О.М. Кошова із Ковельського району Волинської області керувала роботою культармійців свого села, які навчили грамоті 59 неписьменних і 12 малописьменних селян. Учителька Н.Г. Лермонтова з цього ж району організувала 17 учнів старших класів, які проводили заняття з 30 неписьменними і 12 малописьменними сільськими жителями.

Учителі і культармійці Тернопільської області, які показували добрі наслідки роботи, відзначалися грошовими преміями. В Підгаєцькому районі Тернопільської області учитель Т. Солодуха та культармійці Є. Прокопишина і М. Матвіїшина отримали премії в сумі 200 крб. В Пробижнянському районі цієї ж області преміями в 150 крб. премійовано усіх культармійців, а в Вишневецькому районі преміями від 100 до 300 крб. відзначено 9 учителів і 16 культармійців [20, 2–8].

В 1945–1946 навчальному році в Закарпатській області освітою оволодівали 9771 неписьменних і 10559 малописьменних громадян. Освіта цього регіону мала свою специфіку, оскільки навчання тут велось 5 мовами, про що можна судити з даних щодо навчання у загальноосвітніх школах. Так, навчанням українською мовою в 1945 р. було охоплено 90658 учнів, російською – 1574, угорською – 11808, румунською – 1367, словацькою – 103 учні [21, 249].

Водночас перший повоєнний навчальний рік показав і суттєві недоліки в роботі з ліквідації неписьменності і малописьменності в західному регіоні УРСР. В Глинському районі Львівської області до цієї роботи були залучені тільки учителі, яких і так бракувало, а культармійці та інші категорії освітянського активу районним відділом народної освіти до цієї справи не залучалися зовсім. Наслідком цього стало те, що з 790 облікованих неписьменних громадян району навчанням було охоплено лише 140 чоловік, а з 378 малописьменних навчалася лише 91. В Радеківському районі цієї області навіть не спромоглися налагодити обліку неписьменних і малописьменних. За даними районного відділу народної освіти в січні повинні бути охоплені навчанням 125 жителів району, в березні – 596 але насправді, виявилось, що навчається менше половини вказаних учнів [22, 2].

Навіть у Рівненській області, де за статистичними показниками план охоплення навчанням в 1945–1946 навчальному році було перевиконано (107 %), мали місце факти незадовільної організації справи. Зокрема, в місті Рівне з 89 неписьменних і 159 малописьменних жителів міста впродовж року навчалася тільки 8 осіб. А навчання неписьменних і малописьменних в Соснівському районі не проводилося зовсім. Незадовільно була організована робота в Заболотівському, Станіславському, Волехівському, Бурштинському, Коршівському районах Станіславської області.

Навчальний рік для тих, хто оволодівав впродовж року основами освіти, у квітні 1946 р. мав завершитися випускними іспитами з видачею відповідних посвідчень. Неписьменні громадяни складали іспити з української мови і арифметики, а малописьменні – ще й з географії.

Однак наміри Міністерства освіти УРСР завершити ліквідацію неписьменності і малописьменності у 1949 р. не були реалізовані. На початок 1949–1950 навчального року в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях навіть за недосконалою системою обліку залишалося 14 966 неписьменних і 162 041 малописьменних громадян [23, 416–417].

Таким чином, в період повоєнної відбудови одночасно з відновленням економічного потенціалу реалізовувалися заходи щодо організації навчання в різних ланках освіти, зокрема створювалася мережа загальноосвітніх шкіл для працюючої сільської молоді та підлітків, які бажали без відриву від виробництва продовжити свою освіту. Одночасно велася робота з ліквідації неписьменності і малописьменності.

Робота з організації освіти для працюючої сільської молоді та підлітків здійснювалася в складних умовах повоєнної розрухи і недостатнього фінансування. Налагодження повноцінного навчання працюючої молоді стримувалося дефіцитом кваліфікованих кадрів, незадовільним забезпеченням шкіл підручниками та навчальним обладнанням, а також безвідповідальним ставленням до своїх обов'язків окремих організаторів освіти.

1. Міщенко С.О. Розвиток народної освіти УРСР в роки четвертої п'ятирічки (1946 – 1950): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1955.

2. Шпортенко О.М. Розвиток освіти дорослих в УРСР (1917 – 1967 рр.): дис. ... канд. педаг. наук. – К., 1969.
3. Жабенко О. Розвиток державних органів управління освітою в Україні (1945 – 1947 рр.) // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України (далі – Вісник УАДУ). – 1999. – № 4. Майборода С., Жабенко О. Державна освітня політика України у повоєнні роки (1945 – 1950 рр.) // Вісник УАДУ. – 2001. – № 4. – С. 187 – 195.
4. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 рр. – К., 1995.
5. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943 – 1953 рр.): Дис. ...канд. істор. наук. – Київ, 2002.
6. Терещенко Т.В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.): дис. ... канд. істор. наук. – Черкаси, 2007.
7. Постановление СНК СССР № 829 от 6 июля 1944 г. „Об организации вечерних школ сельской молодежи” // Министерство просвещения РСФСР. Народное образование. Основные постановления, приказы инструкции. – М., 1948.
8. Радянська освіта. – 1945. – 23 березня.
9. Постановление СНК СССР № 829 от 6 июля 1944 г. „Положение о вечерних школах сельской молодежи” // Министерство просвещения РСФСР. Народное образование. Основные постановления, приказы инструкции. – М., 1948.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 390.
11. Більше уваги школам робітничої та сільської молоді // Радянська освіта. – 1945. – 2 листопада.
12. Народное образование в СССР. Под ред. Каирова И.А., Гончарова М.К. и др. – М.: АПН, 1957.
13. Іваненко Ю. Вчиться робітнича молодь // Радянська освіта. – 1944. – 27 жовтня.
14. Іваненко Ю. Облвно не цікавиться роботою шкіл сільської молоді // Радянська освіта. – 1945. – 5 січня.
15. У школі сільської молоді // Радянська освіта. – 1950. – 24 лютого.
16. Поліпшення роботи шкіл робітничої та сільської молоді // Радянська освіта. – 1944. – 23 березня.
17. Центральний державний архів виконавчих органів влади України – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 9.
18. Народне господарство УРСР у 1959 р. Статистичний щоденник. – К., 1960.
19. Усунути хиби в роботі шкіл робітничої та сільської молоді (огляд листів) // Радянська освіта. – 1946. – 30 листопада.
20. Більше уваги заочним середнім школам // Радянська освіта. – 1950. – 5 серпня.
21. Довідка Закарпатського обласного відділу народної освіти про розвиток народної освіти в області від 31 липня 1946 року // Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941 – 1950. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989.
22. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1957.
23. Доповідна записка Міністерства освіти УРСР Раді Міністрів УРСР про ліквідацію неписьменності та малописьменності у західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях УРСР від 27 серпня 1949 року // Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941 – 1950. Збірник документів і матеріалів. – К., 1989.

Т.О. Лахач

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО МОРАЛІ ТА СВІТОГЛЯДУ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1930-х рр.

На сучасному етапі розвитку української державності важливого значення набуває вивчення соціальної історії, в площині якої перебуває розвиток сімейних відносин. Адже вони є основоположними в життєдіяльності суспільства і регулюють соціальні, демографічні, побутові та світоглядні тенденції громадськості.

В процесі еволюції сім'я завжди адаптувалася до історичних умов, устрою життя і соціального порядку, але в радянські часи зміни були продиктовані регламентаційною політикою влади більшовиків, а не природним розвитком. Це змінило звичний ритм існування сім'ї та шлюбно-сімейних відносин і негативно вплинуло на тенденції їхнього розвитку у 1930-х рр. XX ст. Особливо радикальних змін зазнали селянські сім'ї, які в процесі колективізації та „розкуркулення як класу”, перестали бути надійним духовним притулком людини. Вислів „Мій дім – моя фортеця” в 1930-ті рр. втратив належний зміст. Щоб усвідомити зміни, що відбулися, і наскільки тотальними вони виявилися, ми спробуємо визначити межі втручання радянської держави в буття і світогляд селянських родин України 1930-х рр., що і складає мету дослідження. Об'єктом виступає українське селянство; предметом – селянські родини.

Розгляду трагічних сторінок у долях селян і їх родин присвятили свої праці С. Кульчицький [1; 2], Г. Касьянова [3], В. Даниленко [4], І. Білас [5], С. Білокінь Ю. Шаповал [6], Г. Костюк [7] та інші.

Насамперед зазначимо, що радянська влада мала абсолютну прерогативу в суспільстві, над його громадянами і, зрештою, над українськими родинами. У 1930-ті роки утверджується відсутність будь-якої відповідальності держави за свої вчинки перед народом, у тому числі і перед членами розкуркулених сімей. Регламентаційні підходи та безпрецедентні дії місцевої влади, спрямовані на пересічних громадян і їхні родини у певних місцевостях України, відображені в секретних матеріалах державних органів вищого рангу. Так, із таємного листа, адресованого С. Косіору уповноваженим ЦК товариша Голубятнікова з перевірки процесу розкуркулення та хлібозаготівлі у Генічеському і Ново-Троїцькому районах за 1931 р. дізнаємося, що по селах проводилися масові обшуки, про які жодна партійна організація не вела звіту. Самостійно сформовані бригади без контролю з боку партійних центрів здійснювали грабунки, виселяли сім'ї з власних домів, знущалися над членами селянських родин тощо. З цього приводу в цьому листі зазначалося: „В роботі з кулаком сильно скопилися на шлях адміністративних дій” [8, 85].

Зміст фраз „масові обшуки” і „шлях адміністративних дій” розкриває таємна доповідна записка Олександрівського партійного комітету до обласного бюро КП(б)У від 13 березня 1932 р. „Про факти нехтування революційної законності і свавільних дій у ряді сіл Прилуцького району”. У ній зазначено, що з вересня 1931 по квітень 1932 р.

майже в 50% сіл і колгоспів допущено факти відкритого нехтування революційною законністю, а в окремих селах – анархії і криміналу. Зафіксовані вони в таких виявах: „Член сільської ради С. Литвиненко зі своєю бригадою побив середняка В. Дзюбенка, арештував і тримав його в холодному чулані. Під час арешту сім'ю Дзюбенка виселили із хати”; „У с. Полонка протягом однієї години виселили із своїх домів 20 сімейств. Через декілька днів за розпорядженням РК РКІ частина з них була вселена назад. А у с. Мамаєвка в один день виселили 70 сімейств ... сім'ї декілька днів були на морозі” [9, 22 -24].

У кінці доповідної записки визнано, що проти таких вчинків місцевої та районної влади ніяких рішучих дій держава не вживала. І хоча потреба в оздоровленні районного керівництва та припиненні свавілля назріла, подібна дискредитація селян зафіксована і в інших районних центрах України: „У с. Сурьско-Михайлівському Коломенського району Дніпропетровської області секретар партосередку Кондрацький, голова сільської ради Поплавський, заступник його Бакуш, секретар комсомольського осередку Котенко ... проводили вночі обшуки в одноосібників, бідняків, середняків, колгоспників. Під час нічних трусів забирали все...”; „В с. Зведенівка Брацлавського району на Вінниччині уповноважений революційно-виконавчим комітетом Плахотник, голова сільради Кравчук, секретар Сенько і інші активісти в кількості ще 4-х чоловік проникли до хати громадянки Мельничук Ганни ... запропонували усім вийти з хати і коли ті відмовилися ... було підпалено хату ... всі троє вийшли з хати ... їх вирішили розстріляти ... розстріл проводився з дробовиків” [10, 25-26].

У відповідь на свавілля місцевих органів влади держава переважно займала очікувальну позицію, тоді як селяни бралися за зброю. Лише за першу половину 1930 р. в УСРР сталося 1500 терористичних актів, близько 40 тисяч чоловік брали участь у селянських повстаннях [10, 331]. Але більшість селян зі своїми сім'ями масово виїжджала із сільських районів у міста республіки та за її межі. Із доповідної записки Харківського обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У дізнаємося: за матеріалами обліку із 17 районів Харківської області з жовтня по грудень 1932 року пішло із сіл 49 250 чоловік. Серед них: колгоспників – 16 634 чоловік, одноосібників – 31 616 чоловік. Тому в ніч на 24 січня 1933 р. апарат ДПУ провів операцію з перевірки 10 великих залізничних станцій області (Лозова, Суми, Куп'янськ, Полтава, Красноград, Махновщина, Ізюм, Гадяч, Кременчук, Охтирка). Наслідки перевірки такі:

„Ст. Суми – на станції затримано 121 чоловік із 10 районів. В результаті переговорів 62 особи повернулися назад у свої села, решта затримані і перевіряються”;

„Ст. Кременчук – ...повернуто в села 170 чоловік...”;

„Ст. Полтава – виявлено на станції 68 чоловік...”;

„Ст. Красноград – виявлено і затримано 45 чоловік...” [11, 46].

Повертаючись назад, сім'ї були приречені вступати до колгоспу, отримувати вільні ділянки землі з плановим завданням засіву або під доглядом спецкомендантів працювати на кар'єрах,

лісозаготівлях, шляховому будівництві (це якщо особи поверталися до села з місця вислання і намагалися виїхати, а не передавалися органами ДПУ). При цьому райвиконками та сільради окремо облікували куркулів і їхні сім'ї за такими критеріями: а) ті, хто був висланий та відбував термін вислання; б) ті, хто незаконно прибув із місця вислання; в) ті, хто виїхав після розкуркулення; г) ті, хто, не будучи розкуркуленим, виїхав з села, щоб запобігти розкуркуленню [12, 58].

Згідно з цими критеріями, райвиконками та сільради розглядали справу кожної родини, що повернулася до села. Проте, крім вищезазначених методів державної боротьби з масовим виїздом селян та їхніх родин у пошуках кращої долі, застосовували ще метод заслонів на дорогах. Для цього залучали місцевих активістів. Останні ж, у власних інтересах та бажанні потрапити в ласку до місцевого керівництва, „ретельно” несли вахту. Тому випадки зради рідних людей у цей час стають звичайним явищем. Зі свідчення громадянки Ф. Мазур: „Мені довелося затримати власного брата. Брат хотів втекти за кордон. Начальник застави дав мені допомогу і ми затримали його. Я не могла пустити його за кордон... Це мій обов'язок перед Батьківщиною” [13, 17-19].

Слова жінки – доказ того, що за часів радянської влади з мораллю відбулася певна трансформація. Мораль, природно, не скасували взагалі, але поставили на інше, підлегле місце. Вона підпорядковувалася інтересам класу, загальної соціалістичної справи. У 1920-х рр. В. Ленін, звертаючись до молоді, визначив модель суспільно-політичної поведінки борця за соціалізм: „Всяку таку моральність, взятую з позалюдського, позакласового поняття, ми заперечуємо. Ми говоримо, що це обман, що це шахрайство і забивання розуму робітників та селян в інтересах поміщиків і капіталістів”, „... наша моральність підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату”, „в основі комуністичної моралі лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання” [14, 76-77].

Щодо шлюбно-сімейних відносин такий випадок засвідчував становлення нових пріоритетів у світогляді особистості, що мало тяжкі результати. Сім'я як спілка подружжя, батьків і дітей, сестер і братів, близьких і далеких родичів у 1930-х рр. руйнувалася. Держава регламентаційними методами викорчувала із свідомості українців поняття сімейної моралі і сталих сімейних пріоритетів, методично нищила систему ціннісних орієнтацій сім'ї й особистості та пристосовувала їх до соціалістичних потреб влади й нового суспільства. Регламентаційні обмеження селянських родин (бідняків, середняків, куркулів, одноосібників) при виборі трудової діяльності, отриманні правового захисту, дозволу на територіальну міграцію перетворювали українську родину на новий осередок комуністичного суспільства, який мусив існувати під гаслом: „Щастя всіх досягається за рахунок щастя кожного. Будьте як усі, аби бути щасливим” [15, 9].

Отже, політика радянської влади щодо моралі та світогляду селянських родин у радянській Україні 1930-х рр. була спрямована на трансформацію морально-ціннісних імперативів суспільства і

сімейних відносин через зміну механізму соціального надбання, пропаганду нової моралі, введення нового світогляду на побут, культуру тощо. Чітко прослідковується ідеологічна установка на деприватизацію сім'ї її повну залежність від державних органів влади. Це, звичайно, не означає, що зовсім нічого не цементувало родинні відносини. Існували, хоча й суперечливі, норми політичної системи, радянські норми моралі тощо. Але селянські сім'ї були зайняті проблемою виживання набагато більше, ніж збереженням механізмів соціальних наслідувань вікових звичаїв сімейного життя. Це засвідчують події 1930-х рр.

1. Кульчицький С.В. *Сталінізм на Україні 20 – 30-ті рр.* – К.: Наукова думка, 1991.
2. Кульчицький С.В. *Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)*. – К.: Вид-тво Дім „Альтернативи”, 1999.
3. Касьянов Г.В. *Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті рр.)*. – К., 1991.
4. Білас І.Г. *Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953*. – К., 1994.
5. Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)*: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – Т. 1.
6. Шаповал Ю.І. *Людина і система: / Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні/ – /Ін-т національних відносин і політології національної АН України. – К., 1994.*
7. Костюк Г. *Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження дослідника*. – К., 1995.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4275.
9. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5249.
10. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5489.
11. *Женщины красноармейцу // Укроста. – 11 августа, 1920. – № 43.*
12. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6273.
13. *Колгоспники на охороні колгоспів / [упорядн. З. Марголіс, Я. Емануїлов]. – К.: „На варті”, 1936.*
14. *Висоцький В.І. Історичні аспекти в географічних назвах Донбаського регіону // Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки – 2000. – № 2 (24).*
15. *Блакитна книга. Становище геїв і лесбійок в Україні. – Центр „Наш світ”. – К.: Нора-Прінт, 2000.*

В.С. Лозовий

СПРИЙНЯТТЯ СЕЛЯНСТВОМ БІЛЬШОВИКІВ ТА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

Після здобуття Україною незалежності вітчизняні історики посилили увагу до вивчення проблем Української революції 1917–1921рр., однак „практично перестали займатися історією більшовизму” [1, 89]. Відтак, цей політичний феномен потребує подальших досліджень. Метою статті є аналіз сприйняття народними верствами більшовизму як політичного руху і влади Рад як органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату та бідного селянства. Об'єктом дослідження виступає українське селянство; предметом – його ставлення до більшовиків у період Директорії УНР.

В українській історіографії одну з перших спроб ґрунтовного історіософського осмислення більшовизму зробив О. Рєєнт. Визначаючи динаміку і характер соціальних процесів, що мали місце в 1917–1921 рр., він дійшов висновку, що більшовизм був спробою подолати внутрішній розкол суспільства, „викликаний надмірною лібералізацією і монополізацією” і повернутися „до ідеалів гармонії сільської общини...” [2, 31]. Особливості взаємин українського селянства та Радянської влади в революційний період досліджував О. Михайлюк [3]. Згідно з новими методологічними засадами, історію більшовизму та Радянської влади в Українській революції висвітлено в низці узагальнюючих праць останнього періоду [4; 5; 6]. Однак у запропонованому формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

Як відомо, в більшовизмі проблема влади була центральною. В. Ленін розробив концепцію соціалістичної революції і побудови сильної держави. Після Лютневої революції, висунувши гасло „Вся влада Радам!”, він стверджував, що через Ради повинна втілюватися „безпосередня і пряма демократія” трудящих. Нова влада має постати з ініціативи самого народу, „який самочинно творить демократію по-своєму, який не дожидається...” коли будуть написані „проекти законів для парламентської буржуазної республіки...” [7, 158]. Щоб захопити владу, потрібно було розхитати державну систему, послабити владні структури, поглибити господарську розруху і суспільну дезорганізацію. Для досягнення своєї мети більшовики використали демократизацію суспільного життя, оскільки було зрозуміло, що в країні з авторитарно-репресивними традиціями демократія швидко перетвориться в охлократію, а відтак в анархію. В. Ленін заявляв, що поширення анархії було б добре, оскільки „це прискорило би перемогу комунізму над капіталізмом та його владою” [8, 23]. Підштовхуючи стихію демократизації, більшовики наголошували, що вона повинна мати не загальносуспільний, а класовий вимір. Вони декларували підтримку селянського розуміння народовладдя, яке створюється самими селянами і яке не підпорядковується вищим владним структурам. В період Центральної Ради класовість селянських органів управління, їхня антибюрократична та антиєтатистська налаштованість призвели до розриву владної вертикалі, неможливості втілювати державне керівництво на місцях.

Бачення селянами назви владних структур і відповідно їхньої сутності віддзеркалюють інформації з місць, де зазначалося, що селяни бажають, щоб владні функції втілювали Ради, оскільки „Рада відає всіма громадськими ділами, які в окрузі і народному житті” [9]. Патріархальна і багато в чому архаїчна свідомість селян особливими смислами наділяла слова-поняття, з якими в них пов’язувалися певні позитивні або негативні асоціації. Відтак, назва Рада асоціювалася в селян з українськими історичними формами народоправства, що характеризувалися рівністю та демократизмом – вічем(сходом), як Радою представників усіх родин села і сприймалася хліборобами, як найбільш відповідний їхнім сподіванням владний устрій, що містив поняття „радитися всім, вирішувати спільно”. До того ж

досить численні селянські організації Селоспілки, в яких домінували українські есери, закликали створювати Ради селянських депутатів, як безпосередніх захисників інтересів хліборобів. Відтак, своєю пропагандою українські організації і партії самі призвели до повної легітимзації Рад, як органів влади у свідомості селян [10]. Селяни розглядали Ради як спадкоємців станово-патріархальної традиції місцевого самоврядування у вигляді сходу. Тому й більшовицьке гасло „Вся влада Радам!” сприймалося як своє, а більшовики – як партія, що бажає справжнього народовладдя.

Після завоювання влади Директорією, яка проводила соціалістичну політику і проголосила „трудоий принцип” формування владних структур, більшовицький рух в Україні не зменшився. Схожість певних ідеологічних засад і аграрної політики, майже однакова риторика: „трудящі, соціалізм, земля і воля” тощо дезорієнтували населення, але позитивний образ більшовизму домінував у його свідомості. З місць доповідали, що більшовицькій агітації протистояти неможливо [11, 156]. Прихильники В. Леніна, звинувачуючи Директорію в буржуазності, закликали скинути її владу. Різницю в сприйнятті сутності влади між Директорією та Раднаркомом влучно визначила преса, яка, коментуючи ситуацію, що склалася, писала: „Більшовики звертаються до темної маси „Вся влада Совітам!”, коли маси той лозунг розуміють, як заклик до повного своєволля” [12]. Широкий загал ігнорував будь-які владні структури УНР, не сплачував податків. Наростала хвиля анархії. Більшовики підтримали радикалізацію мас, підштовхуючи її, довели до крайньої напруги і, захопивши значну частину України, надалі намагалися запровадити „твердий” режим. Захоплення більшовицькою ідеологією закінчилося при ознайомленні з більшовицькою практикою: коли вони почали укріплювати владу жорстоким терором, викачувати з села ресурси і втілювати свою програму колективізації сільського господарства. Віра селянства в те, що більшовицька влада – це влада самого народу, при якій він буде жити так як хоче, тобто без втручання держави, зокрема реквізицій хліба, податків, мобілізацій, сильно похитувалася. Почалися численні повстання, особливо тих частин, які раніш перейшли від Директорії до більшовиків. У травні 1919 р. констатувалося, що становище Радянської влади на селі непевне і в багатьох селах ставлення до більшовиків вороже. На зборах селяни зі злобою заявляли: „Гірше попереднього царизму стало, нам не дають говорити, надзвичайка заарештовує без всякого розбору”. Скажімо, з Кам’янецьчини на Поділлі доповідали: „в перші часи ставлення населення до Радянської влади було співчуваючим, тепер же негативне через численні реквізиції” [13, 34].

Особливе незадоволення селянства викликало запровадження комун. Український селянин у своєму індивідуалізмі виступав за закріплення землі в особисте спадкове користування. У 1917–1918 рр., відгукуючись на заклик більшовиків ділити землю, селянин думав, що вона залишиться в нього фактично назавжди. Але коли більшовики намагалися усупільнити ділянки і створити колективні господарства, могутня хвиля повстань прокотилась Україною як вияв протесту проти наруги над споконвічною селянською мрією.

Українські селяни розуміли „комуну” лише як тимчасове об’єднання худоби і реманенту для спільного обробітку на певний час, але не як колективізацію усієї селянської землі для постійного спільного господарювання. Вони заявляли: „Комуною ми й раніш робили – спрягалися ті, хто не мав худоби, плуга тощо. Тому артіль потрібна не така, що комітети усю панську землю залишать собі”. Відтак, організація комун та об’єднання землі викликало різкий спротив. Селянські агітатори малювали найжахливішу перспективу, що „більшовики зроблять у селах комуни, і бараки, і кухні” [14, 105зв.], тобто запровадять повне усуспільнення та колективізацію. Хіба міг на таке згодитися український селянин-одноосібник? З повітів надходили свідчення, що „селяни дуже бояться комун”. Відтак, у деяких регіонах (на Полтавщині) селяни розстрілювали пропагандистів комуні.

Політика більшовиків була суголосна з прагненнями селян лише в тій частині, де мова йшла про соціалізацію землі. Коли більшовики почали її усуспільнювати, селяни різко виступили проти цього. І навіть там, де більшовики не встигли запровадити комуни, селяни, які чули про них, ставилися негативно до ідеї колективізації. Оскільки в хліборобській напівархаїчній свідомості світ бачився в спрощеній дуальній опозиції „добро-зло”, діяльність більшовиків-комуністів, як носіїв певного позитивного соціально-політичного феномену (Радянської влади) не сприймалася у діалектичній єдності, оскільки влада Рад не могла творити „зло”. Тому селянська свідомість відділила „праведне” від „грішного”: більшовики виступали за аграрну соціалізацію, народну Радянську владу, а комуністи заводили ненависні комуни, викачували хліб тощо. Це призвело до численних констатацій з місць, що „селяни проти комуністів, але за більшовиків” [15, 2,7,9,13,53]. Також невідповідність більшовицької політики селянським ідеальним установкам та прагненням знову ж сформувала „стереотип підміни” і вони стверджували „що зараз були не більшовики, дійсні більшовики того б не зробили, що робили сі” [16, 6-7].

Піднімаючись на боротьбу з більшовиками, селяни все ж підтримували Радянську владу, оскільки вважали її народною та „антипанською”. Масовий повстанський рух проходив під гаслами „Вся влада – народу. Мир хатам війна палацам!” та „Хай живе Радянська влада!”.

Селяни стверджували, що вся повнота влади повинна належати народу через Ради різних адміністративно-територіальних рівнів, але не більшовицького типу. Хлібороби зауважували несправедливість виборчого права більшовицьких совдепів і наполягали на пропорційному представництві в Радах. Коли повстанці під гаслом „Ми за Радянську владу, але проти комуністів!” захопили владу на Брацлавщині, вони провели вибори до повітової Ради, більшість депутатів якої склали селяни (за більшовиків серед депутатів було 36 робітників і 24 селянина) [17, 21,60].

Влада, втілювана більшовиками в 1919 р., часто сприймалася широким загалом як панування іноетнічних елементів над українцями. Відтак серед повстанців досить поширеним був заклик: „Геть іноземне засилля, комуністів, євреїв. Хай живе

Радянська влада!”. Селяни, пов’язуючи більшовизм з євреями, казали: „не руські то люди комісари” [17, 268]. Г. Клунний пояснює це таким чином. Український селянин „поважає фізичну працю”, євреї жили з торгівлі, а до цього заняття хлібороби ставилися зневажливо. „Коли же в революцію євреї не пішли до продукційної праці, а частина їх опинилася у владі (партія і радянський апарат), то селянство легко пішло на провокацію і виставило владі обвинувачення в її нетрудовості і спиранні на спекулянтські елементи... Для селянина, який цілий свій вік тяжко працює, ніяк не зрозуміло, чого і в державі працюючих нетрудовий торгаш має більше громадянських прав, ніж він” [18, 37]. Отже, певні антиєврейські настрої, які відбилися на сприйнятті більшовизму, базувалися на „трудовому” підході до суспільної якості людини, тобто мали передусім соціальне, а не національне підґрунтя.

Влітку 1919 р. у регіонах, де населення про політику Раднаркому судило здебільшого за гаслами, а не діями, багато сіл були майже зовсім більшовицькими. Однак, зазнавши більшовицького „господарювання”, селянство відмовляло їм у підтримці. Вказану трансформацію селянських настроїв підтверджують більшовицькі документи, в яких констатувалося, що завдяки грабункам і самочинним реквізиціям частин Червоної армії настрої селян різко змінюються на користь С. Петлюри. Констатувалося, що український уряд „завжди називають своїм в протилежність до більшовицького” [19, 30]. Однак надалі втрутився „білогвардійський” чинник. Селяни-повстанці боячись, що з приходом Денікіна відновиться поміщицька власність на землю, вістря своїх атак спрямували на „добровольців”. Врешті „страшна” втома від війни та громадянського протистояння призвела до значних трансформацій масової свідомості. Селяни побачили, що анархічна свобода, існування без твердої влади, не дає можливості щасливо зажити у власному „локальному світі”, а призводить до розрухи, насильства, соціального розвалу. Відтак психологічно вони були готові сприйняти будь-яку владу, яка заведе „твердий порядок” [20, 164,68, 135]. Терором та репресіями таку владу втілили більшовики.

Таким чином, в період Директорії УНР більшовики вживали заходів щодо зміцнення влади. Щоб приборкати анархізоване селянство, вони почали наводити жорсткий, репресивний порядок та втілювати комуністичну ідею колективного господарювання. Оскільки це не співпадало з ментальними настановами селян, почався масовий антибільшовицький повстанський рух. Однак Радянська влада залишається для селянства ідеальною моделлю владних відносин і уособленням народовладдя. Відтак, спостерігається ефект відділення в селянській свідомості Радянської влади від більшовиків. Але 1917–1918 рр. створили настільки ідеалізований образ більшовиків-захисників народу, що селянство у 1919 р. не могло повірити, що насильство та вилучення ресурсів чинять ті ж самі більшовики. Видно народним масам важко було розлучитися з мрією про „щасливе життя”, яке йому обіцяли в 1917 р. прихильники В. Леніна, тому вони відсепарували більшовиків від комуністів і останні акумулювали в собі весь негатив більшовицької репресивної політики. Більшовизм

зберігав свою привабливість в регіонах, де про нього судили за гаслами, і різко втрачав популярність там, де втілювалася політика диктатури пролетаріату, продрозкладки, запровадження комун.

1. Верстюк В.Ф. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004р.). – К., 2005.
2. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – К., 1994.
3. Михайлюк О. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917-середина 1920-х років) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XIII. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001.
4. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999.
5. Політична історія України XX століття: У 6 т. Т.2. революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко. – К., 2003. – Т. 2.
6. Українська революція і державність (1917-1920рр.). – К., 1998.
7. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції (проект платформи пролетарської партії). – ПЗТ. – Т.31.
8. Федотова В.Г. Анархія і порядок. – М., 2000.
9. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 8 июня (№39).
10. Народня воля. – 1917. – 17 травня (№5).
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. Громадянин. – 1918. – 26 грудня (№3).
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 36.
15. ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 116.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 59.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 71; Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 116.
18. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні. – К, 1921.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 6.
20. ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 89; Ф. 1078. – Спр. 5. – Оп. 2; Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 76.

А.В. Мазуркевич

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ ЯК ПОКАЗНИК ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 60-х – 80-х рр. XX ст.

Важливе місце в розбудові незалежної України відведено розвитку села, яке залишається одним із основних осередків життя нашої держави. Українське село завжди було колицею української культури, саме воно є творцем та носієм неповторних і самобутніх традицій українського народу, які передаються з покоління в покоління. Культура на селі виступала як форма буденного життя людини. Адже для міста характерна культура широкого вжитку, яка практично не зберігала традиції пращурів, навпаки на фоні хаотичного життя

традиції зникали з свідомої пам'яті населення. Саме селу належить право збереження національної культурної спадщини, яка підтримує різноманітність світової культури.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена ще й тим, що нині, з поглибленням кризових явищ загальноекономічного характеру на селі загострюється демографічна криза, зростає безробіття селян, знижуються реальні доходи сільського населення, більшість якого опинилася за межею бідності, оплата праці в сільському господарстві значно нижча, ніж в інших галузях економіки. В цих умовах проблема прискорення формування розвитку соціальної інфраструктури села стає вирішальною. З цього погляду важливим є не лише оптимальна організація сільськогосподарського виробництва, а й задоволення інших, у першу чергу культурних потреб українського селянства.

Торкаючись лише однієї з сфер життя сільського населення, зокрема рівня розвитку закладів культури, автор намагається прослідкувати взаємозалежність між даною сферою життя сільського жителя і процесом зникнення сільського соціуму. Адже формування сильної особистості, яка спроможна будувати своє життя та керувати відповідною діяльністю, відбувається під впливом лише позитивних чинників, зокрема високого рівня освіти, культури, економіки, матеріального забезпечення тощо.

Це актуалізує всебічне вивчення глибинних процесів і змін, що відбувалися в житті українського села в минулому, а саме, відтворення дійсної картини розвитку та діяльності закладів культури.

Автор статті поставив за мету проаналізувати рівень розвитку закладів культури як показника якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х рр. XX ст. Об'єктом дослідження є селянство України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х рр. XX ст., а предметом – рівень розвитку закладів культури та висвітлення культурної сфери життя сільської людини, зокрема її відпочинку у вільний від роботи час.

Природно, що невелика кількість історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагає звернення автора до досліджень більш загального характеру, в яких, з тією чи іншою мірою, досліджується проблема рівня розвитку культурної сфери життя та відпочинку сільського трударя.

Ряд праць висвітлюють добробут життя сільського населення України з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Вони описують покращення рівня життя селян на прикладі соціально-побутових, культурно-просвітницьких умов. Такий підхід застосовували у написаннях монографій Л.Д. Вітрук, О.А. Завадська, В.С. Петренко, І.М. Чаварга [1, 126].

Як правило, праці радянського періоду були доволі об'єктивними із цитуванням марксистсько-ленінських принципів. Названі риси значною мірою прослідковуються в дослідженнях М.І. Бушина. На противагу автор використовує значний фактичний матеріал, який є достатньо цінним для нашого дослідження [2].

Про умови культурно-побутових потреб сільського населення України в досліджуваній період описує у своїй статі Л. Падалко [3].

Певний внесок у вивчення проблем культурно-освітнього рівня сільського населення вніс Л.А. Шевченко. В її працях розкриваються форми і методи діяльності культурно-освітніх установ, проблеми загальноосвітньої та професійної підготовки населення [4]. Подібні питання були узагальнені і в монографії ще одного українського дослідника – Б.П. Яремченка [5].

Утвердження в історичній науці методологічного плюралізму сприяло появі праць та досліджень, які відійшли від радянської ідеології і на основі різноманітних джерел висвітлюють проблему розвитку культури в українському селі в досліджуваний період, дещо в іншому історичному ракурсі. Названі риси прослідковуються в дослідженнях Г.Г. Кривчика, В.М. Даниленка, І.І. Дробота, В.К. Барана, В.М. Литвина, Н. Жуланіча, Ю.В. Войцехівського та інших [6, 72].

Не менш цінна інформація міститься в двотомній праці „Історія Українського селянства”, в розділі „Розвиток соціально-культурної інфраструктури села” подано значний фактичний матеріал, охарактеризовано роботу бібліотек, клубів, кінотеатрів, музеїв. Значний внесок у дослідження розвитку культурної сфери життя на селі роблять архівні матеріали та статистичні щорічники. Саме на основі цих даних автором здійснено аналіз розвитку закладів культури в сільській місцевості України в досліджуваний період.

Вагому роль у соціально-побутовій сфері села відігравали культурно-освітні заклади. Аналізуючи діяльність сільських закладів культури в період „розвинутого соціалізму”, варто звернути увагу на матеріально-технічну базу цих закладів та розвиток мережі і діяльності об’єктів культури, їхній кадровий потенціал.

Будівництво об’єктів культури велось, як правило, за рахунок двох основних джерел фінансування: із державного бюджету, за залишковим принципом, і відрахувань колгоспів, які відігравали в цьому процесі чи не основну роль. На жаль, більшість сіл України будували заклади культури за свої кошти, а ті поселення, які не мали такої можливості, фактично залишалися без культурної сфери життя. Як правило, під таку характеристику потрапляли „неперспективні” села. Зловісна холодна хвиля „неперспективних” захопила практично майже всі області республіки. Тільки впродовж 1972–1986 рр. з мапи України зникло 1502 села [7, 35]. Населення, якому долею було продиктовано жити в селах, що відносились до категорії „неперспективних”, залишалося за межею культурного розвитку.

Держава створювала, на перший погляд, усі умови для покращення життя селян. В 1966 р. колгоспники стали отримувати регулярно заробітну плату. Поступово до середини 1970-х рр. середня заробітна плата на селі була лише на 10% нижче, ніж середня заробітна плата в місті [8, 404].

Витрати селян на культурно-просвітницькі потреби певним чином впливали на рівень розвитку закладів культури в сільських регіонах України. Як свідчать архівні дані, в 1969 р. витрати на кіно, театри, інші культурно-просвітницькі потреби в середньому на сім’ю становили: в колгоспників – 9 рублів, працівників радгоспів – 11 рублів. Для порівняння: робітники і службовці, зайняті в

народному господарстві, витрачали 30 рублів [9, 17]. Картина практично не змінилась і в 1970 р., де витрати колгоспників на вищезгадані потреби зменшилися до 7,5 рублів [10, 4].

Ситуація кардинально змінилась протягом 1972–1974 рр., оскільки зріс дохід селян. В 1972 р. на культурно-просвітницькі потреби витрати колгоспників становили в середньому на сім’ю – 79 рублів, а в 1974 р. – 89 рублів. Працівники, зайняті в сільському господарстві, витрачали 189 рублів 1972 р. [11, 15–18], відповідно в 1974 – 214 рублів [10, 32–34].

Стосовно розвитку культурної сфери життя спостерігаємо суперечливі тенденції невідповідності вимог суспільства до закладів культури та існуючого рівня їх розвитку. Незадовільна матеріально-технічна база клубних установ та бібліотек проявлялась в наступних фактах: аварійне становище приміщень, розташування таких закладів в будівлях, які були непридатні для клубної роботи, відсутність будь-яких читальних залів для відвідувачів тощо. Не вистачало спеціальних кімнат для гурткової роботи.

В 1968 р. в 2050 селах України, де проживало від 300 до 1000 чоловік, були відсутні стаціонарні клуби [12, 227]. В 4,7 тис. селах з населенням більше 300 чоловік не було масових стаціонарних бібліотек [4, 85].

Залишався великий обсяг незавершеного будівництва, що перетворювалося у довгобуд, склади тощо. На 1986 р. в республіці нараховувалося 67 сільських клубів, які будувалися від 7 до 17 років [13, 80].

Всі галасливі кампанії стосовно зміцнення матеріально-технічної бази установ культури були мало результативними. Для поліпшення справи вони нічого не давали. В 1972 р. 65% сільських бібліотек були розташовані в приміщеннях площею до 50 кв.м., то в 1980 р. 60% сільських бібліотек республіки залишалися в таких же приміщеннях [14, 7].

Отже, незважаючи на низький рівень будівництва закладів культури мережа їх поширення нагадувала певну періодичність: кількість клубних установ та бібліотек постійно змінювалась. Цей процес залежав від багатьох чинників: наявність коштів, місця для будівництва і головне – приналежність села до групи „перспективних” або „неперспективних”.

До 1960-х рр. основною культурною новобудовою у сільській місцевості був клуб, в наступні роки на його місце постає сільський будинок культури, який будувався за типовим проектом, що передбачав приміщення для роботи гуртків, читальний та концертний зали тощо.

На середину 1960-х років клубних установ по Україні налічувалось 22497, то на 1980 р. їх кількість зменшилась до 21981. Щодо бібліотек, то тут картина мало чим відрізнялась. На 1965 р. налічувалось по Україні 19763 бібліотек, а на 1980 р. їх стало 19116 [15, 26]. Проте книжковий фонд сільських бібліотек збільшився вдвічі – з 93,4 млн. до 188,1 млн. примірників. Усі сільські бібліотеки були об’єднані на базі основної районної в єдину систему із спільним фондом і штатом працівників [16, 123].

Основними видами культурного дозвілля сільської молоді залишалися вечори танців та перегляд кінофільмів. Проте за числом відвідувань кіносеансів село відставало суттєво від міста. На початку 1970-х рр. на одного міського мешканця припадало 20 кінопереглядів, а на сільського – 16 [17, 30]. У 1960 р. сільське населення обслуговувало

11,3 тис. стаціонарних і 4,5 тис. пересувних кіноустановок. Їх кількість до кінця 1980-х рр. зросла вдвічі [16, 123]. Діяльність кіномережі на селі мала ряд проблем: села не забезпечувались належною і якісною кіноапаратурою, як правило, вона була уже застарілою або не в кращому стані, інколи взагалі відсутня. Щодо репертуару демонстрації фільмів, то він обов'язково узгоджувався з парткомами колгоспів чи радгоспів.

Не менш важливу увагу компартійні організації приділяли розвиткові мережі музеїв. Але пріоритет на себе брало місто, а сільські регіони фінансувались за залишковим принципом. В більшості випадків на розбудову таких закладів культури не вистачало коштів не лише в держави, але й в колгоспів та радгоспів. Проблеми, що торкалися клубів та бібліотек, переслідували процес будівництва музеїв. Тому найчастіше сільська молодь відвідувала музеї у містах або в районних центрах.

Кадровий потенціал закладів культури був одним з найбільш важливих питань. По-перше: не вистачало кваліфікованих і досвідчених працівників в даній галузі. По-друге: відсоток працівників з вищою і середньою спеціальною освітою був низький. По-третє: молоді спеціалісти, що закінчували відповідні інститути за рахунок коштів колгоспу чи радгоспу, часто не повертались у село, або працювали не за спеціальністю через різноманітні обставини. По-четверте: часто працівникам закладів культури доводилось виконувати не лише свою роботу, а додаткову, яка взагалі не входила до їхніх обов'язків. Їхня праця жорстко контролювалась відповідними органами.

Якісна характеристика працівників культури мала далеко неідеальний вигляд. У закладах культури кадри із спеціальною освітою становили лише 32%. Питання підготовки цієї категорії працівників вирішувалось через десятимісячні курси [18, 27]. В 1985 р. 78% працівників культури мали вищу і середню освіту [19, 13]. На початку 1971 р. в сільських клубних установах республіки працювало 26154 чоловіки, з них 1103 працівники мали вищу і 23056 – середню освіту, 1995 чоловік мали незакінчену середню освіту. Дещо поліпшився склад бібліотечних працівників: з 18258 працівників 702 чоловіки мали вищу, а 14510 – середню освіту [13, 75]. Держава не забезпечувала працівників культури відповідними умовами проживання, високою зарплатнею та соціальною захищеністю. Відсутність кваліфікованих кадрів не давала можливості реалізувати культурний потенціал села.

У 1960–1980-ті рр. функції закладів культури зумовлювались суспільно-політичними завданнями існуючої системи. Клуб, бібліотека, музей фактично були перетворені в ідеологічні заклади, які напряму підпорядковувались державному управлінню, поступово перетворюючись на заклади тоталітарного типу [20, 503].

Діяльність установ культури зводилась до таких напрямів роботи: проведення масових заходів, які включали в себе лекції, концерти, тематичні вечори, гуртки тощо. Лекції і концерти часто відзначались нудною і безглуздою програмою, за участю партійних пропагандистів, які уміло нав'язували народу програму розгорнутого будівництва комунізму. В бібліотеках проводились загальні та індивідуальні читання одноманітної,

заідеологізованої літератури. Не вистачало науково-популярної, дитячої, довідкової літератури.

Інертність у роботі багатьох закладів культури призвела до втрати ними авторитету і популярності, загострення проблем організації дозвілля населення, до скорочення числа відвідувачів і зниження масової художньої самодіяльності.

Байдужість радянської держави до духовних запитів сільського населення, залишкове фінансування сфери культури, недооцінка зміцнення її матеріальної бази, упущення в роботі з кадрами породжували значні проблеми в культурному розвитку села. Культура як провідний засіб духовного самобудівництва особистості виявилась затиснутою в ідеологічні рамки.

1. Мазуркевич А.В. Оцінка радянської історіографії з питань рівня і якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х років ХХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип.17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. редакцією проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2009.
2. Бушин М.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: На материалах Украинской ССР. – К.: Высшая школа, 1987.
3. Падалко Л. Удовлетворение культурно-бытовых потребностей сельского населения - важный фактор повышения эффективности производства // Экономика Советской Украины. – 1988. – №8.
4. Шевченко Л.А. Повышения культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма: на материалах УССР. – К.: Техника, 1985.
5. Яремченко Б.П. Культурные преобразования советского села в современных условиях. – К.: Высшая школа, 1984.
6. Мазуркевич А.В. Рівень розвитку дошкільних закладів освіти як показник якості життя сільського населення України в 60-х – 80-х роках ХХ століття // „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип.16. – Рівне, 2009.
7. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). - К.: ІСДО, 1995.
8. Хоскин Джеффри История Советского Союза 1917–1991. – М.: Вагриус, 1995.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО) . – Ф.Р. 585. – Оп. 24. – Спр. 1655.
10. ЦДАВО України. – Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1945.
11. ЦДАВО України. – Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1937.
12. ЦДАВО України. – Ф.Р. 2. – Оп. 13. – Спр. 744.
13. Войцехівський Ю.В. Інтелігенція українського села: 1960-ті - 1 половина 1980-х рр. – К.; Бердянськ, 2004.
14. Колпанова О.В. Учреждения культуры и коммунистическое воспитание трудящихся на современном этапе. На материалах Украинской ССР. – К., 1989.
15. Дробот І.І. Жулканич Н. Соціальний розвиток карпатського села (1965 - 1990-ті рр.). - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008.
16. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті роки ХХ ст.). - Дніпропетровськ, 2001.
17. ЦДАВО. - Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1330.
18. Центральний державний архів громадських

- об'єднань України (далі - ЦДАГО). – Ф.1. – Оп. 31. – Спр. 3210.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2274.
20. Історія українського селянства. У 2-х томах. – Т.2. / О.В. Андросук, В.К. Баран, О.М. Веселова. - К.: Наукова думка, 2006.

О.В. Михайлюк

ВЗАЄМИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ І ВЛАДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Взаємини між селянством і владою в Російській імперії та на її Українських землях на початку ХХ ст. неоднозначно трактувалися вже сучасниками. Залежно від ідеологічних поглядів вони акцентували конфронтаційний чи патерналістський бік цих взаємин. Однак більшість авторів визнавали „наївний монархізм” селян, незважаючи на своє ставлення до цього явища. В історіографії радянського періоду вся пореформена історія селян трактувалася як поступове звільнення від „кріпосницьких традицій” та „монархічних ілюзій”, основна увага приділялася класовій боротьбі селянства [1; 2; 3]. Починаючи з 1990-х рр. погляди на історію селянства суттєво змінилися. Окремими російськими істориками були визнані: роль громади і общинного менталітету селянства, традиціоналізму селянського світогляду, збереження монархічних традицій тощо [4; 5; 6; 7; 8]. Сучасні українські автори, які торкаються цієї тематики, підкреслюють залежне становище селян, їхню станову нерівноправність, залежність від опіки чиновництва тощо, чи, хоча й визнають селянський монархізм, абсолютизують етнічну самобутність українських селян, пояснюючи цим їхнє негативне ставлення до імперської влади [9; 10; 11].

В пропонованій статті на основі соціокультурного підходу та застосування культурно-семіотичного методу, який передбачає апеляцію до внутрішньої позиції самих учасників історичного процесу [12, 11], робиться спроба загального аналізу селянських уявлень про владу та взаємин між владою та селянством. Досить плідним в цьому плані вбачається застосування поняття „соціокультурного способу володарювання”, центральним аспектом якого постають соціокультурні уявлення про владу [13, 6]. Об'єктом наукової розвідки є селянство українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст.; предметом виступають взаємини селян з державною владою.

Історично склалося так, що селяни вже через рід своїх занять потребували захисника, покровителя, хазяїна. Це, власне, і стало одним з факторів формування селянства як окремої залежної суспільної верстви. Самі умови селянського існування тісно пов'язані зі стабільністю державного устрою. Внутрішня економічна структура селянської спільноти також залежить від його взаємин з „великим суспільством”, з державою. Держава авторитарно узаконює й реалізує цю структуру. Виробничо-споживчий баланс як звична основа позачасового і ізолюваного існування не виключав, а припускав патерналістське ставлення селян до влади.

Бюрократії було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його

основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту з боку держави. Переважно такі погляди поділялися правлячими колами Російської імперії. Принцип опіки охоплював всі сторони життя селян [14, 3-4; 15, 174; 16, 12]. Практично до 1917 р. серед політичної еліти Росії панувало переконання в патріархальності, релігійності і особливого роду монархізмі селянства, внаслідок чого селяни ставилися до влади цілком лояльно. Такий підхід був традиційним, і тому, як правило, в період придушення селянських виступів уряд вбачав своїм завданням пошук „возмутителів”. Представники влади вважали, що боротися слід не з селянством і не „за селянство”, а проти тих зовнішніх сил, які намагаються скористатися його природною довірливістю і духовною нерозвиненістю [17, 36].

Правлячі кола країни повинні були зважати на життєві інтереси селянства, у протилежному разі виникала загроза стабільності держави. Уряд, керуючись патерналістськими традиціями, завжди намагався пом'якшити вплив ринку на селянство – чи то шляхом збереження особливого земельного фонду для селян, чи то шляхом встановлення мінімального та максимального розмірів селянських володінь [18, 266]. Влада як загальноовизнана монополія на насильство завжди була сполучена з очікуваннями, що вона ж не дасть померти з голоду в екстремальних обставинах. Як писала газета „Подольнин”, селянство розглядає допомогу держави у випадку неврожаю як своє невід'ємне право [19]. На початку ХХ ст. держава намагалася створити систему відносно стабільного продовольчого забезпечення сільського населення. Заходи допомоги на випадки неврожаїв і голоду законодавчо регулювалися й здійснювалися в загальнодержавному масштабі. Вони зводилися до двох основних напрямів: нагромадження продовольства в благополучні по врожайності роки й роздача їх у позичку й частково як безповоротну допомогу в періоди неврожаїв. Створена система була недосконалою й не могла повною мірою усунути наслідки неврожаїв, але незважаючи на існуючі бюрократичні формальності в порядку надання допомоги, земські й селянські продовольчі установи надавали досить істотну й своєчасну продовольчу й фінансову підтримку потерпілому від неврожаїв і голоду сільському населенню [20; 21; 22]. Втім, багато авторів вважають, що державна підтримка селянства завжди запізнювалася та була недостатньою за розмірами для запобігання голодної смертності на селі [23, 22; 24, 122-123].

Державна влада намагалася відігравати роль справедливого судді і далеко не завжди стояла на боці землевласників, управляючих чи чиновників у їх конфліктах та тяжбах з селянами, чи, принаймні, з розумінням ставилася до селянських проблем. Представники влади намагалися впливати на землевласників, якщо ті встановлювали непомірно високі орендні ціни, несправедливо утискали селян. Селяни постійно зверталися до органів влади зі всілякими скаргами та клопотаннями. На випадок конфлікту селянина з громадою, односельцями, землевласником, земським начальником тощо він мав право апелювати до повітового з'їзду чи губернського присутствія. Якщо дія начальства

суперечила уявленням селян про справедливість, це викликало потік скарг у вищестоящі органи. В своїх клопотаннях вони могли доходити до вищих інстанцій, в окремих випадках селянські уповноважені навіть удостоювались аудієнції царської особи [25, 910-913]. Якби влада була визнана селянами нелегітимною, скарги і прохання навряд чи стали б масовим явищем.

Держава повинна була опікуватись селянами і захищати їх, зокрема від руйнівних ринкових відносин, „язви пролетаріатства”. Держава повинна була опікуватись тим, щоб селянин залишався землеробом. Але селянин мав бути не тільки землеробом, він мав залишатися саме селянином. Недостатньо було забезпечити його матеріальне існування, треба було зберегти і духовну селянську сутність [16, 15; 26, 216]. Як зазначав В.І. Ленін, до 1905 р. самодержавство провадило лінію Каткова й Победоносцева, намагаючись подати себе в очах народних мас таким, що стоїть „над класами”, охороняє інтереси широкої маси селян, оберігає їх від збезземелювання й розорення [27, 260].

Переживання влади як сакральної сутності – один з найбільш стійких елементів традиційної свідомості [28]. Еволюція селянського світосприйняття базувалася на зростаючій залежності від природних у соціальних сил, відособлення останніх, що породило інститут посередництва у відносинах з ними. Ідея посередництва, яка лежить в основі селянського сприйняття державної влади, еволюціонувала разом з диференціацією суспільства й перетворилася поступово в ідею заступництва верховного правителя, що здійснює соціальний захист, залишаючись поза селянською спільнотою і над нею [29, 52]. „Вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші, – писав про селян К. Маркс. – Їхній представник повинен разом з тим бути їхнім паном, авторитетом, що стоїть над ними, необмеженою урядовою владою, що захищає їх від інших класів і дарує їм зверху дощ і сонячне світло” [30, 208].

Про монархізм як суттєву рису селянської ментальності писали як численні дореволюційні автори – від монархістів до анархістів включно, так і сучасні [31; 32; 33 та ін.]. „Ніяк не можна заперечувати, – писав Р. Оленін, – що в Малоросії монархізм, незважаючи на більш пізню появу на історичній сцені, пустив досить глибокі корені” [34, 261]. Більшість селян сприймали носія влади позитивно, а державний устрій мислився однозначно у формі монархії, причому абсолютної [32, 259]. Це, по суті, було світоглядною нормою часу. Уявлення про владу та її носія – государя мали переважно релігійно-моральний характер. Влада і віра для селянства чи не однопорядкові явища, покликані здійснити сакралізацію його позачасового, позбавленого внутрішньо усвідомленого телеологізму існування [35, 50]. Обожнення царя знайшло своє відображення у прислів’ях „Не можна землі без царя стояти”, „Бог на небі, цар на землі” тощо. У селянському середовищі був глибоко укорінений міф про „царя-заступника”, але він експлуатувався селянами у власних цілях. Міф про доброго царя нерозривно пов’язаний з міфом про дурного, неповноцінного мужика. Селяни деякою мірою розуміли цей зв’язок і уміли ним

користуватися. Втім, наївний монархізм селян почав втрачати силу вже з кінця XIX ст. [36]

Сучасники зазначають як особливість селянського світогляду віру у всемогутність органів державної влади [37, 354]. Структури влади і навіть форми експлуатації здавалися природними, що не виключало, звичайно, прихованого невдоволення. Е.-П. Томпсон визначав це як „менталітет покірності” [38, 187]. В селян були причини для невдоволення, але не політичним ладом – адже селянину важко було уявити собі інший спосіб правління, як, скажімо, інші кліматичні умови. Природні і політичні явища складають для селянина ряд „зовнішніх” умов життєдіяльності, нещастя того й іншого характеру можуть сприйматися однозначно – як божа кара [39].

Селянський ідеал влади – демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі. Патерналістський деспотизм центральної влади цілком відповідав уявленням селянства про належну владу. При слабкому правлінні створювалися передумови повернення до примітивної волі, що розуміється як право робити що заманеться, без оглядки на встановлені заборони. На думку чиновників, безпосередньо зайнятих в управлінні країною і знайомих із селянськими поглядами, конституційний лад західного зразка означав лише одне – анархію. Селяни розуміють конституцію єдиним способом – у змісті свободи від усяких зобов’язань перед державою; тоді геть податі, геть рекрутчину, геть приватне землеволодіння [40, 134]. Тому в практиці управління принцип підтримування авторитету влади превалював над принципом законності. При цьому сам народ часто був зацікавлений в існуванні суворих, аж до деспотичності, порядків, котрі розумілися ним як благо, принаймні, як менше зло. На думку М.О. Лоського, „Велика Російська імперія з абсолютною монархічною владою створювалася не тільки завдяки зусиллям правителів її, але завдяки підтримці з боку народу проти анархії” [41, 227].

Запровадження органу опіки над сільським самоврядуванням відповідало об’єктивним потребам села кінця XIX ст. Декілька десятиліть післяреформеного розвитку виявили ряд негативних моментів у житті села. Це ріст сільської злочинності, влада „мироїдів” на „п’яних” сходах, слабкість посадових осіб сільського самоврядування і недостатньо ефективна діяльність волосних судів. Сама форма опіки цілком відповідала традиційним установкам селянського патерналізму. Традиції опіки села й християнське сприйняття вської влади як „Богом даної” знаходили своє відображення у ставленні селян до представників владних структур. Якщо розглядати престиж влади як вираз міри згоди селян на підпорядкування, то представники повітового рівня не зустрічали відкритої непокори з боку селян. Йти проти начальства і проявляти неповагу до нього вважалося не тільки злочином, але й гріхом. У повсякденному житті селяни не проявляли явної неповаги до влади ще й тому, що та була досить дистанційована від насущних селянських проблем. Випадки непокори, непослуху мали місце, як правило, лише тоді, коли зачіпалися матеріальні інтереси домогосподарів.

Готовність підкорятися владі сполучилася в селянському сприйнятті з вимогами, які сільське населення пред’являло до її представників.

„Риторика влади” була надзвичайно персоніфікованою, а більш формалізовані і безособові методи управління залишалися для селян чужими й незрозумілими. Влада і управління мислилися в категоріях неформальних відносин: милості, заступництва, покровительства тощо. А „милості” можна досягти, головним чином, шляхом задобрювання, підношення. У селян були досить чіткі уявлення про „справедливість”, якщо побори посадовців перевищували прийнятний рівень. В основі незадоволення місцевим чиновництвом було прагнення селян замінити низовий апарат, демократизувати й позбавити його поліцейських функцій, а також зменшити витрати на його утримання. В будь-якому випадку, селяни чітко розділяли верховну владу і місцевих чиновників, ставлення до яких визначалося насамперед можливістю „домовитися”. Чиновник виступає свого роду посередником між селянами і верховною владою [42, 80].

В екстремальних умовах – неврожаю, голоду, епідемій тощо, селяни звинувачували (заслужено й незаслужено) у всіх своїх бідах чиновників, знову ж таки, апелюючи, головним чином, до верховної влади і покладаючи на неї свої сподівання. Причому, довіра до вищих органів влади в селян була більшою, ніж до місцевих. Селяни спрямовували свою ненависть на місцевих чиновників і вірили в „доброго царя” як вищого суддю, хоронителя закону, носія „управи” на місцевих лиходіїв. „Мужик думає, начебто начальство зовсім не потрібне! Ні царю, ні мужику начальство не потрібне, говорить він, начальство тільки для панів”, – свідчить О.М. Енгельгардт [43, 531]. В.Г. Короленко пише: „...великий государ – насамперед, ворог наявної держави, ворог панів та чиновництва, і перебуває з ними в постійній боротьбі... Це таємнича, безособова сила, що може бути приведена в рух, і тоді неодмінно заступиться за мужиків... Дійти до неї важко, але є якісь особливі слова, які приводять її в дію... Й ті слова, як чарівне заклинання, не завжди знають наймудріші й учені...” [44, 173].

У народу було виразне відчуття певної належної держави [45, 125]. Нездатність влади відповідати певним виробленим у суспільстві нормативам підривала саму основу їхньої влади в цьому суспільстві [46, 12]. Народ заявляє про себе мовою бунту. На думку В.Г. Короленка, котрий був посередником між селянами й адвокатами, які захищали селян під час слідства й суду, доведені до розпачу селяни намагалися хоч чим-небудь „звернути увагу „благодійника царя” на своє становище” [47, 206]. С.М. Степняк-Кравчинський стверджував: „Традиційний монархізм російських селян, який сильно послабшав за останні 20 років, представляється нам, тим не менше, істотним елементом у моральному житті наших селян. Однак було б зовсім невірним вважати його запобіжним засобом проти народних заворушень, бунтів і навіть революції” [48, 19].

Селянський рух весни 1902 р. у Харківській і Полтавській губ. мав „царистський” характер. Після придушення повстання слідчі в основному визнали, що селяни діяли під впливом наївного монархізму [49, 60; 50, 16]. Заклики революційних агітаторів „геть самодержавство!” викликали різко негативну реакцію селян [34, 257-261]. Губернатор Полтавської

губ. князь М.П. Урусов, підкреслюючи вірність народу царю, вказував, що сама „ця віра і це переконання можуть бути причиною дуже небажаних явищ, подати привід до безпорядків” [51, 128]. Селяни по-своєму трактували зміст царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Політичну свободу трактували як свободу бити євреїв як „внутрішніх ворогів Росії” та поміщиків [52; 53; 54, 24]. Сільські бунти, на думку Б.Н. Миронова, служили для селянства „каналом для вираження свого негативного ставлення до офіційної політики, яку народ асоціював не з государем, а з адміністративним апаратом” [7, 256]. Особливістю масових рухів у „традиційному суспільстві” є їхня спрямованість не проти системи в цілому. В русі селянства переважали виступи проти безпосереднього джерела нещастя – поміщиків, комерсантів, місцевих органів влади тощо.

Прояви антимонархічних настроїв були пов’язані з падінням престижу православної церкви й поширенням „вільнодумства” серед селянства. Дослідники звертають увагу на те, що у селі збільшилася кількість справ за обвинуваченням селян в „заочній образі государя-імператора” [8, 84]. Але ці „образи” носили характер звичної інвективи: вони висловлювалися, як правило, в нетверезому стані – „по невежеству и в сильно нетрезвом виде” (якщо подібні висловлювання допускалися в тверезому стані, відповідні органи звертали на це особливу увагу, за існуючими на той час законами це тягло за собою значно суворіше покарання), супроводжувалися нецензурною лексикою і часто сполучалися з антицерковними та антирелігійними висловлюваннями (що ще раз підтверджує тезу про те, що віра й влада для селян явища однопорядкові). До того ж про такі висловлювання доносили на своїх односельців і навіть родичів самі ж селяни. Та й покарання за подібні „злочини” мали більше символічний характер, а то й справи взагалі припинялися – „принимая во внимание, что свидетели знают обвиняемого как человека благонадежного, спокойного” [55; 56].

Ставлення селян до держави було амбівалентним, неоднозначним, в свідомості селянства переплітались віра в царя з недовірою до державних органів, стихійний анархізм зі схильністю до тоталітарної держави. Для селянських мас був характерний не авторитарний, а патерналістський тип політичної культури. Якщо в соціальній організації повсякденного свого життя, у низових інстанціях селяни явно віддавали перевагу демократичним формам, то щодо найвищої інстанції управління державою вони залишалися монархістами [57, 239].

На початку ХХ ст. відбувається активний процес десакаралізації влади, викликаний зростанням малоземелля, вторгненням ринкових відносин, революційною агітацією та, перш за все, поразками Росії у війнах. Образ Миколи II в очах селян став суперечити їхньому уявленню про належного монарха. Однак і відкидання „поганого” правителя цілком вкладалося в рамки традиціоналістської ментальності. І надалі цінності патерналізму в доповненні до репресивного чинника визначатимуть як зміст ставлення селян до влади, так і ступінь прояву політичної лояльності.

Незважаючи на постійно повторювані періоди загострень, ставлення селянства до влади в цілому

вкладається в уявлення про нього як носія ідеології державності. І це пояснює орієнтацію самодержавства на селянство як на масову соціальну опору, його патерналізм у політиці щодо селянства і навіть самий факт збереження самодержавства. В умовах процесу модернізації країни, росту соціальної напруженості в селі відбувається злам патріархального укладу, а традиційні селянські установки, у тому числі й ставлення до влади, зазнають суттєвої еволюції. В цьому відношенні масова поведінка селянства мала в своїй основі, перш за все, реакцію на падіння ефективності державного управління. Але селянські стереотипи – сакралізація влади, очікування патерналістської опіки, прагнення не „законом”, а „милої”, амбівалентність у ставленні до влади тощо виявилися надзвичайно стійкими. Вони проявили себе в подальші періоди історії та стали важливими факторами політичного розвитку суспільства.

1. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: АН УРСР, 1961.
2. Емелях Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. – М.: Наука, 1965.
3. Кабытов П.С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения. – М.: Мысль, 1988.
4. Бокарев Ю.П. Бунт и смирение (крестьянский менталитет и его роль в крестьянских движениях. // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996.
5. Вронский О.Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы „великих потрясений” (1905-1917). – Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2000.
6. Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996.
7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2.
8. Поршнев О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2004.
9. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП „Мошак М.І.”, 2008.
10. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: „Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007.
11. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
12. Успенский Б.А. История и семиотика //Этюды о русской истории. – СПб.: Азбука, 2002.
13. Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. Представления о власти. – М.: Наука, 1995.
14. Крестьянское право по решениям Правительствующего Сената. Алфавитный указатель вопросов, разрешенных по Первому, Второму Гражданскому и Уголовному Кассационным Департаментам и по Общему Собранию Правительствующего Сената за 1863-1912 гг. по крестьянским делам / сост. К.Абрамович. – 2-е изд. – СПб.: Юридический книжный склад „Право”, Б.г.
15. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. 6.
16. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1903. – Т. 1. Свод выработанных комиссией законопроектов.
17. Ланской Г.Н. Крестьянство и власть в России пореформенного периода // Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовской научной конференции 21-22 апреля 1995 г. / Российск. гос. гуманит. ун-т – М., 1995.
18. Мэйси Д.А.Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация // Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А.П.Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004.
19. С.Т. Государственное страхование от неурожая // Подолянин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета. – Каменец-Подольский. – 1913. – 11 июня.
20. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.18. – Оп.18. – Спр. 3, 6, 37, 45, 46; Оп.20. – Спр. 188, 1285, 1286.
21. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 147. – Оп.1. – Спр. 130, 132, 134, 999, 1036, 1037, 1093, 1155.
22. Корнилов Г.Е. Создание системы продовольственного обеспечения населения страны в первой половине XX века [Электронный ресурс] // History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002 – 33-54. – Режим доступа: // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/research/dp/2003/2003cf189.pdf
23. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: Роспект, 1997.
24. Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996.
25. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 664 б.
26. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762-1914 / В.В.Леонтович. – М.: Русский путь. Полиграфресурсы, 1995.
27. Ленин В.И. К вопросу об аграрной политике (общей) современного правительства // Полн. собр. соч. – Т. 23.
28. Яковенко И.Г. Власть в русской традиционной культуре: опыт культурологического анализа [Электронный ресурс] // Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. Семинар № 3. Москва. 26 июня 1996 г. – Режим доступа: http://scd.centro.ru
29. Гордон А.В. Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность. – М.: Наука, 1989.
30. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Соч. 2-е изд. – Т. 8.
31. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). – М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004.

32. Буганов А.В. Отношение к русским царям в народном сознании XIX – начала XX веков // Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002.
33. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. „Черносопелы“, и революция. – М.: Прима В, 1995.
34. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) // Русское богатство. – 1907. – № 1.
35. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.
36. Филд Д. Размышления о наивном монархизме в России от эпохи Пугачева до революции 1905 г. [Электронный ресурс] // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л.И.Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/field.htm>
37. Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня. 1898-1903. Статьи, рефераты, доклады и речи. – СПб.: Библиотека „Общественной пользы“, 1904.
38. Томпсон Э.-П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. [Реферат] // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. Б.и., 1996.
39. Фирсов Б.М. Структуры повседневной жизни русских крестьян конца XIX века (опыт этносоциологического изучения) // Социс. – 1992. – № 4.
40. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1.
41. Лосский Н.О. Условие абсолютного добра. – М.: Политиздат, 1991.
42. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.
43. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. – М.: Мысль, 1987.
44. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины; публикация и комментарий П.И. Негретьова // Новый мир. – 1990. – № 1.
45. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994.
46. Скотт Дж. С. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. Нью-Хэви; Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976 [Реферат] // Отечественная история. – 1992. – № 5.
47. Короленко В. Письма к Луначарскому; комментарии А.В.Храбровицкого // Новый мир. – 1988. – № 10.
48. Степняк-Кравчинский С.М. В лондонской эмиграции. – М.: Наука, 1968.
49. Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – Л.: Наука, 1984.
50. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Х.: Державне видавництво України, 1925.
51. Карпов Н.И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В документах. – Л.: Гос. изд-во „Печатный двор“, 1926.
52. ДАДО. – Ф.11. – Оп. 1. – Спр. 434, 468, 474.
53. Державний архів Херсонської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 56.
54. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр. – Подбери: Видання „Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР“, 1925. – Т. 2. – Ч. 1.
55. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 383, 389.
56. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр. 1087.
57. Громыко М.М. Мир русской деревни. – М.: Мол. гвардия, 1991.

Б.О. Опря

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІАЛЬНОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. аграрне питання було одним із ключових в тогочасному суспільстві. Оскільки джерелом фінансового забезпечення православного парафіяльного духівництва був прибуток від землі, то саме воно опинилося в епіцентрі аграрних проблем. Розмір доходів священиків залежав від багатьох факторів: розміру земельних наділів, готовності парафіян допомогти духовенству в обробітку церковної землі тощо. Крім того, в середовищі духовенства не було однотайності щодо наділення церковних причтів землею. Ці питання знайшли лише часткове відображення в працях таких істориків як І.К. Смолич [1], В.А. Федоров [2], С.В. Римський [3], Г.М. Надтока [4]. Метою статті є висвітлення господарської діяльності православного духівництва. Об'єктом дослідження виступає парафіяльне духівництво; предметом – його господарська діяльність.

Проблема наділу парафіяльного причту землею ставилася протягом синодального періоду неодноразово – кожного разу, коли обговорювалося забезпечення духовенства. Це було спричинено тим, що у такий спосіб влада звикла вирішувати фінансові проблеми, окрім того, земля продовжувала залишатися тим капіталом, якого уряд мав більш ніж достатньо. Щоправда, за таких умов священики нерідко самі змушені були займатися обробітком цієї землі, і за способом свого життя мало чим відрізнялися від селян.

Під час державного розподілу землі, який розпочався в 1754 р., безземельним парафіяльним церквам виділялась орна земля і пасовиська. Однак уже розпочатий розподіл довелося зупинити через відсутність точних інструкцій, а помилки призводили до безперервних скарг невдоволених. Процес розподілу було відновлено лише в 1765 р. У відповідних інструкціях передбачалося виділити для парафіяльних церков, які знаходились на поміщицькій землі, по 33 десятини землі (30 десятин орної землі і 3 десятини пасовища); міським церквам земля не виділялась [1, 367].

У 1829 р. був ухвалений проект Св. Синоду, який передбачав: 1) продовжити наділення землею парафій; 2) збільшити наділи землі для великих парафій; 3) збільшити наділи парафій, які розташовувалися на державній землі, до 99 десятин; 4) будувати будинки для духовенства; 5) підтримувати духовенство бідних парафій шляхом виділення для них субсидій у розмірі 300-500 руб. [1, 368]. За законом кожному причту повинно було належати мінімум 30 десятин землі, але

розподілялась вона не однаково. Якщо на Полтавщині та Чернігівщині наділи ледве сягали норми, то у Таврійській, Херсонській, Волинській, Катеринославській єпархіях вони становили часом понад 100 десятин на причт [4, 48].

Процес наділення землею йшов вкрай повільно. В західних і південно-західних єпархіях здійснювався супротив поміщиків-католиків і новоприєднаних уніатських парафій. Хоча закон однозначно рекомендував виділяти духовенству ділянки землі гарної якості, в одному місці і недалеко від церкви, в житті виходило інакше. Земля не завжди була найкращої якості, складався наділ інколи з 2–3 частин, які розташовувалися на значній відстані від села, інколи до 20 верст [3, 113]. Земля навечно закріплювалася за церквою, але не за причтом, котрий був лише користувачем. Церковна земля не підлягала передачі в заставу, даруванню, продажу, передачі по спадку. Священно- і церковнослужителі, які виходили за штат, втрачали право користування церковною землею [4, 42].

Для своїх потреб духівництво також використовувало лісовий фонд. Проте з метою запобігання зловживанням у цій сфері існував ряд обмежень. Так, відповідно до указу Св. Синоду від 31 серпня 1864 р., для вирубки лісу з метою побудови чи ремонту власних помешкань члени причту церковного повинні були кожного разу звертатися з письмовою заявою до єпархіального керівництва. Коли ж ліс використовувався на дрова для опалення будинку, спеціального дозволу не вимагалось, але було зазначено, що ці дрова повинні використовуватися лише у власних потребах і не можуть продаватися іншим особам [5, 195-196].

Сільське духівництво значною мірою залежало від землі і нерідко особисто брало участь у сільськогосподарських роботах. Така практика викликала невдоволення як з боку самого духівництва, так і з боку сторонніх спостерігачів. Проблема полягала в тому, що священник, обробляючи церковну землю, відволікався від своїх обов'язків. У нього залишалося мало часу і сил на здійснення таїнств, навчання дітей, відвідування хворих, на духовне спостереження за парафією. Священник вимушено ставав фермером на церковній землі, а це передбачало не лише його фізичну працю по веденню господарства, але й виконання ним цілого ряду інших обов'язків. Влітку він вставав дуже рано, будив своїх наймитів і давав їм розпорядження щодо робіт на поточний день. Як фермер, священник мав худобу, яка приносила йому прибуток. Зранку він також мав видати їжу для неї, а також простежити, щоб вона була нагодована і напоєна [6, 551].

Ведення господарства влітку не могло обмежитись роботою постійних робітників; необхідно було найняти на роботу сезонних працівників. Щоб їх знайти, священник був змушений приділити і цьому частину свого часу. Для успішного ведення господарства священнику потрібно було раніше всіх вставати, пізніше всіх лягати. Досить часто він ставав і працював фізично нарівні зі своїми робітниками. З приходом осені і зими наступав порівняно спокійний період для священника-фермера. Проте і в цю пору він теж був зайнятий веденням свого господарства; мав продати свої сільськогосподарські продукти та купити усе необхідне для проведення ремонту в господарстві.

Внаслідок цього священник ставав постійним учасником кожної ярмарки, які відбувалися в недільні та святкові дні. Тут він виступав у ролі торгівця: одне купляв, друге продавав, третє міняв [6, 552].

Як бачимо, коли священник хотів бути справжнім господарем, увесь свій вільний час він приділяв справам господарства. Важливим було й те, що турботи священника, пов'язані з веденням сільського господарства, займали не лише його час, але й його думки. Замість роздумів про моральний стан своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби. Зайнятий у першу чергу власним господарством, священник нерідко з небажанням відривався від своїх занять, щоб виконати функції священника, які від нього терміново вимагалися. А виконуючи їх, намагався скоріше завершити необхідний обряд, щоб швидше повернутися до своїх справ. Віруючі, як правило, бачили таке ставлення панотця до своїх обов'язків і віддячували йому тим самим – небажанням прийти на допомогу чи безкоштовно виконати якусь роботу на церковному полі. Так, у 1875 р. селяни с. Солотвина Житомирського повіту Волинської губернії скаржилися на протизаконні дії священника М. Кушевича, який змушував обробляти його поле безкоштовно, хоча з 1 січня 1868 р. відбування натуральних повинностей сільськими парафіями на користь духовенства в Київській, Подільській і Волинській губерніях було скасовано, з заміною їх грошовим збором. М. Кушевич спонукав парафіян до обробітку своїх земель нотаціями, сварками та навіть погрозами невиконання духовних потреб [7, 1-2]. Аналогічна ситуація склалася у с. Юшеш Київського повіту в 1875 р. Тут парафіяльний священник Я. Тарасевич не хотів виконувати обряд погребіння померлої дитини, оскільки її батьки не обробляли церковної землі. Як з'ясувалося у ході слідства, і інші селяни цього села зазнавали утисків з боку священника за відмову безкоштовно обробляти його поле [8, 6]. Отож, ситуація з безкоштовним обробітком церковної землі парафіянами створювала серйозну напругу у стосунках між пастирем та його віруючими.

Відзначимо, що ставлення духовенства до сільськогосподарських занять було різним. Частина священнослужителів захищала доцільність таких занять пастиря, інша група – вважала їх недоречними. Як у перших, так і у других був свій набір аргументів, якими вони постійно обмінювалися на сторінках церковної преси. Так, прихильники аграрних занять священника згадували про прибуток, який приносить земля, вказували, що ніяка чесна праця, у тому числі й робота на полі, не може нікого принизити, зазначали на корисності єднання з природою, підкреслювали позитивний вплив фізичної праці на духовний розвиток пастиря і, нарешті, говорили про сприятливі умови для зближення священника зі своєю паствою, які виникають саме під час спільної праці [9, 426, 429-431, 434-435]. Противники сільськогосподарських занять священнослужителів навпаки, знаходили негатив там, де перша група пастирів бачила переваги [10, 206-217]. Аргументом проти сільськогосподарських занять пастиря була їх „не престижність”. Ось як змальовував образ священника під час роботи на полі один з дописувачів

„Руководства для сельских пастырей” у 1907 р. „Подивіться на цього священика... ось він на риллі в старому одязі до колін... чи можна в ньому впізнати служителя Бога Всевишнього? чи можна до нього, просякнутаго перегноем, підійти під благословення?” [11, 63] З цими аргументами солідарний відомий церковний історик Є.С. Голубинський. Він зазначав, що необхідно, щоб священики перестали бути землеробами, оскільки їх головний обов’язок навчати дітей у школі, повчати народ шляхом проповіді, і що обов’язок бути учителем в широкому розумінні цього слова вимагає, щоб людина знаходилась серед книг. „Фізична праця відучує людину не лише думати, але й писати, так що рука, котра переходить до пера від коси і сокири, косулі і сохи, скаже по паперу: які ж тут проповіді?” [12, 11-12] Компромісний варіант пропонував один з представників духовного стану В. Певницький. Він зазначав, що не має потреби духовенству відмовлятися від церковної землі, але для виконання чорної роботи можна використовувати найману працю, що не буде принижувати авторитет пастиря [13, 221].

Частина духовенства вважала, що було б краще зменшити наділи церковної землі, компенсуючи це іншими формами фінансування. Як зазначав один з дописувачів „Подольских епархиальных ведомостей”, для священика вистачило б і дві третини тієї землі, яку він обробляв. Цим би він зберіг час для своєї духовної справи. Решту землі він би повернув сільській громаді, за що остання забезпечувала б його хлібом. Звичайно, ця земля не могла повністю забезпечувати священика, але решту матеріальних потреб пастир отримував би сільськогосподарськими продуктами. Причому, отримувати ці продукти він мав з надлишком, не тільки для забезпечення себе і власної родини, але й для надання допомоги бідним і нужденним (у даному випадку духовенство готове було здійснювати благодійну діяльність, щоправда за рахунок використання результатів чужої праці). Оптимальний варіант передачі духівництву продуктів харчування бачився в збільшенні ставки, яку селяни вносили у запасний магазин, який існував у кожній громаді на випадок неврожаю [14, 752-754].

Інша пропозиція полягала у передачі сільській громаді усієї церковної землі. За це остання мала сплачувати причту вартість хліба, зібраного з її землі. Були навіть зроблені підрахунки, згідно з якими мінімальна кількість землі, якою володів причт у розмірі 33 десятини, приносила б прибуток у розмірі 450 руб. на рік. Разом з 300 руб. платні від держави та платою за треби у розмірі 150 руб. це складало 900 руб. річного доходу священика. Відповідно, причт, який володів землею розміром 40–50 десятин, отримував дохід 1.011 руб.; в парафіях, які мали до 60 десятин церковної землі, цей дохід становив би 1.122 руб.; з 70 десятин землі утримання священика – 1.233 руб.; при 90 десятин церковної землі утримання священика – 1.344 руб.; з парафії, які мають 150 десятин церковної землі, буде мати місце утримання до 2.000 руб. [15, 578].

На початку 60-х років XIX ст. Подільською духовною консисторією був запропонований проект забезпечення побуту духовенства. В одному з чотирьох пунктів зазначалось, що парафіяни не лише повинні обробляти церковну землю безкоштовно,

але й у випадку, коли земля вродить менше встановленої норми, селяни мали поповнити нестачу за власний рахунок. Пояснення щодо запровадження цієї норми було просте: „священикам не потрібно буде наглядати за селянами, а вони самі будуть намагатися якомога краще обробляти землю” [16, 572]. Однак таке нововведення неминуче негативно позначилося би на ставленні селян до духовенства та православної церкви в цілому. Більш реальним способом отримання прибутку від землі була здача її в оренду. За таких умов прибуток розділявся б між духовенством і орендарем. Проте частину духовенства така система не влаштувала, оскільки при цьому воно отримувало менший прибуток, ніж при безплатній обробці землі парафіянами [17, 387-388].

Як бачимо, духівництво в другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало в постійному пошуку варіантів найбільш ефективного використання землі, а отже, й отримання з неї максимального прибутку. Один з можливих способів використання церковної землі був запропонований читачам православного духовного часопису „Руководство для сельских пастырей” у 1896 р. Автор статті С. Брояковський радив духівництву влаштувати на своїй землі пасіки та займатися бджільництвом. На його думку, цей напрямок діяльності міг принести господарям значний прибуток а також забезпечити свічні заводи натуральним якісним воском. Можливо, бджільництво й захопило частину духовенства, але сумнівно, щоб це зайняття набуло масового характеру, адже, аргументуючи доцільність зайняття бджільництвом, С. Брояковський лише наголошував на його давніх традиціях, „особливо в межах Малоросії”, а також подавав досить абстрактну інформацію про успішність діяльності зарубіжних бджолярів, які, за його словами, збирають сотні пудів меду та воску щорічно [18, 346-347].

Таким чином, прибутковість церковної землі значною мірою залежала від її кількості та якості, а також від бажання чи небажання віруючих допомагати своїм пастирям у вирощенні та збиранні врожаю. Духовенство намагалось зберегти прибутки, які воно отримувало від землі, водночас уникаючи турбот та витрат, пов’язаних з їх отриманням. Для цього пропонувалось зобов’язати селян працювати на причт безкоштовно, що було досить проблематично. Земельне питання було причиною непорозуміння як всередині православного парафіяльного духовенства, так і його напружених взаємин з парафіянами.

1. Смолич И. К. История Русской церкви. 1700 – 1917 / И. К. Смолич : В 2-х т. – Т. 1. – М., 1997.
2. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700 – 1917. – М., 2003.
3. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М., 1999.
4. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
5. О пользовании церковным дровяным и строевым лесом для нужд причтов // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – №7.
6. Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? //

- Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 47.
7. Центральный державный историчный архив України в м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 79.
 8. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216.
 9. Священник как сельский хозяин // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 30.
 10. По поводу статьи „Священник как сельский хозяин,“ // Руководство для сельских пастырей. – 1863. – № 7.
 11. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20.
 12. Голубинский Е. Е. О реформе в быте Русской Церкви. – М., 1913.
 13. Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. – К., 1886.
 14. Королев П. И. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19.
 15. Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? // Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 49.
 16. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 14.
 17. Об отдаче в аренду церковных и монастырских земель // Руководство для сельских пастырей. – 1904. – № 50.
 18. Брояковский С. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1896. – № 14.

І.М. Петренко

ЧЕРНЕЦТВО ЯК ПРИВІД ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖА СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ XVIII ст.

Актуальність дослідження шлюбно-сімейних відносин обумовлена роллю інституту сім'ї в житті суспільства, адже основи моральності, духовності і державності зажди закладалися в родині. Тож шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Існує думка, що у християнській культурі розлучення були заборонені і допускалися лише як винятки з правила. Однак аналіз джерел показує, що принципу нерозривності шлюбу практично ніколи не дотримувалися повною мірою. Те, що ми вважаємо винятком, насправді було типовим явищем. Розлучення передбачалися законодавством, яке відображало традиційну шлюбну поведінку членів суспільства.

Одним із приводів для припинення шлюбу було прийняття чернецтва одним із подружжя. Цей привід для розлучення містився в Кормчій книзі (прийнятому від константинопольської Церкви збірнику церковних і світських законів, що являли собою керівництво з управління та судочинства): „Аще же составляюща браку, или муж един или едина жена внидет в монастырь да разрешится брак” [1].

Аналізуючи розвідки, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – чернецтва як приводу для розірвання шлюбу, присвятили свої дослідження відомі історики права: М.Ф.Владимирский-Буданов [2], К.О. Неволін [3],

О.І. Загоровський [4], І.Г. Оршанський [5] та інші. Канонічне сімейне право стало предметом студій І.С. Бердникова [6], О.С. Павлова [7], М.К. Суворова [8], В.І. Добровольського [9] та інших. Вони розглядали вплив візантійського права на церковне й світське сімейне право Росії, визначали ступінь запозичення правових норм, співвідношення світського і церковного права. Дослідники також акцентували свою увагу на чернецтві як приводі для розлучення подружжя, дискутували щодо його канонічності.

В сучасній історіографії слід виділити праці російських і українських дослідників із соціальної історії та правознавства, певна частина яких присвячена розгляду специфіки шлюбно-сімейних відносин, у тому числі й чернецтву [10; 11; 12; 13; 14]. У зв'язку з цим багато аспектів із аналізованого питання залишаються не достатньо вивченими, зокрема, на увагу заслуговують проблеми: поширеності чернецтва як приводу для розірвання шлюбу; насильні постригання в чернецтво жінок їхніми чоловіками тощо.

Метою статті є аналіз такого приводу для розірвання шлюбу, як чернецтво одного з подружжя серед сільського населення, розгляд прикладів добровільного і примусового чернецтва, охарактеризувати поширеність цього явища у XVIII ст. серед мирян. Об'єктом дослідження виступає сільське населення XVIII ст.; предмет витікає з мети статті – припинення шлюбних відносин внаслідок чернецького постригу.

В історіографії існували різні точки зору на питання про те, що являє собою чернецтво: це спосіб припинення шлюбу чи один із приводів для розлучення? Відомо ж бо, що слова „да разрешится брак”, записані в Кормчій, можна тлумачити по-різному. Складність питання полягає в тому, що дозвіл на розлучення і на прийняття чернецтва завжди давала духовна влада. Крім того, прохання про розлучення та постриг мали бути ретельно з'ясовані для виявлення можливих сумнівних шлюбів.

У XVIII ст. це запутане питання ускладнювалося тим, що держава (спочатку Петро І, а потім і Анна Іоанівна) істотно змінила ставлення до чернецтва як суспільного стану. Відбулося скорочення кількості монастирів. У додатках до Духовного регламенту говорилося: „Не принимают мужа жену имущаго. Обычай есть муж с женой взаимное согласие творят, чтобы муж в монахи постригся, а жена бы свободна была пойти на инаго. Сей развод слову Божию противный” [15].

З одного боку, приймалися заходи, спрямовані на скорочення кількості монастирів. З другого, Синод мав надзвичайно суворо стежити за чолобитними про постриг. При цьому право давати дозволи на постриг, як і право розлучати подружжя, належало виключно до компетенції Синоду.

У XVI-XVII ст. правом постригати в чернецтво користувалися лише архімандрити й ігумени. Однак воно часто порушувалося: постриг здійснювали священники різних рангів. Загроза позбавлення священства їх не лякала, панотці сподівалися приховувати ці незаконні дії від церковної влади.

Прийняття чернецтва дружиною або чоловіком мав бути добровільним рішенням і підтримуватися іншою половиною подружжя, котра лишалася в

миру. Однак примусове чернецтво було поширеним. В архівних справах Сумської Преображенської церкви кінця XVII ст. збереглися настанови пресвященного Авраамія до церковних старост. У їхньому переліку містяться й такі, які стосувалися чернецтва: „А попам и всяких чинов людям учинить заказ накрепко, буде кто всяких чинов люди, мужья от своих жен, а жены от мужей похотят постричься, их не постригать, а буде жена от мужа пострижется, мужу инья жены не поимать, также и женам по пострижении мужей своих замуж не идти” [16, 93].

Згідно з Духовним регламентом Петра I, було введено спеціальні умови для тих, хто перебував у шлюбі і мав намір прийняти чернецтво: досягнення 50 або 60 віку, згода половини подружжя, котре залишалося в миру, наявність дорослих і не залежних матеріально від батьків дітей. Тому для тих, хто не перебував у шлюбі, були простіші умови прийняття постригу.

Проти чернецтва рішуче виступав російський мислитель М.В. Ломоносов, котрий зауважив, що воно в молодих літах є нічим іншим, як „чорним вбранням прикриті блудодіяння і содомство, що наносить шкоду розмноженню людського роду, не згадуючи вже про наявні дітозгубництва” [17, 569]. Учений пропонував заборонити приймати чернечий постриг чоловікам до 50 років, а жінкам до 45.

Церква загалом негативно ставилася до прийняття чернецтва від живих чоловіків і дружин, завжди вбачаючи в таких учинках примус. Незважаючи на це, випадки постриження від живих дружин і чоловіків, а також через хворобу одного з подружжя існувало.

В архівах можна віднайти достатню кількість справ про прийняття чернецтва як дружин, так і чоловіків, а також прохання дозволити покинутій половині подружжя (як правило, чоловіку) знову одружитися.

Зазвичай ініціатива розлучення надходила від чоловіка, а дружина виступала в шлюбнорозлучних процесах як пригнічена сторона. За законом розлучена жінка залишала дім чоловіка зі своїм посагом. На практиці їй було важко відвоювати свої права. Чоловік мав багато способів не віддавати їй придане, найчастіше застосовував побої. Він змушував з дружини і змушував прийняти чернечий постриг.

Слід зауважити, що кожний випадок незаконного постриження в чернецтво став можливим завдяки участі в ньому священнослужителя. Саме священники заохочували протиправні дії чоловіків щодо своїх дружин, порушуючи синодські укази, які суворо забороняли самовільний постриг осіб. Причини цього були різними: незнання законів, які надходили з великим запізненням, а іноді і зовсім не надходили у віддалені єпархії; примус з боку зацікавлених у постриженні осіб; матеріальна винагорода за надання послуг.

Рішенням Білгородської духовної консисторії в 1722 р. визнано перелюбниками обивателів Максима Пархомова і Дарію Колтовську. Виявилося, що чоловік насильно постриг у черниці свою законну дружину Ірину, а після чого взяв шлюб із Дарією [18, 1].

2 травня 1782 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про добровільне розлучення Іллі Будникова з дружиною Марією. Подружжя одружилось в Польщі, народили одного сина і шістьох дочок. Син став ченцем Київського

Братського училищного монастиря. Маючи похилий вік, чоловік і жінка „желают последние дни жизни их посвятить на услуги монастырские в монастырях, просили по согласному их усерднейшему желанию от сожительства их разрешить и определить в монастырь на послушание” [19, 13в.]. Двом же своїм малолітнім дочкам подружжя просило дозволити жити послушницями в дівочому монастирі з матір'ю.

Так сталося, що Ілля Будников 3 листопада 1782 р. помер, а Марії було дозволено стати черницею Київського Йорданського жіночого монастиря. Зважаючи на своє слабке здоров'я, вона просила пришвидшити отримання нею постригу.

Траплялися і справи, коли дружини шукали управу на чоловіків, які прийняли рішення про постриг у чернецтво. Так, у 1724 р. мешканка с. Гнилова Курського повіту Агафія Шахова скаржилася архімандриту Курського Знаменського монастиря на свого чоловіка Харитона. Жінка зазначила, що „в прошлом году, тому ныне лет с пятнадцать, как я была вдовою, оный муж мой взял меня за себя неволею и жил со мною недель с десять и с двора меня сбил и, неубояся Бога, силою своею побрал мои пожитки, две иконы, одну окладную, денег четыре рубля, а прочее распродал, а именно – избу да овин и скот, четыре лошади, корову рыжую с теленком, десять овец, пять свиней и проч. (перечисляются одежда, обувь, посуда, хозяйственные орудия). И разоряя меня и детей моих без остатку, постригся в монахи в оном Знаменском монастыре. И имя ему наречено Сила” [16, 118].

Харитон Шахов позбавив родину житла і майна, його жінка з дітьми наймитувала, не мала й коштів для сплати подушного податку. Агафія просила розшукати чоловіка, повернути майно і житло, щоб не дати померти їй і дітям.

З 1788 по 1793 рр. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розглядалася справа „О разрешении жене священника с. Погары, мещанке Ясницкой, оставленной мужем, вступить во второй брак”. Параска Ясницька повідомила, що її чоловік Максим Барановський „прошлого 1784 года в октябре месяце, браком сочетающийся со мною в городе Погаре, <...> добровольно изъяснил, что он на испытании божьими судьбами моего девства не нарушил, о чем по его <...> и я о своей стороны заверяю; и как он считает меня оставленною, только по имени, а не по брачному ложу, своею женою, и не живя со мною в бракосочетании уже другой год, просит сам духовное правление <...> его от жизни союзной светской отречения, а мне законного мужа вольна бракосочетание” [21, 1]. Чоловік прийняв рішення покінчити з мирським життям і постригтися в ченці. Консисторія задовольнила його бажання, а Параска Ясницька отримала право знову вийти заміж.

Документи засвідчують: коли особа приймала рішення про чернецтво, то керувалася не скільки ідеалами самозречення, самопожертви і служіння Церкві й Богу, а цілком прагматичними, земними міркуваннями. Зокрема, жінки, які хотіли стати черницями, як правило, були вже похилого віку або вдовими, не мали дітей, які б могли їх утримувати, часто бідували. Тому перебування в монастирі було досить зручним способом забезпечити собі безбідне майбутнє. Чоловіки ж, траплялося, постригалися в чернецтво з метою приховування злочинного або

гріховного минулого. Наприклад, чернечий постриг приймали двоєженці, які хотіли уникнути епитимії.

Звичайним мотивом для прийняття чернечого постригу була хвороба. Церква негативно ставилася до даної причини як можливості піти в монастир, тож винятки робилося лише для літніх людей.

Безумовно, прийняття чернецтва було проблемою для Церкви. У цьому питанні вона зіткнулася із суперечностями. З одного боку, Церква заохочувала чернецтво як ознаку особливої наближеності до Бога, самозречення і самопожертви, а з другого – оберігала ідею святості і нерозривності шлюбних зв'язків.

Таким чином, у XVIII ст. прийняття чернецтва при живих дружинах і чоловіках розглядалося як зазіхання на святість шлюбних зв'язків. До вже існуючих умов прийняття чернецтва були додані нові: постриг дозволявся лише після досягнення 50–60 років і в тому випадку, коли діти від шлюбу були повнолітніми і не потребували турботи батьків або одного з них. Крім того, дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Петро I та інші монархи негативно ставилися до чернечого постригу, особливо молодих людей.

Відтак головною причиною для прийняття чернецтва була хвороба. Знаючи про цю обставину, Синод обмежив права священнослужителів: „<...> разлучающихся мужа или жену от брачного союза за болезнями отнюдь без синодского рассуждения не разводит и не постригают, токмо исследовав о том обстоятельно и опасно, и освидетельствовав болезни докторами присылают доношения с письменным свидетельством в Синод и ожидать синодальной резолюции” [21].

Отже, прийняття чернецтва було формою ліквідації шлюбу. Однак воно вимагало дотримання багатьох формальностей: чоловік або дружина, які залишалися в миру, не могли більше одружуватися, або мали отримати для цього особливий дозвіл Синоду; один із подружжя залишався без вдовиного забезпечення, оскільки той, хто приймав чернецтво, забирав із собою нерухомість. Цим відрізнялося російське право від канонічних приписів, які передбачали наділяти покинутої половину подружжя частиною з власності того, хто приймав постриг. Очевидно, що саме тому історики права вважали, що прийняття чернечого постригу було одним із приводів для розлучення, адже чоловік або дружина, котрі залишалися в миру, часто укладали нові шлюби.

10. Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. – СПб., 1903.
11. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М., 1991; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – СПб., 1999. – Т.1-2.
12. Леценко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.): Монография. – СПб., 2004.
13. Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века. – Одесса, 1999.
14. Сулима М.М. Грѣхи розмаитіи: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К., 2005.
15. ПСЗРИ. – Т.V. – № 4022.
16. Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – Х., 1902.
17. Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина. – 1873. – Т.VIII.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 43.
19. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 46.
20. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 107.
21. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование императрицы Елизаветы Петровны. – Т.3. – № 1044.

Т.В. Портнова

ЛИХО З РОЗУМУ: ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ОСВІТИ НА СЕЛЯНСЬКУ КУЛЬТУРУ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У вітчизняній історіографії проблематика народної освіти другої половини XIX – початку XX ст. розроблена досить ретельно. Багато уваги приділено просвітницьким зусиллям української інтелігенції серед селянства, досліджено організацію та діяльність навчальних закладів [1, 2]. Пропонована стаття має за мету висвітлити менш популярне питання, – зокрема реакції селянського середовища на поширення письменності, а саме, проблему деформаційного впливу освіти на традиційну селянську культуру. Цей добре досліджений у західній антропології та історіографії сюжет щодо українських матеріалів залишається маловивченим – винятком становить робота О.В. Михайлюка [3, 62–68]. Зважаючи на масштабність проблеми, в рамках статті ставимо за мету проаналізувати, як сприймали вплив просвіти на українське селянство освічені сучасники (чиї свідчення власне і залишаються провідним джерелом інформації для теперішніх дослідників). Об'єктом дослідження є українське селянство другої половини XIX ст.; предметом – вплив освіти на селянську культуру.

Уявлення про виняткову роль просвіти для народного розвитку і добробуту було одним з центральних для ідеології українського національного руху, як зрештою і для практично усіх національних ідеологій Центральної та Східної Європи. Звідси підкреслена увага до освітніх питань в українській публіцистиці та белетристиці.

Занепокоєні проблемами селянського неучтва, представники української інтелігенції із радістю відзначали зростання кількості учнів у сільських школах пореформеної доби. Втім, більшість із них

1. Кормчая книга. 2– Б.м., б. г. – Гл.42.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1909.
3. Неволин К.А. История Российских гражданских законов. – СПб., 1857. – Т. I.
4. Загоровский А.И. Курс семейного права. – Одесса, 1902.
5. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – СПб., 1879.
6. Бердников И.С. Краткий курс церковного права. – Казань, 1888.
7. Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права. – М., 1887.
8. Павлов А.С. Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – № 4-6.
9. Суворов Н. Учебник церковного права. – М., 1912.

від початку були цілком свідомі мотивації селян для надання дітям елементарної освіти. На селі після 1861 р., що потрохи включалося в рамки письмових регламентацій, письменність в першу чергу поціновується меркантильно; за характеристикою Б. Познанського – як сходинок до сільського кар'єризму та спосіб „вийти в пани” [4, 244]. Селяни вчилися читати, але досить часто не заради самого читання [5, 481], тим більше не заради читання тих книжок, які наполегливо, але марно пропонували народу його просвітники. Вже вмінючи читати, селянин часто не поспішав „принести з базара Бєлінського і Гоголя”. Типовий коментар про користь шкільництва вклав до вуст одного зі своїх героїв-селян І. Карпенко-Карий: „По-моєму, грамота потрібна, щоб вексель або розписку прочитав, чи підписати договір; повістку від мирового, окладний лист, квитанцію прочитати, щоб, виходить, не обчитали, а далі – це дурна примха” [6, 151].

Стійке уявлення селян про освіченість як рису вищих соціальних прошарків і відповідно „темноту” як природну рису селянина формувало і поведінкові стратегії. Результатом здобуття бодай якої освіти для селянина нерідко ставав розрив зі своїм соціальним середовищем, погорда до „неосвіченого мужицтва” і небажання займатися „низькою” сільськогосподарською працею. Як зазначали у своїй петиції до Комітету письменності київські вчителі на початку 1860-х рр., письменність віднімає у села робочі руки, „бо письменні шукали справ, за засвоєними ними уявленнями більш шляхетних, тобто: позовів по судах, наклепів і пияцтва” [7, 17]. Неодмінним другорядним героєм романів з сільського життя стає парубок, що здобувши шкільну освіту, усіма правдами і неправдами уникає чорної роботи, шукаючи легкого хліба, пнеться в паничі та перебирає негативні городянські звички (наприклад, палить). З вуст подібного героя навіть рідний батько, що намагається навести його на розум, ризикує наразитися на відповідь: „Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас... а я вам городити свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба робити по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники” [8, 310].

Врахування суперечливого впливу шкільництва на сільську молодь дозволяє вірніше витлумачити ряд моментів, які сучасниками часто сприймалися як свідчення нерозуміння селянами користі від освіти, як наприклад, часто згадуване у джерелах негативне ставлення селян до школи і небажання віддавати туди дітей. Набуті в школі знання, цінності і моделі поведінки, які просвітителі вважали корисними, могло інтуїтивно сприйматися селянами як чужі і загрозливі, такі, що обмежують вплив та контроль родини і не дозволяють батькам виховувати дітей за власними вподобаннями і зразком [5, 476; 2, 65].

На думку українських інтелектуалів, на тлі загальноімперського неоднозначного впливу народної освіти українське село переживало подвійну трагедію, коли продуктом шкільної освіти ставало покоління, не лише психологічно, але і мовно відчужене від власних родин – адже в російськомовній початковій школі учні „набувають потворного говору, не схожого ані на ту, ані на іншу мову”, що ізолювало їх від рідних [7, 17]. За обуренням зауваженням І. Нечуя-Левицького, російськомовна школа в українському селі

готувала „не народ, а якусь збавлену череду писарів та панських лакеїв” [8, 422], що воліли якнайшвидше позбутися усіх ознак „мужицтва”, передусім простої мови, перейшовши на мову престижну та міську – російську. Випускники подібних шкіл були одними з перших кандидатів до лав таврованих українською інтелігенцією „перевертнів” з соціальних низів – тобто осіб, що поверхово набравшись міських звичаїв, соромилися мови батьків і свідомо прагнули якнайрадикальніше позбутися усіх ознак власної селянськості. Перейнявши „через лакеїв та від куховарок” те, що здається йому панськими звичаями, а саме „позверхність і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т.ін.” [9, 38]. Подібний колишній селянин вдягав жилета і годинника, назавжди віддавав перевагу лакейській праці над хліборобською і на село вже не повертався.

Українська думка другої половини XIX ст. демонструє розуміння соціальної обумовленості селянської позиції щодо шкільної мови. Попри певні симпатії до початкової освіти українською, яка давалася дітям легше, селяни бачили в освіті передусім сходинок до ліпших кар'єрних перспектив, до виходу із селянського стану, що відповідно потребувало і „неселянської” мови. Передбачення можливої негативної реакції селянства на запровадження української у початкових школах присутні ще в дискусіях початку 1860-х рр., до урядової заборони початкової освіти українською мови. Так, Д. Пильчиков у 1861 р. вказував на побоювання, що у потенційних учнів „немає уявлення про мову рідну та російську, а радше другу вони називають шляхетною, а першу мужичою” [10, 162], і відповідно перший видаватиметься їм більш привабливим. Прагматичне шукання дітям кращої долі від освіти і в подальшому превалюватиме в оцінці селянством мови шкільного викладання. Є. Чикаленко вважав за необхідне занотувати протест селян Кременчуцького повіту у 90-і роки XIX ст. проти української мови в школах, які мотивували відмову наступним чином: „Ще щоб наші діти zostалися навік мужиками? – Не треба! – Тепер хоч дехто з наших дітей виучується на вчителів, попів, лікарів, а то вже годі буде” [11, 272].

Занепокоєння сучасників викликав і той факт, що власне головне призначення освіти, на яке особливо розраховували просвітники народу – інтелектуальний та духовний розвиток – селян не надто обходив. Якщо виходець із селянського середовища, що поставився до грамоти прагматично, мав шанси потрапити до лав сільського начальства, ті нечисленні селяни, що прагнули від освіти відповідей на головні життєві запитання або наприклад намагалися донести до родичів факт, що земля обертається навколо сонця, скоріше ризикували стати посміховищем у власній родині [6, 164]. Нерідким літературним сюжетом ставала оповідка про те, як освіченого селянина, який шукає життєвої правди згідно з прочитаним у книжках, селянська маса була готова безжалюдно розчавити, як наприклад сталося з героєм повісті Б. Грінченка „Під тихими вербами”, що читав Т. Шевченка та брошури про Роберта Оуена і прагнув „вчитися, щоб знати, як запобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а правда правдувала” [12, 191].

Підсумовуючи, можна відзначити, що просвіта, із якою українська думка традиційно пов'язувала

сподівання на істотне покращення життя селянства та його розумовий і моральний розвиток, натомість справляла на селянську культуру доволі неоднозначний вплив. Найстрашнішим у впливі сільського шкільництва українські інтелектуали називали втрату селянином самого селянського етосу, спотворення типу „справжнього селянина”, тісно пов’язаного з землеробським способом життя. Разом із ширшою картиною світу сільська дитина здобувала в школі і чужі селу моделі поведінки, і інші життєві сподівання, і „міську” мову; а книжки стали одним з джерел (разом із оповідками про міське життя), що підказали селянину, що сільськогосподарська праця – не єдиний вірний спосіб життя, а лише один з можливих його варіантів. Більшість представників української інтелігенції воліли пояснювати подібні тенденції не так неминучим конфліктом, викликаним вторгненням вищої писемної культури в традиційний неписьменний світ, як урядово санкціонованою мовною і соціальною чужістю початкової школи в українському селі. В роздумах освічених людей доволі популярнішою ставала і теза, що за умов скрутного матеріального становища та обмеженої соціальної мобільності освіта діє діаметрально протилежно очікуваному, плекаючи почуття незадоволення, задрості і відчуження.

Щодо другої половини XIX ст. масштабність впливу шкільництва на українське селянство не треба переоцінювати – хоча з кінця XIX ст. сільська освіта стає поширенішою, для більшості селян вона лишалася доволі поверховою. Втім прикметно, що вже тоді вона сприймається як чинник деформації сільського світу – і багатьма освіченими спостерігачами, і нерідко самими селянами.

1. Борисенко В.І. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.* – К.: Наукова думка, 1980.
2. Побірченко Н.С. *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX ст.).* – К.: Науковий світ, 2002.
3. Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія.* – Д.: Вид-во „Інновація”, 2007.
4. Познанский Б. *Воспоминания из недавнего прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская Старина.* – 1885. – № 2.
5. Eklof B. *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861 – 1914.* – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1986.
6. Карпенко-Карий І. *Розумний і дурень // Твори в трьох томах.* – К.: Вид-во худ. л-ри „Дніпро”, 1985. – Т. 1.
7. *Адрес в комитет грамотности от преподавателей Киевских школ // История суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.). Хрестоматія / [Укладач А.Г. Белебрух].* – Д.: Вид-во ДНУ, 1994.
8. Нечуй-Левицький І. *Хмари // Зібрання творів у 10 томах.* – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 4.
9. Грінченко Б. *Листи з України Наддніпрянської // М. Драгоманов. – Діалоги про українську національну справу.* – К., 1994.
10. Пильчиков Д. *Лист до В. Білозерського [1 августа 1861 р.] // Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина.* – 1998. – № 2.

11. Чикаленко Є.Х. *Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р.* – К.: ТОВ компанія „РАДА”, 2003.
12. Грінченко Б. *Під тихими вербами // Твори: В 2 т.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2.

О.М. Приймак

ТРАДИЦІЙНІ АРХЕТИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Виникнення нових форм соціальної самоорганізації є однією з головних складових трансформації сучасного українського суспільства. Рівень їхньої самоуправлінської активності виступає іманентною ознакою розвитку громадянськості в нашій державі. Разом з цим, на відміну від міста, інтенсивність розповсюдження соціальних інновацій в сільській місцевості суттєво знижується, й модерні едхократичні, партисипативні, матричні чи багатомірні організаційні структури починають співіснувати з традиційними формами селянської спільнотності. Така, на перший погляд, еклектика робить актуальним дослідження історичних типів селянської самоорганізації.

Мета статті полягає в дослідженні традиційних форм самоорганізації селянства, що існували на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. Об’єктом є традиційна культура українців; предметом – форми самоорганізації селян кінця XIX – початку XX ст.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити три етапи. Хронологічні межі першого охоплюють 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р. Роботи цього періоду носили, головним чином, прикладний характер. Значний внесок у розкриття досліджуваної теми зробили М.П. Огановський, В.Є. Постніков, А.А. Измайлов, І.В. Мозжухін, С.С. Маслов, Ф. Щербина та інші.

У першій половині 20-х рр. XX ст. мав місце другий етап розвитку історіографії теми. Серед низки публікацій того часу фундаментальністів відрізняються дослідження таких авторів як О.М. Челінцева, С.М. Прокоповича, О. Погребинського, П.М. Першина. Але вже з 1930-х й до початку 1990-х визначене питання не отримало розкриття в радянській історичній науці.

Третій етап у розвитку історіографії проблеми розпочався у 90-ті рр. XX ст. й триває дотепер. Особливість його полягає у пошуку історичного досвіду самоорганізації селянства, що може бути використаний в контексті розбудови державності України. В цьому відношенні заслуговують на увагу публікації І.І. Бутенко, І.А. Фареній, Г. Губенко, Г. Цибуленко, В. Власенко.

Відтак, тема нашої статті має не лише практичну, а й наукову актуальність. Розкриття її потребує, насамперед, формулювання визначення соціальної асоціації як історичної форми самоорганізації селянства, проведення класифікації селянських асоціацій, характеристики принципів та напрямів функціонування останніх на території південноукраїнських губерній на зламі XIX – XX ст. При цьому досягнення мети стає можливим, на нашу думку, у разі використання міждисциплінарного підходу в історичній науці. Когнітивний зонт

дослідницького пошуку, за таких умов, складається з соціальної історії, історії селянства, історичного краєзнавства та історичної соціології.

Використання ретроспективного методу дозволяє визначити асоціативні форми самоорганізації, що існували у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. як добровільні об'єднання селянства, які створювалися з метою взаємного співробітництва при збереженні самостійності і незалежності членів.

Існуючі на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. асоціативні форми самоорганізації селянства умовно можна поділити на дві групи – традиційні та товарні. Життєздатність їх в умовах трансформації тогочасного суспільства була цілком природною.

До традиційних форм асоціативної діяльності південноукраїнського селянства досліджуваного періоду відносилися толока, супряга та артіль. Інституціональними засадами їхнього функціонування були звичаєві та традиційні норми, що склалися завдяки повсякденній побутовій чи господарській діяльності. Створення та розпад цих тимчасових асоціацій, регуляторні основи відносин між їх членами базувалися саме на звичаєвому праві. Звернення до останнього логічно приводило в дію механізм статусно-рольового розподілу в селянській спільності або без коливань дозволяло вирішити спільні питання. Вплив адміністрації чи кодифікованого права на діяльність традиційних селянських асоціацій в регіоні не простежувався. Разом з цим, слід додати, що визначені форми існували не лише в сільській місцевості Півдня України; в умовах традиційного або транзитарного суспільств вони були дієвими й зустрічалися в інших регіонах України, землеробських губерніях Росії, а також деяких державах Європи.

На зламі XIX–XX ст. толока була найбільш простою формою селянської асоціації. Її організовували на селі для виконання термінових робіт, що вимагали значної кількості осіб [1, 603]. Толока являла собою тимчасове, ситуативне соціальне об'єднання й, внаслідок домінування серед південноукраїнського селянства православного християнського світогляду, скликалася у вихідні та свята. Цей факт був пов'язаний з такою соціально-релігійною нормою як не гріховність спільної праці на громаду у визначені дні.

Існувало декілька причин скликання толоки. Перша з них – господарська – була пов'язана в регіоні з проведенням сезонних робіт в сільській місцевості. Толокою, в цьому контексті, збирали врожай хліба у серпні, шаткували капусту у вересні, м'яли льон у жовтні. Необхідність побутової взаємодопомоги між сусідами або родичами, як вкорінена соціальна норма, являла собою другу причину скликання толоки. Найбільш часто вона виникала під час зведення житла, господарських споруд тощо. Третя причина об'єднання в толоку мала громадське підґрунтя. Цю форму первинної асоціації використовували під час вирубування лісу, будування шкіл, читалень, церков, доріг, зведення гроблі [2, 245–253].

Тобто спільною та значущою для селян в толоці була визначена ними господарська побутова чи громадська необхідність. Але досягнення цієї мети проходило на основі асоціативності – кожен з господарів працював своїм реманентом, отримував

визначені звичаєм індивідуальні обов'язки, вступав до об'єднання виходячи з власних мотивів. Кількість членів толоки також визначалася виходячи з відчуття прагматизму. Традиціоналізм в толоці мав прояв у питанні отримання винагорода, якою, найбільш часто, слугував щедро накритий стіл або могорич [3, 28–29].

Супряга поряд з толокою також являла собою найбільш просту форму селянської асоціації. Первинна її сутність полягала у з'єднанні тяглової худоби, реманенту і робочої сили декількома господарствами для спільного виконання окремих сільськогосподарських операцій. В період заселення та господарського освоєння Півдня України остання була майже єдиною формою обробки цілинних ґрунтів. Але наприкінці XIX ст. громадсько-господарські причини її застосування втратили в регіоні свою значущість. При цьому чітко простежувалася закономірність – чим вужчим був захід, до якого прикладалися ця форма селянської асоціації, ніж менше в ньому приймало участь господарів, тим все більше супряга втрачала свій громадський характер і тим ближче вона наближалася до суто артільних форм праці. Виключенням в цьому відношенні слугували лише поодинокі випадки обробки супрягою сільських церковних ділянок на Херсонщині [2, 66, 68].

В досліджуваній період причини застосування супряги у південноукраїнському селі набули соціального та соціально-економічного забарвлення. Як і в інших чорноземних регіонах, поряд з необхідністю застосування важких землеробських знарядь, на Півдні відчувалася нестача реманенту та робочої худоби, відсутність капіталу та нерівномірний розподіл робочих сил. Разом з цим, криза сільської общини, великої патріархальної селянської родини та поділ останньої на декілька нуклеарних призвели до виникнення у південноукраїнському селі великої чисельності неповноцінних, несамостійних господарств. За таких умов звичай спрягатися був єдиним засобом, за допомогою якого окремі господарі-бідняки могли орати та обробляти свої землі. Часто биків за таких умов „парували” з кіньми чи навіть з коровами. Робоче знаряддя частково випрошували або брали за відробку в інших, і потрібно було декілька господарів, щоб укласти спряжку, один „повний плуг” [4, 188].

Серед селян південного степового регіону наприкінці XIX – початку XX ст. була розповсюджена супряга двох видів. При цьому асоційовану участь у кожному з них могли брати від двох до шести господарств. Перший з цих видів селянського об'єднання створювався під час оранки, у якій обов'язково застосовувався великий малоросійський плуг. За участь у супрязі плугатар, за звичаєм, отримував право працювати на себе п'ятий день. Також по п'ятому дню оранки отримували власники плуга і кожної пари волів. Право орати свою ділянку погоничам припадало на сьомий, а інколи й на дванадцятий день. У разі, якщо останні були лише наймитами, то їм сплачувалася грошова чи натуральна винагорода [2, 66, 68].

Разом з цим, розповсюдження серед членів неповноцінних, несамостійних землеробських господарств відходництва призвело в регіоні до виникнення другого різновиду супряги. Він не пов'язувався лише з одним типом

сільськогосподарської операції, а відбувався впродовж всього сезону польових робіт. Так, наприклад, супряга двох господарств виникала при домовленості, коли одна з її ініціюючих сторін виконувала весняні польові роботи, а інша – літньо-осінні. Відтак, по черзі, члени цієї натуральної асоціації отримували змогу відходити на промисли [3, 38]. Дуже рідко в регіоні зустрічалася така сезонна супряга, до якої одне за одним залучалися чотири господарства. Тобто, наприкінці XIX – початку XX ст. супрягою, як формою асоційованої праці, користувалися у південноукраїнському селі переважно несаможиттєві та несаможиттєві господарства.

Третьою традиційною асоціативною формою самоорганізації селянства в досліджуваний період була артіль. На відміну від толоки чи супряги створення та обсяг робіт її скріплювалися угодою між роботодавцем та артільниками, або між останніми. Термін існування такого об'єднання залежав від інтенсивності досягнення встановленого перед ним завдання й міг тривати від тижня до декількох місяців, сезону польових робіт. Артільна форма самоорганізації селян на Півдні України була, як правило, пов'язана з відхожими промислами. Але, не дивлячись на капіталізацію останніх, залишалася для її членів натуральною, оскільки винагорода артільників за роботу витрачалася на утримання своїх родин. Слід при цьому зазначити, що серед південноукраїнського селянства найбільш розповсюдженими були лише три різновиди артілей.

Здобуток або заробіток в артілях першого типу розподілявся між її членами у відповідності до обсягу виконаної кожним селянином роботи. Знаряддя праці та продукти харчування надавалися кожним з артільників в однаковому обсязі і вважалися обов'язковою передумовою для асоційованої діяльності. При цьому поділ здобутку відбувався виходячи з принципу абсолютної рівності членів артілі. Він міг бути натуральним або, після продажу результатів промислу, грошовим.

Як правило, артілі першого типу зустрічалися у південноукраїнському селі лише в тих промислах, в яких цінність використаних знарядь праці була мінімальною. До того ж, виробничий процес такої артілі проходив без відходу від господарства чи основного місця проживання. Такий стан речей пов'язаний з тим, що артілі першого типу складалися переважно з нижчих та середніх прошарків селянства, для яких далекий відхід не мав вигоди. Внаслідок такого стану речей вкладені господарські цінності та праця артільників перетворювалися не в капітал, а в невід'ємну складову бюджету їх родин. Поширеним таким тип артілей був у плавневій зоні Дніпра. Селяни зверталися до нього під час збирання хмизу, верболозу, в'язання віників, корзин тощо [5, 48].

В артілях другого типу знаряддя праці вже отримували якості капіталу. Відносно висока вартість і значущість їх у виробничому процесі надавала власнику можливість отримання прибутку не лише від праці, а й від використання останніх у вигляді асоційованого паю. У зв'язку з цим в артілі виникала диференціація засобів виробництва, що мала відображення у статусі та частці прибутку їх власників. Поширеними в регіоні були випадки, коли таке об'єднання селян займало або брало у найм необхідний йому реманент у заможного співартільника або у сторонньої особи.

Другий різновид артілей був розповсюджений на Півдні України у придніпровських або приазовських селах, для мешканців яких особливої значущості набувало рибальство. Для різних прошарків селян останнє мало вигляд не лише допоміжного, а й головного господарського промислу. Поширення такого типу асоціації було пов'язане з відсутністю або недостатністю у простих господарів рибальського реманенту. Тому у промисел, у вигляді знарядь, що належали більш заможним односельцям, залучався капітал. При цьому під час розподілу риби паї видавалися не лише за працю, а й за знаряддя. Але за звичаєм, частка улову за працю перевищувала пай за рибальські знаряддя. Диференціація при розподілі результатів праці не призводила, таким чином, до капіталізації відносин в артілі, оскільки праця її рядових членів була спрямована не на отримання товарного прибутку, а на задоволення споживчих потреб родин [6, 69].

Артілі третього типу, як і попередні традиційні асоціативні форми самоорганізації південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст., створювалися несаможиттєвими господарями або сільськогосподарським пролетаріатом. Втім, особливість їх полягала у наявності внутрішньогрупової диференціації праці, при збереженні рівності винагороди, а також у наявності зовнішнього чинника – роботодавця. Останній, як правило, був власником великої маєтності або заможним селянином. І в першому і в другому випадку товарний характер їх господарства вимагав залучення найманої робочої сили. Внаслідок наявності в аграрному секторі Півдня України порівняно вищих показників капіталізації визначена форма селянської самоорганізації отримала широке розповсюдження. Домінуючою за цих умов була грошова форма винагороди, що в період сезонних польових робіт доходила до 45 крб. на місяць [7, 46]. Разом з цим, внаслідок розвитку в регіоні земельної оренди та суборенди, прямий найм артілі інколи замінювався „покрутою” [4, 193].

Таким чином, розвиток ринкових відносин в аграрному секторі обумовив звуження соціальної основи використання південноукраїнським селянством традиційних форм самоорганізації асоціативного типу. Наприкінці XIX – початку XX ст. супряга, толока, артільна форма об'єднання зберегли в регіоні натуральний характер, але застосовувалися, переважно, несаможиттєвими та бідними селянами. Нестача землі, реманенту, коштів стали причиною використання останніми визначених форм соціальної самоорганізації для збереження мінімальної самодостатності їх родинних господарств.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження, а саме соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Півдня України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

1. Українське народознавство, Львів, „Фенікс”, 1997 // Короткий словник народознавчих термінів.
2. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей, 1881.
3. Прокопович С.Н. Сельскохозяйственная кооперация бюджет крестьянского хозяйства. Изд-во центр-

- го тов-ва „Кооперативное издательство”, М.-Пг., 1922.
4. В.Е. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство. М., 1891.
 5. А. Кащенко. Оповідання про Великий Луг Запорізький. – Дніпропетровськ.: „Просвіта”, 1990.
 6. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885-1938). – М., 1939.
 7. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. -К.: Наукова думка, 1965.

О.М. Ситник

ІДЕОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА УПРОДОВЖ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. більшовицька партія вела різнопланову (від ідеологічної до економічної) боротьбу проти заможних „куркульських господарств”. При цьому під категорію „куркулів” („кулаків”) міг потрапити будь-який селянин, який мав хліб. Відтак, неминучим було переслідування цього селянина та його сім’ї, що проявлялося в найрізноманітніших формах (включно з виселенням-депортуванням, ув’язненням, позбавленням засобів до існування). Актуальність теми пов’язана з необхідністю розкриття й аналізу цілої низки аспектів суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, що призвели до встановлення більшовицького тоталітарного режиму в Україні.

Зазначена тема певною мірою висвітлюється в працях В. Верстюка, В. Тилішчака і І. Юхновського [1], А. Граціозі [2], Л.В. Гриневича [3], Р. Конквеста [4] С. Кульчицького [5, 6], В. Смоля [7]. Проте ідеологічний чинник у зазначений період ще потребує подальшого висвітлення. Мета статті полягає у характеристиці ідеологічної політики більшовизму стосовно українського селянства протягом етапу наростання авторитарних і тоталітарних тенденцій у суспільстві. Об’єктом дослідження є з’ясування ідеологічних методів і засобів більшовизму періоду формування в підрадянській Україні авторитарного й тоталітарного режимів. Предметом виступає більшовицька ідеологічна політика стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Й. Сталін у період непу був заклопотаний боротьбою за владу в Кремлі. Але вже тоді він знав своїх майбутніх супротивників на шляху створення тоталітарної держави: це економічно незалежне селянство та рухи за національну самостійність республік. Сталін розумів, що в національних республіках ці дві, тісно пов’язані між собою сили, своєю природою протистоять тоталітаризмові. Він також стверджував, що національне питання, його внутрішню суть становить селянське питання. Саме тому селянство складає основу національного руху [8, 12]. Сталінський „великий перелом” (тобто прискорена індустріалізація та форсовано-примусова колективізація) був такою карколомною зміною політики, котра не могла не стимулювати незадоволення й спротиву в найширших верствах суспільства. Характерно, що вони викликали появу

опозиції і в самій більшовицькій партії, навіть серед партійних керівників. Документи і факти підтверджують, що відступ від оголошеної 1921 р. нової економічної політики створив на селі ситуацію громадянської війни [9, 63]. Атака на селян стала ключовою в сталінській політиці, що ґрунтувалася не на економічних інтересах, а на примусі та залякуванні. Щоб досягти поставленої мети, Й. Сталін обрав тактику гри на об’єктивно існуючій у суспільстві соціальній напрузі. Наполягаючи відразу після XV з’їзду ВКП(б) на непопулярних надзвичайних заходах, він звинуватив у провалі хлібозаготівель не все селянство, а тільки „куркулів” [6, 54-55]. У своїй статті, опублікованій 21 січня 1930 р. в газеті „Красная Звезда”, Й. Сталін підвів підсумок тій політичній лінії, котра була взята більшовиками після XV з’їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.), в період XVI партійної конференції (квітень 1929 р.) та після неї. Вона полягала не просто в продовженні політики „витіснення капіталістичних елементів” на селі та „витіснення кулацтва”, а насамперед – у його ліквідації як класу [10, 178-179, 183]. Відтак, 1930–1931 рр. стали періодом наступу на „куркуля”, що було найменовано „знищенням куркуля як класу”. Як відомо, комісія Політбюро, плануючи геноцид, накреслила детальну схему масових арештів, ув’язнень, розстрілів і заслання [11, 21]. Незважаючи на засудження „перегинів,” при здійсненні політики колективізації, що було висловлене Сталіним у статті „Запаморочення від успіхів”, він не визнавав власних помилок, а лише називав винуватцями „перегинів”, „запаморочення від успіхів”, „чиновницького директування” виконавців цієї політики на місцях [12, 192-195]. Однак саме його безпосередні директиви та вказівки вели до беззаконня.

Соціалізм на селі утверджував себе насильством. Це був метод Сталіна. Могутність держави досягалася ціною свободи. Звичайно, хліб був потрібний для закупівлі за кордоном промислового обладнання, поліпшення постачання міст, що швидко зростали, створення державних запасів. Але застосовувалися переважно крайні заходи. Командно-директивні методи віднині остаточно витіснили економічні. Ліквідовувався не тільки куркуль, але витіснявся й одноосібник взагалі. І це досягалося силою [13, 292]. Колективізація в Україні завдала одночасного удару і по самостійності господарського життя селян, і по національних цінностях українців. Здійснювалася вона найбільш варварськими і нелюдськими методами. До 1931 р. було знищено сотні тисяч куркульських господарств, їхнє майно передано в суспільні фонди колгоспів. А один мільйон двісті тисяч українців було заслано на Сибір і в Казахстан. Більша частина з них (у першу чергу діти та жінки) загинула [8, 12].

Інформація, що з різних джерел збирали в ДПУ, свідчить: українські селяни усвідомлювали небезпеку масового голоду, щоправда, не знаючи підступності й масштабів затіяного владою способу їхнього упокорення. Вже з 1920-х рр. у донесеннях ДПУ з’являються слова із зафіксованих інформаторами розмов селян про небезпеку голоду, про бажання повернути Українську Народну Республіку, домагатися незалежності України та економічної свободи. Більш освічені й активні складали навіть петиції, намагаючись ними тиснути на комуністів і об’єднувати селян [14, 14].

Розгортання маховика насилля з боку влади об'єктивно зумовлювало тенденцію до згуртування та самоорганізації українського селянства, висунення з його середовища активу з вчителів чи авторитетних селян, здатних не тільки виразно сформулювати політичні вимоги хліборобів, але й мобілізувати їх на організовану протидію владі, зокрема й на повстання [2, 53].

Боротьба селян спрямовувалась проти комуністів, комсомольців, уповноважених партією та присланих з іншої місцевості, в тому числі з Росії, робітників й їхніх добровільних помічників із місцевих активістів – конкретних носіїв сталінського тоталітарного режиму [14, 16-17, 19]. А причини повстань були пов'язані насамперед з інтенсивним усуспільненням землі, худоби й реманенту та утворенням комун і колгоспів. Основними гаслами селян були: „Геть радянську владу!” та „Давайте завоювати іншу свободу!” [14, 16-17, 19]. Моральне несприйняття селянами командно-репресивних порядків, насаджуваних радянською владою при впровадженні примусових хлібозаготівель з кінця 1927 – початку 1928 рр., змушувало їх включати лозунги національного визволення в свій арсенал до розряду інших антирадянських форм і методів боротьби [15, 70]. На приборкання селян держава спрямовувала значні воєнізовані загони органів внутрішніх справ та державної без-пеки, а також військові підрозділи армії. Розпорошені та озброєні сільгоспреманентом і лише зрідка рушницями селянські загони не змогли виявити серйозного опору цим владним силам [16, 247].

Згідно з доповідною запискою В. Балицького про політичний стан селянства України у зв'язку з політикою ліквідації куркульства як класу за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р., в січні 1930 р. відбулось 37 масових виступів селян, в котрих взяли участь 12 тисяч чоловік, на 9 лютого 1930 р. було заарештовано 11865 чоловік, у відповідь на політику „розкуркулення” селянами було здійснено 40 терористичних актів [9, 63]. Загалом, протягом 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю близько 1,2 млн. селян [1, 11]. У цей період територією всієї УРСР поширювалися листівки з відвертим антирадянським змістом. Причому Москва звинувачувалася в руйнації України та розв'язанні масового терору. Одною з центральних ідей цих листівок був заклик до боротьби проти московської влади та звільнення від неї України [17, 12-24].

Сталін йшов свідомо на штучне розпалювання соціальної напруги, бо його метою було масове насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки, а зовсім не турбота про рівень матеріального добробуту трудящих. Селянин міг змиритися з колективізацією своєї власності тільки під реальною загрозою втратити її взагалі, а тому потребував прикладу розкуркуленого сусіда. Куркулів прирікала на знищення логіка колективізації [6, 72]. Сама ідеологія більшовиків, серед іншого, передбачала розкол і протиставлення сільського населення. Ш. Фіцпатрік звернула увагу на те, що в основі політизованої ідеї більшовиків про бідняків і куркулів лежало протиставлення так званих куркулів із незаможниками (бідняками-відходниками, або ж пролетарями села) [18, 25]. Проте справжніх кулаків на селі після громадянської війни практично не залишилося. Насправді до цієї категорії прилучалися

середняки, які своєю працею могли розвивати власне господарство [19, 118]. Однак і вони становили для більшовиків серйозну загрозу, оскільки саме існування селян-власників суперечило принциповим засадам більшовицької ідеології.

Прагнення будь-якими засобами втримати Україну в рамках радянської імперської державності спонукало ідеологів більшовизму до трьох широкомасштабних акцій: 1) знищення приватного господарства в селі та створення тоталітарно-колективістської конструкції – колгоспу; 2) викорінювання приватного принципу з індустрії й торгівлі; 3) знищення плюралізму в галузі культури, тобто заборона всіх творчих об'єднань і проголошення єдиної „спілки письменників”, художників, журналістів... В основі ж цілого плану була ідея знищення структури села, яке завжди було здоров'ям нації. Сталін добре розумів ключову роль села в національно-визвольних процесах, а відтак вважав, що національне питання – це по суті селянське питання [20, 39-40]. Кампанію колективізації селянства 1929–1933 рр. Р. Конквест назвав ідеологічним божевіллям. Оскільки внаслідок цього нелюдського відхилення від норми мільйони людей загинули, а сільське господарство при цьому зруйнувалося [21, 120].

Від 1930–1931 рр. почалося, так би мовити, вштовхування України в новий голод, адже яким би масовим не був політичний терор, сам по собі він не міг забезпечити знищення соціально-економічних підвалин національного буття українців з їхнім віковичним прагненням волі, землі, власного господарства, достатку та відповідним відображенням цих незаперечних цінностей у свідомості народу, його традиціях, культурі [22, 86].

Відтак розпочався терор голодом. Війська та частини ОДПУ-НКВС зазвичай використовувалися для оточування районів, населення яких каралось за інкримінований саботаж здачі хлібопродуктів під час Голодомору 1932–1933 рр., а також для охорони таборів, де перебували ув'язнені. При цьому співробітники ОДПУ-НКВС мали дозвіл стріляти по всіх, хто проривався з оточення чи табору [23, 462]. Вимітали цілі села, ті, хто ще в силах був рухатися, намагалися прослизнути крізь загороджувальні загони НКВС і прагнули потрапити до залізниці, в міста. Особливий ідеологічний цинізм влади проявився в тому, що українських селян, зазвичай, доводили до голодної смерті їхні ж односельці-активісти.

В передмові книги свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 рр. Ю. Мицик, підкреслив, що саме „активісти”, члени „червоної мітли”, до зернини вимітали все їстівне, прирікаючи сім'ї на голодну смерть, при цьому виявляючи відверте насильство над людьми (вигнання з хати, образи, жорстоке побиття, навіть зґвалтування та вбивства), а потім на „червоних валках” під червоним прапором на передній підводі під гармошку вивозили з села [24, 9-10].

На думку П. Балея, розкол села на ворожі табори був планово інспірований та єхидно проведений. Українське селянство, яке протягом століть було хребтом української культурної окремішності, було віддано на поталу в ім'я пролетарської утопії. І це робилося руками революційної інтелігенції – кров від крові українського села – в спілці з ленінськими опричниками та власним шумовинням [25, 389].

Ними знищувалися кращі, найпрацьовитіші й найсвідоміші представники українського селянства. Згодом ця ж українська інтелігенція, що піддалася у свій час на оманливу більшовицьку ідеологію, також стала жертвою режиму.

Голодомор 1932–1933 рр. задумувався та здійснювався насамперед для того, щоб винищити українство як націю, яка чинила опір намаганням комуністичної влади зросійшити її [26, 33]. Вбачаючи в українцях (насамперед – селянах-приватних власниках) чи не найбільшу загрозу для своєї системи та ідеології, сталінський режим намагався винищувати їх фізично й, особливо, духовно. І.П. Багрянний наголошував, що опанувавши Україну, більшовизм поставив своїм завданням зденаціоналізувати її, знищити її духовно й національно, прагнучи зробити з багатонаціонального СРСР єдину червону імперію. А через те, що Україна була найбагатшою в СРСР республікою й другою за величиною після Росії, – більшовизм намагався утримати її за всяку ціну. Добровільно народ того не хотів, тому московський більшовизм став на шлях провокацій, терору й фізичного винищення цілих людських мас, що й робив упродовж усього свого панування. Це знищення проводилося в грандіозних масштабах, як і личить режимові, опанованому манією величності [27, 24]. Така ідеологічна політика більшовизму привела до катастрофічних для України наслідків: масований терор породив скалічене суспільство, яке навіть у наш посттоталітарний час залишається хворим.

Більшовицька ідеологія виходила з аксіом про невідворотне стирання національних і класових відмінностей у комуністичному майбутньому. Для неї було характерним посилення боротьби як із „буржуазним націоналізмом”, так і з залишками „експлуататорських класів”. До останніх було віднесено заможне селянство. Відповідно до сталінського розуміння суспільного розвитку, заможне селянство мало зникнути шляхом примусової ліквідації, котру було подано у формі масової колективізації на основі розкуркулення [1, 3]. Р. Конквест підкреслив, що комуністична ідеологія надала мотивацію для такого винищення чоловіків, жінок, дітей, що не мав аналогій в історії. І ця ідеологія, можливо, що й уся класична теорія, виявилася примітивним і схематичним підходом до питань, які для неї були занадто складними. Жертви принесено, а вони виявились даремними [4, 377].

В травні 1933 р. становище в деяких регіонах України було таким розпачливим, що селяни кидали голови або трупи своїх померлих з голоду дітей в укріплені табори військ, посланих, аби тримати під контролем ситуацію та придушувати можливі заворушення на селі. Офіційні донесення фіксували такі вчинки як „контрреволюційні провокації соціально ворожих елементів” [2, 80–81]. Незважаючи на масований терор, спрямований проти селянства, з метою не лише фізичної ліквідації найбільш свідомих, заможних і працьовитих селян, а й деформації та викорінення залишків традиційної народної моралі й духовності, тоталітарному режиму так і не вдалося повністю викорінити елементи національного самоусвідомлення й національної духовності українців. В.А. Смолій зазначив, що Голодомор 1932–1933 рр. став найтрагічнішою

сторінкою в історії українського народу. Тоталітарний комуністичний режим вдався до жажливої зброї масового знищення, якою виявився терор голодом. Голодомор – це насамперед свідомо та національно спрямована терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні. Її запровадження призвело до фізичного винищення декількох поколінь українських хліборобів, до глибокого руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності [7, 3–4].

Уже на самому початку проведення в Україні плану колективізації та з цим пов’язаної „ліквідації куркульства як класу”, ця загальна для всього СРСР соціально-політична акція мала щодо українського народу яскраво виражений національно-політичний аспект. У стратегії розпочатого Москвою на початку 1930-х рр. нищівного наступу на українську націю, удар по селянству як основі нації був лише частиною плану. Іншою його складовою було винищення його духовної еліти – національної інтелігенції [28, 89]. Без національно свідомої інтелігенції селянство вже не мало змоги зорганізуватися в національний рух для самозахисту.

Упродовж двадцяти двох місяців українське село було соціальною резервацією, де функціонувала безжалісна карально-репресивна система, котра супроводжувалася катастрофічними втратами сільського населення, ганебними для людини явищами канібалізму, фізичним покріпаченням великих груп людей. Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українзації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні „цінності”: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно-політичний фанатизм, соціальний аскетизм. Виснажлива й безоплатна праця колгоспників видавалася за трудовий героїзм, а жертвність і політична лояльність до режиму радянських людей – виразником патріотизму [7, 3].

Один із очевидців Голодомору 1932–1933 рр. Я. Менакір зауважив, що ніхто з іноземних поневолювачів не додумався влаштувати штучний масовий голод. А тому невідомо, котре зло більше – злочини більшовиків чи нацистський геноцид [29, 96–97]. Архівні матеріали свідчать, що партійне та державне керівництво УРСР, сповідуючи ідеологію Москви, фактично було організатором Голодомору 1932–1933 рр. Наприклад, Всеукраїнський староста Г.І. Петровський у липні-серпні 1931 р. здійснив похід через Синельниківський, Павлоградський і Смілянський райони. Скрізь його перебування ознаменувалось організацією червоних обозів „імені Петровського”. Зокрема, Смілянщина навантажила на обоз 800 центнерів хліба. Про все це наввипередки розповідали газетярі як із районних, так і з республіканських газет „Комуніст”, „Радянське село” тощо.

А через рік селянам знову довелося збирати обози. На цей раз ще більші, оскільки з Москви прибув Молотов. Це змусило значно посилити темпи хлібозаготівель [30, 6–9]. Провівши свою інспекцію Україною влітку 1932 р., Молотов, повернувшись до Москви, подав разом з Кагановичем звіт Сталіну. Внаслідок цього з’явився „закон від 7 серпня 1932 р.”, котрий прискорив голод [31, 56]. Згідно з цим законом, органи держбезпеки могли стріляти в

кожного, хто посягав на соціалістичну власність. Навіть – у дітей, які збирали колоски.

Р.О. Медведев відзначив, що особливо зловісну роль у процесі підготовки голодомору 1932–1933 рр. відіграв В.М. Молотов (Скрябін), який в 1932 р. керував хлібозаготівлями в південних областях України. Він вимагав застосування „особливих заходів” і підвищення „більшовицької пильності стосовно класового ворога”. Досягнення плану будь-якою ціною означало посилення каральних заходів. Саме за безпосередньої участі Молотова було здійснено низку репресивних заходів. Результатом „аграрної політики” Молотова та інших більшовицьких діячів (Кагановича, Косіора, Постишева та ін.) стали тисячі покалічених долів і жертв страшного голоду, що забрав мільйони життів [32, 20-21]. Будь-які спроби зберігати чи поширювати матеріали, пов’язані з Голодомором, жорстко переслідувались. Їхніх власників заарештовували, а матеріали – знищувались. У такий спосіб з українського народу, з його історії витравлювали пам’ять про Голодомор 1932-1933 рр., і робилося це систематично [33, 14].

Документи і матеріали ДПУ доводять, що існували антиукраїнські акценти сталінської політики, тобто здійснювався цілеспрямований геноцид. Підсумки такої політики підбив П. Постишев у своїй промові на об’єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. він підкреслив, що колгоспи в Україні зроблені більшовицькими [34, 58]. Виявлена тоталітарним режимом „ефективність” як в організації, так і припиненні Голодомору 1932–1933 рр. свідчить, що намір винищення українських селян було реалізовано у певно визначених ним часових межах [35, 15]. Коріння голоду-геноциду слід шукати в перипетіях комуністичного будівництва [36, 24]. Привели ж до кризи мета та методи. На XVII з’їзді ВКП (б) тодішній нарком оборони К. Ворошилов говорив: „Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб, але жертвами голоду були нетрудові елементи та куркульство” [37, 2-3]. Останнє є відвертим цинізмом, оскільки для партійних керівників, які постійно інспектували й контролювали українське село, було добре відомо, що там вже у 1932 р. фактично не залишилося й сліду від так званих „куркулів”. Навіть просто заможних селян було виселено ще в попередні роки до Сибіру й Півночі. А категорію „нетрудові елементи” складали хіба що „пролетарі-незаможники”, тобто сільські активісти, котрі зазвичай жилися з конфіскованого в заможних селян майна.

Пояснюючи причини Голодомору 1932–1933 рр., А. Безансон підкреслив знеособлюючу природу соціалізму, засліплення утопією, бездушний автоматизм радянського планування, а особливо – політичне рішення Сталіна та його посіпак: розгромити політичне селянство та Україну як національну єдність. Винищення селянства супроводжувалося повним оновленням керівного апарату та „деукраїнізацією” України. Саме в цьому сенсі законно говорити про геноцид. Це безперервний геноцид, що в 1932–1933 рр. досяг свого апогею [38, 160]. Характерно було те, що від голоду помирали навіть сім’ї активних учасників революції та громадянської війни, які воювали тоді на боці більшовиків, але на початку 1930-х рр. не

потрапили в число активістів. На Кубані під час голодомору 1932–1933 рр., котрий мав такий же жахливий розмах, як і в центральних областях України, вимирали не лише неколгоспники і колгоспники, а й навіть сільські вчителі та активісти. Натомість туди (як і в Україну) масово завозили росіян з ближчих областей [39, 111-112, 115].

Основними причинами Голодомору 1932–1933 рр. були: суцільна колективізація селянських господарств, антилюдяна й фіскальна політика пограбування чи розкуркулювання українських селян, тотальні хлібозаготівлі за принципом продрозкладки із використанням репресивних засобів, свідоме та тривале позбавлення селян продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення українського села [40, 4, 12]. Окрім фізичного знищення українці були приречені на морально-психологічне та духовне нищення їхньої людської гідності, принципів елементарної людяності та співчуття до ближнього. Це свідомо робилося більшовицькими ідеологами, що прагнули перетворити людей на покірних, заляканих, отупілих створінь, з метою запобігти будь-яким спробам протесту чи опору. На думку М. Головатого, Голодомор 1932–1933 рр., як до речі й наступний – 1946–1947 рр., був не лише результатом політики геноциду щодо власного народу правлячої компартійної верхівки, а й один з дієвих засобів вирішення власних проблем, засіб збагачення. У торгсинах за золоті сережки, нагрудні хрести, обручки селянам продавали той самий хліб, який у них щойно вилучили. Одночасно в 1932–1933 рр. на зарубіжні ринки, головним чином із України, було вивезено близько семи мільйонів тонн зерна. Частину зерна, при цьому, окремим країнам було передано безкоштовно [26, 37-39]. Навіть партійні керівники та вчителі (очевидці Голодомору) в своїх щоденниках висловлювали відверте незадоволення діями влади, що спрямовувались на свідоме винищення селян не лише надмірними хлібозаготівлями, а й цинічним і нехлюйським ставленням до вже відібраного в голодних селян хліба: воно іноді просто гнило в кагатах на залізничних станціях. Це все супроводжувалося відвертим обманом і перекрученнями. Оцінюючи дії керівництва Компартії України, представники сільської інтелігенції свідчили: „Всі брехали. Брехнею, обманом комуністи взяли владу і потім усюди сіяли брехню” [41, 33].

Щоб надати Голодомору щодо українського народу та наступним репресіям якість ідеологічне підґрунтя, Сталін особисто прагнув забезпечити легальність цим фактам. Задля цього була сформульована нова політична функція радянської держави: „з повною перемогою соціалізму замість функції придушення повалених експлуататорських класів усередині країни в радянській державі з’явилася функція охорони соціалістичної власності (!) від злодіїв і розкрадачів народного добра” [42, 150].

В цілому, протягом 1929–1932 рр., так звану „колективізацію”, більшовизм фактично оголосив війну заможному селянству гаслом „знищення куркуля як класу”. Це означало знищення українців як нації, бо вона на 70% селянсь-ка. Під цим гаслом фізичного знищення було винищено буквально мільйони українського народу. І не т. зв. „куркулів”, а бідняків, інтелігентів і робітників. Бо в Україні це

знищення проводилось не в соціальному плані, а – політичному й національному. Куркулі знищувалися за те, що вони заможні, за те, що вони „куркулі”. Бідняків, інтелігентів і робітників винищували за те, що вони співчували „куркулям”, а значить були „підкуркульниками”. До цієї категорії відносили тих, хто був проти радянської влади та колективізації. Всіх цих людей, приречених на жертву, засилали до Сибіру й Крайньої Півночі на смерть, де вони й гинули від голоду, холоду та хвороб, позбавлені всіх, навіть найелементарніших людських прав. Висилали їх геть з усім, вириваючи з коренем, – цебто зі стариками й з маленькими дітьми, при цьому цюкуючи пресою та іншими доступними засобами. У подальшому на окреме дослідження заслуговує питання трансформації ідеологічної політики більшовизму стосовно українського селянства протягом другої половини 1930-х рр.

1. Верстюк В. Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу. – К., 2008.
2. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр. Пер. з іт. М. Прокопович. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2005.
3. Гриневич Л.В. Сталінська „революція згори” та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал (далі Укр. іст. журн.). – 2003. – № 5.
4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. – Луцьк: ВМА „Терен”, 1993.
5. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008.
6. Кульчицький С.В. Ціна „великого перелому”. – К.: Вид-во „Україна”, 1991.
7. Смолій В.А. Передмова (Голодомор 1932-1933 років) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5.
8. Маленкович В. Голод 1933 року в Україні // Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
9. Шаповал Ю. ГПУ-НКВД, як інструмент антиукраїнізації // Український історик. – 1995. – Ч. 1-4.
10. Сталин И.В. К вопросу о политике ликвидации кулачества, как класса // Сочинения. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – М., 1949.
11. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
12. Сталин И.В. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения // Сочинения. – Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. – М.: Политиздат, 1949.
13. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна у 2 кн. – Кн. 1.
14. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали; упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Укр. письменник, 2009.
15. Капустян Г. Поклик свободи (з історії боротьби за державну самостійність селянської організації „Союз визволення України”) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 14. – Ужгород, 2005.
16. Шрамар О.М. Правові засади діяльності державного політичного управління УСРР (1929-1934 рр.) // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3198.
18. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // Вопросы истории. – 1990. – № 8.
19. Антонов-Овсиенко А. В. Сталин и его время // Вопросы истории. – 1989. – № 3.
20. Мороз В. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності.
21. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Пер. с англ. О. Мокровольський. – К.: Вид во Соломії Павличко „ОСНОВИ”, 2003.
22. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД; упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К.: ВД „Стилос”, 2007.
23. Зенькович Н.А. Была такая страна... Очень личная книга. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000.
24. Цит. за: Український голокост 1932-1933 років: свідчення тих, хто вижив: У 3 т. – Т. 2 / За ред. о. Ю. Мицика. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2004.
25. Белей П. Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. – [2-е вид.]. – К.: Смолоскип, 2003.
26. Головатий М. Історична правда, національне безпам'ятство чи політичне жонглювання? // Кому був вигідний голодомор? – К.: МАУП, 2004.
27. Багрянний І. П. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе.
28. Гришко В. Москва сльозам не вірить / В. Гришко. – К.: ЮНІВЕРС, 2003.
29. Менакір Я. Замордоване селянство // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті; упор. Н. Дюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
30. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. – 5664. – Оп. 1. – Спр. 11.
31. Костюк Г. Криваві роки (до 20-річчя голоду й терору в Україні) // Голод в Україні 1932–1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
32. Медведев Р. А. Они окружали Сталина. – М.: Политиздат, 1990.
33. Дзеркало душі народної. Спогади та враження відвідувачів виставки про голодомор 1932-1933 років в Україні „Розсекречена пам'ять”; упор. В. Даниленко. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008.
34. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К., 2007.
35. Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. – К.: „Видавництво імені Олени Теліги”, 2009.
36. Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5.
37. ДАЧО. – Ф. 5664. – Оп. 1. – Спр. 17.
38. Безансон А. Пам'ятати і досліджувати! // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
39. Живі свідки про голод // Голод в Україні 1932-1933 років. Вибрані статті / упор. Н. Дюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2006.
40. Злочин; упор. П. Кардаш. – Мельбурн-Київ: Фортуна, 2003.
41. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали; упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007.
42. Галунько В.В. Державна функція охорони соціалістичної власності як чинник геноциду українського народу (1932-1933). – К.: Видавництво імені Олени Теліги”, 2009.

А.І. Темченко

СЕМАНТИКА ПРОСТОРОВО-ТІЛЕСНИХ РОЗТАШУВАНЬ

Знаковим сюжетним елементом замовлянь є мотив сидіння, який не виступає провідним, однак є важливим з погляду розуміння глибинної семантики обрядового тексту. В зв'язку з „прихованістю” цього сюжету фіксуються лише поодинокі дослідження, присвячені сидінню [1], хоча існує достатня кількість наукових праць, де указаний мотив згадується в загальному контексті. Метою розвідки є з'ясування особливостей семантики просторово-тілесних розташувань під час проведення обрядових дій стародавніх слов'ян. Об'єктом дослідження є обрядові тексти, що супроводжували язичницькі обряди; предметом – складові обрядовості, що їх супроводжувала (безпосередньо обряд сидіння) і слугувала важливим елементом дієвості обрядів.

У замовляннях сидіння є обрядовою дією, яку виконує сакральний покровитель. Його місце обумовлене міфом і співвідноситься з центром міфологічного Всесвіту: „На Сіянської горі Сус Христос сидить, ў золотій пелені, копієм і штиком злого духа от (ім'я) одбиває, процівного чоловіка от (ім'я) прогоняє” [2, № 1074]. Статичність Ісуса Христа, місцем сидіння якого є Сієнська гора, наявність „золотої пелени” підкреслює його високий сакральний статус. Однак сама постать „Посажденного” не окреслюється чітко. В якості сюжетного доповнення може слугувати замовляння „від гризів”: „На сінем мори стаїць дуб, на том дубі три какати (гілки), на тих какатах свечачкі гараць, пад тим дубом камень, бабка седзіць. Бабко! Ти умеєш ткаць-прасці? Не умею прасці-ткаць, только умею гризь замовить” [2, № 570]. Замість „бабки” може сидіти „дівича” із залізною палицею, якою обороняє хворого [3, 46]. Останній текст на відміну від попереднього уточнює міфологічну експозицію, де крім гори з'являється дерево. Опис дуба з трьома гілками, на яких горять ритуальні вогні, нагадує підсвічник-трійцю. Його форма співвідноситься з хрестом, по краях якого під час виконання обряду іноді запалюють свічки [4]. Зіставлення хреста з дубом дає змогу змодельовати семантичний ланцюжок: хрест / дуб / світлове дерево. Сприйняття хреста як дерева простежуємо в іконописних сюжетах розп'яття на виноградній лозі і середньовічних геральдичних зображеннях хреста-трилисника. Подібні отожднення спостерігаємо в лексичному матеріалі, де крижъ розуміється як „хрест” [5, 514] / „гора” [6, 1322].

Цікавим видається образ „бабки”, який сполучається з архаїчним пращуром, ймовірно покійним, на що вказують запалені свічки, а також її відмова ткати / прясти, тобто виконувати дії живих. У міфології прядіння міцної нитки асоціюється з людським життям / долею. Витоки подібних вірувань сягають неолітичних часів, коли було розгадано секрет добування нитки, що пояснює індоєвропейський характер міфів про богиню-ткалю. В'язання нитки одна до одної побутувало ще в мезоліті, коли мисливці й рибалки плели тенета і сіті. Веретено / гребінь вже тоді стали необхідними знаряддями праці й культовими предметами, тому

згадуються в чарівних казках. Жінки, які пряли, брали участь не лише у виготовленні одягу, але сприяли виживанню мисливця чи успішному полюванню. З погляду логіки тексту закономірним виглядає замовляння гризі „бабку”, яка не пряде і не тче. В традиційній медицині практикували лікування гризі за допомогою атрибутів потойбічного. При ревматичних болях рекомендувалося прикласти стару кістку або перев'язати хворе місце наміткою, якою зв'язувались ноги мерця, примовляючи: „Цей мертвий замира, нехай раб Божий N гризь отбира” [7, 86].

В міфологічних текстах мотив прядіння набуває вигляду діалектичної смислової взаємодії. З одного боку, життя (прядіння) протиставляється смерті (не прядінню), з іншого – смерть підтримує життя, знищуючи хворобу, що вказує на полісемантичність образу „бабки”. Звідси подвійне значення її міфічного імені: болг. еза – „муки / тортур”; сербохорв. јеца – „жах”; језив – „небезпечний” [8, 542]. В замовляннях вона насилає здоровий сон і забирає „крикси”: „Лесовіє дзєди і баби, ого! Баба-Яга, угу, угу, угу! Беріце крікси і несіце в лес, а моєй (ім'я) сон принєсіце” [2, № 49]. У зв'язку з цим існують відмінності в називанні баби, лексична форма якої може навмисне спотворюватись / табуватися, коли стосується потойбічного: „Бабукина Івериха, на тобі доброго гостинця, дай мені доброго здоров'я” [2, № 560], або зіставляється з біблійними персонажами, коли вона є сакральним помічником: „Бабушка Соломонія парила <...> у парної бані, виговарувала і вигривала всякія болєзни” [2, № 571] (варіант Мандаліна [9, 75]).

З іменем баби співвідносяться міфічні вірування слов'ян. Чехи називали „бабами” грозові хмари, а північно-східну частину небосхилу *babu kont* – „місцем баби”, оскільки звідти дули холодні вітри. Т. Нарбут отожднює з „бабами” литовських лайм, пов'язаних з місячною символікою, і порівнює їх з Ладою, мотивуючи це фольклорними зіставленнями: *Zlota Lada – Zlota-Pani*. Південні слов'яни вважали Золоту Бабу (місяць) тіткою Святовиду (сонцю), на ідолі якого проглядаються обриси Макоші і Лади [10, 238]. Кам'яний ідол Золотої Баби саджали на природних підвищеннях. Йому приписували здатність віщувати [11, 589]. Ймовірно, раніше поблизу священного каменя могли виконувати ритуальні відправи. Звідси назви гір жіночими іменами: Баба-гора / Дівич-гора. Бабиною горою називали скелю Татри в західній частині Карпат, яка мала ще одне ім'я – Лиса гора із-за відсутності рослинності на її маківці. Звідси пояснення, чому сакральний покровитель розміщується на горі / скелі. Варіантом гори / скелі виступає престол: „В чистом полі костьол стоїть, а в костьолє пристіл стоїть. За пристолом дві паненке седєть, перед іми шльонка води стоїть, вони сидєть-гадають (ім'я) чорною болєзь одмоўляють. Прїїхав до їх Гїоргїй на севом конї, на золотом седлї, і той сидєть, гадає, гєто болєзь їм одмоўляє” [2, № 438]. Ворожіння відбувається „на воді” і здійснюється двома жрицями. Рудименти обрядів передбачення майбутнього спостерігаємо в дівочих ворожіннях на Катерини, і співвідноситься в цьому аспекті з д-сл Мокошшю, зображення якої присутнє на Збруцькому ідолі і згадується в пантеоні Володимира. В „Слові про ідоли” говориться, що ідол богині мазали кров'ю „чистих” первістків [12,

23]. Св. Георгій зупиняється біля „двох панянок”, які асоціюються з чеськ. богинями долі – Сречою і Несречою. За логікою замовляння зупинка героя асоціюється з його ушкодженням: „Ішов святий Авраам по крутих горах <...> нігде йому спочить: прийшов, сів <...> устав і пішов, за собою перелогі, уроки і примовки поніс” [13, 96], чого не відбувається, оскільки в цьому контексті „панянки” самі визначають долю. Зупинка Георгія легітимна, оскільки він разом з „панянками” бере участь в лікувальному обряді. Подібні методи ворожіння, що імітують дії богинь долі, спостерігаються при лікуванні зурочення – хвороби, причина виникнення якої є „втручання” поглядом / словом в долю людини. „Тридев’ять” жарин кидали в посудину з непчатою водою. Їхнє плавання вказувало на присутність хвороби [14, 36], занурення – викликало неадекватну реакцію зловтіхи по відношенню до лихих очей: „Ото з’їли, повилазили б їм такі очі” [15, 138-і]. Вода в цьому разі набуває ознак, схожих з образом матері-землі, яка приймає до свого лона лише чисте і безгрішне. Урочні жаринки не тонуть, подібно тому, як не псується в землі упирі. Обряди ворожіння виконують сидячи. Відповідне розташування тіла є умовою проведення обряду і пов’язане з культом пращурів, які „знають” майбутнє: 1) „За сине море, там церква стоїть, престол стоїть, за тим престолом Ісус Христос сидить, руки зложивши, голову склонивши, свою кров істочивши” [2, № 441]. Очевидно, що сидячим зображується статусний предок, ймовірно, патріарх роду, образ якого трансформується в Ісуса Христа, оскільки сполучається з кльтами вшанування пращура як бога. Можливо, що замовні тексти свідчать про давні обряди поховання сидячи, що „перетворювало” „тимчасово мертвих” на „вічно живих” пращурів. Пор. з трипільськими сидячими фігурами [16, 22]. Відповідне припущення підтверджується також тим, що Богородиця править службу сидячи, що є несумісним з релігійними канонами: „На горі Осіянкой церкоўка стоїть, а тей церкоўце Божія Маті сидіть, прішлі к ей янголи. Хватіт тебе, Божія Маті, спеваті (звук як ознака життя) да іді (ім’я) перелогі забіраті” [2, № 439]. Ймовірно, що в такий спосіб може описуватися відправа на честь Великої Матері, яка приймає до свого лона душу і тіло покійного. На користь цьому свідчать тексти від зубного болю: „Молодзік, молодзік, гдє ти буў?” „На тим сьвеце”. „Шти ти бачиў?” „Мертвецоў”. „Што оні роблять?” „Сідзяць” [2, № 502].

Цікавими видаються аналогії з історичним матеріалом, а саме обрядовим сидінням на курганах (місці пращурів). Ф. Андрощук проводить паралелі цього звичаю в руських князів і скандинавських конунгів. Автор зазначає, що влада князя вважалась легітимною, коли він певний час сидів на земляному природному підвищенні, яке могло бути родовим могильником, після чого виголошував клятву правити справедливо [1, 5-10]. Розуміння обрядового сидіння як складової обряду коронації підтверджується літописним матеріалом: „І сказала [Борису] дружина отцеві: „Ось дружина у тебе отцеві і вої. Піди сядь у Києві на столі отчому”; „Святополк же сів у Києві після отця свого, і скликав киян і став майно їм роздавати” [17, 77]. Звідси назви давньоруських поселень – посади. Роздавання майна

князем є рудиментом обряду пожертви „миру”, який обрав його на князювання, і пов’язане з потрійним поділом майна після його смерті, про що свідчить Ібн-Фалдан [18, 2].

Посадження на „стіл” живого й усадження „на престол” мертвого слід розглядати як єдиний обрядовий комплекс, оскільки в міфології світську владу санкціонують пращури, що забезпечує спадкування традиції. Відповідний взаємозв’язок доповнюється ще одним компонентом – народження дитини в архаїчному суспільстві вважається законним лише при наявності „вакантного” місця, звільненого для неї пращуром. Звідси праісторичні звичаї жертвоприношень старих і немірних, що стимулює народження молодих і сильних [19]. У „Повісті минулих літ” розповідається, що в неврожайні роки вибивали „старую чадь”, яка „держить гобіно”, тобто заважає зростанню молодих пагонів [20, 345-346].

В замовляннях зачаття співвідноситься з посадженням душі в материнське лоно: „Золотнік <...> ідзі на своє место, на золотое кресло, на мацеріно пороженне, на бацьково посаженне, де маці породзіла, а бацько посадзіў” [2, № 585]. Пор. з назвою плаценти – „місце”. Посадження в лоно / „на золоте крісло” майбутньої дитини порівнюється з посадженням повнолітнього нащадка на господарство батька, що пояснює спадкування землі по чоловічій лінії. Буквальне значення цього звичаю полягає в наслідуванні місця сидіння батька, який „садить” у лоно, натомість має забезпечити або віддати „своє”, в протилежному випадку „чуже” (пор. „избиваху старую чад”) місце сидіння своєму нащадку. Таким чином, легітимність народження (посадження в лоно) визначається двома чинниками. По-перше, дитина займає місце пращура і наслідує його ім’я. По-друге – отримує від батька спадок – місце на землі, що пояснює недбале ставлення до дітей-сиріт чи незаконнонароджених, які не „забезпечені” місцем, що указує на переривання зв’язку „пращур – нащадок”.

Цікавою видається семантика поняття „престол”, яке в залежності від контексту може розумітися подвійно, тобто позначати місце народження або місце поховання, що зіставляється з опозицією „життя / смерть”. У замовляннях жіноче лоно асоціюється з „золотим кріслом”: „Живот лечу, Бога прошу. Золотнічку, Божий помочнічку, сядзь ти на местечку, на золотом креслечку” [2, № 581]. В окремих текстах описується увесь процес народження дитини, який завершується остаточним посадженням: „Ацец тебе сатвариў, Бог создаў, маці спарадзіла, на места пасадзіла, бабака пуп патрезаў, на сває места привязаў” [2, № 596]. Творцем дитини є батько („Ацец тебе сатвариў”). Д-р. тварь стосується переважно видимого світу [21, 930-932] і позначає людське обличчя. Бог дає життя й одухотворяє дії батька („Бог создаў”). В семантичному сенсі дієслова „творити / давати” можуть бути синонімами. Пор. з д-р. „создание / сотворение” [22, 710]. Смыслові взаємовідношення образів Бога і батька є відголосом патріархальних родових стосунків, коли право першої шлюбної ночі належало найстаршому, пізніше представнику пращура – жерцеві. Коли батьку / Богу приписують творення дитини, то мати народжує / „випускає в

світ”: „маці спарадзіла, на міста пасадзіла”. Крім цього вона „прив’язує” дитину до місця шляхом зав’язування пуповини: „бабака пуп патрезау, на сває міста привязау”. Асоціацію царського престолу з материнським лоном зустрічаємо в календарних обрядах. Під час зустрічі весни насипали пагорб – престол, куди саджали молоду дівчину („князівну / королівну”) або клали крашанку, навколо якої водили хороводи. Еротичне забарвлення обряду очевидне, де коло / хоровод співвідноситься з vulv(ою) – місцем народження нового життя, уособленням якого виступає дівчина (потенційна породілля) або яйце. Космічний принцип запліднення, модель якого демонструється під час обряду, переноситься на людей, що простежується у звичаї посадки нареченої на „престолі”. Аналогом останнього може бути кожух, семантика якого співвідноситься з жіночим лоном. Так, при лікуванні „дитинця” мати присідає на лице дитини із словами: „Чим породила, тим і відходила”. В окремих випадках дитину, сповиту червоним поясом, прикривають чорним кожухом вовною назовні. Сполучення червоного і чорного / волохатого слугує знаком дітородного органу: „Калі дзіця плаче <...> нада дзіцьонка палажиць – спавітага червоним паясом – на масту” [2, № 227]. В такому разі зрозумілою стає семантика „престолу” в поховальному обряді, де тіло небіжчика повертали „на місце” у лоно матері-землі, тому логічним виглядає розташування покійного сидячи.

В контексті обрядового посадки символічного значення набуває мотив сидіння за столом: „Місяц на небе, ріба в морі, медведь в лесе, хозяйн у доме. Як ім купу не сходіца, за одним столом не садіца, за одной чарой віна не піці, за одной чаши трави не есці, так рабе Божьей <...> зубов не боєць” [2, № 510]. Сидіння за спільним столом асоціюється з обрядовим споживанням страви з „однієї чаші” і нагадує описи родових трапез. Описи спільного споживання страви з однієї чаші фіксуються в дружинному епосі Київського циклу. Подібні відомості зустрічаємо в замовляннях: „Рак на вадзе, рабак пад карою, а князь на землі. Як сім князем за скамьію не сідзеці, на схода, ні под поўна, ні маладзіком, ні навек веком” [2, № 485]. Називання братами / князями тварин, може бути художньою алегорією. Не виключено, що в такий спосіб позначали д-р тотемні роди, ватажки яких браталися під час спільних трапез.

Отже, архаїчні за своїм походженням лікувальні тексти є складовою частиною обрядів, пов’язаних з відтворенням космічної і соціальної рівноваги. Крім відомих засобів встановлення „вселенського балансу”, зокрема словесних і музичних, до універсальної мови обряду додається також мова тіла. Сидіння є важливим компонентом цих обрядів, оскільки застосовується тоді, коли настає момент переходу (мова йде про запліднення, як усадження, посад молодих; спадкоємство господарства, усадження на „престолі” покійного). Посадження є дією, за допомогою якої встановлюється початковий космічний порядок, оскільки в такий спосіб стверджується присутність Того, Хто упорядковує Всесвіт. Зрушення престолу провокує порушення природного і соціального балансу. У зв’язку з цим князь, який посідав почесне місце, заручався підтримкою Бога / пращурів – гарантів цього порядку.

1. Андрощук Ф.К. К истории обряда интронизации древнерусских князей „сидение на курганах” // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця 17-20 липня 2003 р.) / Інститут археології НАН України. Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2003.
2. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. – М., 2003.
3. Буслаев Ф. Исторические очерки Русской народной словесности и искусства. – СПб., 1861. – Т. 2. – Древнерусская народная литература и искусство.
4. Станкевич М. До типології хреста // Родовід. – 1994. – № 8.
5. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. В 2-х томах. – К., 1977. – Т. 1.
6. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. В 3-х томах. – СПб., 1893-1903. – Т.1.
7. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П.Новицьким, П.С.Єфименком, В.П.Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О.М. Таланчук. – К., 1992.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М., 1986-1987. – Т.4..
9. Юдин А.В. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре. – М., 1997.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1988.
11. Андреевский И.Б. Баба Яга // Энциклопедический словарь / Под ред. профессора И.Б. Андреевского. – СПб., 1891. – Т. 2.
12. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй. Репринтное издание. – М., 2000. – Т.2.
13. Українські замовляння / Упор. М.Н. Москаленко, авт. передм. М.О.Новікова. – К., 1993.
14. Рильський Ф.Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір’я, демонологія. – К., 1991. – С. 25-51.
15. Чубинський П.П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Т.2.
16. Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // Советская археология – 1968. – № 2. – С.15-34.
17. Літопис Руський. За Іпатівським списком: Пер. з давн. руськ. – К., 1990.
18. Грушевський 1991 – Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1.
19. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978.
20. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.
21. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. В 3-х томах. – СПб., 1893-1903. – Т.3.
22. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера / Репринтне видання. – К., 1994.

М.П. Тупчієнко

**СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ТЕХНОЛОГІЙ
ОБРОБКИ КОНОПЕЛЬ ТА ЗАЛІЗА В
НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН**

Символіка є важливою складовою духовної культури будь-якої національної культури. Кожний етнос забезпечує своє фізичне існування і потенціал по створенню власної культури завдяки витратам суспільної енергії, яке має три основні напрями: 1) забезпечення вітального та фізичного рівня буття культури; 2) символічна діяльність; 3) організація самої культури. Ця система забезпечує також розподіл частин суспільної енергії по двох основних сферах – вітальній і символічній. Втрата рівноваги в цих сферах може мати фатальні наслідки в частках культури, зокрема, символічна сфера може буквально „поглинати” інші, знекровлюючи інші канали суспільної енергії. Тоді базові структури суспільства деформуються і його культура руйнується [1, 162-166]. Однак може мати місце й зворотний процес, коли культура втрачає базову для свого буття символіку і невдовзі гине або ж входить в період тривалої кризи [2, 28].

Мета статті полягає у дослідженні символіки як засобу створення культури. Об'єктом виступає процес символотворення, що торкається також технологій їхньої обробки; предметом дослідження є символіка конопель й заліза в етнічних культурах, вивчення якої демонструє цілісність і системність народного світогляду на різних етапах історичного розвитку. Важливе місце в дослідженні формування символіки заліза займає пошук семантичних паралелей аграрних та металургійних технологій (на прикладі обробки конопель) в традиційній культурі східних слов'ян. Адже аграрні технології, які будувалися на механічній і термічній обробці, передували металургійним, а відтак могли бути для останніх базовими.

Загалом проблемою символіки рослин, зокрема конопель, в традиційній культурі східних слов'ян займалися М. Костомаров [3], Г. Булашов [4], О. Афанасьєв [5]. Однак вони не торкалися технологічних паралелей обробки конопель і заліза. Відповідно до цього виділимо механізми виникнення символічних паралелей конопель і заліза, визначимо взаємовплив аграрних та металургійних технологій.

У фольклорних текстах горох і мак символічно ототожнюються із залізом. З горохового зерна виростає герой, який майстерно володіє металевою зброєю.

Коноплі зближуються з образом заліза опосередковано, зокрема в обряді. Обробка конопель регламентувалася традицією. Обрядові заборони стосувалися правил їх замочування. Наприклад, заборонялося мочити коноплі восени – проти Пречистої (8 вересня) та Здвиження (14 вересня), а також навесні до св. Миколи (9 травня). Вірили, що порушників заборон чекає покарання: „Буде утопленик з того роду”. У випадку, коли господар зважувався порушити заборону, разом з коноплями клали залізний предмет. Вважається, що залізний предмет в цьому випадку відіграє роль жертви, тому й уберігає порушників табу від покарання [6, 366-367]. Однак виникає питання: „Чому в ролі жертви

виступає саме залізний предмет?” Відповідь полягає в тому, що коноплі в цьому разі символічно зближуються із залізом. Привертає увагу те, що мочити коноплі було заборонено в осінньо-зимовий період. Для цього існує цілком раціональне пояснення, адже після Спаса (19 серпня) заборонялося купатися, оскільки вважалося, що вода вже холодна, а тому існувала загроза застудитися чи потонути. Інше пояснення побудоване на тому, що металургійні роботи також не нехтувалися календарем.

Б.О. Рибаків відзначає, що до XIX ст. руду слов'яни копали в болотах у серпні місяці, а потім два місяці сушили [7, 124]. У жовтні її обпалювали на багаттях і вже по санному шляху доставляли на місцеплавлення. Цікаво, що фінська „Калювала” передає таку саму стадіальність обробки заліза:

Брат – кузнец мой Ильмаринен,

Вековечный ты кователь.

Летом ты куёш подковы,

А зимой для них железо. [8.]

При цьому у фінів і слов'ян простежується не тільки спільність деяких термінів, що означають залізо, але й міфологічні паралелі в символіці заліза та металургійних технологій [9, 364]. Час обпалення залізної руди майже збігається з часом запалення в будинках нового вогню (кінець вересня) [10, 112], що знаменував початок космічної боротьби Громовержця із своїм супротивником [11, 57], тоді як саме плавлення руди й віджимання – місення киями (дерев'яними молотами) криці відбувалася в зимові місяці, що включали і час кульмінації космогонічного акту – святковий період (24 грудня – 6 січня). В попередній праці автором відзначалося, що залізо сприймалося давніми слов'янами як „метал неба”, або його частина [12, 116]. Тому його створення заліза, яке збігалось з часом утворення космосу, сприймалося як його народження-боротьба. Разом з тим вторинна обробка заліза (кування виробів), що припадало на весну-літо, асоціювалося з утвердженням того ж космосу. Це означає, що створення виробів з металу проходить ті самі етапи розвитку, що й всесвіт у цілому. Власне значення космогонічного акту мали й інші види домашнього та традиційного ремесла, зокрема ткацтво [13, 16-29].

Отже, період обробки руди (просушення, збагачення) і плавлення заліза в основному збігається з періодом заборони мочити коноплі (Миколи Весняного). В той же час осінньо-зимовий період асоціюється з ковальством, оскільки значна частина християнських святих, календарні дні яких припадають на осінь зими, наділяються функціями ковалів, наприклад: „Микола ставки скував...” [14, 18-38]. Сам же період осені й зими сприймався як боротьба тепла з холодом, які були персоніфіковані Громовержцем і його супротивником [10, 79-139], а ковальські роботи цього періоду мали переважно термічний характер (просушування, збагачення, плавлення). Боротьба розпочиналася із Здвиження, кульмінація припадала на перші морози – Катерину й Миколу Зимового і завершувалася перемогою на Миколу Весняного або Єгора, тобто припадає на дні християнських святих, які певним чином пов'язуються з ковальством, походженням вогню.

Таким чином, процес виготовлення заліза-криці, охоплював календарний період, коли здійснювалася космічна боротьба тепла й холоду, де термічна

обробка криці мала допомогти перемозі тепла. У зв'язку з цим криця сприймалася як результат космогонічного акту, як зброя Громовержця, який перемагає зимовий холод. Заборона ж мочити коноплі асоціюється з міфологічним уособленням води, що уособлює супротивника вогненного Громовержця. Відтак трудові операції мочіння конопель могли посилити холод, сприяти тимчасовій перемозі над Громовержцем.

Подібна календарна розмежованість робіт, пов'язаних з домашніми ремеслами східних слов'ян виникла в кінці раннього залізного віку або в ранньому середньовіччі, тобто в період існування ранніх слов'ян. В цьому разі серед українських археологів існує думка, що зарубинецькі племена ще не розмежовували ремесло від землеробства [15, 172], тому чорна металургія в них мала характер домашнього ремесла, яким намагалися займатися у вільний від сільськогосподарських робіт час, тобто в зимову пору. Тоді ж займалися й роботами із вимоченими коноплями, які розминали, били, чесали, пряли, ткали. Роздирання, биття, плетіння нагадує боротьбу з силами хаосу, внаслідок якої коноплі перетворювалися на прядиво. В деяких технологічних операціях обробки конопель вбачаються аналогії з ковальством. Розминання конопель на волокна, яке здійснюють шляхом биття вимочених рослин, нагадує віджимання криці; плетіння нитки повторює скручування дротів; витягування волокна асоціюється з витягуванням металу. На це в свій час звернув увагу ще О.М. Трубаčov [16, 287]. Тому на основі схожості технологічних операцій обробки двох матеріалів могла проводитися між ними й символічна аналогія, що привела до комплементарного використання в описаному обряді, разом з коноплями, заліза. Цьому сприяло й те, що залізо одночасно уособлювало дві стихії – вогонь і воду, тому за законами симпатичної магії (подібне лікує подібне) могло нейтралізувати негативну дію води. Використання заліза в зазначеному обряді сприяло також тому, що технологія його обробки в процесі перетворення руди на залізо, шляхом закалювання, передбачала занурення розжареного металу в воду, від чого він ставав міцнішим, що знаменувало перемогу Громовержця.

Таким чином, залізо символічно зближується з коноплями, що пояснює чому його кладуть у воду разом з коноплями. Ось чому його присутність у воді змінювала символічну природу вимочування конопель у заборонений календарний період, а саме, вимочуванню конопель разом із залізом надавалося значення металургійної технологічної операції, що мала космогонічний зміст. Це означає, що заборонена операція ставала дозволеною, тому й зникала загроза покарання за порушення табу.

В українському фольклорі, зокрема, „Казці про Кирила Кожум'яку” коноплі уособлюють залізну кольчугу. Крім образної наявності є технологічна близькість, оскільки кольчуги плетуться з металевих кілець подібно до архаїчних технологій виготовлення тканини. Цікаво, що подібне ототожнення сорочки (правда з кропиви) з панциром ми зустрічаємо в германському казковому фольклорі, наприклад, в казці, записаній Г.Х. Андерсеном, „Дикі лебеді”. Сплетені з кропиви кольчуги захищають від злого чарівництва [12, 375-390].

1. Черных Е.Н. Древний металл и символы // СЛ. – 1991. – № 1.
2. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: RENAISSANCE, 1991.
3. Костомаров М.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
4. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992.
5. Афанасьев А.Ф. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. – М.: Индрик, 1994.
6. Коноплі // 100 образів української міфології. – К.: Кн. дім „Орфей”, 2002.
7. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Наука, 1947.
8. Калевала. – М.: Худож. лит., 1977.
9. Тупчієнко М.П. Перспективи використання досягнень лінгвістики у виявленні шляхів формування символіки заліза у східнослов'янських народів. // Духовність українства ХХІ століття. VI Всеукраїнська науково-практична конференція. Матеріали конференції 10 вип. – Кіровоград, 2006.
10. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978.
11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Разыскания в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.
12. Тупчієнко М.П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізобудівному виробництві. // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. – Вип. 3 (6). – К., 2003.
13. Босий О. Традиційні символи у магійних ритуалах українців. – Кіровоград, 1999.
14. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. в 2 т.: Т.1 – К.: Мал. вид. підпр. „Оберіг”, 1991.
15. Трубаčov О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М.: Наука, 1966.
16. Андерсен Х.К. Сказки. – Ташкент.: Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1986.

Т.В. Тхоржевська

ПОБРАТИМСТВО / ПОСЕСТРИНСТВО В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: „ХЛІБНІ СЕСТРИ” ТА „ГОРІЛЧАНІ БРАТИ” (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

За допомогою традиції відбувається виокремлення досвіду, його стереотипізація, а отже, функціонування колективної пам'яті [1, 105]. Всупереч погляду, що традиція є рудиментом, приреченим на зникнення через неспроможність протистояти процесам модернізації, вона постійно розвивається через оновлення соціальних стереотипів. Традиція є поліваріантною та має достатній адаптивний потенціал, який дозволяє їй пристосовуватись до будь-яких трансформацій [2, 7].

Мета дослідження – розглянути побратимство у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в контексті проблеми „побутування” – „зникнення” – „відновлення”. В тому, що ця проблема є актуальною, переконує те, що в небагатьох етнологічних (антропологічних) дослідженнях явища соціальної спорідненості відносяться до зниклих. Так, А. Пономарьов зазначав, що „обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде

в Україні майже до XVIII ст.” [3, 115]; В. Балущок розглядав явище побратимства крізь призму військових товариств як явище дружинної та козацької культури [4, 156]; М. Гримич, висвітлюючи звичаєво-правову культуру, зокрема й систему спорідненості кінця XIX – початку XX ст., зазначала: „...побратимство, посестринство становлять фіктивну соціальну спорідненість в межах однієї статеві-вікової або професійної групи” [5, 203]. Однак побутування звичаю побратимства (посестринства) впродовж останніх 50–60 років не стало предметом окремого дослідження. Об’єктом дослідження є українське суспільство XX – початку XXI ст.; предметом – форми соціальної спорідненості.

Проблема традиційної культури включає три головні рівні спілкування: „між своїми”, „між своїми і чужими”, „контакт із потойбічним і сакральним світами” [6, 355]. Разом з тим, населення окремого населеного пункту не є монолітним. Воно складається з багатьох „локальних спільнот” – родинних, сусідських, територіальних („наша вулиця”), вікових. Мешканець села належить водночас до декількох таких спільнот, першою серед яких є „коло родичів”, члени якого визначаються як „наші”, „свої”. В межах цього кола розпочинається і триває процес соціалізації, постає уявлення про „своїх” та „чужих”. Крізь опозицію „свій / чужий” варто розглянути й явище побратимства (посестринства), яке зафіксовано нами під час етнографічних експедицій в с. Кумарі Первомайського району Миколаївської області впродовж 2008–2009 рр.

Виходячи з цього, необхідно вирішити декілька окремих завдань, зокрема розглянути звичай побратимства та обряд братання в історичному контексті. Крім того, побутування цього явища в другій половині XX – на початку XXI ст. потребує з’ясування, чому відновлення звичаю відбувається в цей період?

Відомим є середньовічний обряд церковного благословення двох християн, які не є кривими родичами, але прагнуть до духовного братерства. Вважається, що витокami обряду були стародавні звичаї побратимства і християнська практика „духовної спорідненості”, пов’язана з таїнством хрещення як нового народження та сприйняттям церковної громади як нової родини [7]. Церковне канонічне право, трактуючи побратимство, спиралося в основному на римське право. Оскільки звичай мав широке розповсюдження на теренах східних провінцій Римської імперії, успадкування за побратимством визнавалось в іноземців (*apud peregrinos*), але для римських громадян законним вважалося лише всиновлення. Негативне ставлення до „братотворіння” наявне у візантійському законодавстві. Незважаючи на це, відповідно до римського права, до заповіту дозволялося включати осіб, до яких спадкодавець відчував „братерську любов”; згодом духовна спорідненість набула значення перешкоди для шлюбу [7].

В XVI ст. у Євхологіях після чину братотворіння додавався коментар стосовно того, що це „не дозволено совершать”; у „Літургіаріоні” П. Могили 1629 р., служебнику, виправленому архимандритом за грецькими джерелами та з його власними догматичними й обрядовими роз’ясненнями літургії,

текст чину братотворіння вже відсутній. Імовірно, що оскільки в церковному праві чин братотворіння поступово був ліквідований, то і в українському законодавстві XVIII–XIX ст. побратимство не зафіксоване. Відповідно до „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, „юрродство” визнається трьох ступенів – природне (від народження), за сватовством та за кумівством, яке є „духовною спорідненістю”. Право на спадщину має тільки перша категорія [8, 556–557]. Ті ж самі норми повторюються у „Зібранні малоросійських прав” 1807 р. [9, 908], розповсюджуючись, таким чином, на Лівобережну і на Правобережну Україну.

Отже, на території України в XVIII–XIX ст. явище побратимства не визнавалось ані релігійною, ані світською владою. Важливим, на наш погляд, є те, що в зазначених документах не міститься заборон з приводу успадкування майна за побратимством.

Інша ситуація спостерігається в традиційно-побутовому аспекті цього явища. Традиційна система спорідненості відрізнялася від регламентованої як цивільним законодавством, так і церковним правом. У ситуаціях поділу майна, спадщини, виділення (забезпечення часткою землі або посагом) дітей, безумовно, превалювала біологічна (кровний зв’язок) або юридична (за шлюбом) спорідненість. Проте важливу роль грала і соціальна спорідненість, яка передбачала виконання функцій родича без біологічної спорідненості. Як зауважує М. Гримич, родинним колом мережа зв’язків спорідненості патріархального села не обмежувалась. Відповідно до статеві-вікової стратифікації, властивій традиційному суспільству, в селі функціонували соціальні групи, об’єднані не навколо родини, а виворені на базі статеві-вікових груп, які більшою чи меншою мірою зорганізовані за принципом спорідненості. До цього типу спорідненості („фіктивної”) зараховують певні соціальні групи (парубочі й дівочі громади, церковні братства й сестринства) [10, 139].

До „фіктивної соціальної спорідненості” можна віднести й звичай побратимства. Як свідчать етнографічні дослідження, на українських землях побутували два різновиди побратимства – назване і хрестове. Ті, хто братався (назване побратимство), в присутності свідка клялися „до віку бути рідними братами”, тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками, а також повинні були з’їсти жменю землі. Звичай „братання” були розповсюджені в запорозьких козаків, причому побутування подібного звичаю В. Балущок відносить ще до часів давньоруської військової дружини [4, 57].

Християнський обряд братотворіння зазнав певної еволюції впродовж століть: обхід зі співами, тримаючись за руки; покладання рук обох „братів” на Євангеліє; зв’язування майбутніх побратимів одним поясом та обведення їх священиком навколо аналою [7]. Наявними є аналогії з церковним обрядом вінчання. На українських землях „хрестове побратимство” ототожнювалось з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, одержуючи назву хресних братів [3, 172].

Застосовуючи пропоновану класифікацію („назване” / „хрестове”) до явища побратимства в с. Кумарі, можна засвідчити, що воно існує у формі „названого”. Про обмін хрестами ніхто з наших

інформантів не згадував. Останнє є зрозумілим, оскільки за радянської доби будь-яке звернення до релігії засуджувалося.

Щодо часу виникнення (відновлення) звичаю та обряду, що його супроводжував, опитані селяни різних вікових категорій (від 1917 р. н. – найстарший, до 1970 р. н. – наймолодший) свідчили, що явище „горілчаних братів” та „хлібних сестер” розпочалося у 1950 – 1960-х рр.: „горілчані брати появились, як ото відбудова коли була, а раніше я не чула про них, в 60-ті роки...”.

Побутувало дві назви: для чоловіків – „горілчані брати”, для жінок – „хлібні сестри”. При тому всі селяни, які розповідали про звичай, свідчили, що „це одне й те саме”. Віднести дане явище до „фіктивної соціальної спорідненості” (визначення М. Гримич) дозволяє „виконувати функції родича без біологічної спорідненості”. На запитання, з якою метою „брали за брата” або „брали за сестру”, більшість інформантів пояснювали: „для того, щоб близькими такими бути, допомагати, ну так, як родина”; „ми як рідні сестри: вона мені помагає, а я їй”, „або вели якесь господарство спільне, або помагали одне одному в будівництві чи в чому”. Таким чином, на перший план виходить необхідність взаємодопомоги, сумісне здійснення тих справ, які, відповідно до звичаю, належало робити родичам. Колективна робота застосовувалася, як правило, в екстремальних ситуаціях, зокрема на випадок повені, пожежі, хвороби. Саме усталені звичаї взаємодопомоги в українській громаді стали основою для виникнення таких явищ, як побратимство і посестринство [3, 164].

Важливою є також психологічна необхідність відчувати себе причетним до родинного кола. З часом можливості відчувати цю причетність стало дедалі менше. До цього спричинилися зменшення населення після війни, урбаністичні процеси. Про це свідчать і розповіді селян: „В 60-ті роки... вони появились, а раніше я про них не чула. Може, мала була. Та навряд чи. Тоді сім’ї великі були, кожен мав своїх братів, сестер. А тоді такий період був, після війни”.

Іншим аспектом досліджуваного питання є власне обрядова дія, яка супроводжувала перехід в статус братів або сестер. Стати „братами” чи „сестрами” можна після привселюдного перев’язування рушниками та обміну хлібом: „Коли вирішили побрататися, то роблять таку гостину, об’являють, що це мій брат, а це сестра. І я його в’язу, а він мене рушником. Самий звичайний рушник, перев’язують, як на весіллі. А потім той рушник зберігають”; „Він приходе з жінкою. Тут же я лічно даю йому буханку хліба, рушник, випиваємо, родаємось, цілуємся. І вже всьо: його жінка для мої жінки сестра, а я йому брат”. Належними є запозичення окремих елементів з весільної обрядовості, що потребує окремого дослідження. За свідченням респондентів брататися могли не лише чоловіки або жінки, але й хлопець з дівчиною („бо вона була сирота”), чоловік з жінкою, що є традиційним для українського побратимства [3, 171].

Традиція обумовлює сталість функціонування форм культури і, таким чином, наявність чинників, що забезпечують її відновлення. Існування таких факторів (стереотипів) пов’язане із періодичним повторюванням певних ситуацій [11, 16]. Отже,

зникнення окремих елементів „традиційної культури” пов’язане зі зникненням цих ситуацій. Натомість відновлення окремих елементів традиційної культури пов’язане із відновленням таких ситуацій.

Чинниками, які відновили традицію побратимства в українському селі повоєнної доби, були: 1) зменшення „кола родичів” на допомогу яких можна опертися у повсякденній праці; 2) психологічна необхідність відчувати власну причетність до певної спільноти. Людина, яка не належить до певного кола, членів якого можна визначити як „своїх”, „наших”, відчувається дискомфортно; 3) наявність у колективній пам’яті елементів власне обрядової дії, шляхи трансформації якої потребують окремого дослідження.

1. Захаров А.В. Традиционная культура в современном обществе // Социологические исследования. – 2004. – №7.
2. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – Л.: Наука, 1986.
3. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К.: Либідь, 1996.
4. Балущок В.Г. „Инициации древнерусских дружинников”. Этнографическое обозрение. – 1995. – № 1.
5. Гримич М. Система спорідненості // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007.
6. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004.
7. Ткаченко А. Братотворение // Православная энциклопедия. – Т.6/ <http://www.golubinski.ru>
8. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / За ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука – Т1. – К.: „Правова єдність”, 2009.
9. Зібрання малоросійських прав 1807 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / За ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука – Т1. – К.: „Правова єдність”, 2009.
10. Гримич М. Соціоантропологічні чинники усадикування в традиційному українському суспільстві // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003.
11. Чистов К.В. Традиция и вариативность // СЭ, 1983. – №2.

Л.В. Якиминська

ВЛАДА У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ)

Способи взаємодії владних органів і суспільства є одним з ключових аспектів, від яких залежить нормальне функціонування держави. Не останню роль у подібній взаємодії відіграє ставлення народу до влади як інституту та до окремих її носіїв. Поряд з об’єктивними факторами, до яких належать дієвість владних органів у вирішенні практичних завдань, є ідеологічна платформа, способи отримання владних функцій тощо. Важливе місце займає також традиція актуалізації образу цього інституту в народних уявленнях.

Проблема суспільства і влади привертала увагу дослідників, зокрема В.Антоновича [1],

В. Липинського [2], В. Яніва [3]. Таким чином, проблема ставлення до влади українського народу має важливе історичне значення для визначення причин особливостей історичного розвитку Української держави та аналізу сучасної етнополітичної ситуації.

Метою статті є аналіз превалюючих тенденцій щодо образу влади у світоглядних уявленнях українців.

Перед тим, як перейти до аналізу ставлення народу до влади, варто наголосити на тому, що фольклор дорадянського періоду – переважно селянський, оскільки саме ця соціальна група тривалий час вважалася головним носієм української етнічності [1, 118]. У зв'язку з цим влада постає в образі пана та актуалізується крізь призму соціального антагонізму.

Носіями вербального компоненту етнокультури в сучасний період є представники різних верств населення. Образ влади репрезентований передусім як державна, тобто політична влада. Зважаючи на невідповідність досліджуваних соціальних груп, предметом аналізу є схильність до певного типу ставлення до влади, притаманна українському менталітету.

Аналіз вербального елементу української етнокультури дозволяє виділити кілька напрямків актуалізації цього явища. Перший – базується на такій характеристиці, як інтровертний індивідуалізм [4]. Концепція невтручання виражається у відстороненні, прагненні до мінімізації контакту з носіями влади. Наприклад: „Тату, лізе чорт у хату!” — „Дарма, аби не пан”; „З панами та свинями не знайся”; „Пан знає, що кобила робить, а моє діло голублі держать”; „З панами добре знаться, та не дай Бог цілуватися”; „З паном не братайся, жінці правди не кажи, чужої дитини не май за свою”; „Пан з паном, а Іван з Іваном”; „То й панська милість, що до порога”; „Близько до царя — близько до смерті” [5, 25-27]. Така обережність по відношенню до близького контакту з представниками влади у фольклорній творчості пояснюється невірою народу в можливість позитивного впливу носіїв влади на добробут пересічної людини. Так, українські прислів'я застерігають: „Пани добрі, поки сплять”; „Панська ласка літом гріє, а на зиму кожух треба старатися”; „Пан добрий – забрав корову, і пані ласкава – телятко забрала”; „Лучче з ведмедем борікатися, ніж з паном рахуватися”; „Пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать”; „З панським язиком свого языка не рівняй; бо коли довгий, то притнуть, а як короткий, то витягнуть” [6, 112]; „Цар у державі, як кіт у коморі: кого піймав, того з'їв”; „Цар не вогонь, а, ходячи біля нього, опечешся” [5, 25-27]. Таким чином, недовіра до інституту влади в українському суспільстві проявляється в руслі українського „*vita minima*” – прагнення утекти, заховатися.

Другою формою ставлення до представників влади є презирливе ставлення, яке проявляється в стійкій традиції їхнього висміювання: „Титулів повні шкатули, пихи повні міхи, а вбутими ногами босі сліди роблять”; „Дивись! Пан, а балакає, як чоловік!”; „Чи пани, чи люде?”; „Більше панів, як псів, а мужиків і не видно за ними”; „Все пани та пани, а нікому свині пасти”; „Три пани, два отамани, а оден підданий” [5, 25-27]. Однією з причин цього явища є той факт, що традиційна для українського

селянського середовища звичаєва та морально-правова культура в іншій соціальній групі нівелюється: „Цнота та покора не має місце серед панського двора, а хто лжець і краде, поживиться найде”, „Богу молиться, а чорту вірує” [5, 25-27]. Висміювання заслугувало також недбале ставлення до господарства: „Що то за пан, що в нього ніщо не гние!”; „З бороною до гною, з шилом до греблі, з макогоном палі бить (про панщину)”; „Нащо робити, коли й так родить (панам)” [5, 25-27]. Отже, негативне ставлення до влади зумовлене тим, що представники владних структур та українське селянство були носіями різних цінностей.

Третьою ознакою відношення до влади є агресивне ставлення до її представників: „Служка на службу, а пану тряся”; „Каліка не довика, а пан не до смерті”; „От гарно буде на світі, як попу підсипать, а пана засипать!”; „Ой, паничу, паничу, я вас за чуб посічу!”; „Що буде, те буде, а козак панщини не робити не буде” [5, 25-27]. Подібні мотиви часто пов'язують з образом вільного і незалежного козацтва („Жив дома – добра не знав”) [6, 91]; „Козак пана не знав звуку/ Він родився у степах/ Чортом (птахом) стався з чоловіка/ Бо зріс в конських стременах...” [7]. Варто зазначити, що фольклорні твори з подібним смисловим навантаженням зустрічаються порівняно нечасто.

Ще одним напрямком актуалізації образу влади в уявленнях народу є її легітимізація, яка виражається в ідеї справедливості соціального поділу: „Не дай Бог з Івана пана, з кози кожуха, а з свині чобіт”; „Хто дурніший: пани чи прості люде? Пани по-своєму, а ми по-своєму”; „Не дай, Боже, свині гори, а мужику панство”; „Хто ніколи не був підданим, той не буде добрим паном”; „Дай пан дурню корову, а не волю: корова хліб дасть, а воля напасть”; „Скажи, враже, як пан скаже” [5, 25-27]; „Покірне телятко дві матки ссе” [8, 19].

Аналіз вербального компоненту етнокультури сучасного періоду дає можливість говорити про наступність традиції. Невтручання по відношенню до влади фіксується в паремях на зразок „Наша громадська позиція отримала нарешті міжнародне визнання: її внесли до Камасутри” [9]; „Подальше від начальства, поближче до кухні”; „Моє діло маленьке” [10]. Традиційно сталою залишається недовіра народу до владних структур: „Цих людей 30 мільонів, а їх 450 фараонів, і кожному треба по піраміді! Ну та в останнє время Клеопатра їх хоть трохи ганяти начала” [11]. Поширене висміювання владних інститутів, що пов'язане з низьким рівнем авторитету влади в суспільстві: „Чого зал засідання Верховної Ради круглий? / А де ви бачили квадратний цирк?” [12]; „Кошмар Януковича: Юля – Дюрасел, працює в десять разів довше!” [13].

Негативно-агресивне ставлення до інституту влади порівняно з попереднім періодом активізується. Наприклад: „...вони дождуться: от візьме хтось ружьо, та й постріляє там всіх, то слідує бути уже думати, перед тим, як щось робити...” [14]; „...Він же клявся. Руку на серце клав. Я, за Україну... Нікому... не вір. Нікому і ні чому. Ти подивися ..., які вони падліці. Всім нам як вони тяжко брешуть!... усі обіцяють золоті гори. А ні одне не зробило хороше для людини. Тіки кажде для себе!... Як вам не соромно, вас же слухають всякі люди, і дурні, і розумні (про політиків)” [15]; „Що треба

повісити на ялинці, щоб принести удачу? / Президента і прем'єра" [16]; „Прививки від грипу мають побічний ефект – бажання голосувати проти всіх" [17].

Аналіз позитивного образу влади приводить до висновку про його дещо фаталістичне забарвлення: „Якщо ... вже шельма, то на повну катушку! ... Я вуха розвішала, всьому повірила... ну хай я там дурна, а ще ж скіки людей... Якщо вже даже в яму, то хоть з таким..." [18]; „...що ж ту владу всі так гудять, який народ, така і влада" [19].

Таким чином, образ влади в світоглядних уявленнях українців репрезентованого негативно-агресивним ставленням до її представників. В сучасний період спостерігаємо посилення цього способу сприйняття. Поряд з негативним констатуємо позитивне ставлення до влади, що пояснюється усвідомленням справедливості саме такого соціального порядку. Однак у сучасності така тенденція набуває ознак фаталізму.

1. Антонович В. Три національні типи народні // *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. – К.: Либідь, 1995.
2. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Булава, 1954.
3. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1993.
4. Старовойт І.С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей. – К. - Тернопіль: Діалог, 1997.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке

- інше / Передрук видання 1864 року. З додатками / Перевідав Д. Гулей. – Торонто, 1985 р.
6. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии М.И. Манжурою // *Сб. Харьк. ист.-филос. о-ва*. – Т. II, вып. 2. – Харьков, 1890.
7. Рукописні фонди національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 5112, *Песни* / збірник українською мовою / Кінець 30-початок 40 років.
8. Якиминська Л. Українські народні прислів'я та приказки Степового Побужжя / [упорядкув., прим. та передм. Якиминської Л.; ред. Тхоржевська Т.]. – Миколаїв, 2009.
9. Записано у смт. Любашівка Одеської обл. від Чабаненка Віктора Івановича, 1956 р. нар.
10. Записано у м. Первомайськ Миколаївської обл. від Горбатюка Олександра, бл. 1940 р. нар.
11. Записано у смт. Любашівка Одеської обл. від Чабаненка Віктора Івановича, 1956 р. нар.
12. Записано у смт. Любашівка Одеської обл. від Саламатіної Лариси Павлівни, 1960 р. нар.
13. Записано у м. Первомайськ Миколаївської обл. від Луценка Василя Григоровича, 1949 р. нар.
14. Записано у с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Хрустовського Євгена, 1936 р. нар.
15. Записано у м. Первомайськ Миколаївської обл. від випадкового перехожого, чоловік, бл. 30 р.
16. Записано за матеріалами ТСН, канал „1+1", від 7.11.2009.
17. Записано у м. Миколаїв від Саламатіна Олександра Вікторовича, 1981 р. нар.
18. Записано у с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Буянської Наталі Олександрівни.
19. Записано у смт. Любашівка Одеської обл. від Саламатіної Лариси Павлівни, 1960 р. нар.

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

СЕЛЯНСЬКИЙ ЧИННИК У ГЕНЕЗІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У будь-якій історіографії існують питання, остаточної відповідь на які навряд чи колись буде дано. Це можна з впевненістю сказати й про історіографію стосовно проблеми з'ясування генези українського козацтва. Причому проблема формування цього дійсно феноменального явища була оповита неясністю вже в часи його генези, зумовивши появу значної кількості різних версій з цього приводу. З настанням періоду критичних історичних досліджень з'явилися нові трактування природи та причин утворення козащини на українському порубіжжі. Проте дотепер не можна стовідсотково твердити, що якась із теорій є істинною. Не ставлячи собі за мету з'ясувати в глобальному контексті причини та механізми генези українського козацтва, спробуємо сконцентрувати увагу лише на одній із версій дослідників, які переконують, що це явище виникло на основі селянської верстви українського соціуму.

Як відомо, вже в перших згадках про козаків у джерелах воно виступає в принципі цілком сформованим суб'єктом соціальних відносин. Однак, як слушно зауважує В. Брехуненко, при цьому його „генеза оповита густим туманом” [1, 34]. Прикметно, що козацькі літописці досить фантастично виводили козаків із племені хозар [2]. Пізніші дослідники намагалися доводити генетичну спорідненість українських козаків із черкесами [3], татарами [4, 25], давньоруськими бродниками [5, 35]. Гіпотези іноетнічного походження козацтва підтримували такі російські історики, як М. Карамзін [6, 231], В. Татищев [7, 328] та ін. Так чи інакше, ідея козацтва, безперечно, народилася в Степу і, поєднавшись із давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення, почала реалізовуватися на північному боці Великого Кордону [8, 39] – передусім у Південній Київщині.

Не менш проблематичним для істориків є питання суспільної генези козацтва, яке, за висловом Л. Винара, належало до найцікавіших соціологічних явищ в європейській історії XVI ст. [9, 75]. Проте не існує єдиного погляду й на соціальну природу козацтва. На наше переконання, неправомірною є теорія, котра декларує, що козацтво становило собою лише „збіговисько злочинців”, розпочата польськими публіцистами XVI ст. [10, 361], і яку згодом розвивали С. Соловійов [11, 177], А. Стороженко [12, 118], П. Клепатський [13, 510].

Ще однією крайністю слід вважати погляд на козацтво як на суто шляхетський витвір, як це подають у своїх дослідженнях А. Яблоновський [14, 103], І. Токаржевський-Карашич [15, 1285], Н. Яковенко [16]. Дійсно, серед козацтва був елемент шляхти, але вона ніколи не становила його первинну більшість, навіть у корпусі козацької старшини.

Основним джерелом утворення козацтва, на думку таких дослідників, як П. Куліш [17, 47], І. Крип'якевич [18, 13, 16] стало міщанство південних староств Київського воєводства. Поруч із цим, існує ще й версія „боярської” природи козацтва [19]. Разом із тим, не можна погодитися і з думкою, що козацтво являло собою хаотичну мішанину різних верств населення, що намагалися довести у своїх працях В. Доманицький [20], Н. Полонська-Василенко [21, 361], Л. Винар [4, 33], В. Серчик [22, 57] та ін. У цьому контексті слід визнати слушною думку В. Щербака, що „загальне посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання” [23, 75].

Певна частина дослідників, як відзначалося вже вище, у свою чергу намагалася довести, що українське козацтво стало продуктом селянської верстви через різноманітні причини і обставини. Так, ще М. Костомаров стверджував, що „поспільство було у кровному зв'язку з козацтвом” [24, 196]. Згодом І. Житецький так писав з цього приводу: „Південноруське (українське. – К. І.) селянство, що почало життя у степовій смузі самостійно, без культурного, державного та соціального тиску правлячих класів, відродило у своїй організації старі суспільні звички, які ще не атрофувалися до кінця (мається на увазі вічева традиція Київської Русі. – К. І.), навіть у побуті сільського населення всередині країни, і тепер тут, у степу, у середовищі лютого ворога (татар. – К. І.) закладалася основа нового життя на старих началах вічової свободи „у формі товариства”. Але спеціальні умови народної колонізації, тобто життя у вигляді постійної небезпеки від татар, наклали на неї своєрідний відбиток, утворивши із селянського населення, котре збіглося сюди з різних кінців південноруської землі, рід військового стану (К. І.)... Таким чином, у литовський період у степовій смузі військове забарвлення набуло саме руське селянство, у вигляді південноруського „козацтва” (К. І.)” [25, 12–13].

М. Владимирський-Буданов, аналізуючи генезу козацтва та „визнаючи, що цей клас відродився не з утікачів”, намагався „простежити документально, який клас попереднього населення міг легше за все стати основою козацтва”. Зрештою, історик доходить

висновку: „Якщо серед прошарків сільського населення з'явився клас козацтва, то який із них міг служити для вироблення із себе цього останнього нового класу? Відповідь, – на переконання вченого, – може бути дана одна: сільський служилий військовий прошарок” [26, 88,90]. Варто відзначити і досить слушний підхід М. Владимирського-Буданова до структурного дослідження власне селянської верстви. Зокрема з приводу згаданого ним служилого прошарку він зауважує: „Сільське населення (періоду XV – XVI ст. – К. І.) не може бути узагальнене, як селянське; ні служилий прошарок не можна уявляти собі у вигляді нинішнього (кінець XIX ст., коли працював історик. – К. І.) дворянства. Кожна община мала своїх „лучших людей”, середніх і нижчих. Особливо в місцевостях, відкритих степу (і передусім у Південній Київщині. – К. І.); склад сільських служилих людей все більше і більше збільшувався: військовий прошарок у селах посилювався” [26, 89–90].

Основним соціальним компонентом у формуванні козацтва селянство Полудневої Київщини називає М. Грушевський. На думку метра української історичної науки, спочатку козацтво – „це не стан, не клас людей: це люди, що займаються „козакуванням”, ті, що ходять „у козаки”, а не козацький стан”. Однак дослідник переконаний: „Головний і найбільш постійний контингент „козакувавших” весь час поставляло порубіжне українське селянство..., звикле до жорстких поневірянь і неподобств” [27, 154]. Так, і на думку Д. Дорошенка, „зерном і основою козащини було вільне сільське населення українських земель Великого князівства Литовського”. Цей вчений переконаний, що „так було принаймні до часів Люблінської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її згідно Литви під польську зверхність”. Причому „великі маси сільської української людності присунулися ближче до козащини і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козащини”, а „більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козащині бажаний вихід” [28, 187–188].

Формування українського козацтва на основі селянства стало фактично офіційною версією за часів панування ортодоксальної марксистської методології в історичній науці, в основі якого полягав класовий підхід. Тому фактором виникнення козацтва вважалася боротьба селянства із соціальним гнобленням феодалів. Ось як, скажімо, репрезентував такий підхід у підручнику з історії України у розділі „Початок козацтва” відомий український історик радянської доби К. Гуслистый: „У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і з закріпаченням селян на Україні виникла численна група неосілого населення – „гульгтяй”, що формувалися зі зруйнованих селян, які тікали від кріпосного гніту. В міру поширення кріпосництва з заходу на схід України гульгтяї концентрувалися у південно-східних районах України – повітах Канівському, Черкаському...”. К. Гуслистый поділив формування козацтва на два етапи. До середини XVI ст. основний прошарок козацтва, за його словами, становив „неосілий, бездомний елемент, наймити і

кабальні люди, які не мали своєї громадської організації”, а з другої половини XVI ст. „головним прошарком стає” козацтво осіле, господарське, яке не визнавало над собою влади старост, не відбувало ніяких повинностей і утворювало свою власну козацьку організацію і юрисдикцію (козацькі громади, отамани та ін.) [29, 41–42, 149]. Аналогічні позиції демонстрували також інші дослідники радянської епохи, зокрема В. Неточаєв [30, 24], О. Баранович [31, 37,165], В. Голобуцький [32] та ін.

На сучасному етапі проблема генези козацтва у фокусі „селянського” чинника репрезентована до певної міри у концепції В. Щербак. Вивчаючи соціальні причини виникнення українського козацтва, на думку цього дослідника, вони „полягали у поглибленні суспільного поділу праці та змінах у земельних відносинах” у другій половині XV ст., коли традиційний принцип общинного землеволодіння поступово замінювався роздачею маєтностей тим, хто перебував на військовій та адміністративній службі у Великому князівстві Литовському (князям, панам, боярам). „Відповідно, – продовжує історик, – з розряду землевласників виключалася найбільш численна верства – селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Навпаки, – переконує вчений, – при відсутності регулярного війська переселенців планувалося використати у боротьбі з полчищами кочівників” [33, 34].

Виходячи з того, що перші згадки про козацтво не повідомляють чітких даних щодо його соціального наповнення, крім того, що козаками називалися мешканці порубіжних міст Південної Київщини – Черкас і Канева, В. Щербак стверджує, що „разом із тим, у більшості міст та містечок України проживали й селяни”. Тому, переконаний він, „було б недоцільно повністю виключити можливість їхньої участі в козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок, – продовжує дослідник, – не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням”. Хоча В. Щербак змушений таки визнати, що „конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено” [33, 41].

Існують і противники версії походження українського козацтва від селянства. Так, російські історики П. Лукічев і А. Скорик стверджують: „Перш ніж потік збіглих селян рушив через Дикий Степ, вже мало існувати певне ядро, навколо якого відбувалося подальше формування козацтва. Можливо, це вже була квазідержавна зі своїми сталими традиціями, структурами управління та самоуправління, із сформованим напівосілим або напівкочовим, але безумовно, розбійницьким образом життя” [34, 44]. На наш погляд, така думка далеко не позбавлена раці, з огляду на перші згадки в джерелах про козаків, пов'язані передусім із пограбуванням мирних торговельних експедицій у пониззях Дніпра.

Інтерпретуючи цю війну „як спорт і промисел”, М. Грушевський зі свого боку вважає, що „розбійничо-войовничий промисел татар своїми прикладами впливав на організацію аналогічного

воєнно-розбійничого промислу серед української людності, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби – вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією» [35, 61]. Заслугує на увагу й поліваріантне трактування істориком феномена української козаччини – як організованої суспільної верстви, правничо-суспільного інституту, як явище у конкретний час, а також як явище побутове. Причому, згідно з твердженням М. Грушевського, „як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під технічною назвою „козацтва”, – старі як Україна. Се, – переконує він, – результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеться, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тій же території України” [35, 74–75].

У такому ключі українське селянство, дійсно, як уособлення хліборобської цивілізації в межах України, є основоположним елементом у формуванні козаччини. З іншого боку, в пізніші часи свого розвитку козаки нерідко самі ідентифікують себе із селянською верствою. Так, у 1626 р. османські урядовці повідомляли С. Конєцпольського, що на запитання: звідки ж беруться козаки, останні відповіли: „Збираємося з королівських та панських сіл” [36, 61]. Можна зустріти й таку інтерпретацію: „...людеи кондыщые простое (тут, фактично – селяни. – К. І.), неоседлых, в купах свовольных без службы... лупом бавячихсе” [37, 828зв.]. Водночас польська адміністрація також недвозначно стверджувала: „Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ці хлопці без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...” [38, 285]. Щоправда джерела повідомляють і про чітку відмінність між козаками та селянством, котру розуміли вже сучасники подій: „...козаков немало и хлопов просты[х]...” [39, 137 зв.], – говориться в судовому акті від 1586 р.

Таким чином, досить важко стверджувати, що безпосередньо селянська верства стала основою формування українського козацтва, як власне і решта соціальних страт, представлених у тогочасному українському соціумі порубіжжя. На нашу думку, проблема однобічного розгляду соціальної природи козацтва не може задовільно інтерпретувати це явище, оскільки воно було не суто соціологічною категорією, а передусім етносоціальною структурою. Щодо соціального боку цього утворення, то його формування слід розглядати швидше за все як поетапний процес.

Безсумнівно, першоджерелом українського козацтва була людність порубіжних міст Південної Київщини і „надзвичайні пограничні відносини полудневої України” [18, 44]. Внаслідок цього, брати участь у козакуванні могла не лише війська верства, а все населення прикордонних міст [23, 77]. В результаті цієї специфіки соціальної динаміки козацтво стало закономірним результатом боротьби зі степовими кочовиками. При цьому козацтво формувалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася, внаслідок самої неоднорідності міщанської верстви

краю, тим більше, що й станові перегородки в цей час були не чіткими.

Від середини XVI ст. в лави козацтва вливається значна кількість боярства, котре домінує до конфліктів 1590-х рр. Відтоді розпочався новий етап еволюції козацтва – воно „різко збільшилося кількісно за рахунок простонародного, в основному селянського, елемента й відповідно зазнало якісних змін, зросли неоднорідність і некерованість козацтва” [40, 54]. З початком XVII ст., на наш погляд, можна спостерігати зворотний процес – „оміщання” козацтва, передусім „низового”. Так, у відписці путивльського воєводи за 1630 р. читаємо: „А черкасы (козаки. – К. І.) де после бою ж разошлись по городом” [38, 225], а в 1632 р. бачимо, що „ныне де черкасы живут по городом” [41, 403]. Цьому процесу сприяло і зростання козацьких господарств „на волості” й таке „поглинання козаччини міськими общинами мусило видозмінити не тільки тип козацтва, але й характер міщанського міста” [42, 165].

Таким чином, ми бачимо, що козацтво не мало чіткої станової основи, котра визначала б його статус у соціальних відносинах того часу. Разом із тим, на нашу думку, це стало головною причиною формування осібно соціального стану козаків. Як осібна верства – козацтво, швидше за все, почало складатися вперше тільки в другій половині XVI ст. Однак правий В. Смолій, що „формування козацтва як стану – процес складний і довготривалий” [43, 63]. Остаточного козацького верства „закорінилася в усі шпаринки українського життя на початку XVII ст.” [1, 123]. Хоча дослідники неодноразово наголошували на тому, що козацтво ніколи не було верствою одноманітною в соціальному відношенні [44, 77].

Провідне ж місце у формуванні козацької верстви, безперечно, посідала Південна Київщина. Ще М. Максимович був переконаний у тому, що „придніпровські міста Черкаси та Канів – це першопочаткові розсадники козацтва” [45, 193]. Так, і у джерелах перші згадки про козацтво стосуються саме цієї території. Потрібно визнати справедливим і погляд на козацтво регіону як на ядро формування козацтва запорозького. Тому й не дивно, що в Росії поняття „запорожці”, „козаки” і „черкаси” згодом стали синонімами. Характерно, що й Ординація 1638 р. дозволяє козакам мешкати винятково в містах південних староств Київського воєводства [46, 440], а це засвідчує їхню виняткову питому вагу для козацтва. Найбільш значним „козацьким” осередком в регіоні, безумовно, було місто Черкаси.

Якщо визначення селянства фундаментом формування козацтва є досить суперечливим, то вплив селянства на кількісний склад і етносоціальну спрямованість козаччини з кінця XVI ст. є безсумнівним. Наприклад В. Смолій і В. Степанков, стверджують, що саме „в першій половині 90-х рр. XVI ст. розпочався новий етап у розвитку козацтва, що характеризувався його „оселянням”, тобто масовим вступом до нього селянства” [47, 31]. І саме з цього часу говорять про початок так званого масового покозачення населення. Цей процес зумовлювали об’єктивні чинники, зокрема, розвиток колонізаційного руху в Південній Київщині, посилення соціальних утисків у Західній Україні та на Поділлі, зростання популярності серед селянства ідеї здобуття „козацьких вольностей” [48, 56], незадоволення польською політикою стосовно

реєстрового козацтва і поява прошарку „виписчиків” тощо.

Річ Посполита дивиться в цей час на козаків лише як на військо, але українська спільнота вбачає в них станovu силу, спроможну репрезентувати жадання „людей окраїнних”. Тому, як відзначав свого часу ще В. Антонович, „селяни, які піднімали повстання, відразу оголошували себе козаками, виражаючи цим ім’ям досягнення тих прав станових, які становили постійний ідеал південно-руського народу” [49, 119]. Слід думати, з тієї ж причини за рахунок селянства зростали лави козаччини й під час її конфліктів із поляками впродовж 1630-х рр. і „з кожним новим бунтом козацьким участь народу ставала ширшою і прикметнішою” [50, 110].

Козацтво зовсім не заперечувало такого розвитку подій, навпаки, з усією потужністю намагалося прискорити процес масового покаячення передусім селянства Південної Київщини. Так, у 1630 р. польські урядовці закидають козакам те, що вони переманювали „підданих від їхніх власників і робіт під приводом якогось зламання віри і стали призвідцями заворушень і великого кровопролиття у цій краї (Південній Київщині. – К. І.)” [51, 345]. У 1631 р. коронний гетьман С. Конєцпольський, звітуючи перед сеймом, відзначав, що до козаків „пристали не тільки виписані з реєстру, але майже вся українська чернь, покасувавши постанови (мається на увазі Куруківська угода 1625 р. – К. І.), бо замість шести тисяч стало козацького війська кількадесят тисяч” [38, 237]. У 1637 р. „Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська із загалу селян” [52, 176]. У 1638 р. знову „черкаси посилають для збору людей, чтобы де шли к ним, черкасом, всход всякия люди. И... многия люди идут к запорожским черкасом всход всякия люди” [53, 221].

Південні староства Київського воєводства таким чином стають фактично соціальною базою для всього українського козацтва. Так, у 1615 р. С. Жолкевський, виступаючи на засіданні сейму, відзначав з цього приводу: „Низові козаки опанували кийвську Україну і особливо подніпровський край, зібравшись у немале військо... спустошуючи панські володіння на Україні та найжджаючи на володіння турецького султана і кримського хана...” [54, 453]. П. Куліш говорить: „Дійсно, місто Черкаси, до часів Хмельницького, було найбільш покаяченим містом з усіх міст південноруських” [55, 52]. Радянська історіографія також визнавала, що вже з кінця XV ст. „Черкаси стали одним із центрів, де збиралися збігли селяни” [56, 172].

Можна стверджувати, що соціальний організм Війська Запорозького акумулював у собі напередодні Хмельниччини найбільш мобільні, волелюбні та радикально налаштовані елементи, які не втримувалися у своїх традиційних станових орбітах і відривалися від селянства. Характерним свідченням значного розмаху покаячення саме селянства у першій половині XVII ст. є скарга з цього приводу архімандрита Києво-Печерського монастиря З. Копистенського, висловлена у листі до кийвського воєводи Т. Замойського у 1625 р.: „Бажав би собі особисто відвідати вашу вельможність..., однак не маю змогу з тієї причини, що... вживаю заходів [щодо] вгамування підданих, яких дуже багато

свавільно і зухвало пішли і тепер ідуть на Запорожжя” [57, 198].

Зростання динаміки масового покаячення селянства Південної Київщини зумовлювалося пропорційно до зростання динаміки масових міграцій селянства із західних і центральних областей України в цей „козацький” край. При цьому „селяни тікали не в міста, а в південно-східні окраїни, де були ще вільні землі, роки волі” [58, 125], а також уходи в оренду. Міграції охопили значну кількість земель, а населення йшло переважно на схід – у Київське воєводство [59, 56]. У документах є згадка, зокрема, про переселення в 1605 р. із Брацлавщини до Корсуня, де мігранти „осели і тепер там мешкають” [38, 128]. Бували випадки, коли з Брацлавщини у південні староства Київщини переселялися цілі села [46, 91]. У 1600 р. в Київському воєводстві помічені селяни з околиць Заслава, Волочиська, а в 1607 р. – з околиць Кременця Волинського воєводства [60, 104–109].

Більшість селян, якщо вони переселялися у Полудневу Київщину, ставали на місці нового поселення, як правило, нерєстровими козаками [31, 165]. Згідно з даними добре відомих люстрацій цього регіону, в першій чверті XVII ст. число „непослушних” тут сягало в деяких поселеннях до 80 % від загальної кількості всього населення. Дедалі їхня кількість постійно зростала, причому Річ Посполита була цілком безсилою щодо управління цим процесом. Зокрема Д. Похилевич підрахував, що впродовж XVI–XVII ст. було винесено 50 сеймових ухвал про боротьбу з втікачами від панів. На небезпідставну думку дослідника, ця „велика держава з численними вольностями на місцях, коли самі феодали не нехтували нічим для залучення селян, не могла ефективно боротися з втікачами” [61, 7, 17]. Власне самі польські урядовці, скажімо під час Ольшанської комісії 1617 р., змушені були визнати, що „через те, що їх (покаячених селян-втікачів у Південній Київщині. – К. І.) так багато зібралось і при такому великому згромадженні порядок установити трудно...” [62, 46].

Будучи протестом проти зростання соціального гноблення, масові міграції та покаячення селянства Південної Київщини стали водночас унікальним історичним явищем, притаманним лише Україні. Як стверджує О. Апанович, фактично це була спроба „мирним шляхом визволитися з-під влади шляхетської Польщі й одержати право вільно працювати на власній землі” [63, 67]. Попри безуспішність для українців конфліктів 30-х рр. XVII ст., вони все ж таки завдали відчутного удару кріпосному ладу, протегованого моделлю „шляхетської демократії” Речі Посполитої, що зазнав цілковитого фіаско саме у Південній Київщині. Тут більш популярною була дійсно демократична модель козацького, а отже – вільного господарювання на власній землі.

Крім ролі надпотужної соціальної ін’єкції для генези саме стану козаків, селянство істотно вплинуло й на етносоціальну парадигму цієї нової „елітної” верстви українського соціуму. Остання виявлялася в підтриманні „національної ідеї” українців, більшість яких були селянами, і яка кристалізувалася в першій половині XVII ст. у загальноновизнаній формулі: „Військо Запорозьке та

його народ". Разом із тим, не варто забувати і про суто практичний історичний конструктивізм процесу масового показання селянства. Адже не таємниця, що до кінця XVI ст. Полуднева Київщина залишалася „пустелею". І саме завдяки процесу масових міграцій і показання селянства впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. ця земля вкривається щільною мережею осілости, а отже, створює неоціненні засади для подальшої колонізації Південної та Південно-Східної України, що мало вже не тільки господарський, а передусім національний характер, в результаті розширення ойкумени життєдіяльності та життєзабезпечення всього етносоціального організму українців.

Отже, інтерпретуючи значення селянського чинника в генезі українського козацтва, варто дотримуватися позиції, згідно з якою козаччина постала не як результат діяльності якогось одного соціального елементу, а передусім як явище цивілізаційне, а у випадку української спільноти – як етносоціальне. Стосовно ж соціального наповнення і формування козацтва як особного соціального стану, можна констатувати процес поетапної його еволюції. Безпосередньо селянство тогочасної України масово сприймає „козацьку ідею" з кінця XVI ст., тобто з посиленням наступу на всі українські землі моделі фільваркового господарювання польської шляхти й котра базувалася на тотальному закріпаченні українського „хлопства".

Останнє ж побачило вихід у моделі вільного господарювання, котра сформувалася завдяки козацтву і домінувала саме в Південній Київщині. Процес масових міграцій і масового показання селянства докорінним чином змінив не лише етносоціальну структуру зазначеного регіону, створивши важливі передумови для колонізації Дикого Поля, а трансформував докорінним чином і власне напрям соціальної еволюції української козаччини. Відтепер вона стає загальноновизнаним захисником і репрезентантом усієї спільноти українців, здобувши внаслідок цього статус „національного героя", котрий увійшов помітним пластом до етносоціальної ментальності українства. При цьому навряд чи хтось буде заперечувати саме моноетнічну екзистенційність козацького чинника вже у модерному націогенезисі українців.

1. Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К., Запоріжжя, 1998.
2. Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки. – К., 1854.; История Русов или Малой России. – М., 1846.
3. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994; Бантыш-Каменский Д.А. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993; Леценко А. К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
4. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Український історик. – 1965. – № 3/4.
5. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // УІЖ. – 1991. – № 11.
6. Карамзин Н.М. История государства Российского.

- СПб., 1897. – Т. 4.
7. Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1962. – Т. 1.
8. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII.
9. Винар Л. Генеза і рання діяльність української козаччини: Резюме доповіді на Четвертій конференції українських істориків УВАН // Український Історик. – 1965. – № 3/4.
10. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od [mierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Т. 2. – Petersburg, 1857.
11. Соловьёв С. Малороссийское казачество до Хмельницкого // Русский Вестник. – 1859. – № 9.
12. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
13. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
14. Jablonowski A. Zasedlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1.
15. Токаржевський-Карашевич І. Козаччина (Розділ з недрукованого твору „Конституційна історія України") // Визвольний шлях. – 1961. – № 12.
16. Яковенко Н.М. Перші сто літ козаччини // Генеза. – 1994. – № 2; Яковенко Н.М. Родова еліта – носій „континуїтету реалій" між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1.
17. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888.
18. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
19. Леп'яко С. До проблеми становлення козацького стану // Другий Міжнародний Конгрес Україністів: Доповіді і повідомлення: Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994.
20. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603). – Львів, 1905.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1995.
22. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wroclaw, 2001.
23. Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2/3.
24. Костомаров Н. Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9.
25. Житецкий И. Смена народностей в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9.
26. Владимирский-Буданов М.Ф. О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевского воеводства (XV в.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.
27. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
28. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991.
29. Гуслистий К.Г. Нариси з історії України. – Вип. 3. – К., 1941.
30. Неточаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.
31. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
32. Голубуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957.

33. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
34. Лукичев П., Скорик А. Социально-психологический феномен казачества // Свободная мысль. – 1995. – № 8.
35. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К., 1995.
36. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5.
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8.
38. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.
39. ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.
40. Леп'яко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993.
41. Акты Московского государства. – Т. 1. – СПб., 1890.
42. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
43. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5.
44. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
45. Максимович М.О. „Києвъ явился градомъ великимъ...”: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994.
46. Volumina legum. – Т. 3. – Petersburg, 1859.
47. Смолій В.А., Степанков В.С. Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001.
48. Щербак В.О. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. наук. ст. – К., 1998.
49. Антонович В.Б. Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863.
50. Костомаров Н. Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – № 10.
51. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
52. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 2. / Под ред. В. Антоновича. – К., 1896.
53. Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.
54. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLV. – № 6.
55. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.
56. История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. Ю. Кондуфора. – Т. 2. – К., 1982.
57. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.
58. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Дядиченка. – К., 1967.
59. Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5.
60. Zrodla dziejowe. – T.XXI / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894.
61. Похилевич Д.Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Учёные записки Ярославского государственного педагогического института. – 1945. – Вып. 7.
62. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. / Упор. М. Петровський, В. Путілов. – К., 1941.
63. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.

В.А. Кочерга, М.Г. Шамрай

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Історична наука з позицій сучасної методології прагне розкривати різнобічну діяльність гетьмана Івана Мазепи, щоб зняти з його імені принизливі ярлики і ганебні епітети, якими рясніла література царської та радянської доби. Разом із тим, не зайве нагадати, що й досі окремі історики, котрі пишуть посібники з історії України, часто спотворюють історичну правду, аналізуючи соціальну політику І. Мазепи. У цьому легко перекоонатися, якщо розкрити посібники з історії України О. Бойка [1, 155-156], П. Михальчука [2, 89], О. Субтельного [3, 205] та деяких інших. Названі автори показують гетьмана І. Мазепу як жорсткого експлуататора селянства і козаків, який узаконував кріпосницькі домагання старшини, підтримував колонізаторську політику царизму щодо України, змагаючись у багатстві з найбільшими феодалами Європи. Такі інсинуації на адресу великого патріота України, гуманного політика та мужнього захисника Вітчизни, яким насправді був гетьман І. Мазепа, свідчать, що стара класова ідеологія все ще тяжіє над окремими істориками, не переборена в їхній свідомості, живе як зашкарублий стереотип.

Спираючись на архівні документи, універсали і листи гетьмана І. Мазепи, наукові праці автори пропонованої статті прагнуть показати гуманну соціальну політику І. Мазепи, яку він послідовно втілював у життя впродовж тривалого правління, наскільки дозволяла тогочасна доба, про що слід пам'ятати, коли розкриваємо діяльність конкретної історичної постаті.

У соціальній політиці гетьмана значну увагу привернуто козацтву, яке було не тільки могутньою військовою силою, але й соціальною базою Гетьманщини. Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка безперечно відносилась до козацьких реєстрів („компутів”) в кінці XVII – на початку XVIII ст., було досить важке. Формально козацькі „права” і „вольності” зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за гетьманування І. Мазепи йшов процес зuboжіння козацької маси та визиску її старшиною, монастирями і багатим купецтвом. Козацтво перебувало в залежності від своєї старшини, яка мала необмежену можливість під виглядом „звичкої послуги” визискувати козаків, виснажуючи їхні господарства і нерідко перетворюючи їх на своїх „підданих”.

Зокрема послідовно і з „великим успіхом” цей процес спостерігався у монастирських володіннях. Управителі крок за кроком облупували козаків

різними фінансовими зобов'язаннями, примушуючи або відбувати підданські повинності, або ж забиратися геть. Іноді монастирі перетворювали козаків на своїх „бояр” (слуг).

Політика ж гетьманського уряду щодо козацтва за часів гетьманування І. Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво являло собою в той час дуже вагомому силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. В його руках була і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові та торговельні заклади, а головне – права і вольності здобуті „шаблею козацькою” за Б. Хмельницького. І хоч після смерті останнього козацтво багато прав, вольностей і земель вже втратило, але економічна сила його, насамперед заможної частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не лише за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом (1687–1689 рр.) козацьке військо відіграло особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи Хмельниччини і не раз нагадувало про свої права і вольності, зокрема під час повстань на Гетьманщині. Ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва, крім славного Запорозжя, – правобережні козаки, які під проводом С. Палія повстали проти польського панування на Правобережжі (1688–1704 рр.).

Всі ці обставини визначали політику І. Мазепи щодо козацтва: оборона традиційних прав козаків супроти старшини; відокремлення козацтва від поспільства; сприяння його заможнішим шарам оформитися як козаки „виборні”, а іноді просунутися в ряди вищої старшини.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують такі акти гетьманського уряду, як універсали гетьмана полковнику київському – К. Мокієвському і ніжинському – С. Забілі від 20 листопада 1691 р. Вони однакові за змістом, а отже, слід вважати, що наказ поширювався на всю Гетьманщину і ставив завдання захисту прав козацтва [4, 43–44]. 1691 р. був дуже неспокійний у бурхливих подіях кінця XVII ст. Навала сарани 1690 р. і пов'язані з нею дорожнеча і голод на Гетьманщині зумовили ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Уряд суворо приборкував такі заворушення, а І. Мазепа карав усіх причетних до самосудів і розбоїв [5, 140–141].

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені вже на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. гетьман доручив глухівському сотникові О. Туранському поділити козаків чотирьох засейських сотень на виборне (те, що має служити зброєю) і переборне (яке мало допомагати першому) товариство [6, 1–5]. Хоч це розпорядження формально було обмежене лише чотирма сотнями Гетьманщини, немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше і взагалі намічало поділ козаків на „виборних” і „підпомічників”, який остаточно був здійснений у 1730-х рр. Отже, гетьман захищав традиційні права козаків відокремивши їх від поспільства.

До трудової верстви Гетьманщини слід віднести також рядових міщан, які жили за рахунок власної праці. Одні займалися землеробством на землях, що

належали місту, інші — кустарним промислом. Окрім того, значну частину населення становило купецтво.

Купецтво за гетьманування І. Самойловича являло собою міцну соціальну групу, яка мала значний вплив на торгівлю і міське ремесло, а вже за гетьманування його наступника І. Мазепи воно цілком керувало життям міста. Чимало представників купецької верхівки цікавилися землею та різними промислами (особливо лісовими). Поставивши десь млин, купець осаджував при ньому хутір, а через декілька років ставав чималим землевласником, а подеколи навіть ріднився з козацькою старшиною і дітей своїх вже вів по старшинській лінії. Поєднання тогочасного міського патриціату зі старшиною зустрічаємо зокрема в Ніжині, Полтаві, Переяславі. За високим купецтвом тягнулося і середнє.

Проте на шляху господарського піднесення лівобережного українського міста XVII – XVIII ст. і зміцнення міщанської верстви лежала потужна економічна конкуренція з боку козацької старшини та монастирів, різного роду утиски й зловживання місцевої адміністрації, а в деяких містах – привілейоване становище чужоземного купецтва (грецького – в Ніжині, російського – в Києві). Так, ніженські грецькі купці спеціалізувалися на торгівлі з країнами Близького Сходу, а також провадили через Україну транзитний торг між Московщиною та Західною Європою.

Скарги всіх міст Гетьманщини на різні утиски і кривди мали насамперед на увазі світських і духовних осіб. З цього погляду типовими були скарги київського міщанства на утиски з боку полкової та сотенної старшини і монастирів. Особливо дошкуляли козацькі (старшинські) монастирські шинки. Києво-Флорівський монастир з чималою вигодою для себе і великими збитками для магістрату шинкував горілкою. Старшина та монастирі заводили, на шкоду міщанству, свої броварні та воскобійні, брали чималу „мостовщину”. Чималої шкоди завдавали козацькі постой, відмовлення козацьких та монастирських дворів відбувати загальноміські повинності. Київський магістрат скаржився на те, що полковники і старшина визискують ремісників, з відома магістрату було забрано „музичний” цех. Торговельні інтереси київського міщанства особливо порушувалися московською залогою, греками, які звичайно становили конкуренцію, не виконували жодних міських повинностей.

Український уряд з відома та за підписом І. Мазепи у відповідь на численні скарги міст видає низку універсалів, що стверджували старі міські права і привілеї, але здебільшого не в силі були захистити місто від зловживання старшини та монастирів, не кажучи вже про московських „ратних людей”. Зрештою, іноді самі міщани вважали за краще підлягати старшині або монастирям ніж магістратові. Більше значення могли б мати видані на прохання міст царські жалувані грамоти, які застерігали ряд важливих прав міста, але контролю за їх виконанням не було. Нові царські жалувані грамоти 1689–1699 рр. істотно поліпшили становище київського міщанства.

Подібну картину бачимо і в інших містах Гетьманщини. У Чернігові, Ніжині полковники і полкова старшина порушували права мігистрату:

примусово брали в міщан підводи, примушували посполитих міських сіл і навіть ремісників у місті працювати на себе, захоплювали міські млини, землі, угіддя, порушували торговельні інтереси. Хоч гетьманський уряд своїми універсалами 1696 і 1698 рр. стверджував права магістрату, фактично все залишалося по-старому. Зокрема, відновлювалося право на „магдебургію”: магдебурзьке право м. Києву, Стародубу, Чернігову, Ніжину та ін. Завжди підкреслювалося, що все міське населення має відбувати на користь магістратові належні повинності і платити встановлені податки [5, 132].

Так само І. Мазепа дбав про те, щоб права магістрату не були утиснені місцевим козацтвом (16 червня 1688 р. було стверджено заборону київським козакам шинкувати горілкою). Однак це мало змінило становище і 13 січня 1691 р. був виданий новий універсал, який дозволяв магістратові порушників цієї заборони забирати і грабувати. Універсал 6 червня 1691 р. не змінив становища. Захищаючи права магістрата на монополію шинкування горілкою, гетьманський уряд керувався не тільки інтересами міста. Вільне шинкування горілкою козаками зменшувало прибутки міста від горілкової оренди, а це відбивалося на прибутках українського державного скарбу.

Втім, урядові заходи І. Мазепи не завжди були на користь міста. Так, гетьман відібрав від київського магістрату с. Осетчино і чотири міські млини на р. Сирці, а міщанство було обтяжене індуктним збором. Згодом м. Почеп втратило всі свої ратушні села [7, 470].

Політика І. Мазепи щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами. Сприяючи розвитку української торгівлі й промисловості, дбаючи про потреби державної скарбниці, гетьман виступав в обороні прав міста та привілеїв його провідної верстви – купецтва, яке в кінці XVII – на початку XVIII ст. посідало досить впливове місце в економічному та політичному житті Гетьманщини. Не дивно, що коли раніше (за часів І. Самойловича) деякі українські міста у боротьбі за свої економічні, правові інтереси супроти козацької старшини шукали собі допомоги у московського уряду, то за гетьманування І. Мазепи навіть таке місто як Київ, де був московський воєвода і велика московська залога, покладало свої надії передусім на свою – українську державну владу і особисто на гетьмана І. Мазепу.

Таким чином, соціальна політика гетьмана І. Мазепи, що визначала становище широких верств козацтва, селянства та міщанства, свідчила, що протягом двадцяти років вони перебували в полі зору його уряду. Зокрема, козацтво як важлива потуга, від якої залежала військова безпека Козацької держави, а селянство як джерело поповнення державної казни. Низкою універсалів І. Мазепа взяв під захист рядове козацтво від свавілля старшини, відокремив його від посполитих, розчленував на дві категорії – виборних і підпомічників, що сприяло зміцненню оборонної могутності Козацької держави.

Дбаючи про зростання економічного потенціалу країни, гетьман захистив широкі верстви селянства від свавілля панів, узаконив дводенну панщину та розміри різних повинностей. Однак зубожіння селян та зростання їхнього безземелля не було подолане.

Економічне зубожіння широких мас Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст.,

внаслідок безперервних воєн і пов'язаних з ними руйнацій, а ще більше – зростаючого державного визиску, викликало щораз більший соціальний спротив, який виявлявся в різноманітних формах: від індивідуального опору до масових рухів і заколотів. Зокрема в кінці XVII ст. поширилися такі форми опору експлуатованих верств людності, як вписування посполитих у козаки, їхній перехід у підсусідки, відхід на слободи тощо.

Хоч становище рядового козацтва було нелегке, проте права і вольності козацькі боронили від загрози неминучого підданства. Тому під час Кримського походу 1687 р. чимало посполитих пішло до козацького війська. Але після походу нові козаки були повернуті до підданства. На Виликодньому з'їзді 1688 р. Старшинська Рада ухвалила не приписувати посполитих до козацького війська та не порушувати права козаків. У зв'язку з цією ухвалою Генеральний суд у січні 1691 р. постановив сотникові новомлинському і старості нехаївському не зловживати владою щодо підданих [4, 428-431]. Було заборонено самовільне покаження. У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли перехід відбувався з дозволу самої старшини. Проте це не припинило вписування „тяглих” до козацтва, а іноді їм сприяли і самі козаки.

Якщо перехід посполитих у козаки викликав такий спротив з боку державців і уряду, то ставлення їх до „підсусідків” і слобожан було трохи інше. Перехід у підсусідки став зростати в кінці XVII – на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з іншого – утиск старшинської влади примушували багатьох селян кидати своє господарство й переходити у „сусіди” до інших, заможніших господарів-старшин, духовенства (монастирів), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки, коли й заможні селяни продавали свої двори, ґрунти й поля козакам, ставали їхніми „підсусідками”. Наслідком було зменшення числа „тяглих”, зменшення обсягів повинностей, і, головне, неспроможність забезпечити матеріально і фінансово охотницьке військо. Це порушувало різноманітні інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше середньої і дрібної старшини, піддані якої воліли переходити у „підсусідки” до багатих державців (старшини). Отже, уряд мусив боронити старшинську верству проти окремих великих державців. Найбільші ж виступи мали місце в Полтавському, Переяславському, Лубенському та Гадяцькому полках [8, 156].

Перехід у „підсусідки” набув настільки широких розмірів, що у 1701 р. гетьман своїм універсалом наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, а фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство і виконувати належно повинності: „Серединце и в Надиновцы, – зазначав І. Мазепа, – многие з поданных монастырских, ухилиючися от кормления компанейцов и ихних подданных тяжестей, попродавши свои хати, поудававшись до дворов козацких в подсусудки, где живучи, к ґрунтов своих заживают свободно, без отбывания жадных належных повинностей... Через сей лист, – ставив вимогу гетьман, – о тих подсусудках чиним постановление: подсосуды, абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцев

кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тягнули...” [4, 75-76].

Багато посполитих і самих козаків переходять жити на „слободи”. Хоча дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, але вони заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч не надовго вибитися з підданства. Осадження слобод було доступне лише великим землевласникам – старшині й монастирям.

Таким чином, гетьман І. Мазепа своєю соціальною політикою намагався зміцнити становище широких верств козацтва як захисників Козацької держави. Своїми універсалами він прагнув врегулювати відносини між селянами і старшиною аби обмежити визиск найширшої соціальної верстви. Йому вдалося обмежити панщину селян двома днями на тиждень, заборонити працю селян на спорудженні фортець, упорядкувати грошовий чинш, як і натуральні повинності. Однак зняти повністю соціальну напругу не вдалося, оскільки старшина бачила в особі селян своїх підлеглих і головне – джерелом робочої сили та зростання свого багатства. Тож доводилося гетьману гамувати соціальну напругу в державі не тільки адміністративними, але й силовими методами. Це, звичайно, підривало імідж гетьмана серед селянства й бідного козацтва. Пізніше це негативно відбилося на державотворчій діяльності І. Мазепи, особливо в боротьбі за незалежність України.

1. Бойко О. *Історія України*. – К., 1999.
2. Михальчук П. *Історія України*. – Тернопіль, – 2003.
3. Субтельний О. *Україна: Історія*. – К., 1993.
4. Доба гетьмана І. Мазепи в документах. – К., 2007.
5. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001.
6. Листи гетьмана Івана Мазепи (1687–1691 рр.) із Російського державного архіву давніх актів (Інститут рукопису НБУВ м. Київ): Лист І.С. Мазепи до Війська Запорозького Низового про проведення воєнних дій проти татар і турків від 20 червня 1688 р. – Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 70.
7. Універсали Івана Мазепи / Упорядник І. Бутич. – К., 2003.
8. Заруба В. *Студії з історії України*. – К., 1995.

Н.А. Милешина

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОМЕЩИЧЬЕГО ХОЗЯЙСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ст.

В условиях экономической модернизации современной России одним из самых сложных и дискуссионных остается вопрос о земле и аграрных отношениях. Без всестороннего исследования аграрной истории невозможно объективное понимание социальных и политических процессов, общественной жизни и мировоззрения россиян. В этой связи особый интерес представляет изучение помещичьего хозяйства второй половины XVIII в. – эпохи качественных изменений во всех сферах российского общества, „золотого века” дворянства. В этот период монопольное владение землей создавало материальную базу экономического и политического могущества высшего сословия.

Дворянское поместье составляло незаменимую часть всей социально-экономической жизни государства. Оно соединяло в единое целое господское хозяйство и хозяйство зависимых крестьян и оказывало непосредственное влияние на экономику в целом. Не случайно поставленная проблема традиционно привлекала внимание исследователей.

В дореволюционной историографии в трактовке природы феодальной собственности преобладал формально-юридический подход, изучение правовых аспектов землевладения, отношений верховной власти и дворянства, а также недооценка значения социально-экономических факторов. В советской историографии помещичье хозяйство изучалось, преимущественно, в рамках общей проблемы разложения и кризиса феодально-крепостнической системы и на основе марксистской теории общественно-экономических формаций. Начиная со второй половины 1980-х гг. наметилась тенденция к исследованию эволюции феодальной собственности на землю, количественного и историко-географического аспекта дворянской земельной собственности (Я. Е. Водарский) [1], региональных особенностей помещичьего землевладения (Л.С. Зудина [2], О.В. Сизова [3]). При этом экономические проблемы помещичьего хозяйства, в том числе и второй половины XVIII в., пока не были предметом специального изучения исследователей.

В условиях становления рыночных отношений во второй половине XVIII в. основной экономической проблемой высшего сословия была низкая доходность поместий. До 1762 г. большую часть жизни дворяне посвящали обязательной для них службе. Соответственно, владения дворянина, по сути, оставались без хозяина и разорялись: „Свет мой, Григорий Львович, как быть нам с такою бедностью... как можно постараться в отставку или хотя на время в доме своём появиться” [4, 1]. Получив долгожданное освобождение от службы, провозглашенное Манифестом 1762 г. „О вольности дворянской”, помещики заставляли свои деревни в весьма запущенном состоянии: „Прежние наши пруды показались мне тогда сухими лужницами, строение все обветшалым, слишком малым и похожим более на крестьянское, нежели на господское...” [5, 388].

Проблема нерентабельности поместий сохранилась и во второй половине XVIII столетия. Примеры нового хозяйствования не были типичными. По выражению К.В. Сивкова, „громадное большинство помещиков думало, что можно ограничиться паллиативами, что надо только, так сказать, „подтянуть” вотчинную администрацию и крестьян...” [6, 241]. Поэтому многочисленные свидетельства противоречий помещиков и крестьян, неповиновения последних так распространены в источниках.

Разорявшиеся помещики нередко закладывали свои имения, что, как правило, только усугубляло их бедственное положение. В челобитной полковника Родиона Родионова сына высказывается намерение „занять московского воспитательного дома из опекунского совета тысяч до 20 рублёв” на выплату долгов по многочисленным закладным, вдова Пелагея Грецова закладывала движимое и

недвижимое своё имение в Суздальском уезде „в деревне Сафроновой... в которой мужеска пола 61 душа”, а бригадирша Аграфена Алексеева – несколько деревень в разных уездах [7, 1]. Только в Саратовской денежной казне на 1 января 1799 г. было заложено имений на общую сумму 37102 р. 29 к. [8, 22]. При этом большинство дворян утверждало, что „не хочитца упустить землю” [9, 2].

Заклад имений только увеличивал долги разоряющихся помещиков. Граф Григорий Чернышёв, владелец 1645 душ крестьян, после смерти оставил долгов на общую сумму 16356 рублей [10, 44]. Пётр Талызин, владелец имений в четырех губерниях, оставил жене после смерти столько долгов, что „с предоставленных ей деревень доходов не только уплатить, но даже и процентами заимодавцев удовлетворить было невозможно” [11, 1].

Не имея возможности себя содержать, многие помещики были вынуждены возобновить службу. В этом отношении показателен указ от 1 июля 1788 г. „Об определении в военную службу из Дворянских фамилий...”, изданный „...в рассуждении, что в Тверской и Новгородской губерниях живут целыми селениями Дворянские фамилии, кои, по недостатку своему, не имея за собою крестьян, упражняются сами в хлебопашестве...” [12, 1668].

Поскольку помещики во второй половине XVIII в. наследовали свои владения от отцов, а последним нередко приходилось завещать свои имения сразу нескольким сыновьям, то одной из самых острых проблем дворянства была нехватка земель: „У отца моего был родной брат... Деревня же и люди отцовские разделены были во всех местах пополам” [13, 4]. Д. И. Дубовицкий после смерти отца по разделу с матерью, сёстрами и братьями получил всего 7 душ м.п. крестьян [14, 35].

Ситуацию ухудшало ещё и то, что между помещичьими владениями не было чётких границ, начатое ещё Елизаветой Петровной межевание земель затянулось на несколько десятилетий: „Отсутствие в XVIII в. точно установленных межевых границ открывало бесконечный простор для всякого рода земельных споров и тяжб. Инструментального размежевания в то время ещё не было учинено; межи определялись естественными или искусственными признаками: нередко по разливу воды, по лёту птиц, „коровьему рыку” или „куда соха, коса и топор ходили” [15, 231]. Источники изобилуют сведениями о многочисленных „драках за землю” и спорах между помещиками, порождённых стремлением каждого владельца расширить свои угодья: „Драки за землю (при императрице Елизавете Петровне) и всякия убийства... бывали, где сам помещик соучастником был, и около 20 человек тут побито было” [16, 13].

До секуляризации церковных земель, проведенной в 1762 г., имели место и земельные споры дворянства с духовенством [17, 1]. Челобитные помещиков содержат сведения о „спорах на имение” не только просто соседей, но и родственников. До каких крайностей доходили подобные тяжбы, показывает письмо некой дворянки своей дочери: „Долго ли тебе беспутная надо мною смеятца по какому праву не даёшь моё оставленное у тебя имение. Ета в свете не слыхана... думаешь грубостями меня уморить и завладеть моим имением ты не имеешь ни стыда ни

совести... ежели что удержишь то будешь проклята... навеки...” [18, 1].

Ещё одной серьёзной проблемой, с которой сталкивались помещики в своих владениях, была также весьма распространённая в изучаемый период „чрезполощина”: „... Все сии земли не одному принадлежат в собственность, но разным и в селении моём существует чрезполосное владение” [19, 3]. Некая деревня Стоянцева Суздальского уезда состояла „в общем владении артиллерии капитана Григория Алексеева сына Бартенева жены его Надежды Ивановой дочери майора Ивана Иванова сына Одинцова дочери флигель адъютанта Кирилы Федорова сына Тухачевского...” [20, 1]. В одном только селе Оржевка Кирсановского уезда Тверской губернии, по воспоминаниям А. Пишчевича, было „домов 15 дворянства” [21, 169].

Однако, несмотря то, что большинство дворянских владений по-прежнему носило полунатуральный характер, с рынком было связано слабо, многие помещики учились во второй половине XVIII в. хозяйствовать по-новому. О расширении агротехнических и зоотехнических познаний помещиков и возрастании их интереса к каждой детали своего хозяйства свидетельствуют и их указы управителям. Здесь даются указания, как унавоживать пашню, высевать рожь и пшеницу, бороться с сорняками, указываются сроки посева и жатвы, ограничивается барщина.

С появлением Вольного экономического общества, распространением сельскохозяйственного опыта, предприимчивых помещиков становится всё больше. Известно опытное хозяйство А. Т. Болотова, которое он создал в своём имении Дворяниново. Андрей Тимофеевич по праву считается не только основателем сельскохозяйственной науки, но и активным распространителем своего опыта. Одни только болотовские „Изображения и описания разных пород яблок и груш”, „родящихся” в Дворянинове, состоят из 8 собраний, в среднем по 200 листов каждое [22]. Тверской помещик А. С. Баклановский проводил и фиксировал эксперименты по выращиванию различных сортов растений и овощей, селекционным работам по отбору семенного фонда и т.п. [23, 153, 360 об.] В. Приклонский, другой тверской помещик, практиковал в своей деревне посев английской пшеницы, картофеля и продавал излишки хлеба и мяса.

В целом, несмотря на усиление роли товарно-денежных отношений во второй половине XVIII века помещичье хозяйство оставалось связанным господством феодально-крепостного строя, крепостными формами труда. Основными экономическими проблемами владельца поместья в изучаемый период были низкая доходность поместья, чересполосица, незавершенность межевания земель, неэффективность крепостнических методов управления. Заклад имений оказался тупиковым путем приспособления дворян к новым социально-экономическим условиям и привел в последующем к постепенной утрате „благородным” сословием ведущей роли в политических и экономических структурах дореволюционной России.

1. Водарский Я. Е. Дворянское землевладение в XVII – первой половине XIX вв. (Размеры и

- размещение). – М., 1988.
2. Зудина Л. С. *Дворянское землевладение во второй половине XVIII века (По материалам Московской, Костромской и Воронежской губерний): дисс. ... канд. ист. наук.* – М., 1986.
 3. Сизова О. В. *Дворянство Ярославской губернии в конце XVIII-первой половине XIX веков: дисс. ... канд. ист. наук.* – Ярославль, 1999.
 4. *Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА).* – Ф. 1393. – Оп. 1. – Д. 2.
 5. Болотов А. Т. *Жизнь Андрея Болотова, описанная самим им для своих потомков.* – СПб., 1871 – 1873. – Т. 1.
 6. Сивков К. В. *Наказы управителям XVIII века как источник для истории сельского хозяйства в России // Академику Б.Д Грекову ко дню 70-летия.* Сб. – М.; Л, 1952.
 7. РГАДА. – Ф. 282. – Оп. 1. – Д. 13469.
 8. Подъяпольская Е. П. *К вопросу о дворянской задолженности в конце XVIII столетия.* – Б/м, б/г.
 9. РГАДА. – Ф. 1271. – Оп. 1. – Д. 1211.
 10. РГАДА. – Ф. 1271. – Оп. 1. – Д. 48.
 11. РГАДА. – Ф. 1281. – Оп. 1. – Д. 389.
 12. *Полное собрание законов Российской Империи.* – СПб., 1830. – Т. 22.
 13. РГАДА. – Ф. 1467. – Оп. 1. – Д. 139.
 14. Крупин Е.Н. *Род дворян Дубовицких. Рязанский родословец.* – Рязань, 1996.
 15. Кошкароев В. *Калужская провинция // Русский архив.* – 1870. – № 2.
 16. *Архаровы (Из памятных записей А.А. Васильчикова внука И.П. Архарова) // Русский архив.* – 1909. – № 1.
 17. РГАДА. – Ф. 1395. – Оп. 1. – Д. 164.
 18. РГАДА. – Ф. 1393. – Оп. 1. – Д. 4.
 19. *Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки (далее – ОР РГБ).* – Ф. 423. – Оп. 1. – Д. 3.
 20. РГАДА. – Ф. 1287. – Оп. 5. – Д. 9776.
 21. Пишчевич А. *Жизнь Александра Пишчевича, им самим описанная (1764 – 1805) // Чтения Общества истории Древней Руси.* – 1885. – Кн. 1.
 22. ОР РГБ. – Ф. 475. – Оп. 1. – Д. 1–4, 6–8.
 23. РГАДА. – Ф. 1467. – Оп. 1. – Д. 1644.

Ю. М. Михайлюк

ТАТАРСЬКІ НАБІГИ НА ЗЕМЛІ ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Від моменту входження українських земель до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) відносини з татарами носили суперечливий характер і, зазвичай, позначалися збройною агресією кочівників насамперед на терени Південної Київщини. Татарські набіги негативно впливали на становище місцевих мешканців, систему державного управління в краї та обороноздатність південних рубежів Литовської держави.

Проблема нападів степовиків в литовську добу на українські землі неодноразово була предметом наукових розвідок. У їх числі насамперед заслуговують на увагу праці М. Грушевського [1], П. Клепатського [2], В. Панашенко [3], А. Чабана [4], В. Ластовського [5], Б. Черкаса [6, 7] тощо. Однак у дослідженнях цих авторів переслідувалися різні цілі, тому там присутні розбіжності у географічних межах вивчення проблеми, різна глибина студіювання матеріалу, занадто вузькі або надміру

узагальнені підходи до висвітлення окресленої нами теми тощо. Натомість питання про татарські набіги власне на терени Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. окремо не досліджувалося.

Розкриваючи означену тему, вбачаємо за необхідне зосередити увагу на таких її аспектах, як причини та наслідки татарської агресії на землі Південної Київщини, найрезонансніші факти татарських нападів та протидія їм місцевих старост.

Дослідження причинного аспекту пропонованої теми приводить до думки, що кримсько-татарська агресія була зумовлена рядом різноманітних чинників. Перекопські хани традиційно трактували її як відповідь на козацькі „шкоди” татарським чабанам та послам [8, 21–23, 61–62]. Подекуди посилювалися й на самовільні дії своїх підопічних, але знову ж таки, кваліфікуючи їх як помсту за козацьку сваволлю [8, 84–85]. Аналіз джерел дає підстави частково сприйняти такий аргумент.

Проте справжні причини політики широкомасштабної експансії, розорення та знелюднення значних обширів українських земель мали більш глибинний характер. Гадаємо, такими засобами владна еліта Кримського ханства прагнула розширити володіння за рахунок втраченої свого часу південноукраїнської території. Вагомим імпульсом у їх намаганнях було усвідомлення династією Гіреїв себе законними спадкоємцями золотоординських ханів, що було свого роду „узакононення” претензій на територію, що входили колись до складу Золотої Орди. Саме тому хани розцінювали, зокрема, Київ і Черкаси як „города наши испоконь века”. Якраз такої мотивації дотримувався Мухамед-Гірей 1519 р., намовляючи великого князя московського Василя III Івановича захопити Київ і Черкаси та відновити історичну справедливість, передавши ці міста під його владу [9, 631]. Щоправда, той план так і не вийшов за межі власне намірів. Однак ще до цього ханат уже на початковому етапі своєї експансії фактично взяв під контроль чималу частину степового Правобережжя, закріпивши свій успіх побудовою в пониззі Дніпра ряду фортець [3, 114–115; 6, 31].

Ситуація ускладнилася й через зовнішньополітичні розбіжності між Литвою і Кримом. Литовський князь Казимир Ягеллончик налагодив контакти із Великою (Заволзькою) Ордою, котра перебувала у традиційній неприязні до Кримського ханства. Натомість кримський володар Менглі-Гірей уклав із московським князем Іваном III угоду про спільні дії проти ВКЛ і Великої Орди [1, 321–324; 10, 142–143]. У цих умовах важливим чинником нарощення конфронтації стала політика регулярного підбурювання московськими князями ногайських мурз та кримського хана не примирятися з великим князем литовським, здійснювати як самостійні, так і спільні напади на литовські володіння, у тому числі й з метою підтвердити, що „...сь литовскимъ съ своимъ и съ моимъ недругомъ не миришся” [9, 1–2; 11, 167, 200–201].

Суттєву роль у визначенні напрямку татарських набігів зіграли також демографічні, природно-кліматичні та економічні фактори. Кочове населення, зазвичай, відзначалося досить високим природним приростом. У середині XVI ст., за деякими даними, у Кримському ханстві мешкало близько 150 тис. осіб.

За іншими підрахунками, одна тільки ногайська орда на цей час становила 250-350 тис. населення [12, 288; 13, 94]. Можна лише уявити, якою чисельністю худоби володіла така маса степовиків і які обширні та продуктивні пасовиська для її утримання потрібно було мати. З огляду на це існує припущення, що уже в XV ст. кочівники Північного Причорномор'я переступили критичний демографічний поріг, за яким природні ресурси не забезпечували звичний рівень життя [13, 94]. Ситуація ускладнювалася також різноманітними природними катаклізмами (влітку – посуха, сарана, пожежі; взимку – сильні морози, глибокий сніг), які суттєво зменшували продуктивність скотарства та землеробства [6, 33; 14, 140]. З таких причин татари змушені були покидати навіть Крим. Московський посол восени 1517 р. повідомляв: „Хлеба у них и безъ того добре мало было, а нынеча отнюдь нету: отъ солнца и хлебъ и трава выгорело, и скотиною пашни потравивъ все люди вышли за Перекопъ жити...” [9, 358]. Це, як бачимо, змушувало переходити на нові кочовища, у тому числі й у північному напрямку. Приміром, улітку 1502 р. Велика Орда перемістилася в пониззя р. Сули [11, 417–418]. Скрутні природно-кліматичні умови 1516 р. призвели кримців залишити півострів і кочувати понад Дніпром між Іслам-Керменом та Черкасами [6, 34]. За повідомленням черкаського і канівського старости Д. Сангушкова в 1553 р., „...все Татарове выкочовали на сюю сторону Днепра” [15, 11].

Голод змушував татар закупляти продовольство (хліб, мед тощо) як у Туреччині, так і ВКЛ (у Києві, Путивлі, Черкасах) [9, 359; 14, 140]. Тому цілком зрозуміло, що складнощі у розвитку скотарства, слаборозвинуте землеробство не могли забезпечити необхідної потреби татар, що зумовлювало їх шукати зовнішні шляхи поліпшення матеріального становища. З огляду на це степовики засобом військової агресії намагалися захопити якнайбільше територій для розширення пасовищ, воєнної здобичі, передусім полонених, продаж яких давав чималі прибутки. У захопленні ясиру була зацікавлена і Туреччина, адже він був джерелом забезпечення постійного й безкоштовного постачання невольників для державної служби. Це була закріплена на законодавчому рівні справа державного значення, про що свідчать султанські „канун-наме” [16, 380–386]. Татари також прагнули встановити контроль над торговельними та дипломатичними шляхами [6, 34–35].

Як наслідок, найпершим об'єктом татарських нападів стали українські території ВКЛ, насамперед географічно сусідня Південна Київщина. Це об'єктивно засвідчується словами кримського царевича Ахмата, котрий 1517 р., завіряючи московського князя у своїй приязні та підтримці, заявляв: „А Черкасы и Киевъ мои соседи, те язъ города напередъ поемлю (завоюю – Ю.М.)” [9, 366].

Один із перших відомих у джерелах великих спустошливих походів на Київщину здійснив після перемоги над Вітовтом у битві на р. Ворсклі в 1399 р. хан Темир-Куктлук. Київ тоді відкупився. Натомість пригороди, зокрема, Південна Київщина, без сумніву, зазнали масштабних руйнувань [17, 352]. Удруте Київську землю в 1416 р. жорстоко спустошив Едигей, згодом набіги повторилися в 1433, 1467 та 1473 рр. [17, 353–354; 18, 343; 19, 271].

Татарські напади значно посилювалися після утворення Кримського ханства, особливо після визнання ним у другій половині 70-х рр. XV ст. васальної залежності від Османської імперії [1, 322–323]. З того часу населення Наддніпрянщини перебувало в постійній небезпеці набігів татарських орд [2, 117–119; 3, 118–130]. У цих умовах велика відповідальність в обороні краю покладалася на черкаських і канівських урядовців, для виправдання якої вони небезуспішно докладали максимум зусиль. Цьому є численні приклади. У 1482 р. кримський хан здійснив надзвичайно жорстоку виправу на Подніпров'я. Було здобуто, розграбовано й потім спалено навіть Київ. Менглі-Гірей спустошив також і пригороди, „пленив русских порубежных городов 11”, після чого Київська земля залишилась фактично „пуста” [1, 326; 2, 117]. У той же час черкаські зуміли не лише відстояти місто і замок, а й під орудою намісника Матвія Кміти завдали розгромної поразки татарському війську [20, 83; 21, 3]. Щоправда, існує думка, що Черкаський посад тоді зазнав великих руйнувань, а можливо і був ущент знищений. До такого міркування дослідників підводять археологічні дослідження в історичній частині міста [22, 77]. Так це, чи ні, однак уже в 1493 р. під час чергового нападу татари „Черкаский городок в головах и иные пожгли”. З-поміж інших міст тоді постраждав також і Канів [11, 196–198].

Чимало звитяжних перемог у стримуванні агресії нападників здобув черкаський і канівський староста О. Дашкович. За повідомленням польського хроніста М. Бельського, у листопаді 1518 р. очолюване ним військо завдало остаточного розгрому татарському загонові, котрий пробирався з-під Чорного лісу на Волинь, зазнавши перед цим відчутного удару від князя К. Острозького [23, 1004].

Часто порубіжні урядовці та представники великої шляхти об'єднували свої сили для відсічі агресорам, що сприяло успіхам у захисті українських земель. Коли взимку 1527 р. татарське військо в кілька десятків тисяч кінноти вдерлося на південноукраїнські землі, оборону краю очолив князь К. Острозький при діяльній участі Ю. Слуцького, І. Вишневецького та О. Вишневецького, київського воєводи А. Немировича, черкаського й канівського старости О. Дашковича та ін. На початку лютого загін К. Острозького наздогнав вороже військо біля р. Ольшаниці і завдав йому поразки. Рештки втікаючих татар між Каневом і Черкасами зазнали нищівного удару від іншого козацького загону на чолі з Ю. Слуцьким та О. Дашковичем. Унаслідок цієї військової акції вдалося визволити близько 40 тисяч полонених та відбити всю ворожу здобич [3, 130; 19, 394].

Подібна співпраця неодноразово давала позитивні результати й у подальшому. Зокрема, коли татарські чамбули в 1537 р. у черговий раз з'явилися в межах Київської землі, вони були розгромлені завдяки спільним зусиллям київського воєводи Андрія Немировича та канівського намісника Чижа [2, 119].

Іншим прикладом звитяги й мужності населення Середнього Подніпров'я у справі захисту рідних земель від степової агресії стали події 1532 р. Навесні кримський хан Саадат-Гірей, довідавшись про дружні взаємини його ворога, племінника Іслам-Гірея, із О. Дашковичем та перебування його на

теренах Черкаського повіту, вирушив під Черкаси. Хан взяв місто в облогу, маючи у своєму війську окрім татар близько півтори тисячі турецьких яничар і п'ятдесят гармат. Протягом тринадцяти днів черкашани на чолі з О. Дашковичем стримували приступи значно переважаючих сил ворога. Зрештою Саадат-Гірей запропонував старості провести переговори. М. Бельський повідомляє, що лише після другої пропозиції хана О. Дашкович погодився на переговори за умови виділення із найближчого оточення хана кількох заручників, котрі чекатимуть у черкаському замку, поки він перебуватиме у таборі кримського володаря. Лише після цього „він виїхав до нього, і їхав і пив з ним мед побратавшись, і зробив з ворога друга королю Сигізмунду пану своєму...” [4, 76 – 96; 18, 378; 23, 1056].

Слід відзначити, що значну роль у знятті облоги з Черкас зіграла зовнішня допомога оборонцям. Адже О. Дашкович зумів повідомити короля про приступ неприятеля, що змусило владу вжити відповідних заходів для збору і відрядження війська до Черкас [24, 1–3]. Правдоподібно, що до переговорів хана підштовхнула поява свіжих військових сил, котрі рухались човнами з верху Дніпра на допомогу обложеним. Згодом черкаські згадували, що „за держання пана Остафьева, кгда царь Перекопский доставалъ ихъ на томъ местци, где теперъ замокъ стоитъ, ратовано тамъ ихъ тогда, прибывши з Киева водою Днепромъ” [25, 91].

Пройшло трохи часу і Південна Київщина знову потерпіла від великої ворожої навали – в 1545 р. кримці й білгородці спустошили українські землі навколо Києва, Черкас і Канева, забравши в неволю велику кількість населення [8, 21]. Зазначені факти складають лише невелику частку із численних татарських набігів на територію краю. Адже, за твердженнями дослідників, степовики здійснювали майже щорічні, а інколи й кілька разів на рік, походи на українські землі [5, 9; 26, 66; 27, 30]. Такі сутички з татарами не завжди завершувалися на користь захисників краю.

Значна частота набігів та намагання проводити їх зненацька мали наслідком великі грабежі та руйнації, захоплення ясиру на українських землях, особливо на подніпровському порубіжжі. Зазвичай, рух татарських чамбулів на українські та суміжні території здійснювався по традиційних для кочівників шляхах. Для Південної Київщини загроза набігів виходила з Чорного та Муравського шляхів. Чорний шлях, що розпочинався з Перекопу й Тавані, пролягав до Чорного лісу (між річками Інгул і Інгулець), далі через Звенигородщину прямував до середньої течії Росі, а звідтіля на Полісся. Він мав ряд відгалужень, якими і здійснювалися вище означені татарські напади на землі власне Південної Київщини. Муравський шлях пролягав лівобережжям Дніпра до басейну Оки і подібно до Чорного шляху мав також кілька відводів. Один із таких перетинав Сулу неподалік її гирла, а потім і Дніпро на правий берег в районі Витачівського та Зарубського бродів [28, 50–52]. Це створювало достатньо серйозну загрозу агресії кримців на терени регіону, насамперед на Канів, Черкаси і навіть Київ.

Таким чином, татарська агресія негативно позначилась як на становищі українського населення загалом, так і на обороноздатності порубіжних володінь Литовського князівства зокрема. Більшість

укріплених замків і повітових центрів Середнього Подніпров'я потерпала від руйнації. Тривалий час у джерелах були відсутні згадки про Переяславський замок. Десять між 1516 – 1545 рр. було зруйновано Звенигород, що призвело до ліквідації прямих зв'язків між Черкасами і Каневом, з одного боку, та Вінницею і Брацлавом – з іншого, котрі разом складали останню лінію оборони на півдні держави [20, 57, 74–75; 28, 54]. Зрештою, в першій половині XVI ст. Черкаси і Канів залишилися практично єдиними укріпленнями на придніпровському порубіжжі зі степом, здатними чинити реальний опір ворогові.

1. Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн.* – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4.
2. Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период.* – Одесса: Типография “Техник”, 1912.
3. Панащенко В. В. *Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст.* // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990.
4. Ластовський В. *Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.)* // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 3.
5. Чабан А. Ю. *Середнє Подніпров'я: В 2-х кн.* – Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. – Кн. 2.
6. Черкас Б. *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540).* – К., 2006.
7. Черкас Б. *Ольшаницька битва 1527 р.* // Україна в центральній-східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Випуск 8. – К., 2008.
8. Книга Посольская метрики Литовского княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г. / Издана М.Оболенским и И. Даниловичем: В 2-х т. – М.: В университетской типографии, 1843. – Т. 1.
9. *Сборник Императорского Русского Исторического общества* (далі – *Сборник ИРИО*). – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1895. – Т. 95.
10. Русина О. В. *Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки: В 15-ти т.* – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – Т. 6.
11. *Сборник ИРИО.* – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1884. – Т. 41.
12. Грибовський В. *Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст.* // Україна в центральній-східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. – К., 2004.
13. Кульпин Э. С. *Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства.* – М., 1998.
14. Якобсон А. Л. *Крым в средние века.* – М., 1973.
15. Archiwum XX. Sanguszkow w Slawucie. Tom VI. 1549–1577. – Lwow, 1910.
16. Галенко О. *Ясир для султана: два османські канунаме про набіги з початку XVI ст.* // УЦСС. Вип. 2. – К., 2002.
17. *Полное собрание русских летописей.* – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2.
18. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика.* – К., 2009.
19. Strykowski M. *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkich Rusi.* – Warszawa, 1846. – Т. 2.

20. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891.
21. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI ст. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб.
22. Куштан Д. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006.
23. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 2. – Ks. IV, V.
24. Архив ЮЗР. Акты об украинской администрации. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
25. Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1.
26. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Київської землі // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Державне видавництво України, 1926.
27. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992.
28. Zrodla Dziejowe. Tom XXII. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Opisane przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa: Sklad glowny w Ksiegarni Gebethner i Wolffa, 1897.

Ю.В. Овсінський

МЕТОДИ ТА ОКРЕМІ РЕЦЕПТИ ФІЛЬВАРКОВОЇ ВЕТЕРИНАРІЇ В ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Грунтовних досліджень ветеринарної справи у XVIII ст. на українських землях, що тоді входили до складу Речі Посполитої, майже не існує. Поодиноким на цьому тлі залишається доробок О.М. Рузанова з історії ветеринарії Західної України [1]. В.І. Калугін [2, 28–42] проаналізував стан справ у російській ветеринарії XVIII ст., а також цій проблематиці присвятили увагу В.М. Коропов та Е.Н. Мірзоян [3].

Сучасна українська історіографія вказаної тематики представлена в основному працями С.К. Рудика [4–6], окремими дослідженнями вузькорегіонального спрямування [7–8], та публікованими курсами лекцій з історії ветеринарії на українських землях [9]. Деякі аспекти розвитку ветеринарії у Речі Посполитій XVIII ст. досліджував і польський історик А. Перенц [10, 84–90]. Автор статті ставить за мету розкрити методи та окремі рецепти фільваркової ветеринарії в Подільському воєводстві Речі Посполитої у першій половині XVIII ст.

У ряді своїх статей, присвячених проблемам фільваркового тваринництва [11–13], автор вже порушував це питання. Зокрема, в них було окреслено та охарактеризовано джерельну базу дослідження, підставою для якого стали матеріали Центрального державного історичного архіву у

Львові (181-й фонд), а саме збережені господарські архіви маєтків Міхала Юзефа Жевуського у Подільському воєводстві Речі Посполитої XVIII ст. У 30–70-х рр. XVIII ст. він володів рядом маєтків у Подільському воєводстві – 5 містечок та 28 сіл (з 6-ма фільварками). Для господарської зручності ці маєтки були об'єднані у 4 ключі: Михалпільський, Новокосянтинівський, Лучинецький і Мінковецький. Окрему адміністративну одиницю становило с. Росоше з фільварком [14, 125–138].

На початку XVIII ст. чималі втрати погोलів'я, яких зазнавали господарства у всіх країнах Європи, піднесли значення й необхідність розвитку ветеринарії, виокремлення якої у окрему спеціалізовану галузь медицини відбулося саме у цей час [5, 48]. Однак лише з середини століття ветеринарія стає на раціональний шлях розвитку, а окремі її галузі стають предметом досліджень науковців і природознавців [15, 735].

У Подільському воєводстві, як і в більшості східних регіонів Речі Посполитої, панівною формою господарювання у першій половині XVIII ст. був магнатський фільварок. Окрім його основного функціонального призначення (продукування збіжжя для власних потреб та на зовнішній і внутрішній ринок) тут широко практикувалося і тваринництво. За визначенням польського історика В. Кулі відгодувала була „вузьким горлом фільваркового господарства” [16, 52]. На більшості території Речі Посполитої вона супроводжувалася значними технічними (проблема паші, зимівля худоби) та суспільними (війни та грабунки) труднощами. Непоправної шкоди завдавали й неврожайні роки, коли худоба масово гинула, бо селянин був неспроможний прогодувати себе самого [16, 52].

Спалахи епізоотії заразних хвороб худоби завдавали фільварковому господарству відчутної шкоди. В Європі вони були доволі типовим явищем, а загальні втрати XVIII ст. становили тут близько 200 млн. голів великої рогатої худоби [6, 31; 2, 32]. При цьому найбільш вразливим було молоде погोलів'я. На теренах Речі Посполитої надзвичайно важкими були наслідки пошесті, що панувала у 1709–1717, 1726–1730 рр. [17, 257].

Досліджувані нами джерела дозволяють фіксувати спалахи подібної пошесті у подільських маєтках М. Жевуського з 1730-х рр. [18, 10]. Так, у Михалпільському ключі за перше півріччя 1739 р. М. Жевуський змушений був компенсувати орендареві цього маєтку збитки (defalki) „за загинулу від пошесті худобу” на суму 330 злотих [19, 56]. Цього ж року пошесть поширилася на михалпільську отару (загинуло 74 вівці й 10 кіз), тому з „вцілілої решти” (173 вівці й 97 кіз) третину було перегнано до Острова (руські маєтки М. Жевуського), а решту у 1741–1742 рр. партіями перегнали до Нового Костянтинова [20, 3–4].

У 1742–1743 рр. вже на новокосянтинівському фільварку через „невідому хворобу” (швидше за все чуму, що не вщухала з початку XVIII ст. серед погोलів'я худоби Західної Європи, поширюючись у Центрально-Східну [8, 17; 2, 33]) овеча кошара не дорахувалася 51 вівці, 82 ягнят та 10 кіз (30,7 % місцевої отари). Тоді ж загинули 5 бичків й 7 ялівків (57 % усього молодняка) [21, 33]. Очевидно були суттєві втрати й у наступні декілька років, бо у липні 1745 р. всю худобу з цього фільварку, яка „ще після

зарази залишилися”, перегнали на михалпільський фільварок, а овець – пропорційно до Михалполя, Росоша й Колодна [22, 36–42].

Напевно це було вчинено через безвихідь, бо в Михалполі у 1739–1744 р. худоба також гинула, і М. Жевуський не міг про це не знати. Із пригнаних 11 новокосянтинівських дійних корів невдовзі в живих залишилося 3, а з 6 пригнаних волів та 4 ялівок загинули усі [23, 9]. Згодом пошесть на фільварках набула нового розмаху. За період 1745–1747 р. на михалпільському фільварку загинуло 46 голів (з 82): молодняка – 95%, дійних корів – 47,5%, робочих волів – 33,3%. Втрати михалпільського стада склали – 22 робочих клячі, 1 огир, 5 лошат (11,3%). До 1747 р. в михалпільському шпихлірі нагромадилося 135 „шкір з відійшлої худоби, довезених з Нового Костянтинова й Росоша” [24, 10; 23, 9; 25, 10–11]. Може видатися дивним, але провіантовий писар фільварку (посадова особа зі складу фільваркової адміністрації) звично оприходував такі шкіри („здохлизну”) до шпихліра, а згодом їх використовували як ремісничу сировину [21, 2]. Зауважимо, що це робилося всупереч відомим тогочасним заборонам добувати з місць зараження пашу, шкіри та м’ясо [8, 17].

У 1744–1747 рр. понад 80 великих спалахів епізоотії прокотилися й багатьма губерніями сусідньої Росії. 11 травня 1745 р. Сенат навіть видав указ „О запрещении ввоза в Россию скота и разного мяса из Голландии и других мест, по случаю скотского падежа”, а 21 травня цього ж року указ „О запрещении пригона крупного рогатого скота в Петербург на мясо из Малороссии” [2, 32–33; 9, 62]. Опосередковано це підтверджує поширення епізоотії у напрямку захід-схід, як і торгові контакти земель українського Правобережжя з Росією та експорт туди значних партій худоби.

Загроза, яка значною мірою надходила від громадської (селянської) худоби, змусила М. Жевуського бути обережнішим. У 1747–1753 рр. чимало пунктів у книгах його розпоряджень адміністрації маєтків вже стосувалися профілактичних й запобіжних заходів щодо недопущення поширення епізоотії та способів лікування хворого поголів’я. В інструкції провіантовому писареві від 21 січня 1752 р. зокрема зазначалося: „Худобі згідно припису ліки давати, а оскільки в місті (Михалполі – Ю.О.) вигинення почалося, попередити пастуха, аби стеріг від громадської худоби, щоби не сходилася разом і щоби в тому пійлі де панська худоба, громадську худобу не напувано”. Наступного року йому ще раз нагадувалося про „найпильнішу обережність від громадської худоби, аби не контактувала” [26, 36–39].

Намагаючись якось запобігти цьому, М. Жевуський звертався до своїх знайомих і сусідніх магнатів за порадою, й вони охоче ділилися з ним „досвідченими секретами” – тогочасними „лікувальними” рецептами [26, 22; 27, 31–36; 11, 65–66]. Ветеринарні знання великоземельної шляхти базувалися здебільшого на польській літературі XVI–XVII ст., яка за змістом вміщених у ній практичних порад була значно кращою за тогочасні французьку, італійську, німецьку, а навіть і російську [15, 736]. Польський історик С. Бжозовський з цього приводу зазначає, що „ветеринарія залишалася в руках пастухів і ковалів, але навіть у XVIII ст. так звані „гіпнологи” цікавилися лише екстер’єром коня, а

фахова література від античних часів до XVIII ст. не мала впливу на розвиток цієї галузі” [28, 16].

Більшість фахівців з лікування тварин – ковалі, коновали, „коневі лікарі”, „кровопуски” [6, 42] були самоуками (знання передавалися досвідом), хоча певна їх частина вже у 1730-х рр. могла мати відповідний рівень освіти. У 1733 р. під Москвою в с. Хорошево була відкрита перша у Центрально-Східній Європі конюша школа-пансіонат. Тут зокрема навчали вмінню оглядати, виявляти та відділяти хворих коней від здорових, лікувати їх. Програмою навчання передбачалося вивчення лікарських трав та коріння, приготування мазей і порошків, практичне кровопускання. Викладачі та учні цієї школи були головним чином з України [5, 48].

У маєтках М. Жевуського до функцій коваля входило підковування коней і вкорочення рогів худобі [29, 26]. Попри наявність власних „ординарійних” конюхів, функцію ветеринара тут здебільшого виконував запрошений коновал. Так, у грудні 1736 р. коновалові Шаранському було заплачено за „ліки для жеребців, що в Росоші стоять” 6 злотих 15 грошів [30, 11]. Тоді ж йому було видано 2 кварта простої горілки (по 6 грошів) для натирання коней. Очевидно він приїздив упродовж зими неодноразово, бо ще в березні 1737 р. йому було видано на натирання коней півгарця простої горілки [19, 13–17].

При цьому не вказувалися їхня кількість, хімічний склад та сфера застосування. Так само й у записі від 11 лютого 1740 р. вказано, що куплено за 15 грошів „ліки для жеребця пана комісара”, але не деталізовано які саме й скільки [30, 11]. У коновалів був не надто великий вибір тогочасної спеціальної літератури. Ще до початку XIX ст. у шляхетських колах надзвичайно популярним був „підручник рільництва” Якуба Казимира Гаура „Zemianske gospodarstwo” (Краків, 1678) [31, 157]. Це були „практичні” поради щодо ведення різних галузей сільського господарства, в тому числі й тваринництва. Зокрема, йшлося тут й про лікування хворої худоби.

Я.К. Гаур стверджував, що він „при кожній різній худобі особливі описав дефекти і хвороби, а на них відразу дієві ліки”. Зрозуміло, що про деякі речі автор здогадувався інтуїтивно, як-от про шляхи поширення черевних паразитів, говорячи, що „коли хоч найменша частинка хробака рухається поверхнею землі, водою чи у повітрі, то через це пошесть, різні болячки й напади (худоба – Ю.О.) терпіти мусить” [31, 157–158]. На його думку, для того, „щоб худоба була вільна від цього і не хворіла”, потрібні „особливі для кожного виду і досвідчені засоби (remedia)”. Автор рекомендував „не покладатися на чари, а, зрозумівши причину немічності, кожну худобинку самому рятувати”. „Пізнаєш (від цього – Ю.О.) практичну поміч і тим самим оної виздоровлення, бо більшою є всесильність Божа, перед котрою не лише чорт, але й ціле пекло тремтить й поступитися мусить, не те що якісь пошестьі” – стверджував Я.К. Гаур [31, 157].

Ті місця, де виявиться пошесть, він рекомендував „скропити свяченою водою й придбати реліквії, описані у 29-му пункті (його твору – Ю.О.) про кордони маєтків”. Йшлося про широко практиковане шляхтою ще у XVIII ст. заковування на кордонах маєтків освячених реліквій з метою „вберігання збіжжя від блискавок, граду та буревіїв”. Для цього

належало „на чотири сторони світу закопати святості у такому посуді, щоб не затікали й не гнили”. На католицьке свято Божого Тіла (30 травня) місцевий священик благословляв повішені перед іконою Божого Тіла вінки, а згодом їх закопували на кутах володінь. Також закопували 4 освячених у храмі й поблагословлених Євангелія [31, 158; 11, 71].

Переходячи до більш практичних методів, Я.К. Гаур пропонував метод, за яким „худобі жодна пошесть, особливо коровам, не відбирала б молока”. Для цього слід було „зілля любистку, орлику, бігунця, виразкового зілля, польового майорану (душиці), посвятити, давати їм, на той час, коли їх доять”. Через таке зілля необхідно було „цідити й молоко та парити посуд разом з покришкою. [...] Вкroївши скибку хліба, намастити тим (зіллям – Ю.О.), а також трохи маслом, й щоранку потрохи давати корові” [31, 158].

Від чар пропонувалося „позакручувати худобі роги і те зілля освячене вкласти, а можна вжити й інші святості, порадившись з ксьондзом” [32, 144]. У 1754 р. ще один „аматор від рільництва”, ксьондз Б. Хмельовський, в праці „Нові Афіни”, в цілому копіюючи вищеописаний рецепт Я.К. Гаура, додавав: „щоби чарівниці коровам молока не відбирали, [...] слід вим’яказаним свяченим зіллям намастити [...], а весь суботній надій віддавати убогим”. Згідно з Б. Хмельовським слід було також остерігатися, „щоби нічого з молока від своїх корів чарівниці не дістали” [31, 158].

Коріння цього припису сягає української традиційної обрядовості, коли на Івана Купала (7 липня) збирали „святаянське зілля”, святити в церкві й зберігали для лікування тварин. Компонентами такого зілля були: іванів цвіт, лопух, чебрець, ведмеже вухо. Під час пошестей тварин напували настоєм з цих вінків. Вважалося, що саме на Купала ворожки й відьми шкодили худобі – відбирали молоко, насилали різні хвороби. Щоби не допустити відьом до хлівів, господарі обкурювали їх ладаном, а у щілини встромляли освячене зілля. На Поділлі у разі хвороби (при підозрі на рожу) худобу підкурювали рушником, змоченим кров’ю поросяти, а від пропасниці – висушеною гадюкою [6, 23, 60].

Деякі запозичені у Я.К. Гаура „рецепти”, як і подібні їм „сусідські” настанови, що також відклалися на сторінках книг розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації його подільсько-волинських маєтків, зайвий раз засвідчують надзвичайно низький рівень ветеринарії у досліджуваній період.

Згідно з одним із них (1747 р.), щоби вберегти худобу від черевних паразитів, слід було двічі на рік (восени і навесні) давати їй таку „суміш” із розрахунку на 16 голів: дьогтю – 1, солі – 2 гарнці, 8 „старих” (зіпсованих) оселедців, 16 голівок часнику, 8 ложок настою польового полину, 8 яєць, півгарнця житньої муки. Це все слід було добре витовкти й вимішати, а далі розділити на порції розміром з волосський горіх і добре просушити. Кожній одиниці худоби зранку перед їжею впихали таку порцію до горла (попередньо міцно задержавши догори й прив’язавши голову), після чого заборонялось 2 години давати худобі їжу й пійло. Хворому молодняку така доза призначалася через день [27, 31]. Цей же рецепт у 1751 р. був продубльований у книзі розпоряджень провіантовому писареві маєтків, як і рецепт „ліків для коней, коли здихають

і мають бути в череві хробаки” [26, 22, 32]. Усі необхідні для таких „ліків” компоненти малися на фільварку й видавалися провіантовим писарем за квитком [26, 37].

Подібним чином лікували й коней. Якщо в утробі загиблих коней знаходили хробаків-паразитів, належало до решти хворих коней застосовувати „практикований” метод. Брало помірно перцю, олії, „очковатої” (грубої) солі й більш як кватерку свинячого сала. Це все добре вимішували й „заливали в коня” [27, 36]. Як компоненти ліків для коней інколи також згадуються хінін („sina”) та сірка [32, 144]. Однак ефективність подібних ліків викликає сумнів.

У фільварковій документації знаходимо й деякі відомості про методи лікування овець. Так, якщо в овечій отарі знаходилися паршиві вівці, то їх відразу ж відділяли, щоб інші не заражувалися [27, 59]. За „рецептами” вже згаданого Б. Хмельовського „овець від зарази вберегти можна, як і кіз, якщо шлунок лелеки, витовчений з водою, кожній по одній ложці в горло вливати (!)” [31, 161]. Застудженим вівцям слід було давати таку суміш: „стертий на порошок гребінчатий корінь, що при ставах росте, попіл з комина, сіль і горілку”. Цю „мікстуру”, розмішавши, рекомендувалося давати вівцям при кашлі. Як альтернативні методи пропонувалося овець обкурювати в замкнутому приміщенні конопляним бадиллям... „аби випорскалися”, а також „давати... хмільні відходи, що залишалися від варіння пива” [31, 161].

Своєрідно визначали й непридатних до зимівлі овець. За одним з „рецептів” слід було „ягоди бузини вимішати з глиною й додати солі”. З цієї суміші „зіпшити подобу хлібини, просушити й дати вівцям лизати”. Нездорові, на думку автора, вівці відразу мали почати кашляти, а це мав бути „певний знак, що не перезимують, тому повинні піти під ніж” [31, 161].

„Для звільнення від пошестей” існували й менш гуманні „рецепти” жертвовного характеру. За одним із них належало виїняти у малого ягнятка серце, легені та нутроші, усе це варити у його власній крові, зібраній під час різання. Відвар вимішати пропорційно з водою й давати пити всім віцілим вівцям [31, 159].

Лише наприкінці XVIII ст. стан справ із доглядом й лікуванням домашніх тварин дещо покращився. Це було пов’язано із деяким покращенням умов утримання худоби та, можливо, з поглибленням ветеринарних знань. Так у 1780-х рр. почала з’являтися більш-менш фахова ветеринарна література, головним чином переклади західних авторів. Однак, як зазначав польський історик П. Сейфман: „Ще до початку XIX ст., попри чітко окреслені завдання, які ставилися перед тогочасною ветеринарією, на практиці заняття ветеринара становило звикло тільки лікування хвороб, що вже виникли, й рідко застосування запобіжних засобів, і то лише тоді, коли хвороба поширювалася й загрожувала спалахом (у власному господарстві – Ю.О.)” [15, 733].

Таким чином, впродовж першої половини XVIII ст. у Подільському воєводстві при фільварках як одна із провідних галузей розвивалося тваринництво. У зв’язку із періодичними спалахами епізоотій, які фіксують наявні джерела, тут періодично виникала потреба ветеринарної практики. Однак тогочасна

„медична” література та деякі лікувальні „рецепти” засвідчують надзвичайно низький її рівень – з використанням елементів надприродного походження й звичайним невіглаством.

1. Рузанов А.М. История ветеринарной науки и ветеринарного образования на землях Западной Украины. – Львов, 1987.
2. Калугин В.И. Ветеринария в России в XVIII в. // Никитин И.Н., Калугин В.И. История ветеринарии. – М., 1988.
3. Коропов В.М. Ветеринария в дворянской России XVIII в. // История ветеринарии в СССР. – М., 1954; Мирзоян Э.Н. История изучения индивидуального развития сельскохозяйственных животных в России (середина XVIII – первая треть XIX в.). – М., 1961.
4. Рудик С.К. Нариси з історії ветеринарної медицини. – К., 1995.
5. Рудик С.К. Становлення лікування людини і тварин: Історичні нариси. – К., 1996.
6. Рудик С.К. Народна ветеринарія України. – К., 2002.
7. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – К., 1991.
8. Куртяк Б., Ткачук П. Нарис історії ветеринарної медицини Львівщини. – Львів, 2001. (Бібліогр. – С. 299-303). Зауважимо принагідно, що вказані автори широко користуються матеріалами вищезазначеної монографії Т.А. Балабушевич про стан тваринництва в маєтках М. Жевуського у Руському воєводстві, подають деякі опрацьовані нею статистичні відомості (зокрема, таблиця на С. 13), не покликаючись при цьому жодного разу на дослідницю.
9. Ветеринарна медицина в Україні в період XVIII – початку XIX ст. // Курс лекцій з історії ветеринарної медицини Авт. кол.: Р.І. Кравців, М.В. Козак, В.Я. Присяжнюк. – Львів, 1998.
10. Perenc A. Historia lecznictwa zwierząt w Polsce. – Wrocław, 1958.
11. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30-70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. – Т.СХХІІІ: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000.
12. Овсінський Ю. Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38.
13. Овсінський Ю. Застосування нетрадиційної тягової сили у фільварках Подільського та півдня Волинського воєводств Речі Посполитої у 40-70-ті роки XVIII ст. // Гуржіївські історичні читання: 36. наук. праць, присв. чл.-кор. АН УРСР І.О.Гуржію / За заг. ред. В.А. Смоля. – Черкаси, 2007.
14. Овсінський Ю. Маєтковий комплекс Жевуських у Подільському воєводстві у XVIII ст. // Folwark, wies, latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. J.Muszynskiej, Sz. Kazuska, J. Pielasa. – Kielce, 2009.
15. Seifman P. Weterynaryja // Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1867. – Т. 26.
16. Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu. – Warszawa, 1962.
17. Baranowski B. Hodowla od XVI do XVIII w. // Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r. / Red. B.Baranowskiego, J.Topolskiego. – Warszawa, 1981. – Т. 1.
18. Центральний Державний історичний архів України

у м. Львові (Далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2259.

19. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1823.
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1323.
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1827.
22. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1068.
23. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1325.
24. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1324.
25. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1328.
26. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067.
27. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1073.
28. Brzozowski St. Studia rolnicze, lesne i weterynaryjne polaków w Wiedniu od XVIII do XX wieku. – Wrocław, 1967.
29. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1346.
30. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1322.
31. Wiedza rolnicza: Wypisy zrodel // Baranowski B., Lewandowski W., Pitowski J.St. Upadek kultury w Polsce w dobie reakcji katolickiej (XVII-XVIII w.). – Warszawa, 1950.
32. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1320.

М.І. Чорний

МЛИНИ ЦЕРКОВНОЇ ВЛАСНОСТІ В МЕЖАХ ПЕРЕДМІСТЬ І ПРИМІСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЛЬВОВА У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Формування церковного та монастирського землеволодіння різних конфесій пов'язане із питанням власності на нерухоме майно: пекарень, броварів, рибних ставів, млинів, олійрень тощо. Об'єктивного наукового аналізу потребують як процеси набуття цієї власності, так і особливості володіння та користування нею. Незважаючи на давню традицію історіографії історії Львова, початок якої сягає XVI ст., питання власності млинів і особливості їхнього функціонування дотепер не були предметом спеціального дослідження. До нашого часу жоден із львівських млинів не зберігся. Споруди усіх давніх млинів вздовж русла Полтви, незалежно від форми власності, були розібрані протягом 1869–1885 рр. під час випрямлення русла річки для подальшого її перетворення на міський каналізаційний колектор. Тому перед істориками поставала проблема локалізації цих промислових споруд. Саме цю проблему в контексті історії економічного розвитку міста в своїх роботах урізний час вирішували дослідники Р. Зубик, Я. Кісь, Й.Гронський, Р. Могитич, М. Долинська. Однак щодо особливостей юридичного статусу і функціонування млинів, які належали львівським парафіяльним храмам різних конфесій і монастирям, спеціальних досліджень не було ані в українській, ані у польській історіографії.

Метою цієї розвідки є аналіз процесу формування власності церковних установ на нерухоме майно. Об'єктом дослідження виступають млини, розташовані в межах львівських передмість (Краківського і Галицького) і найближчих приміських сіл. Предметом є рівень суспільних відносин та нормативно-правова база, що визначала права володіння та користування цими млинами.

Усі млини в межах львівських передмість, незалежно від форми власності, були дерев'яними (ймовірно, також і фахверковими) із низькими кам'яними фундаментами. Більшість львівських млинів були водяними і розташовувалися вздовж болотистих берегів р. Полтви. Таке розташування

утруднювало їх захоплення під час облог і давало можливість оборонцям міста швидко розібрати або спалити ці споруди. Лише у вересні 1672 р., внаслідок захоплення турками Кам'янка-Подільського і неочікувано швидкого наступу турецько-татарсько-козацьких військ, млини у східних і південно-східних міських околицях не встигли демонтувати або знищити. Це дало змогу татарам примусити місцевих селян дозбирати незібраний урожай зернових на приміських полях, безперешкодно змолоти зібране на борошно і цілком забезпечити хлібом війська, які вели облогу Львова [1, 13-14]. Під час облог Львова на території середмістя діяв кінний млин (*molendinum equogum*) – під Високим муром у кінці вул. Сербської, яким мали право користуватися усі, хто на той час перебував у місті [2, 51].

Як правило, церковні структури ставали власниками уже готових млинових споруд, а не будували нові на нових чи вільних ділянках берега Полтви чи її приток. На відміну від інших міст Західної та Центрально-Східної Європи, у Львові ніколи не існувало окремого цеху мельників. Тому усі мельники мали статус орендарів і працювали індивідуально у млинах світської або церковної власності. Виконання замовлень на помол зерна у церковних і монастирських млинах світським особам і отримання прибутку понад обумовлене у договорі оренди дозволялося, але лише на рівні приватних цивільно-правових актів [3, 1].

Серед церковних структур різних конфесій млинами на території львівських передмість володіли львівські каноніки римо-католицького кафедрального капітулу, а від 1675 р. і Львівська вірменська архієпископія. Львівські чоловічі монастирі Домініканського, Єзуїтського та Францисканського орденів, а також жіночі монастирі бенедиктинок, сакраменток і бригідок володіли млинами у своїх сільських (рідше приміських) маєностях. Протягом XIV – другої половини XVII ст. на території львівських передмість було п'ять млинів церковного (римо-католицького) і один вірмено-григоріанського (від 1675 р. вірмено-католицького) підпорядкування. За своєю спеціалізацією ці млини були лише борошномельними, на відміну від млинів міської власності, які мали ширшу спеціалізацію – окрім борошномельних, також для помолу солоду, порохів та папірні. Подальше збільшення кількості млинів церковного підпорядкування відбулося з другої половини XVII ст.

Львівська православна (від 1700 р. – уніатська) архієпископія в межах передмість Львова млинами не володіла ані на правах власності, ані на правах оренди. Натомість монастирі єпархії володіли млинами безпосередньо у своїх сільських маєностях, зазвичай здаючи їх в оренду шляхтичам, євреям або навіть селянам [4, 194]. Львівські православні (згодом уніатські) священники та ченці практикували помол зерна у міських млинах королівської власності (Королівському та Пекарському). Тут усім християнським клірикам, незалежно від конфесійної приналежності, традиційно гарантувалося право вільного помолу „без мірки та черги” [5, 267-268].

Церковні та монастирські млини були повністю звільнені від міського і державного оподаткування. Борошно, змелене у цих млинах, не зберігалось у міському шпихлірі (продуктовому складі). Лише за

розпорядженням монастирських адміністрацій щоосені після збору врожаю один або два мішки збіжжя традиційно дарувалися на користь міських жебраків [6, 4].

Найбільш поширеною формою використання млинів церковної власності у межах Львова була довгочасна оренда „на три доживоття” (*do troyga dozywocia*) – на час життя трьох поколінь [3, 1]. Короткочасна за оренди інших підприємств в межах міста – стосовно церковних млинів не була поширеним явищем. Прибутки від передміських млинів і млинів у міських селах надходили до другої міської каси, кошти з якої йшли на утримання шляхів, мостів, оплату праці міських канцеляристів та інших службовців [7, 163]. Прибутки від млинів церковної власності до міської скарбниці не надходили, оскільки нерухомість на церковних землях була звільнена від усіх державних і місцевих податків. Працювали у млинах особисто мельники-орендарі разом із членами своїх сімей. Через невеликі розміри млинів (зазвичай із однією парою каменів) наймана праця використовувалася рідко. Камені для жорен усіх львівських млинів до другої третини XIX ст. виготовляли у селах Кам'янка Річицька і Верхрата (тепер Жовківського р-ну Львівської області) [7, 165].

Всього у Львові (Краківському та Галицькому передмістях) та міських селах у XVII ст. діяло 30 водяних і один вітряний млин. Серед них шість церковних млинів були лише водяними. Окрім млинів, індивідуальні потреби мешканців міста у борошні та крупах аж до кінця XIX ст. легально забезпечували 17 родин круп'ярів із приміського села Личакова [8, 99]. Вони працювали ручними млинками (зернотерками) або кератовими млинками – із механічним приводом, тягловою силою яких були коні.

Млини Краківського передмістя будувалися вздовж єдиного повноводного русла Полтви ще з XIV ст., причому більшість із них проіснували до кінця XVIII ст., що суттєво полегшувало дослідникам визначення місця розташування цих споруд. Їхнє існування фіксується у донаційних привілеях польського короля Казимира III (1333–1370) і Владислава Опольського (1372–1378), „Головним інвентарем ста ланів” (1608 р.) та „Йосифінською метрикою” (1788 р.).

Найдавніша писемна згадка про водяний млин в межах Львова (згодом у церковній власності) – т. зв. Млин Штехера (в межах Краківського передмістя) зафіксована в документі від 22 серпня 1352 р. [9, 24]. Цей млин був на місці сучасного будинку по вул. Лейквіської, 13. Згідно з описом „Головного інвентаря ста ланів”, біля цієї споруди був шлюз (*upust*) для водовідведення із русла Полтви [10, 218-219]. Тоді власником цієї споруди була родина міщанина і колишнього львівського війта Матеуса Штехера [9, 24]. Окрім згаданого млина, у власності роду Штехерів перебували ставок і село Малі Винники разом із тамтешнім млином і корчмою [9, 25]. Згодом млин тодішнього його власника Грегора Штехера, згідно з королівським привілеєм Казимира III від 1368 р. і привілеєм Владислава Опольського від 1372 р., опинився у міській юрисдикції [5, 39]. Остання згадка приналежності млина родині Штехерів відноситься до 1423 р. [11, 13]. Зрештою цей млин перейшов у власність каноніків львівського кафедрального капітулу. Ймовірно хтось із останніх представників роду добровільно подарував споруду

млина на користь львівських каноніків. Однак документа, в якому саме році цей млин перейшов у церковну власність, не збереглося. Від середини XV ст. назва млина Штехера змінилася на млин Капітулу (інша назва – млин Каноніків).

Млин львівського католицького капітулу та інша власність цієї церковної структури стали предметом конфлікту між місцевими каноніками та львівським католицьким архієпископом Яном Одровонжем (1436–1450). Архієпископ намагався відібрати у капітулу не лише млин, але і села, якими володів капітул на правах колективної феодалної власності. Каноніки у конфлікті проти архієпископа підтримали львівську міську раду. Міські райці разом із місцевою шляхтою тоді організували конфедерацію проти рідного брата архієпископа – львівського старости Анджея Одровонжа, який відверто на шкоду місту зловживав владою, встановлюючи свавільні грошові побори з міщан [12, 23–24]. Судова справа між львівськими прелатами і міською владою вийшла навіть на міжнародний рівень і розглядалася під час Базельського собору (1431–1449) [13, 493]. У 1439 р. із Базеля слухання справи було перенесене до Флоренції, де на той час відбувалися засідання собору. Обидві сторони конфлікту наполегливо продовжували апелювати до собору. Спеціальна судова комісія собору визнала правоту львівського капітулу [9, 118–121]. Проте 9 лютого 1448 р. архієпископ відлучив від церкви не лише юридично підлеглий йому капітул, але і місто Львів [14, 159]. Однак львівські каноніки таки домоглися вирішення справи на свою користь. Архієпископ Я. Одровонж помер відлученим від церкви 3 вересня 1450 р., а того ж року церковне відлучення з міста було зняте [14, 167]. Наступний львівський архієпископ Ян Вонтробка Стшелецький (1481–1488) також намагався заволодіти млином Капітулу. Обидві сторони конфлікту апелювали до тодішнього папи Сикста IV (1471–1484). Архієпископ, отримавши папське рішення, збожеволів і невдовзі помер [15, 150]. Надалі питання про власність цього млина між представниками львівського католицького кліру більше не піднімалося.

Іншим млином власності львівського капітулу, меншим за розмірами був капітульний млин у міському селі Волиця [16, 143]. Крім цих трьох млинів у межах львівських передмість, капітул до 1939 р. володів млинами у селах Зимна Вода і Годовиця (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.), Вербіж (Миколаївського р-ну Львівської обл.). Володіння цими млинами повністю забезпечувало потреби львівських каноніків у борошні. Борошно із млинів замських капітульних маєтків поступово за потребою звозилося на територію підміської юридики св. Яна (територія між сучасним Проспектом Т. Шевченка і вулицями В. Стефаніка та М. Коперніка, яка складалася із 7 будинків із садами та городами поблизу). Тут місцеві партачі (нецехові ремісники) у пекарні випікали для каноніків хліб, булки та солодоші до церковних свят.

Окрім володіння млинами, представники римо-католицького капітулу, згідно з королівськими розпорядженнями, мали право безкоштовно отримувати певну кількість змеленого борошна у млинах міської або королівської юрисдикції. Зокрема, у 1512 р. як компенсацію львівській капітулі за нищення її володінь татарами король Сигізмунд I Старий надав

право канонікам безкоштовно брати третю мірку від Королівського млина на Краківському передмісті. Лише у 1643 р. львівські каноніки втратили це право за строком давності [17, 24].

Млин львівського костелу Марії Сніжної був розташований нижче за течією Полтви від млина Каноніків ближче до с. Збоїськ (на місці будинку по вул. Жовківській, 65), на лані, який належав згаданому костелу [18, 461]. Згідно зі свідченнями Дениса Зубрицького, млин біля приміського села Збоїськ близько 1352 р. записала на користь передміського костелу якась графиня Анна [19, 33]. Оскільки цей костел від XIII ст. був парафіяльним храмом німецької громади Львова, ймовірно і сама донаторка Анна була німкенєю за походженням. У 1395–1396 рр. млин цього приміського села був приводом до конфлікту львівського магістрату і місцевого плебана Яна Рутені. Галицький архієпископ Якуб Стрепа 14 грудня 1495 р. позбавив цього плебана права на млин і повернув споруду у власність міста. Згідно з угодою між архієпископом і Радою міста, млин у міському праві віддавався в оренду, а прибутки мали йти на потреби храму [20, 119–120]. Загалом у 1404–1412 рр. місто витратило на судові майнові спори із різними церковними інстанціями 800 золотих і 70 коп. грошів [21, 26].

До другої половини XVII ст. львівська вірменська громада володіла одним великим млином, який був розташований на місці двох сучасних будинків за адресами: вул. Насосна, 1 і Медова, 3 [10, 214]. Саме про цей млин і правила його оренди йдеться у королівському привілеї Сигізмунда I вірменській громаді Львова від 5 березня 1519 р. Згідно з умовами привілейної грамоти, якщо орендар млина мав прибуток понад оренду, цей прибуток мав належати орендареві [22, 234]. Також, згідно зі статутом львівської вірменської громади, заборонялося віддавати у заставу жорна і ручні млиники [22, 237]. Від 1630 р., за часів єпископа (від 1630 р. – архієпископа) Миколая Торосовича (1627–1681), ця промислова споруда стала власністю львівських вірменських архієпископів і перестала належати вірменській громаді загалом. М. Торосович через прийняття церковної унії з Римом, аж до збройних сутичок гостро конфліктував із львівською вірменською громадою. Тому після своєї перемоги у 1675 р. як моральну компенсацію він відібрав на користь церкви громадський млин. Влада міста, лояльна до інтересів прелата, зміні власності млина не перешкоджала. Станом на 1788 р. (час складання „Йосифінської метрики”) ця промислова споруда зафіксована як „Млин вірменського архієпископа” (mBun JWP Arcybiskupa OrmiaDskiego) [10, 214]. Для вірменської церкви у Львові із невеликими храмами і монастирями та малочисельною місцевою паствою, саме цей млин був єдиним джерелом фінансування каноніків вірменського капітулу [23, 82].

На території Галицького передмістя у другій половині XVII ст. діяло 11 млинів, які були розташовані не вздовж єдиного річкового русла, а вздовж приток Полтви, перегорожених греблями. Тривалий час млин монастиря сакраменток поблизу Вороб'ячого ставу (одного з трьох на той час близько розташованих одне від одної штучних водойм) і монастирського костелу Шлюбу Пресвятої Діви Марії був єдиною промисловою спорудою церковної власності на цій території. Воду для ставків і млина

брали із джерела Пасіка, яке було одним із притоків Полтви. Вперше цей млин згадується як місцевий орієнтир у реєстрі поголовного податку за 1662 р. [10, 212]. Назва млина походила від одного із ставків, які простягалися вздовж північно-західної частини фасаду монастирського костелу.

Спроби обмеження королівською владою прав власності церковних структур на землі і нерухомість в межах Львова були рідкісним явищем. 18 липня 1444 р. польський король Владислав III (1434–1444) за кілька місяців до битви під Варною оголосив привілейну грамоту на користь львівського магістрату, згідно з яким усі міські церкви та монастирі були зобов'язані повернути усі землі та нерухомість із церковного у міське право [5, 99]. Однак після загибелі короля у листопаді під час битви це розпорядження не було виконане, бо жодного перерозподілу власності у місті та на його передмістях не відбулося.

Конфлікти, які існували між католицькими чернечими орденами у Львові, час від часу переносилися на території їхніх замських маєностей, зокрема і на тамтешні млини. Наприклад, у 1680 р. на млин львівської римо-католицької капітули у с. Зимна Вода за наказом ректора львівської єзуїтської колегії Я. Нуцинського напали селяни – піддані єзуїтського фільварку, який був неподалік. Нападники знищили млин, забрали збіжжя, і зруйнувавши греблю, спустили став біля млина [24, 398].

У період політичної та економічної кризи Речі Посполитої у XVIII ст. церковні структури (зокрема чернечі ордени) іноді вдавалися і до прямого захоплення міської власності, зокрема млинів. У 1740 р. згідно зі звітом магістрату, ченці львівського домініканського монастиря Божого Тіла самочинно заволоділи млином на території Галицького передмістя, який на той час був у міській юрисдикції, проте був недіючим [25, 97]. Жодних санкцій проти домініканців міська влада не встигла застосувати – колишнім міським млином заволоділа римо-католицька капітула [25, 98]. Таким чином, в межах львівських передмість ця церковна структура стала володіти двома млинами, не рахуючи чотирьох млинів у приміських селах. Цей капітульний млин розташовувався на території, яка після 1777 р. стала Марійською площею (тепер Площа Адама Міцкевича), неподалік місця, де русло Полтви роздвоювалося і утворювало невеликий острів. У 1888 р. під час будови фундаменту Іпотечного банку (тепер – Площа Галицька, 16) тут було знайдено лотоки і добре збережене у річковому намулі млинове колесо [8, 114].

В кінці XVIII ст. через війни, часті військові постої, епідемії та облоги львівське млинарство занепало і в межах замських околиць залишилося лише 12 діючих млинів [7, 165]. При цьому в межах територій, найближчих до львівського середмістя, не залишилося жодного. До другої чверті XIX ст. кількість діючих млинів зросла до 20 [7, 175].

З огляду на проведення австрійською владою секуляризаційної реформи в Галичині у 1783–1787 рр., усі діючі млини церковної власності на території львівських передмість були переведені у державну власність і надані у користування світських орендарів. Каноніки, парафіяльний клір і ченці усіх конфесій, отримуючи платню від державного Релігійного фонду, фактично перетворилися на

державних чиновників. Фіксовані державою і суворо контрольовані надзвичайно низькі ціни на продукти, робили не вигідною організацію будь-якого окремого виробництва продуктів харчування і унеможлилювали організацію їхнього продажу. Наприклад, 1816 р. у Львові буханка трифунтового білого хліба коштувала 6 крейцерів, житній трифунтовий хліб – 3 крейцери, здоба – 0,5 крейцери [26, 25]. Наприкінці правління цесаря Франца I у 1834 р. ситуація стосовно цін не змінилася – як і у 1815 р. корець пшениці (64 кг) коштував 6 золотих ринських 13 крейцерів; жита – 3 зл.р. 53 крейц. [27, 2]. У церковній власності від початку XIX ст. до 1939 р. залишилися тільки 9 млинів у приміських селах, які належали міським римо-католицьким монастирям. Для того, щоб у нових соціально-економічних умовах зберегти рентабельність замських маєностей, монастирські адміністрації та орендарі монастирських млинів на державному рівні отримали дозвіл виконувати замовлення світських осіб на помол зерна [28, 274].

Переведення усіх приміських млинів у світську власність не вирішувало гострої проблеми міста із постачанням борошна, яка виникла у першій половині XIX ст. У 1835 р. у річному звіті Губерніальної ради зазначалося, що місту потрібно 200 тис. центнерів борошна, а потужностей 20-ти міських млинів і 21-го млина у прилеглих селах і містечках для потреб міста не вистачає [7, 175]. У 1838 р. в умовах неврожаю довелося налагодити постачання міста привозним борошном та хлібом із Закарпаття і Буковини [29, 4]. У 1839 р. львівський магістрат прийняв рішення про побудову єдиного великого парового млина, за варшавським зразком, відхиливши проект побудови кількох вітряних млинів голландського типу на горі Високий Замок [30, 183]. На кілька десятиліть проблему постачання міста борошном було вирішено.

Таким чином, власність львівських церковних структур на млини в межах передмість Львова, незалежно від конфесійної приналежності, формувалася завдяки добровільним даруванням місцан або шляхти, а іноді навіть і захопленню цих промислових споруд громадської або міської власності.

1. *Materyaly do historyi oblezenie i obrony Lwowa w 1672 r. z dodaniem kilku szczegolow odnoszacych sie do zycia i spraw domowych Jana Eliasza z Laki Lackiego / Zebrane prez Z.L.Radziminskiego. – Krakow, 1884.*
2. *Najstarsza ksiega miejska 1382–1389 r. / Wyd. A Czolowski // Pomniki dziejowe Lwowa. – Lwow, 1892. – Т. 1.*
3. *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф 475. – Он. 1. – Спр. 342.*
4. *Duch O. Jak mniszki gospodarowały? Gospodarka w prawosławnych i unickich monasterach zenskich eparchii lwowskiej i przemyskiej w XVII–XVIII wieku // Folwark–wies–latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod redakcja J. Muszynskiej, S. Kazuska, J. Pielasa. – Kielce, 2009.*
5. *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль. – Львів, 1998.*
6. *ЦДІА України у Львові. – Ф. 140. – Он. 1. – Спр. 329.*
7. *Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968.*

8. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1992.
9. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (далі – AGZ). – Т. 1–24. / Pod red. B. Tatomira, X. Liskiego, A. Prochaski. – Lwow, 1868–1931. – Т. 2. 1870.
10. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів, 2006.
11. Skoczek J. Studja nad patrycjatem lwowskim wiekow srednich. – Lwow, 1929.
12. Prochaska A. Lwow a szlachta // Biblioteka Lwowska. – Т. 24. – № 5. – Lwow, 1919.
13. Concilium Basiliense. Aus 8 Bänden. Die Protokolle des Concils 1440–1443 aus dem Manuale des Notars Jacob Hüglin / Hrsg. v. H. Herre // Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel herfufusgegeben mit unterstztzung der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft von Basel. – Basel, 1910. – B. 7: Protokolle des Concils 1440–1443.
14. AGZ. – 1875. – Т. 5.
15. AGZ. – 1878. – Т. 7.
16. Kretosz J. Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrzadku lacinskiego od XV wieku do 1772 roku. – Lublin, 1986.
17. ЦДІА України у Львові. – Ф 52. – Оп. 1. – Спр. 363.
18. Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwow, 1930.
19. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2006.
20. AGZ. – 1872. – Т. 3.
21. Кметь В. Діяльність Галицького латинського архієпископа Якуба Стрени (1391–1409) // Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. – Т. 3. – Львів, 1999.
22. Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: Збірник документів / Упорядник М.Капраль. – Львів, 2000.
23. Kretosz J. Archidiecezja Lwowska obrzadku lacinskiego w okresie jozefinizmu (1772–1815). – Katowice, 1996.
24. Jozefowicz J. T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmujaca dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwBaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce / Tlum. M. Piwocki. – Lwow, 1854.
25. ЦДІА України у Львові. – Ф 52. – Оп. 1. – Спр. 229.
26. Bialynia-Cholodecki J. Lwow po Kongresie Wiedenskim (1815–1823). – Lwow, 1930.
27. Gazeta Lwowska. – 1834. – № 22.
28. Patent o melnikach i ich obowiazkach // K. k. k. Majestdt Franz des Zweiten politische Gesetze und Verordnungen für die Csterreichischen, Buhmishen und Galizisschen Erbländer. Auf allerhychsten Befehl. – Wien, 1814. – B. 42.
29. Gazeta Lwowska. – 1838. – № 5.
30. ЦДІА України у Львові. – Ф 146. – Оп. 78. – Спр. 331.

Селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

А.І. Берестовий, О.М. Федьков

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПОДАТКОВОГО ІНСПЕКТОРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Успішна діяльність держави щодо забезпечення реалізації аграрної реформи неможлива без звернення до вітчизняного історичного досвіду. Тому, на наш погляд, важливим є узагальнення діяльності податкових органів на українських землях, зокрема протягом другої половини XIX ст., коли в суспільстві відбувалися кардинальні зміни, тривали складні й суперечливі соціально-економічні й політико-правові процеси, адже саме в зазначений період відбувалося становлення систем спеціалізованих податкових органів Російської імперії.

Еволюція системи оподаткування та функцій податкової адміністрації у пореформений період знайшла своє відображення у вітчизняній історіографії [1-6]. Однак деякі аспекти діяльності податкових інспекторів залишилися поза увагою дослідників, що зумовлює актуальність окресленої проблеми. Мета роботи – проаналізувати законодавче забезпечення повноважень податкових інспекторів Російської імперії кінця XIX ст. Об'єкт дослідження – діяльність податкових органів, предмет – податкові інспектори.

Характерною ознакою першої половини XIX ст. було фінансове безладдя у Російській імперії. Бюджет („державний розпис”) був державною таємницею, а кожне відомство мало свою касу. Фінансова система була незбалансованою, назрівали кризові явища. Поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. викликали необхідність не тільки скасування кріпосного права, а й проведення інших „великих реформ”, в тому числі й фінансової, яка у податковій сфері передбачала оптимізацію джерел та каналів надходження коштів до державного бюджету, структури та функцій системи податкових органів [7, 2-5]. Більш-менш у

повному обсязі було проведено лише реформу державного контролю, а в податковій сфері у перші два пореформені десятиріччя суттєвих змін зазнали тільки форми непрямого оподаткування.

Створення податкової інспекції – органу, що мав об'єднати в своїх руках податкову справу на місцях у кінці 1884 – на початку 1885 рр. викликало гострі дискусії в керівництві Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ. Під час обговорення законопроекту відзначалося, що надання податковим інспекторам компетенції головних фіскальних органів держави змусить одночасно змінити порядок стягнення практично всіх податків, зборів та інших обов'язкових платежів [8, 3].

У результаті цих суперечностей податкова інспекція отримала досить розмиту компетенцію. Передусім вона мусила стати органом нагляду за діяльністю місцевих податкових установ, забезпечувати єдність податкової політики на рівні міста й повіту. М.Х.Бунге вбачав у податних інспекторах, які ставали місцевими органами казенних палат, проміжний інститут на шляху до створення повноцінної податкової адміністрації, зорієнтованої на стягнення прямих податків. „Справа далі першого кроку не пішла, і податні інспектори серед всієї оточуючої їх податної системи являють свого роду аномалію”, – відзначав П.Кованько [9, 395].

Законом від 30 квітня 1885 р. було утворено податкову інспекцію у складі 500 інспекторів, які не були прив'язані до території, розподіляти їх по губерніях повинен був безпосередньо міністр фінансів на власний розсуд. Про половинчастість вирішення питання створення місцевої податкової адміністрації свідчить і те, що перелічуючи складники компетенції податних інспекторів, законодавець першими двома пунктами визначав і неподаткову діяльність, якою займалися до 1885 р. чиновники для особливих доручень казенних палат. Мова йде про „постійний нагляд за правильністю торгівлі в призначених їм дільницях” і „участь, в

якості чиновників казенних палат, в генеральних перевірках торгівлі” [8, 4].

Потенційне протистояння з податними присутствіями, в обов’язки яких входило забезпечення надходження додаткового процентного і розкладочного збору з промисловості й торгівлі, нівелювалося тим, що згідно з пунктом “в” статті 3 закону від 30 квітня 1885 р., податковий інспектор за посадою очолював ці податкові органи. Власне фіскальні функції податних інспекторів були сформульовані у відповідних нормах акту 30 квітня 1885 р. нечітко і невизначено: “Сприяння казенним палатам щодо приведення у відомість цінності та доходності майна, що підлягає обкладенню в доход казни” (п. “г” ст.3), а також “виконання інших обов’язків, котрі будуть покладені на них законом” (п. “д” тієї ж статті). Коментар до закону 30 квітня 1885 р., вміщений в офіційному друкованому органі Міністерства фінансів Російської імперії незабаром після прийняття цього нормативно-правового акту, дозволяє з’ясувати і одну з причин такої невизначеності компетенції. Міністерство фінансів, виступаючи ініціатором цього законопроекту, на момент створення інституту податкових інспекторів не досить добре розуміло, чого воно від останнього чекає: “Досвід 3-4 років вкаже, який розвиток повинен бути даний цій новій установі й чи належить перетворити її в постійні – повітові або окружні – податні присутствія” [8, 4].

Цей “дослідний” характер новоутвореної інституції підкреслювався статтею 4, яка позбавляла податного інспектора адміністративної влади: “Виявивши неправильність дій урядових або громадських установлень по стягненню чи розподілу казенних зборів, податний інспектор не робить з цього приводу ніяких розпоряджень власною владою, але про помічену неправильність доносить відповідній казенній палаті” (підкреслення наше – А.Б.). Отже, наведена норма дійсно визначала основною функцією податкових інспекторів наглядову, при мінімумі виконавчих повноважень і можливостей безпосередньо втручатися в реальну фіскальну діяльність. Закон ставив компетенцію податних інспекторів у залежність від того, призначались вони до міських чи сільських дільниць [10, 18].

Про плановану перспективу посилення значення і розширення владних виконавчих повноважень податкової інспекції свідчить і досить високий особистий посадовий статус інспекторів – їх мав призначати на посаду безпосередньо міністр фінансів [8, 34].

Слід зауважити, що під час обговорення проекту закону про створення інституту податних інспекторів у Державній Раді було чи не вперше поставлено питання взаємовідносин податкової адміністрації і суспільства: “... не можна очікувати, щоб податні інспектори в якості суворих охоронців вигод казни,

які майже завжди розходяться з приватними інтересами, користувались прихильністю суспільства, в середовищі якого вони будуть діяти, але ця обставина, слід сподіватися, не зупинить їх на шляху виконання свого обов’язку. Сумлінна їх діяльність буде поважною вже тому, що вони приведуть населення до усвідомлення непорушної необхідності виконувати свої обов’язки перед урядом” [10, 29]. Наведений запис в журналі засідання з’єднаних департаментів залишився просто декларацією, крім того, він суперечив змісту ухваленого Державною Радою закону стосовно компетенції та обсягів виконавчої влади податкових інспекторів.

Детальніше права і обов’язки податних інспекторів були виписані у спеціально розробленій посадовій інструкції, яка отримала назву “Наказ податним інспекторам по губерніях Європейської Росії”, і була затверджена міністром фінансів 12 серпня 1885 р. [11]. Згідно з цим документом, до компетенції податкових інспекторів було віднесено забезпечення обкладання всіх визначених законом об’єктів державного поземельного податку. Вони мали перевіряти достовірність кадастрової оцінки земель, яку здійснювали земства, досліджувати впорядкованість різних документів, що визначали статус суб’єктів власності.

Податкові інспектори також були зобов’язані перевіряти здійснення органами міського самоврядування обліку і оцінки міського нерухомого майна, що підлягало відповідному державному податку [11, 580]. Третім прямим податком, що ставав об’єктом нагляду податкової інспекції, був визначений збір з безплатного переходу майна. Згідно з покладеними на податкового інспектора обов’язками, він повинен був володіти інформацією про всі випадки неоплаченого переходу майна, про які мав повідомляти казенним палатам та мировим судьям, котрим належало стягати ці збори.

Другий розділ “Наказу...” регламентував діяльність податкових інспекторів щодо обчислення ставок окремих прямих податків. Однак і тут адміністративна влада цих урядовців була мінімальною, інспектори виконували переважно функцію спостерігача казенної палати: “...Податний інспектор подає казенній палаті свій висновок про ступінь рівномірності установлених окладів державного поземельного податку і про відповідність їх дійсній різниці доходності й цінності земель в податній дільниці”.

Залучення податкових інспекторів до перевірки економічного становища селян, які часто клопоталися про пільги, поставило питання про збільшення кількості представників цієї галузі податкової служби. В 1897 р. за поданням Міністерства фінансів було законодавчо започатковано інститут помічників податкових інспекторів. Він також був покликаний, з одного боку,

вирішити питання про очевидну недостатність одного податкового інспектора на повіт, з іншого – розвантажити інспекторів від роботи, яка вважалась другорядною.

До функціональних обов'язків помічників (їх призначали не на кожну дільницю, всього було започатковано лише 150 помічників при 796 дільницях [6, 34-35]) було віднесено:

- участь в генеральних перевірках торгівлі й промислів на правах чиновників казенних палат;
- діловодство в повітових податних і з квартирного податку присутствіях;
- збирання різного роду довідок;
- перевірка сімейного і майнового становища осіб, які претендують на державну допомогу, зокрема відставних “нижніх чинів” та їхніх вдів;
- виконання окремих доручень казенних палат щодо дізнань про осіб, неспроможних сплатити недоїмки, що рахуються за ними;
- розробка і частковий збір статистичних відомостей про врожаї, торговельні та промислові підприємства, окремі галузі виробництва.

Одним із перших міст, де було введено посаду помічника податкового інспектора, була визначена Полтава [6, 182].

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в Міністерстві фінансів почали здійснюватись інтенсивні законодавчі заходи, спрямовані на вдосконалення нормативно-правової бази діяльності податкових інспекторів. Підводячи певний підсумок її майже 15-річного існування, міністерство відзначало позитивні результати не тільки “в безпосередньому підвищенні державних доходів від прямих податків, але і в смислі вивчення як загального економічного становища населення, так і підстав розподілу податків з нерухомого майна, і самої податкоспроможності цього майна...” [10, 97].

Отже, подальші законодавчі нововведення у сфері розширення компетенцій податкових інспекторів у другій половині XIX ст. допомогли податковим органам подолати обґевень своєї діяльності суто фіскальними функціями.

1. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2001. – 176 с.
2. Справочная книга для податных инспекторов. – СПб., 1885. – 832 с.
3. Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников. – М., 1901. – 162 с.
4. Основные задачи податного и оценочного дела: Руководство для податных инспекторов земских и городских управ по разным вопросам податного и оценочного дела / Сост. П.Г. Гаврик. – СПб., К., 1912. – 180 с.
5. Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора. – Вып.1., Златоуст. – 1910. – 94 с.

6. Тютчев А.П. Правила и порядок взыскания с крестьян долгов частных и казенных. – СПб., 1912. – 152 с.
7. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. – СПб., 1896. – С. 3-6.
8. Учреждение должности податных инспекторов // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – Т.27. – 604 с.
9. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России. – К.: Изд-во имп. Киев ун-та им. Св. Владимира, 1901. – 448 с.
10. Податная инспекция в России (1885 – 1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. – СПб.: Тип. И.И.Сойкина, 1910. – 210 с.
11. Наказ податным инспекторам по губерниям Европейской России: Утв. управляющим Министерством финансов 12 авг. 1885 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – Т.3. – 612 с.
12. Об усилении общего состава податной инспекции и введении оной в областях Забайкальской, Амурской, Приморской и Якутской: Высоч. утв. мнение Гос. Совета 6 янв. 1897 г. // Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр.3-е. – Т.17. – №13616.
13. Усиление состава податной инспекции // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – №4. – 594 с.

О.А. Бундак

РОЗВИТОК ТРАНСПОРТУ НА ВОЛИНІ ТА ЙОГО РОЛЬ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ КРАЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Протягом XIX ст. на території України відбувся перехід від аграрної до індустріальної економіки, що супроводжувалося промисловим переворотом. Втім, якщо США, Німеччина, Франція та Англія стали суто індустріальними державами, посівши у світовому господарстві монопольне становище, то Україна у складі Російської імперії й надалі залишалася аграрно-індустріальною країною. Адже, не дивлячись на ліквідацію кріпацтва, тут тривалий час спостерігалися пережитки феодалізму, що виступали гальмівним чинником для переходу сільського господарства на індустріальну основу.

Економічний прогрес на теренах царської Росії і України відбувався вкрай нерівномірно. За визначенням І. Коропецького в другій половині XIX ст. „Україна постала як модерна, національна, з капіталістичною економікою країна, хоча без Західного регіону” [1, 28]. Вирішальне значення при цьому мала розбудова залізничної мережі, яка сполучила і при цьому інтегрувала основні українські регіони: Правобережжя, яке було у сфері польсько-німецьких інтересів, Лівобережжя, котре перебувало під економічним впливом Росії, з українськими

портами Чорного та Азовського морів. Саме в цей період українські землі вперше в історії мали спільні інтереси, які часом різнилися від інтересів решти імперії.

Поажавлення торгівлі, капіталізація сільськогосподарського виробництва, подальший розвиток промисловості, посилення економічних зв'язків з країнами Західної Європи та північними регіонами Російської імперії вимагали поліпшення транспортних зв'язків на території всієї України та Волинської губернії зокрема. Основні статті експорту цього регіону вимагали впорядкованості доріг та постійного підвищення їх якості та надійності для перевезення. Посилена увага до транспортних зв'язків Південно-Західного краю була зумовлена і прагненням іноземних держав підтримувати торгово-економічні відносини. Ввезені товари з-за кордону в основному були промислової групи (сільськогосподарські машини, обладнання для залізниць тощо) [2, 322; 3, 57].

Саме тому метою цієї розвідки є спроба розкрити роль і значення транспортних шляхів для економічного розвитку Волинського регіону в другій половині XIX – початку XX століття, оскільки ця проблема є недостатньо вивченою. Ряд наукових досліджень теоретичного характеру – роботи І. О. Гуржія, Л. Г. Мельника та ін. на основі багатого архівного та друкованого матеріалу висвітлюють ряд питань, що стосуються ролі та значення транспорту України для економічного розвитку Російської імперії [4; 5]. Зокрема І. О. Гуржій аналізує питання, що стосуються створення залізничної мережі України, її ролі та значення в розширенні економічних зв'язків з різними регіонами Росії та іншими державами. Характеризуючи експортну та транзитну торгівлю, науковець з'ясовує значення українських портів та сухопутних митниць в імпорті Російської держави, розвиток річкового та морського транспорту.

Окремі питання, що стосуються самого процесу прокладення залізниць, становища залізничників, ролі інших видів транспорту в регіоні були предметом часткового розгляду науковців у періодичних виданнях, матеріалах конференцій та симпозіумів [6 – 10].

Основним видом сполучення для Волині протягом другої половини XIX – на початку XX ст. залишався гужовий транспорт. З початком нової залізничної ери між цими двома видами транспорту спостерігалася певна нерівномірна конкурентна боротьба, зумовлена декількома особливостями. По-перше, мережа ґрунтових доріг була густою і більш звичною; по-друге, перевозити такими дорогами можливо було невелику кількість вантажів; по-третє, тривалість такого перевезення була довгою і не комфортною (можливість пограбування, незручність); по-четверте, повільність в пересуванні (середня швидкість товарних гужових перевезень становила 30-50 верст на добу); по-п'яте, висока вартість перевезень ґрунтовими дорогами (вартість

перевезення становила в середньому 1/10-1/15 к. із пудо-версти).

Вагомим чинником, що стимулював розвиток Волинської губернії з економічної точки зору, було її вигідне географічне місцерозташування. Через територію Південно-Західної України в першій половині XIX ст. проходили важливі транзитні шляхи, що поєднували цю територію з Чорним морем (з Одесою); Одеса - Дубосари й Одеса - Могильов (до Молдови); Одеса - Радзівілів (до Австрії); Одеса - Кринки й Одеса - Мокрини (до Пруссії). Перший шлях йшов на Григоріопіль; другий – на Балту, Ольгопіль, Ямпіль, третій – на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Проскурів, Кременець, Радзівілів (поштовий тракт на Радзівілів); четвертий – на Балту, Кременець, Дубно, Луцьк, Ковель, Ратно, Мокрини, Берестя, Волчин, Кринки. Всі ці дороги були ґрунтовими і перебували у поганому експлуатаційному стані [11, 49]. У негоду вони ставали непридатними для перевезень. Неодноразово Головним управлінням шляхового сполучення наголошувалося на необхідності поліпшення і приведення до ладу поштових доріг і станцій, які знаходилися в досить непривабливому стані. Для того, щоб покращити ситуацію, вводилась дорожня повинність. У 1833 р. з'явилися „Основні правила упорядкування і утримання доріг в державі”, згідно з якими дороги в державі розподілялись на п'ять класів за своєю важливістю. На жаль, цей документ залишився лише на папері, не набувши реалізації на практиці.

Ґрунтові дороги, враховуючи кліматичні умови, залежали від сезону. На півночі вони загалом були низької якості, через велику кількість боліт і пісків. Це ускладнювало і збільшувало термін транспортування товарів, надто під час повені. На півдні Волинської губернії шляхи були порівняно зручнішими для перевезень великих партій вантажу [12, 88].

Значну роль продовжував відігравати гужовий транспорт в перевезенні товарів сільськогосподарського та промислового призначення Волинської губернії протягом всього XIX та у першій чверті XX ст. Адже та мережа залізничного полотна, яку встигли прокласти до першої світової війни, не змогла повністю охопити всю губернію. Так, у 1905 – 1911 рр. через митні пункти губернії було перевезено 769 тис. пудів вантажів. Окрім того, зберігав свою роль гужовий транспорт і для доставки вантажів з різних точок до великих міст, залізничних станцій, портів, пристаней.

Продовжував існувати і візниковий промисел, який забезпечував не лише потреби міських жителів, а й тих, хто приїжджав до міст з різних потреб. З огляду на важливість і поширеність цієї справи, держава намагалася регламентувати і цю сферу діяльності. Зокрема, міські положення 1870 і 1892 рр. надавали право органам міської влади регламентувати заняття візницьким промислом [13, 449]. Відповідно до

спеціальної постанови Рівненської міської Думи, у 1900 р. міські візники повинні були мати міцні екіпажі і добротну кінську збрую та утримувати в належному стані коней [14, 8].

Розвитку мережі міського гужового транспорту значною мірою сприяло залізничне сполучення. Як правило, в тих містах, де були споруджені залізничні вокзали, від'їжджаючи і прибулі в місто пасажери з вантажем частіше користувалися послугами візників, ніж, скажімо, в тих містах, які залізниця оминула [15, 89]. Окрім того, саме в таких містах відбувалося перевантаження вантажів із залізничного транспорту на гужовий з метою його доставки до місця призначення.

Традиційно найбільша кількість візників концентрувалася в губернському центрі, а з кінця XIX ст., окрім Житомира, Луцька, ще й в тих містах, які являлися значними залізничними вузлами. Так, у 1910 р. в Житомирі їх нараховувалося 438, у Рівному – 126, Ковелі – 80, Луцьку – 67, в той час як у Овручі – всього 1, Ізяславі – 15, Новоград-Волинському – 22 [16, 574 – 575].

Показово щодо кількості впорядкованих доріг була територія Житомирщини, яка мала 1,2 тис. верст (1 верста – 1,0668 км) упорядкованих доріг. Основними гужовими магістралями, які характеризувалися поживавленим транспортно-торговельним рухом, були Овруч-Словечно-Лугини, Житомир-Київ з розгалуженням в Кочерові на Радомишль та від губернського центру на Бердичів, Чуднів, Новоград-Волинський, через Вільськ на Коростень.

Поступово, з подальшим розвитком і вдосконаленням техніки, у ряді міст Волинської губернії з'являються технічні засоби пересування: велосипеди, мотоцикли, автомобілі. Про їхнє поширення свідчить створення в Житомирі у 1893 р. товариства велосипедистів-аматорів, які навіть проводили змагання [17, 115]. У зв'язку зі збільшенням цього виду транспорту в Житомирі була проведена у 1909 р. обов'язкова реєстрація велосипедів, яка статистично підтвердила, що в місті цим засобом пересування користуються 344 чол. У 1910 р. вийшла спеціальна постанова Дубенського міського спрощеного громадського управління про порядок руху по вулицях і площах на велосипедах і автоматичних екіпажах [18, 222, 225]. У 1911 р. в Дубно нараховувалося 50 велосипедів, 2 автомобілі і 1 мотоцикл [19, 116].

Важливу роль у перевезенні вантажів у губернії відігравав річковий транспорт. Волинь має розгалужену мережу річкових артерій – річки Стир, Прип'ять, Турія, Стохід. Магістральною серед них є річка Стир. Найвигіднішим і найдешевшим видом транспорту на Волині був саме річковий. Територія України в цей період поділялась на три воднотранспортні округи: перша – Харківська і Катеринославська; друга – Чернігівська, частина Київської, Полтавська, Херсонська, Поділля; третя

– Волинь та друга частина Київської губернії [20, 44]. На управління округи покладалось стежити за каналами, чистотою річок і усунення будь-яких перепон.

Річками, що протікали по території губернії – Буг, Стир, Горинь, Случ з 37 переправами в 1842 р. було перевезено товарів на суму 528902 крб., а в 1860 р. – 747362 крб. [21, 3]. Згідно статистичними даними по Ковельському повіту, „річка Турія, що протікає через повіт, сприяє торгівлі лісом, тому що вона, за допомогою двох водопроводів з'єднується з Королівським каналом. У 1856 р. по річці пройшло 200 лісових плотів, в 1857 р. – 230, на суму – 46 000 крб. сріблом” [20, 8]. За допомогою водних артерій здійснювалася доставка товарів не лише в межах України та царської Росії, а й за кордон. Для губернії була характерна певна спеціалізація водних артерій: південною частиною перевозили переважно хліб, а північною – ліс. Особливо вагомую роль відігравала північна частина, що істотно доповнювала слабозрозвинені сухопутні комунікації.

Найбільшою річкою Волинської губернії – Західним Бугом – товари транспортувались до Гданська, а звідти – до Німеччини. Насамперед вигідною була торгівля лісом, про що зазначав Київський воєнний, Подільський та Волинський генерал-губернатор Волинському цивільному губернаторові, наголошуючи, що завдяки Бугу розвивається торгівля місцевих мешканців із Литвою та Царством Польським [22, 2, 6, 23].

Відсутність водних шляхів сполучення негативно позначалася на економічному житті окремих територій регіону та розвитку. В цьому відношенні в найгіршому становищі перебував Овруч. „Не маючи зручного сполучення з іншими найближчими містами, не може організувати ніякої значної торгівлі: восени і навесні по причині оточуючих його боліт воно буває майже недоступним”, – писав про цей повітовий центр у 1880-ті рр. М. Теодорович [23, 287].

Важливу роль у розвитку народного господарства Волинського регіону, як і всієї України, налагодженні міжрегіональних економічних зв'язків, що бурхливо розвивалися і становили невід'ємну частину нових економічних відносин, відігравав один із нових, „капіталістичних” видів транспорту – залізничний. Після того, як російські механіки Е. О. Черепанов та М. Е. Черепанов (батько і син) сконструювали перший потяг, будівництво залізничних шляхів сполучення досягло й Волині. Спорудження першої колії розпочалося в 1849 р. на відрізку Бердичів-Чуднів-Миропіль.

З 70-х рр. XIX ст. залізничне сполучення починає виступати фактором прискорення розвитку волинських міст. Поява залізниці внесла свої корективи в архітектурно-планувальний розвиток тих міст, через які вона була прокладена. Як правило, спорудження залізничного вокзалу, розташованого подекуди на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток такого

населеного пункту в свій бік, а в подальшому призводило до зростання всієї площі забудови. Так, зокрема, у зв'язку із спорудженням залізничної станції в Дубно, це місто починає швидко забудовуватись на правому березі Ікви, зайнявши низинні ділянки заплави ріки [24, 125].

У 1870 р. розпочалося будівництво залізниці Київ-Одеса. На шляху дільниці Фастів-Козятин вона пролягла через Попільню та частково через територію сучасних Андрушівського та Ружинського районів. У 1872 р. Бердичівсько-Шепетівська та Фастівсько-Козятинська гілки були зведені між собою. Так, Бердичів став першою на Житомирщині вузловою станцією, сполучивши Київський, Одеський та Шепетівський напрями. У ці ж роки від дільниці Бердичів-Шепетівка до цукрового заводу в с. Великі Коровинці було прокладено вузькоколіївку.

У 1890 р. військове відомство побудувало залізницю Ківерці-Луцьк, завдяки чому місто увійшло до загальноросійської системи залізничних сполучень. Будівництво цієї колії має цікаву історію. Цар Олександр II вирішив провести на Волині військові маневри двох військових округів – Варшавського і Київського, поцікавився у відповідного міністра, чи можна дійхати до Луцька залізницею. Подивившись на карту, міністр підтвердив існування залізничної колії до Луцька, але насправді вона була прокладена лише до станції Ківерці.

Уже після наради було з'ясовано, що станція Ківерці розташована на залізничній гілці Київ-Брест, а власне до Луцька, що знаходився за 11 верст, залізничної колії немає. Відповідно чиновник не насмівся сказати про це самодержцю, а звернувся з проханням до міністра шляхів сполучення негайно спорудити залізничну лінію – Ківерці-Луцьк, пообіцявши виділити відповідні частини. Міністр шляхів сполучення, прагнучи „врятувати” свого колегу, дав відповідні вказівки. З Барановичів і Яблунної було викликано четвертий батальйон, мобілізовано частину місцевого населення і 1 серпня 1890 р. розпочато будівництво залізничного полотна. За неповних три тижні – 19 серпня будівництво завершилося. Наступного дня до Луцька прийшов перший потяг з військовими, а 22 серпня було відкрито рух поїздів – дві пари в день, з середньою швидкістю 15 верст на годину. Через кілька днів у місто прибув царський потяг [25, 43]. Початково було споруджено металевий навіс, який згодом замінили новозбудованим залізничним вокзалом.

У 1896 р. прокладено вузькоколіївку між Житомиром та Бердичевом, а з 1911 р. розпочалося спорудження залізничної магістралі Петербург-Одеса. Впродовж 1914 – 1917 рр. вона пройшла через Овруч-Коростень-Житомир-Бердичів, з'єднавшись з трасою Київ-Одеса. В 1902 – 1903 рр. прокладено залізничну магістраль Київ-Ковель, яка пройшла через Малин-Коростень-Лугини-Олевськ. Нарешті, впродовж 1914 – 1916 рр. споруджено залізницю Овруч-Шепетівка, що пройшла через Коростень-

Новоград-Волинський-Ярунь. Так, Коростень став другим залізничним вузлом Житомирщини, з'єднавши одразу три магістралі. Таким чином, через територію області пролягло п'ять стратегічних магістралей протяжністю 1100 верст. І хоча губернський центр не став вузлом, проте він вже мав сполучення у всіх чотирьох напрямках [26, 476].

Розвиток залізничного транспорту виступав вагомим чинником подальшого економічного зростання Волинського регіону та сприяв поступовому входженню Волині в нові індустріальні відносини. У той же час це стимулювало розвиток одних населених пунктів і призупиняло розвиток інших. Відомо, що в другій половині XIX - на початку XX ст. у зв'язку з прокладенням залізничного сполучення виникає ряд нових поселень, які в подальшому все більше набували міських ознак. Небажання царського уряду надати їм офіційного статусу міських поселень зводило нанівець найпростіші планувальні заходи, які тут вже здійснювалися.

Промовистим прикладом є селище Сарни. Опинившись на перехресті двох залізничних шляхів, воно виникло навколо залізничної станції і на початку XX ст. бурхливо розвивалося. У 1900 р. тут проживало 395 жителів. Земля, на якій знаходилося селище, належала поміщику М. Ф. Дерюжинському, який разом із місцевими жителями активно домагався його перейменування в міське поселення. Саме за його ініціативою було виготовлено попередній план майбутнього міського поселення [27, 2, 3, 10]. У 1900 р. в Сарнах побував волинський губернатор і особисто пересвідчився в тому, що селище має важливе значення як залізничний пункт [27, 36]. Його роль мала значно зрости з відкриттям руху поїздів на Києво-Ковельській залізниці, що мав розпочатися з 1902 р. На його думку, селище Сарни цілком заслуговувало статусу міського поселення із запровадженням тут спрощеного громадського управління. Однак київський, подільський і волинський генерал-губернатор так і не визнав за можливе надати такий статус.

Слід наголосити, що при наборі залізничного персоналу керувалися також вказівками зверху. Зокрема, після польського повстання 1863 року була видана циркулярна вказівка Управління залізниці про заборону приймати на роботу осіб польського походження [28, 68].

У 80-90-ті рр. XIX ст. частина старих торговельних центрів Волині, які залишилися осторонь залізниць, втратили своє значення, а інші, отримавши залізничне сполучення, починають інтенсивно розвиватися. Це може служити підтвердженням висновків П. Ляценка про те, що залізниці не лише залучали до товарного обігу все більші маси сільськогосподарської і хлібної продукції, а й різко змінили налагоджені шляхи постачання ринків [29, 129].

Так, через відсутність або досить пізню появу залізничної колії поступово втратили свої провідні позиції в торгівлі Острог, Новоград-Волинський,

Старокостянтинів, Кременець. І навіть на обсягах торгівлі губерньського центру негативно позначилася довготривала відсутність залізничного сполучення. Адже з появою залізниць відпадала потреба у функціонуванні тут гуртових ярмарків. Ось як описує занепад гуртової торгівлі у 80-х рр. XIX ст. в Старокостянтиніві військовослужбовець Б. Зуп: “Падіння гуртової торгівлі, безумовно, змусило багатьох підприємців залишити місто і переїхати в інші місцевості, забравши з собою і значні кошти, які були в місті в обігу ... Цим же можна пояснити і падіння значення міських ярмарків, котрі, за спогадами старожилів, на даний час не мають і тіні подібності тих багатолюдних ярмарків, які бували” [30, 69].

Новий вид транспорту спрощував доставку товарів від виробника безпосередньо до споживача. Зокрема до Дубна залізницею за 1894-95 рр. було привезено 861432 пудів різних вантажів. [31, 74]. У 1898 р. через станцію Здолбунів було відправлено 542929 пудів, а прибуло 1262373 пудів вантажів. Найбільші обсяги товарних перевезень тут були пов’язані з пшеничним борошном і лісними будівельними матеріалами [32, 61].

Залізничне сполучення, яке зв’язало між собою ряд населених пунктів Волинської губернії, прискорило поширення постійних форм торгівлі у її містах, зокрема, магазинно-крамничну. Хоча подібні торгові заклади були відомі в містах краю і в середині XIX ст., найбільшого поширення вони починають набувати з 80-х рр. XIX ст. А. Забелін вказав на те, що: „... в містах Волинської губернії вражає маса крамничок, а втім рідко в якій товару набереться більш ніж на 100 рублів” [2, 314].

Стаціонарна торгівля успішно процвітала на залізничних станціях. У Здолбуніві в 1903 р. функціонував 31 торговий заклад, а поблизу самого вокзалу збиралися щоденні базари, на які місцеві селяни, а також чеські колоністи з навколишньої округи привозили на продаж продукти харчування [33, 7]. На початку XX ст. його торговельні обороти вже перевищували 100000 руб., що дозволило за даним показником цьому позаштатному місту обігнати повітовий центр – Острог. Здолбунів продовжував швидко розвиватися, не дивлячись на близькість такого значного торговельного центру як Рівне.

Проте не всі проекти щодо прокладення залізничного полотна були зреалізовані. Це було зумовлено рядом причин: надзвичайною дороговизною; економічною необхідністю; наявністю поряд існуючої залізничної гілки, що в свою чергу несло зменшення прибутків її власникам чи акціонерам. Для прикладу можна привести нереалізований проект щодо будівництва залізниці Гришино-Рівне, що мав єднати територію Волині з Донецьким регіоном.

Важливу роль в економічному житті регіону відігравали також шосейні шляхи сполучення. В більшості випадків облаштування уже існуючих та прокладення нових доріг визначалося соціальними, економічними, військовими та комунікаційними

чинниками. В 1857 р. через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель було прокладено Києво-Брестське шосе, яке певною мірою вплинуло як на подальшу розбудову міст, так і на формування їх планувальних структур. У межах міст відрізки даного шосе, поступово забудовуючись з обох сторін, виконували важливі функції наскрізних міських магістралей, що з’єднували між собою окремі його частини. В деяких випадках вони перебрали на себе функції центральних вулиць. Це стосується, зокрема, Новограда-Волинського, Рівного, Луцька [15, 75; 34, 302]. У цьому випадку подальшим впорядкуванням його відрізків в межах міських поселень займалося державне відомство – Міністерство шляхів сполучень, що було обумовлено чинним законодавством [35, 838].

У 70-і рр. XIX ст. з відкриттям руху поїздів по Києво-Брестській залізниці однойменне шосе почало втрачати своє значення головної транспортної артерії Волинської губернії. У 1878 р. Міністерство шляхів сполучень взяло на себе витрати з перебудови його відрізків в мостові в межах трьох міст - Житомира, Рівного і Ковеля [36, 1 – 4].

На початку XX ст. Луцьк з’єднується шосейними дорогами з містами Рівне, Дубно, Ковель. На утримання шляхів у придатному стані Волинською управою було виділено 2,1 млн. руб. Це певною мірою позитивно позначилося на економічному розвитку міста, поживало торговельні зв’язки, полегшило пересування населення.

Зручні шляхи сполучення дозволили таким містам, як Кременець, Новоград-Волинський, Острог, Старокостянтинів у 1860-70-ті рр. зайняти провідні позиції в гуртовій торгівлі на Волині. При цьому вони орієнтувалися на торгівлю зносинами з Царством Польським, Австро-Угорщиною, Пруссією, а також із Одесою. Найбільші обороти цих міст були пов’язані з торгівлею хлібом, цукром, лісом, спиртом тощо [37, 18, 22, 28].

Транспортна мережа, що нині існує на території Волинського регіону, своїми витокami сягає сивої давнини. Збереження традиційних – гужового, річкового, візничого, видів транспорту та поява і розвиток нового – механічного (залізничного, велосипедного, машинного) призвели до позитивних зрушень в економічному розвитку губернії. Насамперед прискорився процес переходу економіки губернії до нового капіталістичного укладу та подальшого входження України до системи всеросійського ринку. Подальший розвиток транспортної мережі на території Волинської губернії призвів до збільшення товарообігу між поліською та лісостеповою частинами Волинської губернії, дозволив тісніше їх об’єднати в єдине економічне ціле, а торговельні зв’язки волинських міст з іншими регіонами України внесли свій вклад у формування всеукраїнського ринку. Водночас спостерігалася інтеграція української економіки у загальноімперську, завдяки торговельним зносинам

Волині з центральними губерніями царської Росії та Царством Польським.

1. Коропецький І. С. Депо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький. – К., 1995.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – Ч. 1.
3. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 437.
4. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О.Гуржій. – К., 1968.
5. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні / Л.Г.Мельник. – К., 1998.
6. Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Є.Ф.Белінський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.
7. Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією в другій половині XIX ст. / К.В.Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4.
8. Москалюк М. Розвиток транспорту в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Історичний журнал. – 2007. – № 4.
9. Ваховський С.В. Залізниця Гришино-Рівне / С.В.Ваховський // Актуальні проблеми історії та літератури Волині та Київщини: зб.наук. праць / за ред. В.О.Євренова. – Житомир, 1999. – в 2-х ч. – Ч. 2.
10. Якименко М. Поїзди до Луцька пішли завдяки царю / М. Якименко. // Волинь. – 2000. – 19 серпня.
11. ЦДІАК. – Ф.442. Оп.1. Спр. 1195.
12. ЦДІАК. – Ф. 480. Оп. 1. Спр. 71а.
13. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание третье. - СПб., 1895. - Т. XII. - 1892. - № 8708.
14. Сборник обязательных постановлений Ровенской городской Думы. - Ровно, 1900.
15. Прищепа О. Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного / О. Прищепа. - Рівне, 1997.
16. Города России в 1910 году. - СПб., 1914.
17. Рижков В. Приватний і громадський транспорт в Житомирі в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Рижков, Л. Вознюк // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. - Житомир, 1996.
18. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 10.
19. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.
20. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2040.
21. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. Спр. 2789.
22. Казьмірчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті XIX ст. / Г.Д.Казьмірчук, Т.М.Соловйова. – К., 1998.
23. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. В 5 т. / Почаев, 1888. - Т. 1: Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский уезды.
24. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенины / П.А. Рычков - М., 1989.
25. Михайлюк О.Г. Історія Луцька / О.Г. Михайлюк, І.В.Кічий. – Львів, 1991.
26. Історія міст і сіл України. Житомирська область. – К., 1973.
27. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 654. – Спр. 200.
28. ЦДІАК. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 228.
29. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Капитализм / П.И. Лященко. – М., 1956. – Т.2.
30. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л.М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. ст. – М., 1971.
31. ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 651. – Спр. 243.
33. ДАРО. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 64.
34. Коган Л.Г. Из истории градостроительства Новограда-Волынского / Л.Г.Коган // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. праць. – Житомир, 1999. – Ч. 2.
35. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание второе. - СПб., 1874. - Т. XLV. - Отделение первое. - 1870. - № 48498.
36. ЦДІАК. – Ф. 692. – Оп. 11(1878). – Спр. 12.
37. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. - СПб., 1863. - Ч. 1. - VIII. Волынская губерния.

Р. В. Буравченко

РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1861-1914 рр.

Кріпосне право, остаточне скасування котрого на українських землях налічуватиме стоп'ятдесятирічний ювілей у 2011 р., а також ще один пережиток феодального ладу – поміщицьке землеволодіння, стримувало розвиток цукрової промисловості. Об'єктивні закони товарного виробництва дедалі більше вимагали впровадження капіталістичних відносин в країні та галузі. Зародки ринкової економіки та більш прогресивні форми господарювання вступили у суперечність з віджилими мануфактурно-кріпосницькими відносинами. Цукрові промислові підприємства, що використовували працю кріпаків, занепадали і витіснялися більш прогресивними капіталістичними, котрі використовували вільнонайману працю. Вирішити всі ці проблеми мало скасування кріпосного права і забезпечення цукрової галузі більш продуктивною вільнонайманою працею. Логічним виходом з кризи стало видання маніфесту про скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. [1, 273]. Разом ним були затверджені: „Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності”, чотири „Місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян” (ці положення стосувалися губерній Європейської Російської імперії, у тому числі і території сучасної України), „Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності” та інші документи. На Лівобережну Україну, де переважало подвірне землекористування, поширювалося „Малоросійське місцеве положення”, на Правобережжя – „Окреме місцеве положення” [2, 225]. Це суттєво вплинуло на розвиток цукрової галузі, яка в період з 1861 по 1914 рр. зайняла провідні позиції в народному господарстві Російської імперії в цілому і в Україні зокрема.

Метою статті є дослідження на основі архівних та опублікованих джерел історичних умов становлення та розвитку цукрової промисловості на українських землях у зазначений період. Для досягнення поставленої мети планується вирішити такі завдання: скласти хронологію розвитку цукрової галузі, впровадження інновацій та нових технологій

виробництва цукру, розробити періодизацію історії розвитку цукрової галузі.

Історіографію вивчення вітчизняної цукрової промисловості від середини XIX – до початку XX ст. можна поділити на кілька періодів дослідження: 1) виникнення та розвиток дослідження виробництва цукру та становлення цукрової галузі на території України з середини XIX – до початку XX ст. [3]; 2) дослідження історії розвитку цукрової галузі України з 1917 р. до кінця 50-х рр. XX ст. [4]; 3) дослідження історії розвитку цукрової промисловості України в 60-90-х рр. XX ст. [5]; 4) аналіз дослідження історії розвитку цукрової галузі України в роки незалежної України [6].

Використовуючи порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи при вивченні наявних джерел, здійснюючи комплексний аналіз предмета дослідження, можна прослідкувати позитивний вплив впровадження ринкових відносин господарювання в цукрову галузь у 1861 – 1914 рр., виявити послідовність її розвитку.

19 лютого 1861 р. – були затверджені „Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності”, чотири „Місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян” (що стосувалися губерній Європейської Російської імперії, у тому числі і території сучасної України), „Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності” та інші документи. На Лівобережну Україну, де переважало подвірне землекористування, поширювалося „Малоросійське місцеве положення”, на Правобережжя – „Окреме місцеве положення”. Всі ці зміни позитивно вплинули на розвиток цукрової галузі [1, 273-274; 2, 225].

1861-1862 рр. – чисельність заводів цукрової галузі – 404, з яких не діяло 105, тобто 26 % [7, 108].

1861-1863 рр. – кількість заводів цукрової галузі в Російській імперії зменшилася з 517 (за іншими даними з 426 або 446 заводів) до 323 [8, 208; 9, 9; 10, 166].

14 березня 1863 р. – Державною Радою сухопутне мито на цукор-сирець було встановлено в розмірі 2 крб. 50 коп. з пуда, морське на рафінад – 4 крб. 50 коп. [8, 212].

5 липня 1863 р. – прийнято новий акцизний статут на цукор [8, 213, 237].

26 листопада 1863 р. – затверджено новий „Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [8, 212].

1 травня 1864 р. – введено в дію новий „Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [8, 212].

1865 р. – утворено акціонерне „Товариство Кальницького цукрового заводу” в Липовецькому повіті Київської губернії [11].

16 червня 1867 р. – Державна Рада постановила: 1) акциз брати – 50 коп. з пуда. Якщо прибуток з мита та акцизу не досягне в середньому 6500000 крб. в рік, то з 1 серпня 1870 р. – до 1 серпня 1872 р. збільшити акциз до 70 коп. з пуда; 2) мито на цукор сирець та рафінад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз в розмірі 27 коп. з пуда [8, 214].

1867 р. – сухопутне мито зменшено до 1 крб. 50 коп. з пуда [8, 201, 203, 212-213].

1867-1868 рр. – чисельність цукроварень в Російській імперії налічувала 330. На цукроварнях

України нараховувалося 665 парових гідравлічних пресів і лише кілька дифузорів, тобто перевага лишалася за пресовим способом отримання цукрового соку [12, 185; 2, 323; 7, 108].

60–70-ті рр. XIX ст. – витіснення „вогневих” цукрових заводів заводами з паровою системою виробництва в цукровій промисловості України, особливо у правобережних губерніях, відбувається швидкими темпами. Із 113 цукроварень, діючих на цей час у Правобережній Україні, – 90 були паровими [13, 37].

1871 р. – в Російській імперії працював 271 цукрозавод, які виробляв 10897637 пудів цукру. З них на Правобережжі (з Царством Польським) діяли 148 заводів, на Лівобережжі (з Воронізькою губернією) – 71, котрі виробляли 1613130 пудів цукру. Також було створено комісію, що розподілила всі заводи імперії на три райони: Малоросія (Лівобережжя) з Воронежською губернією, південно-західні губернії (Правобережжя) з Царством Польським та інші губернії [8, 41].

1871-1872 рр. – у Російській імперії зафіксовано 306 цукрових заводів [7, 108].

10 червня 1872 р. – прийнято закон стосовно норм виробітку цукру з буряку [8, 213, 237].

3 квітня 1873 р. – при вивезенні цукру за кордон акциз починає повертатися повністю. Для виконання імперської постанови у 1871 р. при міністерстві фінансів створено особливу комісію для розгляду мита і акцизу [8, 214].

1873–1876 рр. – економічна криза, яка негативно вплинула на розвиток цукрової промисловості.

1878 р. – в Російській імперії діяли 245 заводів, у подальшому їхня кількість зменшувалася, досягнувши позначки 232–237 заводів [28, 296].

15 травня 1879 р. – прийнято закон стосовно підвищення норм виробітку цукру з буряку [8, 213, 237].

Кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст. – закінчення промислового перевороту в цукровій галузі України, початок стабілізації та наступного піднесення галузі. Саме на цьому етапі у цукроварінні відбувається витіснення огневих заводів паровими підприємствами з дифузною системою видобування соку з буряків. Через необхідність більш інтенсивного впровадження технічного обладнання, наукових досягнень, промисловий переворот в цукровій промисловості України, особливо на Правобережжі, закінчився раніше, ніж в галузях важкої промисловості. На 126 цукроварнях Правобережної України було: парових машин – 939, соковидобувних снарядів – 1115, пресів – 171, дифузорів – 677 [13, 38].

1881 р. – уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу за вагою готового цукру [14, 73-74].

1881–1882 рр. – в Російській імперії діяли 195 цукрових заводів, з котрих в Україні діяли 165, або 84,6 %. З них на 124 використовували дифузори, що становило 76 % від загальної чисельності заводів. Кількість парових гідравлічних пресів зменшилася до 106, кількість же дифузорів збільшилася до 1509. Використовували 1679 парових машин загальною потужністю 19603 к.с. [15, 5; 12, 152, 191; 2, 323-324; 16].

1881–1886 рр. – економічна криза, яка зумовила появу цукрових синдикатів та урядове регулювання цін на цукор.

1885-1886 рр. – чисельність цукроварень Російської імперії налічувала 241 завод, які виробляли 29 мільйонів пудів цукру [13, 46].

1886 р. – уряд відхилив клопотання власників заводів щодо нормування цукрового виробництва [17, 22-23].

1886-1895 рр. – посівна площа під цукрові буряки на території України збільшилася до 239 тис. дес. [2, 310].

20 лютого 1887 р. – Міністерство фінансів постановило викупити залишки цукру на складах [18, 210].

28 квітня 1887 р. – організовано синдикат цукрозаводчиків на їхньому з'їзді в Києві – один з перших синдикатів у Російській імперії, бюро якого знаходилося в Києві, а філіал у Варшаві. Очолювали синдикат найбільш впливові власники цукрових заводів – Бобринські (мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенки (7) та інші. Синдикат об'єднав 186 цукрозаводів, або 78 % від загальної чисельності цукрозаводів в Російській імперії [1, 323; 7, 125].

1887 р. – кількість підприємств, які працювали в цукровій галузі в Російській імперії, становила 218 заводів, котрі виробляли 23,7 млн. пудів цукру [19, 35].

1888 р. – кількість цукроварень зменшилася з 251 до 229. Лише 218 з них могли дати продукцію протягом цього сезону.

5 листопада 1890 р. – у Києві створено синдикат рафінадних цукрозаводчиків [7, 127].

1890–1894 рр. – кількість перероблюваних цукрових буряків збільшилася до 293 млн. пуд. [2, 310].

1892–1893 рр. – синдикат цукрозаводчиків об'єднав 203 цукробурякові заводи, або 92 % всіх цукрових заводів [1, 323; 7, 125].

1893 р. – чисельність рафінадних цукрозаводчиків на території України складала 9, з 17 загальноімперських [7, 127].

1894 р. – синдикат цукрозаводчиків об'єднував 93,5 % усіх цукрових заводів Російської імперії [19, 59; 17, 23-25; 20, 6-11].

12 липня 1895 р. – Міністерство фінансів видало циркуляр за № 2465, котрий був заснований на імператорському указі від 20 червня 1895 р. [21, 11].

20 листопада 1895 р. – прийнято „Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться”. Цей закон стосувався нормування виробництва цукру, згідно з яким уряд встановлював граничні ціни на цукор і регулював його надходження на внутрішній ринок [19, 60; 22, 3-4; 23, 511-513, 623-624; 21, 11].

Середина 90-х рр. XIX ст. – в Російській імперії нараховувалося 185 цукрових заводів, які виробляли 27,3 млн. пудів цукру. З цих заводів на українських землях діяло 153 заводи, які виробляли 23,9 млн. пудів цукру, тобто 87,6 % від загальноросійського виробництва. В порівнянні з 50-ми рр. XIX ст., обсяги виробництва цукру зросли вп'ятеро [1, 324].

1895–1898 рр. – кількість перероблюваних цукрових буряків досягла 350 млн. пуд. [2, 310].

1897 р. – створено Всеросійське товариство цукрозаводчиків [24, 124].

1900-1903 р. – у Російській імперії в цілому та в українських губерніях зокрема розпочалася

промислова криза, що супроводжувалася спадом виробництва в різних галузях промисловості до 1909 р., але на цукрову галузь вона вплинула опосередковано [1, 17-18].

1900-1914 рр. – прибуток казни від акцизу зріс з 63 млн. крб. до 139 млн. і склав 21 % всієї суми непрямих податків [25, 155].

12 травня 1903 р. – прийнято закон „Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості”. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов'язкового недоторканного запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки [17, 35; 23, 511-513].

1903 р. – удосконалення закону про цукрове нормування [63, 11]. Прийнято міжнародну Брюссельську конвенцію по цукру, до якої Росія не приєдналася [25, 152].

15 квітня 1910 р. – прийнято закон згідно з яким Рада Міністрів, за поданням Міністерства фінансів, тимчасово знижувала мито на іноземний цукор. Діяльність закону обмежувалася 1 вересня 1912 р. [19, 61].

1910-1914 рр. – на території України діяли 197 заводів з виробництва цукру; згодом чисельність зростає: в 1911 р. – до 202, в 1912 р. – до 206, в 1913 р. – до 209, в 1914 р. – до 210 [7, 493].

1913 р. – в Російській імперії діяли 288 заводів, що виробляли 117,2 пуд. цукру [19, 36-37].

1913-1914 рр. – з 294 загальноімперських цукробурякових заводів на українські губернії припадало 198, у тому числі на Правобережжі – 143, Лівобережжі – 53 і Півдні – 2 [26, 29].

1914 р. – 50 % українських цукрозаводів ввели безперервну сатурацію [25, 63].

Таким чином, використовуючи порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи за аналізу вищенаведених даних, можна зробити наступні висновки:

Цукрова промисловість України в середині XIX ст. охоплювала більшість територій українських земель, що входили до складу Російської імперії, і бурхливо розвивалася. Високі темпи розвитку були в однаковій мірі властиві як Лівобережжю, так і Правобережжю.

Криза феодально-кріпосної системи значно знижувала темпи розвитку галузі, особливо Лівобережної України. Кількість цукрових заводів на Лівобережжі стрімко падала, при чому існуючі заводи в більшості не працювали і тільки на початку 1890-х рр. XIX ст. почалася стабілізація. В той же час кількість заводів Правобережжя зменшилася несуттєво, а з 90-х рр. XIX ст. починає стрімко зростати.

Введення ринкових механізмів, економічні кризи 1873 – 1876 рр. та 1885 – 1886 рр. змусили переглянути законодавчу базу в галузі цукрової промисловості. До 1895 р. стосовно цукрової галузі уряд проводив відкриту протекціоністську політику. Незважаючи на зменшення мита на іноземний цукор та введення акцизу, уряд всіляко підтримував вітчизняного виробника цукру, хоча підтримка виражалася не прямим втручанням в розвиток галузі, а опосередковано. У середині 90-х рр. XIX ст. вирішено перейти від відверто протекціоністської до протекціоністсько-нормативної економіки.

1. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4.
2. Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1.
3. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.; Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальниковского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг. – К., 1896.; Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.; Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.; Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб, 1910.; Пакульский Н.А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии. – К., 1901.; Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904). – К., 1904.
4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1928, – Т. 1. – Вип. 1; Гуржій І.О., Леценко М.Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К., 1958.; Иванов С.З., Лепешкин И.П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. – М., 1955.; Калюшко Н.І. Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1952.; Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе / К 125-летию существования свеклосахарной промышленности. – К., 1928.; Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.; Погребинский А.П. Государственно-монополитический капитализм в России: Очерк истории. – М., 1959.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975.; Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1.; Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20-50-е годы XIX ст.). – М., 1968.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962.
6. Азрилевич М.Я., Азрилевич М.Р. Оборудование сахарных заводов сквозь призму истории // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 6.; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у другій половині XIX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Д., 2000.; Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.; Матвеев А. Започаткування цукрової промисловості в Україні // Київська старовина. – К. – 1992.; Мацеба А.Г., Олянич В.В. Боротьба за цукор. – Х., 2005.; Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.; Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI.; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962.
8. Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.
9. Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.
10. Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе (К 125-летию существования свеклосахарной промышленности). – К., 1928.
11. Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальниковского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг. – К., 1896.
12. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975.
13. Калюшко Н.І. Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1952.
14. Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.). – М., 1968.
15. Гуржій І.О., Леценко М.Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К., 1958.
16. Гростянецкое имение „Л.Е. Кениг и наследники”. – Харьков, 1913.
17. Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб, 1910.
18. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
19. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
20. Сумський обласний державний архів (далі СОДА). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50.
21. Цехановский М.Ю. Дополнение к сборнику узаконение по акцизу с сахара и мерам урегулирования сахарной промышленности. – СПб, 1907.
22. Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.
23. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1908. – Отдел II. – Т. 15.
24. Погребинский А.П. Государственно-монополитический капитализм в России: Очерк истории. – М., 1959.
25. Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.
26. Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., Вид-во Акад. Наук УРСР., 1955.

О.М. Гордуновський

КУПЕЦТВО ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ ТОРГІВЛІ ХЛІБОМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

Найкращими професіоналами у сфері торгівлі XIX ст. були купці. Власне купівля-продаж являли собою основний засіб для їхнього існування, задоволення насущних і навіть духовних потреб (у плані придбання книжок і преси, картин і художніх виробів із золота та срібла тощо). Разом з тим, не будучи безпосереднім виробником матеріальних благ, купець став не лише кваліфікованим посередником за збуту промислових виробів і сільськогосподарської продукції, а й впливовою, фінансово забезпеченою й порівняно незалежною особою. Нібито „звільнивши” поміщика, селянина, козака чи

міщанина від „докової праці” – транспортування товарів, пошуків ринків, вивчення кон’юнктури і таке інше, він фактично жив за рахунок надання їм своїх послуг. У зв’язку з цим, більшість радянських істориків „таврували” представників цього стану як клас „паразитів”, „справжніх суспільних дармоїдів”, як таких, що лише „знімали вершки” з вітчизняного та іноземного виробництва... Їх критики практично не брали до уваги той колосальний ризик і можливі грошові втрати, котрі часто супроводжували „обмін”, матеріальні, фізичні і моральні „витрати” в процесі пересування (нерідко до найвіддаленіших ринків), подолання митних „перешкод”, відвертих зловживань і хабарництва з боку чиновництва, вивчення, принаймні в обсязі професійних потреб, кон’юнктури, місцевих звичаїв, побуту, нарешті іноземних мов. Втрачене на шляху до ринку, купцю, як правило, ніхто і ніколи не повертав – то була його особиста справа. Ця проблема знайшла відображення у працях вітчизняних дослідників, однак, спеціальних досліджень купецького стану як основного суб’єкту торгівлі хлібом на Півдні України в XIX ст. немає, чим і зумовлене звернення автора до цієї проблеми.

Посередництво в торгівлі має давнє походження. На теренах України воно було добре відоме ще за доби Київської Русі. В означений період саме через посередників, у тому числі купців, здійснювалося наповнення південноукраїнських ринків сільськогосподарською продукцією, зокрема хлібом. Навіть тоді, коли заможні господарі примушували селян (у вигляді відробіткової ренти) чи спеціально найнятих візників доставляти товари на ярмарки та базари, їм не часто вдавалося уникнути послуг представників. За збут зерна останні отримували значні доходи. Нерідко купуючи збіжжя „на пні” (тобто безпосередньо в момент збирання врожаю в господарстві хазяїна) за порівняно низькими, а то й мізерними цінами, їм доводилося пильно стежити за ситуацією: часом завершення робіт у полі, найбільшою потребою господаря в грошах, можливою появою конкурента тощо. Саме в зв’язку з цим, новоросійські можновладці вже на початку XIX ст. неодноразово порушували клопотання перед центральним урядом стосовно необхідності заснування профільної компанії, яка б займалася відтворенням „чужих” скупників і сприяла б зосередженню всієї закордонної торгівлі хлібом у руках місцевих поміщиків [1, 149]. І хоч такі наміри тоді не вдалося реалізувати, вони засвідчили певні тенденції в цій галузі.

Уряд імперії протягом століття вживав різноманітні заходи, щоб призупинити вже надто активну скупівлю зерна спекулянтами. Особливо така діяльність активізувалася в роки неурожаю і дуже завищених цін на хліб. Наприклад, були випадки, коли „посередники”, прагнучи отримати надприбутки, „перекривали шляхи” на підступах до великих торгових осередків і, зокрема, південноукраїнських портів, з метою подешевше „перехопити” сільськогосподарську продукцію, яку на ярмарки та базари везли виробники чи чумаки. Існування такого явища зафіксувало розпорядження миколаївського військового губернатора місцевому поліцмейстеру під назвою „О принятии мер к прекращению скупки спекулянтами хлеба на пути к г. Николаеву Херсонской губернии” (вересень 1887 р.).

Купці й різного роду скупники систематично з’являлися не лише на малих місцевих ярмарках і торгах, а й об’їжджали окремі господарства в багатьох губерніях і повітах України. Вони вміло використовували наявність значної різниці цін на хліб, скуповували його, а потім продавали з великою користю для себе. Як правило, найбільших обсягів такі операції набували в кінці літа – на початку осені, коли в землеробів накопичувалася велика кількість зерна й виникала гостра необхідність сплатити податки державі або „своєму” панові. Крім того, безпосередні виробники з їх технічно недосконалими засобами пересування та через непогоду і поганий стан ґрунтових доріг не дуже прагнули до транспортування збіжжя на ринки.

Безпосередньо купці в Російській імперії взагалі й Південній Україні зокрема, остаточно організаційно оформилися як єдиний стан у другій половині XVIII ст., поділившись на окремі гільдії. В примусовій формі з боку царського уряду вони сплачували податок з оголошеної ними суми капіталу, за що звільнялися від рекрутської повинності [2]. Якщо в 1785 р., щоб записатися до купецтва першої гільдії, необхідно було мати суму власного капіталу не менше 10 тис. крб., до другої – 5 тис. крб., а до третьої – 1 тис. крб., то вже в 1807 р. відповідно: 50, 20 і 8 тис. крб. Це, безперечно, свідчить про значне накопичення капіталу в процесі розвитку товарно-грошових відносин. Усі податки, які збиралися згідно із царським маніфестом від 17 березня 1775 р., були скасовані. Замість них встановлено особливий „гільдійський збір” у розмірі 1% „с капиталов по совести или объявляемых” [3].

Отже, протягом 1785 – 1807 рр. „купецкий ценз” збільшився: для першої гільдії в 10 разів, другої – 4, третьої – 8 разів. Поступово зростає і відсоток збору з них до казни. Так, у 1812 р. він збільшився з 1% до 4,75% з оголошеної суми власного капіталу. До того ж купці почали додатково сплачувати 10% з кожного оподаткованого карбованця за користування сухопутними та водними шляхами, а також 0,5% на так звані „земські книги”, де вівся облік торгівлі. У 1824 р. відбулося певне корегування й податок з першої та другої гільдії почав становити 4%, а третьої – 2,5%.

З кінця XVIII ст. особи, які належали до першої гільдії, мали право володіти фабриками, заводами, великими суднами; другої – фабриками та заводами; третьої – порівняно невеликими промисловими закладами, трактирами, харчевнями, постійними дворами, річковими (малими) суднами. Першим дозволялося вести торгівлю в будь-якій формі, в тому числі й за межами імперії. Другі мали право на внутрішню оптову та роздрібну торгівлю по всій імперії, а треті – на те ж саме, що і другі тільки з дозволом у певному місті, повіті чи губернії. За порушення правопорядку представників першої й другої гільдій заборонялося засуджувати до фізичних покарань.

Поділ на гільдії передбачав також і різницю, так би мовити, в майновому еквіваленті. Так, купцям третьої гільдії не дозволялося впрягати в коляску більше одного коня, другої – більше двох. Особи вищого рангу мали право не тільки на коляску, а навіть на карету (як і дворяни), запряжену парою коней.

І січня 1807 р. цар маніфестом дозволив купцям створювати власні професійні товариства, виділивши при цьому серед них „першостатейних” (до них

увійшли особи першої гільдії, банкіри і власники кораблів). Стосовно найбільш поважних представників інформація мала записуватися в так звану „Оксамитову книгу” (на зразок „Родословних книг” дворян) [4].

На звання „першостатейних” не могли претендувати купці, котрі не могли одночасно займатися оптовою й роздрібною торгівлею, або „тримали” відкупи чи підряди. Крім того, новий закон відрізняв підрядника, викупника та крамаря від „справжнього” купця.

У зв'язку з цим, О. Донік справедливо зазначав, що на той час заходи уряду, спрямовані на зростання престижу негоціантів, були не випадковими. Адже за умов розвитку товарного виробництва, коли особливо активно структуризувався чисельний і фінансововпливовий купецький стан, керівництво країни мусило дбати про зміцнення зв'язку між „благородним” дворянством і торгово-промисловим станом. Саме тому дворянам – не державним службовцям – дозволялося записуватися до першої й другої гільдій. Останні в такому разі зобов'язувалися до сплати відповідних зборів і виконання деяких місцевих повинностей, але й могли обиратися на „графські” посади. „Дворянин-купець” переходив у відання магістрат за місцем проживання, а в карних справах міг судитися як „благородний”. За дотримання прав і пільг торгово-промислового стану відповідав міністр комерції. Проголошений 1 січня 1807 р. маніфест запевнив громадськість у „монаршій любові” до купців, чії руки роблять додаток і багатство [5, 90].

12 листопада 1824 р. побачила світ „Додаткова постанова” щодо градацій гільдій і прав на торгівлю різних станів людей. Згідно з нею, можливості купців у сфері своєї професійної діяльності помітно розширилися, а міщан і селян у торгівлі, навпаки, значно обмежилися. Фактично ця постанова та її автор – міністр фінансів Є. Канкрін – гальмували процес виділення капіталістичних елементів із загального середовища торгуючих осіб, зокрема посполитих [6].

Разом з тим купці третьої гільдії Подільської, Катеринославської, Київської, Волинської й Херсонської губерній отримали значні пільги при сплаті податків протягом 10 років: з оголошеного капіталу він зменшився з 2,5% до 1,5% [7].

Купецтво як стан не являло собою щось однорідне і стає, а його кількість постійно змінювалася. Траплялися випадки, коли „першостатейні” переходили в дворянство, ставали поміщиками. Особливо „рухливим” був склад купців третьої гільдії. Проте чітко простежувалася загальна тенденція неухильного зростання кількості купців. Зокрема, слід порівняти такі дані. В Україні протягом 1815 – 1833 рр. загальний приріст людності становив 16%, а купецький стан за цей період збільшився на 77% [8, 149, 150]. Такий факт засвідчив залучення в процес розвитку буржуазних відносин і накопичення капіталу великої частини населення. Варто враховувати й офіційно зареєстровану всезростаючу групу жителів, „бавлячихся купецьким промыслом” (тобто юридично невизначених купців). „Додаткова постанова” 1824 р. зняла з порядку денного намагання „справжніх городян” встановити для них монополії в межах свого міста на торгівлю й заняття промисловістю. Відтоді всі дрібні торговці, не

записані в гільдії (навіть селяни), юридично мали право на купівлю-продаж.

За правління Миколи I купці, нагороджені орденами Св. Володимира 4-го ступеня та Св. Анни 2-го ступеня, затверджувалися в дворянській гідності й записувалися до родословної книги [9].

На початку 1830-х рр. царський уряд зробив ще один крок у бік зближення „першостатейних” і дворянства. Указом від 10 квітня 1832 р. він скасував звання „першостатейних”, а натомість ввів „почесний громадянин”. „Спадковими почесними громадянами” призначалися купці, котрі мали статус комерц- і мануфактур-радника або нагороджені орденом, а також ті, хто десять років перебував у першій гільдії чи 20-у другій. В окремих випадках спадкове звання „почесний громадянин” присвоювали вченим, художникам, видатним іноземцям. На „особисте почесне громадянство” могли розраховувати студенти, випускники Академії мистецтв, власники великих промислових підприємств.

Отже, на законодавчому рівні було започатковано формування нового суспільного прошарку, який у своєму статусі наближався до „благородного дворянства”. Його представники звільнялися від подушного збору, служби в армії, тілесних покарань. Вони мали право брати участь у муніципальних виборах у тих містах, де знаходилася їхня власність, бути обраними на громадські посади.

І якщо „благородним” надавалися значні пільги вже від самого факту народження, то купцям треба було дуже „постаратися”, щоб їх отримати. Тому їхня „благочинність”, меценатство, корпоративна взаємодопомога з 30-х рр. XIX ст. набувають все більшого поширення. Так, спільними діями купці „покривали” заборгованість своїх „колег” в Одеському комерційному банку (1834 – 1835) [10, 1 – 22]. Одеські ж купці Картацієві разом відстоювали свої права в суді на скаргу кременецького міщанина Ланди за заподіяні йому збитки (1836 р.) [11, 1 – 7]. Їхні земляки Філіпаки в 1850-х рр. жертвували власні кошти на потреби Одеського жіночого благодійного товариства. Правда, це не завадило сквирському купцю Гольденбергу (Київська губернія) „благодійні” гроші використати в свої інтересах. [12, 1 – 10].

Неоднозначно оцінив закон про встановлення „інституту почесного громадянства” для купців О. Донік. На його думку, він „поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян”, створивши міцну перепону перед негоціантами, котрі намагалися здобути дворянство. Водночас таке звання консолідувало „верхній прошарок” суспільства, адже привілеї, які воно надавало, були більш вагомими ніж ті, що передбачав статус 1-ої гільдії. „Крім того, за нестійкості купецького звання, – наголошує О. Донік, – почесне громадянство до певної міри стабілізувало купецьку верству й сприяло перетворенню її на стан у західноєвропейському розумінні” [5, 96].

На наш погляд, цей урядовий захід все ж таки не „створив міцну перепону” перед купецтвом, навпаки, став ще одним кроком на шляху зближення того з дворянством.

Разом з тим не можна не погодитися з П. Ридзюнським, який відзначив, що реальні переваги почесного громадянства були незначними, хоча і звільняли від подушного податку, рекрутської

повинності, тілесного покарання. Всіма цими „свободами» купці користувалися й раніше, але практичне значення мала та обставина, що ці права закріплювалися за особами, котрі отримували почесне громадянство незалежно від передбачених у гільдіях [13, 171]. Відтоді купець, завдячуючи отриманню „спадкового почесного громадянства”, набував право йменуватися „ваше благородіє”, як і дворяни та особи IX – XIV рангів.

Також слід наголосити, що до складу південноукраїнського купецтва могли записуватися вихідці з різних населених пунктів України, Росії, зарубіжних країн. У той же час його, представники нерідко переселялися в різні українські регіони на постійне місце приживання. Як це, наприклад, сталося в 1814 р., коли вище керівництво імперії надало великі пільги тим купцям, які перебралися в міста і містечка Правобережної України, з метою активізації місцевої торгівлі. Уряд звільнив їх від сплати податків на 15 років і дозволив особам третьої гільдії користуватися пільгами купців другої гільдії, а тим у свою чергу – першої [14, 141].

Загальну тенденцію зростання кількості купців у межах Південної України можна простежити на прикладах губернських міст, зокрема Катеринослава та Херсона. Так, у першому в 1825 р. їх налічувалося 206 осіб, в 1847 р. – 226, а в 1861 р. – 548. Відповідно по роках у другому місті купців значилося: 82, 116 і 649 [15]. Тобто, протягом означеного періоду в Катеринославі їх число збільшилося в 2,1 раз, а в Херсоні – майже в 8 разів. Взагалі показник по Херсону був одним з найвищих в Україні.

В Одесі 1797 р. проживало 134 купці, в 1828 р. – 256, 1838 р. – 765, 1852 р. – 5470, а в 1857 р. – 5676 і це без врахування іноземців, міщан і приміських мешканців, які торгували в місті [16].

Поступово в купців збільшувалися й суми їх капіталів. Наприклад, у 1854 р. у Катеринославській і Херсонській губерніях достатню кількість грошей для перебування в гільдіях мали: першої – 75 осіб, другої – 132 особи, третьої – 2690 осіб. Вони оголосили про наявність у себе капіталу в 8 млн. 373 тис. крб. На материковій частині Таврійської губернії в 1861 – 1862 рр. було оголошено особами купецького капіталу по першій гільдії – 13, по другій – 5 і по третій – 423. Всього ж в Україні в ті роки оголосили про існування 9 тис. купецьких капіталів усіх гільдій [1, 144].

Не зовсім відповідало дійсності твердження М. Сумцова, згідно яким українці, мовляв, ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. “Завжди люди інших націй, – наголошував він, – вихоплювали в них найбільш ласі шматки: в давнину греки, пізніше – жиди та великороси. Важкі на підйом хлібороби, чесні люди, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш” [17, 78].

В окремих містах-портах національний склад купецтва був особливо розмаїтим. Зокрема в Одесі, на думку А. Скальковського, “маси торговців” представляли стільки ж країн, скільки їх існує на мапі Європи [18]. Саме вони в 1820-х рр. у “спільці” з тбіліськими купцями значною мірою тримали в своїх руках так званий закавказький транзит, відправляючи певні обсяги товарів з Південної України в Редут-Кале (східний берег Чорного моря), а потім у Тбілісі. Серед них вирізнялися “українські” та “грузинські” вірмени й євреї, які транспортували свої вантажі до

Австрії й Німеччини, там їх реалізовували, закупали новий товар і доставляли його фурами через Галичину в Одесу. Перевозка кожного центнера на цьому шляху обходилася в 15-20 крб. [19].

Серед купців домінували росіяни, євреї та іноземці. У 1830-х рр. особливо великі обсяги різноманітних товарів за кордон вивозив купець 1-ої гільдії з Одеси Джеймс Кортаці. Навпаки, привозив імпорт “одеський” купець 1-ої гільдії Федор Родоконакі. Серед місцевих купчих вирізнялася Розалія Закс [20]. Обсяги її щорічної транзитної торгівлі перевищували 1 млн. крб. і вона “контролювала” близько 50% транзиту. Час від часу “наздоганяв” купчиху купець 1-ої гільдії з Одеси Іван Робко.

Формування південноукраїнського купецтва відбувалося і за рахунок вихідців із Західної України, зокрема “бродівських євреїв”, які в окремих містах утворили свої громади. На думку С. Борового, останні відрізнялися від євреїв-переселенців з Поділля, Волині, а також Білорусі й Литви більшими матеріальними статками й порівняно вищим культурно-побутовим рівнем, що наближався до європейського. Зокрема в Одесі осередком такої громади – своєрідним “аристократичним клубом” – стала так звана “Бродська синагога”, котру могли відвідувати головним чином заможні “члени”. Це явище мало місце впродовж всього XIX ст., аж поки бродські євреї поступово не втратили характерну “німецькість” у своїй культурі й побуті [21, 28 – 30].

На відміну від євреїв, експансія підприємливих російських міщан, селян та купців Півдня України всіляко підтримувалася русифікаторською й деполонізаційною політикою царського уряду. Більш заможні з них записувалися до першої та другої гільдій, відтісняючи на ринках українських торговців. Саме тому навіть у другій гільдії останніх налічувалися одиниці. Це пояснюється наданням з боку імперського уряду пріоритетів і неабияких привілеїв саме для великоросів.

Характерно, що багато з тих, хто хотів потрапити до купецтва, значилися прикажчиками, бухгалтерами, різним допоміжним у торгівлі персоналом. Одні були неодружені, інші мали сім’ї (від двох до восьми членів). За приблизними підрахунками, вони долучили до скарбниці близько 1 млн. крб.

Загалом на середину XIX ст. “становя” різниця між купецтвом і міщанством стала вже досить виразною, незважаючи на те, що ті і інші здебільшого мешкали в містах і містечках, торгували нерідко на базарах і ярмарках. У зв’язку з цим цікавою є думка О. Доніка, що в українських губерніях “оформився єдиний міський стан, представлений купецтвом і міщанством, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва”. Однак суперечливою є така його теза: “Сучасники не бачили великої різниці між купцями і міщанами – надто хиткими і малопомітними були межі між цими прошарками городян” [5, 98].

Незаперечним є те, що об’єднавчий процес обох названих станів (!) мав половинчастий, непослідовний характер. Реформи 1860-х рр., як це пізніше визначило Міністерство фінансів, продовжували зберігати яскраві прояви станового поділу, “з його гільдійськими податками та зборами за міщанські промисли” [22, 97]. 8 січня 1863 р.

побачило світ розпорядження “о зборах на право торговли и другие виды промыслов”. Дещо скорегував його царський указ від 9 лютого 1865 р. [3]. Ці законодавчі акти ще раз закріпили за всіма громадянами можливість записуватися до купецького стану, не виключаючи зокрема, і селян. Дружини, діти, а також брати, що мали спільну справу і помешкання, записувались в одне свідоцтво купця – голови родини. Лише досягнення повноліття та наявність певного капіталу дозволили купецьким дітям відокремлюватись від батька та започатковувати власну торговельну справу. Ліквідація царським урядом 3-ої гільдії передбачала обмеження вступу до стану купецтва “небажаних” соціальних елементів.

За своїм призначенням торговельні патенти (свідоцтва) поділялися на три категорії: першу, другу та третю (або за характером купівлі-продажу, на які вони надавали право, на “оптові”, “роздрібні” й “дрібні”). За отримання першої категорії у 1860-х рр. людина мала сплатувати 265 крб., другої, залежно від вигідності місця торгівлі, – 25-65 крб., третьої – 8-20 крб. У зв’язку з розвитком буржуазних відносин і накопиченням капіталів поступово збільшувалась вартість таких ліцензій. З кінця 1880 р. вона становила вже для першої категорії 600 крб., а для другої і третьої – 100 крб. Згідно з одним із положень закону від 5 червня 1884 р. “О более равномерном обложении торговли и промышленности” (ініціатор міністр фінансів М. Бунге), з’явилися нові тарифи оподаткування. За свідоцтво першої категорії щорічно почали брати 565 крб., другої – 40-120, третьої – 10 – 30 крб. За патент на так звану розвізну торгівлю сплачувалась сума в розмірі 16 крб. [24].

Усі названі, а також деякі інші реорганізаційні заходи, що безпосередньо не стосувалися торговців хлібом, призвели в кінці XIX ст. до принципових змін у соціально-правовому статусі неогоціантів у цілому по імперії і зокрема Південній Україні. Вони були настільки вагомими, що перетворили привілеї купецтва на анахронізм [5, 100]. При цьому гільдійський збір із основного податку перетворився на сплату за юридичний дозвіл належати до купецького стану [25, 288]. Поступово купецтво полишали, так би мовити, “традиційні кадри”, для яких їхнє звання було і почесним, і надавало значні пільги, порівняно з “нижчими” категоріями населення та представниками національних меншин.

- внутренних дел. – 1861. – Отд. 2: История Московского купеческого общества. – М., 1915. – Т. 5. – Вып. 3.
8. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839.
9. ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30501.
10. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІАУК). – Ф. 422. – Оп. 140. – Спр. 191.
11. ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 144. – Спр. 431.
12. ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 169. – Спр. 729.
13. Рыздзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958.
14. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі.
15. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. – СПб., 1852; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. – СПб., 1863. – Ч. Г. Екатеринославская губерния; Херсонская губерния.
16. Берштейн С. Одесса. – Одесса, 1881.; Одесса (1794 – 1894). – Одесса, 1895.; Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957.
17. Сумцов М. Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка. – Х., 1918.
18. Скальковский А. Комерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник 1845. – 17 января.
19. Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии. // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 5; Обозрение Закавказского края в торговом отношении // Комерческая газета. – 1830. – 10 сентября.
20. Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник. – 1838. – 5 марта.
21. Боровой С. Воспоминания. – М.; Иерусалим, 1993.
22. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981.
23. ПСЗРИ. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.
24. ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2282.
25. Баханов А. Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX ст.) // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 114.

К.С. Гусс

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ФАБРИЧНО-ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПІСЛЯРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

У другій половині XIX ст. в Російській імперії розвиток капіталізму був нерозривно пов’язаний зі зростанням експлуатації робітників. Правова незахищеність трудящих поєднувалася з відсутністю будь-яких відчутних соціальних гарантій. Однак такий стан справ не міг тривати довго. Відомо, що на певному етапі експлуатація працівників досягає своєї критичної межі та призводить до масових виступів і протестів. У такій ситуації подальший розвиток індустрії і виробничих стосунків стає неможливим без істотних змін у становищі робочого класу. Одним із таких рішень було забезпечення соціального захисту трудящих. Усе більш актуально ставала необхідність досягнення компромісу між сторонами, зацікавленими в цій проблемі властями, підприємцями й особами найманої праці. Тому влада почала робити перші, досить обережні спроби

1. Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системив сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
2. Гуржій І. О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004; Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви Підросійській Україні наприкінці XVIII – XIX ст. // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К., 2004. – Вып. 8.
3. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14275; Т. 21. – № 15724; Т. 22. – № 16188.
4. ПСЗРИ. – Т. 29. – № 22418; Лихачев Н. П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900.
5. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008.
6. Рыздзюнский Т. Г. Гильдейская реформа Канкрин // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40.
7. Варадинов Н. Гильдии // Журнал Министерства

вирішення робітничого питання, що призвело до появи у 1880-90-і рр. низки законів, які регулювали цю сферу (закони 1882, 1886, 1897 рр. та ін.), та створення спеціалізованого органу нагляду в промисловій сфері – фабричної інспекції.

У дореволюційній літературі фабрично-трудове законодавство було представлене низкою спеціальних досліджень. Вивченням побуту робітників на фабриках і заводах Російської імперії, починаючи з 80-х рр. XIX ст., займалися фахівці різних галузей науки і практики: економісти, юристи, історики, лікарі, інженери тощо. Однак, незважаючи на це, тогочасна література цієї проблеми нечисленна. Фабрично-трудові закони, як і решта, виражали волю пануючого класу, який, втім, змушений був зважати на класову боротьбу, хоча всі закони, у тому числі й фабрично-трудові, були спрямовані не на захист пролетаріату, а проти нього.

Не зрозумівши дійсної причини й суті фабрично-трудового законодавства, „буржуазні письменники” не змогли осмислити і його причин. Так, О. М. Биков не припускав навіть думки, що фабрично-трудові закони були вимушеною поступкою робітникам [1]. В. П. Литвинов-Фалінський розглядав закономірності розвитку законодавства про промисловість з докладним розкриттям зміни статусу чинів фабричної інспекції зі зміною і розвитком фабричного законодавства, вказуючи при цьому на недоліки та переваги діяльності цих посадовців [2, 12]. І. І. Янжул пояснював видання законів дозрілим у суспільстві усвідомленням необхідності впорядкування побуту робітників [3, 16 – 17], а вирішальну роль приписував культурним і освіченим особам, зокрема міністрові фінансів Н. К. Бунге і князеві Долгорукому. У свою чергу М. І. Туган-Барановський, посилаючись на проект правил для фабрик та заводів, вироблений комісією при петербурзькому генерал-губернаторі в 1859 р., називав цей проект таким, що блищить „гуманністю і дбайливістю щодо інтересів робітників” [4, 311], хоча при цьому він не заперечував зв’язку законодавства з робітничим рухом.

У дослідженні В. Ю. Гессена „Історія законодавства про працю робочої молоді в Росії” аналізується процес розвитку законодавства про працю дітей і підлітків на підприємствах фабрично-заводської промисловості – розробка й ухвалення цих правових норм [5]. У галузі дослідження фабричного законодавства Росії наприкінці XIX ст. також заслуговують на увагу роботи В. І. Богдана [6], Д. А. Васильєва [7], які дали, на наш погляд, найбільш повну оцінку розвитку законодавства, ролі фабричної інспекції в промисловому житті країни. Так, у праці Д. А. Васильєва здійснено комплексний аналіз фабричного законодавства, яке формувалося в той період, а головне – розглянуті деякі сторони формування і діяльності фабричної інспекції. В. І. Богдан зробив виважені висновки відносно фабричної інспекції, що випливали безпосередньо із законодавства Росії та на підставі аналізу діяльності інспекторського корпусу.

Виходячи з цього, нами була поставлена мета дослідити процеси становлення правового регулювання праці в Російській імперії на промислових підприємствах у другій половині XIX ст. і формування фабричного законодавства після скасування кріпосного права, а також дослідити

взаємини між урядом – підприємцями – робітниками, адже політика державної влади, була одним з істотних важелів, що регламентував стосунки підприємців і робітників (насамперед через фабрично-заводське і трудове законодавство). Водночас соціальна політика, здійснювана власниками підприємств, була не тільки регулятором їхніх взаємин з робітниками, але й важливою сферою підприємницької діяльності.

Законодавство про працю в Росії кінця XIX – початку XX ст. мало ряд особливостей. Воно формувалося як „клаптеве” законодавство, що зазвичай стосувалося до певних сфер народного господарства і груп виробництв. Слід відзначити, що існували закони для підприємств фабрично-заводського виробництва, для гірничих і гірничозаводських підприємств, для ремісничих закладів, для робітників, які служили на залізницях, і для працівників казенних підприємств, для тих, хто наймався на сільськогосподарські роботи, та ін. Були також закони про працю різних категорій робочої сили – жінок, підлітків і малолітніх [8]. Введення законів, як правило, починалося з експериментального впровадження у декількох губерніях, тоді як поширення на всю країну іноді розтягувалося на десятиліття (як, наприклад, закону 1886 р.). Одним із чинників такої уповільненості втілення в життя було те, що закони мали численні роз’яснення, зроблені циркулярами міністрів або ухвалами Сенату [9].

Передумовою фабрично-трудового законодавства є фабрика, а головні причини його були закладені у страйках робітників і в потребах самого капіталістичного розвитку. Тільки об’єднання робітників у клас примушувало визнати їхні інтереси в законодавчому порядку. Отже, фабрично-трудове законодавство Російської імперії було прямим результатом класової боротьби, хоча було в цілому незначною перемогою робітників над урядом.

Фактично фабрично-трудове законодавство як продукт промислового капіталізму і наслідок масового страйкового руху робітників могло з’явитися в Росії тільки тоді, коли фабричне виробництво стало панівним, а страйки – звичайним явищем в умовах індустріалізації. Капіталістична фабрика завоювала провідне місце в післяреформений період, а масовий страйковий рух бере свій початок із 70-х рр. XIX ст. До цього часу слід було б віднести і початок фабрично-трудового законодавства в Російській імперії, а першим фабрично-трудовим законом можна вважати закон „Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурі” від 1 червня 1882 р., що став результатом боротьби пролетаріату з капіталом. Втім, варто відзначити, що страйки робітників були головною, але не єдиною причиною появи цього закону, оскільки його появу зумовлювали також потреби регламентації праці у системі прогресивного капіталізму.

Криза початку 1880-х рр. породила гостру внутрішню конкуренцію та призвела до розколу в таборі буржуазії. Найбільш передова, прогресивна її частина стала вимагати законодавства, здатного гарантувати рівність в експлуатації праці й однакових умов конкуренції. Фабрично-трудових законів вимагали зокрема власники великих фабрик, на яких широко застосовувалися новітні машини і

висококваліфікована, а відтак, і більш оплачувана праця. Мало кваліфікована праця, передусім дитяча, за своєю тривалістю вкрай знесилююча, могла призвести до псування обладнання та до втрати здоров'я і життя. Вказані причини змусили власників ряду фабрик звернутися зі спеціальною заявою до Міністерства фінансів.

Власники менш технічно оснащених фабрик були проти будь-якого втручання закону у фабрично-заводське життя, оскільки мало кваліфікована, дешева 14-16-годинна праця селян навколишніх сіл мала відшкодувати брак машин на фабриках. Тому обмеження свободи праці фабриканти вважали збитковим для себе і промисловості в цілому.

Видаючи закон і поступаючись тим самим пролетаріату і прогресивній частині буржуазії, чиновники піклувалися тільки про збереження необмеженої влади і громадського порядку. При цьому уряд розглядав закон як засіб проти страйків, а не як реформу, що полегшує працю дітей.

Зокрема, закон від 1 червня 1882 р. встановлював такі основні норми:

Діти обох статей, що не досягли 12-річного віку, до робіт не допускалися.

Малолітні у віці від 12 до 15 років не могли бути зайняті роботою більше 8 годин на добу, не включаючи часу, необхідного на сніданок, обід, вечерю, відвідання школи і відпочинок, і лише між п'ятою годиною ранку і дев'ятою годиною вечора – не довше 4 годин поспіль.

Заборонялася робота дітей від 12 до 15 років у недільні і святкові дні.

На шкідливих і виснажливих виробництвах (роботах) праця неповнолітніх до 15-річного віку не допускалася.

Для нагляду за виконанням ухвал про роботу й навчання малолітніх слід було затвердити особливу фабричну інспекцію, а місцевості, де існувала фабрична, заводська і мануфактурна промисловість, розбити на особливі округи. У кожному окрузі, у залежності від потреби, повинен був бути один або декілька інспекторів, які підкорялися головному інспекторові при департаменті торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів [2, 24 – 25].

Проте закон у такому викладі не відповідав вимогам фабрикантів. У ньому не вистачало ясності й визначеності, вказівок на межі його застосування, гарантій неухильного і точного виконання встановлених норм, без яких він втрачав будь-яке значення. Термін його введення в силу був двічі змінений, і в урізаному вигляді він був уведений в дію тільки 1890 р.

Проте не можна сказати, що цей закон не мав ніякого практичного значення, оскільки незважаючи на експлуатацію дитячої праці, яка і надалі продовжувалася, її питома вага на виробництві все ж таки знизилася. До закону малолітні в промисловості імперії складали в середньому 5% фабрично-заводських робітників, тоді як в середині 1890-х років їхня кількість знизилася до 2% [10, 70].

Таким чином, попри те, що російське фабрично-заводське законодавство про працю зробило в другій половині XIX – на початку XX ст. помітний крок уперед і поступово ставало складовою частиною європейської системи, воно все ж таки запізнювалося у своєму розвитку і в порівнянні із законодавством країн Західної Європи та з тими завданнями, які

висувалися економічним і соціальним розвитком самої Російської імперії. Відомий дослідник історії пролетаріату Росії М. С. Балабанов, оцінюючи в 1905 р. фабричне законодавство країни, писав: „Не зважаючи на ясну кількість законів і ще більшу кількість розпоряджень і роз'яснень, воно знаходиться в зародковому стані й далеко не відповідає назрілим запитам життя” [9, 4].

Не можна не констатувати і низький рівень реалізації в умовах Росії кінця XIX – початку XX ст. фабрично-заводського законодавства про працю в частині, що стосувалася притягання до відповідальності підприємців. Це законодавство відображало недосконалість і відставання економічної, соціальної і правової структур Росії. Втім, це вже окрема тема для дослідження.

1. Быков А.Н. *Фабричное законодательство и его развитие в России*. – СПб., 1909.
2. Литвинов-Фалинский В.П. *Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России*. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1904.
3. Янжул И.И. *Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва*. – СПб., 1907.
4. Туган-Барановский М.И. *Русская фабрика в прошлом и настоящем*. – М., 1938.
5. Гессен В.Ю. *История законодательства о труде рабочей молодежи в России*. – Л., 1927.
6. Богдан В.И. *Становление и развитие фабричного законодательства Российской Империи в конце XIX - начале XX века: (Историко-юридическое исследование): Дис... канд. юрид. наук.* – М., 2002.
7. Васильев Д.А. *Фабричное законодательство России конца XIX - начала XX в.: Дис. ...канд. юрид. наук.* – М., 2001.
8. Ю.И. Кирьянов. *Фактор мотивации труда в российском фабрично-заводском законодательстве. 1835 – 1917 гг.* – <http://www.hist.msu.ru>.
9. См.: *Фабричные законы. Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства*. Сост. М. Балабанов. – К., 1905.
10. Шелымагин И.И. *Фабрично-трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века)* – М., 1947.

О. Й. Дем'янюк

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Рівень політичного та соціально-економічного розвитку держави значною мірою залежить від економічного та суспільного стану окремих регіонів країни. Залежно від природних умов, в Україні історично склалися території з переважаючим сільськогосподарським чи промисловим розвитком. Одним із найбільш виражених сільськогосподарських районів завжди була Волинь, особливо її поліська частина.

На початок української національно-демократичної революції Волинська губернія, яка до того протягом 2,5 років була прифронтовою територією, являла собою економічно занедбаний та політично різнобарвний регіон. Селянське питання, яке дедалі гучніше звучало на Волині, поєднувало в собі кілька складових: поділ поміщицької землі,

припинення бойових дій, відновлення поліського села.

Проблеми економічного розвитку села та становища селянства в період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. знаходили своє відображення в наукових публікаціях радянських та сучасних вітчизняних істориків. Певні аспекти суспільно-економічного життя волинського селянства зазначеного періоду розглядаються дослідниками в контексті загальноукраїнських економічних та політичних процесів.

Представники радянської історичної школи у своїх працях значну увагу приділяли ідеологічному зростанню селянства, впливу на селянську боротьбу солдатів Південно-Західного фронту. Зокрема П. Голуб проводив паралелі між більшовицькою агітацією у солдатському та селянському середовищах регіону, показував участь солдат в аграрному русі селян прифронтових територій [1]. І. Кічий оприлюднив окремі факти участі солдат Південно-Західного фронту в селянських виступах, підпалах, розореннях поміщицьких садиб [2]. Певні аспекти участі волинського селянства у суспільно-політичній боротьбі в 1917 – 1919 рр. висвітлені у дослідженні І. Хміля [3]. Значний фактичний матеріал з історії волинського селянства міститься у працях Р. Оксенюка [4; 5]. Окремі сторінки селянського руху на Волині піднімає І. Заболотний у контексті класової боротьби на Волині [6]. Однак ці та інші публікації радянської доби відзначаються тенденційністю в оцінці суспільно-політичних процесів революційної доби.

У пострадянський період проблеми селянства в ході революційних процесів першої чверті XX ст. досліджували вітчизняні історики. Зокрема, О. Реєнт та О. Сердюк вивчили велике господарство України під час Першої світової війни, у тому числі й після створення Української Центральної Ради [7]. Українське село та окремі аспекти розвитку волинського селянства у контексті світової війни розглядають Б. Заброварний та О. Михайлюк [8]. Дестабілізаційні процеси в українському селі під впливом більшовицької агітації вивчає В. Лозовий [9; 10].

У зазначених працях становище волинських селян у період української революції 1917 – 1921 рр. та їх роль у суспільно-політичних процесах висвітлені епізодично, як один із багатьох аспектів всеукраїнського селянського руху. Відтак, метою статті є аналіз життя волинських селян в умовах українських національно-визвольних змагань. Автор ставить за мету з'ясувати передумови зростання селянського руху навесні 1917 р., показати причини зміни його гасел, відобразити вплив політичних ідеологій на трансформацію поглядів волинських селян.

Створення Української Центральної Ради в Києві започаткувало низку суспільно-політичних процесів, які охопили українські землі та увійшли до історії під назвою доби українських національно-визвольних змагань. Складні перипетії політичної боротьби та Перша світова війна негативно позначилися на соціально-економічному становищі населення держави. Особливі економічні труднощі переживало населення Волинської та інших прифронтових губерній. Стан земель, що зазнали руйнації внаслідок бойових дій, відзначався не лише економічним, а й соціальним занепадом. Волинські прифронтові території вражали спустошеними і

занедбанними землями, залишеними чи напівзруйнованими селами і хуторами.

Надзвичайно негативні наслідки для населення Волині мали бойові дії періоду Першої світової війни, які на кілька років перетворили територію Західної Волині у військовий полігон. Адже з середини 1916 – до початку 1918 рр. фронт встановився по лінії Кисилін – Затурці – Локачі – Свинохи – Горохів – Броди [11, 37]. Кількакілометрова прифронтна смуга була зрита окопами, бліндажами, змережена дротяними загородженнями у декілька рядів. Усе це унеможливило ведення сільського господарства, оброблення землі, вільного пересування місцевого населення.

Слід зазначити, що основним заняттям населення Волинської губернії в першій чверті XX ст. було сільське господарство. За даними 1912 р., 91,2 % населення цієї територіальної одиниці становили селяни [6, 5]. У 1921 р., коли було утворено Волинське воєводство у складі Польської держави, у селах проживало 88 % волинського населення [5, 174]. Незважаючи на воєнне лихоліття, структура населення Волині суттєво не змінилася. Однією із причин була відсутність широкомасштабних міграційних процесів серед селян. Російська армія, відступаючи за межі Західної Волині, в основному евакуювала представників інтелігенції та чиновництва. Селяни здебільшого підпали лише під мобілізацію до російського війська.

На початку XX ст. невдоволення волинських селян викликало ставлення до них зі сторони поміщиків та поширення великого землеволодіння. До початку Першої світової війни лише близько 40 % землі належало місцевим селянам. При цьому 63,9 % селян Волинської губернії були безземельними або малоземельними. У березні 1917 р. волинські землі перебували у вкрай жалюгідному стані. На той час близько 50 % працездатного чоловічого населення було мобілізовано [7, 158], посівні площі на Волині зменшилися більше ніж на 2 млн. десятин у порівнянні з передвоєнним роком.

Війна найвідчутніше вдарила по малозабезпечених верствах села. На початок 1917 р. близько 20 % селянських господарств не мали засівів, у більш ніж 60 % селянських сімей на потреби армії було реквізовано коней. Непоодинокими стали випадки, коли на селі не було жодного коня. У весняній посівній кампанії 1917 р. частина селян обробляла свої землі лопатами, мотиками, інколи впрягалися в плуг і по черзі орали ділянки.

Селянські невдоволення почали частіше переростали у відкриті протистояння з місцевими поміщиками. Засоби боротьби були різноманітні: грабунки маєтків, підпал господарських споруд та поміщицьких садиб, викрадення та потрава худоби, нищення сільськогосподарського реманенту, вирубка панських лісів, захоплення поміщицької землі.

Вже 14 березня 1917 р. в районі с. Дідовичі Луцького повіту місцевими селянами було спалено 6 поміщицьких маєтків [5, 70]. У с. Свинохи Кременецького повіту селяни засіяли 240 десятин землі дворянина Дуніна-Карвицького, а в с. Шумбарі цього ж повіту місцеві незаможні селяни відібрали у поміщика Волковинського землю і поділили її між собою [6, 8].

У багатьох селах Луцького, Кременецького, Овруцького, Рівненського, Староконстянтинівського,

Острозького та інших повітів Волинської губернії селяни не визнавали розпоряджень місцевих органів влади. Селяни, підбурювані загальнополітичними процесами в російській армії, усували волосних старшин і сільських старост, обираючи на їх місце сільські та волосні комітети. Стихійне обрання персонального складу зазначених місцевих органів нерідко приводило до поширення анархії в селах, захоплення та поділу поміщицької землі, реманенту і майна.

Селянство почало запроваджувати свої норми права, які базувалися на основі місцевого звичаєвого, а не державного права [9, 90]. Через різноманітні організації селяни самочинно встановлювали орендні ціни, оплату за працю, вирішували питання землекористування.

Селянські заворушення, які виходили з-під контролю, вимагали від центральної влади пошуку шляхів управління селянськими масами. 21 квітня 1917 р. з'явилася постанова Тимчасового уряду про створення земельних комітетів. Документ регламентував започаткування губернських, повітових і волосних земельних комітетів для підготовки земельної реформи і для розробки невідкладних тимчасових заходів до вирішення питання Установчими зборами [12, 46]. На комітети відповідних рівнів покладалася наступні завдання: збір необхідних для земельної реформи відомостей, формування громадської думки з питань, що знаходяться в їх компетенції; виконання постанов центральної влади по земельних справах; погодження з місцевими органами влади питань про завідування належними державі землями і сільськогосподарським майном; випуск постанов по земельних питаннях у межах діючих повноважень, вирішення питань, спорів і непорозумінь у галузі земельних і сільськогосподарських відносин в межах діючого законодавства та постанов ТУ; призупинка дій приватних осіб, спрямованих на знеціненні земельного і сільськогосподарського майна, якщо ці дії не викликані суспільною і державною необхідністю і т.д. [12, 47].

У члени земельних комітетів могли обиратися (запрошуватися) усі правоспівні громадяни незалежно від статі та майнового становища і місця проживання на момент обрання. Циркулярно постанову Тимчасового уряду було розіслано по усіх волостях із зазначенням необхідності доведення інформації до місцевого населення [13, 23]. Волосні земельні комітети могли створюватися за ініціативи місцевого населення чи повітових комітетів.

Незважаючи на те, що Тимчасовий уряд намагався тримати селян у покорі, незадоволення земельною політикою центру зростало. Ці процеси підігрівала більшовицька агітація, що ширилася у солдатському середовищі. Солдати, будучи в основному вихідцями з селянської верстви, впливали на місцеве населення, підбурюючи його та пропагуючи соціалістичні ідеї. Повітами Волині прокотилася хвиля селянсько-солдатських виступів, головним завданням яких став переділ панської землі.

23 квітня 1917 р. Луцький волосний земельний комітет прийняв постанову про конфіскацію поміщицької, монастирської, удільної землі та передачу її безкоштовно селянам. Однак це рішення

не знайшло підтримки у повітового та губернського комітетів [5, 76 – 77]. У травні 1917 р. в Кременці відбувся повітовий селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про передачу землі в руки тих, хто її обробляє [14, 237].

Погляди волинських селян на земельне питання у більшості позицій збігалися з поглядами селян інших регіонів України. Селянин, який не мав своєї власної землі, прагнув будь-якими засобами одержати її не лише у користування, але й у володіння.

Для запобігання поширення масового захоплення поміщицьких, монастирських та державних земель, Луцька повітова земельна управа прийняла рішення про дозвіл всьому населенню повіту на безкоштовний випас худоби у казенних, церковних, монастирських і приватних лісах, за винятком посадок, вирубок та молодого лісу. Проте рішення не знайшло підтримки серед членів Луцького повітового земельного комітету, хоча тричі включалося до порядку денного його засідань.

Зволікання у вирішенні земельного питання викликало обурення та спротив селян розпорядженням місцевої влади. Завдяки більшовицькій агітації значний прошарок сільського населення Волині дотримувався думки, що правовідносини на місцях мають регулюватися винятково селянськими організаціями. Частина волинських селян вважала, що оскільки влада не хоче розподілити чи продати землю, настільки вона відстоює інтереси великих землевласників. Тому в кінці травня – на початку червня 1917 р. збільшилася кількість самовільних дій малоземельних селян із захоплення землі і майна поміщиків. З'явилися скарги від поміщиків Т. Гоча [15, 1], Л. Ледоховського [16, 27], Ф. Шрефеля [17, 16], Д. Шейнеймара [18, 34] на окремих селян та сільські громади сіл Матвієвка, Куниці, Гаєв, Гради.

Повітова влада вже не могла стримувати стихійного селянського руху. Кременецький повітовий комісар звернувся до повітового земельного комітету з пропозицією щонайшвидшого облаштування примирювальної камери, своєрідного місця короткотермінового утримання порушників правопорядку в повіті.

Продовження боротьби поміщиків та заможних селян з малоземельними та безземельними спонукало до проведення селянських сходів, зборів, з'їздів. Перший Волинський селянський з'їзд відбувся в Житомирі 21 – 24 травня 1917 р. Гострі дискусії точилися навколо власності на землю. Рішення з цього питання полягало у переході без викупу до трудового народу поміщицьких, удільних, церковних і монастирських земель та скасування приватної власності на землю. Однак таке рішення не могло бути відразу впроваджене в життя. Селяни Волині чекали законодавчого закріплення їх ініціативи та готувалися до Всеукраїнського селянського з'їзду, який зібрався 10 червня 1917 р. У ході тижневої роботи було прийнято рішення про скасування приватної власності на землю, передачі її без викупу земельному фонду для розподілу серед селян. Однак наступні суспільно-політичні події показали, що селянська проблема вимагала радикальніших дій.

На початку літа 1917 р. протистояння між Тимчасовим урядом та Центральною Радою

загострилося ще більше. Відмова російського уряду в автономії Україні, тиск національно-визвольного руху та нерозв'язані соціально-економічні проблеми поглиблювали протиріччя між Росією та Україною. У Петрограді та Києві по-різному підходили до вирішення земельного питання. Не було єдиної думки і між членами Центральної Ради, до складу якої після Всеукраїнського селянського з'їзду увійшли 212 представників селянства. Більшовики, які завдяки соціальним гаслам поповнювали армію своїх прихильників, також не мали розробленого механізму перерозподілу землі.

Отже, можна констатувати, що волинські селяни навесні 1917 р. включилися у загальноукраїнські суспільно-політичні процеси. Специфіка волинського селянського руху визначалася належністю до прифронтової території. З одного боку, соціально-економічний занепад Західної Волині зумовив прискорення невдоволення місцевих селян реальним станом речей, з іншого – більшовицька агітація в солдатських і селянських масах призвела до поширення у селянському середовищі радикальних форм непокори владі. Разом з тим окремого наукового дослідження заслуговує проблема взаємодії солдатів і селян Західної Волині під впливом більшовицьких гасел.

1. Голуб П.А. *Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года)*. – К., 1958.
2. Кичий И.В. *Борьба за власть Советов на Правобережной Украине*. – Л., 1986.
3. Хміль І.В. *Трудове селянство України в боротьбі за владу Рад*. – К., 1977.
4. Оксенюк Р.Н. *Борьба трудящихся за победу Радянської влади на Волині (1917 – початок 1918 рр.)*. – Луцьк, 1958.
5. Оксенюк Р.Н. *Нариси історії Волині (1861-1939)*. – Л., 1970.
6. Заболотний І.П. *Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині 1917 – 1939*. – Л., 1964.
7. Реєнт О.П., Сердюк О.В. *Перша світова війна і Україна*. – К.: Генеза, 2004.
8. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. *Українське село в роки Першої світової війни: Навчальний посібник*. – Луцьк, 2002.
9. Лозовий В.С. *Селянська правосвідомість у добу української революції (1917 – 1921) // Український історичний журнал*. – 2005. – №6.
10. Лозовий В. *Солдати і селяни: дестабілізація суспільного життя українського села (1917 р.) // Історичний журнал*. – №6.
11. Соловйов О. *Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. – 1997. – № 2.
12. *Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО)*. – Ф. 2804. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. ДАТО. – Ф. Р-3457. – Оп.1. – Спр. 1.
14. Яцечко Т., Яцечко С. *До історії Кременеччини періоду Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся / Матеріали XXI Волинської обласної науково-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 2006.
15. *Державний архів Рівненської області*. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 331.
16. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 40.
17. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 45.
18. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 46.

І. В. Десятніков

ЗАХВОРЮВАНІСТЬ І ТРАВМАТИЗМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Характерною особливістю розвитку сільського господарства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. було використання праці найманих робітників. Розширення, порівняно з попереднім дореформним періодом, найму-продажу робочої сили зумовило багато проблем у взаємовідносинах наймитів та наймачів. Показники захворюваності та травматизму серед найманих сільськогосподарських робітників, зокрема, вказують на умови їх праці та побуту.

Питання захворюваності та травматизму найманих сільськогосподарських робітників привертало значну увагу тогочасних лікарів. М. І. Тезяков [1], П. Ф. Кудрявцев [2], В. В. Хижняков [3], А. Л. Смиридович [4] зібрили та проаналізували значний статистичний матеріал щодо впливу умов праці та побуту на здоров'я наймитів. На їх дослідження та на власні спостереження спиралися й інші тогочасні автори, серед яких слід відзначити праці М. В. Шаховського [5], В. І. Масальського [6], Є. Варба [7].

Радянські дослідники найманої праці у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (О. В. Шестаков [8], А. Казаков [9], А. Я. Поріцький [10], О. І. Лугова [11], П. П. Теличук [12] та інші) характеризували захворюваність та травматизм робітників як прояв їх експлуатації з боку поміщиків та заможного селянства, чинник, що впливав на зростання революційних настроїв на селі.

Метою статті є систематизація напрацювань дослідників-попередників та ідеологічно неупереджений аналіз захворюваності та травматизму сільськогосподарських робітників в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз джерел свідчить, що загалом для сільського господарства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. були характерними незадовільні умови праці та побуту найманих сільськогосподарських робітників.

За свідченнями земських лікарів, умови праці сільськогосподарських робітників, а саме майже цілодобова праця влітку під відкритим небом, часто призводили до захворювань головного мозку [1, 92]. Наприклад, у Криму число смертей від сонячного удару коливалося щорічно від 40 до 60 [13, 25].

Також шкідливою для здоров'я була робота біля сільськогосподарських машин, зокрема кінних та парових молотарок. Постійне перебування у пилюці призводило до захворювань органів зору та дихальних шляхів [1, 93].

Перевтома внаслідок тривалого робочого дня часто ставала причиною нещасних випадків серед сільськогосподарських робітників. Рідше причиною травм була їх необережність, характерна перш за все для робітників-дітей, та нетверезий стан наймитів.

Особливо високий ступінь виробничого травматизму був характерним при роботі з сільськогосподарськими машинами, зумовлений елементарним недотриманням правил техніки безпеки та майже загальною обізнаністю з будовою машин [7, 206-207].

Так, протягом 1891 – 1893 рр. у Херсонській губернії було зареєстровано 482 нещасні випадки з робітниками при роботі з сільськогосподарськими

машинами. Більшість (60,4%) постраждалих склали місцеві селяни, що отримали ушкодження під час роботи у своїх господарствах. Решта (39,6%) – наймані робітники [5, 274]. У Полтавській губернії за 1900 р. при роботі з сільськогосподарськими машинами було зареєстровано 385 нещасних випадків [14, 3].

Майже половина нещасних випадків, що трапилися з робітниками у Херсонській губернії протягом 1891 – 1893 рр., були пов'язані з роботою біля кінної молотарки (48%). Друге місце за кількістю нанесених травм посіли жниварки (11%), далі – віялки (8,6%), соломорізки (6%), парові молотарки (5,8%) та інші машини [5, 274]. У Полтавській губернії за 1900 р. найбільше нещасних випадків трапилося біля кінних молотарок – 74% випадків, парових молотарок – 9%, жниварок, косарок та соломорізок – 4%, віялок та сортувальників – 2% [6, 42].

Кількість травматичних ушкоджень збільшувалася пропорційно посиленню напруги сільськогосподарських робіт і знаходилася у прямій залежності від поширення машин. Так, у Мелітопольському повіті кількість важкотравмованих робітників, які поступили на лікування до земських лікарень протягом 1890 – 1897 рр., була такою: 1890 р. – 54, 1891 р. – 43, 1892 р. – 57, 1893 р. – 77, 1894 р. – 72, 1895 р. – 100, 1896 р. – 93, 1897 р. – 103. Якщо врахувати, що протягом 1890-1897 років кількість робітників не могла зрости вдвічі, то збільшення вдвічі числа важкотравмованих робітників необхідно віднести на рахунок поширення сільськогосподарських машин [6, 41].

Крім травм, викликаних машинами, робітники також отримували травми від удару копитами коней, від падіння з високо навантаженого воза, від притиснення вантажем, що перевернувся тощо [7, 205-206]. Втім, їхня частка була незначною – менше 1% [6, 42].

Із загального числа травмованих у Херсонській губернії протягом 1891 – 1893 рр. 387 (83,5%), складали чоловіки та 75 (16,5%), – жінки. За віком травмовані розподілялися наступним чином: діти до 15 років – 169 осіб (36,6%), від 15 до 60 років – 282 (61,5%), понад 60 років – 8 (1,7%). Діти серед найманих робітників складали 18,2%, у тому числі до 5 років – 2, 6-10 років – 4, від 11 до 15 років – 23 [5, 274]. У статистиці травм, отриманих під час польових робіт по Херсонській губернії за 1895 р., із загального числа травмованих на жінок припадало 10,3%, понад чверть складали діти старше 15 років, у тому числі діти від 3 до 10 років – 8,1% усіх травмованих [7, 206].

У Полтавській губернії 1900 р. померлі та травмовані робітники розподілялися таким чином: до 8 років – 7%, 9-12 років – 14%, до 15 років – 8%, до 20 років – 23%, до 60 років – 47%, понад 60 років – 1% [6, 41].

Таким чином, більшість травмованих складали робітники чоловічої статі. Це обумовлювалося перш за все тим, що вони працювали безпосередньо з механізмами. Проте привертає увагу значна частка серед травмованих дітей та підлітків – від четвертої до п'ятої частини постраждалих. Фізично слабкі та невитривалі, вони частіше припускалися на роботі помилок, що призводили до травм.

За ступенем пошкоджень 385 нещасних випадків, що трапилися серед робітників Полтавської губернії 1900 р., розподілялися так: з частковою

втратою працездатності – 69%, з тимчасовою втратою працездатності – 9%, з повною втратою її – 1%, зі смертним наслідком – 7%, з повним одужанням – 14% [6, 42]. 1895 р. по Херсонській губернії цифра смертності серед травмованих під час польових робіт складала 4,6% з загального числа постраждалих [7, 206]. Слід підкреслити, що у більшості випадків постраждалі не могли надалі повноцінно працювати, а тому сім'я втрачала заробіток.

Високий ступінь виробничого травматизму при сільськогосподарських роботах яскраво ілюструє порівняння характеру травматичних ушкоджень серед сільськогосподарських та фабрично-заводських робітників. Зокрема, протягом 1890 – 1894 рр. у Херсонській губернії смертність від отриманих травм серед сільськогосподарських робітників перевищувала аналогічну серед фабрично-заводських у 1,5 раза, а важкі виробничі травми – у 2,7 раза. Лише легкі ушкодження були на однаковому рівні [15, 3].

Негативно на стані здоров'я сільськогосподарських робітників відображалися й незадовільні умови їх побуту. Температурні коливання при відсутності приміщень, де робітники могли б ховатися від дощу та холоду, призводили до поширення ревматичних захворювань та уражень дихальних шляхів [1, 92 – 93].

Висновок М. І. Тезякова про недостатність у раціоні наймитів тваринних жирів підтверджують дані про захворювання найманих робітників курячою сліпотою. Так, лікар П. Ф. Кудрявцев писав: „Дуже важливим показником стану харчування та сил людського організму може слугувати куряча сліпота серед узятого нами населення... вона є професійною хворобою прийшлих сільськогосподарських робітників” [2, 40]. За його підрахунками, в середині 1890-х рр. куряча сліпота складала 26,6% усіх зареєстрованих випадків хвороби прийшлих робітників у місті Херсоні, у Каховці цей показник складав 13% [2, 43].

Унаслідок незадовільного харчування серед найманих робітників, і особливо серед прийшлих, були також поширені хвороби органів травлення. За даними М. І. Тезякова, у Херсонській губернії поноси у прийшлих робітників реєструвалися з такою ж частотою, як і серед місцевих селянських дітей [1, 112].

Серед найманих сільськогосподарських робітників були поширені такі епідемічні захворювання як грип, черевний тиф, дизентерія, пропасниця, сухоти [1, 112]. За підрахунками лікаря П. Ф. Кудрявцева, на початку 1890-х рр. епідемічні захворювання серед найманих робітників у місті Херсоні становили 12,5% усіх зареєстрованих випадків хвороб наймитів та 10,8% – у Каховці [2, 43].

У Катеринославській губернії протягом 1899 – 1908 рр. лікувально-продовольчими пунктами біло зареєстровано 13823 випадки захворювань прийшлих робітників. З них 25% складали епідемічні захворювання, 17,7% – захворювання органів зору, 15% – захворювання органів травлення, 13,2% – захворювання шкіри, 8% – захворювання органів нюху, 5,6% – захворювання рухового апарату і 7,3% – травматичні ушкодження [4, 32]. Отже, більшість захворювань не були пов'язані з виробничою діяльністю. Звичайно, можна припустити, що робітники захворіли ще вдома, проте основна маса прийшлих робітників займалася відхожими

сільськогосподарськими промислами з року в рік і вони становили основний рід їх занять. Відтак, частка робітників, які захворіли власне вдома, була незначною.

Порівнюючи поширення епідемічних захворювань серед селян Херсонської губернії та найманих робітників, більшість яких були прийшлими, М. І. Тезяков дійшов висновку, що серед місцевого населення були поширені перш за все дитячі заразні хвороби; серед робітників же – хвороби, викликані незадовільними санітарними умовами їх проживання [1, 116].

Попри високий рівень захворюваності та виробничого травматизму медичне обслуговування робітників у господарствах наймачів було на дуже низькому рівні. Тому постраждалим часто не могла бути надана перша допомога. За рідкими винятками, у економіях, де кількість робітників становила 100 осіб і більше, питання про організацію медичної допомоги навіть не підіймалося. Так, на губернській нараді лікарів Херсонської губернії у березні 1893 р. делегатами всіх повітів було вказано на повну відсутність у економіях ізольованих приміщень для хворих та запасу ліків. [1, 95].

„За важких травматичних пошкодженнях, – відмічав лікар Пашковський, – економії, звичайно, хворих відправляють на лікування до лікарні. Про решту хворих (черевний тиф, тривала й стійка малярія, захворювання легень та ін.) економії, як правило, не повідомляють лікарю, а також й самі стосовно таких хворих нічого не роблять” [1, 96].

Щодо відсутності з боку роботодавців турботи про здоров'я наймитів свідчать показники смертності серед останніх, порівняно з працюючими у власному господарстві. Наприклад, у звіті по Херсонському повіту за 1890 р. вказувалося, що смертність між найманими робітниками дорівнювала 6,4%, серед землевласників-хазяїв – 2% [5, 275].

До цього слід додати, що місцеві органи влади фактично не покращували стан медичного обслуговування населення. За існуючими правилами, до лікарні для безкоштовного лікування приймалися лише ті хворі, які сплатили лікарняний збір (1 карбованець на рік) та мали при собі лікарняні квитки, яких у прийшлих робітників, як правило, не було. Тому останні, хоч і приймалися у серйозних випадках на лікування, мусили платити 35 копійок на добу. Якщо ж грошей у хворого не було, при виході з лікарні у поліцейській дільниці у них забиралися паспорти, згідно з якими на батьківщину робітників висилалися рахунки на відповідну суму, невиплата якої викликала опис та продаж майна. „Не дивно, – писав завідуючий лікувально-продовольчим пунктом міста Миколаєва, – в очікуванні такої перспективи у більшості робітників дуже небагато бажання користуватися перевагами лікарняного лікування і вони вперто надають перевагу відлежуватись де-небудь у таємному куточку Сінної, на голій землі, де їх часто й доводиться відшукувати у напівнепритомному стані і відправляти, скріплюючи серце, до лікарні” [16, 44]. Саме тому смертність серед хворих місцевих жителів Херсонського повіту становила 2,6%, а серед прийшлих – 7,9% [5, 275].

Часто робітники не бажали звертатися до лікарні, оскільки наймачі здійснювали вирахування з заробітної плати за пропущений через хворобу час,

як за прогульний. Причому вирахування здійснювались не за розцінками, за якими найнялися робітники, а за існуючою у цей час поденною платою, за якою землевласник мусив наймати робітників для заміни хворого [5, 278].

У Степовій Україні стан медичного обслуговування робітників дещо покращило влаштування лікарсько-продовольчих пунктів, де надавалася безкоштовна медична допомога [7, 67]. Деякі земства, як наприклад Дніпровське Таврійської губернії, крім цього організовували безкоштовний прийом важкохворих у місцевих земських лікарнях, безкоштовно постачали для лікарсько-продовольчих пунктів ліки тощо [7, 69]. Проте ці заходи через слабке фінансування не могли значно змінити на краще загальної картини медичного обслуговування населення. Зокрема, для роботи на лікарсько-продовольчих пунктах, як правило, не виділявся окремий персонал. Тому дільничні лікарі мусили суміщати роботу у лікарнях та пунктах, що не могло не вплинути на рівень медичного обслуговування [1, 97 – 98].

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. для сільськогосподарського виробництва України були характерними високий рівень захворюваності та травматизму серед найманих робітників, що значно перевищував відповідні показники серед інших верств населення. Головними причинами цього були незадовільні умови праці та побуту наймитів. Роботодавцями ж ця проблема майже повністю ігнорувалася. Пояснити це можна лише тим, що значне відтворення робочої сили у селянському середовищі викидало на ринок праці значну кількість робочих рук, які швидко заміняли вибулі внаслідок захворювання чи травми та недосконалим трудовим законодавством.

1. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. / Н.И. Тезяков. - Херсон, 1896
2. Кудрявцев П.Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году: (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии). / П.Ф. Кудрявцев. - Херсон, 1896.
3. Хиженяков В.В. Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении: Доклад губернскому совещанию (XIV съезду) врачей Херсонской губернии. / В.В. Хиженяков. - Херсон, 1899.
4. Смиридович А.Л. О деятельности лечебно-продовольственных пунктов с 1899-1908 г. и желательных изменений в их организации. / А.Л. Смиридович. - Екатеринбург, 1911.
5. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. / Н.В. Шаховской. - СПб., 1903.
6. Массальский В.И. О положении и нуждах наёмного труда в сельскохозяйственной промышленности: Доклад, читанный 8-го марта 1903 года в Постоянной Комиссии Музея содействия труда. / В.И. Массальский. - М., 1903.
7. Варб Е. Наёмные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве. / Е. Варб. - М., 1899.
8. Шестаков А.В. Очерки по истории наёмного труда в сельском хозяйстве России. / А.В. Шестаков. - Т. 1. - М., 1924.
9. Казаков А. Экономическое положение с.-х.

- пролетариата до и после Октября: Опыт сравнительной статистики. / А. Казаков. – М.-Л., 1930.
10. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. / А.Я. Поріцький. – К., 1964.
 11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. / О.І. Лугова. – К., 1965.
 12. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. / П.П. Теличук. – К., 1973.
 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 284. – Оп. 1. – Спр. 76.
 14. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 77.
 15. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 78.
 16. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 68.

В.С. Єрмілов

ПРОБЛЕМА ОПЛАТЫ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ СІЛЬСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ ЗЕМСТВ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.

В Україні ринкові відносини поступово впроваджуються в усі галузі діяльності, в тому числі й у систему охорони здоров'я. Актуальною в історичному аспекті є одна зі складових цих відносин – оплата медичної допомоги в межах земської медицини. Медична система земського самоуправління, що виникла в середині 60-х рр. XIX ст. у деяких українських губерніях, надавала селянам як платну, так і безкоштовну медичну допомогу. Причому стан справ у цьому питанні при наданні амбулаторної і стаціонарної допомоги був різним. Земські лікарі переважно були прихильниками безкоштовної допомоги. Так, санітарний лікар Ананіївського повітового земства Ф. Л. Касторський, користуючись „Земсько-медичним збірником” Пироговського товариства лікарів і звітами Медичного Департаменту кінця 1980-х – початку 1990-х рр., у спеціальній доповіді на XIII з'їзді лікарів і представників земських управ Херсонської губернії в жовтні 1895 р. наводив дані по справі надання безоплатної медичної допомоги стосовно 347 повітових земств Європейської частини Російської імперії. З них у 229 земствах існувала повна і необмежена безплатна медична допомога, а в 73 безкоштовність обмежувалася ступенем статків чи рівнем участі у здійсненні платежів із земських податків і тільки в 45 повітах бралася плата за ліки з тим чи іншим винятком для певного контингенту хворих [1, 90 – 103]. „Досвід показав, що введення плати за ліки шкідливо позначилося на розвитку земсько-медичної справи, воно всюди знижувало число хворих і саме таких, які найбільше потребували медичної допомоги. За медичною амбулаторією визнається значення культурного центру. За допомогою амбулаторії земські лікарі культивують серед населення здорові поняття про розумну лікарську допомогу, розповсюджують розумні гігієнічні знання серед народних мас. За допомогою амбулаторії земські лікарі своєчасно довідуються про заразливі хвороби, вживають заходів щодо попередження і припинення епідемій. З цієї точки зору все, що обмежує населенню доступ до амбулаторії, вкрай шкідливе для здоров'я населення” [2, 585 – 586].

Цікаво, що стосовно питання „прийняття медичним персоналом від хворих земських амбулаторій будь-якої винагороди на свою особисту користь” лікар Ф. Л. Касторський заявляв: „Усі наші земства одностайно висловились проти цього, довівши таким чином свою участь у збереженні, нарівні з лікарською спільнотою, того великого історичного принципу, завдяки якому проф. Ерісман зміг з повним правом зауважити щодо питання про гонорар, що „земські лікарі становлять зовсім особливе явище, якого у такому вигляді не існує ніде, окрім Росії, і яке у високому ступені заслуговує уваги освіченого Заходу” [1, 103]. Тому XIII з'їзд лікарів і представників земських управ Херсонської губернії постановив, що повна безкоштовність амбулаторної лікарської допомоги визнається основним принципом земської медицини і підтвердив недопустимість, „з погляду земсько-медичної етики”, будь-якої винагороди для медичного персоналу від хворих селян. З цього питання і VI-й Пироговський з'їзд, що відбувся у квітні 1896 р. в Києві, „після доповіді щодо плати за лікування корінного і прийшлого населення прийняв як принципово бажані безкоштовне ліжкове й амбулаторне лікування” [3, 535].

Відомий санітарний лікар Херсонської губернії В. В. Хижняков у дослідженні питання оплати медичної допомоги писав: „Ми зібрали тут судження всіх з'їздів лікарів, які висловлювались з питання, що нас цікавить, які тільки могли знайти в працях з'їздів, де це питання розглядалось, але таких, де б стягнення плати з амбулаторних хворих мало співчуття більшості учасників з'їзду, ми не знайшли. Більше того, тільки в кількох випадках стягнення плати при обговоренні з'їздом мало захисників, більшість же приймала наведені нами постанови без дебатів і заперечень. Усе це дозволяє нам зробити висновок: повна безкоштовність земської амбулаторії – основний принцип організації земської медицини” [4, 243 – 244].

Питання плати за медичну допомогу досить детально вивчалось в Єлизаветградському земстві: „Питання про стягнення плати з хворих в земських амбулаторіях в Єлизаветградському земстві виникло два роки тому назад: на зборах 8 вересня 1895 р. за пропозицією голови зборів прийнята постанова: доручити управі розробити це питання і подати до наступних зборів доповідь. В доповіді своїй, поданій в травні 1896 року, управа, привівши докази шкідливого впливу встановлення плати за лікування амбулаторних хворих, категорично висловились проти цього заходу і просила збори не зраджувати принципу безплатності земської медичної допомоги. Збори, згідно з пропозицією загальної комісії, залишили питання про введення плати в амбулаторіях відкритим і доручили управі подати наступним зборам усі відомості для прояснення цього питання, зібравши матеріали про результати застосування плати в амбулаторіях тих установ, де вона введена” [5, 221]. Управа, виконуючи доручення зборів, розширила рамки дослідження і розіслала всім земствам Росії два комплекти медико-економічних запитів. З отриманих важливих даних (земські доходи, витрати на медицину, доступність медичної допомоги тощо) стосовно плати за амбулаторне лікування з 237 повітових земств (усього в імперії на той час їх було 360), що надіслали

відповідь, платних виявилось 80 (кілька земств перебували у процесі скасування плати, тому фактично їх було менше), а безкоштовних – 157, тобто плата за лікування з селян стягувалась дещо менше, ніж у третині земств від їхньої загальної кількості.

Форми і розміри стягнення плати були різноманітними, зокрема: за лікарську пораду (допомогу) і медикаменти – „п’ятак”, „п’ятак і двоєгривенний”, „п’ятак і гривеник”, 10-20 коп.; за рецепт або медикаменти – „п’ятак, за аптекарською таксою, вартість аптечного посуду, 10-15 коп.; на розсуд лікаря та інші. Суми, зібрані земствами з селян за медичну допомогу, були невеликими відносно асигнувань на всю медицину. Приблизно у половині повітових земств вони складали менше 5%, майже у всій решті – 5-10% і тільки у незначній кількості – дещо більше 10%. Отже, суттєво компенсувати земські витрати на медичну справу такі суми не могли.

Окрім цих даних, характерною була й така позиція одного з тогочасних земств: „Від введення земських закладів по теперішній час ніколи не було стягнення плати з амбулаторних хворих. У земстві усталилась думка, що плата за амбулянтів, як податок на хворобу, що є вже нещастям для всякого, – явище антисоціальне. Стягуючись навіть у незначному розмірі, ця плата, невідчужна для заможної меншості, ускладнить ще більше доступ бідній більшості до медичної допомоги, і тим самим ця плата суперечить основному принципу земської діяльності, що повинна охоплювати інтереси маси населення; ця плата також не сумісна з прагненням земської медицини дати можливість усьому населенню на загальне доступне лікування, лишаячи найбільш знедолених користей останнього, тобто тих, хто найбільше потребує суспільної підтримки. Ця плата збиткова для земства: даючи в земську касу кілька сотень карбованців, вона може викликати нові витрати земства на допомогу за запущених, через несвоєчасні звернення, епідемії, зайві витрати земства на лікування занедбаних поранень, захворювань; населенню ж ця плата шкідлива в усіх відношеннях, затримуючи в усіх випадках своєчасне звернення за медичною допомогою” [5, 229].

Потреби в медичній допомозі місцевого і приїзлого (на сезонні сільськогосподарські роботи) населення весь час зростали, а грошових засобів у земств постійно не вистачало. Тому за весь період існування земської медицини час від часу виникала необхідність пошуку шляхів залучення додаткових коштів. При цьому земські лікарі незмінно відстоювали безкоштовність як основний принцип земської медицини. Наприклад, на з’їзді земських лікарів Єлизаветградського повіту в березні 1896 р. відомий громадський лікар М. І. Тезяков зауважував недостатність медичної допомоги у повіті: „Амбулаторною допомогою користуються тільки 28,2% усіх жителів. Жінки і діти користуються відносно мало медичною допомогою. Введення плати зменшить процент тих, хто користується амбулаторною допомогою, ще більше обмежить доступ в амбулаторії жінкам і дітям”. Тому з’їзд „висловився проти взяття плати в амбулаторіях чи за пораду, чи за медикаменти. Разом з тим визнано бажання залучати громади в тих місцях, де відкриваються дільниці, до матеріальної участі у

витратах земства у вигляді особливих на те асигнувань, відведенням приміщень під лікувальниці або в іншому будь-якому вигляді” [6, 239]. Згодом земські лікарі виступили за скасування плати також і за стаціонарне лікування в лікарнях. Зокрема, з’їзд лікарів Єлизаветградського повіту щодо цього висловився так: „Як на мотив до клопотання про знищення плати з ліжкових хворих, з’їздом, між іншим, вказано на те, що платні хворі з метою економії поспішають виписатися з лікарні, не долікувавшись, і на ту масу праці, яка пов’язана з платністю, а саме з листування про стягнення цієї плати, різних довідок тощо” [7, 383]. Безкоштовним було також і спеціальне лікування селян в земських грязелікарнях (Хаджибейській, Голопристанській, Сакській). Не дивлячись на те, що організація надання медичної допомоги сільському населенню була не обов’язком, а тільки правом земства, воно взяло на себе таку функцію добровільно і виконувало її як одну з найважливіших. Зокрема, вже через 30 років існування земського громадського самоуправління, наприклад земства Херсонської губернії, витрачали на медичну допомогу майже 1/3 бюджету. При цьому показники медичної діяльності зросли в десятки разів, а економічні показники медицини значно відстали. Тільки в Єлизаветградському повіті кількість жителів, що звернулись за медичною допомогою до земських закладів, за ці 30 років зросла більше, ніж у 45 разів, кількість же лікарських дільниць за цей час земська управа, виходячи зі своїх фінансових можливостей, змогла збільшити тільки в 6 разів.

В Олександрійському повіті за ці ж 30 років витрати на медицину в розрахунку на одного жителя зросли трохи більше, ніж у 3 рази, а медичною допомогою могли користуватись не більше половини тих, хто її потребував. В обох випадках причиною була нестача коштів. Головним джерелом наповнення земського бюджету весь час залишався податок на землю. „Таким чином, не є самі по собі великими повітові медичні витрати, вони багато в чому ще недостатні і підлягають збільшенню, а обтяжливими їх можна вважати хіба-що тільки тому, що джерела покриття їх надзвичайно слабкі і, не дивлячись на подорожчання населення, не дивлячись на розвиток його культурності і зростання потреб, [ці джерела] залишилися без розширення, загалом все ті ж, що були 30 років тому” – відзначав санітарний лікар, відомий діяч земської медицини С. М. Ігумнов [8, 222].

Тому в земствах шукали можливостей для розширення джерел фінансових надходжень, але при цьому піклувались про загальний прогрес громадської медицини. Так, на черговій сесії Єлизаветградських зборів у травні 1898 р. було прийнято такі важливі рішення: „1) скасувати зовсім стягнення плати за лікування в земських лікарнях і лікувальницях з населення повіту; 2) доручити управі опрацювати до майбутніх чергових зборів питання зі встановлення, за прикладом міст, лікарняного податку в розмірі 10 коп. з тим, щоб отримана сума ішла на розширення медичної справи у повіті” [9, 313]. До речі, водночас із цим гласний І. П. Живкович висловився „за відміну плати за лікування і за введення лікарняного збору, порівнявши питання про стягнення лікарняного збору із страхуванням населення від хвороби”.

Питання введення особистого лікарняного податку обговорювалось на сесіях зборів

Олександрійського земства в травні 1899 р., а також в інших повітах Херсонської губернії. Лікар С. М. Ігумнов, підтримуючи скасування плати за амбулаторне і стаціонарне лікування та необхідність пошуку додаткових надходжень коштів на земсько-медичну справу, стосовно особистого лікарняного збору вважав, що „між платіжною здатністю сім'ї та її кількісним складом нерідко є пряме співвідношення і нерідко – зворотне. За таких умов вийшло б при введенні особистого податку не полегшення для населення, а безсумнівне обтяження його, а в силу цього не впорядкування, а утруднення земського збору, а оскільки він за проектом признався на медичну частину, то за його введення земська медицина зустріла б для свого розвитку ще більше фінансових перепон, ніж ті, з якими зустрічається в теперішній час. Тому я і не можу вважати введення особистого лікувального податку бажаним в інтересах розвитку земсько-медичної справи...” [8, 222].

Для Півдня України також залишалося проблемним надання медичної допомоги сезонним працівникам, що прибували сюди з інших губерній у досить значній кількості на сільськогосподарські роботи. Херсонська губерньська земська управа ще в 1892 р. клопотала перед Міністерством внутрішніх справ, „щоб робітникам 11 губерній, які дають найбільшу кількість робочих для ... губернії, при видачі паспортів було повідомлено, що вони можуть розраховувати при захворюваннях на безкоштовну медичну допомогу” [10, 34]. С. М. Ігумнов стосовно введення лікарняного збору стверджував: „З прийшлих робітників, які приходять без гроша в пошуках роботи, і які знаходяться у край бідному стані брати платню це і несправедливо, і небезпечно в санітарному відношенні, і йде всупереч прагненням земств Херсонської губернії, що до цього часу намагались, навпаки, полегшити тяжке становище прийшого робочого люду, поліпшити його санітарний стан і через це – і всього населення” [8, 222].

Таким чином, завдяки активній громадській позиції лікарів і прогресивної частини земських діячів, а також тому, що введення медичного збору чи податку вимагало законодавчого встановлення, особистий лікарняний збір як з корінних селян, так і з прийшлих робітників не був запроваджений. Коштів для земської медицини постійно суттєво не вистачало, але один з основних принципів цієї громадської системи охорони здоров'я – безкоштовність, не був порушений.

1. Касторский Ф.Л. К вопросу о бесплатной врачебной помощи в земских амбулаториях // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне. (10–18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Выпуск II. – Херсон, 1897. – С.90–127.
2. Земско-медицинские вопросы в XXXII очередной сессии (1896 года) Елисаветградского земского собрания // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1896. – №15. – С.573–620.
3. Василевский В.П. О Пироговском съезде в Киеве 21–28 апреля 1896 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1896. – №14. – С.532 – 537.
4. Хиженяков В.В. Мнения съездов врачей о взимании платы с амбулаторных больных // Сборник Херсонского земства. – 1897. – №15. – С. 237–244.

5. Доклад по разработке материалов Елисаветградской земской управы по вопросу о бесплатности и платности в земских амбулаториях съезду врачей Елисаветградского уезда // Сборник Херсонского земства. – 1897. – №15. – С. 221–236.
6. Съезд земских врачей Елисаветградского уезда // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1896. – №7. – С. 231 – 240.
7. Съезд врачей Елисаветградского уезда, 5–9 апреля 1899 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1899. – №9. – С. 367 – 402.
8. Игумнов С.Н. Несколько замечаний о личном лечебном налоге // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1900. – №5–6. – С. 221 – 224.
9. Земско-медицинские вопросы в Елисаветградском земском собрании XXXIV очередной сессии, 10–18 мая 1898 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1898. – №9. – С. 312 – 314.
10. От Херсонской губернской земской управы // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1892. – №3. – С. 34 – 35.

В.А. Іващенко

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (КВІТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

Сучасний період державного будівництва України потребує звернення до практики і досвіду попередніх років. У цьому контексті важливим є залучення знань із історії податкової політики Гетьманату П. Скоропадського, для уникнення схожих помилок під час оптимізації податкової системи сучасної України. Окремі українські та зарубіжні історики у колі своїх наукових пошуків вивчали досліджувану нами тематику [1; 2]. Однак спеціальної студії, присвяченої податковій політиці Гетьманату в аграрному секторі економіки у квітні – листопаді 1918 р., поки що немає, чим і зумовлено актуальність обраної для статті теми. Автор статті ставить за мету розкрити податкову політику Гетьманату в українському селі у квітні – листопаді 1918 р. Об'єктом вивчення є економічне становище селянства, предметом – податкова політика уряду на селі.

Прорахунки Центральної Ради у внутрішньоекономічній політиці, нездатність виконати умови економічного договору з країнами Четвертного союзу вплинули на активізацію опозиційних сил. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів, за лояльного ставлення австро-німецької військової адміністрації, П. Скоропадського було проголошено Гетьманом всієї України [1, 28]. Після приходу до влади перед Гетьманом постали такі нагальні завдання, як налагодження народного господарства та відродження фінансової сфери держави. Гетьману у спадок від попереднього уряду лишилася стара податкова система, яка реформувалася лише поверхнево, тому основними проблемами, які сплачували селяни, лишилися державний поземельний податок та земські земельні збори [2, 107].

За даними Департаменту простих податків, державного поземельного податку за 1917р. було зібрано 4 746 000 крб. при загальному окладі, встановленому 24 грудня 1914 р., 8 834 000 крб. Після підвищення в 3 рази окладів державного поземельного податку, згідно з законом від 30

вересня 1918 р., Департамент простих податків до 1 грудня 1918 р. очікував на 28 909 308 крб. Однак за 9 місяців 1918 р. до Державної скарбниці надійшло лише 4 742 000 крб. Найбільше надходження коштів очікувалося на кінець року. Хоча загального податку планувалося зібрати більше 28 млн., влада дивилася на стан сплати податків реалістично, очікуючи зібрати 15 млн. крб. Разом це дало б той же відсоток окладу на 1917 р. [3, 73].

Також уряд розраховував одержати майже 400 000 крб. від викупних платежів за землю. Однак станом на вересень 1918 р. було одержано лише 321 687 крб. Ще одним джерелом став збір із паспортних книжок. Уряд розраховував на суму у 500 000 крб., тому збір з паспортної книжки був підвищений у 20 разів. Встановлювалася оплата 50 крб. за паспортний бланк, що раніше був безкоштовним [3, 76]. Однак такі оптимістичні прогнози уряду на практиці були зіпсовані реаліями революційного часу.

Механізм визначення ставок податку та його збору регулювався „Уставом про прямі податки”. За одиницю оподаткування державним поземельним податком були селянські надільні та общинні землі. Загальна губернська сума податку затверджувалася Міністром фінансів. Механізм її нарахування був таким: загальна площа десятин землі, що підлягали оподаткуванню, множилася на середню по губернії ставку податку з десятини землі, затверджену законодавчо. Сума податку, призначена Міністром фінансів, розподілялася між повітами губернськими земськими зборами, відповідно кількості, цінності чи прибутковості земель кожного повіту. Сума податків, призначена губернськими земськими зборами на повіт, розкладалася між селянськими общинами чи окремими землевласниками повітовими земськими управами [4, 2].

Земські податки селяни сплачували на підставі „Уставу про земські повинності”. Згідно зі ст. 103, 104 Статуту, підґрунтям для стягнення податків були податкові листи. Після вручення податкових листів платникам податки стягувалися за ставками 1918 р. Також в окладні листи про стягнення податків вносилися і збори з надільних земель селянських громад. Земські управи доставляли скарбникам не пізніше 15 січня повідомлення про суми оплати з земель кожної селянської громади чи села. У разі затримки з доставкою до згаданого терміну повідомлення, з новими сумами оплати в окладні листи скарбниці включалися сума земських податків за ставками попереднього року. Коли нові ставки затверджувалися у підвищеному проти попереднього обсязі, то стягнення лишку відстрочувалося до наступного року. В іншому разі отримані по податкових листах суми, більші затвердженого податку на поточний рік, зараховували у наступному платежі [5, 138 – 138 зв.].

Податкове законодавство порушувалося повинністю, особливо важка була ситуація зі збором земських податків. До Міністерства фінансів звідусіль надходили скарги про самовільне і досить значне підвищення земських податків. Місцеві управи, користуючись складною політичною ситуацією, часто порушували основні принципи оподаткування, не враховували інтереси зuboжілого населення. Навіть Департамент місцевого самоврядування при Міністерстві внутрішніх справ

звертався до губернських старост із закликом втрутитися у ситуацію та скасувати незаконні підвищення. Для регулювання ситуації із самовільно встановленими земськими податками уряд припинив стягнення земських податків за завищеними ставками та 30 серпня 1918 р. видав закон про „Перегляд земських сміт”. До перегляду земських кошторисів платники податків земські податки за перше півріччя 1918 р. вносили у розмірі ставок повного річного оподаткування 1917 р. Уряд вимагав від місцевої адміністрації примусити населення сплатити величезну несплату, яка рахувалася за попередні роки і за 1918 р. [5, 157].

Для визначення розміру окладів земельних податків податковими органами збиралися дані про вартість земель та вищу оцінку 1 дес. землі. Так, за повідомленням Харківської земської управи, вища оцінка 1 дес. землі у повіті становила 75 крб. [5, 200]. Подібна робота зі збору даних про якість, кількість та ціну землі велася по всій території Української Держави. Для цього Департамент простих податків відряджав до окремих регіонів спеціальних осіб для збору більш докладних відомостей про землю [6, 1]. Це свідчило про важливість зібраних даних для оптимізації роботи та реформування податкової системи.

На виплату податків селянські громади намагалися віднайти кошти з будь-яких наявних джерел прибутків. Так, у зверненні до Міністра фінансів від 30 серпня 1918 р. Залізнянська сільська управа Бахмутського повіту прохала дозволу обернути 45 583 крб. 34 коп. громадського капіталу, який виник унаслідок здачі в оренду земель для розробки корисних копалин, на виплату державних і земських податків. За даними управи, капітал становив 133 250 крб. відсотковими паперами і 7539 крб. 60 коп. готівкою та перебував у депозиті Бахмутського повітового з'їзду [7, 1].

Часто виплату податків населенням затримував брак квитанцій окладних листів у місцевих фінансових палат. Деякі фінансові палати, у яких існував запас із попередніх років, змушені були ділитися ними. Зокрема, Департамент простих податків звернувся до Київської фінансової палати з проханням надіслати до Вінницької скарбниці квитанції по земельному податку у кількості 20 000 екземплярів [8, 5].

Складнощі з розсилкою окладних листів не дозволяли вчасно збирати податки. Перебої в транспорті та несвоечасність у розсилці були основними проблемами, що робили збір податків неможливим, а населенню починала нараховуватися пеня. Листи надсилалися залізницею, однак залізниці були зіпсовані більшовиками і пакунки з окремими окладними листами почали прийматися для перевезення лише у кінці травня. Через таку затримку міліція не могла роздати листи до 15 липня – терміну, з якого починає нараховуватися пеня за несвоечасне внесення до скарбниці першої половини окладу державного поземельного податку. Згідно з артикулами 25 – 32 т. V „Статуту простих податків”, несплата до 30 червня першої половини суми окладу вважалася як недоплата з нарахуванням 1 % пені після 15 числа кожного місяця, починаючи від липня. У 1918 р. селяни і землевласники не змогли виплатити податки через відсутність окладних листів. Вказуючи на це, Полтавська фінансова палата

прохала скасувати нарахування пені за невчасний внесок податків до скарбу, оскільки це було не з вини платника [9, 1].

Також на заваді вчасній виплаті земельних податків був катастрофічний стан деяких як селянських, так і поміщицьких господарств. Зруйновані соціалістичними експериментами Центральної Ради та розграбовані селянами, приватновласницькі господарства не могли через свою фінансову скруту вчасно сплатити податки. Тому інколи навіть фінансові палати, розуміючи реальний стан справ, просили департамент відстрочити виплату податків. Наприклад, Херсонська фінансова палата передала в Департамент простих податків прохання від Єлизаветградського союзу Олександрійського повіту про звільнення від виплати недоплат державних поземельних податків за 1917 р. і про відстрочку податкових платежів 1918 р., але тим землевласникам, майно яких було повністю або частково знищене. На підтвердження цього фінансовій палаті були надані спеціальні відомості [10, 9 – 9 зв.].

Окремим питанням стояло перед Департаментом простих податків та фінансовими палатами стягнення продовольчих боргів. Так, 23 серпня 1918 р. Херсонська фінансова палата звернулася в Департамент простих податків із проханням зробити розпорядження про стягнення з сільського населення боргів із продовольчих капіталів і про зачинення скарбниці коштів, які надходять на погашення продовольчих боргів общинними і приватними капіталами. 2 липня 1918 р. фінансова палата повідомила губернську управу про те, щоб попереднє стягнення продовольчих боргів було погоджено з податковими інспекторами.

Стягнення продовольчих боргів із селян, що не платили земельних окладних зборів, регулювалося ст. 3, 4 тих же „Правил”. Однак після надання висновку з цього питання земською управою. Зокрема, після наради представників губернської та земських управ Херсонської губернії, у селянських господарств з урожайністю зернових від 25 до 30 пуд. з 1 дес. стягувалося на погашення продовольчих боргів від 50 до 100 % річного окладу державних і поземельних зборів. У населених пунктах Херсонського і Одеського повітів, де урожайність була нижчою 15 – 20 пудів, стягнення продовольчих зборів не проводилося. Встановлювати норми продовольчих стягнень нижчих за 25 % окладу казенних і земських зборів або скасувати їх, згідно зі ст. 8 „Правил”, було у компетенції Міністра внутрішніх справ за погодженням з Міністром фінансів [11, 3 – 4 зв.].

В окремих випадках Міністерство фінансів дозволяло скасовувати деякі продовольчі борги. Зазвичай, підставою для цього ставала безнадійність їх стягнення. Ця неможливість виникала унаслідок від’їзду мешканців в інші регіони Української Держави або з їх смертю [11, 12]. Суми цих боргів були невеликими – в середньому від 3-х до 10-ти крб. з особи. Однак у масштабах повітів та губерній ця сума була досить значна. Зокрема, в Балтському повіті сума боргу становила 737 крб. 7 коп. [11, 13 – 16], а загальний борг тільки Вознесенської волості Олександрійського повіту Катеринославської губернії складав 520 пуд. жита та 21 пуд. ячменю, що дорівнювало за тодішніми цінами 793 крб. 65 коп. [11, 18 зв.]. Отже, в масштабах Української Держави,

скасовуючи деякі продовольчі борги, уряд втрачав досить значні суми.

Крім традиційних податків з селян стягувався особливий збір за худобу, що продавалася на ринках. Селяни з 1 бика сплачували 1 крб., з корови – 50 коп., 20 коп. – з телиці, 10 коп. – з теляти, 10 коп. – з вівці і кози, 20 коп. – з свині. Окремо з селян стягувався спеціальний збір за зупинку на вулицях і площах міста возів з привезеними продуктами для продажу. Сума збору становила 1 крб. з воза. Розміри визначалися органами місцевого самоврядування [5, 40 зв.].

Таким чином, за перебування Гетьмана П. Скоропадського податкова система істотних змін не зазнала. В основі було залишено законодавство, що діяло за часів Російської Імперії. Серед основних платежів, які сплачувалися селянами, залишилися державний земельний податок та земські земельні збори, ставки яких істотно зросли. Внутрішньоекономічні негаразди заважали ефективному збору податків, однак уряду Гетьмана вдалося врегулювати складну ситуацію в податковій сфері та налагодити надходження коштів до державної скарбниці.

1. Дорошенко Д. *Історія України. 1917 – 1923 рр.: В 2 т. – Т. 1. – К., 2002.*
2. Гай-Нижник П.П. *Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) – К., 2004.*
3. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2199. – Оп. 1 – Спр. 118.*
4. *Устав о прямых налогах/ Свод Уставов Российской Империи в XVI т. / Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1916.*
5. *ЦДАВОВУ. – Ф.1325. – Оп. 1. – Спр. 295.*
6. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 5. – Спр. 22.*
7. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 5. – Спр. 58.*
8. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 1. – Спр. 186.*
9. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 5. – Спр. 63.*
10. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 5. – Спр. 70.*
11. *ЦДАВОВУ. – Ф.2199. – Оп. 6. – Спр. 21.*

Л. Д. Калиняк

СТРОННІЦТВО ЛЮДОВЕ – ОРГАНІЗАТОР СЕЛЯНСЬКОГО СТРАЙКУ 1937 РОКУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Стронніцтво людове (далі – СЛ), як провідна політична організація польського селянства Другої Речі Посполитої, послідовно обстоювало інтереси орієнтованої на неї частини населення. На середину 1930-х рр., поруч з економічними проблемами, що постали перед селянами у зв’язку з кризою 1929 р., виступили проблеми політичного характеру, спровоковані курсом режиму „санації”. Конституція Польщі 1935 р. та новий виборчий закон, прийнятий того ж року, суттєво обмежили доступ селянства до важелів державного управління. Негативне значення мало також створення провладної політичної організації – Табору національного єднання (далі – ТНС). Розроблена його керівництвом декларація проголошувала понадсоціальне значення держави, обстоюючи втручання влади у справи особи і колективу. Нею також передбачалося запровадження невідгідного сільськогосподарським виробникам

принципу неподільності селянських господарств. В існуючих реаліях керівництво СЛ вдалося до радикального засобу захисту інтересів селянства – страйку.

Участь СЛ у селянському страйковому русі досліджувалася представниками як вітчизняної, так і польської історіографії. Організаційну роль партії у страйковій акції 1937 р. розкрито у працях Ю. Гуйського [1], Ю. Ковалія [2], І. Васюти [3]. Короткий аналіз ставлення провідних українських політичних партій до селянського страйку подано у монографії В. Матушевської [4]. Разом з тим, поза увагою дослідників залишаються низка локальних особливостей страйкової боротьби, характерних для специфічних умов Західної України. Тому метою пропонованої статті є спроба аналізу ролі західноукраїнських регіональних осередків СЛ в організації та проведенні селянського страйку 1937 р.

Рішення щодо проведення селянського страйку було прийнято на Надзвичайному Конгресі СЛ 17 січня 1937 р. у Варшаві. Термін проведення страйку в перспективі мав визначити Головний Виконавчий Комітет партії. Підготовкою страйкової акції на території Західної України займалася Окружна управа СЛ, створена спеціально для Малопольщі (у міжвоєнний період офіційна назва Галичини – Л. К.) та Сілезії, а також львівський Секретаріат партії, юрисдикція якого поширювалася на територію Станіславівського, Тернопільського та східних повітів Львівського воєводств.

Своєрідною перевіркою готовності СЛ до страйкової боротьби стала організація 16–17 травня 1937 р. „Обходів Свята людowego” – масових маніфестаційних заходів селянства з нагоди релігійного свята Трійці. У Західній Україні маніфестації з цього приводу відбулися у Львівському, Рудківському, Бучацькому, Калуському, Мостиському, Самбірському та Бродівському повітах. В ухвалах, прийнятих під час їхнього проведення, містилися вимоги ліквідації ТНС, а також проголошення страйку відповідно до рішення Надзвичайного конгресу СЛ [1, 67]. В таких умовах керівництво партії не могло більше зволікати із страйком. Його було заплановано розпочати 15 серпня 1937 р. у день „Обходів Чину хлопського” – масових маніфестаційних заходів селянства з нагоди перемоги над більшовицькими військами у 1920 р.

Протягом літа 1937 р. у Західній Україні активістами СЛ велася посилена передстрайкова агітація. Її проведення ускладнювалося протидією органів державної безпеки, які докладали максимум зусиль, щоби унеможливити будь-яку пропаганду запланованої акції. Під жорстким контролем цензури перебувала селянська преса. З підготовлених до друку матеріалів вилучалася уся інформація, пов'язана із страйком. Значні проблеми існували також із нелегальними друкованими матеріалами, зокрема з відозвами до селян, які конфісковувала поліція [1, 67].

Незважаючи на спроби влади у будь-який спосіб завадити страйку, ідея його проведення користувалася у краї щораз більшою популярністю. Незадовго до призначеної дати окружне керівництво СЛ остаточно вирішило питання щодо доцільності організації страйку у Західній Україні. Довший час у партійному середовищі домінувала думка про те, що проведення страйкової акції на територіях з більшістю непольського населення може дестабілізувати політичну ситуацію в Польщі. 10

серпня 1937 р. у Львові, за участі лідера регіональної організації Бруно Грушки, відбулася конференція голів повітових управ СЛ Станіславівського, Тернопільського та східної частини Львівського воєводств. В ході дискусії прийнято рішення, що у Західній Україні страйк має бути проголошений лише у тих повітах, де організація СЛ є достатньо сильною та існує гарантія його проведення [5, 222].

Урочистості з нагоди „Обходу Чину хлопського” відбулися у визначений термін. У Західній Україні вони пройшли у Яворівському, Бережанському, Калуському, Рогатинському, Бучацькому, Тербовлянському, Зборівському, Копичинецькому та Радохівському повітах. Під час їх проведення у більшості повітів представники СЛ оприлюднили резолюції про початок страйкової акції. Згідно з ними, впродовж 10-ти днів (з 16 по 25 серпня 1937 р.) селяни повинні були утримуватися від постачання на міські ринки сільськогосподарської продукції, а також від купівлі товарів для потреб власних господарств [6, 137]. Страйк мав виразно політичний характер, а його мета полягала у тому, щоб змусити офіційну владу прийняти до уваги вимоги СЛ щодо зміни Конституції, виборчого закону, законів про місцеве самоврядування, перегляду закордонної політики уряду і повернення громадянських прав лідерам опозиції на чолі з головою партії Віценті Вітосом [7, 1].

Доволі радикальними під час „Обходів Чину хлопського”, стосовно існуючого режиму, були висловлювання лідерів регіональних осередків СЛ. Найбільшого резонансу набула промова голови львівської міської організації партії Станіслава Табіша, який, звертаючись від імені Окружної управи СЛ до селян Бучацького повіту, акцентував увагу присутніх на потребі зміни, діючого „на шкоду народу і держави”, уряду. Водночас керівництво партії заклиало страйкуючих селян зберігати спокій і не піддаватися на провокації [6, 137].

В епіцентрі страйкового руху у Західній Україні перебували Калуський, Рогатинський, Бучацький, Чортківський, Бережанський, Підгаєцький, Копичинецький, Мостиський та Яворівський повіти. Перші дні страйку не відзначалися активними виступами селян. 16 серпня на міських ринках спостерігалася значна присутність людей, які мали намір реалізувати свою продукцію. Затримка страйку пояснювалася невирішеністю деяких організаційних питань, зокрема необхідністю створення Повітових страйкових комітетів та спеціальних загонів охорони порядку, т.зв. „Стражей пожондкових”, складених винятково з членів СЛ та Союзу Сільської Молоді Речі Посполитої „Віці” (молодіжна організація партії – Л. К.). До обов'язків останніх входило патрулювання доріг, якими до міст постачалася сільськогосподарська продукція. Прямуючих до міста селян, „Стражі пожондкові” переконували у потребі солідаризуватися з учасниками страйку, а стосовно штрейкбрехерів застосовували методи силового впливу та нищили їх товари. Тільки після того, як представники СЛ заблокували дороги, страйкова акція призвела до нестачі продовольства у повітових центрах Західної України [8, 263].

Крім блокування доріг, організація СЛ з 16 по 25 серпня 1937 р. провела ряд масових демонстрацій та мітингів. Так, 18 серпня кількатисячна демонстрація селян пройшла вулицями Калуша, 21

серпня подібну акцію було проведено у Підгайцях, а 24 серпня – у Мостиському повіті [9, 114].

Селянський страйк викликав гостру реакцію правлячого табору. З метою запобігання подальших виступів селян, вище державне керівництво прийняло рішення про силове втручання у події. До охоплених страйком повітів за короткий час було стягнуто резервні підрозділи поліції.

Спроба придушення страйку підштовхнула селян до радикальних дій. У деяких повітах дійшло до порушень громадського порядку і відвертого саботажу, внаслідок чого страйк вийшов з-під контролю СЛ [8, 265]. Спроби регіональних керівників партії скерувати його у заплановане русло зазнали невдачі. Найбільші заворушення відбулися у Яворівському, Буцацькому та Підгаєцькому повітах. Так, у с. Гнойниці Яворівського повіту в результаті сутички з поліцією загинув один селянин, кілька дістали поранення. У містечку Бариш Буцацького повіту радикально налаштовані селяни певний час тримали в облозі місцеве відділення поліції, а також перекинули поліцейський автомобіль. У Підгайцях для розгону страйкуючих селян були задіяні військові підрозділи [10, 5 зв.]. В інших повітах Західної України перебіг страйку був відносно спокійним.

Одночасно розпочалися арешти та обшуки членів регіональної організації СЛ. 23 серпня 1937 р. поліція провела обшук у приміщенні львівської повітової управи. Серед активістів місцевої повітової організації заарештовували В. Сокальського і С. Табіша [10, 5 зв.]. Близько 40 прихильників польського селянського руху були притягнуті до відповідальності у Тернопільському воєводстві [11, 2]. У Калуському, Рогатинському та Станіславському повітах заарештовано 52 учасники страйку. За даними селянської преси, у вересні 1937 р. тільки у львівських тюрмах перебувало 220 осіб, причетних до страйку [12, 3].

Репресії проти діячів СЛ не спричинили зменшення кількості членів регіональної організації. Протягом перших місяців 1938 р. більшість притягнутих до відповідальності організаторів страйку вийшла на волю. 27 – 28 лютого 1937 р. у Кракові відбувся черговий Конгрес СЛ. У прийнятті на ньому резолюції відзначалося, що ігнорування вимог опозиції спонукає селян до подальшої страйкової боротьби. Одразу після закінчення Конгресу його делегати розпочали передстрайкову агітацію у Західній Україні. Серед селян побувала думка, що повторне проголошення страйку відбудеться під час проведення урочистостей з нагоди річниці битви під Рацлавіце, призначених керівництвом СЛ на середину квітня 1938 р. [13, 19].

Підготовка до проведення страйкової акції була пов'язана з посиленням організаційної діяльності СЛ. Так, на початку березня 1938 р. Тимчасовий організаційний комітет СЛ було створено у Стрийському повіті. Окрім цього, при місцевих осередках партії створювалися жіночі секції. Активну діяльність проводила сільська молодь [13, 19].

Можливість повторення серпневих подій серйозно непокоїла вище державне керівництво. Для запобігання страйку в середині квітня 1937 р. уряд вдався до проведення на території Західної України військових маневрів. Щоб не нагнітати і без того напружену ситуацію, львівський Секретаріат СЛ

наказав місцевим осередкам партії припинити підготовку до акції [14, 11].

Проголошення страйку почергово відкладалося спочатку на травень, а пізніше на осінь 1938 р., але ідея його проведення так і не була реалізована [15, 98]. Однією з причин відмови від страйкової боротьби стало зближення вищого керівництва СЛ з представниками правлячого табору. У травні 1938 р. відбулася зустріч чільних діячів партії з президентом Польщі Ігнаці Мосціцьким. На ній президент запевнив присутніх у неминучості зміни виборчого закону та амністії для учасників серпневого страйку. Окрім внутрішньополітичних обставин, важливу роль у скасуванні страйку відіграли зовнішньополітичні події, зокрема криза у відносинах між Німеччиною та Чехословаччиною, яка становила безпосередню загрозу інтересам Польщі. Рішення щодо утримання від радикальних дій проти правлячого режиму дещо ускладнили відносини між керівництвом СЛ і нижчими партійними структурами. Однак до серйозних розбіжностей не дійшло.

Серпневі події 1937 р. показали небажання режиму санації йти на будь-які поступки опозиції. Страйк зазнав невдачі, оскільки після його закінчення не було виконано жодної вимоги селянства. З іншого боку, ця акція зумовила зміцнення авторитету СЛ у регіоні. Подальший розвиток подій навколо Чехословаччини остаточно загамував радикальні настрої у польському селянському русі. Протягом 1939 р. зовнішньополітична тематика вийшла на перше місце у діяльності регіональних осередків СЛ.

1. Gojski J. *Strajki chlopski*. – Warszawa, 1948.
2. Kowal J. *Dzialalnosc Stronnictwa Ludowego w latach 1936 – 1937 // W dwudziestolecie wielkiego strajku chlopskiego / Pod. red. J. Kowala*. – Warszawa, 1957.
3. Васьута І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918 – 1939). – Львів, 1978.
4. Matuszewska W. *Uzrodek strajku chlopskiego w 1937 r.* – Warszawa, 1962.
5. Moskal J. *Strajk w powiecie Kaluskim // W dwudziestolecie wielkiego strajku chlopskiego / Pod. red. J. Kowala*. – Warszawa, 1957.
6. *Materiały źródłowe do historii Polskiego ruchu ludowego / Opr. J. Borkowski i J. Kowal*. – Warszawa, 1966. – Т. 3.
7. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 205, – Он.1, – Спр.1071.
8. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Urząd wojewodzki we Lwowie*. – Sygn. 974/24.
9. *Strajk chlopski w 1937 roku: Dokumenty archiwalne / Opr. W. Matuszewska i S. Lebland*. – Warszawa, 1960. – Т. 2.
10. ЦДІАУЛ. – Ф. 205, – Он.1, – Спр.1072.
11. *Aresztowania wśród ludowców w Przemyślu, Jarosławiu i Buczaczu // Diast*. – Krakow. – 1937. – 19 wrzesnia.
12. *Aresztowanie prezesa Gruszki // Diast*. – Krakow. – 1937. – 19 wrzesnia.
13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1, – Он. 51, – Спр. 1291.
14. ДАЛО. – Ф. 1, – Он. 51, – Спр. 1293.
15. Gmitruk J. *Ruch ludowy w Polsce: Zarys dziejow*. – Warszawa, 2003.

С.В. Корновенко

**„ДЕКЛАРАЦІЯ ГЕНЕРАЛА ДЕНІКІНА
З ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ”:
ЇЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РЕЗОНАНС**

Серед цілого ряду факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Селяни країн Центральної та Південно-Східної Європи були незадоволені своїм матеріальним, соціально-економічним становищем, яке, крім іншого, значно погіршилося за роки Першої світової війни. Як засвідчував досвід, стан сільського господарства цих країн вимагав від їхніх урядів запровадження дійової аграрної політики, здатної вирішити той вузол соціально-економічних, суспільно-політичних протиріч, що мав місце. Саме тому всі без винятку учасники революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Росії, зокрема на Півдні Росії, магістральним напрямом внутрішньої політики вважали аграрний. Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії був Білий рух Півдня Росії. Крім програми „contra” лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму „pro”. Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду.

Аналіз стану наукового вивчення аграрної політики урядів А. Денікіна та П. Врангеля дозволяє стверджувати, що, незважаючи на серйозні наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних істориків, не всі аспекти цієї багатогранної теми висвітлено повно та рівномірно [1]. Так, перспективним, на нашу думку, є вивчення змісту „Декларації генерала Денікіна з земельного питання” та ставлення до неї громадсько-політичних діячів, селянства. Автор статті ставить за мету дослідити основні положення „Декларації генерала Денікіна з земельного питання”, її суспільно-політичний резонанс. Об’єкт вивчення – програмні положення лідерів Білого руху Півдня Росії з вирішення аграрного питання навесні 1919 р., предмет – зміст „Декларації генерала Денікіна з земельного питання”, ставлення до неї громадсько-політичних діячів, селянства територій, що перебували під владою Збройних Сил Півдня Росії.

Особиста позиція Головнокомандувача стосовно „начал”, на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в „Декларації генерала Денікіна з земельного питання” (далі – „Декларація...”). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проекту „Декларації...” дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно над ним „попрацював”, внісши суттєві корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – „державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства” [2, 1]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за

доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що „життя не чекає”, а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно [2, 1].

Для цього „Декларацією...” передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, однак обов’язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств і т. ін.; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентарю тощо [2, 1 – 1зв.].

Насамкінець у „Декларації...” зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшення переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов’язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі [2, 1зв.].

У неопублікованому варіанті „Декларації...” містився ще шостий пункт, внесений в якості пропозиції О. Кривошеїним. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: „Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких народних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес” [2, 3].

Як видно з опублікованого тексту „Декларації...”, А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз „Декларації...” дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття „Декларації...” переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростої внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як

соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом „Декларації...”, аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насіннєвими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у „Декларації...”, була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у роки революції та громадянської війни під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за роки революції та громадянської війни серед селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, селянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49% [3, 503].

Ураховуючи вищенаписане, складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст „Декларації...” не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для „епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди” [4, 368]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ з аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували „сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання”. Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити „дух часу”. З іншого боку, не потрібно гіперболізувати

значення для селян радянського „Декрету про землю”, як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши цим самим ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у „Декларації...” не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про „законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю” [2, 1]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документа, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, „своєрідним символом віри”, „джерелом законної влади” [5, 284]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти „Декларації...”, окремі з її положень були суперечливими або не до кінця „виписаними”. Так, погоджуючись із В. Цветковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі [6, 68]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання „добровільної угоди” про продаж землі, не роз'яснювалися критерії визначення „справедливої ціни”, за якою селяни мали викуповувати землю тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлюється характером документа – „Декларація...”.

„Декларація...”, як і взагалі напрацювання засад аграрних нововведень, широко обговорювалася різними громадськими, політичними діями та організаціями. Предметом дискусії був не лише зміст документа, а й доцільність/недоцільність його опублікування, можливі суспільно-політичні наслідки. Єдності думок з приводу „Декларації...” не було.

Погляди Головнокомандувача ЗСПР на принципи вирішення аграрного питання, відображені у „Декларації”, схвалив Верховний Головнокомандувач – адмірал О. Колчак (зверхність якого визнав А. Денікін). Свою позицію він висловив у телеграмі на ім'я А. Денікіна. У ній, зокрема, йшлося про те, що на селі варто проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин між владою та селянством. Під цим адмірал мав на увазі такі заходи з боку уряду при ставці Головнокомандувача ЗСПР, які б не давали підстав говорити про відновлення білими поміщицького землеволодіння: по-перше, закріплення в приватну власність за селянами землі у розмірах, визначених із урахуванням регіональних особливостей; по-друге, ліквідація селянського малоземелля. „Росія буде

квітучою і сильною, – писав О. Колчак, – коли багатомільйонне селянство буде удосталь забезпечене землею” [7]. Аналогічне він заявив і у розмові з кореспондентом „Зари России” [8].

Обговорення змісту „Декларації...” та окреслення можливих шляхів проведення аграрної реформи стало об’єктом уваги членів Київського товариства сільського господарства. Під час одного з його засідань промовці – Б. Панченко, О. Ярошевич, К. Воблий – схвалили ідею наділення селян землею за викуп за рахунок відчуження частини казенного і поміщицького землеволодіння. У своїх виступах доповідачі звернулися до аналізу таких питань, як вартість, за якою повинна продаватися земля, доцільність збереження поміщицького землеволодіння у дореволюційних межах тощо. Зокрема, О. Ярошевич обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією перетворено на „пустелю”, тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави. К. Воблий аргументовано переконав аудиторію у тому, що вартість десятини землі, яка продаватиметься, не повинна перевищувати 6-7 тис. руб. Ця ціна, на його думку, була цілком справедливою з огляду на курс рубля на світовому ринку та купівельну спроможність селян, які пропонували за десятину до 15 тис. руб. [9]

Неоднозначно до основних положень „Декларації...” поставилися великі землевласники. Одні з них, захищаючи „дворянські гнізда”, різко негативно розкритикували зміст документа. Вони заснували власну організацію, яка мала „виробити практичні рекомендації щодо відновлення сільського господарства”. Їхня позиція стосовно терміновості та механізмів проведення аграрної реформи урядом А. Денікіна у чомусь схожа з кадетською – не поспішати [10]. Найбільшу стурбованість у них викликав принцип відчуження землі. Крім цієї, інших засад, проголошених у „Декларації...”, вони не помічали. Ми вважаємо, що насправді частина консервативно налаштованих великих землевласників демонструвала стану близорукості, нерозуміння сутності революційних подій, що розгорталася.

Їхню позицію підтримували Союз Відродження Росії та М. Родзянко (Голова Четвертої Державної Думи), які доводили, що А. Денікін занадто поспішає, оскільки вирішувати земельне питання мають право лише Всеросійські Установчі Збори. Так, у листі на ім’я Головнокомандувача М. Родзянко виклав міркування, в яких „застеріг Головнокомандувача від ризикованого кроку” – видання земельного закону одноосібною владою А. Денікіна. Він керувався тим, що, по-перше, територія, підконтрольна Добровольчій Армії, незначна, щоб видавати загальне земельне законодавство для всього „Государства Российского”, а частково, на його переконання, аграрне питання вирішувати неможливо; по-друге, він ставив під сумнів компетентність та легітимність Особливої наради у справі вирішення „найважливішого права кожного громадянина Російської держави – права власності”; по-третє, аграрні інновації викличуть фінансові труднощі, негативно позначатися на іміджі Білого руху Півдня Росії серед союзницьких країн Європи [11, 21 – 21зв.].

Водночас ні М. Родзянко, ні Союз Відродження Росії, ні консервативно налаштовані великі землевласники не давали відповіді на запитання: як далі боротися проти більшовиків, без устаткованого

тилу, залишаючи невирішеним таке актуальне для селян аграрне питання, без широкої соціальної бази та підтримки у населення.

Інші, наприклад, великі землевласники Харківщини, на своєму з’їзді під головуванням В. Любицького схвалили „Декларацію...”. Була прийнята резолюція з’їзду, в якій безпосередньо йшлося про те, що вони „готові пожертвувати своєю власністю, оскільки, доки селянська маса не буде задоволена землею, доти не буде спокою на Русі”. Харківські поміщики виявили достатньо високий рівень самосвідомості, вважаючи, що потрібно якомога швидше реалізувати відображені в „Декларації...” положення. Промовець Волковинський навіть запропонував гасло: „Селяни повинні отримати землю, а ми будувати Росію!” [12].

З погромною критикою „Декларації...” виступили більшовики. Її зміст підпорядковувався тезі про те, що білогвардійці – класові вороги, які прагнуть відновити царські порядки [13, 78]. Автори таких матеріалів розраховували насамперед на „свіжість” історичної пам’яті у населення про часи перебування під владою імперії Романових, а тому, враховуючи особливості людської психіки, довше пам’ятати негаразди, саме на цьому і зосереджували увагу читачів. Вони акцентували на тому, що царський генерал А. Денікін прийшов грабувати селян [14, 15], що він представляє інтереси лише поміщиків [15, 223], у селян будуть відбирати землі й повертати поміщикам [16, 8], білогвардійці запроваджуватимуть на селі жандармські порядки, що панували за царя [17, 40], відновлять панщину [18, 1] тощо.

Такі міркування носили агітаційний характер. Вони засвідчували, що у разі реалізації положень „Декларації...”, радянська влада втратить підтримку серед селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Для більшовиків це було рівнозначно політичній та економічній загибелі. По-перше, не справджувалися плани щодо союзу робітничого класу та селянства у побудові світового майбутнього – комунізму. По-друге, промислові центри Росії – соціальна опора радянської влади – залишалися без вугілля Донбасу, хліба селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній. Тому розгортання контрагітації з боку більшовиків стосовно намірів А. Денікіна, відображених у „Декларації...”, зайвий раз доводили конструктивність та своєчасність міркувань лідерів Білого руху Півдня Росії щодо засад вирішення аграрного питання.

Запропоновані у „Декларації...” інновації викликали і міжнародний резонанс, зокрема зацікавленість Франції. За згодою Головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І. Дуссаном. Під час зустрічей у Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанти її члени з’ясували основні положення аграрної реформи. Наприклад, делегати акцентували увагу на тому, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння і зміцнення індивідуальних селянських господарств, відповідає аналогічним тенденціям у Франції, Румунії, Чехословаччині, інших європейських країн [19]. Так, на зміст „Декларації” був схожий земельний закон, схвалений 16 червня 1919 р. польським сеймом.

1 статтею цього документа проголошувалося, що земельний устрій держави мав ґрунтуватися на міцних селянських господарствах. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій землі: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському Банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Першої світової – С. Корновенко); 6) що будуть викуповуватися урядом Польщі. Відповідно до змісту реформи, не передбачалося, що уряд купуватиме землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велося [20].

Однак найцікавішим є те, як до „Декларації...” поставилися власне ті, кому вона адресувалася – селяни. Опрацьований нами різноплановий джерельний матеріал дозволяє з упевненістю констатувати, що серед селянства не було такого розходження у позиціях, як у політичних та громадських діячів. Агентура білих, повідомляючи про настрої селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, доповідала: „Ось нехай іде той Оніка (Денікін – С. Корновенко) та дає нам землю. Не даром, ми гроші заплатимо, як скажуть. Гроші є... Тільки, щоб земля назавжди була нашою... А то, що це таке, сьогодні по ліворучці дають, а завтра по контрліворучці отбирають. Коли дає Оніка землю так, як ми хочимо, то нехай робить, що хоче...” [21, 221]. Селянство Харківської та Полтавської губерній схвалило пропозиції А. Денікіна, відображені у „Декларації...”, висловилося за найшвидшу їхню реалізацію на практиці [22, 179, 192]. Селяни Київського повіту Київської губернії під час того, як їм роздавали віддруковані примірники „Декларації...”, заявляли: „От кого це? Як от Денікіна, то давайте, а як от кого другого, то не треба” [23, 80]. Подібною була ситуація в Одеській губернії [24, 233]. Своєрідним винятком, який лише підтверджує правило, була думка селян Луганщини. Вони, вслід за консервативно налаштованими політичними колами, вважали вирішення аграрного питання передчасним. На їхнє переконання, вирішити таке важливе питання мають тільки „Народні Збори” [25, 85].

У такому контексті, ще й з урахуванням широкомасштабних селянських збройних антибільшовицьких виступів, що мали місце у той час, сумнівною є теза Г. Селіна про те, що „переважна частина селян Криму, глибоко проникнута ідеями більшовизму”, не сприйняла ідей А. Денікіна, відображених у „Декларації...” [26, 8]. Архаїстично звучить і судження В. Шапорди з приводу того, що „представники бідного селянства з самого початку вороже ставились до нового режиму і не очікували від нової влади нічого доброго” [27, 135].

Отже, зміст документа засвідчує його реалістичність, адекватність поглядам більшості селянства. Відображення у його змісті інтересів і великих землевласників, і дрібних та середніх дозволяє трактувати „Декларацію...” як акт соціального компромісу. Положення документа

узгоджувалися з тогочасним європейським досвідом вирішення аграрного питання. Суспільно-політичний резонанс від „Декларації...” підтверджує те, що аграрне питання було надзвичайно актуальним, поява цього документа – своєчасна, лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, були налаштовані на радикальне вирішення аграрної проблеми ліберальними шляхами.

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси., 2008.
2. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР.5827.– Оп.1. – Спр. 107.
3. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
4. Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): дис.... док. ист. наук / Г. Ипполитов. – М., 2000.
5. Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. – Ярославль, 1995.
6. Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук / В. Цветков. – М., 1996.
7. Раскрытые карты // Вечерние огни. – № 13. – 1919.
8. Чирский. Земля и воля / Чирский // Заря России. – № 2. – 1919.
9. И. О. Земля народу / И. О. // Вечерние Огни. – № 36. – 1919.
10. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непростых партий в России / Е. Иллерицкая. – М., 1981.
11. ДАРФ. – ФР. 5827. – Оп. 1. – Спр. 105.
12. Землевладельцы и новый земельный закон // Голос Юга. – 15. 08. 1919.
13. Державний архів Харківської області. – ФР. 1672. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 340.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 323..
16. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 308.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 348.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 346.
19. Франция и аграрный вопрос в России // Вечерние Огни. – № 41. – 1919.
20. Польский земельный вопрос // Киевский день. – № 2. – 1920.
21. ДАРФ. – ФР. 446. – Оп. 2. – Спр. 45.
22. ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 57.
23. Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – ФР. 39668. – Оп. 1. – Спр. 15.
24. РДВА. – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 154.
25. ДАРФ. – ФР. 440. – Оп. 1. – Спр. 34.
26. Державний архів у м. Севастополі. – ФР. 532. – Оп. 1. – Спр. 19.
27. Шапорда В. Антиденікінський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. Шапорда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – т. 37. – вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв, 2005.

В.М. Мойсієнко

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО
СЕРВІТУТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)**

У процесі проведення земельної реформи в Україні нарізла необхідність забезпечення ефективного використання земельного фонду. Паювання земель, приватизація, можливість викупу землі, інтенсифікація використання земель у населених пунктах та загальна просторова обмеженість земельного ресурсу формують ситуацію, за якої земельний фонд подібноється на невеликі земельні ділянки. Вони не завжди межують з водними об'єктами, комунікаціями, шляхами сполучення та іншими благами і вигодами, необхідними власникам та користувачам цих ділянок для використання господарського потенціалу останніх повною мірою. Окрім цього, інтереси землевласників та землекористувачів часто є протилежними за змістом, що також потребує врегулювання. Забезпечення землевласників та землекористувачів кожної земельної ділянки можливістю доступу до вищевказаних благ і вигод можливе, зокрема, завдяки встановленню земельних сервітутів.

Юридична природа земельного сервітуту ще й досі залишається поза увагою науковців, свідченням чому є факт неузгодженої регламентації земельних сервітутних відносин нормами різних галузей права. Ситуація ускладнюється відсутністю належного теоретичного обґрунтування мети, призначення, місця сервітутного права в системі інших прав на землю: маємо як відсутність комплексних теоретичних напрацювань сучасної української правової науки у цій сфері, так і в історичному аспекті, окрім першого та єдиного дослідження, проведеного І. Гороновичем у 1882 р. [1].

У сучасних наукових розвідках, здебільшого, лише побіжно досліджуються сутнісні питання земельного сервітутного права. Серед них переважають наукові дослідження представників юридичної науки: В. І. Андрейцева, Д. В. Бусуйок, В. К. Гуревського, В. Є. Збирита, В. Казанцева, П. Ф. Кулинич, Н. І. Титової, О. В. Копилова, В. Курдиновського, О. О. Михайленко, О. А. Підпригори, І. Ф. Севрюкової.

Незавершеність всебічної теоретичної розробки категорії земельного сервітуту зумовлює неможливість належного застосування норм законодавства, які призначені регулювати земельні сервітутні відносини. Навіть розкриття змісту поняття „земельний сервітут”, без якого важко уявити сутність цієї категорії, не знайшло відображення у земельному законодавстві. Відтак, можна констатувати відсутність ефективних важелів правового впливу на відповідні суспільні відносини. Прогалини у законодавчому регулюванні, в поєднанні з відсутністю теоретико-історичного підґрунтя, зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження земельних сервітутних відносин.

Враховуючи зазначені чинники, метою статті є прагнення провести теоретико-історичне дослідження нормативно-правового регулювання у сфері регламентації земельних сервітутів упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження джерел права, які регулювали сервітутні відносини, дозволяє зазначити, що земельні сервітуту, які існували на території України, не були, на відміну від сервітутів середньовічної

Європи, запозиченням римської моделі сервітутного права. Вони виявились самобутнім та незалежним надбанням слов'янської правової думки, що до певної міри ґрунтувалось на нормах правових пам'яток, запозичених із Візантії.

Протягом тривалого часу перебування українських земель у складі Російської імперії земельний сервітут як правова конструкція був характерним саме для правового регулювання земельних відносин на цій території і не характерним для інших земель імперії. Значну роль у становленні та збереженні земельного сервітуту у розробках законопроектів XIX ст. щодо регулювання земельних відносин на українських землях, незважаючи на чисельні зміни у законодавстві, відіграло звичаєве право, як одна з основних форм закріплення земельного сервітутного права.

У 1840 р. Україна перейшла від Литовського статуту до Зводу законів Російської імперії [2, 86], так і не скориставшись вищеразглянутими досягненнями власних вчених у галузі кодифікації. Звід законів установив, що право поземельної власності могло бути обмеженим іншими правами на землю, до яких належали, зокрема, право участі у користуванні та вигодах чужої земельної ділянки та право угідь у такій земельній ділянці [3, 82]. Право участі у користуванні та вигодах чужої земельної ділянки могло встановлюватись для необмеженого кола осіб (право загальної участі) та для певної визначеної особи – право приватної участі (ст. 433 Зводу законів). Зміст права загальної участі становило користування усіма зацікавленими особами великими дорогами, прокладеними крізь приватні землеволодіння [4, 124]. Власники земельних ділянок не повинні були заважати вільному пересуванню по дорогах, але могли їх загородити задля уникнення проходу чужої худоби на іншу частину земельної ділянки та заподіяння нею збитків (ст. 435 Зводу законів).

Право приватної участі, зокрема, передбачало право володільця млина підвищувати рівень води чи підтоплювати сусідню земельну ділянку, якщо це було потрібно для роботи млина. Можливість встановлення земельного сервітуту випливала з права власника земельної ділянки, що обтяжувалась, вимагати чи не вимагати припинення вказаного виду діяльності, а також із необхідності надання ним згоди на проведення таких дій (ст. 442 Зводу законів).

Звід законів на законодавчому рівні закріплював правило, відповідно до якого особа, яка користувалась частиною чужих земель, мала право вільно проходити чи проїжджати до них крізь землі, які належали іншим особам (ст. 448 Зводу законів). Вважаємо, що таке право є земельним сервітutom, який установлювався приписом закону і поширював свою дію на усі аналогічні випадки, котрі відповідали критеріям гіпотези викладеної норми. Доповнюючи наведену норму, законодавець визначав ширину доріг для проїзду, проходу, які повинні були відводитись власниками у своїх землях для можливостей проходу через ці землі інших осіб. Законодавчо установлювалася вимога влаштування доріг у місцях, що найменше обтяжували б власників земельних ділянок, через які проходила дорога.

Право угідь у чужих землях установлювалось як у землях приватних осіб, так і держави. Варто зазначити, що Звід законів містив особливі правила

щодо прав на чужі земельні ділянки на території Чернігівської та Полтавської губерній (ст. 466 Зводу законів), як губерній, у межах яких право угідь було поширене здавна і становило особливості поземельного устрою, порівняно з іншими губерніями Російської імперії. У зв'язку з цим дискусійним є твердження про те, що територіальний принцип регламентації земельних відносин не мав значення для російського законодавця після 1828 р. [5, 66].

Деякі особливості при регулюванні земельних сервітутних відносин саме на українських землях усе ж мали місце. Так, особа, якій належало право бортних угідь, могла вільно проходити до своїх угідь через чужу земельну ділянку. Законодавчим шляхом установлювався і сервітут водопою та забору води: якщо землевласник був позбавлений доступу до водного ресурсу, то він мав право проходити через чужу земельну ділянку для задоволення такої потреби. З іншої сторони, власник земельної ділянки, через яку протікає річка, повинен був не заважати такому проходу інших осіб та мав визначити смугу для проходу до водного джерела (ст. 451 Зводу законів).

Правове регулювання сервітутних відносин у Зводі законів містило у собі більшу частину напрацювань попередніх нормативних актів, які проаналізовані вище. Незважаючи на це, Звід законів не підняв регламентацію земельних сервітутів на якісно новий рівень, що і виявилось у проблемах регулювання останніх у подальшому.

Продуктивним, з погляду регламентації земельних сервітутів, виявилось законодавство другої половини XIX ст. Розкріпачення селян в Україні супроводжувалося виокремленням їх земель зі складу поміщицьких землеволодінь та наданням селянам права власності на ці земельні ділянки. Із-за черезсмужного розташування розмежованих земель селян та поміщиків виникала потреба встановлення сервітутів проходу, проїзду до кожної зі смуг. Стосовно потреби у земельних сервітутах свідчить той факт, що кожен селянин мав до декількох десятків смуг своєї землі, перемешованих із земельними ділянками інших селян чи поміщика, „об'єднати” які законодавець пропонував саме за допомогою земельних сервітутів. Черезсмужжя земель селян та поміщика досягало 900 осіб на населений пункт [6, 42]. Існуючі та заплановані шляхи для проходу до цих земель мали бути легалізовані якраз за допомогою земельних сервітутів проходу, проїзду.

З виникненням черезсмужжя з'явився так званий „сервітут толоки”, правове регулювання якого посилилось після селянської реформи 1861 р. Він передбачав випасання худоби на чужих землях. Проте, його навряд чи можна вважати земельним сервітutom, адже це право нерідко мало особистий, зобов'язальний характер. Крім того, щодо земельної ділянки, для користування якою мав би встановлюватись сервітут, взагалі не йшлося, оскільки право на толоку могло пов'язуватись і з конкретною особою.

На протигагу законодавству інших держав того часу, норми яких, що закріплювали сервітутне право, еволюціонували, розвивались та конкретизувались як необхідні правовій системі, в царській Росії (та Лівобережній Україні в її складі), як зазначав

І. Ф. Шершеневич, сервітуту розглядались як тимчасове, перехідне явище, не варте вивчення та опрацювання [7, 231]. Саме тому розробка правової моделі земельного сервітуту майже не здійснювалась, а натомість використовувались надбання законодавства іноземних держав, які не були пристосовані до умов правової системи, до якої переносилися. Джерелами запозичення здебільшого були візантійські норми, римські моделі та французький Цивільний кодекс 1804 р.

Викладене стосується і правобережної частини українських земель. На території українських земель, що знаходились у складі Австрії впродовж кінця XVIII – початку XX ст., діяло Австрійське Цивільне Уложення 1811 р., яке містило досить детально розроблену римську модель сервітутного права [9, 140]. Адаптація норм цього акту, які стосувались земельних сервітутів, до реалій життя українського населення владою Австро-Угорщини не провадилась.

Протягом часу дії Австрійського Уложення у частині українських земель застосування місцевого звичаєвого права було зведено до мінімуму. Населенню ж українських земель нав'язувались норми, чужі для його свідомості. Вони суттєво відрізнялись від звичаєвих, а оскільки наявність сервітутного права нами вважається однією з особливостей права українських земель, які втілювались саме у нормах звичаєвого права, то їх підміна нормами Уложення 1811 р. не могла принести позитивних результатів. На відміну від норм звичаєвого права, які історично склалися й були вагомим джерелом для розробки відповідних нормативних актів на території Лівобережної України, застосування на території Правобережної України Уложення 1811 р. не призвело до подальшого використання його правових конструкцій у нормативних актах, призначених для регулювання сервітутних відносин.

Наступним джерелом, яке дозволяє дослідити генезу земельного сервітуту, є розроблений у першій половині XIX ст. проект Зводу місцевих законів західних губерній (1838 р.). Він також містив положення, спрямовані на регулювання земельних сервітутних відносин. Незважаючи на те, що проект не набрав сили закону, він віддзеркалював фактичний стан чинного законодавства, на основі якого був складений, та бажані тенденції його вдосконалення [19, 91].

На Лівобережній Україні після земельної реформи 1861 р. постало декілька питань стосовно земельних сервітутів селян, а саме: розробка нормативного акта, призначеного регулювати нові сервітутні відносини, та поступова ліквідація передумов існування великої кількості земельних сервітутів. У зв'язку з цим виникла жвава дискусія, яка привернула увагу науковців до юридичної природи та особливостей земельних сервітутів. Попри численні спроби врегулювати „сервітутне питання”, воно так і лишилось нерозв'язаним. Закони щодо добровільного впорядкування земель, яке б виключало потребу у сервітутах, приймалися неодноразово (1869, 1892 рр.), питання піднімалося київськими генерал-губернаторами у 1864, 1873, 1879, 1885 рр. Законопроекти, якими визначався порядок примусового розмежування земель та знищення існуючих сервітутів, подавались до Державної Думи у 1910 р. та 1913 р. Проте, вже такі нелогічні кроки, як

подання проєктів раніше прийнятого нового положення про землеустрій, на принципах якого базувались зазначені законопроекти, та недосконалість положень останніх зумовили їхнє повне фіаско в Державній Думі [10, 3].

Проблема була вирішена Декретом про землю від 8 листопада 1917 р.: оскільки земля передавалась у користування всіх трудящих та без юридичного відособлення на праві власності окремих земельних ділянок, то сервітуту, вважається [11, 863], об'єктивно припинили своє існування. З цього часу в юридичній літературі земельні сервітуту згадувались тільки у працях із римського права та в історичному аспекті.

Незважаючи на те, що земельні сервітутні за змістом та природою права були вилучені з правових джерел, які регулювали земельні відносини в Україні, не можна погодитись з тим, що вони не існували фактично. По-перше, однією з передумов можливості існування земельного сервітуту є наявність двох земельних ділянок, які перебувають у власності різних осіб, а юридично та фактично відокремлене використання цих ділянок, за якого особа не має можливості вільного провадження певних дій без використання іншої земельної ділянки, незалежно від титулу такого використання.

На основі викладеного можна припустити можливість вирішення виникаючих конфліктів на підставі рішення суду. Таким чином, факти реальності можуть викликати правові наслідки у формі „квасисервітутних” правовідносин, адже відповідних норм не існувало [12, 17].

По-друге, значна частка земельних правовідносин, пов'язаних із здійсненням сервітутних прав, як уже вказувалося, припадала саме на відносини, регламентовані правовими звичаями та не відображені у законодавстві. Земельний Кодекс УСРР 1922 р. дозволяв застосування правового звичаю як джерела права для регулювання земельних відносин [13, 5]. На їх регулювання зміни у законодавчо закріплених формах власності на землю, вважаємо, вплинути не могли, адже не відбулося корінних змін системі земельних відносин, які могли б усунути потребу у сервітутах раз і назавжди. Щодо саме звичаїв користування сусідніми ділянками, наприклад, для потреб проходу, то, як справедливо зауважується науковцями, вони існували завжди і не зникли і сьогодні як іманентно властиві українській культурі землекористування.

Теоретико-історичний аналіз генези правового регулювання сервітутних відносин дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Земельні сервітуту, які існували на території України, не були, на відміну від сервітутів середньовічної Європи, запозиченням римської моделі сервітутного права. Вони виявились самобутнім надбанням слов'янської правової думки, що певним чином ґрунтувалась на нормах правових пам'яток, привнесених із Візантії.

2. Під час перебування українських земель у складі Російської імперії детальне регулювання земельних сервітутних відносин було характерним саме для українських земель і не характерним для інших територій. Велику роль у становленні та збереженні земельного сервітуту у розробках законопроектів XIX ст. щодо регулювання земельних відносин на

українських землях, незважаючи на чисельні зміни у законодавстві, відіграло звичаєве право як одна з основних форм закріплення земельного сервітутного права.

3. У зв'язку з невисоким рівнем розвитку правової науки уніфікованого поняття земельних сервітутів не існувало. Права, що підпадали під ознаки земельних сервітутних, мали різні назви, нерідко спільність їх правової природи не визнавалась. Це призводило до різного правового регулювання зазначених сервітутів, одним із яких був публічний сервітут, природа якого не була до кінця з'ясована.

4. Дослідження земельного сервітуту має базуватись на реаліях правової системи, яка вимагає нових підходів до вивчення земельного сервітутного права з урахуванням історичного еволюційного шляху розвитку земельного сервітутного права на території сучасної України. У протилежному разі, за неврахування історично обумовлених підходів до регулювання сервітутних відносин в Україні, нових тенденцій та потреб земельно-правового регулювання, дух права може перетворитись у волю законодавця, нічим не пов'язану з реаліями народного життя та еволюційним розвитком і буттям української правової системи.

1. Горонович И. Исследование о сервитутахъ. Докладъ читанный въ Киевскомъ юридическомъ обществе 13-го ноября 1882 года. – Александрия, 1904.
2. Теличенко И. Очеркъ кодификаціи малороссійскаго права до введенія Свода Законовъ. – К., 1888.
3. Звід законів Російської імперії // Сводъ законовъ россійской імперіи изданія 1857 г. – Т. 10. – Ч. 1: Законы гражданские. – СПб., 1857.
4. Курдиновскій В. Къ ученію о легальныхъ ограниченіяхъ права собственности на недвижимость въ Россіи. – О., 1899.
5. Юрченко А.Д., Будзилович І.С., Переходюк М.Г. Історія розвитку права власності на землю в Україні (друга половина XVII – перша половина XIX століття) // Землепорядкування. – 2001. – №3.
6. Билимовичъ А. Къ вопросу объ упраздненіи сервитутовъ. Докладъ, читанный въ собраніи Киевскаго Юридическаго Общества 5 февраля 1911 года. – К., 1911.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русскаго гражданского права (по изданію 1907 г.). – М., 1995.
8. Общее гражданское уложеніе Австрійской імперіи 1811 г. – СПб., 1884.
9. Сводъ местныхъ законовъ западныхъ губерній. Проектъ. – СПб., 1910.
10. Аннинъ М. Упраздненіе крестьянскихъ сервитутовъ въ западномъ крае и Варшавскомъ генераль-губернаторствѣ. – К., 1914.
11. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – М.: Инфра – М, 2002.
12. Курцев Н.П., Горюнова Е.Н. Правовая природа юридическихъ фактов // Юрист. – 2003. – № 10.
13. Земельний кодекс УСРР 1922 р. // Земельний кодекс УСРР зі змінами до 1 лютого 1928 р. – Х., 1928.

О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В БОСНІЇ
І ГЕРЦЕГОВИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД
ЧАС ПОВСТАННЯ 1875 – 1878 рр.**

Боснійсько-герцеговинське повстання було складовою частиною Східної кризи 1875 – 1878 рр., котра привела до значних змін у становищі майже всіх балканських народів. В історичній літературі загальні проблеми цієї кризи розглядаються в дослідженнях сербських [1 – 3], чорногорських [4], боснійських [5], англо-американських [6 – 7], українських [8] і російських [9 – 21] авторів. Однак всі вони більшою мірою торкаються політичної історії, зокрема національних і міжнародних аспектів повстання.

Аграрний же чинник повстання в Боснії і Герцеговині, незважаючи на те, що більшість їх населення становило селянство, представлений невеликою кількістю праць. До них слід віднести публікації В. М. Кондратьєвої [22], Д. Ф. Поплика [23 – 26], В. М. Хевроліної [27], підготовлені в 70 – 80-х рр. XX ст., в період монополії марксистської методології. У пострадянський період нове звучання проблеми надали статті О. К. В'яземської [28 – 30], І. В. Чуркиної [31]. Знову звернутися до неї дає можливість використання опублікованих у 2008 р. нових документів із архівів Російської Федерації, присвячених боснійсько-герцеговинському повстанню [32].

Метою статті є аналіз особливостей історичного розвитку аграрних відносин в Боснії і Герцеговині, місце аграрного питання в період повстання і основні причини його невирішеності.

Території Боснії і Герцеговини потрапили під владу турків у 1482 р. і були об'єднані в 1583 р. в Боснійський еялет [5, 7 – 19]. До початку XIX ст. в результаті економічного, національного, релігійного поневолення турками народів провінцій, антиосманської боротьби захоплених народів, війн між Австрією і Османською імперією, в Боснії і Герцеговині сформувалося три основних етноси – серби, хорвати, мусульмани і відповідні їм релігійні конфесії – православ'я, католицизм, іслам. У середині XIX ст. в них проживало близько мільйона мешканців (470 тис. православних, 300 тис. мусульман і 150 тис. католиків) [4, 188]. Основна маса православних була зосереджена у Боснійській Країні та Східній Герцеговині, а католиків – у Західній Герцеговині [15, 11]. На відміну від інших балканських земель, у Боснії і Герцеговині утворився великий прошарок ісламізованого населення, котре говорило сербохорватською мовою, за даними 1870 р. – 48,9% [29, 187]. Тому головну роль у боснійсько-герцеговинському суспільстві відігравала мусульманська громада, до складу якої входили всі представники великих і середніх землевласників, майже все міське населення, більша частина вільних селян [31, 198].

Боснійський еялет був найвіддаленішим від центру імперії завойованим районом Балкан, що зумовило обумовило необхідність захищатися від зовнішніх ворогів власними силами. Туреччина створила тут міцну систему оборони, спираючись на місцевих великих феодалів. Внаслідок цього вони мали досить значні права самоврядування, владу боснійського візира визнавали номінально і користувалися певним авторитетом у правлячих колах Порти. За часи турецького панування Боснія дала 20 великих візирів. Послаблення влади Порти супроводжувалось посиленням позицій місцевих можновладців [30, 116].

Складність внутріполітичного становища в Боснійському еялеті призвела до загострення на початку XIX ст. цілого комплексу протиріч. Основними із них були релігійні, а також між боснійсько-герцеговинським пануючим класом і центральною владою; між боснійсько-герцеговинськими великими землевласниками і залежними від них селянами (кметами) [29, 187 – 188]. До того ж Боснія і Герцеговина були найближчими цілями сербської національної експансії [3, 216]. Сюди постійно просочувалися сербські агенти, для створення мережі підпільних організацій і підтримки планованого сербського вторгнення [7, 435]. До того ж Сербська скарбниця не шкодувала коштів для утримання своїх агентів [18, 39]. Однак діяльність таких таємних організацій, відірваних від селянського руху, була малоефективною [1, 98].

Важливим моментом, який слід враховувати при вивченні різних аспектів боснійсько-герцеговинського повстання, була реакція на цю подію європейських „великих держав”. За таких умов головною метою балканської політики Австро-Угорщини протягом XIX ст. було прагнення не допустити створення великої слов'янської держави, яка могла б стати „привабливим ” прикладом для всього слов'янського населення імперії Габсбургів [12, 49]. Росія, котра вважала себе центром слов'янського світу, також сподівалася поширити свій вплив на півмільйона православних в Боснії і Герцеговині [14, 121 – 151]. Однак у конкретно-історичних обставинах середини 1870-х рр. обидві імперії виступали за збереження Османської імперії і проводили політику локалізації конфлікту [20, 173 – 182].

Аграрні відносини в Боснії і Герцеговині на початку XIX ст. були складними і неоднозначними. У 1833 р. в багатьох областях Балкан було ліквідовано спахійське землеволодіння (господарства турецьких феодалів, котрі отримували земельне пожалування (тімар, зеамет) за несення військової служби). В Боснії цей захід вдалося здійснити лише з третьої спроби в 1851 р. Перші дві спроби мали місце в 1836 і 1843 рр., але селяни в Боснії і Герцеговині не стали власниками землі [2, 284].

Скасування спахійського землекористування в 1851 р. стало юридично узаконеним, а фактично вже на початок століття на землях, що раніше належали султану, виникли нові господарства – чифтлик-сахібії. Господарі чифтликів не брали на себе зобов'язання нести військову службу. Вони багаторазово збільшили податки, ввели відпрацьовування (кулук). Ця форма феодалних відносин мала багато спільного з „другим запровадженням кріпацтва” в країнах Східної Європи. До складу нових землевласників увійшла тільки третина колишніх спахій, значна частина їх або викупила колишні тімари, або насильницьким шляхом встановила свою владу над селянами [3, 226].

Нова шляхта (беги і аги) – мусульмани слов'янського походження – жорстоко експлуатували селян. Держава взамін скасованого хараджа (державного поземельного податку) встановила ще більш тяжкі податки. Податки були різні: деь власник землі забирав третину врожаю, а деь селянину залишалася усього лише третина. Становище ускладнювалося тим, що все це відбувалося в умовах низької врожайності та відсталої сільськогосподарської техніки. Припинені

та знедолені селяни піднімали проти землевласників і збирачів податків повстання [2, 284].

У 1848 р. губернатор Боснійського еялету скасував корве – безкоштовну працю кріпаків на свого поміщика. Аги не бажали лишатися корве, але їх виступ 1849 – 1850 рр. був придушений. У 1859 р. Порта видала указ, за яким феодалі ставали повними господарями землі, а селяни перетворювалися на здольщиків (землекористувач, котрий платив за оренду землі частиною врожаю). З іншого боку, указ надавав селянам свободу. Багато хто із селян під тиском чи добровільно відмовилися від своїх прав на оренду землі. В 1875 р. в Боснійському еялеті було декілька сотень великих землевласників, 6 тис. ага, 7,7 тис. селянських сімей (в основному мусульмани) і 85 тис. сімей здольщиків, головним чином православних сербів і католиків (хорватів).

Реформи, і в першу чергу аграрні, центральна влада Туреччини проводила зі зброєю у руках. Особливо енергійний опір надавали беги і аги. На боротьбу з ними султан направляв численні війська. В 1850 – 1851 рр. Омер-паша Латас – колишній офіцер Військового кордону, який прийняв іслам, – придушив рух опору великих землевласників, підкорив Боснію і вигнав до Стамбула 1500 агів і бегів [3, 227].

У 1874 – 1875 рр. сильна засуха, неврожаї та падіж худоби викликали голод в європейській Туреччині. Невирішеність аграрного питання і зростання податків в таких умовах призвело до спалаху стихійних селянських бунтів [21, 208]. Повстання почалося в Герцеговині в с. Невесиньє 9 липня 1875 р. Поштовхом до нього став збір десятини після збору врожаю і без того неврожайного року. В середині серпня повстання почалося і в Боснії [17, 610].

Райони, компактно населені мусульманами, участі у повстанні не брали [30, 91]. Повстало переважно християнське населення – селяни, торговці, вчителі, священики [29, 197]. Спрямовано воно було проти місцевих землевласників – мусульман – сербо-хорватів за мовною приналежністю. Тому бунт не мав національного підґрунтя, він мав антифеодальний напрям, а стрижнем його програмних вимог були аграрні перетворення [7, 435]. Втім, антифеодальна боротьба селянства поєднувалася з визвольною, а її піднесення стало наслідком зростання національної самосвідомості у сербів, а потім і інших народів Боснії і Герцеговини.

Серед ідеологів і керівників повстання існували різні погляди на майбутні перетворення і методи боротьби. Револьюційно-демократичне крило ідеологів повстання очолював Васа Пелагич. Він та інші представники цього напрямку зверталися до мусульманських селян із закликом до спільної боротьби за автономію Боснії і Герцеговини та до вирішення аграрного питання в їхніх інтересах [25, 193].

Під час самого повстання власні думки відносно перебудови Боснії і Герцеговини В. Пелагич висловив у двох документах: „Проект одного боснійця. Про перетворення Боснії і Герцеговини на сучасних демократичних принципах” (січень 1876 р.) і „Повстанська програма народних прав” (кінець 1877 р.) [29, 196]. В програмі були викладені вимоги скасування феодального землекористування і відкупів:

„Земля повинна належати тільки тому, хто її може сам обробити” [17, 612].

Праве крило керівників повстання і його Головний комітет виступали за об’єднання Боснії з Сербським князівством, Герцеговини з Чорногорією і недооцінювали аграрні вимоги селянства [13, 254]. В. Пелагич вважав об’єднання з антидемократичними режимами, тобто з Сербією, неможливим [29, 197].

Шість європейських держав звернулися до Порти з рекомендаціями щодо проведення реформ в Боснії і Герцеговині. Прагнучи запобігти втручання великих держав, султан дарував реформи своїм фірманом (султанський указ) від 12 грудня 1875 р. Згідно з ним, сільські кмети (орендатори) отримували право викупати землю у держави і приватних осіб [32, 223].

18 грудня 1875 р. три держави – Німеччина, Австро-Угорщина і Росія запропонували схему врегулювання конфлікту, відому як „нота Андраші” [28, 104]. В аграрному питанні передбачалося скасування відкупної системи збирання податків [13, 257]. Одночасно в листуванні російських дипломатів А. Кудрявцева і Н. Ігнат’єва передбачався і такий захід, як знищення кметства (або фермерства) та надання землі кожній християнській родині. Уряду Османської імперії пропонувалося викупити у поміщиків землі й у 12-річний період розрахуватися з ними.

19 січня 1876 р. „нота Андраші” була офіційно подана Порті. На основі ноти султан видав іраде (закон султана, котрий передавався спочатку великому візирю, який вже від себе його оголошував) від 11 лютого 1876 р. В ньому проголошувалася свобода віросповідання, скасування відкупів, викуп частини державних земель бідними селянами на пільгових умовах, рівність християн і мусульман у правах на власність, створення особливої комісії для нагляду за проведенням реформ. При цьому султан не прийняв пункту про те, щоб частина коштів, отриманих від збору податків, використовувалися на потреби повсталих провінцій [32, 225].

Двадцять один керівник повстання підписали звернення, в якому говорилося, що вони готові скласти зброю за певних умов. Граф Д. Андраші своєю депешею австрійському послу дав відповідь про неможливість їх прийняття. Відносно ж аграрних змін було висловлено наступне: „Умови, пов’язані з аграрним питанням, надають збитків правам власності, а тому їх неможливо здійснити” [32, 267].

У жовтні 1876 р. у містечку Кравяк зібралася Скупщина, котра обрала перший боснійський уряд у складі 14 чоловік. Метою повстання, зазначалося у зверненні уряду, є визволення від влади Османської імперії і об’єднання з іншими сербськими землями [29, 197].

За рішеннями Константинопольської конференції (грудень 1876 р. – січень 1877 р.), котра була скликана за ініціативи Росії для мирного вирішення питань, пов’язаних з повстанням, Боснія і Герцеговина отримували адміністративну автономію, тут вводилося місцеве самоврядування. В аграрному питанні передбачалося скасування відкупів. Однак конференція закінчилася провалом через розбіжності позицій, зайнятих західними державами і Туреччиною.

Допомога Сербії і Чорногорії у війні з Туреччиною з боку Росії, а потім початок російсько-турецької війни посилили роль і авторитет Росії у

повстанні. 27 вересня 1877 р. боснійські повстанці утворили Тимчасовий уряд на Скупщині в Тішковаці. Цей уряд був першим загальним боснійським революційним органом влади народу. Очолив його російський дипломат В. С. Іонін, який був активним прихильником створення самостійної Боснійської держави. Тимчасовий уряд складався із 13 членів, а його секретарем був Йово Білбія [32, 410].

На завершальному етапі повстання існуючі раніше протиріччя і розбіжності між різними течіями продовжували посилюватися. В першу чергу це стосувалося питання щодо майбутнього адміністративно-правового і політичного устрою Боснії і Герцеговини. Все більше розповсюдження набувала ідея автономії. Це певною мірою відобразилося і на змісті повстанських документів. Так, в меморандумі Тимчасового уряду, що складався із 18 пунктів, висувалася вимога надання автономії Боснії і Герцеговині за збереження мінімального суверенітету Османської імперії [29, 198].

В листопаді 1877 р. Уряд прийняв „Повстанську програму” із 23 пунктів. Щодо аграрного питання в ній ставилися такі завдання: скасувати спадкові і орендні відносини, провести розподіл землі між народом (тобто селянами) і громадами без будь-якого викупу. У політичному житті передбачалось введення широкої автономії і самоврядування, введення загального виборчого права, надання широких демократичних прав. Фактично програма передбачала найбільш радикальний для свого часу варіант вирішення як аграрного питання, так і питання державного устрою [32, 410].

2 березня 1878 р. повстанці на Тішковацькій Скупщині прийняли Меморандум до представників держав – учасниць конгресу в Берліні. Свої побажання вони висловили у 18 пунктах, серед яких з аграрного питання були наступні: скасування десятини, введення єдиного податку на 10 років, визволення народу від виплати податку Порті, ліквідація спадкових відносин шляхом викупу землі у феодалів. На жаль, це звернення не викликало ніякої реакції й Меморандум був покладений „під сушко” [32, 396]. Тимчасовий уряд і Тішковацька Скупщина продовжували працювати до Берлінського конгресу.

Стаття XIV Сан-Стефанського прелімінарного російсько-турецького договору (березень 1878 р.) зафіксувала надання автономії і термінове проведення в Боснії і Герцеговині реформ, котрі були запропоновані Константинопольською конференцією. Крім того, в аграрному питанні вони передбачали також списання недоїмок із селян, звернення поточних доходів на потреби біженців і постраждалого населення [33, 168].

Крапка у повстанні і планах повстанців здобути зміни в аграрних відносинах була поставлена на Берлінському конгресі (червень 1878 р.). Повстанці не втрачали надії вирішити за допомоги Берлінського конгресу важливі політичні і аграрні питання. Однак на ньому був змінений статус Боснії і Герцеговини. Стаття XXV Берлінського трактату зафіксувала передачу Боснії і Герцеговини в безтермінове управління Австро-Угорщині. Відносно землекористування нічого не згадувалося [33, 193].

Таким чином, розвиток аграрних відносин в Боснії і Герцеговині вже на початку XIX ст. призвів до виникнення унікальної для регіону ситуації: в

об’єктивний і закономірний процес соціального розширення сільського населення за підтримки центральної влади істотно втрутився конфесійний чинник. Османські власті заохочували ісламізацію слов’янського населення і його претензії на землю. Результатом стало зосередження основної її частини саме у такої категорії власників, які з плином часу набували все більшого впливу, користуючись особливою геополітичною специфікою провінцій, з чим мусив рахуватися султанський уряд. З одного боку, він намагався обмежити свавілля і сепаратизм місцевих можновладців, з іншого, – враховуючи зростаючу увагу до Боснії і Герцеговини з боку Австро-Угорщини і Росії, – здобути їхню підтримку. Тому більш-менш радикальні зміни аграрних відносин не входили в плани Порти. Не вписувалися вони і в плани двох інших імперій: Австро-Угорщини, яка в другій половині XIX ст. дійшла висновку про доцільність і навіть необхідність для збереження цілісності держави приєднання Боснії та Герцеговини та Росії, яка в цьому була не зацікавлена. В період боснійсько-герцеговинського повстання Австро-Угорщина домагалась окупації провінцій, а Росія – посилення в ньому національно-визвольної складової.

Особливості аграрних відносин в Боснії і Герцеговині зробили цю проблему складовою частиною вимог повстанців. Соціальні і національні відмінності повстанців мали вплив і на формування їхніх позицій. Боротьба повстанців і їх керівників за автономію, демократизацію суспільних відносин, без надання селянам землі, скасування жорстких податків залишалась половинчатою. Без участі і зацікавленості в змінах землекористування в Боснії і Герцеговині великих держав, і в першу чергу Росії і Австро-Угорщини, учасники повстання не спромоглися досягти успіхів.

В останніх подіях Східної кризи і міжнародних договорах (весна 1877 – весна 1878 рр.) – російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр., Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір, рішення Берлінського конгресу з питання Боснії і Герцеговини – все більше домінувала проблема їх політичного становища. Актуальність аграрного питання відійшла на другий план, врешті-решт, воно залишилося невирішеним.

1. Попович В. Аграрно питане у Босни и терски нереди за време реформно режима Абдул-Меджида. 1833-1861. – Београд, 1949.
2. Чиркович С.М. История сербов / Сима М. Чиркович; Пер. с сербохорв. – М., 2009.
3. Чиркович Сима М. Срби мечу европским народими. – Београд, 1999.
4. Andrijasevic M. Istorija Crne Gore. – Podgorica, 2006.
5. Imamovic M. Historija Bosniaka. – Sarajevo, 1998.
6. Тейлор А.Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848-1918. – М., 1958.
7. Славич Б. История Балкан XVIII и XIX столетия. – К., 2003.
8. Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875 - 1878 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / А.В. Гончаренко; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2004.
9. Бочкарева С.И. Сербско-турецкие отношения в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX в. // Советское славяноведение. -1977. - № 4.
10. Виноградов В.Н. Восточный вопрос и Балканы

- // Новая и новейшая история. - 1989. - № 4.
11. Виноградов К.Б. Европейская дипломатия в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX в. // Вопросы истории. - 1977. - № 8. - С. 56-66.
 12. Виноградов К.Б. Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период Восточного кризиса 1875-1878 гг. // 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. - М., 1979.
 13. Восстание в Боснии и Герцеговине и великие державы в 1875-1876 гг. // Международные отношения на Балканах 1856-1878 гг. / Отв. Ред. В.Н.Виноградов. - М., 1986.
 14. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в. - М., 1978.
 15. Грачев В.П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII - XIX в. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). - М., 1990.
 16. Гришина Р.П. Политика России на Балканах во второй половине XIX - начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации // Славяноведение. - 2000. - № 5.
 17. История Югославии: В 2 т. - Т. 1. - М., 1963.
 18. История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - М., 1997.
 19. Нарочницкий А.Л. Балканский кризис 1875-1878 гг. и великие державы // Вопросы истории. - 1976. - № 11.
 20. Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70 годы XIX в. - М., 1970.
 21. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. - М., 1990.
 22. Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине. - М., 1971.
 23. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание 1875-1876 гг. и национально-освободительные движения на Балканах // Балканские исследования. Вып. 3. Освободительные движения на Балканах. - М., 1978.
 24. Поплыко Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание и русско-турецкая война 1877-1878 гг. // Балканские исследования. Вып. 4. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и Балканы. - М., 1978.
 25. Поплыко Д.Ф. Васа Пелагич и Россия. - М., 1983.
 26. Поплыко Д.Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX // Балканские народы и европейские правительства в XVIII - начале XX в. (Документы и исследования). - М., 1982.
 27. Хевролина В.М. Революционная Россия и боснийско-герцеговинское восстание // Балканские исследования. Вып. 3. Освободительные движения на Балканах. - М., 1978. - С. 39-50.
 28. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50-70-х годах XIX в. // Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. - 1878 г.). - М., 1995.
 29. Вяземская Е.К. Босния и Герцеговина: между Западом и Востоком (начало XIX - 1878) // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославских народов. Конец XVIII - начало XX в. - М., 1997.
 30. Вяземская Е.К. Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины // Роль религии в формировании южнославянских наций. - М., 1997.
 31. Чуркина И.В. Национальная церковь на Балканах

как фактор национальной консолидации сербов и болгар // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. - СПб., 2002.

32. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875-1878. Документы. - М., 2008.
33. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952.

І. В. Олійник

МОДЕЛІ УСПІШНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У сучасних умовах, коли, з одного боку, реальністю є цілковитий занепад окремих сільських господарств, а з іншого – утвердження українського фермерства, здатного гідно відповісти на модернізаційний виклик, виникає потреба в ґрунтовному дослідженні історичного досвіду успішної діяльності індивідуальних селянських господарств Правобережної України на початку XX ст. Важливо скласти більш конкретне уявлення про такі високотоварні, раціонально організовані господарства, адже це допоможе не лише відчутти живий подих історії, а й окреслити шляхи оптимізації життєдіяльності сучасного селянства.

Останнім часом здійснено ґрунтовні дослідження становлення селянського (фермерського) господарства М. А. Якименко [1], ролі селянства у формуванні ринкових відносин Л. Р. Ігнатовою [2], а також зроблено першу в українській історіографії реконструкцію соціоментальної історії селянства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Ю.П. Присяжнюком [3]. На думку останнього, традиціоналізм був гальмівним чинником трансформації селянського загалу: якщо селяни й послуговувалися ринковими механізмами, то підпорядковували їх головно потребам традиційного господарювання. Селянська господарська практика початку XX ст. представлена й у доробку О.В. Михайлюка, який простежив основні її елементи, ставлення селян до праці тощо [4]. Наголошуючи на доволі скромних результатах десятилітнього століпінського землевпорядкування в Україні, О.П. Ресет і О. В. Сердюк вважають за необхідне охарактеризувати землевпорядковані хутори і відрубів [5]. На їхню думку, високопродуктивних господарств, власниками яких були „працездатні, енергійні й тямущі особи” було замало, а їх загальний земельний ресурс залишався украй недостатнім.

Саме таким модернізованим селянським господарствам Правобережної України, доволі специфічного аграрного регіону, й присвячено цю розвідку, а її мета – довести, що чи не найголовнішим фактором, котрий визначав успіх діяльності селянина, була його здатність до управління, оскільки добре кероване мале господарство могло дати набагато більше прибутку, ніж погано кероване велике.

Зокрема, до такого припущення спонукає аналіз особливостей організації господарства подоліянином Лукою Степановичем Сеньківим. У 1909 р. він за сприяння Селянського поземельного банку придбав

хутірську ділянку землі розміром трохи більше 6 десятин. Навесні 1910 р. родина Сеньківих переселилась на хутір, де збудували хату, приміщення для худоби, комору, кам'яний погріб. Земля оброблялась за допомогою плуга, борін, сіялки, культиватора, котрі господар отримував з земського пункту прокату. Тягловою силою була пара коней. На ділянці Сеньків ввів п'ятипільну сівозмину: перше поле залишалось під пар; друге відводилось під озимину (пшениця, жито); третє – під пропашні культури (кукурудзу, картоплю); четверте – під яр (ячмінь, овес, гречка, горох) та п'яте – під конюшину. Під час сівби використовувалось насіння найкращих сортів та дотримувались певні агрономічні вимоги. Чистого прибутку з рільництва у 1913 році було отримано 990 крб. Іншим важливим джерелом прибутків у господарстві Сеньківа було тваринництво. Від продажу 2/3 молочних продуктів (масла, сметани, сиру) на ринку м. Кам'янця-Подільського родина отримувала майже 210 крб. щорічно. Протягом 1913 р. господарство продало 14 свиней, отримавши ще 240 крб. Від продажу яєць отримано суму в 130 крб. Тобто, загальний прибуток господарства у 1913 р. становив 1570 крб. [6, 28]. Наскільки солідною була ця сума, можна визначити завдяки тогочасній місцевій пресі, що із захопленням писала про казкові прибутки подільських селян-заробітчан, котрі протягом року надсилали зі США додому від 600 до 1000 крб. [7, 50]

Враховуючи те, що, окрім господаря, сім'я Сеньківих складалася з дружини та двох малолітніх дітей, то у господарстві мусила використовуватись і наймана праця. Отже, господарство Сеньківа мало високий рівень товарності і стало зразком того, що гарні прибутки можна мати й з порівняно невеликої ділянки землі за успішної організації таких інтенсивних галузей, як тваринництво і птахівництво.

Не менш показовим є й досвід з організації хутірського господарства Авксентієм Степановичем Посвятенком з с. Гуменного Вінницького повіту. У 37 років Посвятенко мав дружину та п'ятеро дітей, старші з котрих відвідували школу. Він користувався авторитетом серед односельців як розважлива, діяльна та енергійна людина. У 1909 р. Посвятенка було обрано сільським старостою, але від посади він відмовився, оскільки був, окрім дружини, єдиним дорослим робітником у господарстві. Ще у 20 років селянин самостійно навчився грамоти, виписував сільськогосподарські журнали „Рілля” та „Хлібороб”, користувався бібліотекою при сільськогосподарській школі в с. Гуменному. До 1909 р. земля Посвятенка (2 дес. надільної та 9 дес. купленої у складі селянського товариства) перебувала в семи різних ділянках. У 1909 р. Посвятенко здійснив перехід до хутірської системи господарювання через добровільний обмін з членами товариства. Під час цього обміну йому довелося виплатити членам товариства 300 крб. готівкою, не вважаючи на те, що площа землі не збільшилась і отримана ним земля була гіршої якості. На ділянці споруджено будівлю, під залізною покрівлею якої розташувались приміщення для сільськогосподарської техніки та знарядь, приміщення для худоби, комора, навіс та тимчасове житло для сім'ї. На хутірській ділянці господар запровадив восьмипільну сівозмину. Господарство

було добре забезпеченим технічно: мало плуг, культиватор, віялку, соломорізку, віз та ін. – усе загальною вартістю в 1075 крб. Рядову сіялку Посвятенко отримував з пункту прокату [6, 29].

Хвиляста поверхня хутора і невеличкий потічок в долині наштотували селянина на ідею влаштування ставків для розведення риби. У 1910 році цю ідею було реалізовано – викопано 2 ставки для вирощування коропів. У більший ставок навесні запустили мальків, тут риба піростала протягом літа; другий ставок менших розмірів був призначений для зимівлі риби. Посвятенко мріяв влаштувати розгалужену систему ставків, задля чого велись переговори з конторою сусіднього маєтку про відведення під ставки частини долини.

Про прибутки та витрати господарства Посвятенка дає можливість скласти уявлення таблиця 1.

Табл. 1

Бюджети господарства А.С. Посвятенка за 1910 – 1912 рр. [6, 29]

Значна питома вага невиробничих витрат свідчить про високий рівень прибутковості цього першого (поблизу с. Гуменного) хутірського господарства. У 1913 р. під впливом прикладу Посвятенка ще десять його односельців виселились на хутори та відрубів. Селяни з навколишніх сіл відвідували хутір, зокрема купували тут насіння. Особливий інтерес у них викликало рибне господарство [6, 31].

Прибутки	1910	1911	1912
від рільництва	315	325	-
від тваринництва	140	135	857,6
від рибальства	-	100	-
від роботи з молотаркою у інших господарствах	100	100	300
премія з с/г виставки у м. Вінниці	-	-	20
зайнято у Гаврилівському волосному правлінні	60	100	210
Разом	715	760	1387,6
Видатки	1910	1911	1912
найм робітників	90	95	100
витрати на тваринництво		14	122,6
придбання мальків	20	25	25
сплата податків	50	50	52
будівництво та купівля будматеріалів	265	246	200
банку		110	80
утримання сім'ї	200	220	193
придбання с/г інвентаря	90	-	289
насіння та добрива	-	-	26
купівля землі	-	-	300
Разом	715	760	1387,6

Подібні моделі ефективної організації хуторів та відрубів зустрічаємо й на Київщині. Їхню детальну характеристику подає часопис Київського земства [8]. Описи окремих модернізованих хутірських та відрубних господарств Київщини, Поділля та Волині містяться і в архівних документах, присвячених відвідинам генерал-губернатором районів відрубних та хутірських розселень улітку 1912 року [9, 374-384].

Однак підвищення рівня продуктивності та товарності селянських господарств не слід пов'язувати винятково зі столипінським

землевпорядкуванням, тим більше, що райони хутірського розселення з'явилися у поліський повітах Правобережної України задовго до його проведення. Першим таким хутірським поселенням стала розташована в Чуднівській волості Житомирського повіту Волинської губернії колонія Юридик з шести надільних дворів. Це хутірське поселення утворилось у 60-х рр. XIX ст., щоправда не з ініціативи селян, а через збіг зовнішніх обставин: примусове виселення безземельних селян-ремесників з панського містечка Чуднова на державні землі поєдналось з наполегливими порадами місцевого люстратора Ходановського оселитися на окремих ділянках. Патріарх цього поселення О. Приходенко згадував, як люстратор боровся з селянською нерішучістю: „Дурні ви, нічого не розумієте. Будете жити як німці: все поле навколо двору, снопи на мотузці до клуні знесете” [10, 8]. Вже на початку XX ст. Житомирський повіт, а також частина Володимир-Волинського стали справжнім „хутірським Ельдорадо”. Станом на 1904 р. тут розселилося на хутори 72 села з 93 674 десятин надільної землі [10, 20]. Це стало можливим завдяки знайомству місцевих селян з досвідом господарювання німецьких та чеських колоністів. Спочатку в них запозичили знаряддя для обробки землі та перевезень, а згодом і сам землеустрій. Зокрема громада с. Зубринки Горошківської волості Житомирського повіту ще у травні 1889 р. ухвалила рішення про вихід села на „волоки” (від польського „włoka” – міра землі у 30 моргів (15,5 десятин)), на що безпосередньо вплинуло сусідство з чотирма старовинними німецькими колоніями [10, 26].

Стосовно покращення добробуту хуторян Горошківської волості Житомирського повіту на початку XX ст. маємо свідчення місцевого волосного писаря: „У багатьох селян є соломорізки, віялки, молотильні машини, і вони ж купують для своїх доньок та невісток кравецькі машини; у всіх є вози на залізних осях, в багатьох є ремінна упряж; коней тримають вгодованими, а корів – хоча дещо менше, але зате німецької великої породи. З'явилося у селян травосіяння, площа якого щорічно збільшується, сіють переважно конюшину, тимофіївку, вику, купуючи насіння у колоністів; збільшується площа, засіяна пшеницею, яку раніше висівали лише на городах та конопляниках, та й те тільки окремі господарі” [11, 22].

Модернізаційні процеси у селянських господарствах Полісся мали регіональну специфіку, зумовлену впливом іноземних колоністів, значним розміром наділів, потребою в травосіянні та угноєнні ґрунтів, легкості облаштування криниць тощо. Разом з тим, однією з основних причин хутірського розселення на Поліссі залишались „господарські міркування найбільш розвинутих, тямущих селян” [10, 29].

Якщо селянське господарство мало потужний „людський капітал”, то воно могло бути прибутковим і без виходу на хутір чи відруб. Таким прикладом є господарська діяльність Петра Тимофійовича Ковтанюка з с. Василівки Брацлавського повіту Подільської губернії, який у 1913 році отримує премію за зразкове ведення садівництва. Три з чотирьох окремих ділянок своєї землі Ковтанюк відвів під садки. Ведення садівництва на науковій основі, працелюбність і підприємливість дозволили селянину отримувати до 1500 крб. прибутку на рік.

Частина врожаю постачалась на ринки Подільської та інших губерній (Тирасполь, Бендери, Тростянець). Окрім того, з малини, яблук, вишень, черешень виготовлялось вино (понад 500 відер на рік). Ковтанюк не тільки власноруч виростив майже 1800 дерев, але й правильно організував переробку та збут продукції садівництва [6, 31-33].

Деякі селяни, завдяки особистим якостям, досягали вагомих економічних успіхів, незважаючи на вкрай незадовільні стартові умови для розвитку своєї справи. Чи міг передбачити старенький подільський господар Онуфрій Помірський, котрий ледве зводив кінці з кінцями, що його старший син, наймит пана Рудницького Іван знайде шлях до порятунку родинного господарства? У наймах Іван Помірський вивчив основи бджільництва і у 1904 р. переконав батька придбати 2 дуплянки з бджолами. За дев'ять років пасіка Помірських нараховувала вже 122 вулики, які давали 570 крб. прибутку на рік. Собівартість меду була досить невисокою, бо всі вулики та необхідне приладдя Іван Помірський виготовив власноруч. Якби не бджільництво, то більш-менш пристойне існування великої селянської родини з дев'яти осіб виявилось би цілком неможливим. Адже загальний прибуток від рільництва, птахівництва, садівництва, городництва у господарстві Помірських становив 354 крб. Якщо врахувати вартість утримання сім'ї та худоби, то ці галузі господарства давали лише 80 крб. прибутку на рік. Станом на 1913 р. Іван Помірський придбав 3,5 дес. землі і планував придбання відрубу у 10 дес., покращив та удосконалив знаряддя праці. Окрім продажу меду селянин виготовляв вулики на замовлення [6, 34-38].

Проблемним залишається питання й встановлення кількості модернізованих індивідуальних селянських господарств Правобережжя України у досліджуваній період. Послугуватись тут винятково статистичними даними щодо кількості хуторів та відрубів недоцільно, адже у більшості випадків господарства відрубників та хуторян нічим не відрізнялись від типових селянських. У подальшому варто було б дослідити рівень впливу на модернізаційні процеси у селянському господарстві трудової міграції до Канади та США, хвиля якої на початку XX ст. охопила губернії Правобережної України. На певні роздуми з цього приводу нашоухують повідомлення з Чернігівської губернії з приводу того, що там нерідко можна зустріти селян, котрі побували в Америці, з косою та граблями, зате в американських „штиблетях” і котелку [7, 52].

Модернізовані індивідуальні селянські господарства були поодинокими винятками на Правобережжі України, де широко застосовувалось лише одне положення реформи П. Столипіна – дозвіл виїжджати на схід імперії, а вилучена на хутори та відруби селянська земля становила 4,6% від усіх земельних угідь [12, 23]. Йдеться не про загальну тенденцію, а про окремі раціонально організовані господарства, які досягли вагомих результатів завдяки „людському капіталу”, тобто ініціативності, працьовитості та обізнаності своїх власників.

І. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права // Український

- історичний журнал. – 1996. – №1.
2. Ігнатова Л. Р. Роль українського селянства у формуванні ринкових відносин у роки столипінської аграрної реформи на початку XX століття // Вісник. Історія. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 58.
 3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.
 4. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Монографія. – Дніпропетровськ, 2007.
 5. Ресніт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа / Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1.
 6. Лець-Запартович И.А. Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подольи. – 1913. – № 24.
 7. Обзор текущей литературы. Наша эмиграция // Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – №15.
 8. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня, 4 июля, 12 декабря.
 9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 199.
 10. Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле. – СПб., 1905.
 11. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Вып. 1: К освещению хуторского вопроса. – К., 1908.
 12. Погребинский О. Столипінська реформа на Україні. – Б.м., 1931.

І. Г. Передерій

УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБОРОБСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ 1917 – 1918 рр.

Аналіз сучасної політичної боротьби, ідеологічного протистояння політичних сил, пошук витоків і причин складного сьогодення українського села спонукає до глибшого вивчення нашого історичного минулого, зокрема доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр., котра впритул підвела українське суспільство до здобуття незалежності та побудови Української держави. Серед історичних аспектів цього періоду особливий інтерес становить вивчення різних громадсько-політичних рухів та їх вплив на процеси українського державотворення.

Розпад Російської імперії внаслідок Лютневої революції поставив перед Україною дві найголовніші проблеми, що вимагали негайного розв'язання: по-перше, вибір шляхів подальшого політичного розвитку, а по-друге, запровадження соціально-економічних реформ, серед яких першочергове посідала реформа аграрна. Причому саме аграрне питання апіорі містило у собі як суто економічний, так і політичний аспекти. Економічна складова майбутньої земельної реформи повинна була забезпечити подальший інтенсивний розвиток сільського господарства. Одночасно слід було розв'язати проблему гострого протистояння різних соціальних груп та перетворити їх на стабільний соціум, здатний до державного будівництва.

Більшість українських політичних партій того часу, як відомо, виступали за ідею соціалізації землі. Однак повна ліквідація приватної власності на землю відповідала інтересам далеко не всіх хліборобських

мас. Саме це стало однією з головних причин формування та організаційного оформлення українського хліборобського руху, котрий відіграв важливу роль у суспільно-політичних процесах за доби Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

У вітчизняній історичній літературі останніх двох десятиліть з'явилася низка наукових розвідок, що безпосередньо чи дотично висвітлюють проблему хліборобського руху згаданого періоду. Це, зокрема, праці О. Яременка [1], Б. Ванцака [2], О. Любовець [3], Ф. Турченка та Н. Заліської [4]. Однак не всі аспекти цього питання на сьогодні всебічно висвітлені.

Метою статті є аналіз процесу становлення, організаційного оформлення та трансформації українського хліборобського руху, а також з'ясування ролі різних його течій у суспільно-політичному розвитку України 1917 – 1918 рр. Для її досягнення автор ставив такі завдання: охарактеризувати ліберальний та консервативний напрями українського хліборобського руху 1917 – 1918 рр.; висвітлити роль його провідників у формуванні програмових засад діяльності хліборобських організацій; з'ясувати причини опозиційного, лояльного чи прихильного ставлення різних течій хліборобського руху до українських урядів того часу.

Український хліборобський рух доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – це неоднорідне та багатопланове явище. Він був представлений кількома угрупованнями, що різнилися соціальним складом, політичними та економічними програмами, формами та методами діяльності. Провідними у ньому були дві течії – ліберальна та консервативна. Консервативну представляли дві організації: Союз земельних власників і Рада земель, котрі об'єднували поміщиків, а пізніше – і частину заможних селян. Вони виступали за збереження приватної власності на землю та неподільність великих латифундій. Ліберальний напрям репрезентувала Демократично-хліборобська партія, соціальною базою якої були дрібні та середні землевласники, в чиїх інтересах в аграрній сфері була хутірська система господарювання при непорушності приватної власності на землю.

Хліборобський рух оформився на початку 1918 р. як опозиція невдалій аграрній політиці Центральної Ради, своєрідним апогеем котрої стало скасування приватної власності на землю III-ім Універсалом. Хоча організаційне становлення хліборобських організацій розпочалося ще в 1917 р., відразу після повалення російського царизму.

Союз земельних власників (СЗВ) став першою правою політичною партією, що розпочала свою діяльність в Україні. Спочатку ці місцеві організації були регіональними осередками Всеросійського союзу земельних власників (ВСЗВ), що виник ще у 1905 р. Однак пізніше вони перетворилися на місцеві українські і на середину літа вже існували в усіх дев'яти губерніях України [3, 60 – 61].

У травні 1917 р. у Полтаві відбувся губернський з'їзд ВСЗС, що виступив за збереження приватної власності на землю. У з'їзді взяли участь козаки-хлібороби з Лубенщини, зокрема М. Макаренко та І. Корнієнко, котрі після з'їзду звернулися до місцевого громадського діяча і поміщика С. Шемета

з пропозицією створити у Лубнах філію ВСЗС [2, 25]. Натомість останній запропонував сформувати „українську хліборобську організацію на платформі суверенності українського народу” [5, 63].

До організаційної комісії, що зголосилася на утворення крайової хліборобської організації, увійшли: С. Шемет; голова Лубенської повітової земської управи М. Боярський; член цієї управи Л. Климов; агроном В. Шкляр і деякі місцеві інтелектуали. Комісія оголосила про утворення Української демократичної партії. Подібні хліборобські організації утворилися і в інших повітах, але саме лубенська, за свідченням С. Шемета, „відзначалася тим, що виявляла національно-українську, можна сказати, навіть „самостійницьку” тенденцію” [6, 175].

У червні 1917 р. у Полтаві відбувся з'їзд організованих хліборобів, у якому брав участь і С. Шемет від лубенської організації. Саме на цьому з'їзді він познайомився із В. Липинським, відомим ученим-істориком, громадським діячем, давнім самостійником, який походив із польського шляхетського роду на Волині, а на той час служив як офіцер у кінних резервах, стаціонарних у Полтаві, беручи активну участь у діяльності Полтавської української військової громади. В. Липинський вступив до лубенської хліборобської організації, запропонував до наміченої назви „Українська демократична партія” додати, за висловом С. Шемета, епітет „хліборобська” і став автором її програми. Він увійшов до складу Управи Української демократично-хліборобської партії (УДХП) та закла в Полтаві її відділ „у числі 4–5 інтелігентів” [6, 176].

Установчі збори УДХП відбулися 29 червня 1917 р. у Лубнах. У них узяли участь близько 800 селян та 200 представників української інтелігенції. Головою зборів обрали Л. Климова, а з проектом програми майбутньої партії виступив С. Шемет [7]. Діяльність партії мала ґрунтуватися на таких фундаментальних принципах: суверенність українського народу, приватна власність як основа народного господарства, парцеляція за викуп поміщицьких маєтків для задоволення потреб малоземельних селян і залишення в руках попередніх власників такої кількості землі, яку встановить Український сейм [8, 1–17].

Спроби С. Шемета та В. Липинського перетворити полтавський відділ УДХП на масову організацію зазнали поразки. Як зазначав С. Шемет уже в еміграції, це сталося через те, що провід УДХП не виявив „стремління до об'єднання всіх хліборобів території на чисто класовій підставі” [6, 176].

Коли на початку 1918 р. стало очевидним, що Центральна Рада не змогла розв'язати земельну проблему, в країні виникає опозиція до здійснюваних державних реформ, яка згодом набирає організаційних форм і отримує умовну назву „хліборобський рух” [1, 31].

У березні 1918 р. в Києві збираються провідники хліборобського руху обох напрямів. Відбувається кілька нарад, активними учасниками яких були С. Шемет та В. Липинський. Останній на цих нарадах висловлював думку щодо необхідності зміни політичного устрою на монархічному принципі. Здійснити ці плани він пропонував за допомогою німецької присутності, а спроба знайти підтримку у вищих колах німецького командування тоді успіху

не мала [6, 177]. Після цього В. Липинський відходить від участі в хліборобському русі, зневірившись у його перспективності.

Наприкінці березня 1918 р. в Лубнах відбувся з'їзд хліборобів, у якому взяли участь близько двох тисяч делегатів. Резолюція з'їзду визнала політику Центральної Ради в аграрній сфері руйнівною і головною умовою врегулювання відносин на селі поставила відновлення приватної власності на землю. Висувалися й політичні вимоги: створення рівних умов для діяльності соціалістичних і неосоціалістичних партій, поповнення складу Центральної Ради представниками хліборобського руху [5, 64].

Для реалізації цих рішень до Києва було відправлено делегацію з 205 осіб, а керівництво Центральної Ради не лише відхилило її вимоги, а й відмовилося вести будь-які переговори. У відповідь на це делегати влаштували мітинг, на якому підтвердили вимоги та оголосили про скликання у кінці квітня Всеукраїнського з'їзду хліборобів [8, 44].

Рішуча позиція полтавських хліборобів активізувала діяльність хліборобських організацій інших регіонів: у Херсоні, Вінниці, Харкові, Ольгополі відбулися з'їзди, на яких винесли подібні резолюції та підтримали ідею скликання Всеукраїнського з'їзду [1, 32]. Керівництво СЗВ запропонувало об'єднати зусилля у боротьбі з Центральною Радою та скликати спільний з'їзд.

На підготовчих нарадах до з'їзду з'ясувалося, що між УДХП та СЗВ немає згоди з двох питань: хлібороби-демократи бажали в земельній справі широкої реформи, спрямованої на те, аби безземельні могли придбати у власність за викуп землі з великих маєтків. Представники СЗВ відхилили думку про примусовий розпродаж латифундій і замість широкої земельної реформи хотіли лише скасування заборони на продаж землі.

У політичних питаннях УДХП також не могла дійти згоди із СЗВ, оскільки останній хотів змінити владу, тоді як демократи-хлібороби прагнули добитися можливості впливати на Центральну Раду через виборних представників від хліборобської демократії, „не розхитуючи молодого державного організму, не викликаючи занадто великого роздратування проти себе серед лівих партій і серед біднішої частини селянства” [8, 44].

Через цю незгоду було вирішено проводити окремі з'їзди демократів-хліборобів та СЗВ. Політичну ситуацію, що склалася в країні, вдало використала Українська народна громада, що сформувалася наприкінці березня 1918 р. У її засіданнях брали участь і деякі члени СЗВ, зокрема, М. Устимович, М. Воронович, В. Любинський, В. Кочубей та інші [3, 63]. Заручившись підтримкою вищого німецького командування, ця організація запланувала на день відкриття хліборобських з'їздів державний переворот.

З'їзд хліборобів-демократів відкрився 28 квітня 1918 р., а вже наступного дня він був заборонений німецькою військовою владою. 29 квітня 1918 р. відбувся спільний з'їзд СЗВ та Української народної громади, котрий увійшов в історію як Хліборобський конгрес, що проголосив Павла Скоропадського гетьманом України.

Відтоді СЗВ перетворився на урядову партію, а на з'їзді 26–29 травня він трансформувався у

Всеукраїнський союз земельних власників, котрий надалі своєю діяльністю довів, що для його представників у Гетьманській Державі першорядне значення мав її не національний, а суто соціальний характер [3, 67]. Фактично протягом усього гетьманського періоду він прагнув шляхом тиску на урядову політику в аграрній сфері здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради. Однак незадовго до антигетьманського повстання у Союзі земельних власників стався розкол: його селянська частина об'єдналася під проводом М. Коваленка і подала гетьманові 20 жовтня 1918 р. меморандум, в якому вимагала незалежності України. Права ж частина Союзу стояла за федерацію з Росією [3, 71].

Що ж до хліборобів-демократів, то 30 квітня 1918 р. було дозволено відновити роботу їхнього з'їзду. Обговоривши всі події попереднього дня і зазначивши, що „революції тільки розхитують державні організми і перешкоджають їх нормальному розвою, з'їзд постановив не виступати проти нової влади; вияснити... погляд пана Гетьмана на головні справи громадського життя і тоді вирішити питання про можливість для демократів-хліборобів спільної праці з новою владою” [8, 44]. На з'їзді було прийнято звернення до гетьмана, в якому висувалися вимоги збереження незалежності Української держави, скликання представницького органу, проведення широкої земельної реформи, залучення до роботи в уряді свідомих українців.

Ця заява була надіслана Гетьману через спеціально уповноважених людей, полтавців І. Гоголя-Яновського та С. Марченка, котрим було доручено запросити гетьмана на з'їзд. Замість гетьмана прибули генеральний писар Полтавець-Остриця та осаул Зеленевський, які від імені П. Скоропадського вітали з'їзд та заявили його делегатів такими словами: „Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі і мої думки!” [8, 44].

Однак вже за три тижні УДХП стала одним із ініціаторів створення Українського Національно-Державного Союзу (УНДС) – координаційного осередку українських політичних партій центристського і правочентристського спрямування та професійних організацій, що діяв до серпня 1918 р. УНДС головною своєю метою вважав гарантування української державності. 21 травня 1918 р. УНДС у меморандумі до гетьмана висловив недовіру урядові Ф. Лизогуба, складеного в основному з представників російських партій, звинувативши деяких міністрів в антиукраїнській діяльності. Протестуючи проти заборони урядом з'їздів земських управ, робітничих і селянських конгресів, що викликало нестабільність у суспільстві, автори заяви вказали на тенденційну кадрову політику уряду, реставрацію дореволюційних управлінських структур. Натомість УНДС запропонував створити „національно-демократичний кабінет” з участю його представників [9, 157].

Ці ж вимоги підтвердив і Лубенський з'їзд УДХП, що відбувся 9 червня 1918 р. [8, 45]. Однак колишній провідник українських хліборобів-демократів В. Липинський „у мовчазній опозиції до своєї партії участі в її житті за гетьманщини не бере” [6, 178] і віддається державній роботі на ниві дипломатії в ролі посла в Австро-Угорщині.

Після всіх соціально-політичних потрясінь 1917 – 1920 рр. уже в еміграції саме провідники УДХП –

В. Липинський та С. Шемет – стануть біля витоків українського монархічного гетьманського руху. І хоч багато колишніх ідейних засад, зважаючи на гіркий досвід революційного державотворення, буде переглянuto, але значною мірою підвалини Українського Союзу Хліборобів-Державників, заснованого у Відні 1920 р., та ідеології українського консерватизму, на якій ґрунтувалася його діяльність, слід шукати у хліборобському русі 1917 – 1918 рр.

1. Яременко О. Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 році та його роль у встановленні Гетьманату // *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.). Матеріали конференції / Відп. ред. О. О. Нестуля*. – Полтава, 1995.
2. Ванцак Б. Полтавщина, Шемети і „хлібороби-демократи” // *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.). Матеріали конференції / Відп. ред. О. О. Нестуля*. – Полтава, 1995.
3. Любовець О.М. Всеукраїнський Союз Земельних Власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 4 – 5.
4. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог української демократичної хліборобської партії // *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.: Матеріали Міжнародної наук. конф., 2 – 6 червня 1992 р. з нагоди 110 роковин з дня народження вченого / Я. Пеленський (ред.)*. – К.; Філадельфія, 1994.
5. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії // *Хліборобська Україна*. – Відень, 1920. – 36. 1.
6. Шемет С. В.К. Липинський при громадській роботі // *В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.)*. – К.; Житомир, 2008.
7. *Вісник Лубенського громадського комітету*. – 1917. – 6 липня.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ)*. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 78.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 206.

А.В. Посадский

КРЕСТЬЯНСТВО ПЕРИОДА МОДЕРНИЗАЦИИ: АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Тема соотношения социально-экономических и духовных причин российской революции и, фактически, цивилизационного краха – из категории „безнадежных”. Вряд ли когда-то удастся поставить точку в спорах по этой обширной тематике. В то же время не подлежит сомнению, что революция произошла на волне мощного модернизационного подъема, многофакторного изменения, высоких темпов развития. Это означало бурное развитие новых социальных групп и новых систем хозяйственных и социальных взаимодействий. Одна из классических массовых трансформаций – превращение крестьянина в рабочего, „пролетария”, по марксистскому словарю.

Развивающаяся промышленность черпала трудовые ресурсы в деревне. Аграрное перенаселение толкало крестьян к неземледельческим заработкам. Росло отходничество, в деревню приходили городские модели поведения. Волну общественного внимания в начале XX века вызвало новое явление – циничное, вызывающее богохульное буйство, распространившееся среди молодежи. Именно это новое явление назвали новым словом „хулиганство”.

В отчетах благочинных начала 1910-х гг. (материал Саратовской губернии) рефреном проходила мысль о падении благочестия в среде молодежи и о развращающем воздействии отхожих промыслов. Из губернии уходили на весьма далекие заработки – в Ростов, Баку, в Сибирь. Любопытны наблюдения священства о формах „развращения”. Например, русские из Сибири часто возвращались „раскольниками”, то есть староверами, а мордва – баптистами. Повсеместно отмечалось постепенное возрастание благочестия после революционных 1905-06 гг. Почти обычной была ситуация, когда храмы активно посещались зимой и пустовали летом, в страду. Священники предъявляли претензии к базарам и ярмаркам. Они неизменно назначались на выходные и праздничные дни и отвлекали прихожан от храма, равно как и крестьянские „помочи” [1, 12, 163].

Крестьянская молодежь все в большей степени оказывалась вовлечена в неземледельческие занятия. Пореформенное развитие России окончательно оформило пять основных экономических районов: это центрально-промышленный, сориентированный на Москву, петербургский, уральский горнозаводской, донецкий угледобывающий и самый молодой – бакинский, растущий на нефтедобыче.

На общем фоне модернизационной логики развития и истощения веры интересной представляется региональная линия различий, связанная с социальной „физиономией” указанных промышленных районов. Каждый из них черпал ресурсы в деревне.

Многозначительный опыт содержит история села Иванова (впоследствии – Иваново-Вознесенск, затем город Иваново). Это село, очевидно, было населено опальными новгородцами, „выведенными” из родных земель при Иване Третьем (первое официальное упоминание относится, правда, к 1561 г.). Их „беспокойность” и ловкость в торговых делах дали им большое преимущество над местными обывателями. Само село и большинство сел округи стали со временем фабрично-заводскими, образовав так называемую Иваново-Вознесенскую промышленную зону [2, 70-71]. Этот район стал также средоточием староверческого населения, ибо купцы-старообрядцы аккумулировали на своих предприятиях единомышленников. Из промыслового крестьянства выросал рабочий класс со своеобразными чертами. В 1897-1898 гг. в городе произошли первые организованные и упорные стачки. В 1905 г. Иваново-Вознесенск дал первый рабочий Совет, который О. Шахназаров интерпретирует как вышедшую на поверхность традиционную форму самоуправления староверов, приспособленную к обстоятельствам их существования в России, и в то же время – активную

региональную черносотенную организацию. Значительная забастовка прошла и в 1915 г. В самый канун Февральской революции эта область вновь выделилась коллективным действием: все волостные сходы Кинешемского уезда отказались выполнить разверстку овса [3, 421, 512]. С первых дней Февральской революции дееспособный Ивановский совет фактически держал власть в своих руках. В кампанию по изъятию церковных ценностей в Шую 15 марта 1922 г. произошли наиболее громкие протестные события, вызвавшие известное ленинское письмо [4, 132-133, 140-144]. В конце 1920-х в Орехово-Зуево, Иваново-Вознесенске, Кинешемском уезде и иных местностях фиксировались беспорядки, направленные против красных властей как безбожных, многочисленные расправы над комсомольцами – устроителями антирелигиозных кампаний. Эти факты отмечала пресса Братства Русской Правды [5, 14, 14, 13]. Спротивление коллективизации в Ивановской Промышленной Области (создана в 1929 г. в составе Владимирской, Ивановской, Костромской и Ярославской областей, в 1936 г. разделена на укрупненные Ивановскую и Ярославскую) также сопровождалось особенно сильным религиозным сопротивлением.

Среди верующих распространялись письма от сосланных архиереев. В 1930 г. по ИПО ликвидированы несколько „церковно-монархических групп”, в том числе „Всероссийская контрреволюционная церковно-монархическая организация – ИПЦ”. Представления истинно-православных христиан о себе как о воинах Христовых вызвало мощный карательный удар, пришедшийся на 1929-1930 гг. Гонения и судебные процессы продолжались до 1933 г., когда был закрыт последний легальный храм ИПЦ [6, 205-206, 208-213]. В апреле 1932 г. в Вичуге и других районах ИПО прошли забастовки и демонстрации текстильщиков по поводу сокращения норм снабжения и катастрофического продовольственного положения. В стычках с милицией были жертвы [7, 303]. Летом 1933 г. забастовка ивановских ткачей вылилась в голодный поход под руководством красного партизана Шубина на Иваново и Москву [8, 53].

В конце 1934 г., в связи с отменой карточек и опубликованием цен на хлеб (они были ниже коммерческих, но существенно выше тех, по которым отпускались нормированные товары), в Иваново сложились „очень тревожные” настроения, охватившие широкие круги рабочих. Ожилились (Вичуга, Тейково) активисты событий 1932 года. Парторганизации бездействовали на фоне общего недовольства в Коврове и Кинешме [7, 302-303]. В справке о настроениях по всей области отрицательные проявления сопровождаются замечанием „единичные”, но никаких, кроме отрицательных, примеров не приводится. Можно полагать, что подобные настроения преобладали и были массовыми [9, 342-345]. В марте – мае 1934 г. в ИПО были ликвидированы две „религиозные организации”, охватившие Ростовский, Рыбинский, Угличский и другие северо-западные районы. В октябре была открыта группа в Костроме во главе с епископом Макарием (Уманским), впоследствии были ликвидированы еще несколько подобных групп. На нелегальном положении действовали группы

анисимовцев, ИПХ, евангелистов, иоаннитов и других. С апреля 1936 г. по июль 1937 г. только Ярославское УНКВД ликвидировало 56 „церковно-сектантских групп” с засилом арестованных 321 человек. Под арестом оказались и 67 одиночек [6, 213-214]. В ноябре 1936 года по ИПО во многих районах неудовлетворительно прошла уборочная, отмечались низкая трудовая дисциплина, самовольный уход на побочные заработки, выход из колхозов. НКВД на этом фоне отметил активизацию контрреволюционной деятельности [9, 891, 897-899]. В Ивановской области недовольство работниц и готовность к забастовочным действиям вылились в беспорядки 19-20 октября 1941 г., во многом спровоцированные бездарным и грубым поведением руководства. Среди зачинщиков оказалось много приезжих из деревень [10, 37-53].

Таким образом, исторические традиции свободолюбия, хозяйственная судьба, активная общественная и религиозная жизнь в обширном регионе проявлялись явно и согласованно. Регион проявил значительный потенциал самоорганизации и готовности отстаивать уклад жизни в меняющихся обстоятельствах.

С конца семнадцатого века староверы стали аккумулироваться на уральских заводах, в частности, в районе Невьянска, основы семейного дела Демидовых. Н. и А. Демидовы привлекали их как надежных и прилежных работников, что вызвало массовый приток [11, 34, 41]. Старообрядцы многочисленного часовенного согласия аккумулировались в треугольнике Пермь – Тюмень – Челябинск, им оказывали покровительство заводчики. Это способствовало формированию специфического уральского рабочего класса, имевшего тесную связь с землей и сельским хозяйством. При этом не менее двух веков сохранялось разделение часовенных на „заводской” и „сельский” кусты. Горнозаводские „всегда считались более либеральными по части соблюдения уставных норм, тогда как „сельские” – более фундаменталистски настроенными” [12, 301-302, 304-305]. Именно в Невьянске 12 - 17 июня 1918 г. произошло заводское восстание, к которому присоединились шесть ближайших волостей. Военный штаб восставших опирался на крестьянский союз, который представлял штаб в волостях и деревнях. Восставшие создали вооруженные отряды в 5000 человек. Это восстание не было первым на Урале, но „послужило импульсом для развертывания волны крупных заводских восстаний” [13, 58-59, 81-85]. Эпопея ижевских и воткинских повстанцев не нуждается в комментариях. Уральский рабочий класс в событиях 1917 – 1922 гг. повел себя совсем не по марксистскому клише. При этом рабочие выступили наиболее организованной частью мощного повстанческого фронта, образованного как заводчанами, так и крестьянами.

В Донбассе, напротив, отсутствовали староверы, – они не шли в шахты [14, 81]. Здесь аккумулировались крестьяне с Юга, черноземных и поволжских губерний, жестоко страдавших от перенаселения. Они становились шахтерами, приобщаясь к своеобразной, вызывающей культуре разрыва с патриархальным прошлым. В среде шахтеров культивировались брутальность, неверие.

На Екатеринославщине, в Ростове, в Донбассе в 1905 г. крестьяне поставляли продукты бастующим и восставшим. 17 декабря 1905 г. под станцией Горловка произошел бой между донбасскими дружинниками (до 4000) и отрядом солдат. Бой закончился быстрым поражением революционеров, но в революционной печати приобрел размеры многочасовой битвы [15, 642-644]. В 1918 г. донбасские большевики, опираясь на местную красную гвардию, отступали на восток перед немцами, имея столкновения и с рабочими меньшевистской окраски, и с крестьянскими отрядами, и с казаками, усмирявшими Донбасс в самом конце 1917 г. Эта группировка станет впоследствии десятой красной армией и даст устойчивую группу „соратников” И. Сталину. Данный партизанский массив существенно отличался от чисто сельского украинского повстанчества, возникшего на той же самой волне противодействия немецкой оккупации [16, 50-51, 112]. К белым в 1919-20 гг. шахтеры будут в большинстве своем враждебны [17, 44]. М. Кубанин отмечал, что в степной Украине при большом проценте бедняцких хозяйств деревня оказывалась в руках зажиточных: беднота уходила в горную и обрабатывающую индустрию, а в хозяйствах помещиков и состоятельных крестьян работали сезонники с Севера. Поэтому вчерашние крестьяне-шахтеры стали костяком большевистской группировки, а деревня оказалась в орбите махновского движения [18, 23, 25]. Брутальная политическая культура не исчезла и в советские годы. В 1923 г. зарубежная печать отмечала наличие в Донбассе повстанческих отрядов из уволенных за забастовки шахтеров [19, 12]. В 1933 г. в Донбассе, как и других местностях, фиксировались шахтерские и рабочие волнения [8, 53]. Стахановщина вызвала волну противодействия.

Видимо, сродни донбасскому был многонациональный бакинский рабочий класс.

Таким образом, промышленные районы, кроме „классического” петербургского, демонстрируют весьма выразительную связь и взаимное влияние хозяйственного развития и культурной традиции на фоне перехода от земледелия к неземледельческим занятиям. Вырастающий из деревенского массива рабочий класс показывает тесную сцепку между социально-экономическими и духовно-нравственными процессами, особенно рельефную в условиях революционного кризиса. Понимание этих связей, как представляется, расширяет наши методологические возможности при анализе событий революции, гражданской войны и последующих.

1. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). Ф.135. оп.1 дд.7049, 7050.
2. Самсонов В.Б., Семенов С.Н., Устьянцев В.Б. и др. Российская цивилизация: пространственно-временные характеристики / под ред. проф. В.Б. Самсонова. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 2001.
3. Крестьянское движение в России в годы Первой Мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 г. Сборник документов. Ред. А.М. Анфимов. М.-Л.: Наука, 1965.
4. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн.1. Политбюро и церковь. 1922-1925. М.-Новосибирск: РОССПЭН-Сибирский хронограф, 1997.

5. // *Русская Правда*. 1928. Сентябрь-октябрь. 1929. Январь-февраль. 1929. Май-июнь.
6. *Верой и правдой*. ФСБ. *Страницы истории*. – Ярославль: Нюанс, 2001.
7. *Советское руководство. Переписка. 1928-1941*. – М.: РОССПЭН, 1999.
8. *Коммунистический режим и народное сопротивление в России 1917-1991*. – М.: Посев, 1997.
9. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы. В 5-ти т. / Т.4. 1934-1936 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы*. – М.: РОССПЭН, 2002.
10. *Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945*. – М.: РОССПЭН, 2003.
11. *Телков Б. Невьянск - демидовская столица // Наука и жизнь*. – 2003. – №6.
12. *Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря*. – М.: Церковь, 1996.
13. *Урал и Прикамье. Ноябрь 1917 – январь 1919. Документы и материалы // Исследования новейшей русской истории. Серия „Народное сопротивление коммунизму в России“*. – Париж, 1982.
14. *См.: Шахназаров О.Л. Старообрядчество и большевизм // Вопросы истории*. – 2002. – №4.
15. *Алмазов П. Наша революция (1902-1907). Исторический очерк*. – Киев, 1908.
16. *Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализме и крестьянских движениях*. – М.: АИРО-XX, 1997.
17. *Я ставлю крест...* – М.: Воениздат, 1995.
18. *Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны*. – Л.: Прибой, б/д.
19. // *Русская Правда*. – 1923. – Март.

Г.В. Рачковський

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ У КІНЦІ ХІХ – СЕРЕДИНІ ХХ СТ.

Становлення й розвиток мережі сільських поселень зумовлювало багато чинників, серед яких найважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови та соціально-економічні чинники. Вплив кожного з них на розвиток сільських поселень на певних етапах історичного минулого був різний, але завжди вони взаємодіяли. Демографічні, соціально-політичні та економічні зміни впливали на територіальний розподіл населення, що своєю чергою спричиняло зміну кількості й типів населених пунктів. Однак у різних історико-етнографічних районах України зазначені процеси були різні. Попри наявність окремих праць, у науковій літературі розвиток поселень на території Середнього Полісся (зокрема й України загалом) досліджений недостатньо. У пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати динаміку розвитку та кількісні зміни у складі сільських поселень на території Середнього Полісся.

Проблеми формування мережі сільських поселень на території Полісся у своїх розвідках розглядали Олександр Забелін [1], Павло Тутковський [2], Григорій Стельмах [3], Мустафа Козакевич [4].

Для виявлення основних тенденцій у розвитку поселень Середнього Полісся треба спершу окреслити територію дослідження. Південну межу Середнього Полісся сучасні етнологи проводять вище міст Рівне – Новоград-Волинський – Радомишль; на сході цей етнографічний район обмежений рікою Дніпро, на заході – річкою Горинь [5, 9].

У ХІХ – на початку ХХ ст. окреслена територія перебувала у складі повітів Волинської та Київської губерній Російської імперії. У 1921 р. відбулися зміни в політичній підпорядкованості території Середнього Полісся. Зокрема частину теренів колишньої Волинської губернії було поділено та включено до складу новоутворених Волинського і Поліського воєводств Польщі. З огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів Середнього Полісся приймаємо адміністративний устрій станом на 1911 р. для північних повітів Волинської губернії [6, 4-454].

Приріст населення, що впливав передусім на збільшення чисельності мешканців сільської місцевості, супроводжувався також постійним збільшенням кількості сільських населених пунктів і їхньої частки серед усіх поселень краю. Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількість поселень сільського типу у Волинській губернії постійно зростала: в 1863 р. їх було 3 317 одиниць [7, 57], 1883 р. – 5 089 [1, 110], 1904 р. – 7 299 [8, 102-124], 1906 р. – 7 758 [9, 198], 1910 р. – 7 879 [10, 228], а в 1911 р. – 8 083 одиниці [11, 2].

В Овруцькому повіті, де всі волості були в межах Середнього Полісся, динаміка зміни кількості поселень має особливо виразну тенденцію до збільшення. Зокрема, наприкінці 1870-х рр. у межах повіту налічувалося 404 населених пункти [3, 91], у 80-х рр. ХІХ ст. – 403 [1, 369], а за даними російської військово-топографічної карти, так званої триверстки – 540 поселень [12].

До середини 1890-х рр. кількість населених пунктів в Овруцькому повіті становила 438 одиниць [13, 233], у 1904 р. – 648 поселень [8, 122], на початку 1906 р. – 625 населених пунктів [9, 160-177], у 1909 р. – 670 одиниць [3, 91], на початку 1910 р. – 710 одиниць [6, 2-454]. Далі їхня кількість збільшилася до 791 поселення в 1911 р. та 822 одиниць у 1912 р. [3, 91]. Станом на 1926 р. кількість поселень збільшилася тут до 1 373 одиниць (1 245 поселень на території радянської України [14, 3-58] та 128 – у межах Сарненського повіту Поліського воєводства Польщі [15, 58-65]). Отже, із 1870-х рр. за п'ять десятиліть кількість поселень в Овруцькому повіті зросла на 239,8%, що за абсолютними показниками становило 969 населених пунктів. На жаль, брак даних за період 1930-х – початку 1940-х рр. не дає змоги простежити подальший розвиток поселень до 1946 р., коли в межах колишнього Овруцького повіту їх налічувалося 641 одиниця [16, 161-191]. Порівняно з найбільшим відомим показником чисельності поселень у 1926 р., кількість населених пунктів у 1946 р. зменшилася на 97%.

У цих хронологічних межах найбільші темпи приросту поселень спостерігалися в останніх роках ХІХ ст. та в перших десятиліттях наступного століття. Із 1870-х рр. до середини 1890-х рр. в Овруцькому повіті кількість поселень збільшилася лише на 8,6%, тоді як у Житомирському повіті – на

88% (з 526 одиниць у 1879 р. до 989 поселень у 1890 р.). Із середини 1890-х рр. – до початку XX ст. в Овруцькому повіті приріст поселень сягав 23,5%, упродовж першого десятиліття XX ст. (до 1912 р.) – 52%, натомість упродовж наступних чотирнадцяти років він склав 67%.

Впродовж 1887 – 1926 рр. найбільший приріст кількості поселень спостерігався в Юрівській (з 26 до 169 поселень) та Олевській (з 22 до 132) волостях, відповідно на 550% і 500%, найменший – у Нововороб'ївській – на 13% (з 23 до 26 одиниць). В інших адміністративних одиницях Овруцького повіту показники приросту поселень розмістилися між крайніми показниками Нововороб'ївської та Юрівської волостей.

У період з 1926 – до 1946 рр. збільшення кількості поселень спостерігалося на території, що була в межах колишньої Кисорицької волості. На рівні 1926 р. кількість поселень (26 одиниць) на території Нововороб'ївської волості була в 1946 р. [16, 151]. На території решти колишніх волостей Овруцького повіту кількість поселень зменшилася: у Базарській волості на 8% (з 50 до 46 поселень), у Норинській – на 4% (з 42 до 30), у Великофоснянській – на 73% (з 26 до 15), у Народицькій – на 77% (з 32 до 18), у Покалівській та Гладковичській – на 119% (відповідно з 92 до 42 та з 112 до 51), у Христинівській – на 147% (з 84 до 34), Олевській та Юрівській – на 175 та 172,6% (відповідно зі 132 до 48 та зі 169 до 62), у Татарновицькій – на 184% (з 54 до 19), у Лугинській – на 191% (з 99 до 34), у Словечанській та в Іскоростській – на 245 та 251% (відповідно зі 114 та 116 до 33 у кожній), у Білорічицькій – у 5, 13 разів (зі 118 до 23).

Чисельність населених пунктів у Барашівській, Горошківській, Ушомирській та Фасівській волостях, які охоплювали 27,5% площі всієї території Житомирського повіту, в 1880-х рр. становила 158 одиниць, або ж 21,7% усіх поселень повіту [12]. На початку 1880-х рр. кількість поселень поліських волостей збільшилася зі 102 до 158 населених пунктів, тобто майже на 55%.

До 1887 р. у чотирьох поліських волостях кількість поселень збільшилася до 263 одиниць [17, 1-27], тобто на 66,5%. Найбільшим був приріст в Ушомирській волості – 125%, що в абсолютних показниках становить 35 одиниць. Майже удвічі збільшилася чисельність поселень у Барашівській волості (з 37 до 76 одиниць), у Фасівській волості – на 54% (на 13 одиниць), у Горошківській волості – на 33% (на 18 одиниць).

Впродовж 1887 – 1899 рр. за незначної зміни кількісного складу поселень у межах поліських волостей із 263 одиниць у 1887 р. до 264 [13, 232] у 1897 р. та 261 одиниці [18, 1-21] в 1899 р. помітна велика амплітуда щодо їх виникнення–зникнення. Так, за відповідне десятиліття чисельність поселень зменшилася зуг на дві одиниці, але водночас ніде не згадуються 36 інших поселень, натомість виникли 34 нові населені пункти. Інакше кажучи, за різницею лише у дві одиниці спостерігається процес заснування та зникнення 70 поселень.

Максимальна кількість населених пунктів у чотирьох поліських волостях Житомирського повіту була в 1906 р., коли вона становила 282 одиниці (27,7% усіх поселень повіту) [9, 1-27]. У наступних

роках спостерігалося зменшення їх чисельності: у 1910 р. – 277 одиниць [6, 2], 1911 р. – 266, 1912 р. – 265 одиниць [3, 110]. Процес зменшення кількості поселень на території означених адміністративно-територіальних одиниць Житомирського повіту спостерігався переважно у Фасівській волості. Незважаючи на це, впродовж середини 1890-х рр. – 1912 р. кількість поселень у поліських волостях Житомирського повіту збільшилася на 107 одиниць, тобто на 67,7%, тоді як у повіті загалом чисельність населених пунктів зросла лише на 38% – з 728 поселень у 1890-х рр. до 1 006 одиниць у 1912 р. На жаль, через брак даних міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) не можемо простежити подальший розвиток поселень аж до 1946 р., коли в межах колишніх поліських волостей Житомирського повіту у складі Барашівського, Володарсько-Волинського, Коростенського, Потіївського, Червоноармійського та Черняхівського районів їх налічувалося 178 одиниць [16, 437].

З 1912 р. до 1946 р. на території чотирьох поліських волостей Житомирського повіту кількість поселень зменшилася на 67%, що в абсолютних показниках становить 87 одиниць, тоді як на території усього повіту чисельність поселень зменшилася на 476 одиниць, тобто на 47% [16, 161]. Поліські поселення північних волостей в 1946 р. становили 33,6% від усіх зареєстрованих населених пунктів колишнього Житомирського повіту. Кількість населених пунктів колишньої Барашівської волості скоротилася до 48 одиниць (на 41%), Ушомирської – до 38 поселень (на 48%). Серед 41 поселення, що зникли за цей період у Барашівській волості, основним типом були колонії – 23 одиниці, решту становили слободи, урочища та хутори.

У Новоград-Волинському повіті в 1879 р. налічувалося 356 поселень [3, 91]. До 1883 р. загальна їхня кількість значно зросла і становила тут уже 607 населених пунктів [1, 369]. Отже, лише впродовж неповних чотирьох років кількість поселень у всьому повіті збільшилася на 70,5%, а за абсолютними показниками – на 251 одиницю. До 1905 р. кількість населених пунктів у цьому повіті становила 875 одиниць, у 1906 р. – 930 одиниць [9, 133], тобто збільшилася на 6,3%.

Однак уже в наступних роках спостерігається зменшення кількості поселень у Новоград-Волинському повіті: 921 поселення в 1910 р. [6, 2], 894 – у 1912 р. [3, 91]. За схожої із повітовою тенденцією збільшення кількості поселень у діахронії, у трьох поліських волостях Новоград-Волинського повіту спостерігалися деякі відмінності. Зокрема, найбільший приріст кількості поселень у Городницькій, Смільчинській та Сербівській волостях спостерігався у період 80-х рр. XIX ст. – 1906 р.

У першій половині 1880-х рр. у межах зазначених волостей налічувалося 79 поселень [12]. У 1906 р. тут існували 195 населених пунктів [9, 133], тобто їхня кількість зросла на 79 одиниць (на 68%).

Кількісне збільшення поселень у 1887 – 1906 рр. мало свої особливості в кожній з трьох волостей Новоград-Волинського повіту. Якщо в Сербівській волості приріст поселень відбувався майже стабільно (у 1887 – 1899 рр. – на 22%, у 1899 – 1906 рр. – на 27%), то в Городницькій волості найбільше нових поселень виникло в 1899 – 1906 рр., коли приріст їх

сягнув 43% (12 одиниць), тоді як у 1887 – 1899 рр. – лише 12% (3 одиниці). В Ємільчинській волості тенденція щодо збільшення чисельності поселень мала цілком протилежну хронологічну специфіку: найбільший приріст був у 1887 – 1899 рр. (76%, або 36 поселень), а вже в 1899 – 1906 рр. він становив лише 3,6% (3 поселення).

У 1906 – 1926 рр. у трьох поліських волостях Новоград-Волинського повіту кількість поселень сягнула свого максимуму – 234 одиниці [14, 3], тобто приріст становив 20% (39 одиниць).

За двадцятиліття на території Городницької та Ємільчинської волостей кількість поселень збільшилася відповідно на 35% і 34%, натомість у Сербівській волості вона зменшилася на 7% (на 5 одиниць). Однак ця різниця (у 5 поселень) стосується лише кількісних показників, тоді як тогочасні зміни торкнулися 31 населеного пункту: у 1906 – 1926 рр. з обліку зняли 18 населених пунктів, натомість виникло 13 малодвірних поселень.

Площа, адміністративно закріплена за Городницькою, Ємільчинською та Сербівською волостями, становила 2 042 км кв., або ж 28,1% території всього повіту. Тут у 1906 р. розміщувалося 20,9% усіх населених пунктів повіту, у 1910 р. – 21,3%, а в 1912 р. – 21,8%. Станом на 1946 р. поселення трьох колишніх волостей Новоград-Волинського повіту відійшли до складу Городницького та Ємільчинського районів Житомирської області, окремі ж населені пункти – до складу Барашівського району Житомирської та Корещького району Рівненської областей. Загалом же наприкінці першої половини ХХ ст. в межах колишніх поліських волостей Новоград-Волинського повіту кількість поселень скоротилася до 107 одиниць [16, 161], тобто проти 1926 р. зменшилася у 2,1 раза. Удвічі менше стало поселень у колишніх Ємільчинській та Сербівській волостях (відповідно 55 та 32 одиниці) і в 2,7 раза (з 54 до 20 поселень) на території колишньої Городницької волості.

В одинадцятьох поліських волостях Рівненського повіту, що становили 75% його території, кількість населених пунктів збільшилася з 306 одиниць [12] у 1880-х рр. до 598 поселення [9, 188] у 1906 р., тобто на 95%. Упродовж наступних п'яти років чисельність поселень на території поліських волостей збільшилася на 5%, що в абсолютному значенні склало 629 населених пункти [6, 454]. Далі спостерігалось зменшення кількості поселень як у поліських волостях, так і в повіті загалом. До 1912 р. в Рівненському повіті чисельність поселень скоротилася до 880 одиниць, або ж на 6,5%, тоді як у північних волостях – на 13,5% (до 544 одиниць) [3, 91].

У 1921 р. на території Рівненського повіту, що увійшов до складу Польщі, налічувалося 1 010 населених пунктів, із них 61% перебувало на території колишніх поліських волостей [15, 58]. За десятиліття, внаслідок пертурбацій (воєнної дії, зміна політичних режимів, втрата населення, зокрема і через переселення етнічних німців та чехів) чисельність поселень на цій території зросла на 15,8%, або до 630 одиниць, враховуючи і 6 поселень колишньої Селищенської (Людвипольської) волості, що відійшли до Городницького району Коростенської округи.

Загалом у колишньому Рівненському повіті кількість поселень збільшилася на 14,7%. Можливо, що аналогічну з 1910 р. кількість поселень польський перепис зафіксував стагнацію їхнього розвитку напередодні Першої світової війни. Як відомо, активна військова колонізація на приєднаних територіях, коли виникла значна кількість нових колоній, почалася з ухвалення сеймом 17 грудня 1920 р. закону про формування земельного фонду для військового осадництва. Однак кількісні дані свідчать лише про різницю між чисельністю поселень у різні роки, тоді як амплітуда їх виникнення–зникнення є значно більша. Особливо це характерно для волостей. Наприклад, у Костопільській волості, де в 1921 р. кількість поселень відповідала стану 1910 р. і становила 57 одиниць, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку 17 населених пунктів компенсувало виникнення 17 нових поселень. У поліських волостях Рівненського повіту з 1910 р. до 1921 р. зникло 184 поселення, тоді як виникло 185.

Через брак джерел не можемо прослідкувати динаміку зміни чисельності поселень на всій території поліських волостей колишнього Рівненського повіту в міжвоєнний період. Згідно з даними адміністративно-територіального устрою УРСР від 1 вересня 1946 р., на відміну від початку 1920-х рр., кількість населених пунктів скоротилася тут до 887 одиниць [16, 437], тобто на 13,8%. Але в 1950-х рр. дослідники, провівши етнографічні експедиції, відзначали, що ця кількість поселень Рівненської області є далеко не повна.

Наприклад, за відомостями довідника адміністративно-територіального устрою до сільської ради Борового Рокитнівського району належало 13 хуторів [16, 461], насправді ж вона охоплювала ще п'ять необлікованих малодвірних поселень [2, 26]. Однак, навіть за офіційними даними, на території колишніх поліських волостей Рівненського повіту різниця становила лише 17 одиниць (на 2,7%). На території волостей процес розвитку поселень був різний: у сімох з одинадцяти поліських волостей колишнього Рівненського повіту, порівняно з даними 1921 р., зменшення кількості поселень сягнуло від 16,6% у Дубровицькій волості до 78% у Костопільській.

Отже, впродовж 1880 – 1910-х рр. на території Середнього Полісся у межах Волинської губернії кількість поселень збільшилася на 711 одиниць, тобто на 66,4%, натомість до 1946 р. скоротилася на 275 одиниць (на 18,3%). На зміну чисельності поселень впливала також територіальна приналежність до різних політичних режимів. До початку 1920-х рр., коли поліські землі перебували в межах однієї держави, тут спостерігалася тенденція до збільшення їхньої чисельності, що засвідчує статистика першого двадцятиліття ХХ ст. З 1921 р., коли єдиний етнографічний масив розділив політичний кордон між Польщею та УСРР, а також різні для кожної з цих держав суспільно-політичні та економічні умови спричинили відмінності у процесах, що впливали на розвиток поселень. Це виразно виявляється на прикладі волостей Овруцького та Рівненського повіту, які в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. У північних волостях Житомирського та Новоград-Волинського повітів кількість поселень у 1946 р., проти 1912 р.,

скоротилася відповідно на 48,9% та 82%, на території колишнього Овруцького повіту – на 78%. Натомість у поліських волостях Рівненського повіту та Кисорицької волості Овруцького повіту їхня чисельність збільшилася відповідно на 12,7% і 362,8%. Порівнюючи відому нам максимально зафіксовану кількість поселень на території Середнього Полісся у 1921 р. для частини поліських земель, які відійшли до Польщі, та 1926 р. – у межах радянської України, з кількісним складом населених пунктів у 1946 р. виявляємо значно більші розбіжності. У поліській частині Новоград-Волинського повіту кількість поселень зменшилася на 54%, у Житомирському повіті (Горошківська та Ушомирська волості) – на 45%, в Овруцькому повіті – на 97%, у Рівненському повіті – на 2,7%. У Кисорицькій волості Овруцького повіту кількість поселень у 1926 – 1946 рр. збільшилася на 18%.

На жаль, через брак даних про кількість поселень станом на кінець 1930 х рр. не можемо достеменно визначити конкретний період часу, коли почалася ліквідація великої кількості малодвірних поселень Середнього Полісся. Однак наведені дані засвідчують, що, ймовірно, зменшення кількості поселень було похідне від колективізації, під час якої селян примусово концентрували в більших поселеннях, насамперед через усупільнення земельних фондів, що позбавляло економічного підґрунтя розвитку малодвірних поселень хутірського типу.

Отже, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Середнього Полісся відбулися чималі зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень зумовлювало не лише збільшення чисельності населення, воно також неабияк залежало від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень.

1. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч. 1.
2. Козакевич М. З. Типи поселень на українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959.
3. Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1915. – Т. 13. – Вып. 1.
4. Козакевич М. З. Типи поселень на українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959.
5. Гладкий М. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX – першої третини XX ст. – Дрогобич, 2007.
6. Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911.
7. Nowicki F. Wołyn i jego mieszkance w r. 1863. – Drezno, 1870.
8. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. – Житомир, 1905.
9. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1906.
10. Материалы подворной переписи Волынской губернии. 1910 г. – Житомир, 1914.
11. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.
12. Военно-топографическая карта Волынской губернии. – Ряд XX, лист 5-8; ряд XXI, лист 5-8.
13. Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение. – К., 1897. – Т. 1:

Восточное Полесье.

14. Статистичний довідник по Коростенській окрузі. – Коростень, 1928.
15. Skorowidz miejscowosci Rzeczy Pospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – Т. 8: Wojewodstwo Poleskie.
16. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
17. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1887.
18. Список населенных пунктов Волынской губернии. – Житомир, 1899.

Н.И. Суханова

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЙ АРМИИ НА СТАВРОПОЛЬЕ

Поведение различных социальных групп населения Северного Кавказа в условиях гражданского противостояния всегда отражало адекватность проводимой в стране и регионе политики. Поэтому поучительным представляется обращение, кроме прочего, к опыту „белой” политики в отношении крестьянства южной окраины России. Своеобразие аграрно-крестьянского вопроса в его национально-региональном разрезе в годы гражданской войны – это тема с давней историографической традицией. Впрочем, только с 90-х гг. XX в. стало возможным всестороннее изучение крестьянской проблемы в условиях Белого движения [1]. Интерес к этой проблеме начал усиливаться по мере того, как осложнялась политическая ситуация на Северном Кавказе. В настоящее время исследование аграрной политики белого движения в регионе нуждается в углублении в сторону изучения истории повседневности крестьянской жизни, реакции разных слоёв сельского населения на политику, проводимую белыми, взаимоотношений крестьян между собой в полиэтничном регионе, а также особенностей осуществления этой политики в разных регионах Северного Кавказа. Задачу данной статьи автор видит в том, чтобы раскрыть практическую деятельность белой администрации по выработке и реализации аграрной политики в одном из регионов Северного Кавказа – Ставропольской губернии – в условиях гражданской войны. При этом в статье предпринята попытка показать особенности губернии и их учёт при проведении преобразований.

Осенью 1918 г. Ставропольская губерния была занята войсками Добровольческой армии. После большевистского декрета „О земле” настроения местного крестьянства были неоднозначны. Поддерживая приход Добровольческой армии, преобладающая часть крестьян ожидала демократизации экономической и политической жизни сообщества. До октября 1917 г. региональное крестьянство отличалось тем, что вело индивидуальное хозяйство, почти не знало конкуренции с помещичьим хозяйством из-за незначительного количества такого и имело достаточно высокий уровень жизни.

Лидеры Белого движения не предложили местному населению никаких созидательных программ, кроме „непредрешиения всех сторон

жизни”. „Конституция генерала Л. Г. Корнилова” объявляла аграрное законодательство исключительной прерогативой Учредительного собрания. До его созыва все действия в отношении земли признавались незаконными.

Генерал А. И. Деникин не просто откладывал решение аграрного вопроса за его ненужностью или не понимал его важности. Противоречивость той ситуации, в которой он оказался (между интересами разных категорий земледельцев), делало для него решение вопроса о земле слишком сложным. Сдерживало Деникина и преобладание казачества в регионе. Казачье землевладение не могло быть затронуто реформированием из-за нежелания Деникина терять серьезную социальную и военную опору в лице казачества.

Первым законодательным актом деникинского Особого совещания в аграрной сфере стало распоряжение об отмене запрета Временным правительством земельных сделок, который сдерживал крестьян в увеличении посевов [2, 16]. Добровольческая армия нуждалась в продовольствии, поэтому в феврале 1919 г. был принят приказ о засеивании полей. Несмотря на то, что власть обещала помочь с уборкой урожая в пользу крестьян, было засеяно от одной трети до половины угодий [3, 50]. В этом факте проявилось недоверие местного крестьянства к белым и боязнь возврата земли бывшим владельцам. Это вынудило Деникина издать в июне 1919 г. приказ „О запрете восстановления насильственным путем нарушенных прав земельных собственников” [4, 157].

Тогда же был разработан продовольственный план, направленный на создание „возможно большего запаса хлеба, как ...объекта и фактора политического и экономического влияния” [5, 91]. Приказом военного губернатора определялось количество сдаваемого крестьянами хлеба [6, 48]. При этом заготовка сельхозпродуктов внутри губернии должна была осуществляться за наличный денежный расчет, а за её пределами – путем товарообмена.

От крестьянства губернии на имя Военного губернатора поступало много жалоб на некоторые части Добровольческой армии, которые, приобретая продовольствие, уплачивали вместо денег реквизиционные квитанции. Не лучше обстояло дело заготовки продовольствия через частные торговые фирмы и кооперацию – частыми были случаи надувательства, „выжимания” хлеба, расчета севозможными бумагами, но не деньгами. Отсутствие денежных знаков и золотой валюты пытались заменить фондом различных товаров, но и они были дефицитом.

Военные заготовки разрешались далеко не на всех территориях. Военный губернатор Валуев издал указ, по которому часть территории Ставропольской губернии к северу от линии р. Кума, Святой Крест, р. Малая Буйбола, с. Птичь и северной границы Кубанской области была включена в армейский район, в котором допускались заготовки военными властями. На некоторых территориях военные заготовки продовольствия запрещались из-за низкого уровня производства хлеба [7, 38]. Это делалось с целью недопущения недовольства со стороны местного населения.

Политика реквизиций влекла за собой и ограничение свободы торговли. В марте 1919 г. губернатор Ставропольской губернии пытался пресечь вывоз хлеба из Туркменского уезда в Астраханскую губернию. Границу объявили закрытой, грузы задерживали, отправителей арестовывали [8, 1]. Сложно было принимать решения по каждому конкретному случаю. Поэтому следующим вынужденным шагом белых стало государственное регулирование продовольственных проблем, единственно реальная мера в условиях войны.

В силе оставалась хлебная монополия и твердые цены на хлеб, а кое-где и на вино [9, 11]. Это давало возможность пополнить незначительный бюджет Добровольческой армии и сократить распространение спиртного среди населения и армии.

Продовольственные проблемы городов и поселков городского типа планировалось решить за счет свободной торговли, но её, фактически, не существовало. Цены рынка и спекуляция не давали возможности малоимущим слоям населения приобретать необходимые продукты. Для борьбы со спекуляцией принималось много указов, законов, предписаний. В ноябре 1919 г. Особым совещанием были приняты законы об уголовной ответственности за спекуляцию, где предписывалось „временно усилить строгость наказания” по делам о превышении цен и спекуляции. За спекуляцию продуктами следовало наказание в виде реквизиции товара с удержанием 20% его стоимости [10, 12].

Для снабжения фронта и тыла деникинское правительство ввело военный сбор по 5 пудов зерна или зернофуража с каждой засеянной десятины. Крестьянство саботировало эту повинность, что снова приводило к необходимости введения принудительного характера поставок [11, 13]. Такие колебания в продовольственной политике не укрепляли авторитета Добровольческой армии. Однако относительная исполнительность ставропольских крестьян удивила даже Деникина. „Злополучный „третий сноп”, – писал он, – введенный ещё в период нашего походного законодательства, на клочке Ставропольской губернии для урожая 1918 года, сохранился в неприкосновенности” [12, 185]. В 1919 г. в Ставропольской губернии был отменен, введенный в сентябре 1918 г., налог в пользу Добровольческой армии. Это было сделано в связи с вывозом из неё продовольствия в другие регионы и повышением акцизов на чай, керосин, нефть и пивоарение [13, 38].

Ужесточение военно-политического противостояния подвело Деникина к пониманию необходимости выработки аграрного законодательства. 24 марта 1919 г. была опубликована Декларация Деникина о земельном вопросе [14, 87]. В „Декларации” Деникина формировались задачи построения новых аграрных отношений. Основой будущей России он видел крестьян-собственников, чьи мелкие и средние хозяйства укреплялись за счет казенных и частновладельческих земель. Провозглашалось сохранение права собственности на землю, а захватившие землю получали право длительной аренды с уплатой бывшим владельцам или

государству 1/3 урожая зерновых 1919 г. и 1/5 – урожая будущего 1920 г. [15, 1].

Для каждой местности определялись размер земли, которую можно оставить прежним землевладельцам, и порядок перехода остальной частновладельческой земли к малоземельным крестьянам. Переходы эти должны были совершаться добровольно или путем принудительного отчуждения, но обязательно за плату [16, 3].

Наделы земли, не превышающие установленных размеров, должны были укрепляться за новыми владельцами земли на правах незыблемой собственности. Высокопроизводительные хозяйства отчуждению не подлежали. Основой новой системы землевладения должно было стать рыночное хозяйство с учетом „интересов трудящегося населения”. Свою позицию по земельному вопросу А. Деникин высказал сжато: „Обеспечение сельскохозяйственного производства, сохранение принципа собственности и, по возможности, меньшее нарушение сложившихся в деревне взаимоотношений” [17, 2-3 об.].

Непопулярность аграрной политики белых, отсутствие у них жесткой, последовательной концепции в этом вопросе отрицательно сказывались на состоянии сельскохозяйственного производства. 10 июня 1919 г. было утверждено „Временное положение об Управлении Земледелия и Землеустройства”. Одна из семи частей управления занималась организацией землеустроительного дела на местах в связи с „аграрной реформой и переходом земли к малоземельному населению как по добровольному соглашению, так и путем принудительного, за плату, отчуждения” [18, 32]. Практических результатов оно тоже не принесло. Реализацией его некому было заниматься. Декларации и указы не подкреплялись юридическим оформлением механизмов их реализации и работой с кадрами на местах. Очевидно то, что Белое движение в аграрной политике не стремилось к реставрации прежних земельных отношений. Доказательством служит факт отклонения Деникиным в июне 1919 г. проекта министра земледелия В. Колокольцева, предлагавшего возврат захваченных земель помещикам [19, 31].

Второй проект, разработанный к ноябрю 1919 г. начальником управления юстиции Челищевым и профессором экономики Билимовичем, был несколько мягче, но не столько в содержании, сколько в формулировках, и также отражал интересы правых. Позже Деникин так оценил несостоятельность и политическую близорукость их авторов: „С тех пор маятник народных вожделений качнулся далеко в сторону и новый закон не мог бы уже оказать никакого влияния на события и, во всяком случае, как орудие борьбы был совершенно непригоден”. В случае реализации этого аграрного проекта крестьянам перешло бы не более 30% помещичьей земли, с учетом же разных изъятий – всего 25% [20, 387]. Это аграрное законодательство было возможным до февраля 1917 г., в то время как в 1919 г., по словам официальных осведомителей, мужик хотел „хозяина” и „синюю бумажку” – нотариальный акт на купленную землю [21, 186].

В августе 1919 г. в Ставрополе начала действовать землеустроительная комиссия. Для

рассмотрения споров и возмещения убытков, причиненных землепользованию и землевладению, на территории, занимаемой белыми, были созданы сельскохозяйственные примирительные камеры. В Ставропольской губернии их было восемь – в пяти уездах и трех инородческих территориях [22, 238].

В отношении „инородцев” было издано узаконение № 191 „Об утверждении временного положения об инородческих хозяйственных учреждениях Ставропольской губернии”. Оно объявляло о „разделении инородческого хозяйственного учреждения на Ставропольскую инородческую губернскую хозяйственную управу, Большедербетовское улусное, Туркменское и Ногайское местные хозяйственные управления и соответствующие сходы”. Перемены в формах организации и хозяйствования „инородческого” населения не планировались. Предусматривалось только усиление муниципального руководства и контроля его хозяйственной деятельности. По подсчетам Ставропольского Управления земледелия „инородческий” свободный фонд земель составил в 1919 г. 193311 десятин [23, 410]. Хотя конкретных действий с этой землей власти не предпринимали. Допускалась только аренда земли. Вышло несколько постановлений Добровольческого командования о материальной поддержке калмыцкого, туркменского и ногайского народов [24, 19-20]. Такая политика не противоречила привычному укладу жизни местного населения, поэтому не вызывала протеста, но и активной поддержки тоже.

Отношение ставропольского крестьянства к аграрной политике лидеров „добровольчества” оставалось настороженным. Для него хозяйственное благополучие значило несравненно больше, чем любые непонятные идеи и программы, а также вынужденное участие в войне на любой стороне. Деникинская власть не понимала этого. Поэтому в неспособности решить аграрный вопрос на крестьянской территории был заложен алгоритм поражения Белого движения. В начале гражданской войны на стороне Добровольческой армии находилось преобладающее количество местного крестьянства, но отсутствие созидательной политики сделало Белое движение чуждым ставропольскому сельскому сообществу.

1. См.: Рыбников В.В., Слободин В.П. *Белое движение в годы гражданской войны в России. Сущность, эволюция и некоторые итоги.* - М., 1993; Цветков В.Ж. *Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919-1920 гг.).* - М., 1996; Суетов Л.А. *Белое дело.* - СПб., 2000; Осипова Т.В. *Российское крестьянство в революции и гражданской войне.* - М., 2001. Карпенко С.В. *Очерки истории белого движения на юге России (1917-1920 гг.).* - М., 2003; *Гражданская война в России (1917-1922 гг.): взгляд сквозь десятилетия // Сборник материалов научной конференции / Под ред. Г.М. Ипполитова, О.А. Тарабриной.* - Самара, 2009; и др.
2. *Государственный архив Ставропольского края (далее - ГАСК).* - Ф. 17. - Оп. 12. - Д. 551.
3. *ГАСК.* - Ф. 3225. - Оп. 1. - Д. 1.
4. Соколов К.Н. *Правление генерала Деникина (Из воспоминаний).* - София, 1921.
5. Кин Д. *Деникинщина.* - Л., 1927.
6. *ГАСК.* - Ф. 870. - Оп. 1. - Д. 2.

7. ГАСК. - Ф.р. 820. - Оп. 1. - Д. 12.
8. Краснодарский центр хранения документов новейшей истории. - Ф.р. 1774. - Оп. 2. - Д. 705.
9. ГАСК. - Ф.р. 83. - Оп. 1. - Д. 11.
10. Государственный архив Краснодарского края. - Ф.р. 6. - Оп. 1. - Д. 205.
11. ГАСК. - Ф.р. 970. - Оп. 1. - Д. 16.
12. ГАРК. - Ф.р. 5. - Оп. 1. - Д. 176.
13. ГАСК. - Ф.р. 869 - Оп. 1. - Д. 2.
14. Российский государственный архив социально-политической истории. - Ф. 17. - Оп. 68. - Д. 182.
15. ГАСК. - Ф. 857. - Оп. 1. - Д. 149.
16. ГАСК. - Ф. 96. - Оп. 3 - Д. 202.
17. Государственный архив Российской Федерации (далее - ГАРФ). - Ф. 879. - Оп. 1. - Д. 42.
18. ГАСК. - Ф.872. - Оп. 2. - Д. 15.
19. ГАРФ. - Ф. 446. - Оп. 2. - Д. 2.
20. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Мн., 2002.
21. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918-1919). - Берлин, 1923.
22. ГАРФ. - Ф. 440. - Оп. 1. - Д. 34а.
23. ГАСК. - Ф.876. - Оп. 1. - Д. 3.
24. ГАРФ. - Ф. 5827. - Оп. 1. - Д. 105.

В.В. Вісін

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ
ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ
ВОЄВОДСТВІ В 20-х рр. ХХ ст.**

Українська селянська кооперація

Українська кооперація в Другій Речі Посполитій була не лише системою інституцій для задоволення соціально-економічних потреб своїх членів, а й засобом оборони господарських інтересів українського народу та його економічного зміцнення, важливим елементом формування новочасної української національної свідомості. У цьому сенсі вивчення умов відродження та розвитку сільськогосподарської кооперації на Волині належить до важливих проблем регіональної історії, дозволяє суттєво збільшити повноту та об'єктивність її відтворення.

Ця проблема знайшла певне відображення у роботах науковців: С. Гелея [1], Л. Зашкільняка й М. Крикуна [2], а також у дисертаціях З. Струк [3], Г. Шевчук [4], О. Шміло [5]. Однак, незважаючи на наявний науковий доробок, запропонована тема потребує більш ґрунтовного вивчення.

Виходячи з актуальності дослідження, а також її недостатньої вивченості автором поставлено за мету об'єктивно відтворити соціально-економічні чинники, які впливали на розвиток української сільськогосподарської кооперації на Волині в 20-х рр. XX ст.

Після завершення Першої світової війни та поразки у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. Західна Волинь увійшла до складу Польщі. Відповідно кардинально змінилися умови функціонування волинської кооперації. Однією із важливих передумов розвитку сільськогосподарської кооперації була наявність накопиченого ще до початку Першої світової війни значного досвіду у цій справі. Особливо активно у Волинській губернії розвивалася кредитна кооперація. Так, на 1915 р. діяло 414 ощадно-позичкових і кредитних товариств. Сільськогосподарська споживча кооперація розвивалася дещо повільніше. На 1905 р. функціонувало лише 6 сільських споживчих товариств, до 1913 р. їх кількість зросла до 113 [6, 113, 118]. Загалом, основні теоретичні, ідеологічні, організаційні засади, практичний досвід, сформований на рубежі XIX–XX століть стали міцним підґрунтям для відродження та розвитку сільськогосподарської кооперації краю у період між двома світовими війнами.

Проте розвиток кооперації суттєво стримали Перша світова та громадянська війни. Впродовж шести років (1914 – 1920) через територію Західної України проходили кілька разів воєнні фронти. Було завдано значних людських і матеріальних втрат, загинуло близько 500 тис. осіб, зруйновано майже 1 млн. житлових і господарських будівель, 3617 шкіл, 246 церков [7, 493]. Економічне становище Волині, зумовлене майже безперервними військовими діями, було досить важким. На початку 1920 р. кооперативної організації практично не існувало. Складною була ситуація і в самій Польщі, народне

господарство якої зазнало також значних збитків [8, 228]. Повоєнна інфляція польської марки, яка тривала до 1924 р., ускладнювала відбудову кооперації. Вихід з господарсько-економічної кризи був основною передумовою національно-державного утвердження польської держави. Оскільки Польща була державою аграрною, то реформування аграрного устрою стає одним із першочергових завдань у процесі політичного та господарського відродження, визначає зміст урядової політики в галузі сільського господарства. Започаткована у 1919 р. аграрна реформа мала удосконалити господарську структуру села і забезпечити піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва.

У процесі реформування аграрної системи необхідно було перерозподілити земельну власність з метою удосконалення господарської структури, подолання земельного дефіциту та соціальної напруги. В умовах аграрного перенаселення та земельного дефіциту проблему безземельних та малоземельних господарств можна було вирішити лише за рахунок великого поміщицького землеволодіння. У землекористуванні залишилося багато пережитків, що гальмували ріст продуктивності сільськогосподарського виробництва. Зокрема, як у малих так і в більших господарствах зберігалася черезсмужжя та вузькосмужжя. Їх ліквідація та створення на об'єднаних наділах окремих селянських господарств мали стати однією з передумов піднесення ефективності господарювання. Перебудова землекористування мала усунути також і сервітути – право на спільне користування селянами та поміщиками лісами, пасовищами, сіножатями тощо. Скасування сервітутів сприяло утвердженню індивідуальної приватної власності на землю і впровадженню спрощеного механізму парцеляції та комасації (зведенню роздроблених ділянок в один наділ). На Волині у спільному користуванні 896 громад (89655 господарств) перебувало 162215 га ґрунтів та угідь [9, 128].

Реформування аграрної системи Польщі розпочалося у 1919 р. 10 липня польський сейм ухвалив проект „Основ земельної реформи”. З державного парцеляційного фонду 40% земель призначалося на створення багатих селянських господарств, а інші землі призначалися для наймитів і малоземельних селян. Парцеляції підлягали землі державні, занедбаних маєтків, поміщицьких господарств. Церковна земельна власність лишилась недоторканою. 20 серпня 1925 р. польський сейм ухвалив новий закон, який вступив у дію з 28 грудня 1925 р. і отримав назву „Про виконання аграрної реформи”. Цим законом визначалось, що аграрний устрій в Польщі буде опиратися на сильні, здорові і високопродуктивні господарства різного типу і

величини, які базуватимуться на приватній власності [10, 182]. У законі були визначені такі напрями реформування: створення окремих самостійних господарств; збільшення існуючих малоземельних господарств до розмірів самостійних; створення дрібних господарств для виробництва городньо-овочевої продукції; забезпечення необхідних умов для створення системи сільськогосподарських шкіл і осередків землеробської культури. Отже, реформування сільського господарства здійснювалося на засадах приватної власності, самостійності господарств та різноманітності їх типів і розмірів.

Після прийняття закону „Про виконання аграрної реформи” темпи парцеляції та її інтенсивність помітно зросли. До цієї справи був залучений Державний сільськогосподарський банк Польщі, а також різноманітні парцеляційні спілки і товариства. Закон передбачав фінансову допомогу покупцям земельних ділянок. До 1938 року в чотирьох західноукраїнських воєводствах було розпарцельовано земель на площі 667200 га, з них у Волинському воєводстві – 327300 га [11, 65]. Це призвело до значного зменшення великої земельної власності, викликало суттєві зміни структури селянських господарств за площею землеволодіння, вплинуло на соціально-економічні відносини в регіоні.

Одним з основних напрямів реорганізації аграрного устрою на західноукраїнських землях була комасація – об’єднання роздроблених земельних ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ. Вона мала удосконалити систему землекористування і підняти продуктивність господарств, зруйнувати натуральний характер виробництва на селі і перетворити його у виробництво капіталістичного типу. А це, у свою чергу, було важливим фактором для розвитку сільськогосподарської кооперації. У Волинському воєводстві комасацію здійснили у 136100 господарствах на площі 740600 га. Поряд з цим ліквідували сервітути в 402 об’єктах із 707 запланованих. У результаті волинські селяни отримали 77178 га землі, або 1,8 га на господарство [11, 65]. Закріплення землі у приватну власність здійснювалося також шляхом викупу орендованої землі селянами. У 1924 р. польський уряд видав закон, який передбачав викуп землі селянами, які володіли землею за правом вічної оренди та довголітніми орендарями. На підставі цього закону упродовж 1925 – 1936 рр. у Волинському воєводстві великі землевласники продали 3723 орендарям 25478 га землі, або в середньому по 7 га землі на господарство [12, 42]. За приблизними підрахунками кількість господарств площею понад 50 га у Волинському воєводстві зменшилась більше ніж утричі, а кількість господарств до 5 га збільшилась в 1,5 раза і становила 217700 господарств [13, 68]. Така структура господарств об’єктивно сприяла розвитку сільськогосподарської кооперації, бо в кооперування насамперед відчували потребу дрібніші господарські товаровиробники. Об’єднавшись у кооперативи, вони могли витримати конкуренцію з боку сильніших господарств, уникнути визиску посередників у збуті продукції села та закупівлі промислових товарів, насіння, реманенту тощо.

17 грудня 1920 р. польський уряд прийняв закон про наділення землею польських колоністів – військових та цивільних осадників. [14, 4]. Протягом 1919-1933 рр. у Волинському воєводстві створили 2886 господарств на площі 34176 га [15, 3 – 56]. На приєднаних українських територіях осадництво посилювало земельний дефіцит, поглиблювало соціальні та національні суперечності. У процесі реформування аграрного устрою держава забезпечувала селянам фінансову підтримку субсидіями та кредитами. У 1919 р. був створений Державний сільськогосподарський банк для кредитування аграрного сектора. Для прикладу: у 1925 р. лише на Волині цей банк видав 160 позик на суму 72000 злотих і продовжив 119 позик на суму 172000 злотих [9, 302]. Як бачимо, власникам господарств передбачалась фінансова підтримка, яка мала сприяти їх зміцненню, піднесенню продуктивності, а значить і товарності, що пов’язувало сільських товаровиробників з ринком, створювало передумови для ширшого охоплення їх кредитною та іншими видами кооперації.

Якщо оцінювати аграрну реформу у контексті її впливу на активізацію кооперативного руху, то слід зазначити, що реформування відносин власності, реорганізація землеволодіння спрямовували село на шлях капіталістичних відносин, що стало основною соціально-економічною умовою розвитку сільськогосподарської кооперації. Суб’єкти господарської діяльності отримали у власність основний засіб виробництва – землю. Вони стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, отримали можливість вільно розпоряджатись виробленою продукцією, що безпосередньо пов’язувало їх з ринком. Сформована у процесі реформування інфраструктура аграрного сектора об’єктивно орієнтувала на взаємне погодження економічних інтересів між товаровиробниками посередництвом кооперації. Удосконалення системи землекористування сприяло піднесенню ефективності та продуктивності господарювання. У 1921 – 1939 рр. все чіткіше утверджується товарний характер сільськогосподарського виробництва, що веде до розширення товарного ринку і стимулює розвиток сільської торговельної і споживчої кооперації. Крім того, варто зазначити, що аграрні перетворення на західноукраїнських землях привели до певних зрушень у психології селянина. Закріплення землі у приватну власність розвивало у селянина почуття господаря, робило його зацікавленим у результатах своєї праці. А це стимулювало господаря до пошуку ефективних форм і методів господарювання, до раціонального використання землі та інших господарських ресурсів. Кожен селянин став психологічно готовим до співпраці з подібними собі на засадах взаємної користі. І саме кооперація створювала для цього необхідні умови.

Значною мірою розвиток української сільськогосподарської кооперації на західноукраїнських землях залежав від господарсько-економічної політики уряду II Речі Посполитої взагалі і, зокрема, від політики, що стосувалась розвитку кооперативного руху. Розуміючи важливу роль кооперації в економіці держави, пов’язуючи із нею надію на швидше економічне відродження Польщі, 29 жовтня 1920 р. сейм ухвалив перший

кооперативний закон, який, по суті, визначав дві основні функції кооперації: піднесення ефективності господарювання та добробуту населення, підвищення його загального культурного рівня [16]. Закон передбачав утворення спеціальної Кооперативної ради, яка мала функціонувати при міністерстві фінансів [17]. Рада, згідно з законом мала розробляти проекти законів щодо розвитку кооперації, видавати інструкції, надавати ревізійним союзам права ревізії чи позбавляти цього права, вести статистику кооперативного руху. Загалом цей закон був досить ліберальний і відкривав широкі можливості для розвитку українського кооперативного руху, хоча на практиці загальнодержавні та місцеві адміністративні органи різними засобами намагалися стримати цей рух, на що неодноразово вказують як українські, так і польські дослідники.

Таким чином у першій половині 20-х років ХХ ст. на відродження сільськогосподарської кооперативної системи у Волинському воєводстві впливали певні соціально-економічні умови. Факторами, які гальмували відновлення кооперативного руху були: зміна державної приналежності, складні руйнівні наслідки Першої світової війни та національно-визвольних змагань; післявоєнна інфляція польської марки та економічна криза, дискримінаційна політика польського уряду щодо українського населення та української економіки. У той же час, реформування відносин власності, реорганізація землеволодіння в ході аграрної реформи польського уряду спрямовували село на шлях капіталістичних відносин, що стало основною соціально-економічною умовою розвитку сільськогосподарської кооперації. Виданням кооперативного закону було створено правове поле діяльності кооперативів. Позитивним у цей період було те, що населення усвідомило кооперативну ідею, як захист від політичних та економічних перешкод з боку польської влади.

1. Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. *Теорія та історія кооперації: підручник*. – К., 2006.
2. Зашильняк Л.О., Крикун М.Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. – Львів, 2002.
3. Струк З.І. *Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921 – 1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені І.Франка*. – Львів, 2001.
4. Шевчук Г.І. *Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства „Сільський господар” (1899-1944): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка*. – Львів, 2006.
5. Шміло О.П. *Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921 – 1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка*. – Львів, 2006.
6. Витанович І. *Історія українського кооперативного руху*. – Нью-Йорк, 1964.
7. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Голов. ред. колегія: А.Г. Шевелєв (голов. ред.) та ін.* – К., 1977. – Т. 5: *Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920)*.
8. *Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914-1928*. – Krawow,

- 1928.
9. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. – Warszawa, 1930.
10. *Jaworski W. Prawo hipoteczne.–T.3. Reforma rolna.–Krakow, 1926.*
11. *Maly rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1938.
12. *Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918-1939)*. – Львів, 1978.
13. *Maly rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1939.
14. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО)*. – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 380.
15. *ДАВО*. – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 541.
16. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz. U. R. P.)*. – № 111. – poz. 733. – *Ustawa z dnia 29 pazdziernika 1920 r. o spoldzielniach*.
17. *Dz. U. R. P.* – № 117. – poz. 776. – *Rozporządzenie Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwosci z dnia 14 grudnia 1920 roku w przedmiocie organizacji Rady Spoldzielczej*.

В.М. Власенко

КООПЕРАТИВНИЙ ДОСВІД МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РУМУНІЇ

Важливим періодом української історії ХХ століття є міжвоєнна українська політична еміграція, яка впродовж майже двох десятиліть була носієм політичних, соціально-економічних, ідеологічних та культурно-освітніх засад, вироблених напередодні і під час Української революції 1917 – 1921 рр. Перебуваючи в іншому політичному, економічному, етнічному, релігійному, мовному середовищі, маючи матеріальні нестатки, вона намагалася самоорганізуватися, в тому числі і шляхом створення різноманітних громадських, економічних, культурно-освітніх і фахових організацій як засобу збереження національної ідентичності й адаптації до нових умов життя поза межами Батьківщини.

У Європі політичні центри еміграції сформувалися спочатку в Австрії, а потім у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині та Франції, де перебувала велика кількість емігрантів. Вони сформулювали ідеологічні засади нової, небільшовицької України. Периферійні осередки еміграції були у Бельгії, Болгарії, Великобританії, Греції, Італії, Угорщині, Фінляндії, Югославії та інших країнах. Проміжне місце між політичними центрами еміграції та її периферійними осередками займала Румунія.

В еміграції опинилася і велика кількість кооператорів, які в роки Української революції обіймали різноманітні посади в державному апараті та кооперативних організаціях. З-поміж них і такі відомі, як Х. Барановський, С. Бородаєвський, А. Лівницький, Б. Мартос, К. Мацієвич, М. Трепет та інші. Про існування споживчих і кредитних кооперативів еміграції, діяльність кооператорів-емігрантів згадується у працях І. Витановича [1], Б. Винара [2], В. Піскун [3].

У науковій літературі з історії української еміграції в Румунії знайшли висвітлення такі питання, як перебування інтернованих вояків Армії УНР та УГА [4 – 5], діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР [6 – 9], Громадсько-допомогового комітету [10] і його лідерів

К.Мацієвича [11 – 14] та Ю.Русова [15], окремих громадських організацій [16]. У працях, присвячених діяльності К.Мацієвича, згадується його робота на ниві кооперації [17 – 19]. Поза увагою дослідників залишилися питання діяльності окремих українських кооперативів у цій країні. Саме тому автор ставить собі за мету показати досвід кооперативної роботи українських емігрантів у Румунії.

Українська еміграція у цій країні на початку 1920-х рр. нараховувала від 3 до 5 тис. осіб [20, 20]. Значну частину серед них складала інтернована вояки Армії УНР. Наприкінці 1921 р. їх загальна кількість становила 868 осіб, в тому числі понад 230 старшин. Вони були розміщені в таборах у Брашові, Феєраші, монастирях Коз'є, Тисмана, Стеру, в околицях Бухареста, згодом у таборі Орадя-Маре [21, 14]. Перші спроби створення кооперативів припадають на 1921-1922 рр., коли у таборі Феєраш була започаткована споживча крамниця „Кантине”, а осередок емігрантів у Журжі (Джурджі, Добруджі) відкрив споживче товариство, яке забезпечувало своїх членів необхідним крамом [22, 29 – 30]. Подібні організації створювалися і в інших місцях проживання емігрантів. У березні 1921 р. К. Мацієвич пропонував міністру закордонних справ УНР А. Ніковському організувати допомогу біженцям з України шляхом створення сільськогосподарських артілей. Проте для реалізації цієї ідеї бракувало коштів [23, 48 зв.]. У 1923 р. табори були ліквідовані. Одна частина колишніх вояків виїхала на навчання до Чехо-Словаччини, інша залишилася у Румунії.

Справами українців-емігрантів у Румунії спочатку опікувалися Надзвичайна дипломатична місія (НДМ) УНР на чолі з Костем Мацієвичем, військова секція при ній під керівництвом генерала Сергія Дельвіга та філія Українського товариства Червоного Хреста. Завдяки НДМ у вересні 1922 р. виникла перша українська громадська організація – Філія Українського товариства прихильників Ліги Націй (ФУТЛН) у Бухаресті з осередками в Акермані, Бакеу, Бельцях, Джурджі (Добруджі), Каліманештах, Кишиневі, Орадя-Маре, Хотині, Чернівцях, Шабо, у березні 1923 р. – Союз українських жінок-емігранток, квітні – Співоче товариство „Дума”.

Саме з ініціативи управи ФУТЛН у Бухаресті було засновано перше в Румунії Українське ощадно-позичкове товариство „Згода” (зареєстровано румунською владою під назвою „Акордул”). Його установчі збори, які прийняли і затвердили з невеликими поправками вироблений спеціальною комісією статут, відбулися 6 травня 1923 р. у помешканні НДМ УНР. До правління товариства обрали В. Трепке (голова), доктора права Д. Масер-Михальського, П. Горбуніва (члени), О. Черницького, І. Літновського, наглядової ради – К. Мацієвича (голова), архітектора Л. Плямадалу, інженера О. Спегальського (члени), ревізійної комісії – О. Долинюка та І. Крамаря. Пізніше до складу правління входив колишній комендант таборів для інтернованих українських вояків полковник Г. Порохівський. Управа товариства містилася у будинку НДМ УНР.

Головна мета товариства – поліпшення матеріального становища емігрантів, закладення міцного економічного фундаменту існування української еміграції [22, 15 зв.]. Кооператив надавав

позики своїм членам, приймав вклади як від них, так і сторонніх осіб. По поточних рахунках кооператив сплачував 4 % річних, вкладах – 5 і більше відсотків, по позичках стягував 12 % річних. Товариство здійснювало також комісійні та посередницькі операції. Пайовий внесок дорівнював 500 леям, причому пай можна було вносити не відразу всією сумою, а частинами (ратами). Прибутки товариства розподілялися так: одна частина йшла у резервний капітал, друга – на користь пайовиків, третя – на різні українські національні справи, в тому числі і на допомогу емігрантам. Передбачалося, що товариство буде сприяти створенню інших кооперативів та кооперативних майстерень [24, 26].

Про необхідність створення кооперативів К.Мацієвич писав до С. Петлюри ще у квітні 1923 р., зазначаючи, що цю роботу треба було розпочати тоді, коли він „підіймав це питання в Уряді і прохав субсидії в українській валюті на організацію Банку (кооператив – В.В.), що в ті часи легко можна було зробити, то досі ми мали б остілі (настілки – В.В.) міцний економічний осередок, що вся наша сучасна праця проводилася б значно легше” [25, 300]. А в листі від 2 травня того ж року Кость Адріанович писав: „Особливу Вашу увагу звертаю на наш почин організації Економічного Товариства. Аби такі організації утворилися скрізь: в Польщі, Чехії, Німеччині, Франції, Австрії та інших країнах, а потім об'єдналися в якусь союзну організацію, то з цього б вийшло досить поважне діло. Ми в своєму Товаристві маємо капіталу коло 20 тис. леїв. Багато з ними зробити не можна, але коли б ми мали зв'язки з Польським Товариством, Чеським, то це б автоматично збільшувало б капітал і можливості як наші, так і цих Товариств” [25, 302 зв.]. Уряд, на думку К. Мацієвича, повинен був надати таким кооперативам кредити. Існування подібних товариств у різних країнах перебування еміграції полегшило б реалізацію системи її самооподаткування [25, 306].

Українські громадські організації відкривали поточні рахунки у товаристві „Згода”. Наприклад, ФУТЛН мав у товаристві пай на суму 1 тис. леїв і поточний рахунок на суму 7,5 тис. леїв [22, 24]. Паї в ньому мали й емігранти, які виїхали з Румунії до інших країн, наприклад, до Аргентини [26, 12].

Із створенням у вересні 1923 р. Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії до нього увійшли представники усіх громадських організацій емігрантів, в тому числі й П. Горбунів від ощадно-позичкового товариства „Згода” [22, 43 зв.]. Разом з іншими громадськими організаціями товариство надсидало привітання емігрантським інституціям в інших країнах з приводу національних свят (Шевченківське свято, День Соборності України, День проголошення незалежності України та інші), ювілеїв відомих митців (О. Олесь, О. Кобилянська, Д. Геродот та інші), вшанування пам'яті Симона Петлюри, з нагоди відкриття II Українського наукового з'їзду в Празі тощо.

Кількість членів кооперативу зростала помірно, оскільки спочатку емігранти сподівалися на швидке повернення на батьківщину, потім від'їзд К. Мацієвича на науково-педагогічну роботу і частини емігрантів на навчання до Чехо-Словаччини, зрештою економічна криза 1929 – 1933 рр. призвела до зубожіння частини емігрантів. Тому кількість

членів товариства максимально складала близько 100 осіб. Проте і в таких умовах воно ставало у пригоді своїм членам. Діяло товариство до кінця 1930-х рр. [24, 26].

За сприяння Громадсько-допомогового комітету у деяких місцевостях були відкриті споживчі кооперативи, які забезпечували емігрантів товарами першої необхідності й одягом [27, 2]. На перших трьох конференціях української еміграції в Румунії піднімалося питання про створення поблизу Бухареста або на півдні Бессарабії хліборобської колонії з метою переходу поодиноких осіб чи груп до власного господарства. Здійснити цю ідею передбачалося на кооперативних засадах [28, 27]. Заходами української громади у Гавані (Бессарабія) на початку 1930-х рр. було створено спілку „Хутір” у складі 10 осіб для придбання спільними зусиллями земельної ділянки площею 1 гектар з метою створення селянських господарств з хатами, а також громадських будівель (клуб, школа, читальня та інші). Така ділянка коштувала 30-35 тис. леїв. Будівлі члени спілки хотіли будувати спільними зусиллями, оскільки були майстрами з різних спеціальностей [29, 27]. Подальшу долю спілки у наявних джерелах прослідкувати поки що важко.

Важливу роль у розгортанні кооперативної роботи української еміграції в Румунії відіграв професор Кость Мацієвич. Незважаючи на переїзд 1925 р. до Чехо-Словаччини, він залишався її лідером до кінця 1930-х рр. Щороку відвідуючи Румунію, корифей громадської агрономії передавав місцевій громаді свої наукові праці, в яких йшлося і про кооперацію. Серед них – „3 минулого с.-г. кооперації на Україні” (1926), „Сільськогосподарська політика СРСР у світлі аграрної кризи” (1931), „Колективізація селянського господарства на Україні” (1936), „Головні засади громадської агрономії” (1937-1938), статті у журналах „Трибуна України”, „Тризуб” тощо. Проте це тема для окремого дослідження.

Отже, українська політична еміграція в Румунії, перебуваючи у несприятливих суспільно-політичних умовах, маючи брак матеріальних засобів для існування і нестійке правове становище, спромоглася створити низку кооперативів, які задовольняли споживчі і кредитні потреби не тільки її членів, але емігрантів взагалі. Перспективною, на наш погляд, є подальша розробка теми кооперації серед української еміграції в Європі взагалі і по окремих країнах зокрема та ролі окремих діячів у розгортанні кооперативного руху.

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.
2. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919 - 1964) // Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк; Львів; Париж, 2005.
3. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). – К., 2006.
4. Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані воєни-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919 - 1924 рр.) / Київський держ. лінгвістичний ун-т. – К., 2000.
5. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 - 1924) / Інститут історії України НАН

- України. – К., 1999.
6. Піддубний І. Дипломатичні відносини між Україною та Румунією у 1918 - 1923 рр. // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин. Міжнар. наук. конф. 16-17 травня 2001 р. / Чернівецький нац. ун-т ім. Федьковича. – Чернівці, 2002.
7. Власенко В.М. До діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919-1923 рр.) // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2007. – Вип. VIII.
8. Власенко В.М. Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 - 1923 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8.
9. Власенко В.М. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії – організатор громадсько-політичного життя української еміграції // Сумська старовина. – 2008. – № XXV.
10. Власенко В. Перша конференція української еміграції у Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство – 2008. Календар-щорічник. – К., 2007.
11. Власенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. – 1997. – № 1.
12. Табачник Д.В. Мацієвич Кость Андрійович // Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917 - 1990 рр.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006.
13. Єпик Л.І. К.А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. – 2007. – № 1.
14. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920-1923 рр.) / Упоряд., вступна ст. та коментарі В.Власенка. – Суми, 2009.
15. Власенко В. На ниві науки і мистецтва (до біографії Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) // Пам'ятник: археографічний щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2009. – Т. 10.
16. Власенко В.М. Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки // Література та культура Полісся. Збірник. – Вип. 38. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя. – Ніжин, 2007.
17. Плисюк В. Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). – Кн. 1. – Львів, 1999.
18. Власенко В.М. Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. Сер. Гуманітарні науки. – Вип. 4. – Львів, 2002.
19. Злупко С. Корифей суспільної агрономії // Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів, 2004.
20. Троїцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. – К., 1994.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). – Ф. 2471. – Оп. 1. – Спр. 1.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 157.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 308.
24. Геродот Д. На службі українській справі (Про українську еміграцію в Румунії) // Тризуб. – Париж, 1933. – № 30-31.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 103.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Ф. 516 т. – Оп. 1. – Спр. 25.
28. Хроніка. У Румунії. Третя конференція // Тризуб. – Париж, 1925. – № 2.

29. Хроніка. У Румунії. Д.Г. З життя Української Громади в Гавані // Тризуб. – Париж, 1933. – №2-3.

О.В. Глушан

„ІСТОРІЯ КООПЕРАЦІЇ” С.В. БОРОДАЄВСЬКОГО ЯК ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАТИВНОЇ ДУМКИ

Науковий геній українського народу виявив себе у багатьох галузях. Однією з них була кооперативна наука, бурхливий розвиток теорії і практики якої на українських землях припав на кінець XIX – початок XX ст. У контексті вирішення нагальних практичних завдань, що поставали перед вітчизняним кооперативним рухом, українські вчені досліджували й історію розвитку світової кооперації.

Почесне місце серед дослідників історії кооперації належить Сергію Васильовичу Бородаєвському (1870 – 1942) – українському вченому-економісту, юристу, кооператору. Активний державний, політичний, громадський діяч Російської імперії та українських державних утворень 1918-1920 рр., енергійний організатор й учасник культурно-освітнього, наукового і громадського життя української еміграційної спільноти в Чехо-Словацькій Республіці у 20-30-х рр. XX ст., відомий у міжнародних наукових колах вчений, С.В. Бородаєвський довгий час залишався малознаним на Батьківщині.

Публікації сучасників вченого про його науково-педагогічну і громадську діяльність мали здебільшого рецензійний та довідково-інформативний характер [1; 2]. У радянську добу дослідження особистості й наукової спадщини С.В. Бородаєвського не проводилися. Його ім'я було викреслене з енциклопедичних довідників (хоча ще за життя вченого біографічний нарис про нього був вміщений в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона [3, 439]). Лише деякі автори робили поодинокі посилання на праці вченого, не вдаючись до їх ґрунтовного аналізу [4; 5]. І тільки наприкінці XX – на початку XXI ст., коли історична наука звільнилася від ідеологічних табу, а дослідники отримали вільний доступ до архівних фондів, зріс інтерес до постаті С.В. Бородаєвського, а проблема його життєвого і творчого шляху знайшла певне відображення у сучасній вітчизняній історіографії. Насамперед, з'явилися біографічні розвідки про вченого у низці енциклопедичних та довідкових видань [6; 7]. Окремі аспекти його державної, громадської, наукової, педагогічної діяльності знайшли висвітлення у фахових публікаціях, зокрема приурочених до його роковин [8; 9; 10, 306 – 308].

Разом з тим, за винятком кількох публікацій [11; 12], майже відсутні роботи, присвячені аналізу його багатой наукової спадщини, що не втратила своєї актуальності і практичної значущості для сучасних дослідників кооперативного руху. З огляду на це, автор статті поставив за мету висвітлити історію створення і видання, дати загальний аналіз та з'ясувати наукову цінність „Історії кооперації” [13] – однієї з визначних робіт не лише у доробку вченого, а й у скарбниці світової кооперативної літератури взагалі.

Наукова, практична, організаційна діяльність у галузі кооперації завжди була пріоритетною у житті

С.В. Бородаєвського. Робота у міністерствах фінансів, промисловості і торгівлі Російської імперії, Управлінні у справах дрібного кредиту, Санкт-Петербурзькому (Петроградському) відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, Особливий нараді щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням міністра С.Ю. Вітте дала вченому багатий матеріал для його наукових студій. Міцне підґрунтя, на якому створювалася „Історія кооперації”, склали й відомості про діяльність кооперативів у країнах Європи, зібрані під час службових відряджень до Німеччини (1906 р.), Австро-Угорщини й Болгарії (1909 р.) чи отримані від очільників міжнародних кооперативних організацій і керівників окремих національних кооперативних союзів, з якими дослідник підтримував дружні зв'язки.

Перші спроби аналізу історичного розвитку різних видів кооперації в окремих країнах були зроблені С.В. Бородаєвським ще у 1910-х рр. у наступних виданнях: „Сельско-хозяйственные кооперации в Германии” [14], „Кооперация среди славян” [15], а також на сторінках „Вестника кооперации”, „Хроники учреждений мелкого кредита” тощо. Вже у той час вчений виношував задум написати роботу з більш повною і послідовною системою викладу матеріалу, про що йшлося у передмовах до вищезгаданих праць. Вказував дослідник і на перешкоди, які стояли на заваді якнайшвидшій реалізації цього наміру: відсутність необхідних даних та вільного часу для їх збору й опрацювання [15, 1].

Як не парадоксально, але повернутися до втілення й успішно завершити давній науковий задум С.В. Бородаєвському довелося за дуже складних обставин, коли він опинився у вимушеній еміграції, не мав постійної роботи, яка б відповідала його фаху та покликанню, втратив майже всі свої попередні напрацювання, бо з собою в еміграцію вдалося взяти лише деякі брошури. Разом з тим, дослідник отримав можливість опрацювати найновішу фахову літературу, резолюції міжнародних кооперативних з'їздів та конгресів, кооперативне законодавство різних країн, статuti і звіти окремих кооперативів, їх союзів, міжнародних кооперативних організацій у книгозбірні Кооперативного відділу Міжнародного бюро праці, бібліотеці при Лізі Націй, кооперативному союзу Франції. Тож коли вчений отримав від Об'єднання Українських Центральних Кооперативних Союзів в еміграції (ОЦУКС) пропозицію написати монографію з історії кооперації, він взявся за це замовлення. У 1921 р. з'явилася „Історія кооперативного руху в різних країнах” – попередній, так і не опублікований, варіант „Історії кооперації”. На жаль, рукопис цієї роботи не зберігся. Про її структуру, обсяг та зміст, а також подальшу долю дізнаємося зі свідчень самого автора, поданих у листах до Б.М. Мартоса [16, 26 – 28] та В.П. Тимошенка [17, 158 – 162 зв.], і у передмові до „Історії кооперації” [13, 3].

Як зазначав С.В. Бородаєвський, „ця книжка – капітальна”: вона містила інформацію про історію кооперативних організацій та теорію усіх галузей кооперації. Її обсяг становив близько 25 друкованих аркушів. Робота поділялася на 23 розділи. Виклад матеріалу здійснювався по окремих галузях кооперації, а в рамках останніх – по окремих країнах.

Разом з тим, в останньому розділі дослідник зробив спробу послідовно висвітлити зародження, розвиток, а також охарактеризувати сучасне йому становище кооперації в межах однієї окремо взятої країни (загалом автор проаналізував кооперативний рух у 24-х країнах Європи та Азії, понад третину з яких становили території колишньої Російської імперії: Україна, Росія, Білорусь, Фінляндія, Литва, Естонія, Кубань, Грузія, Вірменія). Написана, згідно домовленості, російською мовою, „Історія кооперації в різних країнах” була передана для перекладу на українську А.М. Сербіненку – одному з директорів ОЦУКСа, хоча С.В. Бородаєвський пропонував зробити переклад самостійно. Робота так і не побачила світ, а автор, у свою чергу, не отримав обіцяного гонорару у 900 французьких франків за аркуш.

Оскільки вихід друком книги затримувався на невизначений період, вчений продовжував працювати над її удосконаленням. На основі останнього розділу книги він планував підготувати невеликий (7-8 друкованих аркушів) огляд історії та сучасного становища кооперації у більш ніж 30 країнах. У цій роботі автор також мав намір дати порівняльний аналіз кооперативних і капіталістичних форм господарювання. Проект даної книги відразу привернув увагу видавців – нею зацікавилася друкарня „Слово” у Берліні [16, 27 зв.].

У січні 1923 р. С.В. Бородаєвський переїхав до Чехо-Словацької Республіки, де розгорнув активну науково-педагогічну діяльність у стінах Української господарської академії (УГА) у Подебрадах та Українського вільного університету (УВУ) в Празі. В обох навчальних закладах вченому були доручені курси з історії кооперації. Давній задум написати ґрунтовну монографію про історичний розвиток кооперативного руху у світі поєднався з нагальною потребою підготувати для студентів УГА й УВУ базовий підручник з зазначеного курсу на українській мові. Вперше „Історія кооперації” була видана у 1924 р. циклестилевим способом у Видавничому товаристві при УГА [18]. Її підготовку до друку здійснило Товариство з розповсюдження кооперативного знання при УГА (згодом – Товариство українських кооператорів) [19, 126]. А вже через рік книгу надрукував Український громадський видавничий фонд у Празі.

„Історія кооперації” поєднувала у собі риси університетського підручника та монографії, що позначилося на її структурній побудові та змістовності наповненні. Вона складалася зі вступу, 21 розділу і висновків. Наприкінці роботи подавалися кооперативна хронологія та список використаних автором джерел, що нараховував 124 позиції.

У першому розділі С.В. Бородаєвський дав визначення кооперації як соціально-економічного явища; розкрив її характерні ознаки, принципи, на яких вона базується, та значення в економічному житті; проаналізував переваги кооперативного способу організації виробництва, розподілу, споживання та обміну суспільних благ. Дослідник порівнював кооперацію з капіталістичним, соціалістичним і комуністичним устроями, виявив точки їх зближення та розходження у поглядах на вирішення основних проблем економічного життя. Також вчений розглянув кооперацію як науку, визначивши її предмет, завдання та методи

дослідження, обґрунтував важливість вивчення історії кооперативного руху. Детально зупинився С.В. Бородаєвський на питанні про час зародження кооперації. Як і більшість сучасних дослідників, вчений датував його початком XIX ст. Він не заперечував наявності різних форм громадської взаємодопомоги у повсякденному житті людства з давніх часів, однак виступав проти їх отождествлення з кооперативною організацією. Також у першому розділі автор окреслив систему викладу матеріалу: на відміну від „Історії кооперації в різних країнах”, в „Історії кооперації” виклад вівся за хронологією по кожній окремій країні, а в межах останньої – по галузях кооперації. Така система давала змогу виявити специфічні риси кооперативного руху кожної країни, розглядаючи його в цілому; показати галузі зародження кооперації у відповідній країні і ті умови, які сприяли більшому розвитку тих чи інших видів кооперації; здійснити об’єктивний порівняльний аналіз здобутків кооперації в різних державах.

У другому розділі дослідник розглянув теоретичні проекти суспільно-економічних перетворень Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ш. Фур’є, Ф. Бюше, що мали в своїй основі кооперативні ідеї та принципи, а також результати їх практичної реалізації. С.В. Бородаєвський подав цікаві історико-психологічні портрети цих діячів.

Наступні вісімнадцять розділів присвячено аналізу розвитку різних галузей кооперації (споживчої, кредитної, сільськогосподарської, будівельної, виробничої, страхової та ін.) у більш ніж 40 країнах світу. Найбільш докладно автор висвітлив історію і сучасний йому стан кооперації у Великобританії, Франції, Німеччині, Італії, Австрії, Чехо-Словаччині і, звичайно, в Росії та Україні. В останньому розділі С.В. Бородаєвський ознайомив читачів з організацією, основними напрямками та результатами діяльності міжнародних кооперативних об’єднань – Міжнародного кооперативного альянсу, Міжнародної кооперативної конфедерації, Міжнародного кооперативного сільськогосподарського союзу та ін. Детально зупинився дослідник на ключових для розбудови кооперативного руху постановках десяти міжнародних кооперативних конгресів, що відбулися до 1921 р. включно і у роботі багатьох з яких він брав безпосередню участь.

У заключній частині вчений подав наступні узагальнені результати дослідження історичного розвитку кооперативного руху у світі: кооперація зародилася у галузі виробництва, але найбільшого поширення й розвитку досягла у галузі споживання; ініціатива у створенні перших кооперативних товариств належала представникам інтелігенції; успішному розвитку кооперації сприяло поєднання трьох чинників: самодіяльності населення, прихильного ставлення уряду, розвитку союзного будівництва; на початок 1920-х рр. не сформувався єдиний загальнокооперативний організаційний та культурно-просвітницький центр для всіх країн і галузей кооперації; у середовищі слов’янських народів кооперація стала важливим фактором не лише економічного життя, а й національно-визвольної боротьби.

„Історію кооперації” С.В. Бородаєвського, що акумулювала основну літературу тієї доби й стала

взірцевим підручником для його студентів в УГА, УВУ, УТП та порадином для практичних діячів кооперації, високо оцінили всі фахові дослідники. Саме ця робота була подана вчнем на рецензування в УГА й УВУ під час вирішення питання про підвищення його наукової кваліфікації. У відгуках рецензентів (О.К. Мицюка, Б.М. Мартоса, В.С. Тимошенка) відзначалися оригінальність роботи, її теоретична та практична цінність, надзвичайна широта і повнота охопленого матеріалу, багата джерельна й статистична база. Усі без винятку дослідники поділяли думку О.К. Мицюка про те, що „Історія кооперації” „є не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській економічній літературі, але доки що не маюча прикладу і в світовій кооперативній літературі” [20, 19], адже написана у той самий час праця німецького автора В. Кулеманна „Кооперативний рух” містила відомості лише про 20 країн. Так само високо роботу С.В. Бородаєвського оцінюють і сучасні вчені [10, 307; 21, 10].

Отже, „Історія кооперації” – результат багатолітніх практичних та теоретичних студій С.В. Бородаєвського над питаннями історичного розвитку і сучасного йому становища кооперативного руху у світі. Протягом тривалого часу вона була єдиним українським підручником з історії кооперації для студентів-емігрантів, незамінним порадином для кооператорів-практиків та „найповажнішим досягненням української економічної літератури в ділянці кооперативної науки” [22, 28]. Створена на початку ХХ ст., „Історія кооперації” і сьогодні залишається взірцем об’єктивного комплексного підходу до висвітлення минулого, гармонійного поєднання фактографізму й аналітики, чітко структурованої подачі матеріалу, обґрунтованості й виваженості висновків та оцінок.

1. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА // *Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922 – 1935 і Український техніко-господарський інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972.* – Нью-Йорк, 1972.
2. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський // *Краківські вісті.* – 1942. – 14 лютого.
3. *Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. Биографии: В 12-ти т. / Отв. ред. В.М. Карев, М.Н. Хитров.* – Т. 2. Бейеръ-Вакеръ. – Репринтное издание. – М., 1992.
4. Корелин А.П. *Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в.* – М., 1988.
5. Пажитнов К.А. *Історія світової кооперації.* – К., 1928.
6. Власенко В.М. *Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України.* – Т. 3: Біо-Бя. – К., 2004.
7. Марочко В.І. *Бородаєвський // Енциклопедія історії України.* – Т. І: А-В. – К., 2003.
8. Власенко В.М., Власенко В.В. *Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В. Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал.* – 2005. – № 1.
9. Глушан О.В. *С.В. Бородаєвський: документи до біографії // Пам’ятки: археографічний щорічник.* – 2009. – Т. 10.
10. Злупко С. *Українська економічна думка. Постаті і теорії.* – Львів, 2004.
11. Власенко В.М. *С.В. Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) // Сумська старовина.* – 2005. – № 15.
12. Глушан О.В. *С.В. Бородаєвський про кооперацію у Чехословаччині // Університет.* – 2009. – № 3.
13. *Бородаєвський С.В. Історія кооперації.* – Прага,

1925.

14. *Бородаєвський С.В. Сельско-хозяйственные кооперации в Германии.* – СПб., 1908.
15. *Бородаєвський С.В. Кооперация среди славян.* – СПб.: Изд. Упр. по делам мелкого кредита, 1912.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 17.
17. *ЦДАВО України.* – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 230.
18. *Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Подєбради: Видавниче Т-во при УГА, 1924.*
19. *Малашко М. Т-во по розповсюдженню кооперативного знання при Українській господарській Академії в Ч.С.Р. // Кооперативний альманах. – Подєбради, 1923. – Грудень.*
20. *ЦДАВО України.* – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 432.
21. Горкіна Л.П., Чумаченко М.Г. *У світовому науковому просторі: економічний доробок учених української діаспори (20-80-ті роки ХХ ст.) // Актуальні проблеми економіки.* – 2008. – № 5.
22. *Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964).* – Мюнхен, 1965.

О.М. Дулгерова

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З РОЗВИТКУ НАСІННИЦТВА

У процесі подолання різнопланових труднощів, які постають перед сільським господарством і численними жителями сільської місцевості у зв’язку з кардинальним оновленням засадничих принципів функціонування аграрного сектора національної економіки, важливе значення має вивчення досвіду проведення подібних чи схожих перетворень. Тому цілком актуальним є звернення до нашого власного історичного досвіду, набутого в результаті вирішення подібних проблем у період нової економічної політики. Загальні проблеми розвитку сільського господарства в 1921–1928 рр. достатньо повно висвітлювалися в останні десятиліття А.Г. Морозовим [1], В.В. Калініченком [2], С.В. Кульчицьким [3], С.В. Корновенком [4], В.М. Лазуренком [5] та ін. Однак спеціальних досліджень, присвячених діяльності сільськогосподарської кооперації в галузі рільництва, а саме з розвитку насінництва, не проводилося. Автор статті ставить за мету розкрити діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР з розвитку насінництва у роки непу. Об’єкт вивчення – сільськогосподарська кооперація УСРР у 1921-1929 рр., предмет – її діяльність з розвитку насінництва.

Головним завданням діяльності сільськогосподарської кооперації в галузі рільництва, базової галузі сільського господарства України, стан справ у якій завжди був визначальним не лише для самого селянства, але й для країни в цілому, було підвищення врожайності селянських посівів, – як зернових, так і технічних. Слід зазначити, що в цілому на початку 20-х років ставлення селянства до нововведень у цій галузі було досить консервативним. Із ряду причин, зокрема, через боязнь можливих негативних наслідків, воно без особливого ентузіазму сприймало нововведення в агрономії. Напружений зерновий баланс значної кількості селянських господарств виступав своєрідним застереженням від будь-яких експериментів, що окрім обіцяних позитивних результатів могли мати й негативні. Про це постійно

добре пам'ятав селянин, який завжди стояв першим у складних відносинах людини і природи, а тому і найбільш страждав від її негативних проявів. Домінуючим фактором селянської свідомості залишалась перевірена віковою практикою теза: „Як наші батьки і діди робили, так і ми будемо робити”. Тому перед сільськогосподарською кооперацією стояли достатньо складні завдання не лише організаційного, фінансово-економічного, але й ментального характеру з впровадження у селянських господарствах поліпшених сортів насіння та прогресивних методів обробітку землі, догляду за посівами, зберігання врожаю.

На початку 20-х рр. першочерговим завданням сільськогосподарської кооперації стало постачання селянам сортового насіння. Це завдання було одним із найважливіших, позаяк, приступивши до реалізації нової економічної політики, селянство України зіткнулось із проблемою практичної відсутності селекційної роботи у республіці. Наслідком революційних змін і тривалих воєнних дій на її території стала ліквідація не лише поміщицьких господарств, які до 1917 р. займалися вирощуванням сортового насіння, але й приватних фірм, які його розповсюджували.

Уже на першому етапі НЕПу вирощуванням і розповсюдженням сортового насіння займалися такі спеціалізовані сільськогосподарські кооперативні об'єднання як „Хуторянин” у Полтаві та Харківський обласний сільськогосподарський союз [6, 79].

Формування спеціалізованої системи насіннєвої кооперації розпочало в березні 1922 р. Саме тоді у Харкові відбулися Всеукраїнські збори уповноважених кооперативних сільськогосподарських товариств насінневодів. Учасники зборів, серед яких було багато відомих діячів українського кооперативного руху, визнали за необхідне негайно сформувати запасний насіннєвий фонд і розпочати заходи з уведення в республіці науково обгрунтованої системи сортовиробництва. 26 жовтня 1922 р. було створено Всеукраїнське товариство насінництва. Тривалий і найбільш складний для сільського господарства України час воно діяло на виключно громадських засадах як суто кооперативна організація. Лише у січні 1926 р. колегія НКЗС України затвердила постанову про організацію єдиного насіннєвого кооперативного центру – „Всеукраїнського товариства насінництва на паях”, куди зі своїми пайовими коштами увійшла й держава в особі Наркомзему. У червні 1928 р. це товариство було перетворене в Український союз насіннєвої кооперації – „Насіннесоюз”, який об'єднував не лише спеціальні сільськогосподарські насіннєві товариства, але й агрошколи та науково-дослідні установи [7, 112].

У своїй роботі „Насіннесоюз” керувався насамперед попиту ринку на сортове насіння. Так, у 1919/20 рр. високі ціни на городнє насіння зумовили великий попит на нього з боку міського населення. Через відсутність власних великих посівних площ сільськогосподарська кооперація запровадила вирощування сортового насіння на дрібних селянських плантаціях. Високі ціни на насіння стимулювали вирощування селянами сортового матеріалу. Не менш важливу роль у налагодженні кооперацією селекційної роботи відіграли декрет про охорону й пільги насіннєвим господарствам (1922 р.)

та сприятлива політика НКЗС із кредитування кооперативних товариств, які займалися цією вкрай потрібною для сільського господарства справою.

Політика НКЗС і кон'юнктура цін на насіння у 1921/22 р. настільки сприяли розвиткові насінництва, що у 1922/23 р. навіть спостерігалось перевиробництво городнього насіння. Через це ціни на нього впали настільки, що багато виробників відмовилися від подальшої роботи у насіннєвій галузі. Приватні сортонасінницькі господарства союзу почали збільшувати площі під посівами сортового насіння за рахунок скорочення плантаційної сітки. У 1925 р. остаточно сформувалася насіннєва база сільськогосподарської кооперації у вигляді сітки приватних господарств союзів із посівною площею близько 9 тисяч десятин та посівів призаводських господарств 9 цукроварень, орендованих сільськогосподарською кооперацією [6, 79-80].

Організаційні й керівні функції в справі вирощування й збуту кооперацією насіння виконувало Центральне правління Всеукраїнського союзу союзів сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. Він працював шляхом укладання угод із союзами на вирощування насіння в їхніх власних господарствах та в індивідуальних господарствах їхніх членів. „Сільський господар” зобов'язувався постачати союзам маточний насіннєвий матеріал та забезпечувати їх кредитами. Райсоюзи ж, у свою чергу, складали аналогічні угоди зі своїми товариствами й колективними господарствами, які входили до системи сільськогосподарської кооперації, а іноді й із висококультурними господарствами членів сільськогосподарських товариств, кредитуючи їх коштами та постачаючи їм насіння, а також проводячи їх інструктування, агрономічне обслуговування й належний контроль за ходом виробництва.

Постачання окремими районними союзами насіння центральним філіям „Сільського господаря” швидко досягло досить значних розмірів. Необхідно також зазначити, що цілий ряд союзів, в яких відтворення посівного матеріалу було особливо розвинуто, продавали насіння не лише злакових, але й технічних, городніх та кормових культур. Наприклад, у грудні 1922 р. Роменський райсільгоспсоюз продав Київській філії „Сільського господаря” 50 пудів насіння кукурудзи, 473 пуди насіння буряку, 725 пудів насіння кормових трав і 336 пудів насіння городніх культур [8, 4].

Вирощене насіння надходило в розпорядження райсільгоспсоюзів, які залишали собі необхідну для місцевого кооперативного постачання кількість, а лишки передавали для збуту „Сільському господарю”. Той, у свою чергу, постачав це насінням тим райсільгоспсоюзам, які його потребували. Безпосередньо селянським господарствам посівний матеріал найчастіше передавався у кредит, якщо це були господарства членів сільгосптовариств, то насіння продавалось за готівку чи обмінювалось на сільськогосподарські продукти відповідно до встановленого еквіваленту.

У цілому райсільгоспсоюзи, що вирощували сортове насіння, в 1923 р. під культурами польових рослин мали 9700 десятин, однолітніх кормових – 250 десятин, багаторітніх трав – 550 десятин, городніх культур – 300 десятин [9, 226]. У

наступному 1924 р. „Сільський господар” встановив постійні виробничі контакти з 8 союзами, що на площі близько 4 тис. десятин вирощували найбільш цінні сорти озимої та ярої пшениці й цукрових буряків, застосування яких у селянських господарствах давало найбільш значний економічний ефект [9, 227].

На вирощуванні кормових і городніх культурах спеціалізувалися Полтавський, Вінницький і Роменський райсільгоспсоюзи. Інші союзи спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур. Найбільші насіннєві площі під зерновими культурами мали Катеринославський союз (2350 десятин), Красноградський (800 десятин), Богодухівський (888 десятин) і „Сільський господар” на власних господарствах (1550 десятин) [6, 80].

Сільськогосподарська кооперація також постійно прагнула залучити до вирощування насіння ті селянські господарства, які відзначалися високим рівнем агрокультури. Щоб заохотити селян до цієї справи, Наркомзем за клопотанням „Сільського господаря” ще в жовтні 1922 р. постановив, що вся площа селянських господарств, займана посівами насіннєвих культур, повністю звільняється від оподаткування [10, 4].

Необхідно зазначити, що насіннєва робота сільськогосподарської кооперації проводилася, головним чином, у напрямку збільшення площ насіннєвих культур. Удосконалення й поглиблення агрокультурного змісту роботи з вирощування сортового насіння вимагало концентрації значних коштів та організаційних і агрономічних заходів. Досягти цього власними силами було досить складно, проте сільськогосподарська кооперація робила все можливе, розуміючи, наскільки корисною є робота з вирощування сортового насіння для мільйонів українських селян.

Певне фінансування насіннєвої роботи сільськогосподарської кооперації здійснювалося Наркомземом. Але грошові суми, що виділялися Наркомземом, були недостатніми для належного розвитку для насіннєвої роботи кооперації. Окрім загального дефіциту бюджетних коштів у галузі, слабка фінансування з боку держави пояснювалося ще й тим, що в 1922 р. Наркомзем зосередив наявні у нього для цієї мети кошти, різко скоротивши фінансування діяльності сільськогосподарської кооперації у цьому напрямку [11, 2].

Окрім того, робота з розширення виробництва сортового насіння ускладнювалася ще й тим, що до 1924 р. діяльність Товариств насінництва та системи сільськогосподарської кооперації у цій галузі не була скоординована. Надалі за задумом керівників Наркомзему сільськогосподарська кооперація мала проводити роботу з репродукції насіння та його заготівлі й постачання, а Товариство насінництва – селекційну та науково-дослідну роботу [6, 80–81].

Окрім вирощування й збуту сортового насіння, спеціалізовані господарства райсільгоспсоюзів займалися також і дослідно-інструкторською роботою. Зокрема, проводилися технічне вивчення сортів культур, хлібопекарських та борошномельних якостей зерна, вмісту протеїну в житі, жиру в соняшнику, крохмалю в картоплі, повний хімічний аналіз озимих та ярих сортів пшениці, кукурудзи тощо. Належна увага приділялася також вивченню окремих сортів стосовно їхньої стійкості до

шкідників, на основі чого проводилася стандартизація, районування і виведення нових сортів. На дослідних ділянках проводилися дослідження окремих сортів, у лабораторіях здійснювався контроль за посівним матеріалом. Слід зауважити, що ця робота проводилася систематично й була спланована належним чином. Окрім того, регулярно скликалися наради з проблем насінництва, заслуховувалися доповіді, проводилися інструктажі тощо [11, 2–6].

Із 1926 р., після того як „Сільський господар” передав свій насіннєвий відділ Товариству насінництва і ввійшов у його склад, 21 сільськогосподарський союз, що займався насіннєвою справою, по-суті перетворив Товариство насінництва у новий спеціальний кооперативний центр із насіннєвої справи [12, 1]. До складу Товариства насінництва входили Наркомзем УСРР, дослідна станція АМСРР, Цукротрест, Радгосптрест, 28 дослідних станцій Наркомзему, 13 агрошкіл, 22 сільськогосподарські союзи, 10 великих спеціалізованих насіннєвих товариств і 10 організованих на основі колишніх висококультурних у агрономічному розумінні економії сільськогосподарських комун [11, 10].

Селянським господарствам, членам сільськогосподарських товариств, сортове насіння надавалося в кредит, не членам кооперації насіннєвий матеріал, як правило, продавався за готівку, або, в ряді випадків, в обмін на продукти за певним еквівалентом. Так, у Катеринославській губернії у 1924 р. сільськогосподарська кооперація реалізувала серед селян з насіннєвого фонду 7,8 тис. пудів посівного матеріалу з рядового, але ретельно допрацьованого через трієр і 27 тис. пудів чистосортного насіння. Більшу частину насіння було надано в кредит кооперованим господарствам сільської бідноти та середняків, що як насіннєвий матеріал використовували найчастіше звичайне зерно. Застосування високоякісного посівного матеріалу давало значний економічний ефект, обертаючись більшими, порівняно з іншими категоріями господарств, прибавками врожаю [13, 28].

Для заохочення селянства до заміни безпородного насіння на чистосортне й подальшого його збереження сільськогосподарською кооперацією проводилися найрізноманітніші заходи. Так, щоб краще заохотити селян до покращення якості товарного зерна через його очищення та сортування, сільськогосподарською кооперацією при його купівлі було встановлено високу додаткову доплату за чистоту від сміття та домішок зерна інших культур чи іншого сорту цієї культури. Так, у 1927 р. заготівельники доплачували за чистосортність по 10–15 копійок на пуді [14, 15].

Для того, щоб уникнути постійного змішування різних сортів пшениці, жита, гречки чи ячменю, спростити й здешевити роботу з розвитку насінництва та полегшити комплектування цінних односортових експортних партій зернових культур, за які можна було одержати значно вищу ціну, сільськогосподарською кооперацією було вибрано ті сорти, що виявилися найбільш врожайними, витривалими, якісними за своїми хіміко-біологічними показниками. Наступним кроком стало встановлення для кожного району стандартних районованих сортів [14, 15].

Тривала й активна робота сільськогосподарської кооперації із забезпечення селянських господарств якісним посівним матеріалом принесла вагомі результати. Так, за даними обстежень урожаю зернових 1927 р. поступова заміна селянського зерна на чисто-сортове, навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку ґрунту чи на угноєння, дала збільшення врожаю на 15 і більше відсотків.

Діючи в умовах обмеженого фінансування, сільськогосподарська кооперація прорачувала кожну свою культурницьку акцію, спрямовану на досягнення конкретного економічного ефекту. Запорукою отримання позитивного кінцевого результату було, насамперед, виконання всього ланцюга виробничо-технологічних заходів. Реалізація лише деяких із них дуже часто давала зовсім незначний ефект і тільки компрометувала агрономічну науку в очах селянства, що в умовах тогочасної радянської дійсності не було рідкістю.

Активні цілеспрямовані зусилля сільськогосподарської кооперації в галузі насінництва дозволили значно інтенсифікувати цю галузь. Продумана насіннево-селекційна робота, масштабне поліпшення селянського насінневого фонду дали змогу збільшити врожайність злакових культур на селянських полях до 15% навіть без додаткових витрат на поліпшення обробітку землі та внесення добрив.

1. Морозов А.Г. Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу // *Український селянин*: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х., 1991.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). – К., 1996.
4. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004.
5. Лазуренко В.М. Заможнє селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003.
6. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1925.
7. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 170.
9. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923/24 год.
10. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 652.
11. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126.
12. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 146.
13. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 491.
14. Хоменко С. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркомзему на 1928 рік // *Радянський селянин*. – 1928. – № 1.

Н.І. Земзюліна

МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД КООПЕРАТИВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Кооперативний сектор є важливою ланкою економічної системи практично будь-якої країни з ринковою економікою, поряд з приватним і державним секторами.

В Україні створена законодавча база для розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах. Зокрема, Указ Президента України „Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах” від 19 грудня 2000 р. та Закон України „Про кооперацію”[1].

Запорукою послідовного входження України до міжнародного кооперативного руху є вирішення актуальних питань пропаганди кооперативних форм діяльності, створення спеціалізованих навчально-дослідницьких центрів, розробка й реалізація державних програм підтримки розвитку кооперації, широкого кола організаційних моделей, що відповідають вимогам української економіки та сучасним реаліям.

Метою статті є історична ретроспектива кооперативних об'єднань на основі українського та світового досвіду. Об'єктом дослідження є вітчизняна кооперативна теорія та світова практика кооперативних об'єднань, предметом – правові, економічні та історичні фактори, що формують систему кооперації, як складову економіки.

Історіографія питання достатньо широко представлена вітчизняною наукою. Кооперація в Україні має 140-річну історію, тобто ми в повній мірі можемо говорити про наявність українського досвіду кооперативного будівництва як в теоретичному аспекті, так і в практичному. Сутність економічної та соціальної природи сільського господарства постійно була і є в полі зору науковців. Світове визнання одержали імена О.В. Чаянова, М.І. Туган-Барановського, Н.Д. Кондратьєва, П.М. Маслова [2] та інші. Сучасні дослідники, в контексті державної програми розвитку народного господарства, також досить велику увагу приділяють теорії та практиці кооперативного будівництва [3].

В Україні прослідковуються умови для розвитку сільськогосподарських кооперативів: розвиваються фермерські господарства, розпайовані земля і майно колективних сільськогосподарських підприємств. Саме тому для України є дуже важливим досвід розвитку кооперації у сільському господарстві країн з ринковою економікою [4, 171].

Найпоширенішими є так звані фермерські кооперативи. Часто фермер є одночасно членом кількох кооперативів, які діють у різних сферах сільського господарства. Особливо характерним щодо цього є приклад Швеції, яку іноді називають „батьківщиною сільськогосподарських кооперативів”. Так, усі сільськогосподарські кооперативи Швеції об'єднані в загальнонаціональну організацію – Шведську спілку сільських господарів. Система сільськогосподарської кооперації охоплює практично все фермерство. Здебільшого це збутові, переробні, постачальницькі і обслуговуючі кооперативи, які відповідають галузевій структурі того чи іншого господарства.

Другим після переробки і збуту напрямом діяльності сільськогосподарських кооперативів є поставка фермерським господарствам знарядь та інших засобів виробництва. Частка постачальницько-збутової кооперації становить близько 30–35% загального обороту фермерської кооперації.

У США послугами кооперативів користується більшість (56%) фермерів [5]. Характерний кооперативний рух у аграрному виробництві є і в Франції. Тут обслуговуючі кооперативи розпочинають виробничу діяльність насамперед у сфері переробки сільськогосподарської продукції, кооперативного тваринництва, спільного обробітку землі. З'явилися змішані кооперативи, які об'єднують споживання, збут, послуги і виробництво.

Основні принципи французької сільськогосподарської кооперації визначені законом від 27 червня 1972 р.: виключно сільськогосподарський характер діяльності; правило односторонності (тобто проведення операцій тільки з членами свого кооперативу); право підписуватися на пайовий капітал тільки для членів кооперативу; обмеження частки участі в пайовому капіталі; повернення пайових внесків за їх номінальною вартістю; передача майна кооперативу після закінчення терміну існування іншому кооперативу; обов'язок членів кооперативу дотримуватися його статутних положень; фінансова відповідальність кооператорів; підпорядкування кооперативів адміністративній опіці і контроль за їх участю в інших товариствах; принцип відкритого членства і застосування правила – „одна людина – один голос” [6].

Високий інтерес щодо розвитку кооперативного руху представляє Канада, де перші кооперативні структури з'явилися ще наприкінці XIX століття. Створення об'єднань хліборобів і скотарів тоді було зумовлене наявністю величезних ізольованих територій, відсутністю будь-якої інфраструктури, необхідністю для фермерів придбати обладнання і вигідно продати свої продукти, прагненням сільськогосподарських товаровиробників зміцнити своє становище шляхом колективних дій та лобювання інтересів в органах законодавчої влади.

Свою діяльність канадські фермери-кооператори розпочали в межах окремої громади чи адміністративної одиниці. У процесі зростання підприємницької спроможності формувалися федеративні об'єднання з іншими місцевими кооперативами; розширення бізнесу і дало з часом змогу вийти на національні і міжнародні ринки.

За статистичними даними, у 1998 р. в Канаді налічувалося понад 5,8 тис. кооперативів нефінансового сектору, з членством понад 5 млн. чол., загальним обсягом ділових операцій 29 млрд. канадських доларів, активами вартістю 16,8 млрд. дол. Із загальної кількості кооперативів майже 1000 є сільськогосподарськими, які об'єднують понад 641,36 тис. товаровиробників, із загальним обсягом ділових операцій 19,8 млрд. дол. й активами 6,7 млрд. дол.

Місцеві споживчі кооперативи відрізняються за своїми розмірами і складністю функцій: від маленьких закупівельних клубів до супермаркетів та організації оптової торгівлі. Продовольчі товари становлять понад 50% загального обсягу продажу, решта припадає на нафтопродукти, мануфактуру, домашнє устаткування.

Серед кооперативів, які функціонують у всіх регіонах Канади, широко відомі „Cooperative Limited” (загальний щорічний обсяг реалізації продукції перевищує 2,7 млрд. дол.), Calgary Coop Association Ltd, „Mountain Equipment Coop” (Британська Колумбія), мережа „Coop Atlantic”. Але більшість канадських кооперативів – обслуговуючі:

4,2 тис., або 72% всіх кооперативів нефінансового сектору, із щорічним загальним обсягом ділових операцій 1,4 млрд. дол.; окрему їх категорію становлять житлові (2118 організацій налічують понад 115 тис. членів і мають активи вартістю 5,7 млрд. дол.); 180 кооперативів, головним чином в Альберті, Квебеці і Манітобі, зайняті водопостачанням, 209 (майже виключно в Альберті і Квебеці) – газозабезпеченням й електропостачанням у сільській місцевості (охоплюють 119 тис. чол.) [7].

Окремого дослідження заслуговує діяльність канадських кредитних спілок та їх вплив на розвиток територіальних громад. У 1998 р. їхні активи становили 110,6 млрд. дол. (майже половина цієї суми припадає на Квебек).

У Канаді кооперативну модель часто розглядають як альтернативу традиційним методам громадського обслуговування. За більше ніж 100-річний період свого існування кооперативи завжди вміли швидко адаптуватися до мінливих умов, використовуючи нові технології, зменшуючи накладні витрати, запроваджуючи орієнтовані на клієнтів організаційні структури. Вони нагромадили великий досвід надання послуг у найрізноманітніших сферах громадського життя. Їх альтернативну роль можна обґрунтувати таким чином:

- кооперативи мають одночасно соціальний і економічний мандати, виконуючи найважливішу функцію громадського сектору, бо дають змогу збалансувати реальний економічний розвиток і забезпечити найвищі соціальні блага;

- демократична структура кооперативів робить господарюючого суб'єкта підзвітним громадянам і активізує їх участь у житті суспільства; кооперативи ініціювали здійснення ряду соціальних програм, часто випереджаючи у цьому державу;

- в окремих ситуаціях кооперативи забезпечують ефективніше обслуговування, ніж будь-які органи влади чи прибуткові приватні підприємницькі організації.

У різних країнах світу склалися власні традиції і практика кооперативного руху. Але спільними є потреба громадян у стабільності, прагнення до підвищення рівня та якості життя.

Основна риса кооперативу – його неприбутковий характер. Надання послуг, виконання робіт здійснюється за собівартістю. Кооператив не залишає собі прибутку, а результат від економічної діяльності розподіляє серед членів пропорційно до участі в роботі кооперативу.

Оскільки понад 80% фермерських господарств сучасної України спеціалізовані на продукції землеробства, виробничий процес у них має виключно сезонний характер. Причому у різні сільськогосподарські періоди різко змінюється не лише кількість робочих днів, а й інтенсивність роботи кожного дня. Праця – найважливіший фактор сільськогосподарського виробництва, забезпечується фермерами, членами їх сімей, постійними і тимчасовими найманими працівниками. Трудові ресурси визначають типи і розміри фермерських господарств. Дослідження, проведені у 2003–2005 рр., свідчать про те, що майже 65% роботи чоловіків припадає на землеробство і ремонт обладнання, а жінок – майже 80% переважно на домашню роботу

і догляд за худобою [7]. Господарські розрахунки, роль яких за останні роки значно зросла, у більшості випадків бере на себе дружина фермера. Характерним є і те, що у фермерському господарстві жінки працюють більше, ніж чоловіки, однак їх робота фізично є менш важкою. Підлітки витрачають на роботу на фермі меншу кількість днів, ніж дорослі, розподіл же праці за галузями господарства відповідає їх статі: юнаки більше зайняті у землеробстві, дівчата, в основному, зайняті домашніми роботами. Розподіл обов'язків серед членів сім'ї фермера, як показали дослідження, існує майже в усіх господарствах, там де він відсутній – праця використовується менш ефективно.

За статистичними даними, на 1929 рік всіма видами кооперації було охоплено 85% селянських господарств України. Через їх органи здійснювалось укладання договорів між одноосібними селянськими господарствами і промисловими підприємствами з заготовів с/г сировини. На жаль, індивідуальне селянське господарство не вписувалось у радянську планову економіку, а то не прийшлося би нам знову проходити школу кооперації. Організаційно-виробничий напрям кооперації „оформився незадовго перед Першою світовою війною і був викликаний до життя тими глибокими соціально-економічними змінами, які після революції 1905 р. намітилися у житті нашого села” [8]. До провідних теоретиків цього напрямку економічної думки належали О.В. Чаянов, О.М. Челенцев, М.П. Макаров, О.А. Рибников, А.М. Мінін, Г.А. Студентський, В.А. Колонський та ін.

На жаль, праці цих видатних економістів, видані до революції 1917 р. і на початку 20-х рр., більше не перевидавались. Тому судити про погляди представників організаційно-виробничого напрямку на економічну теорію селянського господарства доводиться в основному по працях О.В. Чаянова. Проте, незважаючи на відмінність у поглядах з деяких питань (наприклад, на економічну теорію граничної корисності), принципових розбіжностей по теорії селянського господарства в позиціях прихильників організаційно-виробничого напрямку не було і тому характеризувати основні положення цієї теорії, спираючись тільки на праці О.В. Чаянова, буде цілком правомірно.

До речі, свою економічну теорію О.В. Чаянов розробив для селянських господарств сімейного, „трудового” типу, тобто які не використовують найману працю [9].

У фундаментальній праці „Організація селянського господарства” О.В. Чаянов писав: „Нашою задачею є організаційний аналіз господарської діяльності селянської сім'ї, яка не вдається до найму чужої робочої сили, володіє деякою земельною площею і власними засобами виробництва і інколи вимушеної витрачати частину своїх робочих сил на несільськогосподарські промисли” [10, 214].

На основі глибокого статистичного аналізу дослідник аргументовано довів, що сімейно-трудова форма організації селянського господарства характеризується високим ступенем соціальної стійкості, підвищеною життєздатністю у критичні для всієї системи сільського господарства періоди за рахунок зниження споживання до мінімуму

порівняно з підприємствами, заснованими на застосування найманої праці.

Таким чином, селянське господарство було вимушене обмежуватися робочою силою сім'ї. Отже, сім'я селянина, за О. Чаяновим, приступаючи до організації виробництва, прагнула в кінцевому підсумку повною мірою задовольнити свої потреби і забезпечити процес відтворення капіталу, подальшу стійкість свого господарства з найменшими для себе затратами праці. На підставі такого висновку стає очевидним, що селянське господарство, яке працює в умовах ринку (не є натуральним), буде витіснити із свого організаційного плану всі малодохідні галузі виробництва, які вимагають для одержання ринкового еквіваленту в інших, прибутковіших видах господарської діяльності. Таким чином, науковець обґрунтовує необхідність спеціалізації селянських господарств з врахуванням ґрунтово-кліматичних умов, а також місцевої ринкової кон'юнктури.

Одержання максимально можливого прибутку – це основне завдання підприємства і тому елементам виробництва задається таке співвідношення, яке за даного рівня цін буде оптимальним і забезпечить найбільше перевищення валового доходу над авансованим капіталом.

У сімейному ж господарстві праця й капітал, які авансуються селянською сім'єю, утворюють поєднання виробничих факторів (праці, землі, інвентарю тощо), які внаслідок виробничого процесу дають валовий дохід, але поділ цього валового доходу відбувається таким чином, що частина його використовується для відновлення авансованого капіталу до вихідного рівня, або ж до рівня, який забезпечує розширене відтворення, а все інше спрямовується на задоволення звичних потреб сім'ї або, інакше, на відтворення робочої сили.

Проте індивідуалістські засади в економічних і сімейно-побутових відносинах українських селян аж ніяк не перешкоджали організації колективних форм виробництва. Соціальна природа селян мудро розпорядилася, давши їм протилежні начала буття: згуртованість і роз'єднаність, відособленість і солідарність, інтеграцію і диференціацію. Завдяки згуртованості та консолідації утворюються певні форми взаємодопомоги (супруги, толоки, чумацькі валки, сільські артілі й кооперативи), а завдяки відособленості та роз'єднаності люди поринають у стихію соціальної незахищеності, боротьби за існування, що стимулює в них волю до життя, раціоналізм, господарську ініціативу. Будь-яке суспільство життєздатне лише доти, доки його рухають названі протилежні та взаємодоповнюючі начала. Причому не можна з впевненістю сказати, що індивідуалізм селян – це завжди добре, а колективізм – завжди погано.

„Українська нація, – підсумовував М. Шаповал результати свого дослідження, – майже вся хліборобська: в містах живе на Великій Україні з кожної сотні українців близько 9 душ, а на селах – понад 91” [11, 19]. За його даними, у 8 губерніях Східної України хліборобством і добуванням сировини 1914 р. займалися: 90% українців, 18% росіян, 2,5% євреїв і 51% поляків, торгівлею – 0,9% українців, 14% росіян, 48% євреїв, 6% поляків, урядованням, військовою і судовою справами – 5,5% українців, 47% росіян, 17,5% євреїв і 29% поляків. „...З українського дорібку, – зауважував М. Шаповал, –

росте на українській землі чужий капітал, що визискує Україну не лише економічно, але гнітить політично і впроваджує народ в культурну темноту” [11, 21]. А цей досвід свідчив, що сільське господарство України, незважаючи на підневільне життя її народу, було включене в загальноцивілізаційні процеси, які породжували вільне хліборобство як своєрідну гру сутнісних сил людини і природи. Українські селяни і козаки на сто з лишком років раніше за колоністів західних регіонів Північної Америки створили господарства фермерського типу. Українські хлібороби, як і американські переселенці, впевнено ставали на шлях цивілізованого вільного господарювання. Але якщо американські фермери, підтримувані державою, стали основною ланкою в системі сільського господарства і агробізнесу країни, то українські селяни, перебуваючи в стихії несвободи, перетворилися у відчужених від результатів своєї праці виробників.

Селянські господарства стали домінуючими на ринку, постачаючи напередодні Першої світової війни три чверті всього зерна, переважну більшість м'яса, яєць і масла [8]. На українських землях почала активно формуватися система сільського господарства, організація та ефективність якої відповідала новим соціально-економічним умовам і орієнтувалась на ринок. Вирізнилося декілька зон сільськогосподарської виробничої спеціалізації. У поліських районах концентрувалося виробництво м'яса, молока, льону і жита, у лісостепових – цукрових буряків і пшениці, у степових – пшениці, льону, а також розведення коней. Нова аграрна система ґрунтувалась на двох типах господарств – великих підприємствах капіталістичного типу і приватних (хутірських, відрубних і селянських).

Природний хист дбайливого, підприємливого господаря українські селяни повною мірою реалізували на канадських землях, створивши тут один із найефективніших у світі аграрний сектор економіки, оснований на праці фермерів. Проте на рідній землі їм так і не вдалося стати повновладними господарями.

Інакше кажучи, перерозподілення стало структуротворною основою соціальної диференціації, поділивши все суспільство на дві великі групи: виробників і розпорядників.

Однак, як показала практика колективізації, колгоспи ніколи не були справжніми кооперативами, організаціями рівноправних асоційованих виробників, оскільки результатами їхньої діяльності безроздільно користувалася держава. Хоча на папері фактичними власниками колгоспу вважалися його члени, насправді вони суворо регламентувалися у праві користуватися „своєю власністю”. До цього варто додати, що в офіційній політиці колгоспно-кооперативну форму виробництва вважали неповноцінною і недорозвиненою (як перехідну форму до соціалізму).

Спроба конструювання абстрактних моделей суспільства на базі однієї форми власності дорого обійшлася сільському господарству. Та це була не єдина суттєва помилка в управлінні галуззю. Періодично влада вдавалася до необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників.

Переконливі приклади такого регулювання дають розвинені країни світу, в яких успішно функціонують фермерські господарства –

найраціональніша і найефективніша, на думку багатьох вчених, форма господарювання в аграрному секторі економіки [12, 13].

У сучасній ринковій економіці існують дві основні форми фермерських господарств – індивідуальні сімейні ферми та корпоративні підприємства. Серед них переважають сімейні ферми. У США, наприклад, 87% із майже 2 млн сільськогосподарських підприємств – це сімейні ферми, а переважна більшість корпоративних ферм класифікуються як партнерські та сімейні корпорації з числом акціонерів не менше 10. На традиційні корпорації з порівняно великим числом акціонерів припадає лише 0,5% усіх ферм і 1,4% землі. У 14 країнах ЄС середній розмір ферми становить 27 га.

Важливим є момент законодавчого регулювання діяльності фермерських підприємств. Наприклад, у США на рівні федерального законодавства і законодавства окремих штатів повністю регламентується діяльність сільськогосподарських виробників, їх відносини з державними органами та різними організаціями.

Хоч і повільно, але організовано в усіх регіонах сучасної України відбувається процес формування кооперативів фермерських господарств. Причинами, що спонукали селян створювати фермерські кооперативи, були: нестача техніки, коштів, кваліфікації, навичок самостійно працювати, орієнтуватися в кон'юктурі ринку, а також внутрішня потреба співпраці, бажання якомога швидше домогтися високих результатів господарювання. За визначенням О. Чаянова, кооператив – це насамперед спілка господарств, які після різних новоутворень „не знищуються, а по-старому залишаються дрібними трудовими господарствами” [10, 68 – 69]. Вчений свого часу так конкретизував відносини між суб'єктами цього об'єднання і самим об'єднанням: „сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його, і без такого господарства він не має смислу” [10, 89].

Як показує світовий історичний досвід, природі хліборобства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалось, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалось, порушує прямий зв'язок хлібороба із землею, підмінює справжні аграрні відносини їх сурогатами. У середовищі, яке забезпечує свободу селянської праці, зростання або скорочення виробництва залежить від рівня наповнюваності сільськогосподарськими товарами внутрішнього і зовнішнього ринку, відповідно підсилюючи або послаблюючи економічну зацікавленість виробників, змінюючи структуру різних стимулів, можна ефективно впливати на господарство, не руйнуючи його специфіки.

1. *Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 46.; Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20.12.1991 № 2009-ХІІ (зі змінами) / Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 14.; Про споживчу кооперацію: Закон України від*

- 10.04.1992 № 2265-ХІІ // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 30.; *Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 33.*
2. Туган-Барановський М.І. *Основи політичної економії.* – Л., 2003. ; Чаянов А.В. *Избранные труды.* – М., 1991.; Кондратьев Н.Д. *Внешняя торговля // К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства (Материалы исследования НК РКП СССР) / Под ред. Я.А.Яковлева.* – М.; Л., 1928.; Маслов П. *Основы кооперации и условия накопления кооперативного капитала.* – 2-е изд. – М.; Л., 1925.
3. Кудряшов В.И. *О классификации крестьянских хозяйств // Власть, бизнес и крестьянство: механизмы эффективного взаимодействия: Никоновские чтения.* – М., 2002.; *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия / Составил Теодор Шанин.* – М., 1992.; *Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / Авторський колектив. Кер. В.М. Литвин.* – К., 2006. – Т. 1.; Т. 2.
4. Збарський В.К., Блажко М.А. *Зайнятість та мотивація сільськогосподарської праці: Монографія / За ред. В.К. Збарського.* – К., 2006.
5. Онищенко А., Пасхавер Б. *Аграрный потенциал: исчисление и использование // Вопросы экономики.* – 1988. – № 1.
6. Нечитайло В.В. *Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність.* – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004.
7. Олейник А.Н. *Институциональная экономика.* – М.: ИНФРА-М, 2002.
8. Огінський А. *Загальна характеристика еволюції систем сільського господарства на території України // Економіка України.* – 2000. – №11.
9. Чаянов А.В. *Избранные труды.* – М., 1991.
10. Чаянов А.В. *Организация крестьянского хозяйства.* – М., 1925.
11. Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма.* – Прага, 1928.
12. Ойкне В. *Основные принципы экономической политики.* – М., 1995.

В.М. Лазуренко

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ЗАМОЖНОГО (ФЕРМЕРСЬКОГО) ТИПУ У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ДОБУ НЕПУ

Метою статті є дослідження особливостей комуністичного підходу до участі заможного селянства України фермерського типу в діяльності сільськогосподарської кооперації в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). Об'єктом дослідження є заможне селянство України фермерського типу років непу. Предметом – сільськогосподарська кооперація в українському селі докологоспного періоду.

Стан наукового вивчення проблеми специфічних особливостей участі економічно міцного (заможного) селянства України фермерського типу в діяльності сільськогосподарської кооперації в період непу дозволяє твердити, що специфіка участі вищезазначеного селянства стала предметом самостійного наукового вивчення [1]. З іншого боку не було зроблено спроби систематизації цієї проблеми.

На початку 20-х рр. ХХ ст. від єдиної системи одержавленої кооперації, яка об'єднувала всі її види: споживчу, сільськогосподарську, кустарно-промислову, кредитну, будівельну, відокремилась кооперація сільськогосподарська. Офіційним поштовхом до цього стала резолюція V Всеукраїнського з'їзду Рад від 2 березня 1921 р. (Розділ „Про колективізацію сільськогосподарського виробництва” [2, 170] і постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 26 жовтня 1921р. „Про сільськогосподарську кооперацію”) [2, 170].

Як бачимо, перехід до нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) створив нові умови для плідної діяльності сільськогосподарської кооперації. Особливе місце у процесі відновлення її активного функціонування відводилося економічно міцному (заможному) селянству, яке б ми в нинішніх умовах цілком справедливо назвали б фермерським. Господарсько-економічні успіхи сільськогосподарської кооперації у дуже значній мірі визначала участь у її роботі саме вищезазначеного нами типу селянства. В ряді випадків, як наприклад, при розвитку мережі кредитної сільськогосподарської кооперації, завданням якої було акумулювати грошові кошти селянства, його роль з економічної точки зору, була вирішальною. Об'єктивно, заможні селянські господарства фермерського типу, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації.

Заможні господарства в доповнення до основного заняття сільськогосподарським виробництвом, часто з використанням найманої праці та оренди, мали ще декілька додаткових джерел прибутку. Зокрема: від торгівлі; здачі в найм тяглової сили й реманенту; насінневої та продовольчої позички, а часто і від кредитування. Останній вид фінансово-економічної діяльності був досить поширений. Треба зазначити, що він не мав такого негативного „лихварського” відтінку, якого йому надавала пізніше історіографія радянської доби, оскільки на той час інших джерел виробничого кредитування на селі практично не існувало.

Цей факт не відкидало і тогочасне вище партійне керівництво. З цього приводу воно констатувало, що „...створені новою економічною політикою господарчі відносини на селі сприяли економічному підйому в основному середнього та більш заможного селянства. Саме ці групи господарств збільшували свою економічну міць шляхом здачі в кредит сільськогосподарського інвентарю, насіння і худоби на тяжких лихварських умовах, взяття землі в оренду чи шляхом торгівлі, шляхом виробництва й продажу самогону тощо” [3, 472].

Економічно сильні (фермерські) господарства, будучи найбільш сталими, добре забезпечені робочою худобою та реманентом, виробничими засобами села об'єктивно прагнули до збільшення земельних площ [4, 121]. Цей тип селянського господарства називали однак саме „заможним”, а не „куркульським”, оскільки термін „куркуль” у 20-х рр. минулого століття вживався з виключно негативним значенням, тотожним терміну „контрреволюціонер” [5, 36]. Натомість термін „заможні” широко вживався у всіх тогочасних

партійно-радянських документах, в тому числі і в різних статистичних джерелах.

Об'єктивно заможні селянські господарства фермерського типу, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації, що концентрували свої зусилля в галузі організації виробництва та збуту технічних культур – цукрових буряків, льону, хмелю. Ці культури давали значно вищий прибуток, ніж зернові.

Вище партійне керівництво України на початку 20-х рр. XX ст. надзвичайно турбував факт активного представництва заможного селянства в кооперації. В прийнятих ним в 1921 р. тезах по кооперації констатувалось, що „міцна селянська кооперація на Україні, охоплюючи велику частину селянства України, знаходиться до цих пір в руках куркулів і в значній мірі проникнута в своїх верхах ворожим пролетаріату шовіністичним духом... тому на очищення української кооперації від захопивших її буржуазно-націоналістичних елементів... повинна бути направлена КП(б)У особлива й серйозна увага” [6, 91]. В проведенні в життя директив РКП(б) та 9-го з'їзду Рад на Україні спостерігалась, однак, деяка практична розбіжність, особливо це стосувалося проєктів положення про зібрання уповноважених сільськогосподарських кооперативних союзів. З цього приводу в 1922 р. члени колегії Наркомату землеробства УСРР на чолі із заступником наркома В. Качинським направили листа в ЦК КП(б) України, в якому, зокрема, зазначалося, що „...наданням губвиконкомом права розпуску райсоюзів поновлюються принципи адміністративного втручання в справи кооперації чим підживляється господарчий авторитет та стійкість останньої. Весь проєкт призведе до того, що кооперативні союзи хоч формально і організовані, господарчо будуть мертві” [7, 2].

Більшовики не ігнорували заможні господарства, коли йшлося про джерела фінансових надходжень до бюджету. „Наше завдання – перетворить куркульський капітал із лихварського і державі непідконтрольного, в капітал банківський і підконтрольний”, – зазначалося в обіжнику ЦК КП(б) України [8, 22]. У своїй кооперативній політиці вони виходили із суперечливих одна одній установок. З однієї сторони, їх зусилля направлялися на переведення фінансових засобів заможних селян на „соціалістичні рейки”, а з іншої – вони хотіли використати кооперативи „у якості проведення державної соціальної політики”, за допомогою якої мали намір підтримати бідноту [9, 98]. Партійні директиви всіяко наголошували, що: „перед низовим кооперативно-кредитним осередком стоїть двозначне завдання: по-перше, (залучити куркульські капітали для кредитування переважно середняків) і, по-друге, (доцільно використовувати державні цільові капітали для кредитування біднішого селянства...)” [8, 24].

Дванадцятий з'їзд РКП(б) (17 – 25 квітня 1923 р.), акцентуючи увагу на роботі партії на селі в економічній сфері, з цього приводу зазначав: „Основним кредитором дрібного селянства являється його більш заможний сусід. На ґрунті економічної залежності заможні отримують можливість і політичного підкорення собі

маломісних елементів селянства. Звідси гігантська важливість питання про створення такого доступного дрібним і найдрібнішим селянам державного і кооперативного кредиту, котрий міг би вклинитись в економічні відносини селянства проти куркуля. Необхідне державне керівництво всіма видами кредиту селянам з метою підняття селянського господарства і забезпечення раціонального використання кредиту в інтересах селян... Необхідно залучити до організації сільськогосподарського кредиту і кошти більш заможних елементів селянства, так як така форма залучення коштів більш заможних елементів селянства політично менш шкідлива, ніж прямий кредит їх маломісного селянства. Апарати державного і кооперативного сільськогосподарського кредиту повинні з успіхом конкурувати з лихварським кредитом заможного селянства чи торговця по хибкості і різномісчій форм кредиту і строків оплати” [10, 474 – 475].

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції у грудні 1921 р. Х. Раковський висловився недвозначно: „Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки” [11, 9].

Мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. Проте тут більш прагматичні, тверезо мислячі керівники партії, передусім В. Ленін, звернули свою увагу на кооперацію. Вони враховували, що селяни ще з кінця XIX ст. організовували з власної ініціативи сільськогосподарські кооперативи – збутові, постачальні, переробні, кредитні.

Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізації виникав через взаємопов'язаність їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Проте навіть лідер більшовиків В. Ленін у брошурі „Про продовольчий податок” (квітень 1921 р.), присвяченій обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи, слідуючи інерції, розглядав все ж як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Кооперація дрібних товаровиробників, писав Ленін, „неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду” [12, 206]. Це не може бути інакше, підкреслював він, „раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну” [12, 206]. Тобто, ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови чи діяльності, а більш глибокими причинами: залежність від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем.

Суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Оскільки кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, більшовики розглядали її як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом ладу, який будувала державна партія. Вона вважалася не більше, як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства. „Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів” [13, 9].

Скільки б більшовики раніше не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства.

Нарком земельних справ УСРР І. Клименко у чисельних виступах протягом 1923 року декілька разів наголошував, що сільськогосподарська кооперація об'єднує переважно заможні господарства, а незаможні залишаються поза нею [14, 5]. Але ґрунтовне статистичне обстеження 15 кооперативних спілок України (кожна з них об'єднувала десятки сільськогосподарських товариств, кожне з яких, в свою чергу, об'єднувало сотні селянських господарств) того ж 1923 р. виявило, що на той час членами кооперативних товариств було всього 5% заможних господарств (для порівняння: незаможні господарства складали 25%, середняцькі – 70%) [15].

На другому з'їзді уповноважених сільськогосподарських спілок і товариств, що відбувся у жовтні 1922 р., новообраний голова правління „Сільського господаря” П. Любченко порушив риторичне питання: чи є кооперація організацією селян, чи навпаки – покликана служити потребам усього селянства [16]. На наступному III з'їзді сільськогосподарської кооперації України, що проходив у Харкові (23 – 27 лютого 1924 р.), він зазначив, що в кооперації заможні селянські господарства складають 9% (для порівняння: незаможні господарства складали 43%, середняцькі – 48%) від загальної кількості її членів [4, 121].

Отже, за неповні два роки кількість заможних господарств у кооперації подвоїлася. Незважаючи однак на економічну доцільність цієї тенденції, ліворадикальні елементи в керівництві КП(б) України вперто продовжували боротися з „куркулями”. При цьому нерідко вдавалися до відвертих політичних спекуляцій.

У „Висновках із доповіді комісії ЦК КП(б)У по обстеженні 6 районів України” (1924 р.) відверто тенденційно подаються декілька фактів, які свідчили, що на місцях зустрічаються сільськогосподарські кооперативні товариства, які склались переважно із заможних селянських господарств [8, арк. 18].

Найбільш активно заможне селянство фермерського типу залучалось до участі в роботі сільськогосподарської кооперації протягом 1924 –

1926 рр. Їх залучали насамперед для того, щоб найповніше використати наявні в них ресурси для розвитку системи кредитної кооперації. Поштовхом для цього слугували настанови Тринадцятого з'їзду РКП(б) (21 – 31 травня 1924 р.), в кінцевій резолюції якого зазначалось, що комуністичною партією в області сільськогосподарської кооперації повинна бути звернена особлива увага на „розвиток кредитної сільськогосподарської кооперації, як найбільш масової і всеохоплюючої форми кооперації, здатної втягти самі широкі групи селянства і безпосередньо обслуговувати найрізноманітніші потреби селянських господарств” [10, 472]. Це пояснюється тим, що саме в цей час активно розбудовувалась нова система кредитної сільськогосподарської кооперації.

Однак, в цей же час в закритому листі партійним осередкам секретаря ЦК КП(б) України Л. Кагановича від 30 жовтня 1925 р. щодо стану і соціального складу сільськогосподарських товариств зазначалось, що на 1 червня 1925 р. на Україні успішно діяли 5,5 тис. сільськогосподарських кооперативних товариств [17, 31]. Заможні селяни складали в них 5,8% (для порівняння: незаможні селянські господарства складали 58,8%, середняцькі – 40,4%) [17, арк. 31]. Вказуючи на це, секретар ЦК констатував, що за минулий (тобто – 1924 р.) загальний ріст сільськогосподарських кооперативних товариств супроводжувався зменшенням кількості незаможників і збільшенням заможних груп села, що подавалось як виключно негативний факт.

На 1 жовтня 1924 р. на Україні діяло 64 сільськогосподарські кооперативні союзи які були членами всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації „Сільський господар”. Представництво заможного селянства в даних коопсоюзах було наступним. На 1 жовтня 1924 р., за даними семи всеукраїнських коопсоюзів, їх налічувалось близько 4,7% (середняків – 38,4%; незаможників – 56,9%), на 1 квітня 1925 р. заможних селян було 4,8% (середняків – 40,1%; незаможників – 53,4%) [18, 53]; а на 1 червня цього ж року, як вказувалося вище, досліджуваного нами селянства було вже 5,8% [17, 31].

Слід, однак, підкреслити, що дане збільшення представництва заможного селянства було зовсім не значним в порівнянні з представництвом інших груп селянства, які на той час брали участь у сільськогосподарській кооперації. Але в цьому зв'язку почалося обмеження, а почасти і витіснення і так незначної кількості представників заможного селянства з кооперації. На той час, однак, тверезо мислячі члени вищого партійного керівництва зуміли на січневому (1925 р.) засіданні політбюро РКП(б), яке було присвячене в основному стану справ в кооперації, призупинити цю негативну тенденцію. З цього приводу політбюро зазначило, що виключення міцних селянських господарств із кооперації було неправильним і ґрунтувалось на нереалістичних уявленнях про куркуля. „Ми втрачаємо в кооперації найбільш міцні господарства, що економічно послаблює кооперацію... Нам важливо в сільськогосподарську кооперацію об'єднати все селянство, нехай навіть куркуля, тому що набагато вигідніше нам мати куркуля в сільськогосподарській кооперації під нашим спостереженням, ніж поза нею, розпорошеного,

відповідно незрівнянно більш шкідливого і небезпечного” [9, 95].

Відповідно до цього партійне керівництво України в таємній постанові „Про міри по забезпеченню проведення економічної політики на селі” (1925 р.) настійно рекомендувало необхідність на місцях передбачити „щоб біля сільськогосподарської кооперації господарчо об’єднувались в першу чергу міцне й середняцьке селянство, а незаможне селянство буде впливати на кооперацію поки що по мірі того, як держава розпочне посилювати його капіталами за допомогою сільськогосподарського кредиту” [19, 33 – 34].

Тогочасні статистичні відомості про соціальний склад кооперативних товариств досить різняться в залежності від походження. У звіті „Сільського господаря” за 1924/25 рік наводяться дані про те, що заможні селянські господарства становили 3,9% кількісного складу універсальних товариств (для порівняння: незаможні селяни складали тут 56,9%, середняцькі – 36,8%) [4, 121]. У товариствах фахової кооперації заможне селянство становило від 5,2% до 7,4% кількісного складу (для порівняння: кількість середняцьких селян коливалась тут у межах від 40,6% до 58,8%) [4, 121 – 122]. Інколи достовірність залежала від особистих поглядів рахівника в товаристві, від його сумлінності.

Виступаючи в листопаді 1926 р. на нараді голів сільськогосподарських спілок, голова правління „Сільського господаря” О. Одінцов не без іронії зазначив, що деякі рахівники більше уваги приділяють газетним закликам, ніж об’єктивній звітності. Якщо у тогочасних засобах масової інформації партія закликала до зближення із середняком, наголошував О. Одінцов, то їх відсоток штучно зростає, а якщо на підтримку незаможників, то відповідно збільшувалась їх питома вага [20, 186]. Не залишало це осторонь і заможне селянство.

Тому говорити про реальну кількість заможного (фермерського) селянства у складі сільськогосподарських кооперативних товариств досить складно, оскільки тогочасні статистичні дані як самих сільгосптовариств, так і Центрального статистичного управління України (ЦСУ України), виконуючи замовлення ліворадикальних елементів КП(б)У на применшення в очах громадськості важливої ролі та значення заможного селянства у функціонуванні сільськогосподарської кооперації, вдавались до різного роду статистичних спекуляцій і цим самим об’єктивно занижували у процентному відношенні ту, набагато вищу від їх офіційних даних, кількість заможних селян в сільгоспооперації.

Дані спеціальних гніздових обстежень свідчать, що у 1926 р. різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже 50% від загальної кількості існуючих на той час заможних селянських господарств (для порівняння: незаможницькі селянські господарства були кооперовані на 18,1%, середняцькі – на 38,9%). При цьому проглядалась чітка закономірність: чим міцніший тип господарства, тим вищий відсоток його участі в кооперації [4, 122 – 123].

Так, за даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У на 1 жовтня 1925 р. в сільськогосподарській кооперації було задіяно 3,3% (на 1/X 1924 р. – 3,9%) заможного селянства (незаможні – 67,1%; середняки – 36,6%). В молочній

кооперації вони становили 5,4% (незаможні – 43,5%; середняки – 48,1%); хмелярська кооперація налічувала заможних селян – 5,2% (незаможних – 36,5%; середняків – 57,7%); в буряківничій кооперації їх налічувалось близько 7,4% (незаможних – 33,2%; середняків – 58,8%) [21, 60]. На 1926 р. господарств заможного (фермерського) селянства (вищесереднє та міцне) у складі бурякової кооперації було 35%. Наступного року їх кількість значно зменшилася, що було пов’язано з різким ростом податкового тиску – до 18,2%. Відповідно зменшилась і площа посівів буряку буряківничою кооперацією з 27,5% (1926 р.) до 18,76% (1927 р.) [22, 23].

Як бачимо, заможне селянство найбільш тяжіло до товариств фахової кооперації, і насамперед до буряківничої, хмелярської та молочної, участь у якій давала досить високі прибутки. Про це в грудні 1926 р. під грифом „цілком таємно” доповідав в ЦК КП(б) України Інформвідділ ДПУ УСРР [23, 175] (табл. 1).

Табл. 1

*Соціальний склад товариств сільськогосподарської кооперації (1926 р.)**

* Таблицю складено за даними Інформвідділу ДПУ УСРР, поданими в грудні 1926 р. в ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. - Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2316. – Арк. 175.

У „Відчиті за 1926/27 операційний рік” Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” заможне селянство України (в цю групу ним включалось тогочасне „вищесереднє” та „міцне” селянство) брало активну участь у всіх видах сільськогосподарських

Види товариств сільськогосподарської кооперації	Представництво селянства (в %)			
	заможне	середнє	бідне	Інше
Споживчі	відомості відсутні	29,2	52,9	17,9
Універсальні	3	37	57	3
Кредитні	4	41	53	2
Спеціальні	6	52	39	3

кооперативних товариств: сільськогосподарських кредитових, молочарських, скотарських, садово-городніх, виноградних, пасічницьких, бурякових, хмелярських, насінневих, меліоративних, машинно-тракторних (табл. 2).

Загалом разом взятє міцне та вищесереднє, а відповідно заможне селянство, становило у всіх видах сільськогосподарських кооптовариств у 1927 р. 18,5%. Найвищий відсоток їх участі був зафіксований у складі насінневих товариств (46,9%), скотарських товариствах (42,0%) та хмелярських товариствах (38,1%) [22, 11]. Слід зазначити, однак, що 1927 р. став для заможного селянства і початком поступового зменшення його участі в роботі спеціальних (фахових) сільськогосподарських товариств.

Табл. 2

*Склад членів сільськогосподарської кооперації (1927 р.) (в %)**

* Таблицю складено за: „Сільський господар”. Відчит за 1926/27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Перша. – Харків: Сільський господар, 1928. – С. 11.

Дещо змінився, в сторону зменшення у 1927 р. у порівнянні з 1926 р., і соціальний склад членів сільськогосподарських кредитних товариств. За даними їх союзів, відсоток заможного селянства в кредитній сільськогосподарській кооперації відчутно

Слід зазначити, що заможне селянство найменш, в порівнянні з іншими соціальними селянськими групами, використовувало позики в кредитних товариствах. Протягом 1924/25 р. в цілому по Україні вони взяли лише 3,1% позик від їх загальної кількості; в

Назва товариств	Міцні	Вище-середні	Середні	Нижче-середні	Кволі	Разом
С/г кредитові	4,4	13,7	37	28,8	16,1	100
Молочарські	0,6	15,9	34,4	26,1	23	100
Скотарські	9,7	32,3	40,8	10,4	6,8	100
Садово-городні	0,2	7,5	23,4	30,3	38,6	100
Виноградні	0,8	4,1	16,5	30	48,6	100
Пасічніські	15,1	11,1	11,5	10,2	52,1	100
Бурякові	1,4	21,2	52,1	19,3	6,2	100
Хмельові	1,6	36,5	36,7	20,8	4,4	100
Насінніві	5,6	41,3	37,9	7,3	7,9	100
Меліоративні	2,3	17,8	43,3	22,6	14	100
Машинно-тракторні	2,5	16,6	49,7	20,4	10,8	100
Разом	4,1	14,4	37,8	27,7	16	100

1925/26 р. – 2,5%; в 1926/27 р. – 1,4%; в 1927/28 р. – 1,8% [24, 67]. Заможне селянство використовувало як короткотермінові, так і довготермінові кредити (табл. 3). Вони надавались йому, як правило, за рахунок машинно-торговельних організацій (для співставлення: бідняцьким, колективним та частині середняцьких господарств – за рахунок системи сільськогосподарського кредиту [24, 71]).

Як свідчать наведені дані, вищі групи господарств отримали за рахунок довготермінових кредитів значно меншу частину позик, ніж нижчі селянські групи.

За звітними даними кооперативних спілок на 1 жовтня 1928 р. процент участі заможного селянства в складі членів сільськогосподарських товариств був наступним (табл. 4).

Табл. 4

*Соціально-економічний склад членів сільськогосподарських товариств на 1/X 1928 р. (в %)**

* Таблицю складено на основі даних “Сільського господаря”: Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків: Сільський господар, 1929. – С. 15.

В ці роки найвищим був процент участі заможного селянства в конярських (12,2%), хмелярських (5,7%) та буряківничих (4,7%) сільськогосподарських товариствах [25, 15].

В середовищі заможних шарів села на початку та в середині 20-х рр. минулого століття діяльність

зменшився з 4,5% в 1926 році до 3,0% в 1927 році на Лівобережжі; з 8,1% до 5,1% у районі Степу. На Поліссі його кількість залишалась сталою – 1,4%, і лише на Правобережжі дещо збільшилась з 0,4% до 0,9%. В цілому ж по Україні кількість заможного селянства в кредитних сільгосптовариствах зменшилась з 4,4% (на 1/X 1926 р.) до 3,1% (на 1/X 1927 р.) [22, 11].

Табл. 3

*Кредитування селянства (1927 – 1928 рр.)**

* Таблицю складено за: Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 рр.). – Харків: Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво “Радянський селянин”, 1929. – С. 71.

Найвище представництво заможного селянства в складі членів сільськогосподарських кредитних товариств, за матеріалами обстеження НК РСІ УСРР було станом на 1 жовтня 1926 р. – 5,5%. На цей же

Селянські групи	У % до заг-ї суми по кожній групі		У % до заг-ї суми окремо	
	довготермінові	короткотермінові	довготермінові	короткотермінові
Міцні	39,2	60,8	3,6	7,5
Вищесередні	42,4	57,6	11,3	20,8
Середні	41,5	58,5	22,6	43
Колективи	87,3	12,7	51,4	10,1
Нижчесередні	44,4	55,6	9,3	15,8
Малосилі	46,7	53,3	1,8	2,8
Разом по всіх групах	57,5	42,5	100	100

період наступного року їх кількість була вже 4,0% [24, 66]. Проте відсоток кооперування, за даними по 23-х сільськогосподарських кредитних товариствах, які обстежував НК РСІ, був дещо вищим. На 1 жовтня 1926 р. – 7,4%, на 1 жовтня наступного року – уже 11,1%, і на 1 квітня 1928 р. – 11,7% [24, 67].

Товариства	Заможні	Середні	Незаможні	Інші нехлібо-робські	Разом
С/г кредитні	2,7	36,2	59,4	1,7	100
Скотарсько-молочні	3,1	39	54,9	3	100
Конярські	12,2	53,1	33,3	1,4	100
Птахівничі	2,3	32	62,4	3,3	100
Садово-городні	3,6	41,4	47,7	7,3	100
Бурякові	4,7	50,7	44,3	0,3	100
Хмельові	5,7	45,9	47	1,4	100
Рибальські та рибоводні	1,6	17,3	81,1	-	100
Разом спец. т-ва.	4,2	46,2	48,2	1,4	100
Разом по всій системі	3,2	39,5	55,7	1,6	100
З поправкою на подвійне кооперування	3,3	39,1	55,9	1,7	100

сільськогосподарської кооперації зустрічала загальне схвалення. Невдоволення ходом кооперативного будівництва практично не зустрічалось. Проте в

другій половині 20-х рр. XX ст. ситуація почала суттєво змінюватися. На фоні цілеспрямованого загострення владою соціально-економічної напруги на селі, заможні групи селянства мали реальні причини бути незадоволеними діяльністю сільгоспооперації, яка все більш активно залучалась до невластивих їй суспільно-політичних кампаній.

В офіційних поданнях комуністів, що працювали на керівних посадах в системі „Сільського господаря”, до ЦК КП(б)У прямо зазначалось: „Методи хлібозаготівель, пов’язані з системою відпуску товарів, постановка питань про виключення зі складу пайовиків злісних нездатчиків хліба, проведення диференціації за соціально-класовою ознакою – усе це поставило куркуля в опозицію до заходів і політики кооперації. Основні питання, які ставили на порядок денний заможні селяни і навколо яких точилася боротьба під час перевиборів, це – 1) диференціація паю; 2) хлібозаготівлі й виключення зі складу пайовиків злісних нездатчиків хліба; 3) вибори до органів управління та контролю” [26, 51].

Ці зловоденні для заможних селян питання стали предметом досить гострої боротьби під час проведення перевиборів до керівних органів кооперації вже наприкінці 1928 – першій половині 1929 року.

Заможні селянські господарства фермерського типу доколгоспного періоду відігравали важливу роль в організації ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації України. Їх активна участь в роботі сільськогосподарської кооперації переконливо свідчила про її економічну доцільність, що було найкращим засобом агітації та популяризації кооперативної роботи на селі.

1. Колесников Б. Деревня: Куда она идет. Очерки. – Х.: Пролетарий, 1925; Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.). – Харків, 1929; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
2. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т.4.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М., 1970. – Т.2. (1917 – 1924).
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
5. Колесников Б. Деревня: Куда она идет. Очерки. – Х.: Пролетарий, 1925.
6. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 844.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1021.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1885.
9. Венер М. Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924 – 1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – №5.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М., 1970. – Т.2. (1917 – 1924).
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
12. Ленін В.І. Про продовольчий податок (значення нової політики і її умови) // Повне зібрання творів. – Т.43. – К., 1974.

13. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
14. Труды 1-го Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25-28 февр. 1923 г. – Х., 1923.
15. Украинский экономист. – 1923. – 7 июля.
16. Любченко П. Всеукраїнські збори уповноважених сільськогосподарської кооперації // Сільський господар. – 1924. – №5.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1965.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2069.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2058.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 43.
21. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Перша. – Харків, 1928.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
23. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 р.р.). – Харків, 1929.
24. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків, 1929.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2986.

В.В. Олянич

РОЗВИТОК КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 20-Х РР. XX СТ.

Розглядаючи кустарно-ремісничу промисловість в контексті розвитку самобутньої форми селянського промислового підприємництва, важливо виокремити та дослідити адміністративно-територіальне розміщення його галузей, динаміку господарських одиниць, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об’єднань та самодіяльних промислових підприємств, що є важливим кроком у формуванні сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Метою статті є дослідження кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережжі у 20-х рр. XX ст. для формування сучасної економічно обґрунтованої концепції сільського господарства.

Історико-економічні дослідження 20-х рр., присвячені з’ясуванню географічного розподілу кустарно-ремісничої промисловості, а також статистичні довідники тих років, оперують загальними даними про кількість підприємств або за секторальним принципом, але становлять ту необхідну групу статистико-економічних джерел, які забезпечують вивчення закономірностей розвитку селянського кустарно-промислового підприємництва. Зокрема, С. Нефедов, ґрунтовна стаття якого опублікована у тематичному збірнику, присвяченому кустарній промисловості за 1927 р. [8, 38], зарахував до складу підприємств кустарно-ремісничої промисловості українського села усіх дрібних товаровиробників, незалежно від цензу. Він оперує цифрою суб’єктів господарської діяльності – 301390, розподіляючи промислові заклади за природничо-географічними зонами: Полісся – 54225, Правобережжя – 87644, Лівобережжя – 96105, Степ – 63416 [2, 48]. Отже, третина кустарно-ремісничих

підприємств зосереджувалась на Лівобережжі, близько третини – на Правобережжі.

Враховуючи загальну кількість та соціально-економічні ознаки кустарно-промислових підприємств, вони розподілялися між природничо-географічними зонами України нерівномірно. Із 300914 підприємств в семи округах Полісся (Волинська, Шепетівська, Коростенська, Чернігівська, Ніжинська, Глухівська, Конотопська) було 54217, в 10 округах Правобережжя (Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Київська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Черкаська) – 87493, в 15 округах Степу – 63112, в 9 округах Лівобережжя – 96092, а в МАСРР – 4542. Відтак разом налічувалося 305456 виробничих одиниць. Степові округи вирізнялися тим, що у них найменшу кількість мала Сталінська – 1361, а найбільшу – Старобільська – 7542, але жодна з них не перевищувала десятитисячного бар'єру. На Лівобережжі п'ять округ (Полтавська, Кременчуцька, Лубенська, Роменська та Харківська) зосереджували 71455 кустарно-промислових підприємств, тобто три чверті від їх загальної кількості в регіоні. Полісся та Правобережжя мали по три округи, у яких кількість кустарно-ремісничих закладів сягала більше десяти тисяч.

Кустарно-реміснича промисловість за її організаційним типом та економічними характеристиками була переважно приватною. Вона мала 404935 закладів із 409797 в УСРР [12, 130], у тому числі на Лівобережжі – 118336. Співставляючи кількість міських та сільських кустарів-підприємців загалом та по секторах маємо констатувати той факт, що кустарно-промислове підприємництво зосереджувалося переважно на селі, тобто ним займалися так звані одинаки-кустарі.

Фактично 93,7% промислових закладів належали кустарям-одинакам, які займалися підприємницькою діяльністю силами власної родини. Сільські округи Лівобережжя переважали за кількістю кустарно-промислових підприємств, але жодна з 42 округ УСРР не досягала десяти тисяч одиниць – лише Полтавська наблизилась, маючи 9601 кустарно-ремісничий заклад. Основну масу становили кустарі й ремісники-одинаки, яких, за виробкою С. Нефедова, було 181309.

Мережа сільської кустарно-ремісничої промисловості зосереджувалась в селянських господарствах, якщо вони поєднували сільськогосподарську діяльність з сезонними промислами, але були професійні кустарі, для яких виготовлення різних предметів селянського побуту, реманенту, одягу становило суть їхнього повсякденного підприємства. Кожен селянин майже щороку виробляв шкіру забитої худоби, але не кожен шив одяг та взуття з неї.

Інтегруючим поняттям, яке виявляє та визначає господарську та соціально-економічну сутність кустарів, ремісників, селянських господарств з промислами, є приватне підприємництво. Промисли селян та ремесла становили професійну, якщо вони були основними, або додаткову до рільництва галузь діяльності дрібних товаровиробників. Виготовлення предметів побуту для власних потреб також належало до кустарно-промислового підприємництва.

Суб'єктом промислового підприємництва були селянські господарства та конкретні кустарі-підприємці, відтак розглянемо їх діяльність саме у такій послідовності. Нехліборобські заняття селян свідчили про необхідність поповнення бюджету селянської родини, про уповільнений розвиток фабрично-заводської промисловості, товарний дефіцит і непомірні ціни, а з іншого боку про універсальність селянських господарств, хоча для малозабезпечених промисли були джерелом додаткового заробітку.

Високим відсотком заробітчанства вирізнялися також господарства з наділом до 2 десятин: на Поліссі вони становили 31,3%, на Правобережжі – 22,2%, на Лівобережжі – 31,8%, в Степу – 32,4% до загалу [7, 93]. Чим вищим був рівень забезпечення землею, тим меншою була частина господарств, яка вдавалася до сезонних або річних промислових заробітків.

На Лівобережжі частина прибутку від землеробства становила 92%, а від промислів – 3,5% серед чистого прибутку господарств з наділом від 15 і більше десятин, то з двома десятинами – 52,9% від сільського господарства і 26,6% – від кустарно-промислового підприємництва. Малозабезпечені землею селяни поповнювали сімейний бюджет за рахунок промислів. Для них доходи від рільництва становили 49,4%, від кустарних промислів – 25%, тобто четверту частину їхнього бюджету. Пересічно прибуток від промислових занять у чистому прибуткові селянських господарств становив в Україні близько 10%, але на окремих групах суттєво вирізнявся.

Затрати робочого часу в промислах демонструють їх економічну актуальність для селянського господарства, а з іншого боку дозволяють з'ясувати їх пріоритетність та важливість. Якщо співставити витрати праці селянського двору на заняття промислами та землеробством, то вони становили в деревообробній галузі 30,5% стосовно часових витрат в сільському господарстві, 50,5% – в швацькій, 20,9% – в кравецькій, 55,3% в текстильній, ковальській – 86,4% [7, 100]. Отже, за підрахунками М. Моравинського, частка праці, що її було використано в деревообробному промислі, нижча за питому вагу промислових заробітків щодо прибутку від сільського господарства. Для сільського коваля навпаки: робота в кузні була основною, а сільське господарство допоміжним, хоча ним могли займатися члени родини – дружина, дорослі діти. Селянські текстильні промисли, тобто переробка конопель та льону, виготовлення відповідної сировини та згодом одягу, займали більше половини часу, але ними займалися переважно взимку. Прибуток від цього промислу був найменший, позаяк основна продукція використовувалася селянською родиною. Так, у 1924/25 р. було спожито 47920 аршин тканини кустарно-ткацького домашнього виробництва, а придбано лише 2960 аршин [10, 83]. Частка внутрішнього споживання продукції кустарно-ремісничого виробництва не зменшує вагомості селянського промислового підприємництва, а швидше навпаки засвідчує універсальну здатність українських селян.

Найпоширенішим селянським промислом на Лівобережжі була борошномельна та круп'яна галузь

кустарно-ремісничої промисловості, що зосереджувалася переважно на селі, а її організаційними формами були млини, круподерні, олійниці, просорушки, власниками яких були селяни-господарі. Зазначу, що на початку 20-х рр. млини були націоналізовані. 1 серпня 1921 р. Раднарком УСРР фактично денаціоналізував млинарство, видавши постанову „Про натуральний податок з підприємств, що переробляють зерно”, якою дозволив вільний помол зерна його виробниками, а головне – діяльність приватних борошно-круп’яних підприємств [11, Ст. 370]. Власники млинів сплачували податок: від 36 до 53 пудів з механічного вальцювого млина, з водяного – 32 – 48 пудів, з жорнового – 675 – 1685 пудів, з водяного жорнового – 605 – 1515 пудів [11, 370]. В архівному фонді ВРНГ УСРР збереглися документи, які свідчать про суперечливий процес денаціоналізації млинів, тобто про їх повернення колишнім власникам [14]. Вони писали скарги, позаяк радянські органи влади, переслідуючи приватного підприємця, позбавляли власників їхнього майна та засобів виробництва – млинів, крупорушок, олійниць.

Найпоширенішими були вітряні млини, яких у 1925 р. налічувалося 53818, тобто у кожному селі, з них на Поліссі – 7380, Правобережжі – 8370, Лівобережжі – 27072, в Степу – 10996 закладів, де працювало 55315 осіб [8, 84]. Млини належали приватним особам, відтак власниками 52510 цих борошномельних підприємств були „одинаки” – конкурентні господарі.

Кустарно-промислове підприємництво сільського населення мало історичну тенденцію та самобутні форми розвитку. Ним займалися селянські господарства, доповнюючи сімейний бюджет та забезпечуючи себе необхідним реманентом, а також професійні кустарі та ремісники, для яких цей вид діяльності був основним, хоча вони не відмовлялися від землеробства.

Кустарно-ремісничу промисловість, якою до 1917 р. цікавилися учені і політики, залишалася економічним укладом приватного дрібноговарного виробництва – індивідуальним або сімейним бізнесом. За роки революції та громадянської війни іншої форми, крім приватної, ця галузь промислового підприємництва не дала. „Кустарно-промислова кооперація, як система, як окрема галузь, – зазначав у 1927 р. дослідник О. Балинський, – існує на Україні лише з 1921 року, не маючи в попередньому абсолютно ніякого досвіду ні в справі практичного впровадження господарчої роботи, ні в справі самого підходу (на початку навіть до невідомого для неї) кустаря” [1, 105]. Кооперування дрібних кустарів було суперечливим і стихійним пошуком організаційних форм кооперації. Їхня розпорошеність та аморфність, не кажучи про соціальну замкненість та господарську окремішність, не викликала особливого ентузіазму з боку державних органів, відтак думка сучасних істориків про одержавлення діяльності кустарів та його організаційних форм є упередженою [9, 150], особливо в умовах непу.

Кооперування селянських промислів та кустарів відбувалося в округах та природно-географічних регіонах. Полтавщина, яка мала дуже розгалужену кустарно-ремісничу промисловість та значну

кількість кустарів, поєднувала кооперативну та приватні форми підприємницької діяльності. На Лубенщині до 1917 р. було 12000, а наприкінці 1927 р. – 15.000 кустарів. До ошадно-позичкових та інших кооперативів записалося 3778 кустарів, що становило у 1927/38 р. 23% їх загальної кількості в окрузі [4, 46 – 47]. Селяни 15 сіл Лубенщини виготовляли кошики з верболозу та рогози, вартість продукції яких сягала 30 тис. крб. на місяць, а разом кустарні промисли округи виробляли різних предметів на суму 4,7 млн крб. [4, С. 46–47]. Лубенський районний союз „кустарно-промислової кооперації” охоплював на 1 жовтня 1928 р. 45 первісних кооперативів, які об’єднували 3587 кустарів [5, 42 – 44], а наймасовішою формою були складово-сировинні та промислово-кредитні товариства. В сільських промислах працювало 2470 кустарів, з них 92% бідняцьких, 7,4% середняцький, 0,77% заможних господарств, а в міських, які мало чим відрізнялися від сільського, було 99% колишніх власників промпідприємств та 0,1% колишніх „торговців” [5, 43]. Кооперовано було 13% кустарів в окрузі та 23% загальної кількості промислів, а загалом 69% кооперованих кустарів зосереджувалося на селі [15, 43], що вирізняло округу серед кооперованих кустарів в УСРР. Діяльність кооперативно-господарської системи спиралася переважно на чужі кошти, які становили в балансі райсоюзу 78,4%, а власні – 21,6%, проте це дозволило йому реалізувати продукцію кустарів на суму 192 тис. крб. та продати кустарям різних товарів і сировини на 380 тис. крб. [5, 44].

Валова продукція „промкооперації” Полтавщини у 1927/28 р. становила близько 7 млн крб., що перевищувало продукцію 1926/27 р. на 50%, а головними промислами були: панчішний, вишивальний, ткацький, керамічний, шкіряно-взуттєвий, метало-ходовий [6, 39]. Наприклад, кустарно-панчішний бізнес був розвинений в Полтаві, яким займалося 5 тис. кустарів, виготовляючи продукцію на 3 млн крб., хоча мали можливості для збільшення, однак бракувало сировини. Вишивальним і ткацьким промислом займалося 6 тис. кустарок, які виготовляли полотна, скатерті, купони сорочок, килими тощо, реалізувавши протягом 1926/27 р. продукції на суму 400 тис. крб., яка надходила переважно на внутрішній ринок [6, 40]. Керамічний промисел перебував в занепаді, а виготовлення „ходів”, тобто основа для возів, користувалася попитом в УСРР та в інших республіках. Наприклад, Кобеляцька артіль „Зоря” виробляла до 400 ходів на місяць, хоча бракувало заліза та сухого лісу. Шкіряно-взуттєвий промисел дав за 1927/27 р. 54 тис. пар селянського взуття, а 20 взуттєво-виробничих артілей 1927/28 р. планували виготовити 132 тис. пар чобіт [6, 40]. Артіль „промкооперації” Полтавщини виготовили 17 тис. штук кожуханих смушок, а чимбарські майстерні – 11 тис. шкір.

На Харківщині „промкооперація” виросла за п’ять років з 7 кооперативів у 1921 р. до 127 у 1926 р., об’єднавши 7880 кустарів, які виробили продукції у 1926 р. на 9,5 млн крб. [3, 54–57]. Тут діяли кооперативні об’єднання „Булочник” (900 кустарів), „Виробник-Чоботар” (300), Ново-Водолазьке товариство чоботарів „Кустарне Діло”, Тетлізьке товариство з виробництва ходів та ободів для кінних возів „Дерево

метал” (150), Вільшанське мебельне товариство „Перемога” (170). Фінансовою підтримкою кооперативної периферії займалися кредитні товариства Харкова („Допомога” та „Позичкою”, а в округах 6 товариств – в Охтирці, Богодухові, Валках, Ізюмі, Лозовій та Барвенково. Сільські кооперативи об’єднували 55,1% незаможників, 17,3% середняків, 9,4% робітників та 17% кустарів [3, 56]. На Куп’янщині головною особливістю кустарних промислів було те, що ними займалося 80% селян-кустарів, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства. Значні відсоток безпосівних дворів знаходили застосування робочої сили в промислах. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів, виявився взуттєвий та шкіряний (30%), з обробки рослин (21,8%), харчо-смаковий (19,2%), деревообробний (12,4%) [13, 32 – 33]. Галузева концентрація промислів була такою: м. Куп’янськ та район (лозоплетіння, взуттєвий, шорний, шубний, кравецький, вапняний та цегельний промисли); Сватівський район (металообробний, ходовий, овчино-шубний, шапкарьський, кондитерський, взуттєвий); Кабанський район (кам’яногірний, добування кам’яного вугілля, крейди, глини, цегли, харчо-смаковий), Раківський (харчо-смаковий, цегельний); Сеньківський район (харчо-смаковий, взуттєвий, цегельний); Жовтневий район (кравецький, цегельний, взуттєвий); Н.-Свердловський (взуттєвий); Вільшанський район (харчо-смаковий, лозоплетіння, взуттєвий); Б.-Бурлацький (цегельний, взуттєвий, деревообробний); 11-й Жовтневий район (кравецький, взуттєвий, деревообробний). На Куп’янщині до кооперації пристало 1.100 кустарів, які працювали в 42 артілях [13, 33].

Аналіз роботи окружних, районних та місцевих кооперативних об’єднань показав характерну їх особливість: спад організаційно-господарської та фінансово-економічної діяльності внаслідок боротьби з так званими „псевдокооперативами” і формування самої кооперативної системи функціонування кустарно-ремісничої промисловості. Самодіяльні кустарі-підприємці, особливо в сільських районах, не прагнули до кооперативних товариств.

Кустарно-реміснича промисловість на Лівобережжі, якщо враховувати кількість закладів та їх географічно-територіальне розміщення, була сільською. Дві третини кустарів зосереджувалося в сільських районах, представляючи самотутній уклад приватного промислового підприємництва. Навіть серед цензової промисловості, яку вважають загалом міською, 65,3% підприємств мали менше 15 робітників, відтак належали до дрібної кустарно-ремісничої галузі. Харчосмакова, борошномельна, льонопрядильна функціонували в селах, переробляючи сировину сільськогосподарського виробництва. Ковальський, бондарський, столярний промисли діяли переважно в сільських регіонах, а взуттєво-швацький – в містах та містечках. Художньо-вишивальні промисли та гончарство, плетіння з верболозу та рогами також були селянськими.

2. Дрібна (неценова) й кустарно-реміснича промисловість України за даними обслідування 1925 року. Статистика України № 109. Вип. 1. – Х., 1927.
3. Каб. Промкооперація Харківщини к Х-й годовщине Октябрьской революции // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8.
4. Кустпромкооперація Лубенщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
5. Лубенський промсоюз (Звітні данні за 27/28 оперативний рік) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 7 – 8.
6. Мирко А. Кустарні промисли та промкооперація Полтавщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3.
7. Моравинський М. Кустарно-ремісничі господарства (За даними бюджетового обслідування 1923/24 р). // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.
8. Нефедов С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.
9. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему. – К., 2006.
10. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарський рік. Статистика України № 115. Випуск 3. – Х., 1927.
11. СУ України. – 1921. – № 14.
12. Україна. Статистичний щорічник. – Х., 1926.
13. Хасін. Промкооперація на Куп’янщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 10.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 2171.; Спр. 2870.

Т. В. Оніпко

ВНЕСОК МЛИНАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У РОЗВ’ЯЗАННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ (1926 – 1928 рр.)

Нинішня соціально-економічна криза в Україні загострила проблему насичення споживчого ринку якісними продуктами харчування. У змалюваності за прибутку більшість виробників та торговельних організацій вдаються до випуску та продажу товарів, і особливо продуктів харчування, які не відповідають санітарним нормам і шкодять здоров’ю українців. З огляду на це, актуальним є дослідження історичного досвіду кооперативних організацій України щодо вирішення продовольчого питання в умовах конкурентної боротьби за споживача часів непу.

Слід зауважити, що праці з узагальнення досвіду господарської діяльності кооперативних підприємств у період непу з’явилися ще в 20-ті рр. ХХ ст. Їх авторами, як правило, були економісти, теоретики кооперативного руху. На думку М. Литвака, споживча кооперація республіки протягом перших років непу змогла швидко налагодити переробку сільськогосподарської сировини завдяки орендуванню у держави ряду необхідних підприємств, у тому числі млинів [1]. С. Векслерчик, розглянувши причини згорання підприємств споживчої кооперації у період економічної кризи 1923 р., зробив висновок про певну безсистемність

1. Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.

створення та закриття кооператорами промислових підприємств [2]. На важливості продукції кооперативної промисловості з метою задоволення потреб населення в роки непу також наголошував Є. Бурштейн [3]. При цьому дослідник вважав, що головна маса продукції промисловості споживчої кооперації припадала на харчову галузь.

На конкурентну боротьбу між державною промисловістю та виробничою галуззю споживчої кооперації звертав увагу Ф.І. Свищов [4]. Однак захоплення з боку кооператорів різноманітним виробництвом автор не підтримував, вважаючи, що передусім вони мають розвивати найбільш рентабельні галузі, зокрема млинарство, олійну промисловість і хлібопечення. Про посилення планових засад у розвитку кооперативних промислових підприємств у другій половині 1920-х рр. йшлося в розвідках А.О. Золотарьова [5] та Л.М. Бенчина [6], які пов'язували це із розгортанням індустріалізації. Певну інформацію про значення кооперативних млинів у стабілізації хлібного ринку містять статті В. Урнова [7] та Є. Грінберга [8]. Автори наголошували на господарській доцільності функціонування кооперативних млинів та їх ролі в переробці зерна, бо від цього залежала ціна та якість випеченого хліба для членів кооперації. До того ж діяльність кооперативних млинів стимулювала виробництво зерна селянами.

У подальших дослідженнях питання залучення споживчої кооперації до розвитку млинарської справи в Україні у роки непу глибоко не розглядалося [9; 10]. В останні десятиріччя науковці переважно зверталися до історичного досвіду торговельної галузі споживчої кооперації України у конкурентній боротьбі за ринок у період непу. Серед таких розвідок варто назвати праці Г.А. Гетьмана [11], О.А. Пиріг [12] та В.В. Лантуха [13]. Фрагментарно розвиток млинарських підприємств споживчої кооперації у період непу згадано у монографії В.В. Гольця [14].

Отже, аналіз історіографічної бази засвідчує, що до цього часу питання історичного досвіду господарювання споживчої кооперації України в галузі млинарства в період непу не було предметом дослідження. Відтак метою статті є з'ясування внеску млинарської галузі вітчизняної споживчої кооперації у вирішення продовольчих проблем протягом 1926 – 1928 рр.

Продовольчі труднощі в Україні загострилися в останні роки непу, на які пропадає політика розгортання індустріалізації. Це було викликано значним зростанням міст та збільшенням чисельності населення, зокрема на промислових новобудовах. Державне фінансування було спрямоване у важку промисловість, легка та харчопереробна фінансувались у другу чергу. З цього приводу журнал „Господарство України” у 1926 р. зазначав: „Ми не можемо інтересам даного моменту, який вимагає великої кількості споживчих товарів, принести в жертву реалізацію загального курсу партії на індустріалізацію країни” [15, 57]. У зв'язку з цим кооперативне виробництво продуктів харчування набувало важливого значення.

Провідні позиції серед виробничих галузей споживчої кооперації України протягом 1926 – 1928 рр. займала млинарська справа. Указуючи на

перебої у забезпеченні жителів міст, промислових центрів і новобудов хлібом та потребі здешевлення хлібної продукції, дев'ятий з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) акцентував на необхідності спорудження мережі нових млинарських підприємств державної та кооперативної форм власності [16, 373].

Серед чинників, що стимулювали млинарську діяльність споживчої кооперації, слід назвати певні державні пільги, зокрема дозвіл на продаж кооператорами висівок та відходів, право отримувати виробничий прибуток від переробки зерна некооперованого населення. Усе це спонукало кооперативні організації розвивати млинарство, куди, за приблизними підрахунками, система споживчої кооперації України протягом 1926 – 1928 рр. вклала власних коштів не менш як 2 млн. крб. [8, 41].

Крім відновлення власних млинів, організації споживчої кооперації УСРР намагались усіляко повернути націоналізовані млинарські підприємства або взяти в оренду у держави. З метою витіснення приватного капіталу з хлібного ринку 15 травня 1926 р. РПО СРСР видав секретну постанову за підписом її голови О.І. Рикова „Про передачу орендованих приватними власниками млинів державним та кооперативним організаціям” [17, 371]. Відтак акцентувалося на необхідності в директивному порядку здійснити скорочення кількості млинів, які перебували в оренді приватних осіб із передачею їх або кооперативним, або державним організаціям.

На підставі вищевказаної директиви 28 травня 1926 р. вийшло розпорядження НК внутрішньої торгівлі УСРР, яке зобов'язувало окружні відділи внутрішньої торгівлі (окрвнуторги) домагатися в судах вирішення питання таким чином, щоб більшу кількість великих орендованих державних млинів у приватних осіб якомога швидше забрати і передати державним та кооперативним організаціям [18, 29]. Для того, щоб прискорити розгортання млинарської справи в інтересах держави, були створені спеціальні комісії, які оперативно інформували місцеві державні організації та споживчу корпорацію про можливість отримання ними млинів в оренду [18, 67]. Так, лише за 9 червня 1926 р. у приватних власників було вилучено та передано споживчим товариствам 9 великих млинів у Лубенській, Полтавській, Прилуцькій, Кременчуцькій та Роменській округах [18, 43].

Допомагаючи споживчій кооперації в розгортанні мережі млинарських підприємств, держава водночас посилила свій вплив на їх діяльність. Це підтверджує директива колегії Наркомторгу УСРР від 24 травня 1926 р. „Про організацію млинарської справи на Україні”, у якій визнали необхідним посилити регулюючий вплив і спостереження за діяльністю кооперативних млинарських підприємств [18, 24].

Крім сприяння споживчій кооперації в отриманні наявних млинів в орендне користування, держава надавала їй певну допомогу у спорудженні та устаткуванні нових. Наприклад, згідно з розпорядженням НК внутрішньої торгівлі УСРР від 30 квітня 1926 р., млинарськими машинами в першу чергу мали забезпечуватися державні і кооперативні млини [17, 375]. Переконані, державна допомога млинарській промисловості споживчої кооперації мала на меті не лише покращення внутрішнього хлібного ринку, але й розширення поставок борошна на європейські ринки.

Оскільки для задоволення власних потреб у борошні, а також для виконання державних замовлень щодо перемолю зерна потужностей наявних млинів не вистачало, керівництво Вукопспілки (ВУКС, центральна спілка споживчих товариств України) неодноразово клопоталося перед урядом УСРР про передачу споживчій кооперації у власність частини державних млинарських підприємств. Зокрема, у жовтні 1926 р. десята сесія Ради ВУКС з метою постачання промислових районів борошном хорошої якості доручила правлінню ВУКС порушити клопотання перед Наркомторгом УСРР про необхідність перегляду мережі млинарських підприємств, які перебували у віданні державної структури „Укрхліб”, та передачу частини їх споживчій кооперації [19, 17]. І хоча споживчій кооперації дісталися найбільш зношені млини, на модернізацію яких потрібні були значні кошти, її млинарська галузь інтенсивно зростала й розвивалося, а якістю продукції вона все частіше конкурувала з державними та приватними млинами.

У міру того, як приватного господаря протягом другої половини 1920-х рр. усе більше відтісняли з хлібної справи, мережа млинарських підприємств споживчої кооперації України помітно зростала. Зокрема, на 1 жовтня 1928 р. Вукопспілка вже мала 14 крупних млинів, райспоживспілки – 30, робітничо-міські кооперативи – 13. Якщо на 1 жовтня 1926 р. у сільській споживчій кооперації було 87 млинів, то на 1 жовтня 1928 р. – уже 150 [8, 40].

Розгортання млинарської промисловості споживчої кооперації потребувало термінового вирішення проблеми сировинної бази. З огляду на це восени 1926 р. правління Вукопспілки ухвалило постанову „Про організацію елеваторного господарства споживчої кооперації на Україні”. Здійснюючи цю постанову, ВУКС пішла на співробітництво з Державним будівельним підприємством „Електрохліб” і розпочала спорудження елеваторів не лише для прийомки, але й для переробки та зберігання зерна. Так, „Електрохліб” у 1927 р. уперше в РСР за кошти споживчої кооперації збудував два елеватори місткістю до 105 тис. пудів кожний – на станції Високопілья (Дніпробузька райспоживспілка) і станції Сербка (Одеська райспоживспілка). Ці елеватори були змонтовані за останніми технологічними досягненнями елеваторного будівництва в Америці [20, 59]. Млинарство виявилось рентабельним для споживчої кооперації та й у цілому для економіки України.

Для координації роботи в млинарській справі та узгодження ряду питань із державними структурами у лютому 1927 р. у складі Вукопспілки був створений спеціальний елеваторний комітет [21, 45]. На його засіданні 17 лютого 1927 р. ухвалили рішення про замовлення устаткування для елеваторів у державному тресті „Мельбудівництво” та угоду з Наркомторгом УСРР про імпорт сит для млинів [22, 175]. Заслугою комітету було рішення про створення при млинах Вукопспілки лабораторій для перевірки якості зерна та борошна.

Окрім власного перемолю зерна, споживча кооперація мала виконувати державні завдання. Так, загальний державний план переробки зерна пшениці та жита для Вукопспілки на 1927–1928 рр. становив

24 млн. пудів. Однак помольної площі для виконання цього завдання не вистачало, тому на власних 11-ти борошномельних підприємствах ВУКС протягом 1927–1928 рр. змогла переробити лише половину запланованого, хоча собівартість переробки зерна виявилася невисокою і становила 17,04 коп. за пуд., що було значно менше від собівартості переробки приватних млинів. З огляду на необхідність виконання державних завдань ВУКС довелося за власні кошти збільшити кількість млинів до 15 [9, 281].

1928 р. став проблематичним для млинарської галузі споживчої кооперації України через неврожай у дев'яти округах степової зони. Посилили кризу, що загрожувала кооперативному млинарству, і проведені з боку Наркомторгу УСРР зміни організаційних форм та ролі кооперації у хлібозаготівлях. Увесь хліб, що його заготувала споживча кооперація за централізованим планом, мали передати державній структурі „Союз хліб”.

Оскільки дала про себе знати загальнодержавна життя криза, влада намагалася забезпечити перебої населення з хлібом. Саме тому 8 квітня 1928 р. НК внутрішньої торгівлі УСРР видав секретне розпорядження млинарським підприємствам, у тому числі кооперативним, про комбіноване перемелювання зерна для подальшої випічки хліба. Млини під час перемолю мали в обов'язковому порядку додавати до жита від 10 до 20% ячменю та пшениці нижчих сортів [17, 356]. Виконуючи директиви керівництва республіки, млинарські підприємства споживчої кооперації помітно зростили обсяги комбінованого перемелювання зерна. Наприклад, млин Київського Соробкопу в 1927–1928 рр. переробив 68 тис. 661 ц. жита, пшениці та ячменю разом. У результаті протягом 1927–1928 рр. було перероблено збіжжя на 30,5% більше, ніж попереднього року [23, 69].

Держава, втручаючись у млинарське виробництво, зробила спробу встановити ціну на переробку зерна. Це підтверджує постанова Наркомторгу УСРР від 28 червня 1928 р. „Про встановлення плати за перемелювання селянського зерна”, на підставі якої були введені регламентовані розміри плати за переробку зерна. При цьому влада сподівалася забрати у кооператорів частину натуральної оплати переробки збіжжя [24, 553–555].

Щоб підтримати рентабельність млинарської справи у зв'язку з проблемою хлібозаготівель та з метою виконання державних завдань, правління Вукопспілки у ряді своїх звернень протягом 1928 р. пропонувало місцевим кооперативним спілкам усіяло заохочувати рух сільських споживчих товариств щодо розширення мережі млинарських господарств, відбудови закіннутих млинів, тим самим витісняючи приватника [8, 45].

Загальна пропускна спроможність млинів споживчої кооперації УСРР на 1 жовтня 1928 р. складала від 40 до 45 млн. пудів, що порівняно з пропускною спроможністю всього українського млинарства становило 15–20% [8, 41]. Розмір річної продукції млинарської галузі споживчої кооперації тоді становив 25% у загальній продукції виробничих галузей системи, млинарство посідало друге місце, поступившись хлібопеченню [25, 33].

У цілому млинарські підприємства споживчої кооперації були суттєвою допомогою для існуючої влади у переробці зерна та вирішенні продовольчої

проблеми, у забезпеченні міського населення та промислових новобудов. Проте розгорнути сповна млинарські операції споживчій кооперації заважала регламентація з боку держави, а також нестабільність ситуації на хлібозаготівельному ринку і збільшення експорту збіжжя за кордон.

Нині за законодавчої підтримки держави та власної господарської ініціативи споживча кооперація могла б більш повно реалізувати свій потенціал з метою забезпечення якісними продуктами харчування громадян. Створення ряду переробних підприємств у сільській місцевості та в районних центрах певною мірою може сприяти вирішенню проблеми безробіття, розширенню експорту, заохоченню виробників сільськогосподарської продукції. Відтак є сенс у подальшому дослідженні історичного досвіду господарювання організацій споживчої кооперації в умовах ринкової економіки з метою його творчого використання.

1. Литвак М. Состояние арендной промышленности Украины в 1924–25 гг. и перспективы ее развития // *Хозяйство Украины*. – 1926. – № 7.
2. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // *Кооперативне будівництво*. – 1927. – № 5.
3. Буриштейн Е. Продукция кооперативной промышленности за 1924–25 хозяйственный год / Е. Буриштейн // *Кооперативный бюллетень*. – 1926. – № 6.
4. Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф.И. Свищев // *Хозяйство Украины*. – 1927. – № 1.
5. Золотарев А.О. Контрольные цифры украинской промышленности / А.О. Золотарев // *Хозяйство Украины*. – 1926. – № 8–9.
6. Бенчин Л.М. Промышленность и промышленное строительство по плану на 1926–27 год / Л.М. Бенчин // *Хозяйство Украины*. – 1927. – № 2.
7. Урнов В. Потребительская кооперация в хлебом деле / В. Урнов. – М.: Центросоюз, 1927.
8. Грінберг Є. Про млини споживкооперації УСРР / Є. Грінберг // *Кооперативне будівництво*. – 1928. – № 20.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964.
10. Історія споживчої кооперації України [М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей та інші]. – Львів, 1996.
11. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (по материалам Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харьков, 1985.
12. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К., 2001.
13. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг. / В.В. Лантух – Харьков, 1992.
14. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / Голець В.В. – Чернігів: Просвіта, 2006.
15. Золотарев А.О. Контрольные цифры украинской промышленности / А.О. Золотарев // *Хозяйство Украины*. – 1926. – № 8 – 9.
16. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х томах. – Т.1. (1918 – 19410. – К., 1976.
17. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-2178. – Оп. 1. – Спр. 1.
18. ДАПО. – Ф. Р-2178. – Оп. 1. – Спр. 3.
19. Десята Рада сесії Вукопспілки // *Кооперативный бюллетень*. – 1926. – № 31.

20. Кооперативні елеватори // *Кооперативне будівництво*. – 1927. – № 19.
21. Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // *Кооперативный бюллетень*. – 1926. – № 37.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 1372.
23. Київський Центральний робітничий кооператив „Соробкоп». Звіт за 1927/28 господарський рік. – К., 1929.
24. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1928. – № 17.
25. Промисловість споживкооперації УСРР 1928–29 року. Числові показники // *Кооперативне будівництво*. – 1928. – № 22.

І.В. Пятницькова

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ ТОВАРИСТВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. ХІХ ст. На початок 1917 р. вона перетворилася на масштабний громадський рух. На цей час у регіоні діяло близько двох тисяч кооперативних організацій. Це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства та громади, різного напрямку діяльності артлі, а також кооперативні союзи. Участь у їхній роботі брало більше третини всього населення Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній [1].

Окрім фінансової та культурно-просвітницької діяльності кооперативи регіону займалися благодійністю. Незважаючи на важливість та позитивне значення цього аспекту діяльності товариств, до цього часу він як на державному, так і на регіональному рівні залишається не дослідженим. Поодинокі згадки про здійснення благодійних заходів окремими південноукраїнськими товариствами можна знайти у праці дослідника початку ХХ ст. В.Ф. Тотоміанса [2]. Побіжно факти матеріальної допомоги робітничих кооперативів регіону своїм членам знайшли відображення в працях радянських вчених А.І. Прийменка [3] і К.Є. Балдіна [4]. Проте ця фрагментарна інформація не дає повної уяви про благодійну діяльність південноукраїнських кооперативів та її значення у житті населення регіону в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у висвітленні на основі комплексного аналізу джерел та літератури благодійної діяльності південноукраїнських кооперативів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Південноукраїнські кооперативи благодійною діяльністю почали займатися у кінці ХІХ ст. Саме з цього часу для них почався новий етап розвитку, який характеризувався збільшенням кількості товариств та нарощенням їх капіталів. Це дало змогу кооперативам розширити спектр діяльності, зайнятися благодійністю.

Для надання своїм членам у разі потреби матеріальної допомоги кооперативи відкривали спеціальні каси взаємодопомоги та похоронні каси. Вони створювалися за рахунок щорічних відрахувань із чистого прибутку товариств та внесків самих

членів. У разі потреби кожен з них міг звернутися за матеріальною допомогою до каси, розмір наданої суми залежав від терміну членства у кооперативі. Такі каси мали споживче товариство „Робочий труд”, що діяв в пос. Юзівка, кооператив при Щербинівському родовищі [4, 387, 389], Луганське товариство „Робітник”. Останнім з прибутків за 1913 р. до каси взаємодопомоги було перераховано 164,65 крб. [5, 287]. За даними анкети кооперативної виставки у 1912 р., 48 вітчизняних кредитних кооперативів мали товариства взаємодопомоги, 113 – похоронні каси. Переважна більшість цих закладів діяли саме на Півдні України [6, 108].

Кооперативи не залишалися байдужими до загальних проблем населення. Так, під час економічної кризи 1900 – 1903 рр. споживчі товариства Юзівки, Катеринослава, Миколаєва, Маріуполя відкривали для робітників ідальні з низькими цінами, організовували безкоштовні обіди, надавали матеріальну допомогу звільненим [3, 64].

Товариства також допомагали постраждалим від голоду, війни інших регіонів. Так, Полтавський [7, 21] та Конисько-Роздольський кооперативи, що діяли на Херсонщині, відраховували кошти населенню Самарщини, постраждалому від неврожаю [8, 38]. Споживчий кооператив Північного родовища для населення Сербії і Польщі, яке потерпало від війни, пожертвував 100 крб. [4, 385].

Значні кошти кооперативи відраховували на розвиток освіти, допомагали учням та студентам, які були дітьми їх членів або просто здібними до науки особами. Вагомий внесок у розвиток місцевої освіти зробило Андріївське ощадно-позичкове товариство Таврійської губернії на чолі з Е.А. Іванченком. За матеріальної допомоги земства у 1909 р. ним було побудовано змішану прогімназію, і в подальшому кооператив відраховував кошти на діяльність цього закладу. За 1910 р. ним було виплачено 220 крб. стипендій школярам [2, 335].

Костянтинівське кредитне товариство Бердянського повіту також зробило багато для просвітництва. Воно організовувало у своєму приміщенні народні читання. У якості допомоги видало 4 тис. крб. учням і дітям своїх членів, які навчалися. За власний кошт утримувало двох дівчат у школі ткачів. Влаштувало в 15 школах свята з висадженням дерев [2, 335].

Інші кооперативи також долучалися до розвитку освіти в регіоні. На роботу народних університетів кошти відраховували Одеське товариство „Суспільна користь”, Катеринославський кооператив „Робітник” [9, 382]. Перше на відкриття навчального закладу в Одесі пожертвувало значну суму грошей, а саме 500 крб. [10, 9]. Товариства при родовищах Кривого Рогу та споживчі кооперативи Верхньодніпровського повіту відраховували кошти на відкриття місцевих гімназій [4, 383]. А Снаківське споживче товариство в 1912 р. у місцевому комерційному училищі відкрило 15 стипендій для дітей найбідніших своїх членів [11, 34].

Кооперативні товариства також підтримували створення різних суспільно-корисних закладів у регіоні. Зокрема, Калинівське кредитне товариство на Херсонщині з чистого прибутку відраховувало кошти на відкриття поштового відділу, лікарні, ветеринарно-фельдшерського пункту [12, 24]. А Костянтинівський кредитний кооператив

Бердянського повіту відзначався тим, що забезпечив 11 сіл ліхтарями вартістю по 100 крб. кожен [2, 335].

Споживчі та кредитні товариства Південної України підтримували і менш розвинуту в регіоні сільськогосподарську кооперацію. Окремі з них, зокрема Сильське Маріупольського повіту [13, 21] та Андріївське Бердянського, мали спеціальні комітети, які займалися пропагуванням серед населення ідей сільськогосподарської кооперації, приймали участь в організації громад та товариств, надавали їм консультативну і матеріальну допомогу [2, 335].

Окремо слід зупинитися на кооперативній допомозі російській армії та родинам мобілізованих у період Першої світової війни. З перших її днів центральні кооперативні органи, Петроградський комітет сільських, ощадно-позичкових і промислових товариств, Московський союз споживчих товариств, Народний Банк звернулися з сторінок періодичних видань до кооперативів з закликом підтримати країну у скрутний час, розширити посередницькі операції для забезпечення армії сільськогосподарською продукцією, надати допомогу родинам мобілізованих. Цими ж установами започатковувався спеціальний фонд для надання допомоги жертвам війни, з початковим капіталом у 20 тис. крб., кошти до нього могло перерахувати кожне окреме товариство [14, 4 – 5].

У відповідь на ці заклики та об’єктивні потреби того часу південноукраїнські кооперативи, перш за все кредитні та сільськогосподарські, активно залучалися до посередницьких операцій з закупки у населення на потреби армії сільськогосподарських продуктів. Окрім пшениці, муки, жита, вівса, товариства постачали армії і інші предмети. Зокрема, Олександрівське та Гуляйпольське ощадно-позичкові кооперативи відправили для фронтівиків 2 тисячі пар чобіт [15, 16]. Одеське кооперативне товариство „Снаряд” виготовляло для артилерійського відомства снаряди. А нарахovanі на паї членів відсотки відшкодовували на користь постраждалих у війні [16, 41]. Жеребецьке ощадно-позичкове товариство Катеринославської губернії навіть заснувало комітет для надання допомоги запасним нижчим чинам, які приймали участь у війні [17, 423].

Значну увагу південноукраїнські товариства приділяли допомозі родинам мобілізованих членів. Вона проявлялась у різних формах. Так, Ставищинське ощадно-позичкове товариство Херсонської губернії здійснювало грошові виплати таким родинам [18, 458], а радою Мелітопольського союзу закладів мілкового кредиту було прийнято рішення про надання такої категорії населення допомоги у збиранні та обробці врожаю [19, 26].

Таким чином, благодійністю південноукраїнські кооперативи почали займатися з кінця XIX ст. Проте, існуючі джерела свідчать, що активізація цього напрямку діяльності спостерігалася лише на початку другого десятиліття XX ст. Здебільшого благодійною справою займалися споживчі та кредитні кооперативи регіону, оскільки мали для цього більше фінансових можливостей ніж сільськогосподарські громади, товариства та артілі. Благодійна діяльність південноукраїнських кооперативів мала вагоме значення. Завдяки їх матеріальній підтримці в регіоні з’явилися нові навчальні заклади, лікарні, ветеринарні пункти, сільськогосподарські кооперативи тощо. Багато дітей із бідних родин

отримали можливість здобути освіту. Суттєвою була допомога кооперативних товариств армії та родинам мобілізованих членів.

Слід зазначити, що вивчення благодійної діяльності кооперативних товариств на Півдні України у кінці XIX – на початку XX ст. не вичерпується запропонованою публікацією. Серед перспектив дослідження можна назвати виявлення нових напрямів благодійності товариств, вивчення ставлення влади, населення до цієї справи.

1. Підраховано автором за: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213.; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917.; Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистический очерк / А.Г. Рашин. – М., 1956.
2. Тотомианц В.Ф. Кооперация в русской деревне / В.Ф.Тотомианц. – М., 1912.
3. Прийменко А.И. Легальные организации Юга России / А.И. Прийменко. – М., 1977.
4. Балдин К.Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 гг. Перечень организаций / К.Е. Балдин. – М., 1990.
5. Луганское общество потребителей // Союз Потребителей. – 1914. – № 9.
6. Л. В-ной. Наша кредитная кооперация по киевской анкете // Вестник кооперации. – 1914. – № 6 – 7.
7. Хроніка // Наша кооперация. – № 2. – 1914.
8. Державний архів Херсонської області. – Ф. 197. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. Справочная книга для сельских товариществ / [сост. А.Н. Анциферов, К.С. Ашин и др.]. – Х., 1913.
10. Отчет общества потребителей „Общественная польза” в г. Одесса за 1916 г. – Одесса, 1917.
11. Фрометт Б. Культурно-общественная роль кооперативов деревни // Вестник кооперации. – 1911. – № 9.
12. Хроніка // Наша кооперация. – 1914. – № 5.
13. Тульський К. Село Стылы Мариупольского уезда Екатеринославской губернии // Потребитель. – 1915. – № 4.
14. Кооперативным товариществам и обществам // Вестник кооперации. – 1914. – № 6 – 7.
15. Доклады Первому совещанию представителей кооперативов Александровского уезда и членов сельско-хозяйственного совета при Александровской уездной земской управе. – Александровск, 1916.
16. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 139.
17. Кооперативная хроника // Южный кооператор. – 1914. – № 16.
18. Кооперативная хроника // Южный кооператор. – 1914. – № 17.
19. Фрометт Б. Война и культурно-общественные задачи кооперации // Вестник кооперации. – 1914. – № 6 – 7.

І.М. Романюк, Б.І. Романюк

ГОСПОДАРЬСКА ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ТОВАРИСТВА „КООПТАХ” У СЕРЕДИНІ 20-х рр. XX ст.

Вивчення різних аспектів функціонування системи сільськогосподарської кооперації України в умовах ринкових відносин періоду непу має для

сьогодення, окрім науково-пізнавального, і практичне значення.

До проблем, які, безумовно, ще адекватно не відтворені, належать і чимало сторінок, пов'язаних із діяльністю спеціалізованої сільськогосподарської кооперації. Не можна сказати, що ця тема не привертала до себе увагу сучасних дослідників. Вже в нових історичних умовах кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. і до сьогодення з'явився цілий ряд ґрунтовних праць А. Морозова [1], С. Кульчицького [2], В. Марочка [3], І. Романюка [4], С. Биченка [5], в яких змістовно і об'єктивно розкрито діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації України досліджуваного періоду. Однак, незважаючи на позитивні тенденції у розвитку новітніх досліджень з діяльності окремих об'єднань спеціалізованої сільськогосподарської кооперації в добу непу, окремі аспекти її діяльності ще залишаються недостатньо з'ясованими.

Автори статті ставлять за мету з'ясувати господарську діяльність спеціалізованого Всеукраїнського сільськогосподарського товариства „Кооптах” у середині 1920-х рр., а також її вплив на підвищення економічної ефективності селянських господарств.

У процесі розвитку української сільськогосподарської кооперації проходили якісні зрушення в її структурі, які були викликані успішною відбудовою сільського господарства України. Універсальні сільськогосподарські товариства в зв'язку з поглибленням розподілу праці в сільському господарстві, з ростом собівартості продукції не задовольняли потреб селянських господарств. В Україні все відчутнішою ставала потреба в розширенні мережі спеціальних сільськогосподарських товариств (тваринницько-молочарських, птахівничих, буряківничих, садово-городніх та інших). Уже з літа 1923 р. розпочалася робота зі створення спеціалізованої кооперативної системи в птахівництві [1, 78].

Слід відзначити, що і до утворення центрів спеціалізованої кооперації був значний розвиток спеціалізованих сільськогосподарських товариств, але господарська діяльність їх була дуже обмеженою. Вже на жовтень 1922 р. існувало в Україні 224 спеціалізовані сільськогосподарські товариства, в яких налічувалося 18592 члени [4, 34]. Створення спілок і центрів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації значно розширювало господарські можливості спеціалізованих товариств.

Важливе значення у справі розвитку спеціалізованої сільськогосподарської кооперації мало створення у серпні 1924 р. кооперативного об'єднання зі збуту, експлуатації продуктів птахівництва – „Кооптах” [6, 166]. Основним завданням Кооптаху була організація кооперативної заготівлі і збуту продуктів у птахівництві. Центр став наступником всіх робіт, пов'язаних з птахівництвом у „Сільського господаря”. Пайовиками центру були 741 споживче та 434 сільськогосподарських товариства [7, 59]. Так, через півтора місяці після створення Кооптаху заготівля й обробка яєць та птиці велася товариствами центру на 28 складах і 22 переробних пунктах. За перше півріччя 1925 р.

Кооптах заготовив більше 68 тис. ящиків яєць на суму 2,1 млн. крб. [8,49].

На початку своєї діяльності „Кооптах”, через відсутність достатньої мережі підприємств та кваліфікованого персоналу, частково використовував і приватних заготівельників. Однак після створення широкої мережі кооперативних заготівельно-обробних пунктів (у 1924 р. їх було 28, а на кінець 1925 р. – вже 90) потреба в залученні приватних заготівельників відпала [1,81].

У 1925 р. центру належало 25 споживчих спілок, 22 сільськогосподарські спілки, 300 споживчих товариств і 150 сільськогосподарських товариств [9, 563]. До кінця 1926 р. „Кооптахом” було заготовлено 1900 вагонів яєць (з них 860 на експорт) [10,35]. Лише протягом березня 1926 р. центром у Вінницькій окрузі було заготовлено 8 вагонів яєць [11,141]. У заготівлі продуктів птахівництва „Кооптах” ставав найбільшою організацією не тільки в Україні, але і в СРСР. Ним було охоплено 70% ринку заготівлі яєць [12,75]. Коли ж враховувати і приватного заготівельника, що працював на внутрішньому ринку, то доля „Кооптаху” трохи зменшиться, але це зменшення незначне.

За час свого існування (дані до 1.10.1927 р.) „Кооптахом” було досягнуто близько 55% загальних заготівель, з них 19,3% – через свій власний апарат. У 1925 р. „Кооптах”, проводив свою роботу через 25 споживчих спілок, 22 сільськогосподарські спілки, 2519 споживчих кооперативів і 1333 сільськогосподарські товариства, а також через 5 інтегральних товариств, з яких на початок 1926 р. 11 райспоживспілок, 17 сільськогосподарських спілок, 543 споживчих кооперативи, 283 сільськогосподарських товариств і 5 інтегральних товариств були членами „Кооптаху” [6, 166].

На всесоюзному ринку „Кооптахом” було заготовлено за 1925 рік 1751 вагонів – 17,6% союзної заготівлі яєць. Натомість центром сільськогосподарської кооперації Росії „Сільськосоюзом” було заготовлено лише 960 вагонів – 9,7%. На українському ринку за 1924-1925 рр. „Кооптахом” було заготовлено близько 16 тис. ящиків – 41,2% [6, 167].

Таким чином, питома вага заготівель „Кооптаху” на всесоюзному ринку становила близько 18%, а на українському – більше 41% [12, 75]. Окрім цього, за 1925 рік заготовлено було також 659 тис. штук птиці [6,167]. За перше півріччя 1925-1926 рр. заготівля „Кооптаху” збільшилася до 20-44% всесоюзної заготівлі і 43% всієї української заготівлі яєць і м'яса птиці. У 1927 р. було організовано 72% планових заготівель яєць і 74% птиці [1,84].

Економічний розвиток спеціалізованої системи потребував збільшення експорту. Сільське господарство було одним із головних його джерел. Для налагодження експорту сільськогосподарської продукції уряд висунув як першорядне завдання налагодження її транспортування, створення мережі елеваторів, холодильників, переробних підприємств. Ця справа була для селянства, як і для всієї держави, економічно вигідною.

Уже з перших кроків діяльності спеціалізована система сільськогосподарської кооперації РНК УСРР зобов'язала їх керівників посилити увагу до налагодження експорту. Піонером у цій справі став

„Кооптах”. Розвиток широкої мережі пунктів консервації яєць та холодильників дав можливість максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури. Основна кількість яєць заготовлялась в травні-червні. Налагоджені збирання, обробка й збереження продукції „Кооптаху” сприяли поліпшенню її якості для експорту. Збут на ринок Німеччини складав – 37,8%, Англії – 16,7%, Австрії – 2,1%, Москви та Ленінграда відповідно 11,8 і 13,1 %, Харькова – 6,5%, Києва – 2%, Одеси – 5,6%, Катеринослава – 1,2%, себто 56,6% відправлялось на зовнішній ринок, 25% – до Росії, 18,5% – залишалось в Україні для потреб республіки [13, 50]. Питома вага „Кооптаху”, у всесоюзному експорті виросла з 15,3% в 1924 – 1925 рр. до 33,8% у 1925-1926 рр. [6, 167]. „Кооптах” експортував 57% своєї продукції. Він перераховував державі 8,5 млн. крб. валюти [6, 168]. У 1927 році „Кооптах” посідав перше місце і в Україні і в СРСР серед усіх заготовачів і експертів сільськогосподарської продукції [7, 52]. Не меншу роботу зробив „Кооптах”, з експортом і заготівлею птиці. У 1926 р. він вперше розпочав експорт битої птиці. Було відправлено близько 30 тис. пудів. Це становило 16% загального експорту битої птиці в СРСР [12,76]. Лише за першу половину 1927 р. до Німеччини було відправлено 500 вагонів яєць. Німеччина в свою чергу експортувала українські яйця відомим фірмам Швейцарії, Австрії, Франції, Іспанії, Італії, Чехо-Словаччини [14,53]. Висока репутація „Кооптаху” на міжнародному ринку допомагала завойовувати позиції за кордоном також і з іншим українським експортом продукції тваринництва. У 1927 р. на виставці продукції у Парижі українські яйця „Кооптаху” і Полтавський бекон, а також продукти Одеського харчотресту одержали „Grand prix” за свою якість [12,76].

Цілеспрямовані зусилля спеціалізованої кооперації сприяли відчутному підвищенню продуктивності сільських господарств. Якщо до 1925-1926 рр. населенню промислових центрів України не вистачало продуктів, то вже в 1927 р. попит на них був забезпечений з надлишком. У результаті вдалого поєднання виробничої і збуто-постачальницької роботи спеціалізоване сільськогосподарське кооперативне об'єднання „Кооптах” стало динамічною складовою частиною економічного розвитку республіки.

Таким чином, діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації „Кооптах” була важливим фактором розвитку аграрного сектора народного господарства України в роки нової економічної політики.

1. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – №8.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К., 1995.
4. Романюк І.М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства „Добробут” у середині 20-х років ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Зб.

- наук. праць. – 2006. – Вип.10.
5. Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип.8.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 290. – Оп.4. – Спр. 19.
 7. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп.7. – Спр. 31.
 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 2069.
 9. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп.1. – Спр. 4486.
 10. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп.1. – Спр. 2779.
 11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр.254.
 12. Колчинський Е. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи // Кооперативне село. – 1927. – № 20.
 13. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп.4. – Спр. 31.
 14. Український яєчний експорт // Кооперативне село. – 1927. – № 11-12.

Ю. В. Барабаш

ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОЇ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ДОНБАСІ У 20-х рр. ХХ ст.

Здоров'я та добробут нації – головні чинники високого рівня розвитку будь-якої цивілізаційної демократичної спільноти. Але модель життєвого циклу нашого суспільства у період незалежності, яке

Аграрний розвиток у ХХ – на початку ХХІ ст.

намагається досягти рівня розвинених країн, у тому числі й у галузі охорони здоров'я, не відповідає критеріям високої якості світових трансформацій у медицині. Загроза полягає і в тому, що у ХХІ ст. у стані кризи перебуває сільська медицина. Причини одні й ті ж: недостатній рівень фінансування галузі, дефіцит кваліфікованого кадрового потенціалу, застарілість будівель лікарень, амбулаторій та медичного обладнання, а також скорочення кількості медичних установ на селі. У цілому такий кластер проблем спричинює гальмування розвитку сільської медицини. Тому актуальність досліджуваної проблеми беззаперечна.

Історіографія наукової проблеми представлена певною кількістю робіт, зокрема дані питання висвітлюються у працях Д. І. Єфімова [9], І. Д. Хороша [1], а також на шпальтах газет „Луганська правда” [5], „Профилактическая медицина” [6] і „Врачебное дело” [7].

Метою статті є аналіз конкретних дій радянської влади щодо вирішення проблем у галузі сільської охорони здоров'я Донбасу в 1920-х рр.

У період 1920-х рр. низка історичних реалій, спричинена економічною розрухою на початку вказаного періоду, голодом та проблемами, що склалися в соціальній інфраструктурі, вимагали від влади конкретних практичних дій у галузі охорони здоров'я, яка є складовою соціальної сфери. У той час велика ставка робилася на робітничу медицину у промислових центрах гірничого Донбасу. Та не залишалася поза увагою і сільська охорона здоров'я, хоча вона, звичайно, знаходилася далеко не на перших щаблях.

З утворенням керівних органів у сфері охорони здоров'я Донбасу на початку 20-х років одним із найважливіших напрямків їхньої роботи було вирішення питань щодо організації та поширення мережі лікувальних закладів та забезпечення останніх кваліфікованими фахівцями. У даному ракурсі постановки проблеми органи влади розуміли, що серед першочергових завдань було вирішення питань фінансування сільської охорони здоров'я.

У 1920-1921 рр. галузь фінансувалася з державних коштів, але їх бракувало, тому в наступному році фінансування було переведено на місцеві кошти, які були відсутні через економічну розруху, голод у країні. Такий стан справ змусив керівництво вдатися до дій зі скорочення лікувальних установ у 1922-1923 рр.

Намагання владних структур максимально поліпшити охорону здоров'я у Донбасі проявлялося і у відбудові медичних закладів сільської місцевості, де на початку 1920-х рр. через тяжке продовольче становище, викликане неврожаєм 1921 р., виникли несприятливі умови роботи для сільських закладів

охорони здоров'я. Волосні та сільські збори виносили постанови про прийняття лікарень і амбулаторій на своє утримання. Кошти (матеріальні та фінансові), згідно з прийнятою зборами розкладкою, надавалися у розпорядження лікаря і витрачалися за кошторисом, затвердженим радою лікарні (амбулаторії). Незважаючи на прийняття селянськими сходами рішень про допомогу лікарням і амбулаторіям продовольством і паливом, становище сільських лікувальних закладів продовжувало залишатися тяжким. Нестача фінансових засобів примусила значно скоротити їх штати та ліжкову мережу. Разом з тим, зростання епідемій змушувало збільшувати кількість інфекційних ліжок, переводити соматичні ліжка в інфекційні [1, 21]. І вже на початку 1922 р. сільська лікувальна мережа також була переведена на місцевий бюджет.

Дещо покращилася ситуація, коли в серпні 1923 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд охорони здоров'я. Цей з'їзд уперше прийняв рішення будувати сільську медико-санітарну мережу по адміністративно-територіальній ознаці. З цією метою дільниця, розташована у місці знаходження райцентру, поряд із зосередженням кваліфікованої лікувальної допомоги повинна була стати центром санітарної роботи, охорони материнства та дитинства, боротьби із соціальними захворюваннями [2, 215]. Динаміка розвитку мережі охорони здоров'я з 1925-1926 рр. свідчить про неухильне зростання кількості як амбулаторних, так і лікарняно-амбулаторних дільниць.

З другої половини 20-х рр. ХХ ст. стан сільської медицини в питаннях розширення мережі її закладів та збільшення кількості ліжок сприяв швидкому відродженню сільської охорони здоров'я. У другій половині 1920-х рр., через тяжкий фінансовий стан республіки, уряд усе ж намагався більше медичних установ переводити на місцевий бюджет, що значно скоротило надання медичної допомоги. Особливо це позначилося на сільській мережі лікувальних установ. Але уряд рішуче заборонив скорочувати сільську медико-санітарну мережу та бюджетні асигнування на її утримання. Перед місцевими органами влади конкретно ставилися завдання подальшого будівництва медичних установ на селі, забезпечення сільської мережі кваліфікованими медичними кадрами, посилення роботи робітничих поліклінік в регіоні та ін. [3, 350].

Звичайно, медична мережа Донбасу не виконувала потреби селянства у середині 20-х рр. ХХ ст., та все ж позитивними моментами було її зростання, збільшення кількості медичних дільниць.

Питання відновлення сільської лікарської мережі передбачало чітке з'ясування проблем галузі та їхнє вирішення. З цією метою у 1923 р. Серед лікарів було

оголошено конкурс на кращу статтю з висвітлення діяльності сільських дільниць безпосередньо лікарями. Кращу статтю передбачалося надрукувати в журналі „Профілактична медицина”, а за найкращу статтю обіцяли премію у 3000 крб. [4, 94].

Окрім питань побутового характеру, в сільській мережі гострою проблемою була необхідність у забезпеченні кваліфікованими медичними кадрами: лікарями, середнім медичним персоналом, фельдшерами. Укомплектування медичними спеціалістами в галузі сільської охорони здоров'я здійснювалося за рахунок поповнення штату лікарями, які прибували на роботу до Донбасу з Харкова та Москви. Так, у квітні 1925 р. з Харкова на Луганщину прибули 7 лікарів, спеціалістів з охорони материнства та дитинства, які були розподілені по сільській мережі медичних установ округи [5].

Та умови праці лікарів у Донбасі були незадовільними. Влада допускала помилки і у розв'язанні питань щодо забезпечення спеціалістів відповідними житлово-комунальними умовами та оплатою праці. Через такі недоліки лікарі зверталися до Народного комісаріату охорони здоров'я перевести їх з Донбасу в інші губернії.

Відмовляючись працювати на селі, лікарі заявляли: „Помилуйте! Я такий же громадянин, як і ти, що живу у сільській місцевості. Мені краще вважатися безробітним та бути у місті, аніж працювати у селі. Ви спершу створіть там хороші умови, а я тим часом почекаю. Я людина реальна, прийду тоді, коли все буде готове” [6, 103]. Та й оплата праці у 1923 р. медичному персоналу була мізерною [7, 1452].

Така ситуація вимагала від керівництва приймати конкретні заходи. І лише із середини 1920-х рр. задля більш правильного використання медперсоналу та укомплектування ним сільської мережі медико-санітарних установ, Раднарком УСРР постановою від 19 травня 1925 р. зобов'язав окружні та районні виконкоми: а) забезпечити лікарів сільських медико-санітарних установ квартирами; б) забезпечити сплату витрат на проїзд, а також підйомних та добових лікарям, які відряджалися органами Наркомздраву для роботи у сільській місцевості; в) забезпечити лікарів поточною медичною літературою; г) надати лікарям, які працюють у сільській місцевості, кожні 2 роки відпустки для підвищення їх кваліфікації зі збереженням утримання строком від 1 до 3 місяців, у спеціальні медико-санітарні установи органів Наркомздраву; д) включити до кошторису окрвиконкомів, починаючи з 1925-26 бюджетного року, витрати на утримання 2-х резервних лікарів сільських медико-санітарних установ для заміни тих, які знаходилися у наукових відрядах; е) надати лікарям, які відпрацювали у сільській місцевості не менше 3-х років переважне право на займання лікарських посад які звільнилися, у містах [8, 34-35].

Але навіть наприкінці досліджуваного періоду вказані проблеми сільської медицини мали своє відлуння. Плильність кадрів була знову ж таки спричинена низькою заробітною платнею, поганими квартирними умовами, комунальними послугами та ін. Наявність такої ситуації підкреслив у 1929 р. Народний комісар з охорони здоров'я УСРР Д.І.Єфімов, який зазначив, що за останні роки

матеріальне становище медичних працівників покращилося, але, все ж, у цьому відношенні вони досі відставали від інших професійних груп [9, 31].

Таким чином, з'ясування теоретичних проблем сільської медицини у період 1920-х рр. дає змогу відобразити позитивні та негативні зміни в інфраструктурі охорони здоров'я Донбасу в умовах тогочасних історичних подій. Важливо підкреслити, що доленосні часи потребували вирішення проблем галузі задля викорінення „чорних плям” із сільської медицини. Влада переймалася питаннями, але низка умов, зокрема фінансового характеру, перешкождала покращенню рівня розвитку галузі.

На сьогодні ж, маючи значний історичний досвід розвитку сільської охорони здоров'я у радянський період, теоретично декларувати необхідність відродження галузі, у певному сенсі зруйнованої за роки незалежності, замало. До цього необхідно залучати і практичний аспект, доцільно звертатися і до міжнародного досвіду. Тому метою нашого подальшого дослідження є розгляд даного питання із залученням конкретних статистичних показників щодо будівництва сільської мережі медичних установ та забезпечення їх кадровим потенціалом. І хоча практично не можливо черпати досвід медицини періоду 20-х років минулого століття, але теоретичні аспекти можуть слугувати як історичний приклад.

1. Хорош І.Д. *Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1928-1929 роки)*. – К., 1969.
2. *Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины: Сборник статей / Ред. И. Д. Хорош*. – К., 1970. – Вып. 4.
3. Яковлева Л.В. *Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період НЕПу (1921-1927): Дис. ... канд. історичних наук: 07.00.09*. – К., 1994.
4. *Державний архів Луганської області*. – Ф. Р-580. – Оп. 1. – Спр. 85.
5. *Луганська правда*. – 1925. – 11 квітня.
6. *Профилактическая медицина*. – 1927. – №2.
7. *Врачебное дело*. – 1927. – №20.
8. *Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст.: монографія / І.В.Довжук, Ю.В.Барабаш*. – Луганськ, 2009.
9. *Ефимов Д.И. Десять лет советского здравоохранения на Украине*. – Харьков, 1929.

О.А. Білик

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДГРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. XX ст.

Основним критерієм становлення будь-якої країни є її економічний розвиток. Залежно від обставин, в яких відбувається формування та становлення держави, уряд формує напрям внутрішнього та зовнішнього розвитку країни. Однією з форм та методів регулювання відносин між урядом та населенням в середині країни є вдала економічна політика. Тому не випадковим є наше зацікавлення питанням економічного підґрунтя становлення радянської влади, зокрема тих її особливостей, які стосуються українського селянства, оскільки останнє завжди займало провідні позиції в соціальній структурі України. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений відсутністю конкретних робіт, у яких би

з'ясовувалося це питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити економічне становище УСРР, в якому опинилося українське селянство на початку 20-х рр. XX ст.

Окреслена тема вивчалася в роботах ряду сучасних дослідників, зокрема С. Корновенка, В. Лазуренка [4], П. Панченка [9], авторського колективу „Історії українського селянства” [2], проте так і не стала об'єктом окремого дослідження.

Породжена політикою „воєнного комунізму” мілітаризація всіх сфер життя, ліквідація легального товарообігу, згорання товарно-грошових відносин, здійснення продрозкладки стали гальмом на шляху до відродження народного господарства. В очікуванні „землі і волі” [2, 7] селянство виявило своє невдоволення продрозкладкою, що не давала їм можливості вільно розпоряджатися продуктами своєї праці, а отже, не сприяла розвитку продуктивності сільського господарства. Занепад сільського господарства призвів до різкого загострення проблеми продовольчого постачання міст.

Криза початку 20-х рр. XX ст., що охопила усі сфери соціально-економічного життя радянських республік, визнавалася, але причини її вбачалися лише у наслідках бойових дій. Насправді неспроможність сільського господарства була пов'язана із спробами партії знищити ринковий механізм „розширеного відтворення суспільного продукту” [4, 32].

Економічна політика більшовиків щодо селянства носила відверто споживацький характер. Селянин, у якого вилучалися не лише надлишки продукції, а й споживча норма, втрачав будь-який інтерес до господарювання та скорочував посівні площі. Найбільше зменшення посівних площ відбувалося в районах активного стягнення продрозкладки. До таких районів П. Панченко відносив: Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії [9, 140]. Головним чином це ті райони, де радянська влада утвердилася найперше. Економічна політика „воєнного комунізму” була основною причиною кризи, що мала місце на початку 1920-х рр. в Україні.

Важливим кроком у сфері аграрних відносин став перехід від одноосібного до колективного господарства. Радгоспи, комуни, спільний обробіток землі становили основу побудови соціалізму на селі. Саме такими засобами держава планувала позбутися економічної залежності від заможного та середнього власника, який вважався головним ворогом соціалізму, а створення колективних господарств мало стати гарантом контролю за сільськогосподарським виробництвом. Проте перші спроби аграрних перетворень в Україні викликали масове невдоволення та протест селянства. Тому не випадково резолюція ЦК РКП(б) „Про радянську владу в Україні”, що визначила політичну лінію партії після денікінської окупації, проголошувала повну ліквідацію поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам. А радянські господарства рекомендувалося створювати лише в необхідних розмірах [3, 121].

5 лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет прийняв Закон про землю, який проголошував право користуватися землею на території УСРР лише трудящим. Всі колишні поміщицькі, монастирські та удільні землі

передавалися українському трудовому селянству. Закон від 20 лютого 1920 р. проголошував попередній розподіл нетрудових земель, який відбувався шляхом вираховування теоретичної норми землі на душу населення для середнього ґрунту губернії.

Вся земля підлягала націоналізації, обіцянки більшовиків про негайну передачу селянам поміщицької землі без викупу не були виконані. Закон від 2 березня 1921 р. про закріплення землекористування на 9 років ще раз підкреслив, що селянин є лише орендарем землі у держави. Крім того, на націоналізованих землях держава намагалася створити якомога більше колгоспів і радгоспів. В. Ленін із цього приводу зазначав, що поділ землі годиться лише для початку: „Він повинен був показати, що земля відходить від поміщиків, що вона переходить до селян. Але цього недостатньо. Вихід лише в суспільній обробці землі” [7, 179].

Важливим джерелом надходжень до держбюджету в часи „воєнного комунізму” стала продрозкладка. Розміри продрозкладки визначалися кількістю їдців у сім'ї. Виконання розкладки надлишків сільськогосподарської продукції здійснювалося за так званими твердими цінами. При визначенні розміру продрозкладки держава не враховувала фактичної наявності надлишків на селі. Такі заходи носили відкрито грабіжницький характер. Селяни не хотіли віддавати результати своєї праці за безцінь, й відмовлялись виконувати розкладку, інколи такі невдоволення виливалися у стихійні виступи. Проте останні були не стільки проти продрозкладки, скільки проти її грабіжницького характеру [11, 12 – 38].

Продрозкладка, яку застосовувала радянська влада в роки громадянської війни, із її закінченням лише посилила конфронтацію між владою і селом й стала однією з причин ворожого ставлення до влади. Ця суперечність набула великих масштабів, що викликало занепокоєння влади у стосунках з питань аграрної політики.

Катастрофічне становище в економіці призвело до невдоволення політикою більшовиків, що вилилось у робітничі страйки та селянські повстання, які в 1921 році охопили Україну. „Економіка весни 1921 року перетворилась на політику. Кронштадт”, – писав В. І. Ленін [6, 387]. Хоча Червона Армія придушувала виступи, уряд був змушений визнати провал політики „воєнного комунізму” і необхідність поступок, зокрема селянам. Адже її продовження обумовлювало реальну загрозу втрати більшовиками своєї фінансової бази.

Під тиском політичної та економічної кризи, конструктивної критики з боку опозиції, 4 лютого 1921 р. у промові під час Московської конференції металістів В. Ленін висунув, як загальнопартійне завдання – переглянути відносини робітників та селян.

8 лютого 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б), під час розгляду питання про весняну посівну кампанію, було розглянуто перший документ, який накреслював конкретний план скасування продрозкладки і запровадження продподатку – „Попередній, чорновий нарис тез відносно селян” [7].

На X з'їзді РКП(б), який відбувся 8 – 16 березня 1921 р., В. Ленін обґрунтував необхідність переходу до непу. У своїй доповіді про заміну розкладки

продовольчим податком і в заключному слові доповіді Ленін наголосив на питанні взаємовідносин робітничого класу з селянством та визначив основи нової економічної політики: „Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала соціалістична революція в інших країнах” [6, 53].

Декретом РНК, який було прийнято того ж дня, дозволялося вільно обмінювати, купувати і продавати сільськогосподарську продукцію в тих губерніях, які виконали розкладку.

Безпосередньо після переходу до НЕПу організація змишки між містом і селом радянському уряду представлялася на основі товарообміну. На цьому наполягав і лідер більшовиків В. І. Ленін, який продподаток розумів як одну з форм переходу від „воєнного комунізму” до соціалістичного продуктообміну. Завдання товарообміну є найважливішим питанням всієї нової економічної політики [8, 207].

Впродовж весни – літа 1921 р. уряд вживав заходів з налагодження організованого товарообміну з селянством. Головну роль у проведенні товарообміну повинна була відіграти кооперація. Вона вела товарообмінні операції і була підзвітна державі. Таким чином держава мала здійснювати в господарському обігу керівну і контролюючу роль.

В цьому визначався й подальший план соціалістичного будівництва. Передбачений соціалістичний обмін включав бартер продуктів промисловості із продуктами землеробства, і власне завдяки цьому товарообміну мала відновитися велика промисловість як єдина основа соціалістичної організації суспільства [8, 215].

Складовими нової економічної політики були: 1) відновлення торгівлі, товарно-грошових відносин, 2) введення стійкої грошової одиниці та надання їй конвертованості, 3) дозвіл приватної торгівлі, 4) денационалізація середніх та дрібних підприємств, 5) введення госпрозрахунку на державних підприємствах, 6) дозвіл іноземних концесій, 7) відновлення матеріальних стимулів виробництва, 8) розвиток кооперації та оренди, 9) зменшення державного втручання в економіку.

У сільському господарстві неп передбачав цілий ряд заходів, серед яких помітне місце посідала заміна продрозкладки продподатком, а також дозвіл продавати надлишок продукції на ринку, орендування землі, використання найманої праці й організація кооперативів.

Процес впровадження непу, як еквівалентного обміну між містом і селом, що міг бути досягнутим лише за умов ринкових відносин, перебував у стані невідповідності з поставленою перед ним кінцевою метою: індустріалізувати країну і здійснити надалі обмін між містом і селом без допомоги ринку, тобто на комуністичних засадах. Отже, з переходом до непу не змінювалися ні основні завдання, ні конкретні цілі Комуністичної партії і радянської держави. Змінювалися лише форми і методи соціалістичного будівництва. Використовуючи неп як відступ від основної лінії задля майбутнього успіху соціалізму, партія виходила з принципу, висловленого в лєнінських словах: „Із Росії непівської буде Росія соціалістична” [8, 218].

З переходом до непу з’явилась потреба конкретизувати заходи щодо становища дрібного

селянського господарства. V Всеукраїнський з’їзд Рад (лютий – березень 1921 р.) постановив закріпити землю за селянами на 9 років у районах, де вилучені надлишки землі у куркулів, розділені колишні негрудові землі, а також виділені землі для радгоспів, цукрових заводів, інших установ і створений волосний запасний земельний фонд. Цими питаннями у всеукраїнському масштабі займалась XI конференція РКП(б), яка в грудні 1921 р. декларувала принцип непорушного збереження націоналізації землі, зміцнення селянського землекористування, створення умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства, підтримку всіма можливими засобами маломісних селянських господарств, відпуск сільськогосподарського реманенту, полегшення податкового тягаря тощо [5, 52 – 53].

Декрет ВУЦВК та РНК УСРР, прийнятий 11 квітня 1922 р., дозволяв земельну оренду і найману працю [1, 882]. 27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв „Основний закон про трудове землекористування”, де було визначено найважливіші правові норми, що забезпечували сталість селянського землекористування [1, 388]. Статті Закону увійшли до „Земельного кодексу УСРР”, прийнятого 29 листопада 1922 р. [1, 750]. Кодекс визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Основу поземельних відносин становили націоналізація землі і передача майна всіх сільськогосподарських угідь в індивідуальне користування селянам.

Незважаючи на деякі труднощі, політика непу на початковому етапі знайшла велику підтримку серед селянства. Заміна продрозкладки продподатком слугувала стимулом для піднесення землеробства, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, селянин був зацікавлений у своєму матеріальному збагаченні. Здійснення націоналізації землі й ліквідація поміщицького землеволодіння закріпили за селянством постійне землекористування.

Складовою частиною непу на селі було кооперативне будівництво, кооперування великої маси сільського населення. Налагодження роботи різноманітних товариств сільськогосподарської кооперації почалося з переходом до вільного товарообміну, що проголошувалося на X з’їзді РКП(б). Виконуючи рішення X з’їзду партії, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 р. направив усім партійним організаціям спеціальний лист „Про кооперацію” [10, 226]. В червні Раднарко УСРР прийняв постанову про введення в Україні всіх положень декрету РНК РРФСР від 17 травня 1921 р. „Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної сільськогосподарської промисловості”. Ці документи були досить вагомими. Вони містили в собі цілий ряд важливих положень, які значно розширювали організаційно-господарські функції всіх видів сільськогосподарської кооперації. Кооперація була однією з трьох основ, на яких планувалося побудувати нові відносини в сільському господарстві. Так, в постанові уряду йшлося про те, що: „Кооперація буде не лише ефективно сприяти піднесенню дрібнотоварного виробництва, але й перетворювати дрібні господарства у великі колективні підприємства, що користувалися б

машинами, заснованими на електрифікації, тобто підводити технічний баланс під комунізм” [10, 227].

Відродження сільськогосподарської кооперації розпочалося після запровадження декрету „Про сільськогосподарську кооперацію”, прийнятого в жовтні 1921 року. В декреті, прийнятому ВУЦВК і РНК України 18 жовтня 1921 року, визначалися завдання сільськогосподарської кооперації, її господарська самодіяльність. Вона мала організувати кооперативний кредит селянським господарствам, постачати засоби виробництва, налагодити переробку та збут продукції.

Перебування в кооперативах куркулів розглядалось як недопустиме, хоча саме вони зі своїм досвідом могли принести господарству більшу користь, ніж бідняцький ентузіазм.

Важливу роль у розвитку сільськогосподарського кооперативного руху відіграли комітети взаємодопомоги. У розпорядженні селянських товариств взаємодопомоги були власні земельні ділянки і реманент, необхідний для обробітку землі.

Серед новоутворених колективних господарств помітне місце в роки непу відігравали радгоспи. Серед проблем радгоспного будівництва була й нестача тяглової сили. За статистичними даними, що стосуються восьми губерній УСРР, у червні 1920 р. в середньому на радгосп із 660 десятинами землі припадало 7 коней, 12 волів, а в жовтні, за статистичними даними, що стосуються десяти губерній УСРР, в радгоспах нараховувалось 2 368 коней і 3 828 робочих волів. Отже, в середньому на господарство припадало 4 коня і 7 волів, що забезпечувало його потреби у тягловій силі лише наполовину.

Поряд із організацією радгоспів на Україні відразу після закінчення громадянської війни розпочинається будівництво колективних господарств (колгоспів). На них покладалося завдання відновлення економічного потенціалу аграрного сектора економіки. Колективізація як процес означала повне або часткове відчуження засобів виробництва від безпосереднього виробника, їхнє усупільнення. Виробничий процес у колгоспі не вимагав опосередкування товарно-грошовими відносинами, управління в колгоспі – суто адміністративне [10, 227]. Товариства спільного обробітку землі були найпоширенішою формою колективу виробників, в які об’єднувалися селяни для спільної оранки землі й збору врожаю. При цьому врожай розподілявся в залежності від вкладеного кожного працівником капіталу. В артільях об’єднувалися земля, засоби виробництва, велося спільне і цілісне єдине господарство. Комуна вважалася вищою формою колективного господарювання. Її члени зливалися в одну загальну сім’ю, з єдиним господарством і майном, єдиною касою. Розподіл матеріальних благ відбувався за потребами. Кількість вкладеної праці не впливала на розподіл продуктів.

Основною формою колгоспів були артіль і комуни. Артільям відводилася земля по нормі 1,1 дес. на кожного члена сім’ї з урахуванням у цю норму їхньої власної землі, або по 1,5 дес. у випадку відмови від наділеної та купленої землі. Артільі мали право брати в оренду ставки, сади, нетрудові будівлі на 50 % дешевше. Ділянки поля надавалися для них в одному місці, щоб дати можливість здійснювати

багатопільну сівозміну. Артільі отримували в першу чергу насіннєві позики, в розстрочку на виплату мертвий і живий інвентар. Агрономічну і ветеринарну допомогу вони отримували безкоштовно і без черги. У внутрішнє життя артільі держава не втручалася, артіль лише сплачувала державний податок на загальних засадах, а питання щодо одержання і використання свого майна артіль, крім випадку її ліквідації, вирішувала самостійно.

Таким чином, утвердження радянської влади на українських землях стало можливим завдяки ряду поступок, на які пішло керівництво внаслідок краху політики „воєнного комунізму”. Запровадження нової економічної політики на початку 1920-х рр. сприяло зростанню чисельності електорату з боку аграрної частини населення, а водночас і піднесення економіки.

1. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – 1921 – 1926рр. – Харків, 1927.
2. Історія українського селянства. Нариси в 2-х тт. – Т. 2. – К., 2006.
3. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976.
4. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1983.
6. Ленин В. И. О продовольственном налоге. // Полное собрание сочинений: В 55-ти тт. – Т. 43. – Март – июнь 1921 г. – М., 1963.
7. Ленин В. И. Речь на совещании делегатов комитетов бедноты центральных губерний 8 ноября 1918 г. // Полное собрание сочинений: В 55-ти тт. – Т. 37. – Июль 1918 – март 1919 гг. – М., 1963.
8. Ленин В.И. VII Московская Губпартконференция 29-31 октября 1921г. // Полное собрание сочинений: В 55-ти тт. – Т. 41. – Июнь 1921 – март 1922 гг. – М., 1964.
9. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995.
10. Рішення партії і уряду по господарських питаннях. В 4-х томах. – Т. 1. – М., 1967.
11. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России. 1918 – 1921. – Иерусалим, 1987.

І.Г. Верховцева

СЕЛО ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ

Соціально-економічні і культурні зміни, які нині переживає українське село, вимагають врахування того факту, що вітчизняне аграрне виробництво „вийшло” зі специфічної суспільно-економічної системи – радянської [1, 16]. Досі чимало проблем села як багатофункціональної соціально-економічної системи проявляється на культурно-господарському, структурно-управлінському і соціокультурному рівнях і значною мірою пов’язані з радянським спадком. Без осмислення складних процесів, які відбувалися в українському селі у радянську добу, не можливе сьогодні ані вироблення виваженої регіональної політики в країні, ані вирішення сучасних проблем вітчизняного аграрного

виробництва, ані становлення національної ідентичності українців. Одним із напрямків наукових студій у цьому контексті є вивчення процесів радянізації в українському селі у регіональному вимірі, оскільки природно-кліматичні, історичні та культурні особливості розвитку регіонів чималою мірою зумовили специфіку соціокультурних змін тієї доби і не меншою мірою впливають на розвиток села сьогодні.

Розташована у межиріччі Дністра і Дунаю Південна Бессарабія, або українське Подунав'я, – аграрний край, більше 80% населення якого проживає у сільській місцевості. Радянізація регіону розпочалась зі включенням його до складу УРСР у 1940 р. Тоді ж край увійшов до складу Ізмаїльської області. На відміну від інших з новоприєднаних на початку Другої світової війни українських областей, Подунав'я не „пощастило” з професійною увагою дослідників до радянської сторінки його історії: окремі розвідки вчених радянської доби традиційно для того часу наголошували на досягненнях нової влади у справі культурної та господарської розбудови краю, замовчуючи, якою ціною це досягалось і якою мірою відповідало нагальним завданням розвитку краю [2; 3]. Нечисельними розвідками новітніх вітчизняних дослідників розпочато новий етап вивчення історії регіону [4; 5]. Натомість осмислення „радянського спадку” з урахуванням усіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, які впливали на розвиток краю в умовах його радянізації, ще не відбулось. Автор статті ставить за мету з'ясувати специфіку радянізації у південнобессарабському селі, відповідність господарської та культурної політики радянської влади у перші роки її існування в краї нагальним потребам розвитку регіону у складних умовах Другої світової війни та повоєнних років.

Між світовими війнами Південна Бессарабія перебувала у складі Румунії. 22 роки її панування залишили краю суцільне господарське зубожіння і культурний занепад. Так, на початок 1940-х рр. регіон посідав останнє місце в Європі за рівнем грамотності населення (близько 70% його мешканців були неписьменними), тут була найвищою людська смертність, а в економічному відношенні, за висловом румунського вченого Штирбу, край „нагадував Сахару” [3, 39]. Спроби реформування аграрної галузі, які у 1930-ті рр. здійснила румунська влада, виявилися малоефективними. Хоча у регіоні не було земельного голоду (в обробітку селян перебувало 83% земельних площ краю), допотопна техніка, що використовувалась в селянському господарстві, архаїчні способи його ведення, економічне зубожіння селянина (близько половини господарств були безкінними) гальмували розвиток сільськогосподарського виробництва [6, 102; 7, 7].

Повсякчасною причиною господарських проблем південнобессарабського села були специфічні природно-кліматичні умови краю. Південна Бессарабія розташована південніше так званої „Вісі Воєйкова”, яка є головною межею вітрів України. Це означає, що клімат тут посушливий, на нього впливають антициклони, край відкритий вітрам зі спекотних азійських частин континенту, тому періодично наступають посухи, бездощові сезони, вирують суховії. Крім того, місцеві ґрунти належать до звичайних малогумусних і південних важкосуглинистих та глинистих чорноземів з

чималою часткою солонцеватих ґрунтів, які не дають волозі проникати вглиб, унаслідок чого навіть при достатній кількості природних опадів волога з ґрунту через високі температури та вітри швидко випаровується. Це вимагає застосування штучного зрошування. Шар гумусу невисокий. Боротьба з солонцевими ґрунтами вимагає специфічної оранки – глибокої – до 60 см завглибшки (саме у такий спосіб відбувається природна меліорація ґрунту). Зрозуміло, що все це веде до значних фізичних витрат сільськогосподарської праці і певною мірою зумовлює необхідність використання колективної праці, адже підвищити врожайність і застерегтися від посушливих неврожайних років можливо лише за умов скоординованих зусиль місцевих виробників із використанням потужної техніки, зокрема розбудови системи штучного зрошування, створення страхового зернового фонду на випадок неврожайів тощо [8, 74-86].

Усе це вимагало чималих капіталовкладень і організаційних змін у розбудові місцевого аграрного виробництва, адже боротися з негативними наслідками свавілля стихії, на які час від часу наражався край, дати гідну відповідь природним викликам одноосібні селянські господарства були не в змозі. В умовах румунського володарювання місцеві селяни вели боротьбу за виживання: ані значних капіталовкладень, ані організаційної підтримки з боку місцевої влади населення краю не мало. Усі галузі аграрного виробництва, характерні для цього регіону (зернове виробництво, виноградарство, городництво, баштанство, вівчарство), перебували у стані суцільного занепаду.

Крім того, поліетнічне за своїм складом населення зазнавало впливу політики румунізації, внаслідок чого чимало місцевих етнічних культур краю опинилися перед загрозою втрати своєї ідентичності. Загалом відсутність культурної інтеграції мешканців не створювала достатньої мотивації для самоорганізації населення у господарській сфері.

З початком Другої світової війни криза у південнобессарабському селі поглибилася: реквізиція коней для потреб армії зробила селянські господарства безкінними. Через мобілізацію чоловіків до війська і втечу з краю румунських землевласників та німецьких колоністів спостерігався брак робочої сили, що зумовило значне скорочення посівних площ. Двічі край переходив зі складу однієї держави до іншої (у червні 1941 р. край був окупований румунськими, а у 1944 р. – звільнений від них радянськими військами), відступи військ супроводжувались спустошеннями, реквізиціями продовольства.

Як і в західноукраїнських областях, приєднаних до УРСР на початку Другої світової війни, радянізація краю характеризувалась одночасним запровадженням складових цієї політики: колективізації сільського господарства, культурної революції, репресіями і депортаціями населення, розпаленням соціальної ворожнечі на селі тощо. Натомість, на відміну від західних територій, потужного опору новій владі через економічну слабкість і неорганізованість прибічників попереднього режиму у Південній Бессарабії не було. Сумний спадок румунського панування не сприяв формуванню у населення лояльного ставлення до

попередньої влади. Її критика під час пропагандистської діяльності радянського режиму, розгортання відбудовчих процесів у краї по закінченню бойових дій, певна політична стабілізація створювали умови для залучення селян на бік радянського режиму. Особливо цьому сприяли активні заходи у вирішенні найболючіших проблем соціальної сфери краю: подолання неписьменності дорослих, боротьба з безпритульністю, розбудова шкільної мережі [3, 68; 9, 5; 10, 35].

Чималі симпатії населення викликали заходи влади з відродження місцевих етнічних культур (щоправда, більшість з цих заходів через матеріальну скруту воєнного часу та повоєнних років реалізуватися повною мірою не змогли) [10, 29; 11, 184]. У початкових школах були спроби запровадження навчання місцевими мовами (болгарською, молдавською, гагаузькою), а у педагогічних навчальних закладах, які з'явилися тут в 1940-рр., запроваджувалося навчання та підготовка фахівців російською і українською мовами [12, 23; 13, 19]. Дещо ліберальнішим, ніж у Східній Україні в 1920-1930-і рр. та західноукраїнських областях у 1940-і рр., було ставлення до церкви. Певну підтримку отримала канонічна церква краю – Руська, яка зазнала утисків у часи румунського володарювання. На відносини місцевої влади з церквою вплинули і зміни у ставленні сталінського режиму до православної церкви, пов'язані зі спробами зробити останню слухняним інструментом реалізації своїх геополітичних планів, і потреби залучення місцевих мешканців на бік нової влади [14, 24; 15, 6].

На неоднозначну оцінку заслугують зусилля радянської влади з відродження сільського господарства краю. Розпочата ще у 1940 р. колективізація, з одного боку, не тільки створювала базу для соціалістичної перебудови південнобессарабського села, а й сприяла господарському відродженню краю, піднесенню добробуту його мешканців. З іншого – штурмові методи проведення колективізації, потужна ідеологічна обробка населення та репресії проти „куркулів” (ними було оголошено заможних селян-одноосібників, які володіли 11-15 га землі), їх масові виселення з краю [16; 17, 4-7; 18], чималі державні замовлення по виробництву сільськогосподарської продукції та командно-директивні методи управління місцевим господарством не сприяли вкоріненню тут нового режиму.

Аби посилити свої позиції в подунайському селі та вирішити проблеми кадрового забезпечення в господарській і культурно-освітній сферах життя краю, влада вдалася до масового переселення сюди значної кількості педагогів, лікарів, партійних, профспілкових працівників зі східних обласей України. Вона усіляко сприяла масовому переселенню до Південної Бессарабії з інших областей України та СРСР людей цілими селами і колгоспами. Для цього було утворено спеціальні структури місцевого і республіканського рівня. В результаті такої масштабної переселенської політики радянської влади у Південній Бессарабії змінилося „етнічне обличчя” краю: прибулі сюди збільшили частку російського і українського населення регіону, внаслідок чого росіяни та українці і сьогодні складають 70% від загальної чисельності мешканців краю. Крім того, у малозаселену Ізмайльську область у 1946-1948 рр. було переселено

чехів, поляків із прикордонних західноукраїнських областей. Архівні матеріали дають підстави вважати, що частина з них була переселена під час операції „Вісла” 1946-1947 рр. [19; 20].

Особливо актуальними переселенські заходи влади стали після голоду 1946-1947 рр., коли населення краю зменшилося майже вдвічі. Місцева влада докладала зусиль з організації харчування населення, забезпечувала посівним матеріалом навесні 1947-1948 рр. [21, 5]. Під час подолання наслідків голоду виявилось, що найменші втрати були у тих районах Ізмайльської області, де був найвищий відсоток колективізованих господарств, адже колективно боротися з наступом стихії виявилось легше. Крім того, збір зерна на колгоспних полях був відносно вищим за врожаї одноосібників. Тому 1948 р. став у краї роком масового вступу селян у колгоспи. У 1949 р. область рапортувала про завершення тут колективізації. У 1950 р. край першим в Україні виконав план хлібозаготівель [3, 47].

Радянізація Подунав'я мала неоднозначні наслідки для розвитку цього аграрного регіону. Вирішення болючих проблем соціальної сфери, техніко-технологічне переоснащення аграрного виробництва під час колективізації, підтримка радянською владою канонічної церкви, заходи з відродження місцевих етнічних культур, переселенська політика змінили культурне і „етнічне обличчя” південнобессарабського села у роки його радянізації. На початку 1950-х рр. тут відбувалася інтенсивна сільськогосподарська модернізація. Створення у краї повного циклу професійно орієнтованої середньої і педагогічно орієнтованої вищої освіти забезпечили культурно-освітні потреби сільських мешканців. Розбудова шляхів сполучення, системи медичного обслуговування населення сприяли культурно-господарському піднесенню усього регіону. Разом із тим, потужна ідеологічна обробка населення, у тому числі атеїстична пропаганда, розпалювання соціальної ворожнечі на селі, запровадження командно-адміністративного управління місцевим господарством, організоване переселення сюди партійних працівників і фахівців господарства зі східних областей України, які стали „бойовим загоном” радянської влади на селі, відкривали шлях до вкорінення у краї тоталітарного режиму, „імпорту” у Південну Бессарабію нового режиму, наслідки чого для регіону і усієї країни ще чекають свого осмислення.

1. Ігнатенко М.М. *Українське село: соціально-економічні зміни (1991-2008): Автореф. дис. ... док. іст. наук.* – Переяслав-Хмельницький, 2010.
2. *История Украинской РСР. - В 10 т. / ред. Кондуфор Ю.Ю.* – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 9 – 1987.
3. Бачинский А. Д. *В семье советской: Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР.* – Киев-Одесса: Вища школа, 1984.
4. Тельніс Ю.М. *Голод 1946-1947 гг. в Придунайському краї // Науковий вісник ІДПУ.* – Ізмаїл, 2000. – Вип. 8.
5. Лебеденко О.М., Тичина А.К. *Українське Подунав'я: минуле та сучасне.* – Ізмаїл: Астропринт, 2002.
6. Маленко В.М. *Аграрна політика Румунії на окупованих українських (південнобессарабських) землях в 30-40 рр. XX ст. // Український селянин:*

- зб. наук. праць Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького. – 2002. – Вип. 5.
7. Сикриєру Н. П. Бессарабия за 22 проклятых года: реальность и итоги [Електронний ресурс] // Независимый еженедельник Молдовы. – Кишинёв, 2010. – № 36. – Режим доступа к газете : www.public.ru
 8. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994.
 9. Комунальна установа „Ізмаїльський архів” (далі – КУІА). – Ф. р-470. – Оп. 1. – Спр. 8.
 10. Из постановления Совета Народных Комиссаров УССР «Об организации средних и высших учебных педагогических учреждений в новообразованных Аккерманской и Черновицкой областях УССР» // Советский Придунайский край (1940 – 1945 гг.). Документы и материалы. – Одесса, «Маяк», 1968.
 11. Повідомлення Раднаркому Молдавії Раднаркому УСРС про виділення підручників для молдавських шкіл України 23 березня 1945 р. // Культурне будівництво в УСРС. – К., 1989.
 12. КУІА. – Ф. р-739. – Оп. 1. – Спр. 2.
 13. КУІА. – Ф. р-739. – Оп. 1. – Спр. 11.
 14. КУІА. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 3.
 15. КУІА. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 1.
 16. Депортация из Бессарабии // http://ru.wikipedia.org/wiki/Справка_МГБ_об_особенностях_бессарабского_кулачества [Електронний ресурс]: док. по истории Молдавии (40-50 гг.). – (История Румынии и Молдовы). – Режим доступа: <http://dacoromania.org/>
 17. Щепки для сталинского костра (Репрессии 1948 г. в Суворово) // Придунайские вести. – 2008. – 11 сентября.
 18. Сообщение НКГБ СССР о ходе операции по изъятию антисоветского элемента в Молдавской ССР, Черновицкой и Измаильской области УССР [Електронний ресурс]: док. по истории Молдавии (40-50 гг.). – (История Румынии и Молдовы). – Режим доступа : <http://dacoromania.org/>
 19. КУІА. – Ф. 2007. – Оп.1. – Спр. 17.
 20. КУІА. – Ф. 2007. – Оп.1. – Спр. 26.
 21. Коваль В. Кто он, мирнопольский председатель, который с риском для жизни спасал своих колхозников от голода? // Арцизские вести. – 2008. – № 93. – 22 ноября.

С. Д. Гальчак

РЕПАТРИАНТИ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПОДІЛЛЯ

Все більше вітчизняних дослідників звертається до теми долі українських „остарбайтерів”. Цьому сприяють нові історичні реалії, доступ до раніше утаємничених архівних джерел, а також відмова тих же дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон’юнктурних висновків, їх бажання по-новому, неупереджено і об’єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни, що в сукупності приносять певні результати. Так, відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував свою увагу на визначенні місця „східних робітників” у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільств. В дослідженні „Проблема „остарбайтерів” як предмет соціальної історії” [1] він наголошує, що „остарбайтери” становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування,

характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити колишніх „східних робітників” у самостійний тимчасовий соціум.

Поряд з вивченням життя та рабської праці невольників у нацистському рейху посилюється науковий інтерес до висвітлення проблем повернення примусових робітників із Сходу на батьківщину. Цьому, зокрема, присвячені статті О. В. Янковської „До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни” [2], В. Холодницького „Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни” [3], Т. В. Пастушенко „Репатріація українських „остарбайтерів” на Батьківщину: 1944 – 1947 рр.” [4], С. Д. Гальчака „Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб” [5], „Антигітлерівська коаліція і питання репатріації „східних робітників” [6], „Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації „східних робітників” [7], „Ідеологічні аспекти репатріації „остарбайтерів”-подолан в умовах „холодної війни” [8], О. В. Буцько „Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946” [9], „Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)” [10], „С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину” [11], ґрунтовне дослідження М. П. Куницького „Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)” [12].

З’явилися праці, в яких йдеться про життя колишніх невольників рейху у радянському суспільстві, ставлення до них з боку держави [13]. Однак таких робіт ще досить мало. Тому мета статті – на прикладі подільських „остарбайтерів”, котрі повернулися додому, коротко проаналізувати використання їх робочих рук уже радянською Вітчизною.

Пограбоване окупантами і знекровлене війною Поділля, щоб відродитись, потребувало матеріальних і трудових затрат. Підняти його з руїн, насамперед, могла лише самовіддана праця кожного, хто по війні залишився живий, хто до кінця не втратив фізичних і духовних сил, хто міг тримати в руках кельму, молоток, сокиру, сапу, лопату, чепіги плуга...

У краї на такі руки відчувався гострий дефіцит, оскільки кількість працюючих за роки війни у ньому істотно зменшилася. Серед загиблих на фронті, від рук нацистів переважало хліборобське чоловіче населення, ремісники. Десятки тисяч працездатних подільян полягли смертю хоробрих на полях битв Великої Вітчизняної. Численні ж каліки, які повернулися з фронту, позитивно вплинути на ситуацію не могли.

В аграрному Поділлі, як і в інших регіонах України, становище ускладнювалося ще й відсутністю найголовнішого засобу виробництва та обробітку землі – сільськогосподарської техніки, котра суттєво полегшувала працю селян і без якої не мислилось подальше зростання її продуктивності.

Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 р. зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що „...переважна частина колгоспного кінського поголів’я не придатна для роботи, а 39196 тварин

взагалі не піднімаються. В Томашпільському районі, наприклад, річне навантаження на одну тяглову одиницю (у тому числі на трактор) складало 21 га, або в 3,5 раза більше передвоєнного часу. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5 %. Таке ж явище спостерігалось на Поділлі повсюдно...” [14, 151].

Основний тягар у землеробстві лягав на плечі змучених війною жінок, а також на домашніх корів, що ледь переставляли ноги: коровами орали, а боронували самі, із останніх сил волочачи борони... Питома вага жіночої праці в аграрному секторі економіки республіки складала тоді 80 %. Життя змусило широко використовувати також дитячу працю. У колгоспах України в 1947 р. працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років [15, 33, 34].

В той же час трудових ресурсів вкрай гостро потребували зруйнована промисловість, шахти Донбасу, енергетична галузь, соціальна сфера, а нового поповнення – багатомільйонна армія, що тепер дислокувалася не лише на території СРСР. Незважаючи на вкрай гостру потребу робочої сили на місцях, із Вінниччини в липні 1944 р. в організованому порядку на відбудову шахт Донбасу було відправлено 2565 чоловік [16, 253]. Як справедливо відзначав відомий український історик В. І. Клоков, “основний тягар на відбудові народного господарства ліг на плечі самого населення України” [17].

Тому більш ніж доречним виявилось повернення на батьківщину репатріантів. На всіх рівнях державної і місцевої влади вони розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів. Повсюдно одним із найактуальніших питань стало їх працевлаштування, а конкретніше – залучення до суспільно-корисної праці.

Щоправда, на Вінниччині на перших порах недооцінили важливості даної справи. Ось чому із Києва не забарилось застереження. В листі під грифом “таємно” від 8 травня 1945 р., направленому завідуючим відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленком керівникам Вінницької області голові облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку, зверталась їхня увага на те, що “...в надісланий в РНК УРСР формі № 4 [формі звітності. – С. Г.] на 1 квітня 1945 р. вказано, що в працездатному віці прибуло [в область] чоловіків і жінок 682, причому у відомостях вказано, що з числа тих, хто повернувся, 38 чоловік направлено в промисловість, а 133 чол. – в сільське господарство. Чим займається решта 511 чол., у відомостях не відображено...”

Відділ репатріації при РНК УРСР, – наголошувалося далі в листі, – просить Вас вжити термінових заходів по ліквідації вказаних недоліків і вважає за необхідне періодично перевіряти роботу міських і районних радянських і партійних організацій, обласних організацій та приймально-розподільчих пунктів з питань прийому та влаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину з німецького рабства, заслуховувати доповіді керівників на об’єднаних засіданнях виконкому облради та обкому КП(б)У” [18].

Рекомендовані заходи були вжиті, невдовзі становище із працевлаштуванням тих, хто повернувся з нацистської каторги, помітно поліпшилося. Так, станом на 1 грудня 1945 року працевлаштовано 85,8 % від усіх працездатних

репатріантів, хоч тепер доводилося ма-ти справу не із сотнями, а з тисячами людей.

Конкретно у цифрах це відображалось так: всього поверну-лись у Вінницьку область на 01.12.1945 р. репатріантів – 30571 чол. Із них дітей – 1136. Кількість тих, хто міг трудитися – 29435 чол. Із цієї кількості працевлаштовано – 25269 чол., або ж 85,8 відсотка. З них направлено в промисловість – 1122 чол. (7,65 %), у сільське госпо-дарство – 23347 чол. (92,35 %) [19]. Не займались суспільно-корисною працею 4166 чол.

Остаточне питання трудовлаштування було вирішено влітку 1946 року. Тоді станом на 1 серпня на Вінниччину повернулось 48511 репатріантів. Із них у працездатному віці – 46609 чол. (оскільки серед прибулих виявилось 668 дітей та 1234 особи віком понад 55 років). Серед тих, хто міг продуктивно працювати, жінок нараховувалось 33154 (71,2 %), чоловіків – 13455 (28,8 %). 3080 працездатних репатріантів (6,65 %) отримали направлення на промислові підприємства, 43525 чол. (93,35 %) – у сільськогосподарське виробництво. Кількісно доля чоловіків-репатріантів на цей час у промисловості складала 1310 чол., жінок – 1770, у сільському господарстві відповідно 12144 та 31361 чол. Загалом народне господарство поповнилось 46585 працівниками. Залишилися непрацевлаштованими лише 24 репатріанти. Тобто, суспільно-корисною працею було охоплено майже 100 від-сотків працездатних громадян, котрі повернулись із німецького рабства [20].

Досить високими показниками характеризувалась робота місцевих органів влади по працевлаштуванню репатріантів на Кам’янець-Подільщині. Станом на 1 січня 1946 р. в область повернулися 67112 чол., в тому числі 1632 дітей. Із 65480 чол. працездатних в промисловість було направлено 4722 чол., у сільське господарство – 58965 чол. Загалом – 63687 чол., або ж 97,2 %. Залишались непрацевлаштованими 1793 чол. [21, 3].

Рівно через місяць становище поліпшилось ще більше. На 1 лютого 1946 р. у Кам’янець-Подільську область повернулось 72550 чол., в т. ч. чоловіків – 21651, жінок – 48210, дітей – 1751, осіб віком за 55 років – 938. Загальна кількість працездатних складала 69861 чол. Із них працевлаштовано в промисловому виробництві 5504 чол., в сільському господарстві – 63440 чол. Разом – 68944 чол. (98,6 %). Без роботи залишались 917 репатріантів [21, 6].

Станом на 1 січня 1947 р. в області було лише 540 безробітних із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. Всього ж повернулося на цей час на Кам’янець-Подільщину 89938 чол. [21, 3].

Серед робітників-репатріантів та репатріантів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, переважала молодь, яка могла б після повернення з Німеччини вчитися у вузах чи технікумах. Але число студентів і учнів з числа репатріантів у перші післявоєнні роки і на Вінниччині, і на Кам’янець-Подільщині було незначним. Так, на початок 1947 р. у Кам’янець-Подільській області навчалось лише 1853 репатріанти. З них у вузах та на професійних курсах – 703 чол. [21, 3]. Решту охоплених навчанням складали школярі.

Характерно, що навіть прибулі з Німеччини діти-сироти, старші 14-и років, відразу ж направлялись у розпорядження Управління трудових резервів, де

через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН) теж залучались до праці. Наголос, як бачимо, було зроблено на виробництво, на якнайшвидше отримання матеріальних благ. Підвищення ж кваліфікації, освітньо-професійного рівня працюючих відкладалось на пізніше. Але найголовніше, ніхто не залишився без роботи. З волі держави усі, хто міг трудитися, були залучені до суспільно-корисної праці, виробництва визначеного п'ятирічним планом валового обсягу продукції.

Отже, репатріанти у повоєнній економіці Поділля, насамперед, розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, їх якнайширше і якнайшвидше працевлаштування було найголовнішим питанням діяльності місцевих партійно-радянських органів. Це була політика держави. Активним залученням до суспільно-корисної праці всієї наявної робочої сили вона сподівалася у максимально короткі строки отримати якомога більший валовий продукт. При цьому навіть не зважалося на наявні перекося: залучення до праці фізично незміцнілих, виснажених нацистською каторгою людей, недостатня увага до підготовки високопрофесійних кадрів, використання дитячої і (особливо широко) жіночої праці та ін. У відбудову народного господарства Поділля найбільший внесок зробили жінки. Насамперед, жінки-репатріантки.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів адаптації колишніх "східних робітників" у радянському суспільстві, їхня соціальна реабілітація, повернення із небуття в умовах незалежності Української держави.

1. Лисенко О. Є. Проблема „остарбайтерів” як предмет соціальної історії // „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упорядн.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006.
2. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3.
3. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4.*
4. Пастушенко Т. В. Репатріація українських „остарбайтерів” на Батьківщину: 1944 – 1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3.
5. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб // *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ.* – К., 2006.
6. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації „східних робітників” // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник*

- наукових праць. – Вип. 29. – К., 2005.
7. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації „східних робітників” // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей.* – Вип. 25. – К., 2004.
8. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації „остарбайтерів”-подолян в умовах „холодної війни” // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2.
9. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // *Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3.
10. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) // *Сторінки воєнної історії України: 36. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – Вип. 1. – К., 1997.
11. Буцько О. В. „С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць.* – Вип. 2. – К., 1998.
12. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) // *Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.* – Чернівці, 2008.
13. Мічуда В. В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.). *Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».* – Переяслав-Хмельницький, 2009.; Гальчак С. Д. *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.).* – Вінниця, 2009.
14. Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993.
15. Гальчак С. „Білі плями” скорботи (причини голодомору 1932 - 1933 та голоду 1946 - 1947 років на Поділлі). – Вінниця, 1999.
16. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): *Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін.; упорядники М. Л. Бабій, А. І. Бабенко, С. С. Байда та ін.* – Одеса, 1971.
17. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць.* – Вип. 2. – К., 1998.
18. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П. – 136. – Оп. 13. – Спр. 67.
19. ДАВО. – Ф. Р. – 2700. – Оп. 5. – Спр. 382.
20. ДАВО. – Ф. Р. – 2700. – Оп. 5. – Спр. 380.
21. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. – 338. – Оп. 14.

С.І. Гальченко

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР ЗГІДНО З КАРТКОВОЮ СИСТЕМОЮ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Питання забезпечення населення УРСР через карткову систему, запроваджену в роки Великої Вітчизняної війни, неодноразово ставало предметом дослідження праць У. Чернявського [1], Л. Гордона [2], О. Зуйкової [3], А. Ларіна [4], Т. Вронської [5], О. Янковської [6]. Однак, на нашу думку, варто

детальніше зупинитися на питанні диференціації населення Радянської України щодо забезпечення за картками на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни. Автор ставить за мету розкрити принципи діючої диференціації у забезпеченні продуктами харчування населення УРСР у зазначений період.

Постачання тим, хто отримував картки, становило досить складну, хоча й прозору ієрархію груп і підгруп населення УРСР та залежало від багатьох обставин. За задумом ініціаторів карткової системи, вона мала бути справедливою, але орієнтованою на індустріальний прагматизм та соціальні принципи, що мали місце у тогочасному радянському суспільстві. Диференціювання відбувалося по 4 групах (категоріях) населення: а) для робітників і прирівняних до них осіб (інженерно-технічних працівників промислових підприємств, робітників зв'язку та транспорту, вчителів, працівників науки, мистецтва та літератури, медичних працівників, донорів та ін.); б) службовців та прирівняних до них; в) утриманців та прирівняних до них; г) дітей віком до 12 років включно (постачання дітей залежало від їх віку: молодші отримували продуктовий набір за вищими нормами).

Помітною у картковому постачанні була диференціація (категорійність) і за належністю до різних галузей економіки. Так, до першої категорії було віднесено робітників оборонної, вугільної, нафтової, хімічної промисловостей, металургії, машинобудування, лісохімічних підприємств, транспорту, будівництва, оборонної і важкої промисловостей. Другу становили всі інші галузі промисловості. Окремою групою (хоча й декларовано за нормами промисловості) йшла номенклатура [7, 28 – 30].

Суттєвий розрив у середині окремих категорій пояснюється тим, що кожна норма була чинною лише для певного регіону. Вищими норми були у столиці та індустріальних центрах. Коливання спостерігалося і поміж працівників однієї галузі, залежно від місця розташування того чи іншого підприємства (міста І-ї і II-ї груп).

Саме диференціювання також не було сталим, хоча на цьому наполягають деякі дослідники. Воно дещо змінювалось із часом, особливо після визволення більшої частини території УРСР. Траплялося зменшення норм видачі тих чи інших продуктів або, найчастіше, заміна одного виду продуктів на інший, залежно від ситуації, про що йтиметься нижче.

Ще однією характерною рисою карткової системи, що функціонувала у містах, стала різниця у постачанні в середині великих і малих груп споживачів.

Окрім основних норм, були передбачені (але не завжди діяли) різноманітні норми додаткового харчування, наприклад: друге гаряче харчування, холодні сніданки, додаткове харчування для молодих робітників, які закінчили ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання, додатковий хліб (100 г на день), посилене дієтичне харчування тощо. Особливе нормоване забезпечення передбачалося за картками для хворих на туберкульоз, донорів.

Загальний контингент населення, узятий на нормоване постачання у визволених районах УРСР, станом на 1 січня 1944 р. становив по 9 областях

4806,2 тис. осіб, тобто 23,1 % до загальної чисельності [8, 2].

Потрібно наголосити, що протягом першої половини 1944 р. задекларовані на папері додаткові норми (а іноді й основні) у визволених містах України практично не отоварювалися. І лише навесні, за свідченнями очевидців, поступово стали підвищувати норми хліба та інших продуктів для студентів вищих навчальних закладів, зокрема, Києва, Вінниці і Полтави. У цей час і пізніше, коли потужніше запрацювали заклади громадського харчування відділів робітничого постачання, додаткове харчування стали отримувати і працівники виробничої сфери та інші категорії міських жителів.

Улітку 1944 р. було встановлено додаткове харчування для фізкультурників першого розряду, які брали участь у змаганнях. Не забули також і про жінок, що годували немовлят, надавши їм Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. право одержувати подвійне харчування [9].

Безпритульні у досліджуваний період, на жаль, належали до тієї категорії громадян, яка не перебувала на обліку, оскільки здебільшого вони не мали постійних помешкань і, відповідно, не могли отримати карток на нормоване постачання. Їх „споживчий кошик” залежав тільки від власних зусиль, завдяки яким можна було щось добути собі для підтримання життя. Натомість у дитячих будинках місцева влада намагалася налагодити нормальне постачання продуктів харчування, хоча у досліджуваний час це не дуже їм вдавалося. Вже у 1944 р. у Києві й інших містах Центральної України хворим на туберкульоз дітям та інвалідам війни у їдальнях видавали додаткове харчування – молоко і рибу [10, 38].

Диференціація у постачанні продуктів харчування мала досить відчутні й позитивні риси для вищої партійної, радянської, інтелектуальної еліти і становила важливу частину їх привілеїв. Отримання продуктів понад карткову систему відбувалося через мережу закритих спецрозподільників.

Глибока стурбованість недостатнім постачання керівних працівників УРСР була виявлена ще задовго до визволення всієї її території. Спеціальною постановою ЦК КП(б)У влітку 1943 р. були затверджені спеціальні списки вищого керівництва республіки для пільгового постачання за підвищеними нормами через мережу Головастрономторгу, відповідно до постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. „Про постачання керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій” за трьома групами. До першої в УРСР були віднесені партійні, комсомольські, радянські та профспілкові керівники республіканського та обласного рангів, що прирівнювалися до робітників „особливого списку” (вугільної, металургійної та інших галузей промисловості). До другої і третьої – відповідно міські та районні функціонери, які прирівнювалися до транспортників [11, 11 – 12]. Не заглиблюючись у детальний перелік, зауважимо лише, що, окрім згаданого постачання за рівнем певних категорій у промисловості, ці керівники мали і додаткові літерні обіди, і сухі пайки, і 100 гр. хліба на вечерю, і багато чого іншого. Окрім продуктів, вони мали і позакарткове промтоварне постачання у досить

солідних для того часу обсягах (від 750 до 1000 крб. на кожного номенклатурного працівника, залежно від рівня) [11, 11 – 12]. Саме це постачання без заліку у картки було дуже суттєвою підтримкою, якої не мали і не могли мати у той час пересічні городяни, що ледь-ледь зводили кінці з кінцями. У спеціальному таємному додатку до згаданої постанови була затверджена загальна кількість керівників республіканського рівня – 1305 осіб і їх розбиття за групами: I – 280, II – 510, III – 515 [11, 13].

Через півроку постановою ДКО від 16 січня 1944 р. запроваджувалося літерне (додаткове) харчування для партійних, радянських, комсомольських та господарських працівників. 25 березня 1944 р. спільною постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У було визначено додаткове харчування номенклатурним працівникам, які прибували в Україну зі східних областей СРСР.

До складу військової еліти, яка користувалася спецпостачанням, належали вищі чини наркомату оборони, НКДБ та інших військових організацій союзного підпорядкування, а також вищий командний склад – командувачі округів, армій, корпусів. Окрім особливого продовольчого постачання, у користуванні військової еліти були спеціальні закриті їдальні, майстерні для індивідуального пошиття взуття та одягу.

Так само турбувалися і про особливе харчування для працівників окремих відомств, про що свідчить розпорядження, затверджене заступником голови РНК К. Караваєвим, наркомом внутрішніх справ УРСР В. Сергієнком, наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком, надіслане до відома та виконання начальникові спецторгу по УРСР Мутіліну. За цим розпорядженням, „з метою упорядкування харчування відповідальних працівників наркомату внутрішніх справ УРСР та держбезпеки” встановлювалося літерне харчування в такому порядку і в такій номенклатурі посад: літер „А” – 3-разове харчування за особливими нормами для начальників управлінь наркоматів і їх заступників; начальників відділів наркоматів та їх заступників; начальників обласних управлінь і їх заступників; начальників відділів обласних управлінь та їх заступників; літер „Б” – 2-разове харчування за особливими нормами для заступників начальників відділень наркоматів, начальників відділень обласних управлінь, оперативного складу за посадами: старший оперуповноважений, оперуповноважений, старший слідчий та слідчі. „Підопічним” зазначених вище працівників встановлювалась така норма постачання хлібом: 1. Для ув’язнених у в’язницях – 450 г на день. 2. Для тих, хто перебував у камерах попереднього ув’язнення, – 350 г на день [5, 170].

До привілейованих належала й інтелектуальна еліта. Перший крок у цьому напрямі зробила Центральна комісія з покращення побуту учених – урядова організація, створена ще наприкінці 1921 р. і перейменована у 1931 р. на Комісію сприяння вченим. В Україні працювало її представництво. Вчені республіки, які потрапили до її списків, а також до інших елітних організацій інтелектуалів (спілок письменників, композиторів, архітекторів та інших), отримували спецпостачання, яке за своїми нормами наближалось до норм працівників центральних партійних і радянських установ. До складу інтелектуальної еліти УРСР

входили академіки союзної і республіканської академії наук, професори, які мали велику кількість праць та стаж викладацької роботи не менше 10 років, заслужені діячі науки, техніки і мистецтва. 16 серпня 1943 р. М. Хрущов у листі до А. Мікояна просив прирівняти академіків і член-кореспондентів Академії наук УРСР до їх колег союзного рівня, оскільки вони до того часу дискримінувалися у постачанні і були прирівняні до докторів і кандидатів наук [11, 16 – 17].

Інтелектуальна еліта, як і партійна та радянська номенклатура, мала свої окремі заклади громадського харчування: закриті їдальні АН УРСР, спілок письменників, композиторів, художників. Потрібно зауважити, що загальна кількість представників цієї привілейованої категорії, що входила до цієї групи, не була чисельною, чого не можна сказати про ще одну – нижчу за рангом – „коаліцію” інтелігенції, яка також перебувала на спецпостачанні у державі. До неї увійшли професори і доценти вузів.

У контексті досліджуваної проблеми не зайвим буде підкреслити і той факт, що диференціація відчувалася не лише в середині окремих груп „споживачів”, а й поміж окремими регіонами УРСР і навіть містами. Зауважимо лише, що різні державні свята, як і переваги столичного міста, також ставали приводом для отримання додаткового харчування окремими верствами населення. Так, до чергової річниці Жовтневої революції в 1944 р. для визволених областей передбачалася передсвяткова торгівля, під час якої планувалося отоварити картки за жовтень-листопад до 7 листопада 1944 р. Усім робітникам і службовцям за той же період мали видати по півлітра горілки, а інвалідам Великої Вітчизняної війни – по 1 літру. Не залишилися обійденими увагою і діти. Їм планувалося видати спеціальні продуктові подарунки за рахунок карткових норм. Виняток становили столичні діти, яким у дитсадках і молодших класах шкіл подарунки у кількості 25 тис. мали видаватися поза картковими нормами. Іншим категоріям киян планувалося протягом 7 і 8 листопада 1944 р. видати за картками білий хліб [12, 35]. На жаль, дотепер не віднайдено документів, які б засвідчили, наскільки точно були виконані ці плани. Втім, уже самі наміри свідчили про бажання влади створити відчуття свята шляхом споживання смаку білого хліба хоча б у святкові дні.

Розглядаючи диференціацію нормованого постачання, не можна не звернути увагу і на його якісний бік, оскільки, за підрахунками російського вченого У. Чернявського, калорійність харчування кожної з груп цивільного населення суттєво різнилася. Так, найвища калорійність продуктів, що надходили за рахунок державного постачання (це стосується переважно шахтарів), у 5,7 раза перевищувала калорійність норм утриманців і в 4,1 – калорійність харчування службовців [13, 10].

З початку запровадження карткової системи в УРСР і до кінця війни було ухвалено багато постанов щодо покращення її функціонування. У визволених містах запровадження карткової системи було проблематичним, через що потерпали їх жителі. Незважаючи на всі перебої і недоліки у цій сфері, потрібно визнати, що карткова система у роки війни дозволила забезпечити населення продовольством, насамперед хлібом у гарантованих розмірах за низькими цінами; а також використати найбільш

ефективно в інтересах обороноздатності країни обмежені ресурси продовольства. Запровадження принципу диференціації дало змогу забезпечити більш-менш повноцінно лише окремі верстви населення УРСР.

1. Чернявский У. Г. *Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну.* – М., 1964.
2. Гордон Л. А. *Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра.* – М., 1977.
3. Зуйкова Е. М. *Удовлетворение бытовых потребностей городского населения.* – М., 1976.
4. Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів // *Український історичний журнал.* – 1974. – № 7.
5. Вронська Т. В. *В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.).* – К., 1995.
6. Янковська О. *Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945-1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-НКДБ УРСР)* // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей.* – Вип. 9. – К., 2005.
7. Любимов А. В. *Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны.* – М., 1968.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 19.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 676.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 92.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 677.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 305.
13. Чернявский У. Г. *Обеспечение городов продовольствием в годы Великой Отечественной войны // История СРСР. – 1959. – № 4.*

О. М. Гончаренко

СІЛЬСЬКІ УПРАВИ В СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ ВЛАДИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ „УКРАЇНА”: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ (1941 – 1944 рр.)

Однією із проблем історії нацистського окупаційного режиму, встановленого в 1941-1944 рр. в Україні, усе ще недостатньо з'ясованим продовжує залишатись питання функціонування органів управління Райхскомісаріату „Україна” найнижчого, сільського рівня. Існуючі дослідження стосуються переважно вищих органів управління [1, 90-101]. Автор статті ставить за мету розкрити місце сільських управ у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату „Україна”. Відповідно до зазначеного, об'єктом вивчення у публікації є нацистський окупаційний апарат влади, предметом – функціонування сільських управ.

Сільські управи були створені в перші дні окупації, ще під час перебування відповідних територій у віданні військової адміністрації. Після утворення та поширення меж Райхскомісаріату, вони потрапили у підпорядкування районних управ. Проте німецькі військові та цивільні службовці мали право видавати накази і розпорядження сільським урядам в обхід районної ланки управління.

Очолював управу сільський староста. Спершу гітлерівці дозволили провести вибори працівників сільських управ, які затверджувались рішеннями районного керівництва (після розгляду питання німецькими службовцями). Незважаючи на повний німецький контроль, сільські громади впливали на розв'язання цього питання. Пізніше вибори сільських старост були відмінені. Їх призначало районне керівництво.

Організаційна структура сільських управ мала спрощений вигляд. Здебільшого управу очолював сільський староста. У складі управи перебував також писар. Але у перші тижні окупації сільські громади пропонували іншу структуру управ, зокрема, планувалося створення кількох відділів. Так, відповідно до протоколу загальних зборів одного з сіл на Рівненщині, що відбулися 28 серпня 1941 р., був оголошений порядок денний: „1. Вибори голови сільської управи і його заступника та секретаря сільської управи. 2. Вибори до відділу господарчого, дорожнього, освітнього і опіки. 3. Вибори побірця податкового” [1, 3, 4].

Загалом, організаційна структура сільських управ перших тижнів окупації мала строкатий характер. Так, відповідно до протоколів зборів ряду сіл Баришівського району у виборах сільської управи брало участь практично все населення. До однієї з сільських управ увійшло 12 осіб. Голова управи одночасно обирався членом відповідної районної ланки управління [2, 19]. Аналогічні тенденції проявлялися і в інших селах цього району. До складу управи с. Васи́нівка 29 жовтня 1941 р. було обрано 5 осіб, а також створено секції: земельну, благоустрою, розподільчу та санітарну [3, 16].

Фіксуються непоодинокі випадки, коли сільське населення прагнуло змінити організаційно-правові форми населених пунктів, зокрема, виділитися із складу інших громад. Так, на адресу Рівненської обласної управи надійшло кілька звернень мешканців села Малий-Олексин, мешканці якого прохали створити сільську управу та виділити їх населений пункт із складу с. Шпаків. Це прохання підтримало і керівництво Рівненської районної управи, яке у службовому зверненні назвало ряд аргументів на користь прийняття позитивного рішення: „Село Малий-Олексин має 98 дворів, 433 душ населення, завше було самодіяльною громадою, а тільки влада більшовицька влучила до села Шпаків, під виглядом економічним і адміністративним має право на самодіяльну громаду і надалі. Село Шпаків само є велике, має 1145 душ населення і для сільської Управи є затяжким управляти двома селами” [2, 6].

Подібні випадки не були поодинокими. Так, до Вінницької обласної управи надійшло звернення Нараївської сільської управи Монастирищенського району від 26 листопада 1941 р., у якому повідомлялося, що „За часів більшовицької влади село Нараївка перебувало в Гайсинському районі, а при приході німецьких військ, комендант міста Гайсина капітан Енке 18.8.1941 р. зробив розпорядження включити село Нараївку до Монастирищенського району, в якому ми перебуваємо і до цього часу. Усі розпорядження та вказівки отримували з Монастирищенського району. 18.XI.1941 року ми одержали листа Гайсинського районного старости п. Даченка про те, що село Нараївка за рішенням Обласної Управи знову

переходить до Гайсинського району”. Староста села просив залишити управу у підпорядкуванні Монастирищенського району, нагадуючи при цьому рішення німецького коменданта, який так вчинив, оскільки „з села Нараївки до м. Монастирищ 15 кілометрів, а до Гайсина 30 кілометрів, а також всі планові завдання ми одержували з Монастирищенського району, куди і здавали” [4, 152]. Це звернення підтримало також і керівництво Монастирищенського району [4, 154].

Разом з тим, районні та обласні органи місцевого управління прагнули „призупинити” ініціативу сільських громад. „Не можна допустити поділу бувших сільрад на окремі дрібніші адміністративні одиниці. Всякі побажання окремих селищ на виділення в самостійні громади приймати з висновком надсилати до Адміністративного відділу Обласної Управи як матеріал для майбутніх змін адміністративного поділу”, – зазначалося у наказі голови обласної управи у Луцьку № 371 від 18 липня 1941 р. [5, 2].

Органам місцевого управління усе ж довелося змінювати адміністративну приналежність окремих населених пунктів. Так, постановою № 197 Київського міського голови від 1 грудня 1941 р. с. Бортничі було виведено з-під юрисдикції Бориспільського району і приєднане до Дарницького району. Міркування міського голови мали суто прагматичний характер. Він зважив на те, що „с. Бортничі розташовано від Дарниці на віддалі 5-6 кілометрів, має переважну кількість робітничого населення і в економічному та адміністративно-господарчому відношенні більш тяготеє до Дарниці як районного центру, ніж до Борисполя, що знаходиться на віддалі 20 кілометрів” [6, 221].

Ще однією з причин змін в адміністративно-територіальному устрою в українських регіонах стала передача частини української території Румунії. Наприклад, на Вінниччині деякі райони були суттєво реорганізовані, а поряд із скасованими з’явилися нові адміністративні одиниці. Так, до Муровано-Куриловецького району передавалась частина сіл колишнього Яришівського району, у Барському районі залишились лише села лівобережжя Бугу та приєдналися села колишнього Жмеринського району, до Немирівського та Ситковецького районів увійшла частина сіл Брацлавського району, до новоутвореного Гніванського району увійшла частина сіл Тиврівського, Жмеринського та Вінницького районів, а до Вороновицького району передавалась частина сіл Тиврівського району [7, 10, 11]. Оскільки територіальні межі кордону з Румунією проходили по р. Буг, частина населених пунктів розділялась навпіл. Так, частина с. Регізне Немирівського району потрапила в румунську зону окупації, а інша залишилась у підпорядкуванні органів влади Вінниччини. Така ж доля чекала і інші населені пункти області. До Літинського району увійшла лише частина передмістя Немирова, а інша дісталась румунам. Голови відповідних районів отримали наказ про облік меж населених пунктів сіл одержаних у підпорядкування „частково”, а також наявних площ угідь [7, 13].

Таким чином, реальність вносила свої корективи в управлінську практику окупаційних органів влади. Уточнення та розмежування нових кордонів, реорганізація адміністративних районів та ініціатива

місцевих громад стали причиною певної кореляції встановленої адміністративної приналежності окремих населених пунктів.

Заробітна плата, встановлена для категорії сільських старост та секретарів управ, мала невеликий розмір і становила відповідно 250-150 крб. та 200-120 крб. (у залежності від чисельності населення). Передбачались надбавки до заробітної плати за продуктивність, підвищення кваліфікації та володіння німецькою мовою (у залежності від „здібностей, досвіду і політичної благонадійності і при гарній поведінці”). Це питання вирішувалось німецьким керівником – генеральним комісаром або гебітскомісаром. Гебітскомісари мали право встановлювати нижчий розмір оплати праці. Працівникам місцевих органів управління Райхскомісаріату надавалася щорічна 6 денна відпустка [8, 2-8].

Військові коменданти проводили регулярні службові наради з сільськими старостами. На них були присутні і керівники місцевих поліційних підрозділів. На одній з таких нарад військовий комендант звернувся до присутніх з такими словами: „Я вітаю Вас усіх, як представник збройних сил Німеччини і вимагаю від Вас вірності та чесного співробітництва на добробут українського народу. Ми знаємо, що Ви з Німеччиною не хотіли війни, й до цього були примушені. Ви були пригноблені під ярмом радянського панування. Панував жажливий червоний терор, обдурювання, невиконання своїх обіцянок, панували вбивства та заслання багатьох українських громадян”. Після такої вступної частини він сформулював вимоги, що поставали перед сільськими старостами та поліційними службами: арешт та повідомлення про комісарів, співробітників НКВС, комуністів, „які ще проводять агітацію проти збройних сил Німеччини”, арешт партизан та підозрілих осіб, облік євреїв. Майже всі наступні вимоги супроводжувалися нагадуванням про покарання – розстріл. Військовий комендант нагадав і про вимоги до місцевих управлінців та керівників поліції: „Вимагаємо від кожного старости та нач. Поліції, щоб вони були самими порядними, відданими і чесними громадянами села. Особистим рахункам між старостами й населенням не повинно бути місця.” [9, 1 – 2].

Першими рішеннями сільських управ приводився в порядок зовнішній вигляд поруйнованих війною населених пунктів, збиралось майно, розграбоване місцевим населенням, надавалось тимчасове житло людям, що залишились без будинків, а також здійснювались заходи з загопування трупів військовослужбовців, що загинули під час недавніх боїв [3, 1 – 2].

Увесь період окупації сільські старости надсилали до районного керівництва величезний обсяг різноманітної статистичної інформації. Серед них – списки комуністів та радянських активістів, військовополонених, євреїв, місцевого і прибулого населення, кількість шкіл та господарської інфраструктури.

Однією з важливих проблем, яку довелося розв’язувати вже в перші дні окупації, стало повідомлення місцевого населення про рішення влади. Одним із варіантів вирішення цього питання стала примусова передплата місцевої преси, а також скликання загальних зборів мешканців села. Проте в

період весняних робіт реалізовувати останній варіант було недоцільно. Тому сільські старости отримали вказівки виготовити та засклити дошки оголошень та розмістити їх у громадських місцях [10, 19].

Для отримання відповідної інформації з управління сільською громадою та виконання розпоряджень вищих органів влади сільські управи відправляли до районних центрів спеціально визначеного кур'єра. Районними управами визначалися дні, в які надавалася відповідна інформація. Використовувалися і службові наради, на які старости викликалися спеціальними повідомленнями. За неявку на нараду старости загрожував штраф або ж звільнення з посади.

Однією з позитивних дій багатьох сільських старост став порятунок односельців з німецького полону. Звісно, що колишні комуністи та радянські активісти не могли надіятись на цю допомогу, але велика кількість людей була врятована саме завдяки сільським старостам. Поручившись за „благонадійність” людини, староста звертався до вищих за статусом органів місцевого управління, які у свою чергу клопоталися перед німецьким командуванням. Так, 8 листопада 1941 р. голова Вінницької управи звернувся до фельдкомендатури з проханням звільнити з табору військовополонених 10 мешканців села Біскупки, оскільки вони „Дуже потрібні в селі, між ними є фельдшери, касири та інші спеціалісти, за добронадійність їх ручається сільська управа, а тому Обласна Управа просить Вашого дозволу на звільнення їх з полону” [11, 123].

Існував інший шлях визволення бранців. Староста, зібравши відповідні документи, вирушав до таборів військовополонених і вже звідти визволяв односельців, доставляючи їх до рідних домівок. Можливим був також шлях отримання свободи через посередництво Українського Червоного Хреста, до якого могли звертатися і окремі громадяни. Проте у будь-якому випадку для цього потрібні були відповідні документи, які видавалися у сільській управі.

Сільським старостам за наказами військових комендатур довелося зайнятися збором урожаю 1941 р., притягуючи до робіт усе працездатне населення. Якщо на території громади мешкало єврейське населення, то воно притягувалося до виконання робіт у повному складі. Посівна кампанія весни 1942 р. також мала вигляд трудових мобілізацій, поєднаних з кадровими чистками. Сільські старости отримали наказ „очистити керівний склад села від советських брехунів, саботажників, п'яниць”, а також „На керівну роботу села призначити чесних українців, які б працювали на користь звільненого українського народу разом з Велико-Німецьким народом” [12, 100]. Особи, які працювали недоброякісно, оголошувались саботажниками. Покарання цих осіб покладалося на сільську міліцію. „Сільській міліції, по вимозі голови, накладати штраф від 50 до 100 крб. на тих членів колгоспу, що працюють недоброякісно, а осіб, що відмовляються від робіт без поважних на це причин, піддавати суворому арешту в ізольованому приміщенні терміном від 24 до 72 годин, а особливо злісних прогульників передавати комендатурі” – зазначалося в постанові [13, 48, – 49].

Службові відносини між керівниками районного управління та підвладними їм сільськими старостами

у період підпорядкування військовим комендатурам розв'язувалися військовими управліннями. Так, відповідно до наказу № 22 по Підвисоцькій районній управі від 16 грудня 1941 р. було знято з посади голову Нерубайлівської сільської управи за те, що він не лише зірвав майже всі сільськогосподарські роботи, а й не забезпечив виконання планових показників по заготівлі молока, картоплі. Як обтяжуюча обставина виступала і поведінка сільського старости, який „займався частою п'янкою, грубим поводженням з населенням і мав місце факт з боку п. Сірацького бійки жінок”. Матеріали справи на сільського старосту були направлені до військової комендатури [14, 3].

Однією з важливих проблем, яку спробували розв'язати сільські управи, стало повернення майна, відібраного у свій час радянською владою. Так, на засіданні Баришівської сільської управи, що відбулося 12 жовтня 1941 р., було розглянуто 25 відповідних заяв, які стосувалися повернення будинків. Заявниками виступали і „нащадки”. Сільська управа обґрунтовувала своє позитивне рішення вказівками військової комендатури, зазначивши, що „До виходу відповідного закону про власність, повернути у тимчасове користування будівлі житлові і надвірні, що їх було відібрано колишньою радянською владою у громадян села Баришівки” [3, 7]. До подібних заходів органів місцевого управління німецькі управлінці ставились негативно. Досить швидко комендатурами було видано розпорядження, відповідно до яких повернення майна колишнім власникам суворо заборонялось. Населенню, яке у свій час постраждало від дій радянської влади, було дано обіцянку розв'язання цієї проблеми у майбутньому після прийняття відповідних законів [15, 1].

Важливим напрямом роботи сільських старост стало забезпечення збору податків та зборів, встановлених окупаційною адміністрацією. У багатьох управах найбільший рівень податків був забезпечений збором платежів з власників собак. Так, відповідно до зведеного звіту сільських управ Ново-Миколаївського району на Дніпропетровщині про виконання бюджету за квітень 1942 р. від сплати податку на собак було отримано 19056 крб., а від сплати сільськогосподарського податку – 6124 крб., податку з будівель – 6032 крб. [16, 44]. Окупаційна адміністрація з маніакальною настирливістю прагнула зібрати податок із собак з усіх сільських мешканців. Так, в одному з розпоряджень районної управи, направленому сільському старості, вказувалося на недоїмку по податку з „собаковласників”. Як засіб отримання податку у повному обсязі, сільському старості пропонувалося за відповідним дозволом районної управи продавати майно осіб, що не сплатили зазначеного податку. Відповідальність за виконанням розпорядження покладалась на сільського старосту, а у разі його бездіяльності ці дії розглядались як саботаж [12, 261].

Сільські старости брали участь у забезпеченні поставок продуктів харчування. Так, відповідно до наказу Сільськогосподарської інспекції групи армій „Південь” від 31 серпня 1941 р. встановлювались фіксовані ціни на яйця та приписи щодо їх доставки на збірні пункти. Організовували закупки та доставку яєць за погодженням з районним сільськогосподарським керівником „сільські

кооперативи”, а при їх відсутності це завдання передавалось сільським старостам [7, 1].

Аналогічні заходи здійснювались і щодо збору молока та молочних продуктів. Господарствам, які знаходились від найближчого збірного пункту більш як за 20 км, наказувалось доставляти масло домашнього виготовлення. За порушення наказу встановлювалось відповідне покарання – позбавлення майна та худоби [7, 5]. Ортскомендатури продублювали цей наказ, додавши від себе, що за його порушення буде збільшений план здачі, а лишки продукції забиратимуться. При повторних діях винні особи будуть оштрафовані, а худоба буде конфіскована [17, 152].

Норми здачі молока мали високий рівень. З однієї корови за I квартал 1942 р. – 100 літрів, а за II квартал – 150 літрів. За невиконання наказу – покарання сільських старост „за законами військового часу” [12, 85]. До господарств осіб, які не виконували натуральних поставок, призначалися комісії, які проводили об’єктивний розгляд справи шляхом проведення контрольного доїння корови, огляду худоби ветеринарним спеціалістом. За результатами перевірки оголошувались постанови [18, 82].

На цивільні громадські та індивідуальні господарства покладалась обов’язок здачі м’яса. Плани м’ясопоставок регулярно доводились до керівництва районних управ, які у свою чергу розподіляли його по підлеглих господарствах. Встановлювались обсяги, види та кондиційність продукції. Заготівельні організації приймали велику рогату худобу вагою не нижче ніж 120 кг., свиней – 60 кг., овець – 20 кг., курей – 1,0 кг., качок – 1,4 кг., гусей – 3,5 кг., індиків – 2,8 кг., кролів – 1,8 кг. [19, 1].

На сільських старост покладалась обов’язок охорони телефонних ліній зв’язку [12, 44]. Їх зобов’язали систематично очищати автомобільні дороги від снігових заметів у зимову пору року. На виконання цього завдання дозволялося залучати усе місцеве населення. Особи, які ухилялися від роботи, підлягали покаранню „за законами військового часу” [12, 45]. Невдовзі було пояснено і вид покарання – „направлення до лагерів” [12, 69].

Сільські старости брали участь у кадровому забезпеченні діяльності місцевих поліційних органів. Так, у середині листопада 1941 р. сільські старости одного з районів Полтавщини отримали наказ районної управи, яка повідомила, що відповідно до розпорядження військової комендатури, у м. Хорол відкриваються курси по підготовці „мільціонерів”. Старости зобов’язувались направити на ці курси по 3 особи, не старших 40 років, які не мали „плям у минулому” [12, 28]. Старости, які направляли на ці курси односельчан несли за їх поведінку персональну відповідальність та підписували відповідні зобов’язання. „Я староста с. ... гр. ... даю це зобов’язання Хорольській райполіції в тому, що виділені особи на курси поліції гр. ... цілком відповідають цьому призначенню і що вони безперечно і добросовісно будуть виконувати покладені на них обов’язки і за яких я ручусь”, – за таким типовим зразком сільські старости підписували зобов’язання про надійність виділених ними людей [12, арк. 29].

Завдання організації боротьби з партизанським рухом, диверсіями, охороною залізничних доріг також покладалось на сільських старост. Так,

відповідно до наказу по ортскомендатурі I/567 у березні 1942 р. сільському населенню Синельниківського району було наказано охороняти залізницю від диверсій. Охорона здійснювалась вдень і вночі. Зброя „охоронцям” не видавалась. Охоронний пост складався з 3 осіб, які спостерігали за 1 км залізниці. На лівому рукаві вони мали носити білу пов’язку з печаткою управи. Графіки зміни постів розробляв староста, після чого направляв їх до ортскомендатури. Якщо на території посту усе ж вчинялася диверсія, то увесь склад посту мав бути повіншений [20, 123].

Сільські управи очолювались різними людьми, з неоднаковими життєвими долями та рівнем освіти. Але більшість сільських старост та писарів мала незначний освітній рівень, що звісно позначалося на рівні діловодства, формальному дотриманні необхідних службових дій. У багатьох сільських управах внутрішнє діловодство перебувало у незадовільному стані. „У деяких сільських управах діловодство знаходиться в хаотичному стані, книг ніяких не заведено і ніякі записи не переводяться” – констатувалось у наказі по Баришівській районній управі від 1 березня 1942 р. [10, 67].

Невисоким був і рівень виконавчої дисципліни. Так, у наказах райшефа Макарівського району за 1942/1943 рр. неодноразово вказувалось: „Спостерігається, що багато старост систематично невиконують наказів та розпоряджень Райуправи, примушуючи цим Райуправу вживати адміністративних заходів до старост, які халатно, або ж навіть злочинно ставляться до виконання своїх обов’язків”, „2/III-43 р. на 9 год. ранку я викликав до свого кабінету деяких старост для обговорення важливої справи. Більшість старост з’явилися своєчасно, без запізнення. Поряд з цим старости сіл: Мотижене-Домашенко, Ніжиловичі-Гунт, Копіївка-Ярошенко з’явилися з запізненням та в нетверезому вигляді. Такої недисциплінованості з боку старост надалі терпіти неможливо. Отже, зазначеним старостам виношу сувору догану та попереджую всіх старост, в разі помічу будь-кого з старост під час виконання службових обов’язків в нетверезому вигляді, буду накладати більш суворе покарання” [21, 7; 327].

Отже, сільські управи стали найнижчим, але водночас і наймасовішим органом місцевого управління, який реалізував політику гітлерівської окупаційної адміністрації Райхскомісаріату „України”. Сільські старости виконували управлінсько-розпорядчі функції, забезпечуючи тим самим потреби німецької окупаційної адміністрації.

1. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 3.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р.-52. – Оп.1. – Спр. 1.
3. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.-2418. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.-1311. – Оп. 1. – Спр. 286.
5. Державний архів Волинської області. – Ф.Р.-1. – Оп. 2. – Спр. 2.
6. ДАКО. – Ф.Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 3.
7. ДАВО. – Ф.Р.-1311. – Оп. 1. – Спр. 9.
8. ДАКО. – Ф.Р.-2515. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. ДАКО. – Ф.Р.-2418. – Оп. 1. – Спр. 3.

10. ДАКО. – Ф.Р-2418. – Оп. 1. – Спр. 6.
11. ДАВО. – Ф.Р-1311. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ДАВО. – Ф.Р-1311. – Оп. 1. – Спр. 8.
14. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.Р-2734. – Оп. 1. – Спр. 7.
15. ДАПО. – Ф.Р-8676. – Оп. 2. – Спр. 86.
16. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2293. – Оп. 1. – Спр. 1.
17. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-1520. – Оп. 19. – Спр. 4.
18. ДАПО. – Ф.Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 6.
19. ДАКО. – Ф.Р-2539. – Оп. 1. – Спр. 6.
20. ДАДО. – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 1.
21. ДАКО. – Ф.Р-2003. – Оп. 1. – Спр. 9.

О.С. Горбатюк

ДЕСЯТИРІЧНИЙ ПЛАН БУДІВНИЦТВА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ В УРСР (1951–1960 рр.)

Інтенсифікація роботи агропромислового комплексу у значній мірі залежить від технічного забезпечення усіх виробничих процесів. Сучасне трудомістке виробництво неможливе без широкого застосування електроенергії для автоматизації виробничих процесів. Масштабну розбудову мережі електропостачання українського села було розпочато лише у повоєнну добу. Дослідження процесу електрифікації села цього періоду має відповісти на запитання щодо закономірностей розподілу потужностей електромережі, визначити його основні переваги та недоліки.

Темі електрифікації української економіки присвячено ряд праць радянської історіографії [1, 2]. Проте слід відзначити некритичне ставлення тогочасних дослідників до поставлених проблем. У зазначених роботах акцентується увага насамперед на вагомих успіхах у справі електрифікації села в радянський період вітчизняної історії, натомість автори, як правило, оминають увагою найбільші труднощі, якими супроводжувався цей складний процес. В українській історіографії тема електрифікації вітчизняної економіки, зокрема її агропромислового комплексу досліджені на недостатньому рівні. Проблема розглядається переважно в контексті загального розвитку реформ, що проводилися у сільському господарстві [3, 4, 5].

Метою пропонованої статті є аналіз десятирічного плану побудови електростанцій в Українській РСР. Автор ставить завдання з'ясувати рівень електрифікації економіки УРСР на кінець 1940-х рр., визначити основні напрямки програми 1951–1960-х рр. та проаналізувати, яке місце в ній відводилося агропромислому комплексу.

До початку Великої Вітчизняної війни колгоспами та МТС України було збудовано приблизно 3 тис. сільських установок загальною потужністю 75,6 тис. кВт, близько 15 тис. км ліній електропередач, встановлено близько 5 тис. електродвигунів, близько 4 тис. сільських населених пунктів користувалися електроенергією, 1311 колгоспів використовували електроенергію для сільськогосподарського виробництва. За роки війни значний потенціал електроенергетики було знищено – 113 гідроелектростанцій, 16 підстанцій, 1616 моторних установок, 120 тис. свілточок. Звичайно, що в перші

повоєнні роки можливості держави по відбудові села були обмежені. Так, в 1945–1946 рр. електрифіковано лише 586 колгоспів, 40 радгоспів, 147 МТС, 19 МТМ і 12 ремонтних заводів УРСР [6, с. 115].

Й. Сталін у промові на зібранні виборців Сталінського виборчого округу Москви 9 листопада 1948 р. зазначив: „Що стосується планів на подальший період, то партія збирається організувати потужний підйом народного господарства, який би дав нам можливість підняти рівень нашої промисловості, наприклад, втричі в порівнянні із довоєнним рівнем... на це піде принаймні три нових п'ятирічки, якщо не більше”. У відповідності із цим загальне збільшення об'єму валової продукції промисловості УРСР у 1960 р. мало збільшитися у 2,5 раза в порівнянні із 1948 р. [7, 452].

Особливо великого значення електрифікація набувала в процесі розвитку сільського господарства. Досвід передових електрифікованих колгоспів і радгоспів підтвердив велику економічну ефективність електрифікації сільського господарства. Переведення на електроенергію в колгоспах стаціонарних виробничих процесів скорочувало затрати праці в продуктивному тваринництві на 50%, а в сільському господарстві загалом на 30% і більше [8, 248]. Зокрема, електрифікація водопостачання на тваринницькій фермі дозволяла підвищити продуктивність праці у більш ніж 160 разів. Електродойки давали зростання продуктивності праці у 5-6 разів. Не менш ефективним ставала електрифікація для підготовки кормів, первинної переробки молока, для внутрішньофермерського транспорту і особливо для трудомістких вантажно-розвантажувальних робіт у тваринництві. Широкого застосування набувала електроенергія у нагріванні води, інкубації, обігріву теплиць та парників. Електроенергія знаходила також застосування у процесах знищення шкідників у зерні шляхом його прогрівання високочастотним струмом [9, 22]. За допомогою електромоторів механізувалися такі виробничі процеси як молотба, очистка і сортування зерна, силосування кормів, роботи в ремонтних майстернях, на млинах, на розпилюванні лісу тощо [10, 113].

Важлива роль у інтенсивній розбудові промислового потенціалу СРСР загалом, і України зокрема, відводилася збільшенню потужностей вітчизняної електроенергетики. Між тим, на початок 1949 р. потужність усіх електростанцій УРСР складала 2190 тис. кВт. Це складало 84,4% довоєнних потужностей. В той же час виробіток електроенергії за 1948 р. складав 9090 млн. кВт/год. чи 75% від рівня довоєнного року. Отже, проблема електрифікації українського села полягала не лише у нарощуванні потужностей, але й відновленні довоєнних.

В УРСР нараховувалося 6446 електростанцій, із яких 20 належали до районних електростанцій міністерства електроенергетики потужністю 1383 тис. кВт, 256 були комунальними електростанціями потужністю 133 кВт, 2147 – промисловими потужністю 534 кВт, 219 – транспортними електростанціями потужністю 39 тис. кВт, 3342 – сільськими електростанціями потужністю 77 тис. кВт і 469 – це інші електростанції, загальна потужність яких становила 23 тис. кВт. [7, 449].

Порівняння вищенаведених показників чітко свідчить, що потужність сільських електростанцій залишалася вкрай низькою. Тому електрифікація сільського господарства республіки мала б належати до числа пріоритетних у планах на наступне десятиріччя.

Слід також зазначити, на кінець 1948 р. для виробництва електроенергії недостатньо використовувалися перспективні й дешевші гідроенергія та місцеве тверде паливо. Так, питома вага ГЕС у 1948 р. становила лише 14,4% від загальної потужності усіх електростанцій України. Гідроелектростанції виробляли 12% зальної кількості електроенергії, а електростанції на торфі та на бурому вугіллі ще менше – відповідно 0,2% та 0,03% від загалу. В той же час електростанції, які працювали на привізному кам'яному вугіллі виробляли 38%, на газі – 4,3% і на нафті – 3,3% електроенергії [7, 450].

Між тим, багаті енергетичні ресурси річок та місцевого твердого палива могли бути ефективно використані для подальшого розвитку електроенергетики республіки. Так, фахівцями наприкінці 1940-х рр. загальні реальні гідроенергетичні ресурси України були обчислені в 15,7 млрд. кВт/год. Передбачалося, що лише на 434 малих річках можна було збудувати 2765 ГЕС із загальною потужністю 501,8 тис. кВт та річним виробітком 2,5 млрд. кВт/год. Виявлені ресурси місцевого твердого палива складали теж не малі перспективи розробки. Наприклад, промислові відходи збагачувальних фабрик і штиб – 51 млн. т при потребі в 20 млн. т, промислові запаси бурого вугілля – 672 млн. т, промислові запаси торфу обчислювалися в 1800 млн. т, що загалом дозволяло збудувати електростанції на загальну потужність 10 млн. кВт [7, 451].

Разом із тим на селі на кінець 1940-х рр. відчувалася гостра потреба в кам'яному вугіллі та особливо в мазуті, що використовувалися головним чином у міських промислових центрах. Тому перспективним був розвиток мережі сільських гідроелектростанцій. Саме через брак інших джерел енергії вони набули певного поширення. Так, у 1950 р. працювала 891 сільська ГЕС загальною потужністю 28 тис. кВт (збільшилась проти довоєнного часу в 3,5 раза) [11, 123 – 124].

Важливим чинником, що впливав на планування електрифікації, було те, що темпи розвитку електроенергетики значно поступався загальному темпу розвитку народного господарства республіки. В той час як продуктивність промислового виробництва в цілому по УРСР досягла довоєнного рівня, то виробництво електроенергії – лише 75-відсоткового [7, 449].

Порівнюючи рівень розвитку електроенергетики по областях УРСР, слід насамперед відзначити, що дефіцит електроенергії відчувався найбільше у Харкові, Одесі, на Донбасі, у Львові, Чернівцях, Вінниці. Загалом у Західній Україні та на Правобережжі було зосереджено 380 тис. кВт, що складало лише 17,4% загальних потужностей електроенергетики республіки. Звичайно, що це значно стримувало промисловий розвиток цих регіонів, а тому електрифікація сільського господарства у цих регіонах ще більше затримувалася.

Згідно з планом, загальна потреба народного господарства в електроенергії в 1960 р. із урахуванням потреб промисловості, комунально-побутових потреб населення, зрошення сільськогосподарських земель і електрифікації сільського господарства визначалася у розмірі 38,4 млрд. кВт/год. При цьому загальне виробництво електроенергії із урахуванням втрат і витрат на особисті потреби електростанцій у 1960 р. визначалася в 45 млрд. кВт/год., тобто мала зрости у п'ять разів у порівнянні з 1948 р. Цікавим є передбачуваний розподіл виробленої електроенергії відповідно до видів електростанцій. Так, передбачалося, що 88% електроенергії вироблятиметься об'єктами міністерства електростанцій, 4,1% – комунальними електростанціями міністерства комунального господарства, 4,3% – сільськими, 2,8% – промисловими, 0,8% – транспортними електростанціями [7, 454]. Перспективи розвитку тих чи інших електростанцій чітко демонструються цифрами запланованого збільшення потужностей. Так, не дивлячись на загальний невеликий відсоток виробленої електроенергії, сільські електростанції до 1960 р. мали б збільшити свої потужності у 7,9 рази в порівнянні із 1948 р., тоді як інші значно менше: електростанції міністерства електростанцій – в 4,4 раза, комунальні електростанції – в 3 рази, промислові – в 3,1 рази, електростанції шляхів сполучення – в 1,8 рази. Навіть потужність ГЕС було заплановано збільшити лише в 3,7 раза [7, 454]. Отже, надання переваги в господарських планах розвитку електрифікації сільського господарства є очевидною.

Дійсно, проект десятирічного плану будівництва електростанцій в УРСР передбачав широку електрифікацію сільського господарства. До 1960 р. намічалось електрифікувати 24,5 тис. колгоспів республіки, що складало 88% від загалу. Так, найменший рівень електрифікації було заплановано в Одеській та Сумській областях – лише на 65%. У ряді областей було заплановано електрифікувати 80% колгоспів, зокрема в Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Чернігівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій. У Харківській та Херсонській областях заплановано забезпечити електроенергією 90% колгоспів. У інших 13 областях мав бути забезпечений 100-відсотковий рівень електрифікації колгоспів. Таким чином, пересічно по областях України за десять років повинно було бути електрифіковано 88% колгоспних господарств [7, 473]. Такі плани ні в якому разі не пояснювалися дискримінаційним ставленням влади до окремих регіонів України, а рівнем їхньої електрифікації на початок 1950-х рр.

Залишені без електроенергії колгоспи, радгоспи й МТС республіки передбачалося електрифікувати в найближчі 2-3 роки. Цим самим схильні до складення випереджаючих планів радянські економісти заклали у проєкті перевищення на 12% рівня електрифікації сільського господарства, поданого Міністерством сільського господарства СРСР [7, 459].

Нерівномірність розподілення наявних на початок 1950-х рр. потужностей сільських електростанцій враховувалися у проєкті

необхідністю приєднання сільських споживачів до енергосистем промислових і комунальних електростанцій. Особливо актуальний такий крок був в південних та південно-східних областях України, в яких місцеві енергоресурси були або відсутніми, або ж недостатніми. Так, в Донбасі розміри таких приєднуваних потужностей були заплановані в розмірі 600 тис. кВт, у Подніпров'ї – в 305 тис. кВт [7, 459].

Загальний об'єм капіталовкладень для здійснення робіт по виконанню плану будівництва електроенергетичної системи в УРСР на 1951 – 1960 рр., включаючи витрати на будівництво електростанцій і електроліній складав, 36 млрд. крб. Держава, намагаючись залучити додаткові кошти на електрифікацію, широко залучала й кошти колгоспів. Але останні йшли переважно на будівництво сільських електростанцій. Зокрема, десятирічним планом від колгоспів передбачалося отримати 5,4 млрд. крб. [7, 460].

Отже, намічена на 1951 – 1960 рр. програма будівництва електростанцій підпорядковувалася меті інтенсивного розвитку економіки УРСР. Важливе місце в цій програмі належало розвитку електроенергетики на селі. Проте зведені потужності передбачалося використовувати насамперед для виробничих потреб колгоспів та радгоспів, і в другу чергу для побутових потреб населення.

1. Ілляшенко Я.Є. Волинь за 25 років. – Львів, 1964.
2. Баранов В.Т. Комплексное энергоснабжение колхозов Украины на базе местных топливных ресурсов. – К., 1954.
3. Лубко І.М. Реорганізація машинно-тракторних станцій та її соціально-економічні наслідки в Україні (1958 – 1964 рр.) // Вісник Черкаського університету. Вип. 33. Історичні науки. – Черкаси, 2002.
4. Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця, 2005.
5. Лісовська О.В. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства УРСР – одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села (1960-ті роки) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.
6. Дягачева Е.С. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейший подъем колхозного производства в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.). – Х., 1955.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5755.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1287.
9. Олексенко С. Ширше застосування електроенергії в колгоспно-радгоспному виробництві // Комуніст України. – 1959. – №9.
10. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкащины, 1917 – 1985: Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1986.
11. Литвин В.М. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955). – К., 2004.

Н.В. Горло

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПІЛЬГОВИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ У ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ (50-70-ті рр. XX ст.)

На сучасному етапі розвитку техногенного суспільства все більшого значення набуває дослідження ролі людського фактору у соціально-економічних перетвореннях. Нині реалізація багатьох державних заходів в соціально-економічній сфері ставить на порядок денний питання про співвідношення індивідуального (особистого) та державного (загального) інтересу. Схожа проблема мала місце у період розгортання гідроенергетичного будівництва в Україні.

Довгий час предметом наукового інтересу були концептуальні засади радянського гідробудівництва, що виражалося у пріоритетному дослідженні планів і проектів, які давали уявлення про масштаби, темпи, вартість будівництва, потужність гідровузлів, вартість виробленої електроенергії. За цими даними на другий план відійшла звичайна людина – пересічний мешканець придніпровського села або міста, який змушений був переселятися з зони затоплення і таким чином виявлявся мимоволі залученим у процеси, пов'язані з реалізацією масштабних планів гідробудівництва. У 1990-ті рр. ряд питань, пов'язаних з особливостями організації переселення та господарського влаштування переселенців, вивчали П. П. Панченко, В. А. Шмарчук [1], С. М. Тимченко [2] та інші науковці, однак влаштування пільгових категорій населення залишалося поза увагою дослідників. Автор статті ставить за мету дослідити особливості переселення пільгових категорій населення у період будівництва Дніпровського гідро каскаду (50-70-ті рр. XX ст.). Предметом запропонованого дослідження є з'ясування особливостей переселення пільгових категорій населення у період будівництва Дніпровського гідрокаскаду у 50-70-ті рр. XX ст. Вивчення зазначеної проблеми дозволить визначити місце людини, її особистих потреб і інтересів у грандіозних планах гідробудівництва.

За радянським законодавством до пільгових груп населення входили інваліди Великої Вітчизняної війни, інваліди праці, пенсіонери, люди похилого віку, сім'ї загиблих воїнів Радянської Армії і Військово-Морського флоту. Більшість населення, яка зараховувалася до пільгових категорій, проживала у сільській місцевості. Списки пільгових груп населення складали сільради і райвиконкоми, однак представники влади іноді включали у них сторонніх людей. Наприклад, у Черкаському районі Черкаської області (Кременчуцька ГЕС) у списках пільговиків 3/5 прізвищ складали громадяни, що не належали до пільгових категорій. Заступник голови райвиконкому причину складення неправильних списків пояснив тим, що у них багато бідних сімей [3, 91]. Гуманні наміри керівництва цілком зрозумілі, але такі дії вважалися порушенням букви закону, до того ж у списки могло потрапити багато випадкових людей, зовсім не бідних.

Представники пільгових категорій переселенців отримували за свою садибу компенсацію за тими ж правилами, що й інше населення. Виплаті компенсації передували такі заходи, як інвентаризація та оцінка. Метою інвентаризації було визначення будівель і споруд, які підлягали перенесенню, та облік зелених насаджень. На основі інвентарних карток, у яких фіксувалися результати обстежень, здійснювалася подальша оцінка садиб і насаджень.

Саме оцінкою встановлювалися ті суми, які виплачували населенню за знесені будівлі. Проте на всіх гідровузлах Дніпровського гідрокаскаду була помітна закономірність – компенсація за знесені будівлі пільгової групи населення виявлялася значно меншою, ніж для іншого населення. Одна з причин такої ситуації полягала у тому, що ці родини, які були позбавлені годувальника і склалися з непрацездатних осіб, володіли старими глинобитними будинками. Фактично ж пільговики навіть гроші на руки не отримували, тому що з відділення банку кошти одразу йшли на оплату послуг будівельних трестів.

Для пільгових груп населення будівництво здійснювалося силами будівельно-монтажних управлінь (БМУ) спецбудтрестів Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, яке проводилося на основі договору між замовником і підрядником. БМУ виконували роботи зі своїми матеріалами за цінами і розцінками, затвердженими облвиконкомом, якщо ж застосовувався матеріал зі старого будинку, його вартість виключалася з загальної суми. Якщо житловий будинок відновлювався в попередніх розмірах, об'ємах, конструкціях, то вартість робіт вираховувалася за оціночним актом з нарахуванням накладних витрат (15,8%) і нарахуванням за малий обсяг робіт (5%). До визначення вартості робіт спецбудтресту також включалися вартість робочої сили, матеріалів і транспортних витрат [4, 229]. Якщо окремі роботи виконував замовник, то їх вартість оплачувалася підрядником або ж виключалася з загальної суми при розрахунку. Оплата робіт здійснювалася з компенсаційних сум, нарахованих пільговикам оціночними комісіями на рахунок в Ощадбанку. Розрахунок проводився в два етапи: аванс і остаточний розрахунок після прийняття робіт. За кожний прострочений день, що минув від запланованого дня здачі будинку, підрядник зобов'язувався сплачувати пеню: від 10 до 20 днів – 0,05%, після 20 днів нараховували неустойку у розмірі 3% від суми [5, 13в.].

Будівництво здійснювалося за типовими проектами Діпросільбуду. Переселенцям пропонувалися стандартні будинки розміром 6х8 м і 5х8 м, вартість яких часто перевищувала 20 тис. крб. [6, 5]. Але оскільки суми компенсації були значно меншими, для оплати послуг спецбудтрестів розробили систему дотацій, розрахунок яких був досить складним. У вказівці Управління капітального будівництва Міністерства електростанцій СРСР у 1956 році підкреслювалося, що розмір дотації на один будинок не повинен перевищувати 10 тис. крб. Виконком Іркліївської райради запропонував при кошторисній вартості нового будинку у 18 тис. крб. застосувати такий принцип: якщо господарство оцінило меншою сумою, необхідно виплатити відповідну дотацію (при оцінці в 12 тис. крб. виплатити 6 тис. крб.), а якщо оцінили більше, слід виплатити різницю між вартістю господарства і нового будинку, а дотацію не нараховувати (якщо будинок оцінили в 19 тис. крб., то власник отримував 1 тис. крб.) [7, 298]. Хоч розмір дотації не мав перевищувати 10 тис. крб., іноді робили винятки. Наприклад, у м. Черкасах середня вартість компенсації склала 5239 крб., а новий будинок коштував 20 тис. 220 крб., тому дотація становила

близько 15 тис. крб. [8, 21]. Щоб забезпечити будівництво, на Кременчуцькій ГЕС для пільгових 12 тис. дворів Рада Міністрів УРСР виділила 25 млн. крб. дотацій. Однак проблема дотацій вирішувалася при зниженні вартості будівництва до 9-12 тис. крб. [3, 91]. Проте значні дотації потребувалися для переселенців на Київському водосховищі, де деякі будинки оцінили у 4 тис. крб., і вимоги замовника авансувати роботи у розмірі 15% від суми компенсації означали, що аванс був вкрай малий для початку робіт [9, 79].

Спецбудтрести здійснювали роботи тільки після отримання авансу. Мали місце випадки завищення вартості будівництва. У 1953 році начальник Дніпробуду С. Андріанов зазначив, що від переселенців надходили скарги на завищення об'ємів робіт, низьку якість і обрахунки з боку спецбудтрестів [10, 173]. На Каховському водосховищі в Бериславському спецбудтресті звіт виконання плану будівництва для пільгових категорій за 1953 р. був завищений на 876,1 тис. крб., тому що в документи включили вартість невиконаних робіт. Вибіркове обстеження п'яти будинків показало, що окремі завищені обсяги робіт дозволили нарахувати надлишково замовникам 7,8 тис. крб. Нікопольський спецбудтрест до 1953 р. підпорядковувався Управлінню в справах сільського і колгоспного будівництва і договори на будівництво з населенням складав за його розцінками, а з 1953 р. проводив розрахунки за значно вищими розцінками Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, у зв'язку з чим вартість типових будинків у Нікополі зросла до 10%, що утруднювало розрахунок для жителів міста [11, 18 – 21].

Темпи будівництва житла для пільгових категорій відставали від запланованих. У Київській області (Київське водосховище) облспецбудтрест зводив будинки вкрай повільно, хоч будь-яких інших робіт у той час не виконував [12, 124]. У Черкасах за 5 р. збудували всього 5 будинків для пільговиків, у той час як потребувалося 151 [13, 100].

Якість робіт, проведених трестами, була низькою. Багато недоробок мали будинки, зведені для пільгових категорій переселенців на Каховському водосховищі. У с. Первомайці Херсонської області переселенці А. М. Гилим згідно з договором від 9 липня 1953 р., спецбудтрест мав звести будинок до жовтня поточного року. Проте на день перевірки (1 липня 1954 р.) у будинку не було підлоги, опалювальних приладів, у вікнах встановлені одинарні рами, стіну виклали в одній площині з карнизом даху, через що стік проходив по стіні і викликав її руйнування. Але трест, обіцяючи виконати всі роботи, змусив господарів підписати акти про закінчення робіт. Закономірно, що люди після цього скаржилися в органи влади [14, 76, 77]. Для жителя с. Капулівки Нікопольського району влітку 1953 р. Нікопольський спецбудтрест звів стіни, зробив дах і на цьому припинив усі роботи, які не були поновлені протягом року [15]. Керівництво Нікопольського спецбудтресту у 1954 р. відмовилося зводити будинки на ділянках, що перебували на віддалених місцях одна від одної. До того ж спецбудтрест у зв'язку з переходом на нові розцінки пропонував перезаклучити договори на більшу суму і виплатити аванс за ще не закінчені роботи, що загрожувало

припиненню будівництва. Люди були незадоволені цим [16, 101 – 103].

Переселенці у Черкаській області (Кременчуцьке водосховище) у листі до Ради Міністрів УРСР описали своє життя у нових будинках так: протікають дахи, промокають стіни, відстає штукатурка. Топлять добре, але за 2-3 години знову холодно, тому що через вікна дме і покороблені двері не зачиняються. Підлога зроблена з цементу, тому люди ходять у валянках. При цьому вартість будівництва у першому кварталі склала 22,22 тис. крб., у другому – 25,76 тис. крб. Місцева влада, ознайомившись з умовами життя, порадила людям самостійно усувати недоліки, а комісія облвиконкому зобов'язала спецбудтрест переробити житло, хоча в цілому визнала будинки непридатними для проживання [17, 31, 32]. В Іркліївському районі Черкаської області будинки, зведені „на швидку руку”, розвалювалися, і люди відмовлялися в них жити. Більшість будматеріалів осідала в м. Золотоноші, де знаходився трест [18, 7].

Зрозуміло, що представники пільгових категорій у таких умовах часто виявляли бажання будуватися самостійно і відмовлялися від послуг трестів або ж розривали вже укладені договори. Нікопольський спецбудтрест у 1954 р. уклав договір на 131 будинок, що складало тільки 10% тих, що будувалися [19, 82]. Іноді господарі приймали від тресту незакончене будівництво, щоб його вартість виявилася дешевшою [20, 86]. У такому випадку значну частину робіт виконували власними силами, що було можливе за наявності достатньої компенсації. Якщо господарі приймали рішення будуватися власними силами, без послуг спецбудтрестів, їх позбавляли прав, які належали іншим пільговикам. Наприклад, у м. Новогеоргіївську (Кременчуцька ГЕС) переселенка К. С. Шукан звернулася в міськраду з проханням у доповнення до компенсації виплатити різницю між вартістю свого нового будинку і будинку для пільгових груп населення. Але вона вже отримала компенсацію, у яку включалася вартість будинку з усіма спорудами, насадженнями, транспортні витрати, витрати по найму квартири в сумі 19 198 крб. 34 коп., і за ці гроші збудувала новий будинок. Оскільки свого часу переселенка відмовилася від пільг і цим поставила себе в рівні умови з іншими переселенцями, їй відмовили у виплаті [18, 176, 178]. Кошторис Київської ГЕС передбачав внести до пільгової категорії 10% населення, яке потребувало відселення з зони затоплення, але частина пільговиків отримала достатню компенсацію і відмовилася від послуг спецбудтресту. Натомість до категорії пільговиків пропонувалося увести малозабезпечені сім'ї [21, 4].

Переселенцям пільгових груп, які проживали в державних будинках, надавали житлову площу, що не перевищувала попередню. За постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 1516 від 31 грудня 1955 р. пільговим категоріям передбачалося надавати житло в розмірі, який займала сім'я раніше, але не більше санітарної норми – 9 м² на одну людину [22, 83]. Однак практично цього правила не дотримувалися, наприклад, у Кіровоградській області (Дніпродзержинська ГЕС), до переселення на одну людину припадало у середньому по 16,2 м², а у нових будинках – 7,3 м² [23, 65]. Планування будинків для пільгових категорій покращилося на Київському і Канівському водосховищах. На Київському

водосховищі Укрдніпротрест запроектував 2-квартирні житлові будинки з однокімнатними квартирами, двокімнатними та однією однокімнатною і двокімнатною [24, 130]. На Канівському водосховищі у Київській області запланували збудувати 65 двоквартирних будинків – в с. Циблі, с. Бабачиха Переяслав-Хмельницького району, с. Галавурів Бориспільського району, с. Трипілля Обухівського району [25, 242].

Загалом практика переселення пільгових категорій населення мала багато недоліків і супроводжувалася тими ж труднощами, що й господарське влаштування іншого населення. У той час, як невеликі суми компенсації доповнювалися державними дотаціями, що було достатньо для проведення будівництва, сама організація будівництва, яку здійснювали для пільгових категорій спецбудтрести, виявилася незадовільною. Повільні темпи будівництва, низька якість будівельних робіт змушували переселенців наймати робітників, щоб таким чином забезпечити себе вчасно новим якісним житлом. Дана ситуація спостерігалася на всіх гідровузлах, тобто протягом тривалого періоду будівництва Дніпровського гідрокаскаду вагомих змін у забезпеченні потреб переселенців не відбулося.

Необхідність відселення з обжитих місць завжди сприймається негативно, а нехтування проблемами переселенців з боку влади ще більше посилювало негативні настрої переселенців з придніпровських сіл, що свідчить про ігнорування керівниками різного рангу важливої ролі людського фактору в соціально-економічних перетвореннях, пов'язаних з розгортанням гідробудівництва в Україні.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень може бути з'ясування регіональних особливостей організації переселення пільгових категорій населення.

1. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя, 1995.
2. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2000.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1920.
4. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8922.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 901.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1748.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3176.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3177.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 1877.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 79. – Спр. 315.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10296.
12. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 729.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4465.
14. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-1979. – Оп. 5. – Спр. 282.
15. Федоренко П. Прискорити будівництво селища // Зоря. – 1954. – 4 серпня.
16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-3383. – Оп. 5. – Спр. 108.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7430.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 79. – Спр. 363.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 912.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8928.
21. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 2982.

22. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4466.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7416.
24. ДАКО. – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 717.
25. ДАКО. – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 2113.

М.В. Горох

ЦІНОВА ПОЛІТИКА “ТОРГСИНУ” ЯК ПОКАЗНИК СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО ВЛАСНИХ ГРОМАДЯН (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛКОНТОРИ)

Всесоюзне об'єднання „Торгсин” („торгівля з іноземцями”) за час своєї діяльності (червень 1930 – лютий 1936 рр.) встигло пройти шлях від невеликої контори Мосторгу, що продавала антикваріат іноземним туристам та обслуговувала матросів в портах, до однієї з найпотужніших всесоюзних торгових організацій. Об'єднання, що досягло свого найбільшого злету в часи Голодомору 1932 – 1933 рр., міцно вкарбувалося в пам'ять жителів України, а особливо селян.

Історіографія “Торгсину” обмежується кількома десятками статей та однією монографією. Основними дослідниками історії об'єднання є О. Осокіна [1; 2; 3], В. Марочко [4; 5; 6] та І. Павлова [7]. Фактично недослідженою залишається регіональна історія “Торгсину”. Фрагментарні відомості про функціонування Чернігівської облконтори зустрічаємо в працях Т. Демченко [8] та С. Сергєєвої [9].

Автор статті ставить за мету на основі невідомих раніше архівних документів розглянути вплив цінової політики держави на реалізацію промислових та продовольчих товарів в крамницях „Торгсин”. Поява торгових точок, окреслення основних напрямків їхньої роботи, а також визначення причин підвищення та зниження цін на товари – є саме тими завданнями, які допоможуть досягти означеної мети. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора „Торгсин”, а предметом – методика визначення вартості товарів, співвідношення цін “Торгсину” та інших організацій, шляхи стимулювання реалізації. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р. [10, 136], а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1932 – 1936 рр.).

Заступник уповноваженого Наркомзовнішторгу (НКЗТ) СРСР при уряді УСРР І. П. Львов зазначав, що партія та уряд поклали на “Торгсин” завдання надати державі додаткове джерело валюти, якої в країні не вистачало [11, 8]. Чернігівська облконтора за короткий період свого функціонування встигла пройти шлях від утворення та піднесення до свого занепаду. Розквіт системи був тісно пов'язаний з Голодомором 1930-х рр., який безпосередньо вплинув на успіх “Торгсину”, адже стимулював в першу чергу селян масово нести до крамниць організації свої коштовності. Саме в цей час мережа крамниць об'єднання збільшувалася неймовірними темпами. Якщо в січні 1932 р. на Україні працювало 72 торгові точки, то в липні їх вже було 244 [12, 18; 13, 115]. Чернігівська ж мережа піку свого поширення досягла у вересні 1933 р. (21 торгова точка) [12, 33]. Проте дане явище було тимчасовим.

Як тільки країна почала відходити від голодних потрясінь, потік дорогоцінностей від населення почав різко зменшуватися. В вільному доступі з'явилися дефіцитні до цього товари, які можна було придбати за звичайні радянські карбованці. Крім того, у населення вже майже не лишилося валютних заощаджень, які можна було віднести до “Торгсину”. Таким чином, з другої половини 1935 р. необхідність в організації відпала.

Успішність роботи об'єднання визначалася за двома основними показниками: виконання плану мобілізації валютних цінностей та виконання плану реалізації товарів. Натомість звичайних покупців не цікавили ні державні завдання, які поклалися на організацію, ні об'єми золотозаготівель останньої. Для них найважливішим залишалося питання якомога дорожчого продажу своїх цінностей (обручок, сережок, натільних хрестиків, прикрас, нагород) та за отримані кошти придбати якнайбільше продовольчих товарів.

Ступінь виконання плану реалізації залежав від багатьох чинників: політичної та економічної ситуації в країні, наявності в крамницях об'єднання дефіцитних товарів, можливості придбати їх в інших торгових організаціях (тобто не за дорожчості чи валюту), ціни на товар, його асортименту та якості і навіть пори року. Так, в серпні 1934 р. керуючий облконторою Е.М. Рудаєв в телеграмі до керуючого ВУК І.О. Братнікова пояснював падіння надходжень валюти та реалізації товарів протягом третього кварталу зайнятстю на польових роботах основного покупця – селянина [14, 96].

До 1932 р. села не знали про “Торгсин”, а населення не відчувало гострої нестачі продуктів. В цей час основними покупцями організації були міські жителі. Але голод так і не дозволив об'єднанню стати міською елітною крамницею. З першими ознаками голодування селяни та міські жителі почали змітали з полиць крамниць усе їстівне. Обстежуючи діяльність “Торгсину”, НК РСІ прийшов до висновку: „Коли немає борошна та круп – немає черг” [15, 8].

Чернігівська облконтора повинна була в 1933 р. реалізувати товарів на 2,1 млн. крб., в 1934 р. – на 647 тис. крб., а в 1935 р. – на 283 тис. крб. Виконання наведених планів сягало відповідно по роках: 74%, 82% та 112% [16, 28; 17, 61; 18, 345]. Тобто за три роки своєї діяльності в області через “Торгсин” було реалізовано товарів на загальну суму 2035 тис. крб. Співвідношення промислової та продуктової складової в товарній структурі продажів визначало основні категорії населення, які найчастіше зверталися до послуг організації. Домінуючу частку в продажах 1933 – 1934 рр. були продовольчі товари.

В 1933 р. реалізація хлібофуражу з січня до березня збільшилася в три рази, а за підсумками року, продовольчі товари складали 93,6% проданих товарів (88% припадало на хлібофураж) [16, 40; 19, 12]. Наступного року частка продовольчих товарів зменшилася до 80% (хлібофураж – 60%) [20, 3]. В останній рік роботи об'єднання вперше питома вага реалізації промислових товарів випередила продуктової. Так, в другому кварталі 1935 р. їхнє співвідношення складало 55% на 45% відповідно [18, 201].

“Торгсин” створювався не для зголоднілих радянських громадян, а для індустріалізації. Мережа об'єднання не була спрямована на допомогу селянам пережити голод. Завдяки ажіотажу та шаленому

попиту уряд мав можливість реалізовувати товари всередині країни за цінами, що були значно вищими за світові. Зростання цін не лише не стримувалося, а навпаки – постійно заохочувалося. Коли ж попит на товар падав, керівництво намагалось утримувати ціни на ньому. Так, узимку 1933 р. Правління „Торгсин” два рази підвищувало ціну на товари, що користувалися найбільшим попитом (борошно, хліб, крупи) [3, 195].

На початку своєї діяльності „Торгсин” міг самостійно регулювати ціни на товари. В грудні 1932 р. при Правлінні було утворено Бюро цін. Відтоді право змінювати ціни мав лише голова „Торгсину”. Уряд постійно вимагав, щоб об’єднання стало дорожчим за всі інші крамниці відкритого доступу та ринок [3, 195]. В травні 1933 р. наказом наркома зовнішньої торгівлі А.П. Розенгольца при НКЗТ було організовано Раду цін, яка мала диктувати ціни Правлінню „Торгсин”. На вартість товару впливали наступні показники: ціна промисловості, рентабельність, кількість товарів, що були в розпорядженні, кількість товарів, які можна було реалізувати за умови зниження на нього ціни [11, 28].

Весною 1934 р. відносній свободі ціноутворення в „Торгсині” та орієнтації на попит ринку було покладено край. Розпочався період жорсткого диктату з боку уряду. Наркомзовнішторг та об’єднання були позбавлені права самостійно визначати ціни на свої товари. Рада праці та оборони встановлювала, а РНК затверджував мінімальний та універсальний рівень цін на товари для усіх контор [3, 197]. Вважалося, що для успішного виконання плану керівництво торггочками повинно було проявити гнучкість, показати знання районів та вміння маневрувати товарами [21, 55].

В червні 1934 р. роботу з регулювання цін було покладено на директорів спецконтор. У всіх спеціальних конторах мали виділити відповідальну особу, яка буде відати загальним контрольним преїскурантом, фіксувати в ньому зміни та доповнення; систематизувати розпорядження та зміни до основного преїскуранту; здійснювати листування з обласними та районними конторами з питань зміни цін [22, 84].

Ринкові ціни та ціни „Торгсину” яскраво відрізнялися між собою. Так, середня ціна чобіт в системі „Торгсин” по Україні сягала 10 крб. в той час як їхня ринкова вартість сягала 180 – 200 крб., три пуди борошна коштувало 10 крб. проти 400 крб. [15, 8]. На перший погляд складалося враження, що товари в об’єднанні неймовірно дешеві. Але, якщо врахувати те, що ціни в „Торгсині” подавалися в золотому обрахуванні, вартість речей виявлялася не завжди нижчою за ринкову. За кожним торгсинівським карбованцем стояли сімейні реліквії та цінності, які люди приносили до пунктів скуповування. Що ж стосується співвідношення радянського та торгсинівського карбованців, то на Чернігівщині в 1934 р. на „чорному” ринку за останнього давали від 42 до 53 радянських карбованців [23, 3 - 49].

І.П. Львов вважав існуючу політику стосовно цін хибною. Він наводив історію про те, що контори в Москві не знали цін, за якими промисловість відпускала товари. Якщо костюм, що направлявся на схід, коштував на підприємстві 26 крб., то продавали його за 52 крб. Але його вартість на

виробництві вираховувалася в радянських карбованцях, а „Торгсин” реалізовував його за золоті. В результаті частину товарів в 1932 р. довелося повернути [11, 9]. Обласний уповноважений НКЗТ в Чернігівській області К. Г. Тасічко в червні 1934 р. повідомляв: покупець ретельно підраховує, що і де йому вигідніше купувати – свіже масло на ринку чи просолене в „Торгсині”. Постійно поставало питання про зниження ціни для успішної реалізації. Тасічко наголошував на тому, що без урахування кон’юнктури ринку та специфіки окремих областей не можна претендувати на значний успіх у роботі [21, 63]. Проте В/О „Торгсин” залишався незворушним. Відмова знижувати ціни пояснювалася тим, що вони і так значно нижчі довоєнних роздрібних цін та цін, які існували на зовнішньому ринку [18, 279].

Здебільшого зменшення ціни було вимушеним кроком, а не економічно вивіреним ходом. В травні 1933 р. В/О „Торгсин” дозволив реалізовувати за валюту за зниженими цінами товари, які швидко псувалися та втрачали свою якість, а також крам, якому загрожувало пошкодження [21, 32; 22, 398]. За даним дозволом в мережі крамниць продавали частково вражені гниллю лимони та апельсини [21, 37]; оселедці, м’ясо яких легко відходило від кісток, а на смак було солоне з ледь примітною гіркотою від розпочатого розкладання жиру та білків; цигарки, тютюн яких під час паління не мав смаку, а віддавав сухою пліснявою [21, 174 - 175 зв.]. І навіть тоді, коли керівництво погоджувалося на такий хід, на місцях не завжди оперативно виконувалися надіслані постанови. Преїскуранти змінювалися несвоєчасно. Спостерігалися розходження цін в інвентаризаційних звітах. Так, в жовтні 1934 р. в Ніжині продавали печиво по 60 коп. за кілограм замість 35 коп., в Глухові – вермішель по 23 коп. замість 21 коп. [14, 52].

Набагато частіше зустрічаються повідомлення про підвищення цін. „Торгсин” намагався максимально використовувати існування карткової системи, дефіцит товарів, відсутність альтернативи в інших організаціях. 13 січня 1934 р. керуючий Чернігівською облконторою звернувся до ВУК „Торгсин” за дозволом збільшувати ціни на товари без додаткового дозволу з боку Всеукраїнської контори чи Правління. Він зазначав, що в процесі роботи (в залежності від кон’юнктури) є можливість підвищувати ціни на окремі товари без шкоди для реалізації. Наприклад, у зв’язку зі збільшенням попиту на борошно та незначними його запасами виникала можливість тимчасово збільшити ціну на нього на 1 – 2 коп. за кілограм [24, 280]. І.П. Львов 15 травня 1934 р. дозволив спростити процедуру та при окреслених обставинах коригувати ціну в бік підвищення, але такий захід не мав відобразитися на ході всієї реалізації [24, 279]. Правом на самостійне кон’юнктурне підвищення цін скористалася облконтора і в січні 1935 р., коли підвищила ціну на денатурат, суконно-шерстяну групу, що надало додатковий валютний прибуток [18, 116].

Востаннє уряд скористався можливістю заробити на своїх громадянах, коли оголосив про ліквідацію „Торгсину”. В останні місяці роботи об’єднання відмічався шалений наплив покупців, які намагалися отоварити наявні на руках книжки. Скориставшись ажіотажем, уряд зумів востаннє підвищити торгсинівські ціни (продовольчі товари дорожчали в середньому на 20%, а промислові – на 40%) [3, 198].

Таким чином, система „Торгсин”, що першочергово орієнтувалася на обслуговування іноземних громадян, з кінця 1931 р. повністю переорієнтувалася на власних громадян. Саме останні стали основними покупцями системи. Карткова система, відсутність продуктів у вільному доступі, голод – усе це стимулювало в першу чергу селян, а також міських жителів нести до „Торгсину” обрядово-побутове золото, срібло, діаманти, дореволюційні монети та обмінювати їх на їжу. Натомість держава вбачала в цьому лише спосіб мобілізації валютних цінностей, а не спробу допомогти населенню. Досить яскраво це проявилось в політиці цін на товари, що реалізовувало об’єднання. Ціни в торговій мережі „Торгсин” здебільшого були не лише більшими за ціни в інших організаціях та на ринку, а й перевищували вартість аналогічних товарів за кордоном. Дану тематику навряд чи можна вважати вичерпаною. Окремого дослідження потребує питання виконання плану реалізації як в окремих обласних конторах, так і загалом по Україні.

1. Осокина Е.А. За зеркальной дверью „Торгсина” // *Отечественная история*. – 1995. – №2.
2. Осокина Е.А. За фасадом „сталинского изобилия”: *Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941*. – М., 2008.
3. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: „Торгсин” – М., 2009.
4. Марочко В.І. „Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933) // *УІЖ*. – 2003. – №3.
5. Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932 – 1933 років // *Український історик*. – 2008. – №3-4.
6. Марочко В. Торгсини Києва в роки Голодомору // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Вип. 15. – Ч.2. – К., 2009.
7. Павлова И.В. Торгсини в Западно-Сибирском крае // *Экономика и организация*. – 2003. – №3.
8. Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007.
9. Сергеева С. Голодні 1932 – 1933 роки у Чернігові // *Скарбниця української культури*. – Вип.11. – Чернігів, 2009.
10. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921 – 1941 гг. – К., 1983.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.58.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.23.
13. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.24.
14. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.70.
15. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.168.
16. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.84.
17. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.137.
18. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.578.
19. ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411.
20. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.147.
21. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.334.
22. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.39.
23. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.85.
24. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.42.

О.В. Десятніков, А.Г. Морозов

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

Аграрні перетворення на сучасному етапі неминуче призводять до збільшення чисельності найманих робітників у господарствах усіх типів – від дрібних фермерських до великих СТОВ. Важливим фактором забезпечення якісних умов праці є медичне обслуговування. В умовах, коли у сільському господарстві відбувається трансформація державної власності у приватну, особливо необхідно звернути увагу на вивчення подібних за своїм змістом періодів вітчизняної історії. Зокрема, доба непу характеризувалася становленням ринкових відносин у сфері найму-продажу робочої сили на селі, що супроводжувалося й налагодженням системи забезпечення належних умов праці наймитів, зокрема й медичного обслуговування.

Дослідження запропонованої теми розпочалося власне ще економістами-аграрниками 1920-х рр. Головне завдання, яке ставилося перед тогочасними дослідниками, було з’ясування умов праці на селі й шляхи їх покращення. Такі матеріали містяться перш за все у досить ґрунтовних статистичних збірниках „Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году” [1], „Батрачество и пастушество в СССР” [2], статистичних щорічниках [3] тощо. Разом із тим, І. Верменічев [4] та П. Плешков [5] звернулися у своїх працях не лише до вивчення кількісних показників поширення найманої праці, але й спробували пояснити закономірності цього явища.

У період 1930-х – 1950-х рр. історики до теми найманої праці практично не зверталися. В умовах панування у СРСР тоталітарної системи і, зокрема, колгоспного устрою на селі, дослідження вільного ринку робочої сили, а разом із ним і вільного вибору селянином місця роботи, були неможливими. Радянська історіографія повертається до опрацювання проблем найманої праці на селі фактично лише у кінці 1960-х – 1970-х рр. [6].

Об’єктивне вивчення медичного обслуговування у сільському господарстві було започатковане С.Р. Ляхом комплексним дослідженням найманої праці на селі у період НЕПу [7]. Але у період після 1991 р. праць, присвячених визначеній у назві статті темі, не публікувалося.

Таким чином, автором ставиться мета розкрити рівень медичного обслуговування найманих працівників у сільському господарстві України в період непу, з’ясувати причини поширення захворювань та виробничого травматизму, шляхи, якими радянська влада намагалася забезпечити для наймитів кращі умови медичного обслуговування.

Для українського села доби непу актуальним залишалося питання медичного обслуговування населення. Разом із цим слід відзначити, що у 1920-ті рр. загальний стан медицини в республіці перебував на низькому рівні. Проте сільськогосподарські наймити за рівнем медичного обслуговування перебували у гіршому стані, ніж інші категорії робітників, зокрема у міській промисловості. Медустанови, що існували на селі, постійно потребували ліків, перев’язувального матеріалу та похідних аптечок. Але іноді й наявні у сільській місцевості медпункти знаходилися за 10-12 верст від сільробіткомів [8, 72].

Хоча сільськогосподарські наймити могли отримувати ліки безкоштовно у лікарнях, але лише за умови, якщо вони були членами профспілки та

були застраховані. Наймити й пастухи приймалися до лікарні за трудовими угодами, а у випадках, якщо їх на руках не було, то по свідченню сільської ради чи сільробіткома про те, що вони дійсно є наймитами [9, 53].

Низьким залишався і рівень медичного обслуговування працівників радгоспів. Медична допомога на місцях надавалася лише в окремих господарствах. Відчувався брак аптек невідкладної допомоги, перев'язувального матеріалу, елементарних лікарських препаратів. Разом з тим, через віддаленість окремих господарств від медичних установ погано було налагоджено відправлення хворих та травмованих на стаціонарне лікування. Хоча практикувалися лікарські об'їзди радгоспів фельдшерами, але через нестачу персоналу вони відзначались великою періодичністю.

Спеціального обліку надання медичної допомоги наймитами у більшості лікарень не велося [10, 189]. Так само не велася статистика нещасних випадків на виробництві, оскільки майже абсолютна їх кількість не реєструвалась у інспектурі праці, а тому не проводилися відповідні розслідування. Дещо зменшувало виробничий травматизм відносно слабке поширення складних сільськогосподарських машин. Наприклад, при обстеженні робіт по молотбі в Одеській окрузі відзначалась відсутність нещасних випадків при роботі від кінного приводу і наявність таких при роботі з механічним двигуном, але згадувався лише один випадок [11, 44]. Характерними ж нещасними випадками були укуси та удари тварин, необережність робітників з інвентарем тощо. [12, 8].

Разом з цим, поширенню інфекційних хвороб серед робітників радгоспів сприяла практика вирішення адміністраціями проблеми забезпечення їх житлом через будівництво спеціальних гуртожитків чи бараків. Їхнім головним негараздом було порушення норм заселення, лише у поодиноких випадках житла забезпечувались постільною білизною, місце якої у гіршому разі займала солома. Наприклад, 1924 р. „Сільського-господарський пролетар” писав, що у радгоспі „Совстрой” Бобринецького району на Єлисаветградщині „життя їх [наймитів – О.Д., А.М.] далеко не втекло від наймитів, що у куркуля. Помешкання тісне, кепсько опалюється й брудне. Ліжок всім не вистачає. Більшість батраків сплять на долівці під ліжками. Лазень або іншого приладдя, щоб батрак мав обмитися – бракує, що на ділі загрожує розповсюдженням різних хвороб” [13, 28]. У радгоспі „Кухарка” Роменської округи на Полтавщині наймити, за свідченням кореспондента, „сплять усі в казармі покотом” [14, 45]. Велике господарство Цукротресту на Полтавщині не задовольнялося місцевою робочою силою і тому завжди користувалося привізною з інших губерній, щодо яких „Сільського-господарський пролетар” 1926 р. писав, що „бувають випадки, коли частина спить на соломі...” і тут же додавалося, що у порівнянні з минулими роками умови проживання покращилися [15, 9]. Подібних прикладів можна навести ще багато.

Крім інфекційних хвороб, робітникам радгоспів загрожували хвороби, пов'язані із нежкісним харчуванням. Так, інспектор праці, побувавши у 1926 р. у радгоспі „Іллічівка” на Мелітопольщині,

писав: „Зайшов я на кухню та пекарню. Мало не задихнувся від диму. Димоходи несправні й дим іде... в очі та в рот працюючих на печі. Ну, думаю, відпочину в пральні, але... мало не потрапив на сніданок червям, бо там замість пральні смітник” [16, 3]. Результатом недоброякісного харчування нерідко ставало поширення шлункових хвороб. В акті обстеження радгоспу „Ново-Дофинівка” 1923 р. інспектор праці відзначав, що для випічки хліба використовувалося ячмінне борошно та дрібно розмелені відруби, в результаті чого хліб виходив недоброякісним і непридатним для споживання, тому робітники від нього хворіли шлунком [17, 53]. На Кременчуччині у господарстві Глобинської цукроварні у результаті зберігання продуктів харчування для робітників разом з хлористим барієм, миш'яком, формаліном та брудною білизною, отруїлося троє робітників [16, 4].

Шлях покращення медичного обслуговування сільськогосподарських наймитів органи охорони праці вбачали у поширенні соціального страхування. Так, застрахованих наймитів в обстежених сільськогосподарськими інспекторами праці заможних господарствах у 1927 р. налічувалося 24,9% і у 1928 р. – 43,8%; у бідняцько-середняцьких відповідно 3,8 та 8,1% [18, 88]. Громадських пастухів у 1928 р. було застраховано 23,9% [18, 100]. Велике переважання застрахованих наймитів у заможних господарствах можна пояснити не лише тим, що у них було для цього більше матеріальних можливостей, а й тиском на них з боку влади. Проте більш поширеним був принцип використання дешевої підліткової праці: „Працюй скільки потрібно, а захворів – до батьків відправлю” [19, 6].

Різке збільшення кількості застрахованих наймитів 1928 р. пояснюється в першу чергу прийняттям у червні цього року закону про обов'язкове їх страхування. Але загальна кількість застрахованих наймитів залишалась невеликою. Справа в тому, що фактичну роботу щодо втілення закону 1928 р. можна було розпочати лише з липня місяця, а на місцях розгортання страхової кампанії припало на кінець сільськогосподарського сезону й на той час, коли вже був виявлений недорід. Низовий апарат страхових кас не був у достатній мірі підготовлений до цієї роботи, а у деяких місцевостях ставився до роботи неухважно. Також відчувався брак допомоги від місцевих радянських органів. [20, 1]. Так, на окружній нараді райінспекторів праці й соцстраху Вінницької округи тов. Лішук говорив: „Коли ми натискали на куркулів [у питанні страхування – О.Д., А.М.], то останні звільняли батраків. Такі ж прийоми вживали й кустарі. Тому доводилося йти на компроміс з наймачами” [8, 325]. Так, Донецький губвідділ практикував таку лінію поведінки: „Страхування робітників не обумовлювалось у більшості угод, але натомість обумовлювалось, що у випадку хвороби наймита наймач зберігає за ним зарплату за час хвороби та надає безкоштовну медичну допомогу” [21, 112]. Наслідком стали хиби у кампанії – наприкінці 1927/28 господарського року соціальним страхуванням за новим законом були охоплені понад 16 тис. наймитів, одержано страхових внесків понад 36 тис. крб. Але на подання допомоги наймитству витрачено всього лише 10-15% від одержаної суми [20, 1].

Отже, в добу непу рівень медичного обслуговування найманих сільськогосподарських робітників цілком відповідав рівню розвитку медичних установ на селі. В умовах, коли село не мало достатньо не лише медичного персоналу, але й медичних пунктів чи лікарень, робітники не могли отримати якісної медичної допомоги. Разом із тим, наймачі, попри суворі вимоги радянського законодавства, об'єктивно не могли забезпечити своїх наймитів страхуванням на випадок хвороби чи травми.

1. *Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году.* – Х., 1928.
2. *Батрачество и пастушество в СССР.* – М., 1929.
3. *Україна. Статистичний щорічник на 1928 р.* – Х., 1928.
4. *Верменичев И. Об исчислении так называемого „аграрного перенаселения“.* / И. Верменичев // *На аграрном фронте.* – 1928. – №1.
5. *Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве.* / П. Плешков. – М.-Л., 1928.
6. *Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.).* / В.Є. Лобурець. – Х., 1974.
7. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу.* / С.Р. Лях. – К., 1990.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ).* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3796.
9. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 22 (1927 р.).
10. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 421.
11. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 2649.
12. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3394.
13. *Сіромаха Д. Батрацька скарга (Лист з Єлисаветградщини)* / Д. Сіромаха // *Сільсько-господарський пролетар.* – 1924. – №5.
14. *Червоний К. Радянське господарство „Кухарка” Роменської округи.* / К. Червоний // *Сільсько-господарський пролетар.* – 1924. – №11-12.
15. *Лозина. Серед подених на Полтавині.* / Лозина // *Сільсько-господарський пролетар.* – 1926. – №22.
16. *Барбаченко. Одним оком по радянських господарствах.* / Барбаченко // *Сільсько-господарський пролетар.* – 1926. – №27.
17. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 1324.
18. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3846.
19. *К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины.* – Х., 1926.
20. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3834.
21. *Львов В. Заработная плата и рабочее время батраков, занятых в крестьянских хозяйствах* / В. Львов // *Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сборник.* Под ред. и предисл. С.Г. Струмилина. – М., 1926.

Р.М. Кантемирова

СІЛЬСЬКІ КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Кожна держава має у своїй історії певні етапи розвитку, що є об'єктом уваги науковців багатьох поколінь, і оцінка та переоцінка яких відбувається майже повсякчасно через появу нових джерел інформації, доступу до архівних даних, які були недоступні ще десятиліття чи два тому. Беззаперечно, для нашої країни таким періодом є 20-30-ті рр. минулого століття, адже саме вони знаменували собою появу на мапі світу державного утворення

нового зразка, становлення держави „диктатури пролетаріату” та партії, що визначала спосіб існування країни та її населення, часу появи неологізмів на кшталт „більшовизм”, „радянський”, „колгосп”, „колективізація”.

Дослідженням цього періоду історії нашої держави займалася ціла когорта вітчизняних науковців. Результати цих розвідок ми можемо побачити в численних публікаціях в наукових часописах, у виданих монографіях та колективних працях, основні положення багатьох цих досліджень опубліковані та є доступні широкому загалу як істориків, так і людей, небайдужих до історії своєї країни. Серед таких авторів як корифеї української історичної науки (професори В. Смолій, С. Кульчицький, В. Марочко, О. Ганжа, А. Морозов, В. Калініченко, Я. Верменич, Г. Капустян та інші [1]), так і молоді науковці, які досліджують різні аспекти цього періоду, всі сторони життя країни: економічну, політичну, соціальну. Що ж стосується кустарних промислів, то, беззаперечно, слід відмітити доробок Л. Нізової, яка в своїх численних наукових дослідженнях дала ретельний аналіз кустарним промислам як різновиду діяльності сільського населення України, визначила стадії, що вони пройшли їх у своєму розвитку, та важелі, що мали позитивний чи негативний вплив на їх розвиток, виділила сільських кустарів як окремий прошарок сільської спільноти [2].

Автор же запропонованої розвідки має на меті проаналізувати вплив такого важливого і безумовно цікавого з точки зору як історії, так і економіки періоду як нова економічна політика на стан сільських кустарних промислів. Нашу увагу спрямовано на цей період, старт якому дала постановою про вільний продаж, купівлю та обмін сільськогосподарської продукції і кустарних виробів, що була ухвалена РНК України 19 квітня 1921 р., і який є об'єктом дослідження істориків, економістів, філологів та інших фахівців, адже саме неп, що ніс з собою свободу торгівлі, а свобода торгівлі, за визначенням В. І. Леніна, „значить назад до капіталізму” [3, 61], і саме неп, що був введений після семи важких років воєнних лихоліть, повної деструкції продуктивних сил суспільства, мав сприяти розвитку приватного виробництва і сільських кустарних промислів як різновиду дрібнотоварного приватного виробництва між іншим.

Поява кустарів як верстви суспільства була спричинена розвитком суспільства і появою нових товарно-грошових відносин у ньому. Цей процес у його яскраво вираженому вигляді ми могли спостерігати на території України після відміни кріпосницького ладу. Саме реформа 1861 р., за визначенням дослідниці кустарних промислів Л. Нізової, сприяла тому, що „ця соціально-професійна категорія виникла на базі розкладу натуральної системи господарства, з появою товарно-грошових відносин” [4, 187].

Отже, саме товарно-грошові відносини були тим фактором, який сприяв виокремленню сільських кустарів серед сільської спільноти та формуванню їх як нового прошарку сільської спільноти, прошарку сільських підприємців.

Серед факторів, що змушували селян братися за промисли, слід виділити, в першу чергу,

малоземелля. Україна майже весь час була і на сьогодні і надалі залишається країною аграрною, де, за визначенням Ю. Присяжнюка, „...процеси урбанізації, суспільної універсалізації та уніфікації були пов'язані з розвитком торгівлі, промисловості у містах, у той час як українство залишалося репрезентованим майже виключно сільською, точніше хліборобською людністю (близько 9/10 населення)” [5, 60]. Не маючи достатньої кількості землі, щоби прогодувати родину та сплатити податки, і при цьому маючи час, вільний від польових робіт, в зимовий період селяни займалися промислами задля поповнення сімейного бюджету.

Аналізуючи розвиток сільських кустарних промислів, треба, в першу чергу, звернути увагу на той факт, що промисли носили характер заняття індивідуального або сімейного, тобто вони були за своєю структурою приватними підприємствами. Для більшовиків кустарі були представниками антагоністичного класу, представниками приватного капіталу, адже вони мали свої власні, а не усупільнені засоби виробництва, тобто той нехитрий крам (майстерня, гончарний круг, ткацький станок та інше знаряддя), що надавало їм якийсь прибуток і рятувало від голодної смерті.

Влада намагалася організувати кустарів на державному рівні, об'єднуючи їх в артілі, промисли, кооперативи, встановлюючи норми оподаткування. За визначенням Л. Нізової, „більшовики розглядали податкову політику в 20-х роках як головний механізм керування дрібними виробниками” [6, 197]. Але ця державна політика була провальною, адже, за висловом професора С.Кульчицького, „...відірвана від життя економічна політика призвела до суцільної дезорганізації управління народним господарством” [7, 61]. Була також спроба організувати кустарів під егідою Укркустарспілки, але вона не мала успіху через недостатнє фінансування з боку держави та небажання дрібних кустарів виходити з тіні та платити податки, які для багатьох, особливо дрібних виробників, були невід'ємним тягарем.

Влада не брала до уваги особливості менталітету селянина-власника, який звик вести господарство за прадідівськими методами. Саме тому будь-які інновації з боку нової влади викликали у селян природне протистояння, а особливо коли ці інновації торкалися хай часто і мізерної, але все-таки приватної власності. Селяни розцінювали такі дії як зазіхання на їх спосіб життя.

Дослідниця соціально-політичного життя українського селянства професор Г. Капустян вважає, що „...як тільки з'являлася можливість реалізувати себе як власника і виробника, селянин-підприємець відразу включався в процес виробництва, вдало використовував прорахунки радянського адміністративного керівництва” [8, 149]. Зі спогадів демобілізованого у 1928 р. червоноармійця із Звенигородки, що на Черкащині, „...Взялися шити чоботи ...і це заборонили, кажуть: „Плати патент за шість місяців”, - тобто 230 крб. Оце так життя!” [8, 154]. Дрібний товаровиробник, сільський кустар попав під податковий прес держави, яка намагалася за його допомоги вирішити питання товарного голоду. Тому багато кустарів-одинаків йшли в „тінь”. Недоцільність офіційної „не тіньової” роботи кустарів яскраво характеризується у фольклорі:

„Ой ти, гончар, моя мати,

Гончареві треба дати
За покришку, за макітру,
За глечика, за горнятко
Та й начальству ще на взятку” [9, 26].

Виходячи з усього вищесказаного, ми можемо дійти наступних висновків. По-перше, для більшовиків-утопістів неп був, безумовно, явищем регресивним, кроком назад, поворотом до капіталізму. Він уособлював в собі все те, чого так старанно намагалися позбутися більшовики. Неп розглядався як поступка, явище тимчасове, необхідне для підняття економічної міцності країни. Всі економічні заходи, що їх було вжито, такі як введення продовольчого податку замість продрозверстки, розвиток кооперації, яка була названа лише „формою зв'язку” між державою та дрібним товаровиробником, не більше” [7, 67], введення вільної торгівлі мали на меті підвищити рівень продуктивних сил суспільства.

По-друге, сільські кустарі як представники дрібного капіталу мали стати донорами державного бюджету шляхом сплати податків та придбанням патентів на промисли. Але непродуманість дій більшовицького уряду та невиважена податкова політика призвели до розорення середніх та великих кустарних приватних підприємств, які існували до революції або власним чином або за підтримки земств чи поміщиків-меценатів. Дрібні ж кустарі, в свою чергу, не бажали мати справу з державою та її органами, відходили в „тінь” підприємств, продовжуючи мати справу зі скупниками, залишаючись матеріально залежними від них.

Отже, загалом неп надав сприятливих умов для розвитку приватного підприємництва та накопиченню капіталу, коли, за висновками професора О.Сушка, „приватний сектор розглядався як допоміжний засіб задля розв'язання конкретних господарсько-економічних проблем радянської держави” [10], але згубно впливав на стан сільських кустарних промислів.

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. // НАНУ; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. думка, 2006; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927рр.). – К., 2000.; С. Кульчицький Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 - 1928 рр.) Спроба постанови концептуальних засад реальної історії. –К.: Інститут історії НАН України, 1995.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.; Капустян Г.Т. Дві „правди”, або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003.
2. Нізова Л. Сільський кустар // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 14; Нізова Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого виробника // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 9; Нізова Л. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему (до постановки питання) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 15.
3. В. І. Ленин. Доклад о замене разверстки

- натуральним налогом 15 марта // Полн. собр. соч. – Т.43 – Москва, 1963.
4. Нізова Л. Сільський кустар // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 14.
 5. Присяжнюк Ю.П. „Малоросійський традиціоналізм” другої половини XIX – початку XX ст.: анахронізм епохи чи імператив селянського „серця”? // Наукові праці Державного гуманітарного університету ім. П. Могили. – 2001. – № 1. – Т.10.
 6. Нізова Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого виробника // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 9.
 7. Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941рр.) Сторінки історії України: XX століття: посібник для вчителя. – К.: Освіта, 1992.
 8. Капустян Г.Т. Дві „правди”, або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003.
 9. Ганжа П. О. Таємниці українського рукопису. – К., 1996.
 10. Сушко О. НЕП: між доцільністю і несприйняттям [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – <http://www.kmu.gov.ua>.

С.С. Капустян

ПОЧАТОК СТАЛІНСЬКОЇ „РЕВОЛЮЦІЇ ЗГОРИ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Масова участь українського селянства у повстанському русі періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., його натхнення боротьба за землю та волю довела неспроможність розвитку суспільства за „воєнно-комуністичним” сценарієм, запропонованим більшовицьким режимом. Ввоєнно-комуністичний експеримент поступився місцем до певної міри ліберальним непевським принципам соціально-економічного розвитку і застосуванням дозованого державного регулювання цими процесами.

Період нової економічної політики породив надію і сподівання у безпосереднього товаровиробника на реальну можливість відродити селянське господарство на основі природних принципів виробництва і розподілу виробленого, пошани до приватної власності і власника.

Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років виявилася вагомим чинником до впровадження „надзвичайних” заходів, які знаменували сталінську „революцію згори” та злам непу. Про початковий період упровадження надзвичайних заходів в українському селі наше дослідження.

Аналіз історичних подій, пов’язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х років, радянська історіографія змушена була трактувати в чітко визначеній компартійними директивами концепції [1; 2]. Демократизація пострадянського суспільства відкриває науковцям можливість суттєво розширити джерельну базу конкретно-історичних досліджень проблеми становлення радянської командно-репресивної системи управління в українському селі в 1920-х роках. До ряду видань за унікальністю опублікованих джерел за останній час слід віднести збірники документів за редакцією професорів

С. Кульчицького, А. Береловича, В. Данілова, Р. Маннінг, Л. Віоли. У них систематизовано директивну хроніку вищого партійного та державного керівництва в масштабах СРСР та УСРР, котра визначала основні напрями радянської політики на селі наприкінці 1920-х років.

Автор статті ставить за мету з’ясувати початок сталінської „революції згори” в українському селі. Січневі 1928 року директиви ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям про хлібозаготівлі, відомі як сталінські, переконують, що застосування репресій та примусових реквізицій хліба стають умовою успішного виконання хлібозаготівель, „податків, страхування, насінневої позики...”, селянської позики..., само обкладання” тощо: „При утриманні недоїмок з усіляких оплат застосовувати негайно жорсткі покарання, у першу чергу, стосовно куркульства. Особливі репресивні заходи необхідні стосовно куркулів та спекулянтів, які зривають с/г ціни”; „потрібно зараз же нанести удар по закупівельнику і куркулеві, потрібно арештовувати спекулянтів, куркуликів і інших дезорганізаторів ринку та політики цін” [3,137; 147]. З цього часу хлібозаготівлі набувають характеру надзвичайних кампаній.

Вище радянське політичне керівництво усвідомлювало наслідки упровадження примусових хлібозаготівель, тому органам ОДПУ на місцях пропонувалося „негайно провести, узгоджуючи з місцевими партійними і радянськими організаціями, масові репресії проти найбільш злісних приватних хлібозаготовачів і хліботорговців...”, з наступною передачею справ для розгляду Особливої наради при Колегії ОДПУ” [4, 682]. Перші результати каральної акції з’являються уже наприкінці січня 1928 року. „Починаючи з останніх чисел січня розпочали по Сибіру та Україні здійснювати арешти куркульських елементів”, – зазначалося у доповідній записці ЕКУ ОДПУ від 8 лютого 1928 року про здійснення масових репресій проти спекулятивних елементів на хлібному ринку СРСР [4,682-683].

На органи ОДПУ покладалося здійснення нехарактерних для них каральних функцій з метою забезпечення успішного виконання планів державних хлібозаготівель. Інформаційне зведення №6 ЕКУ ОДПУ від 14 січня 1928 р. „Про хлібозаготівельну кампанію” засвідчувало репресивні заходи влади у відповідь на січневі сталінські директиви: „Останнім часом по Україні арештовано в загальній кількості... 544 приватних хліботримачів. Внаслідок проведених репресій на українському хлібозаготівельному ринку приватники на даний момент всілякі заготовки хлібних культур припинили” [4, 655-656].

Паралельно з „викачуванням” хліба на селі насаджувалася карально-репресивна система управління. Це яскраво відображено в поглядах, думках, судженнях селянства, у порівнянні ним „радянських” і „царських” порядків. Так, селянин Іванісов із Кам’янського району Запорізької округи у листі (січень 1928 р.) до свого родича в Запоріжжя викладав власні думки з приводу аграрної політики партії: „Партія, борючись з опозицією, перейшла до ультроопозиційних заходів у стосунках з селянством. Компартія, уряд і робітничий клас дивляться на селянство як на гаманець-самотряс”, намагаються довести селян до жебрацького стану, щоб залучити

до колгоспів”. Автор передає також і атмосферу готовності селян до непокори: „Селянство перестало вірити нашому уряду, воно доведено до останньої межі терпіння... Селянство вже збирається брати вила і йти на уряд” [4, 661-662].

Інформативні зведення органів ОДПУ відстежували політичні настрої селянства щодо хлібозаготівельної політики радянської влади. Констатувалося, що куркулі, заможні селяни та частково середняки все ще притримують хліб через „невдоволення існуючими цінами на хліб”, а також сподіваються на підвищення цін на хліб навесні. У Криворізькій окрузі у м. Широкому 8 січня під час суду біля сільбуду над „злісними неплатниками” заможний селянин зауважував: „Які б заходи не застосовували, а раз за хліб дають руб, то нема чого і вимагати. Даремно нічого не візьмуть” [4, 673]. У Чернігівській окрузі заможне селянство називало податок по самообкладанню „новим розкуркуленням” [4, 677]. На зборах Ловеватської сільради Зінов’ївської округи, де представники влади намагалися розглянути питання про організацію кампанії з самообкладання, середняки викрикували, що партія і радянська влада душать селянство, що потрібно селянам мати власний уряд. У селі Бобринці тієї ж округи середняки говорили, що „у Миколи було більше розуму у п’яній голові, ніж зараз у тверезих” [4, 678].

Однією із поширених форм протесту проти аграрної політики радянського політичного режиму навесні 1928 р. залишалася антирадянська агітація. В аналітичній записці Таємного відділення ОДПУ „Антирадянський рух на селі” (жовтень, 1928 р.) зазначалося: „Важливі наші кампанії – податок, хлібозаготівлі, землеоблаштування, самооподаткування, перевибори рад та інших громадських організацій викликають різке підвищення антирадянських агітаційних виступів, які часто супроводжуються відкритими закличками до непокори владі та її повалення” [4, 806]. Цей документ свідчив, що в деяких районах України та Північного Кавказу виникали антирадянські групи, які намагалися організувати повстанське ядро. „В усіх майже випадках ці групи уже мають, чи то шукають зв’язки з Червоною Армією” [4, 809]. Тут же зазначалося про наростання масових антирадянських виступів на селі. Протягом восьми місяців 1928 р. зафіксовано 564 масових виступи, першість тримають Україна, Північний Кавказ, Урал [4, 812].

Офіційну владу турбувала глибока поінформованість червоноармійців (більшість їх за соціальним походженням селяни) про реальний стан справ на селі, пов’язаний із запровадженням примусових хлібозаготівель. З метою контролю червоноармійської кореспонденції 24 січня 1928 р. направляється шифротелеграма за підписом заступника ОДПУ Ягоди з вимогою інформувати Центр про настрої червоноармійців у зв’язку з впровадженням примусових хлібозаготівель. Зокрема, у шифротелеграмі зазначалося, що заходи з посилення хлібозаготівель викликали скарги селян на „тиск” властей і сільські листи наповнені висловлюваннями про впровадження продрозкладки та вимогами про створення селянських спілок [4, 1081]. Протягом трьох днів (30, 31 січня та 1 лютого 1928 року) перевірено 4237 листів. Щодня вилучалося 30-40 листів „з відкритим контрреволюційним змістом” [4, 839].

Сільська інтелігенція усвідомлювала глибину трагедії, яка насувалася на село у зв’язку з упровадженням примусових хлібозаготівель, і оприлюднювала свою позицію з приводу політики партії та уряду на селі. „Хлібозаготівлі і збір податку викликали з боку частини учительства недоброзичливе ставлення, а часто і активну протидію, зокрема агітувало проти здачі хліба, податку і т.д.” – повідомлялося у зведенні ІНФО ОДПУ № 1 про політичні настрої сільської інтелігенції України та Смоленської губернії станом на 1 січня 1929 р. „Радянська влада душе селянство податками. Село стогне під комуністичним ярмом (Кременчуцька округа). „Не здавайте хліба по хлібозаготівлях” [4, 830].

Економічно необґрунтовані примусові реквізиції хліба позначилися на масовій відмові селян від оренди землі, весняного посіву. Так, у с. Петрівське Ізюмської округи середняки відмовлялися від засіву, апелюючи тим, що це призведе до зростання податків: „Ви нам пропонуєте покращувати господарство? Щоб більше податків брати? Непотрібно нам нічого” [2, 734].

Активна усвідомлена позиція значної частини селянства, сільської інтелігенції, червоноармійців, з одного боку, та непримирима боротьба групи Бухаріна проти сталінської позиції щодо примусових дій, спрямованих на масове вилучення хліба на селі, сприяли короточасній перемозі бухарінської позиції на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б), якому вдалося тимчасово скасувати надзвичайні заходи на селі. Однак лавина „надзвичайщини” ще потужніше накопилася на село з початком нової хлібозаготівельної кампанії 1928/29 року. Врешті-решт сталінська „революція згори” тріумфально завершилася на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б).

1. *Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: В 2-х т./ Редкол. А.Д. Скаба (відпов. ред.) і ін. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1.*
2. *Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: Сборник науч. трудов. – Воронеж., 1982.*
3. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.1. Май 1927– ноябрь 1929/ Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.– М., 1999.*
4. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Док-ты и материалы. В 4-х тт. / Т.2. 1923-1929/ Под. ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 2000.*

В.Н. Кузин

ЗАРОЖДЕНИЕ ОСНОВ СИСТЕМЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СССР В ПЕРИОД НЭПА

Период новой экономической политики, проводившейся в СССР в 1920-х гг. при всей его кажущейся разработанности ещё долгие годы будет привлекать к себе внимание исследователей. Изучение опыта строительства нового государства, проходившего в условиях глубочайших проблем, вызванных войнами и революциями, сопровождавшегося хозяйственными невзгодами и

ошибками, отягощённого политическими иллюзиями и идеологическими установками, откроет ещё немало нового, ломающего устоявшиеся стереотипы.

Так, историко-правовой анализ документов и материалов той поры открывает новые аспекты государственного развития, позволяющие в корне пересмотреть привычные представления о начале решения проблемы продовольственной безопасности. Как известно, обеспечение продовольственной безопасности страны требует проведения сложного комплекса хозяйственных мероприятий, основывающихся на научно обоснованных расчётах. Сегодня принято считать, что разработка этой проблемы началась в 1970-х годах, после серьёзного зернового кризиса.

В историографии проблемы следует выделить, в первую очередь, труды экономистов 1920-х гг., в частности С. Дубровского [1], Н. Виноградского [2], С. Белюнова [3]. Ученые периода НЭПа сделали первую попытку оценить регулирование продовольственной безопасности страны. В послевоенный период советская историография рассматривала данную проблему с точки зрения развития сельскохозяйственного потенциала страны [4 – 5]. Таким образом, фактический возврат к проблеме произошел только в постсоветский период [6 – 10].

Целью данной статьи является анализ зарождения основ системы продовольственной безопасности СССР в период НЭПа.

Заметим, что к основным условиям продовольственной безопасности сегодня принято относить обязательное создание стратегических запасов продовольствия, развитие производственной базы сельского хозяйства, формирование оптимального для страны соотношения между экспортом продовольствия и его импортом, расширение транспортных и торговых сетей для оперативного распределения сырья и продовольствия [1]. При их выполнении населению гарантируется наличие физически и экономически доступных продуктов питания в течение определённого времени.

Однако последние исследования выявляют более „старую” историю проблемы, истоки которой находятся ещё в 20-х годах прошлого века. Важно отметить, что в те годы ещё не существовал современный термин „продовольственная безопасность”. Но при сравнении элементов, составляющих современное понятие „продовольственная безопасность” с действиями Советского государства в рамках преодоления сложившейся тогда „зерновой проблемы на хлебном фронте”, мы получим их полную тождественность.

Как известно, к I Мировой войне Россия не смогла создать надёжную хлебозапасную систему [2, 188]. Затем гражданская война и „военный коммунизм” с продовольственной армией и практикой продовольственной развёрстки. Следствием череды потрясений для народного хозяйства стал голод 1921 – 1922 гг.

Уроки этой трагедии в современной историографии представлены как-то однобоко. Почему-то упускается, что именно с этого времени в СССР начались разработки методик расчёта потребления на душу населения как городского, так и сельского, на армию, расчёта переходящих запасов хлеба, была подготовлена сеть элеваторов,

проведены мероприятия по развитию транспортной и торговой сетей, наконец, были созданы государственные продовольственные резервы. То есть были заложены материальные слагаемые того, что сегодня мы называем условиями продовольственной безопасности [3].

Так, в начале 1922 г. была сделана попытка вычислить нормы потребления на душу населения [4]. В конце года началось обсуждение первых методик подобных расчётов [5]. Всё это позволило в начале 1923 г. поставить вопрос о создании государственных хлебных резервов [6].

С июня 1923 г. все промышленные тресты, транспортные организации и заготовители были обязаны ежеквартально докладывать о наличии хлебных и кормовых запасов, к концу года в стране была создана система достаточно оперативного учёта запасов продовольствия [7]. Наконец, в декабре 1923 г. был определён перечень государственных зернохранилищ общесоюзного значения, а в январе 1924 г. был опубликован Наказ по управлению ими, ставший правовой основой их деятельности [8].

В этот период в сводках ЦСУ особое внимание уделялось определению хлебных запасов, загруженности и степени использования элеваторной сети. Материалы этих, передовых для того времени, обследований разрабатывались по губерниям и по владельцам хлебов. В итоге показывалось распределение запасов по районам „с недочётом их на душу городского населения” и сопоставлялось с заготовками и расходами как на внутреннее потребление, так и на экспорт [9]. Проведённая работа позволила к 1924 г. определить необходимый объём государственных запасов – до 400 млн. пудов хлеба [10].

Следует отметить, что XI Всероссийский Съезд Советов, состоявшийся в январе 1924 г., возможное неблагополучие дел в сельском хозяйстве уже рассматривал как очевидную угрозу нормальной жизни страны [11]. На обеспечение физической и экономической доступности продовольствия были направлены и партийные решения, игравшие роль законов в условиях советской действительности. Буквально в сегодняшнем звучании они требовали „...принять все меры к организации государственной хлебной торговли на внутреннем рынке в формах, обеспечивающих устойчивость хлебных цен (переброски соответствующих количеств хлеба, регулирование тарифов, развитие сети элеваторов и пр.” [12, 399]. Здесь достаточно чётко видны элементы современной системы продовольственной безопасности – внутренний рынок, элеваторы, переброска хлеба, регулирование тарифов.

В январе 1927 г. правительство приняло Положение „О постоянном государственном хлебном фонде”. Пунктами хранения государственных запасов становились элеваторы и зерносклады, находящиеся у станций железных дорог, приспособленных к срочной погрузке большого количества хлеба и фуража (13, ст. 49). Наконец, в мае 1927 г. был утверждён государственный бюджет на 1927–1928 год, в котором появилась новая статья – „Расходы на образование государственного хлебного фонда Союза ССР” [14, ст. 207]. Принятие постановления

означало серьёзный шаг в формировании правовых основ продовольственной безопасности.

Документы, прежде имевшие гриф „совершенно секретно“, подтверждают, что в хлебозаготовительной кампании 1927/28 года в государственные резервы по плану было намечено заложить 50 000 000 пудов хлебопродуктов, но удалось всего 24 млн пудов [15].

В феврале 1928 г. СНК Союза СССР утвердил новую редакцию положения о постоянном государственном хлебном фонде. Он являлся переходящим из года в год запасом, предназначенным для удовлетворения потребностей населения в продовольствии, фураже и семенах в случае неурожая или других бедствий; удовлетворения чрезвычайных потребностей государства в хлебе и фураже; устранения перебоев в снабжении хлебом и фуражом потребляющих районов; регулирования хлебных цен, в случаях чрезмерного их повышения, путём выпуска на рынок части фонда. Следует добавить, что в постановлении были предусмотрены и технические меры, обеспечивавшие оперативность использования государственных резервов на всей территории страны [16, ст. 49].

Отметим, что уже в эти годы было представление о необходимости системного подхода к решению задачи. Понималось, что „хлебную проблему нельзя разрешать изолированно, вне оценки хозяйственной конъюнктуры в целом, темпу развития сельского хозяйства должно соответствовать восстановление промышленного производства, строительства и транспорта, расширение товарооборота, кредита и денежного обращения” [17, 46].

Поэтому серьёзное внимание уделялось и восстановлению железнодорожного транспорта, в первую очередь для хлебных перевозок [18]. С 1923/24 г. началась реализация пятилетнего плана восстановления и развития речного флота [19]. Во многом была решена проблема складских помещений, особенно специальных. Так, к 1927/28 г. было построено 211 элеваторов, началось строительство 46 холодильных сооружений [20]. В 1925 г. был создан первый крупный хлебозавод, в 1927 г. началось строительство первых мясокомбинатов, беконных фабрик и т. д. [21].

Всё это убедительно свидетельствует о том, что в 1920-х гг. в СССР были заложены методические, правовые и материальные основы для решения проблемы продовольственной безопасности. Это обстоятельство, по сути, ещё одно обвинение сталинскому руководству, допустившему, при всём этом, новый голод 1933 г.

К сожалению, важнейшая народнохозяйственная задача не была решена. В конце 20-х годов пришлось отказываться от рыночных регуляторов, срочно вводить чрезвычайные меры в заготовках, объявлять год „великого перелома” и переходить к неподготовленной, поспешной коллективизации. Всё это разрушило производительные силы деревни, но виновным за хозяйственные провалы был назначен „кулак”.

Выявление и анализ причин последовавшего разрушения хозяйственного баланса и перехода к чрезвычайным методам управления требуют дальнейшего исследования советского опыта

решения сложнейшей народнохозяйственной проблемы, что, безусловно, имеет не только теоретическое, но и прикладное значение.

1. Оболенцев И., Корнилов М., Синюков М. Продовольственная безопасность // *Экономист*. – М., 2005. – № 12.
2. Кимитака М. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы // *Отечественная история*. – М., 1995. – № 3.
3. Кузин В.Н. К постановке проблемы продовольственной безопасности в СССР: историко-правовой аспект // *Вестник Поволжской академии государственной службы*. 2009. – № 2.
4. Дубровский С. Революция и крестьянское хозяйство // *Сельское и лесное хозяйство*. – М., 1922. – № 1–2.
5. Опыт исчисления посевных площадей и с.-х. продукции в 1913–21 гг. // *Сельское и лесное хозяйство*. – М., 1922. – № 9–10.
6. Кондратьев Н.Д. Относительное падение хлебных цен / *Избранные сочинения* / Ред. колл. Л.И. Абалкин и др.; Сост. В.М. Бондаренко, В.В. Иванов, С.Л. Комлев и др. – М., 1993.
7. Сборник постановлений, распоряжений и приказов по народному хозяйству за июнь 1923 г. – № 6.
8. Сборник декретов, постановлений и приказов по народному хозяйству за январь 1924 г. – № 4 (16).
9. Вестник статистики. Октябрь–декабрь 1924 г. Книга XIX. № 10–12. – М., 1924.
10. Наше внешнее и внутреннее положение / Сост. В. Глыбов. – М.: Красная новь, 1924.
11. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. II. 1924–1930. – М., 1954.
12. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В пяти томах. Т. 1. 1917–1928 годы. – М., 1967.
13. Собрание Законодательства Союза ССР. 1927. № 5.
14. Собрание Законодательства Союза ССР. 1927. № 24.
15. Трагедия Советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1937–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927–ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.
16. Собрание Законодательства Союза ССР. 1928. № 14.
17. Виноградский Н.Н. Хлебная проблема (Замысел и выполнение. 1923–1926 гг.) // *Плановое хозяйство*. – М., 1925. – № 10.
18. Белонов С. Речной транспорт и перспективы его планирования // *Плановое хозяйство*. – М., 1924. – № 7–8.
19. Белонов С. Проблема грузооборота по перспективному плану железнодорожного транспорта на пятилетие 1923/24–27/28 гг. // *Плановое хозяйство*. – М., 1924. – № 6.
20. Шальт В.И. Развитие хлебооборота в СССР / *Хлебооборот и элеваторно-складское хозяйство*. – М., 1957.
21. Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. – Л., 1964.

С. Н. Кунев

ОТНОШЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА МОРДОВИИ К ПОЛИТИКЕ СВЕРТЫВАНИЯ НЭПа В ДЕРЕВНЕ

1927 – 1928 гг. стали отправным пунктом, с которого начался процесс свертывания НЭПа в советской доколхозной деревне. С этого времени все более значительную роль при реализации аграрной политики стали играть “чрезвычайные меры” и, естественно, что это не могло не вызвать решительного противодействия со стороны крестьянских масс. Благодаря довольно оперативной и объективной информации с мест, которую давали органы ОГПУ, руководство Советского Союза было прекрасно осведомлено об изменениях настроения в деревне. В ответ на нарастание давления крестьяне уже не ограничивались критическими высказываниями в адрес властей, а перешли к конкретным действиям, среди которых были избиения и убийства партийных и советских активистов, поджоги колхозного имущества, массовые акции протеста и т. д.

Анализ перспектив государственных хлебозаготовок на 1929 г. на территории Мордовии показал, что ряд сложившихся объективных обстоятельств (дефицитность зерновых культур, влияние соседних потребляющих регионов, отсутствие товаров в потребкооперации, разрыв цен, а также перегибы в предыдущие хлебозаготовки) будет препятствовать их выполнению. Выход, как и в предыдущем году, был найден в ужесточении репрессий, как в отношении крестьян, так и местных руководителей за невыполнение государственных заданий по заготовкам хлеба. Этого прямо требовали в своих многочисленных директивах высшие партийные органы [1, 679-680, 691-692, 695-699].

Уже к 3 ноября 1929 г. годовое задание по продовольственным культурам в Мордовии было выполнено на 105%. Вместе с тем по линии ОГПУ из деревни было “изъято” больше 400 чел., по статье 61 УК РСФСР привлечено к ответственности 950 крестьянских хозяйств (0,37% от всех хозяйств округа) [2, 118]. В течение только октября Окружным судом рассмотрено 19 дел по статье 58 УК РСФСР. Привлечено по этим делам 81 чел., из них 77 осуждено (в т. ч. 17 к расстрелу) и 4 оправдано. Среди осужденных 49 чел. были из различных групп крестьянства, при этом лишь 7 относились к “кулакам” [3, 121].

В ответ на репрессии в Мордовии участились случаи террора по отношению к отдельным работникам местного актива (угрозы, избиения, убийства и поджоги). При этом четко прослеживается их рост по мере усиления темпа хлебозаготовок: в июле был 1 террористический акт, в августе – 12, в сентябре – 35, в октябре – 45 и в ноябре – 18 [4, 41] (всего за 5 месяцев – 111). Всего с начала 1929 г. и по конец ноября в округе было зарегистрировано 155 “террористических” проявлений [3, 114]. Для сравнения, по данным ОГПУ, в Чувашской АССР было зафиксировано с июля по ноябрь 10 антисоветских проявлений, а в Марийской АО – 6 [1, 743].

Недовольство сложившейся ситуацией в деревне и методами решения назревших проблем высказывали представители практически всех слоев крестьянства Мордовии от бедноты до зажиточных. Безоговорочно против были представители “кулацко-зажиточной верхушки”, постепенно менялось в сторону откровенной враждебности поначалу терпеливое отношение середнячества,

отсутствовала безусловная поддержка и со стороны батрацко-бедняцких слоев деревни, считавшихся союзниками советской власти.

Настроение крестьянской массы в этот период можно проследить по докладным запискам и спецсводкам ОГПУ за июль – ноябрь 1929 г. в связи с вооруженным конфликтом на КВЖД и с хлебозаготовительной кампанией. Факты, изложенные в них, говорят о поразительном единодушном неприятии внутренней политики руководства страны представителями различных слоев деревни Мордовского округа. Надежда на скорую войну с Китаем и капиталистическими странами, на изменения в политическом строе СССР красной нитью проходит через основную массу высказываний крестьян, приведенных в данных документах.

Приведем только несколько выдержек из таких документов. “Война с Китаем уже началась, и китайские войска заняли у нас два города, скорее бы нашу сволочь передушили” (зажиточный крестьянин В. Преведенцев из с. Андалово Зубово-Полянского района); “Советская власть, это не власть, а грабилька” (середняк, член сельсовета В. Юртаев из с. Старые Пиченгуши Ельниковского района); “Советская власть грубо ошиблась. Во время гражданской войны, несмотря на то, что красноармейцы были голодные и босы, но сумели отразить врага. Это потому, что крестьяне чувствовали себя свободными людьми, а теперь возьмем настроение крестьянских масс, то, пожалуй, что Советская власть окажется как дупляное дерево” (середняк Г. Тудялкин, инвалид гражданской войны из с. Кечушево Ардатовского района); “Советской власти подходит крах. Во всем ощущается недостаток, как, например: нет никаких товаров, ни продуктов. Власть берет от крестьян последний хлеб. В случае если вспыхнет война, то наступит конец коммунистам и Советской власти” (колхозник П. Череншаев из с. Левжа Рузаевского района); (С. Лыков, середняк, командир Красной Армии в запасе из с. Лада Ромодановского района) “Если будет война, то часть, которую мне дадут, вся будет идти против коммунистов и советской власти”; “Если будет война, то я в первую очередь порежу коммунистов, сколько успею” (бедняк П. Потапкин из с. Мордовские Парки Краснослободского района) [5, 84, 116, 166, 266].

Необходимо отметить, что местные органы власти нередко были против непосильных хлебозаготовок и репрессий. Во время проведения основных мероприятий на селе (хлебозаготовки, займы, самообложение, налоги, весенняя и осенняя посевные кампании) за период с 1 апреля по 10 октября 1929 г. только по 9 районам были сняты 113 председателей сельсоветов, из них 61 (54 %) “за связь с кулачеством”; членов сельсоветов по 6 районам – 308 чел., из них “за связь с кулачеством” 218 (70,8 %) [6, 120].

Своеобразно пытался решить вопрос о хлебозаготовках председатель Вертилимского сельсовета Старошайговского района Новиков. Он и местный учитель Тутаров выступили на собрании граждан села инициаторами ходатайства перед вышестоящими органами о переходе сельсовета в один из районов вновь организуемой Нижегородской области. Главной причиной послужило следующее: в этом регионе не велось

хлебозаготовок, “а в Мордовском округе с каждым годом хлебозаготовки все увеличиваются” [5, 225]. Несогласие со взятой руководством ВКП(б) линией в сельском хозяйстве и методами проведения хлебозаготовок (“правый уклон”) высказывалось и в ряде районных парторганизациях Мордовского округа [7, 26].

Необходимо отметить, что в указанный период крестьяне еще не были доведены до такой степени возмущения, которая заставила бы многих из них подниматься на борьбу с советской властью. Причина, очевидно, в том, что в указанное время государственное насилие все-таки еще не было направлено на коренное изменение всей жизни села после перехода к сплошной коллективизации с конца 1929 г. У большинства же сельских жителей еще теплилась надежда на то, что руководство страны вернется к провозглашенным принципам НЭПа и будет учитывать в своей политике и их интересы.

1. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939 гг. : док. и материалы : в 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – М., 1999.*
2. *Центральный государственный архив Республики Мордовия (далее – ЦГА РМ). – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 551.*
3. *ЦГА РМ. – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 621.*
4. *ЦГА РМ. – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 554.*
5. *ЦГА РМ. – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 614.*
6. *ЦГА РМ. – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 555.*
7. *ЦГА РМ. – Ф. 326-П. – Оп. 1. –Д. 562.*

О. В. Латишева

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ОКЛАДНОГО СТРАХУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР (1928-1933 рр.)

Теорія і практика радянської страхової справи кінця 20-х рр. вирізнялася наявністю концептуальних моделей реформування системи державного і кооперативного страхування, прикладних рекомендацій, інструкцій, пропозицій щодо перегляду норм, тарифів, принципів страхування окремих галузей сільськогосподарського виробництва. Спостерігалось організаційно-номенклатурне протистояння Укрдержстраху та „Коопстраху”, хоча обидві установи представляли дві форми єдиної радянської системи страхування.

На сторінках фахових журналів друкувалися статті, які висвітлювали суперечливі тенденції розвитку. Так, О. Галін писав про деструктивні спроби УСРР та РСФРР „розбити єдність державного страхування”, тому що їхні проекти розбудови перешкоджали „загальносоюзним операціям” [1, 28]. Довкола взаємин республіканських та союзних страхових органів точилися гострі дискусії, про що свідчать публікації тих років – В. Потоцького [2], А. Кагановича [3]. Авторами були переважно чиновники Держстраху. Зокрема, Е. Розенталь розмірковував над перспективами державного страхування – обов’язкового і добровільного в промисловості та сільському господарстві [4, 5]. Аналізуючи особливості сільського окладного обов’язкового страхування, він спростовує погляди деяких працівників Держстраху стосовно

„тимчасовості” цього принципу страхових операцій. Добровільне страхування на селі, на його думку, було збитковим, яке не знаходило зацікавлення серед селян, а обов’язкове характеризувалося неухильним зростанням норм забезпечення – від 60% до повної вартості майна селянських господарств [4, 8]. Дехто вважав, що підвищення норм повинно було стимулювати добровільне, але вони лише зміцнювали позиції обов’язкового страхування. Він не оминув класового принципу, якому більше пасувало обов’язкове страхування. „Як забезпечити майно тих найбідніших прошарків селянства, – наголошував Е. Розенталь, – які самотужки неспроможні страхувати своє майно, як перекласти усі платежі або частину цих платежів на більш заможну частину селянства?” [4, 9]. Обов’язкове страхування було відверто класовим, тому що його нав’язували заможним селянам, відтак принцип добровільності втрачав своє функціональне значення. На засадах обов’язкового страхування ефективніше було проводити принцип універсальності відповідальності за збитки від усіх випадків стихії, навіть від неврожаю. Такою була його позиція.

Інший чиновник Держстраху С. Жебрівський писав про ті запальні дискусії, які точилися довкола організаційної реформи страхового апарату в сільських районах, але завершилися його збереженням, хоча повноваження по реєстрації об’єктів і збору платежів були передані виконавчим органам влади на місцях [5]. В Україні збором платежів займалися не райвиконкоми, а структурні підрозділи Держстраху – агенти страхування. Суттєво вирізнялися умови і правила кооперативного страхування в Україні, про які писав І. Личко в одній із праць [6]. Особливості здійснення обов’язкового сільського страхування в РСФРР показав В. Міндовський, брошура якого з’явилася у 1927 р. [7]. Історія української системи державного страхування висвітлювалася навіть в офіційних звітах, які видавалися у вигляді аналітичних праць з узагальненням основних етапів її становлення [8]. Публікації прикладного спрямування враховували досвід роботи попередніх років. Наприклад, В. Потоцький, аналізуючи нові страхові правила, згадав місяць і рік їх впровадження, підкресливши консервативність правил добровільного страхування, які не змінювалися з 1922/23 р. [8, 26]. Таким чином, враховуючи ступінь наукового вивчення обраної нами для дослідження теми, автор статті ставить за мету проаналізувати особливості здійснення окладного страхування в сільському господарстві УСРР 1928-1933 рр.

Завданням державного страхування майна сільського населення було найбільш повне відшкодування вартості будівель, худоби, зернових культур, які зазнали ушкодження від стихійного лиха. Вони підлягали окладному обов’язковому страхуванню, хоча велика рогата худоба та посіви від градопобиття страхувалися за рішеннями окружних виконкомів. Страхове забезпечення не перевищувало у 1927/28 р. 30% вартості застрахованого об’єкта, але для господарств, які мали міцну економічну базу, дозволялося додаткове і добровільне страхування у межах 75% вартості майна [10 27]. Право окрвиконкомів визначати страхові об’єкти, тобто посівні культури чи робочу

худобу, впливало на страхові суми по Україні. Наприклад, у 1927/28 р. було обрано 4 округи для страхування зернових від вимоку та вимерзання, але три з них згодом відмовилися, а єдина Коростенська округа отримала значні відшкодування внаслідок несприятливої зими 1927/28 р. Уроки були враховані: у 1928/29 р. 19 округ скористалися цим страхуванням, а 4 основних види страхування (від вогню, падежу худоби, коней та ушкодження посіву) застосовувалися по всій Україні. Страхування посівів дорівнювало 40% середньої вартості урожаю головних зернових культур [11, 69]. Страхові платежі у 1927/28 р. порівняно з попереднім роком мали тенденцію до збільшення на одиницю страхового обкладання: за страхування корови на 45%, коня на 28%. Страхові операції по великій рогатій худобі та конях виявилися збитковими для системи Укрдержстраху у 1927/28 р. Загальна сума зібраних вкладів становила тоді 19,7 млн крб., а страхові винагороди – 18,6 млн крб. [11, 69]. За іншими даними було зібрано по окладу 22 млн крб. [12, 50], але, однак, сума премії виявляється незначна. У доповідній записці Укрдержстраху, надісланій до Економічної наради УСРР 13 жовтня 1929 р., простежується певна закономірність страхових відшкодувань, відтак і реальної величини премії, яка залишилася для страхових органів. Загальна сума премій, отриманих протягом 1923 – 1928 рр., становила 63,7 млн крб., а страхового відшкодування 52 млн крб. Страхові платежі сільського населення у 1927/28 р. склали по окладу 21,7 млн крб., у 1928/29 р. – 28,7 млн крб., що становило 24% і 32% загальної суми сільгосподатку [13, 7]. Держстрах СРСР отримав у 1927/28 р. премій на суму 109 млн крб. [14, 5], тобто у два рази більше від української суми премій за п'ять років. Загальні суми були переконливі, тому фіноргани розглядали страхові платежі як джерело поповнення бюджету. 1 травня 1928 р. голова правління Укрдержстраху С.М. Мазлах повідомив Управління справами РНК УСРР про „стягнення” залишку по окладу обов'язкового сільського страхування – 284 тис. крб. [15, 45]. У 1928 р. спостерігалось збільшення окладних платежів в УСРР на 785,4 тис. крб. [16, 7].

Сільським окладним страхуванням у 1928/29 р. було задіяно 4,8 млн селянських дворів, а об'єктом страхування були 5,9 млн голів великої рогатої худоби, понад 4 млн коней, 19,3 млн десятин посівного клину [17, 7]. Рік виявився несприятливим, тому що значна площа озимих культур вимерзла, відтак восени 1928 р., коли формувалося страхове поле, селяни не цуралися обов'язкового окладного страхування. Для пролетарських прошарків Раднарком УСРР передбачив пільговий фонд – 1 млн крб., а страхова сума по окладу в сільських районах сягнула тоді 37 млн крб., хоча відрахування мали скласти 12% від загальної суми нарахованого окладу [17, 7]. За попередній 1927/28 р. вона мала 15%, але в Україні пільговики становили 30,5% від загальної кількості застрахованих господарств, в РСФРР – 26,2% [18, 43]. До них належали родини червоноармійців та „маломіцні” господарства селян, які не відчували особливих переваг від наданих пільг. Хлібороби сподівалися на господарську ефективність страхування зернових від неврожаю, позаяк страхове забезпечення обмежувалося 45% середнього врожаю, тобто 22 пуди жита з десятини

[19, 29]. 22 червня 1929 р. союзний уряд, врахувавши наслідки вимерзання озимих в УСРР, дозволив виплату страхового відшкодування у розмірі 10 крб. за десятину [13, 16], тобто у 2 рази менше проєктованої вартості врожаю з одиниці площі.

Основні види обов'язкового окладного страхування (будівель від пожежі, зернових культур від вимерзання, вимоку та градобиття, худоби від падежу), судячи з активності селян, становили для них матеріальну базу існування. Серед страхових об'єктів найпріоритетнішим було житло, господарські будівлі. Кількість пожеж в сільських районах України неухильно зростала, не дивлячись на превенції та інші заходи. Якщо у 1922/23 р. їх було 10801, то у 1926/27 р. 21425 випадків, які завдали селянам збитків на 12,7 млн крб. [20, 155]. Траплялися зловмисні підпали, самопідпали, які становили третину пожеж [21, 71]. Норма страхового забезпечення на двір становила 150–250 крб. [22, 64], тому міцне селянське господарство намагалось уникнути пожежі. Наприклад, з усієї кількості пожеж, які сталися на селі, 4,3% припадало на господарства до однієї десятини, від 1 до 2-х десятин – 9%, від 2–3-х десятин – 14%, від 3–4-х десятин – 16% [23, 66]. Чим вищим було забезпечення землею селянського двору, тим меншою їх частка серед пожеж. Превенцією для них було власне майно, а не жалюгідні витрати органів держстраху на забезпечення сільрад протипожежними заходами. За п'ять років кількість сільських пожеж зросла майже у 3 рази, завдавши протягом 1927/28 р. 17,7 млн крб. збитків [24, 73]. Основною причиною пожеж були підпали, які становили 67% випадків [24, 74]. Якщо у 1927/28 р. було 33687, то у 1928/29 – 30200 пожеж [17, 29], тобто спостерігалось відносне зменшення. Органи державного страхування вважали навмисні підпали спробою уникнення селян від боргової відповідальності нерухомим майном, якщо воно було закладено, а також формою поліпшення майнового стану, враховуючи суму страхової компенсації, яка була вищою від вартості житла чи господарської будівлі. 1 жовтня 1928 р. почали діяти нові правила добровільного страхування від вогню, які скасовували попередні, відтак, крім власника майна, з'явилась інша зацікавлена особа – утримувач завдатку [25, 34]. Він теж страхував майно, позаяк під надану позику отримав від власника вартісну цінність майна – житло тощо.

21 листопада 1929 р. Укрдержстрах вдався до переоцінки будівель в містах, селищах та селах, щоб унормувати їх вартість і страхування. Існуюча система, за якою окладним чином страхування будівлі у межах 50% їхньої вартості, ліквідовувалась. Окладні норми сягнули 75% вартості, але були скасовані максимальні межі забезпечення, відтак сума відшкодування залежала від страхової оцінки будівель [13, 31]. Переоцінка майна 21469 дворів в Чернігівській окрузі виявила його загальну вартість – 14,3 млн крб., що становило пересічно 652–798 крб. на двір [26, 138]. Загалом в сільських районах України реєстру підлягало понад 1 млн дворів [26, 1], тобто їх п'ята частина.

Наприкінці 1920-х рр., враховуючи загальну реконструкцію сільського господарства, Укрдержстрах запропонував нові принципи здійснення обов'язкового окладного страхування в сільських районах. Воно розповсюджувалося також

на усуспільнений сектор, де раніше діяло добровільне страхування, але характерною ознакою системи страхування 1928–1933 рр. була „класова лінія”. Голова правління Укрдержстраху С.М. Мазлах, готуючи „методологію” нового обов’язкового страхування, визнав, що „...питання про поглиблення класової лінії в галузі обов’язкового страхування на селі викликало досить палкі заперечення” [27, IV]. Проти „класового принципу” виступили представники Держстраху СРСР, заступник наркома фінансів СРСР Г. Фрумкін, значна частина членів колегії НКФ УСРР, учасники наради керівників республіканських правлінь державного страхування, яка відбулася у Москві 11–17 грудня 1928 р. [28] Фактично впроваджувався класовий тариф сільського окладного страхування згідно з прибутковістю окремого селянського господарства, ініціатором якого був С.М. Мазлах, спираючись на підтримку С. Арсона від НКФ УСРР та наркома НК РСІ УСРР В.П. Затонського. Основним завданням державного страхування мало стати „...переливання коштів куркульських та заможних верств селянства до верств бідняцько-середняцьких для допомоги господарствам бідноті, а з другого боку – колективізації тих-таки бідняцько-середняцьких верств селянства” [27, VI]. Економічно-господарські та ринкові чинники страхової справи, які виникли і діяли в УСРР протягом непу, підпорядковувалися політичним кампаніям. Пропонувалося одержувати від населення страхові платежі зерном за страхування сільгоспкультур, встановити „тверді норми” їх забезпечення, досягнути бездефіцитності.

Методика визначення тарифної категорії господарств, запропонована Укрдержстрахом, виявилася надто складною, яка була запозичена від податкової системи. Так, до категорії „А” були віднесені господарства з прибутком 150, до категорії „Б” від 150 – 350, до категорії „В” від 250 – 700, до категорії „Г” від 500 – 900, до категорії „Д” 600 – 900 і вище [27, 15]. Задум творців нового тарифу окладного страхування платежів в тому, щоб заможні групи села сплачували страхову суму, яку формували найбідніші верстви. Обов’язкове окладне страхування виявилось звичайним сільгосподатком, відтак сума знижок окладу для категорії „Б” перекладалася на категорії „Г” і „Д”, для яких відсоток „страхового обкладання” на 100 крб. прибутку був значно вищим. Зазначу, що сума страхових платежів у 1929/30 р. сягала 60% суми сільгосподатку, тому реформа окладного сільського страхування, яку пропонував Укрдержстрах, лише поглиблювала фіскальну функцію. В українському селі, починаючи з 1928 р., співіснували єдиний сільгосподаток і його антипод – так зване самооподаткування, яке у декілька разів перевищувало встановлену суму прибуткового оподаткування. Нова система обов’язкового окладного сільського страхування дублювала принципи податкової політики держави в сільському господарстві. Діяли розміри основного і додаткового страхового обкладання на 100 крб. страхової суми для всіх видів обов’язкового окладного страхування. Наприклад, для Чернігівщини основний тариф категорії „Г” становив 1,75 крб., а додатковий 0,74 коп., для „Д” відповідно 1,63 крб. і 1,96 крб. На Дніпропетровщині основний сягав 2,64 крб., додатковий – 1,07 крб. для категорії „Г”, а для категорії „Д” – 2,53 крб. основного і 2,79 крб.

додаткового [27, 24]. Додаткове обкладання тарифом становило для господарств різних округ від 37% до 169% суми основного обкладання. В умовах масової колективізації марно було сподіватися на відшкодування вартості майна навіть згідно з основним, не кажучи про додатковий тариф, який виявився відвертим податком на майно.

Укрдержстрах пропонував також об’єднати усі галузеві види страхування (від вогню, худоби тощо) в єдиний, враховуючи загальну прибутковість, але його підтримували НК РСІ УСРР, хоча заперечувало введення натурального страхового внеску – житом. Державні органи страхування разом з іншими радянськими владними структурами здійснили розподіл селянських господарств за розміром прибутку, виокремивши 15 груп. До першої належали 583287 дворів, прибуток яких у 1928/29 р. становив менше від „неоподаткованого мінімуму”, другу становили 439863 господарства з прибутком не більше 150 крб. на двір, а разом понад 1 млн селянських господарств [27, 44–45]. Вони належали до пільгової групи, тому відшкодування застрахованого майна покривалося коштом інших груп, які підлягали так званому додатковому окладному страхуванню.

4 березня 1930 р. правління Укрдержстраху направило до НК РСІ УСРР проект плану обов’язкового окладного страхування на 1930/31 р., залучивши колгоспи та куркульські господарства. Попередній 1928/29 р. завершився з великим дефіцитом – 11,7 млн крб. План був побудований за класовим принципом, а термін „страхування” замінили на „обкладання”. Страхування колгоспних будівель дозволялося в межах їх повної вартості, а для худоби – 60%, для сільгоспкультур – 75% [13, 145]. В індивідуальному секторі 40% вартості худоби та 50% сільгоспкультур, тобто класовий принцип діяв. Додаткове обов’язкове страхування, тобто обкладання страховим податком господарств, коливалось для категорії „Г” і „Д” в межах 100 – 150% надбавки до основного тарифу. Загальна сума страхових стягнень становила 103,8 млн крб., з них на страхування будівель припадало 20 млн, великої рогатої худоби – 7 млн, коней 14,5 млн, польових культур 46,7 млн, спеціальних культур 16,6 млн крб. [13, 147]. 2 квітня 1930 р. президія Держплану УСРР фактично затвердила контрольні числа плану Укрдержстраху, а також його принципи страхування.

Окладні норми обов’язкового сільського страхування в колгоспах були вищими від індивідуальних господарств на 15 крб. Страхове забезпечення будівель селян визначалося залежно від загальної майнової вартості двору. Якщо вартість становила 150 крб., то майно застраховувалося повністю, від 151–300 крб. – на 80%, від 301–600 крб. – на 70%, від 600 і вище – на 60% його вартості [13, 150]. Норми страхового відшкодування одного га хмелю в селянському господарстві обмежувалися 400 крб., в колгоспі – 600 крб.

Протягом другої половини 1930 – перших місяців 1931 рр. система державного страхування зазнала суттєвої реорганізації. 29 липня 1930 р. Укрдержстрах наполягав на думці про те, що система страхування в Україні реформується, а не ліквідується, однак сам факт створення трьох страхових фондів (усуспільненого сектору, колгоспів та приватного сектору) означав її самоліквідацію.

Кампанія державного страхування 1931 – 32 р. відбувалася без Укрдержстраху, тому що центральний апарат було розформовано. Новий адміністративно-функціональний порядок передбачав страхування сільгоспкультур від виморозків та вимочок в обох секторах, колгоспного майна та польової продукції від вогню у повній вартості. Норми страхового забезпечення великої рогатої худоби в колгоспах становили за планом на 1932 р. 82, в селянському господарстві – 74 крб., коня – 87 і 79 крб. [29, 56]. Вони мали диференційований тариф, зумовлений не лише класовим принципом, а також географічним. На Поліссі норми були нижчими від центральних і південних районів. Падіж коней на півдні становив 10% їх загальної кількості, тому там тариф був вищим, а „нормальна смертність” коней мала не перевищувати 5%. В українському селі 1932–1933 рр., ураженому голодомором, спостерігалось зменшення погловів худоби у десятки разів [30, 255], тому принцип страхової відповідальності фактично не діяв. За нормами страхового забезпечення колгоспи мали отримувати відшкодування – 15 крб. за дрібну худобу та 30 крб. за свиню, за коня – 90 крб., за корову – 110 крб. [29, 60].

Фіноргани, а вони переймалися не лише податками, відслідковували надходження страхових платежів. Колгоспи мали сплатити до 15 вересня 40%, до 1 листопада 30%, решту – до 1 грудня, одноосібний сектор – до 15 вересня 50%, решту – до 15 жовтня, а так звані куркулі повністю до 15 вересня [29, 60].

Загальна сума страховки на господарство колгоспника становила 7 крб. 15 коп., на селянське – 26 крб. 95 коп., на так зване куркульське – 80 крб. 85 коп. [29, 56]. Вони мали своєчасно їх сплатити, щоб не росла „пеня”. Сума сільгосподатку на Уманщині становила 14 крб., на Лубенщині 21 крб., на Криворіжжі 28 крб. [29, 31], а загалом держава розглядала податок, культзбір, позику населення, самообкладання, „стягнення” держстраху – як джерела фінансових надходжень. Планом мобілізації коштів на 1933 р. передбачалося отримати по лінії державного страхування в сільських районах УСРР 154 млн крб., що на 34 млн більше від попереднього року [31, 86]. Сума обов’язкового окладного сільського страхування не була виконана, позаяк вдалося „стягнути” 112 млн крб. [32, 2], яка для голодоморних років була надто високою.

Сільське обов’язкове окладне страхування майна, продуктивної і робочої худоби, сільгоспкультур, хоч і не відшкодовувало повністю їх вартості, однак давало певну компенсацію, а головне надію на допомогу з боку держави. Впровадження „класової лінії” нового страхування та пільгове забезпечення колгоспів і пролетарських верств села порушили класичні принципи і норми страхової справи, привнесли елементи хаосу і дезорганізації відносно стабільної системи державного страхування. Здійснення колективізації та політики розкуркулення, які супроводжувалися масовим нищенням „застрахованої худоби” і недосівом зернових культур, призвело до реорганізації Держстраху та його місцевих органів, які мали обслуговувати усупільнений сектор. Грандіозні плани індустріалізації вимагали значних коштів, тому система державного страхування перетворилася на засіб мобілізації фінансових

ресурсів шляхом обов’язкового окладного сільського страхування, яке виконувало фіскальну функцію. Терміни „стягнення”, „обкладання” стали нормами страхової політики в Україні 1928–1933 рр., демонструючи факт існування чергового податку та грошової повинності для селян.

1. Галин А. Децентрализация или распад // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №21.
2. Потоцкий В. Новое нападение на Госстрах // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №21.
3. Каганович А. Местный проект общесоюзного положения о Госстрахе // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №17.
4. Розенталь Э. К постановке вопроса о перспективах государственного страхования // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №9.
5. Жебровский С. Первые итоги // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №9.
6. Личко Ів. Що таке кооперативне страхування та як ним користуватись / І. Личко. – Х., 1928.
7. Миндовский В. Шестьдесят лет сельского обязательного страхования / В. Мендовский. – М., 1927.
8. Очерк деятельности Госстраха УССР и план его работы на 1927/28 год / с предисл. С.М. Мазлаха. – Харьков, 1928.
9. Потоцкий В. Новые страховые правила // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №19.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 2807.
11. Полищук В. Окладное страхование на Украине // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – №3.
12. Из материалов по обследованию // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №10.
13. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Опис 7. – Справа 1073.
14. Розенталь Э. Работа Госстраха в 1927/28 году // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – №6.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 116.
16. Жебровский С. О плане окладного страхования на 1928/29 год // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №7.
17. Обзор деятельности Госстраха за 1928/29 операционный год. – М., 1931.
18. Льготы по окладному сельскому страхованию // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – №5.
19. Бинов А. Проблема страхования от неурожая в цифрах // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №9.
20. Пожары в РСФРР, УССР и БССР за четырехлетие 1923 – 1927 года // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №11 – 12.
21. Миндовский В. О злосной сельской пожарности // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – №2.
22. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 1777.
23. Фарштейн С. Основные черты сельской пожарности УССР // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – №4.
24. Пожары на территории УССР в 1927/28 опер. году // *Вестник государственного страхования*. – 1929. – № 4.
25. Новые правила страхования от огня // *Вестник государственного страхования*. – 1928. – №19.
26. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 64.
27. Угунтування та методологія класового оподаткування майна, що підлягає обов’язковому сільському окладному страхуванню та матеріали

- щодо реорганізації державного страхування. – Х, 1929.
28. Всесоюзное совещание по плану обязательного окладного страхования на 1929-30 г. // Вестник государственного страхования. – 1929. – №2.
29. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 7810.
30. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
31. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 8483.
32. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 8482.

Л.Б. Лехан, Т.К. Дацюк

ВІДСТОРОНЕННЯ СЕЛЯНИНА-КОЛГОСПНИКА ВІД УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ (30-ті рр. ХХ ст.)

У 90-ті роки ХХ ст. відбулися зміни в аграрному секторі, які супроводжувалися, зокрема, ліквідацією колгоспно-радгоспного ладу. У цих умовах селянин дістав змогу знову самостійно створювати своє господарство та керувати виробничими процесами у ньому. За багатолітню історію розвитку колективних господарств відбулося багато значних змін. Не останню роль в цьому відіграло радянсько-партійне керівництво, яке чітко регламентувало життя, а особливо обов'язки селянина-колгоспника. Тому у процесі реформування аграрного сектору на сучасному етапі найважливіша роль належить державі, яка своїми заходами повинна сприяти піднесенню сільськогосподарського виробництва. Необхідно усвідомлювати, що селянин, який працює на своїй землі і є розпорядником власної продукції, тобто має економічні стимули, набагато більше зацікавлений у досягненні кращих результатів своєї праці, аніж той, який працює як наймит.

Висвітленню питання про утворення колективних господарств присвячено чимало праць, особливо за радянських часів [1, 137 – 141]. У цих роботах позитивно розцінювалася колективна форма господарювання та становище колишнього селянина-одноосібника у колгоспі. В багатотомних працях, присвячених історії українського селянства, досліджуваний період в основному характеризувався піднесенням сільського господарства та покращенням добробуту селянства [2, 166, 167, 177, 178; 3, 277 – 280, 286, 287]. Особливо розширилася історіографія проблеми життєдіяльності українського селянства з другої половини 80-х рр. минулого століття. Однак більшість робіт була присвячена дослідженню становища селянства, його соціальної структури, господарської діяльності у доколгоспний період. Цим питанням присвячені праці С.Г. Водотики, П.М. Денисовця, І.К. Рибалки, Ф.Г. Турченка, Р.Д. Ляха, Б.К. Мигала, С.В. Кульчицького, С.Р. Ляха, В.І. Марочка та ін.

У вивченні життєдіяльності селянства початку 30-х років ХХ століття історики акцентували увагу на зміні соціальної структури селянства, процесі розселяння, змінах у духовному житті та побуті селян, перебігу подій та наслідків голодомору 1932 – 1933 рр. Залишається недостатньо дослідженим питання відсторонення селянина-колгоспника від управління виробництвом, коли він не міг вільно розпоряджатися виробленою ним продукцією. Отже, автори статті ставлять за мету дослідити

відсторонення селянства від управління сільськогосподарським виробництвом в 1930-х рр.

Якщо завдяки заходам непу селянин-одноосібник був зацікавлений у результатах своєї праці, то в колгоспах селяни були позбавлені такої можливості, оскільки вони не могли розпоряджатися результатами своєї праці. З 1930 р. грошову оплату праці у колгоспах було скасовано, а замість неї введено трудодні. Їх використовували як умовну одиницю визначення затрат праці окремих членів колгоспу і їх частки в кінцевому результаті діяльності господарства [4, 223]. Трудодень відповідав одиниці простої некваліфікованої праці, що витрачалася людиною протягом дня. На цій підставі визначались затрати складної праці. Кожного дня до трудової книжки колгоспника вносилися кількість вироблених ним трудоднів. Наприкінці року, після обов'язкових поставок продукції й розрахунків із державою, фонд оплати, що залишався, поділявся на загальну кількість трудоднів усіх членів колгоспу, а потім відбувалося нарахування продукції на трудодні окремим колгоспникам. Розподіл відбувався головним чином у натуральній формі.

У січні 1933 р. було прийнято постанову „Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами” [5, 441], відповідно до якої селяни повинні були здавати зерно першого обмолоту за державними цінами протягом липня-грудня 1933 р., а залишки селяни мали право продавати після виконання хлібозаготівель і утворення насіннєвих фондів. Однак на додаток до цієї постанови 20 червня 1933 р. було видано ще одну постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.” [5, 462], яка обмежувала термін хлібоздачі до липня-вересня. Водночас припинялася колгоспна й індивідуально-селянська торгівля, зокрема в Україні з 1 липня 1933 р., причому державні хлібозаготівельні ціни були набагато нижчі за ринкові. Так, за постановою Комітету хлібозаготівель при РНК СРСР від 5 липня 1933 р., в Україні заготівельні ціни на зернові було встановлено такі: на пшеницю – 805 коп. за центнер, на жито – 580, на овес – 480, на ячмінь – 560, на гречку – 660 [6, 170 – 171]. Водночас у державних комерційних крамницях кілограмова паляниця чорного хліба коштувала 2 крб. 50 коп. [7, 72]. На базарі за спекулятивними цінами кілограмова паляниця хліба коштувала від 100 до 125 карбованців [8, 531, 553].

Трактори, усі сільськогосподарські машини й кадри механізаторів було зосереджено в державних підприємствах – МТС, які обробляли землі колгоспів за натуральну плату, розміри якої встановлювалися керівними органами. Селянина було перетворено на безправного виконавця партійних директив, а ДПУ й армія стежили за тим, щоб було засіяно відповідні площі навесні 1933 р., а влітку зібрано належний врожай.

Для зміцнення трудової дисципліни й підвищення так званої політичної свідомості колгоспників резолюцією об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) від 11 січня 1933 р. було прийнято рішення створити в кожній МТС політвідділи, які повинні були стежити за виконанням урядової сільськогосподарської політики [5, 432; 9, 76 – 87].

Очолили нові органи посланці партії, як правило з міста. Наприклад, Харківський обком партії послав із міст у села для цього 15 тисяч комуністів [10, 10]. Першочерговим завданням політвідділів МТС було „забезпечення безумовного і своєчасного виконання колгоспами і колгоспниками своїх обов’язків перед державою” [5, 434]. Мета масово-політичної, організаційно-партійної й виховної роботи політвідділів полягала, як зазначалося в резолюції, у подоланні „дрібнобуржуазних пережитків і власницьких тенденцій вчорашнього одноосібника-власника, сьогоднішнього колгоспника” [5, 437]. Незабаром головою Раднаркому УСРР В.Чубарем і секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором було підписано спільну урядово-партійну постанову „Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах” [11, 95]. Вона фактично повертала колгоспника до становища кріпака-найманця за часів самодержавства. Основні положення постанови полягали в тому, що жоден колгоспник не міг використовувати свій робочий час за межами колгоспу без дозволу правління колгоспу та бригадира його бригади (за перше порушення цього пункту передбачався штраф від 1 до 5 трудоднів, за друге – виключення з колгоспу з безумовним позбавленням натуроплати на вироблені трудодні; злісні порушники за рішенням райвиконкому позбавлялися також землі й садиби). Усі колгоспники повинні були входити до складу бригад, закріплення за бригадами здійснювалося правлінням колгоспу раз на рік, перехід з однієї бригади до іншої суворо заборонявся. Колгоспник, призначений на роботу, не мав права висилати замість себе членів своєї родини. Щоб пропустити один робочий день з поважної причини, необхідно було брати дозвіл у бригадира. Без його розпорядження не дозволялося робити перерви на сніданок і обід. На своїй присадибній ділянці селянин мав право поратися тільки за умови повного закінчення робіт у колгоспі. Правлінням надавалося право відмінити вихідні й примушувати колгоспників працювати цілодобово. За допомогою політвідділів уряд намагався поставити в повну залежність сільськогосподарське виробництво, так як це було вже зроблено з промисловістю. На жаль, партійне керівництво не взяло до уваги приватновласницької психології селянина. Доки селянин був власником виробленої ним продукції, доти він і ставився схильно до більшовицької влади.

Керування в колгоспах здійснювалося директивними методами. Селянське самоврядування, що існувало в земельних громадах, було ліквідовано. У господарюванні колгоспів основну роль почав відігравати адміністративно-управлінський апарат одержавлених колгоспів. За статутом, загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову й правління в цілому. Це положення мало декларативний характер, оскільки остаточне затвердження кандидатур членів і голови правління залежало від районного керівництва. Колгоспних керівників обирали не за характеристикою їхніх господарських здібностей, а тих, хто влаштував вище керівництво.

Почуваючи себе господарями на селі, районні інстанції могли робити все, що завгодно: без будь-якої згоди списувати суми з банківських рахунків колгоспів, розпускати їх, штрафувати колгоспників

і всупереч статутним положенням та існуючим законам, усуспільнювати худобу колгоспників.

У колгоспі центральною керівною фігурою ставав бригадир. Як правило, це була цінніша й владна людина. На бригадирів покладалася відповідальність „за соціалістичну дисципліну”, йому надавалися права бути „цілковитим єдиноначальником і розпорядником робочого часу”. Одна із головних функцій бригадира полягала в тому, щоб кожного ранку зганяти людей до колгоспу на роботу. Через те в селянській психології укорінилося негативне ставлення до цих людей.

У роки колективізації серед місцевих керівників розвивалася нова психологія – вседозволеності. Так, наприклад, коли уповноважений РПК Шелудько в селі В’язовій Валківського району запропонував запрягти йому племінного жеребця, а йому нагадали, що робити цього не можна, він залентував: „Я тут у вас уповноважений з району, значить і хазяїн... не розговарівать...” [12, 177].

Унаслідок проведення колективізації селян було позбавлено засобів виробництва. Зразковим статутом сільськогосподарської артіль, що був прийнятий Другим Всесоюзним з’їздом колгоспників-ударників і затверджений Радою Народних Комісарів Союзу РСР та ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р., про засоби виробництва було зазначено, що „усуспільнювалися: уся робоча худоба, сільськогосподарський реманент (плуг, сіялка, борона, молотилка, косилка), насіннєві запаси, кормові засоби в розмірах, необхідних для утримання усуспільненої худоби, господарські будівлі, необхідні для ведення артільного господарства, і всі підприємства по переробці продуктів сільського господарства”. В особистому користуванні колгоспника залишався дрібний сільськогосподарський реманент, що був необхідний для робіт на присадибній ділянці. Якщо ж для виконання особистих сільськогосподарських робіт селянину був необхідний кінь, то артіль могла виділити його за плату [5, 532]. Після проведення суцільної колективізації основним джерелом існування колгоспника ставало його присадибне господарство.

Вищезгаданим статутом сільськогосподарської артіль визначалося, що „із усуспільнених земельних угідь виділяється в особисте користування кожного колгоспного двору по невеликій ділянці землі у вигляді присадибної землі (город, сад)”. Розміри присадибної ділянки, що знаходилася в особистому користуванні колгоспного двору (не враховуючи землі під житловими будівлями), могли коливатися від 1/4 гектара до 1/2 гектара, а в окремих районах до 1 гектара в залежності від обласних та районних умов [5, 531].

Кожен селянський двір міг мати в особистому користуванні одну корову, до двох голів молодняка рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом або, якщо правління колгоспу визначить необхідним, дві свиноматки з приплодом, до десяти овець і кіз разом, необмежену кількість птиці та кролів і до двадцяти вуликів [5, 532].

Таким чином, господарська діяльність селян була суворо обмежена, їх позбавили матеріальної зацікавленості. Більше того, перевищення дозволеної кількості худоби у присадибному господарстві обкладалося додатковим податком, що гальмувало розвиток усього сільського господарства.

1. Вологодцев І. Селянське будівництво за даними сільськогосподарського перепису 1927 р. // *Вісник статистики України*. – Харків, 1929. – №1.; Вольховський В. Суцільна колективізація та ліквідація куркульні, як класу. – Харків, 1931.
2. *Історія селянства Української РСР. В 2-х т.* – К., 1967. – Т.2.
3. *История Украинской ССР. В 10-ти т.* – К., 1984. – Т.7.
4. Царенко О.М., Захарчук А.С. *Економічна історія України і світу. Курс лекцій*. – Суми, 2000.
5. *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927 – 1935.* – М., 1957.
6. *Організація хлібоздавання державі 1933 року на Україні: Довідник*. – Харків, 1933.
7. *Упокорення голодом. Зб. документів / АН України; Ін-т археографії*. – К., 1993.
8. 33: *Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк*. – К., 1991.
9. *КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. – К., 1980. – Т.5.
10. Чубар В.Я. *За дальше піднесення соціалістичного сільського господарства*. – Харків, 1933.
11. *Державний архів Харківської області*. – Ф.Р-525. – Оп.1. – Спр.418.
12. *Чорні жнива: Голод 1932 – 1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих)*. – К.; Х., 1997.

О.В. Лісовська

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х рр. XX ст.)

У сучасних умовах, коли здійснюються реформи в аграрному секторі країни, виникла потреба в створенні справді достовірної історичної панорами розвитку історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

У більшості досліджень радянського періоду відображено лише матеріали позитивного характеру, що ілюстрували виконання партійних постанов та вказівок. Вони виконані в характерному для тих часів традиційному стилі і змісті. Широке коло питань, пов'язаних з електрифікацією трудомістких процесів у сільському господарстві, висвітлено в праці М. Журавльова [1]. Праця М. Черненка була присвячена показу зусиль по забезпеченню сільського господарства енергетичними потужностями, електрифікації і механізації виробничих процесів [2]. В дослідженні Ю. Бабенка, Г. Гладкова, Г. Клименка та ін. [3] було наголошено на провідному значенні електрифікації не лише для розвитку матеріально-технічної бази села, але й для побудови матеріально-технічної бази комунізму. І. Дорош обґрунтував ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію [4].

Відзначимо, що в усіх наукових працях періоду незалежності питання стану і розвитку матеріально-технічної бази села, в тому числі електрифікації сільського господарства, не знайшло свого цілісного відображення. Висвітлення цієї теми здійснювалося

лише в загальному контексті аналізу аграрної політики в Україні у 60 – 80 х рр. [5 – 8]. Нині дослідники продовжують активно працювати в цій надзвичайно важливій для подальшого аграрного розвитку сфері людського буття. Однак ряд питань ще потребує свого подальшого висвітлення. Останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей тематики дослідження, проте вони стали достатньо надійним фундаментом для творчого осмислення проблеми і визначення найбільш важливих напрямків подальшого вивчення всього комплексу питань, що стосуються стану матеріально-технічного забезпечення електрифікації сільського господарства в період, що взятий до розгляду.

Отже, автор статті ставить за мету проаналізувати матеріально-технічне забезпечення сільського господарства в Українській РСР (друга половина 60-х рр. XX ст.).

Однією з вирішальних умов виконання завдань по розвитку сільського господарства, накреслених центром на 1960-ті роки, було всемірне розширення механізації та електрифікації виробництва, дальше оснащення колгоспів та радгоспів передовою технікою.

Починаючи з 1958 р., в аграрному секторі Української РСР відбувався спад. В зв'язку з цим велика увага почала приділятися реформуванню та зміцненню матеріально-технічної бази села. У серпні ЦК КПРС і МР СРСР, а в грудні 1966 р. ЦК КПУ і РМ УРСР прийняли постанову „Про електрифікацію сільського господарства в 1966 – 1970 рр.” Передбачалося до 1970 р. довести споживання господарствами електроенергії з державних джерел до 80–90 %, електрифікувати всі житлові будинки на селі. Утричі мало бути збільшене загальне споживання селом електроенергії. Для контролю за розв'язанням цих завдань при Мінсільгоспі республіки створювалися спецуправління по застосуванню електроенергії з органами на місцях, підпорядкованих по вертикалі.

За цей період було досягнуто певних успіхів. У 1960 р. УРСР було витрачено 2,13 млрд. кВт-год., 1965 р. – уже 4,5, а в 1970 р. – 7,9 млрд. кВт-год. На початку 1971 р. в колгоспах і радгоспах республіки працювало понад 1 млн. двигунів (у 2,5 р. більше, ніж на кінець 1965 р.). Однак загалом в УРСР споживання електроенергії зростало повільнішими темпами. На 1969 р. УРСР посідала 6-те місце серед інших союзних республік за рівнем споживання електроенергії в громадському господарстві колгоспів у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь [9, 2 – 3].

У 1970 р. ще в 108 колгоспах (2 %), 18 радгоспах електроенергія не використовувалася зовсім. Значна частина господарств не в змозі була самостійно розв'язати проблему підключення до державних джерел електроенергії і продовжували використовувати власні. В Україні таких залишалося 583 колгоспи, або 6,4 % від загальної їх кількості [10, 264].

Негаразди у справі електрифікації негативно позначилися на загальному рівні споживання електроенергії. Незалежно від того, що протягом другої половини 60-х рр. зросло її споживання колгоспами і радгоспами на 1815 млн. кВт-год. і доведено до 4977 млн. кВт-год., рівень споживання

залишався далеким від необхідного. На 1 га орної землі використовувалося 80–120 кВт-год., тоді як виробнича необхідність становила 200 кВт-год. На виробничі потреби використовувалося 85 % електричної енергії, що надходила, і лише 10–15 % її застосовувалося в соціальній сфері [11, 80]. Так, лише на 8,5 % було електрифіковано роздачу кормів, видалення гною – на 38,8 %, доїння корів – на 42 %. На молочно-тваринницьких фермах Черкаської області в 1968 р. роздача кормів була електрифікована лише на 1,5 %, прибирання гною – на 23,4 %, доїння корів – на 30,6 % [12, 22]. Подібний стан справ був і в ряді інших областей республіки.

Повільно розвивався процес застосування в матеріальному виробництві електродвигунів. У колгоспах і радгоспах у 1970 р. їх кількість становила 1055 тис. У середньому на одне господарство припадало 98 таких двигунів [11, 80]. Хоча в 1969 р. в колгоспах діяло 550 тис. електродвигунів, на одне господарство їх припадало 58 [13, 2].

У 1971 р. для потреб сільського господарства УРСР побудовано і введено в дію більш ніж півсотні районних підстанцій на 22750 км ліній електропередач усіх напруг [14, 1].

За 1968–1969 рр. обсяги виробництва ліній електропередач на селі зросли в 1,4 раза, споживання електроенергії збільшилося на 31 %. Проте цей рівень не відповідав вимогам часу. Постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 8 грудня 1966 р. № 899 передбачалося протягом 1966–1970 рр. збудувати і ввести в дію 306 тис. км сільських електромереж. За 1966–1969 рр. збудовано було лише 137 тис. км. Завдання по електрифікації з року в рік не виконувалися в повному обсязі. Особливо незадовільний стан з електрифікацією був в Івано-Франківській області (140 населених пунктів повністю не електрифіковані). У Кримській, Харківській, Чернівецькій, Запорізькій, Хмельницькій областях річний план електрифікації житлових будинків колгоспників виконано на 40–70 % [15, 48–49].

Застосування електродвигунів стримувала і недостатня забезпеченість державою потреб сільського господарства достатньою кількістю кабельної продукції, трансформаторами, електролампами та ізоляційною стрічкою тощо. У занедбаному стані знаходилися лінії електропередач. У 1970 р. з 1740,1 км високовольтних ліній колгоспів у задовільному стані перебувало лише 543,4 км (31,2 %). Вимагали ремонту 194,4 км, реконструкції – 370,4 км, в аварійному стані перебували 631,9 км (36,3 % електроліній) [16, 134].

У багатьох господарствах виробничі приміщення, до яких підводився електричний струм, були не пристосовані до його використання. У 1969 р. в 21,7 % їх кабель знаходився в аварійному стані. Нормам техніки безпеки не відповідало 20 % тваринницьких приміщень, що викликало постійну загрозу враження працівників та худоби струмом.

Мали місце хронічні перебої з постачанням електроенергії господарствам. У 1968 р. в Чернівецькій області було 1216 непланових відключень електропостачання, у Львівській – 120 аварійних відключень, Чернігівській – 491 непланових, Житомирській – 198, Івано-Франківській – 48 непланових, Черкаській – 98 аварійних відключень [15, 1–2]. У 1969 р. відбулося

46238 відключень колгоспів від джерел споживання, з яких 26588 – планових, 8361 – непланових, 4239 – аварійних, 3123 – викликаних стихійними лихами. Колгоспи Чернігівщини 1011 разів були відключені від джерел електропостачання, з них лише 520 разів планово. При цьому господарства недоотримали 1751, 2 тис. кВт-год. електроенергії.

Часто відключення колгоспів від електромереж було спричинено стихійними лихами. Так, 5–7 січня 1966 р. пройшли великі снігопади із сильним вітром. У результаті було порушено енергопостачання 876 колгоспів і 129 радгоспів [17, 68–69]. Подібні випадки мали місце майже кожного року. Віддалені колгоспи змушені були чекати налагодження електромереж декілька місяців.

Усе це негативно позначалося на наслідках господарювання, сільське господарство терпіло великі збитки, порушувалися технологічні процеси, падала продуктивність, зокрема корів, у яких порушувався режим доїння.

Хоча загалом були і певні зрушення. Відбувалося нарощення енергетичних потужностей сільського господарства. У 1970 р. вони становили 57,5 млн. кіньєвих сил. До 98 % зросла питома вага механічних і електричних двигунів. Водночас зменшилася до 11,2 % питома вага застосування у виробничих процесах сільського господарства робочої худоби. На 1968 р. було електрифіковано виробничі процеси в 132 фермах ВРХ, 3 свинофермах, 1 птахофермі колгоспів та в 102 корівниках, 3 свинарниках-відгодівельниках, 1 пташнику радгоспів УРСР [18, 1–2]. Але майже при повній відсутності малої механізації доводилося нераціонально використовувати потужну техніку, наприклад на транспортування незначних вантажів, де міг бути успішно застосований гужовий транспорт.

Роль електродвигуна як технічно надійного, економічно дешевого й продуктивного засобу технічної модернізації залишалася низькою, незважаючи на те, що протягом 70–80-х років ХХ ст. споживання електроенергії колгоспами і радгоспами зросло у 2,9 раза, 67 % з яких витрачалося на виробничі процеси. Утричі було збільшено надходження в сільське господарство електродвигунів, настільки ж зросла їх потужність. На господарство в середньому припадало 303 двигуни. Це безумовно було певним досягненням, однак енергоозброєність сільського господарства зростала темпами, які не відповідали світовим показникам.

Державне лімітування споживання електроенергії в сільському господарстві суттєво перешкоджало її широкому впровадженню у виробничі процеси в колгоспах і радгоспах. До цього додавався і такий фактор, як технічна недосконалість сільських електромереж. Матеріальна база підприємств районних електромереж знаходилась у жалюгідному стані. Вони не мали достатніх матеріальних ресурсів, аби вчасно усувати неполадки; їм не вистачало кабельно-провідникової продукції, дерев'яних і залізобетонних опор, обладнання для трансформації підстанцій. Так, в Івано-Франківській області з 349 одиниць автотехніки, якими користувалися відповідні підрозділи, лише 17 % мали термін експлуатації до п'яти років. Підрозділи, які обслуговували сільські електромережі, одержували бензину лише 40 % від необхідних обсягів [19, 3–4].

Електрифікація була оголошена одним із магістральних напрямів у сільському господарстві. Безвідповідальність партійних та відомчих інстанцій, які приймали рішення, та економічна незацікавленість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призвели до тяжких наслідків. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві залишалася ще високою. Основним гальмом у сільському господарстві були встановлені під час колективізації виробничі відносини.

Аналіз широкого кола питань показує, що об'єктивних причин для „провалу” сільськогосподарської галузі не було. Стан матеріально-технічної бази, попри його доволі низький рівень, не пояснював стрімкого падіння сільськогосподарського виробництва. Ця проблема мала комплексний характер. В основі її насамперед лежала системна суспільно-політична криза.

1. Журавльов М.М. Електрифікація сільського господарства та її економічне значення. – К., 1966.
2. Черненко М.С. Значення електрифікації у створенні матеріально-технічної бази комунізму. (Політекономічний нарис на матеріалах сіл господарства УРСР). – К., 1964.
3. Бабенко Ю.А. Електрифікація України. – К., 1960.
4. Дорош І.І. Ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію. – К., 1962.
5. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX ст. – К., 1995.
6. Панченко П.П. Сторінки історії України XX ст: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл. – К., 1995.
7. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця, 2005.
8. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – Т. 2.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 3086.
10. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник – К., 1971.
11. Народне господарство Української РСР в 1981 році. Статистичний щорічник. – К., 1982.
12. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1381.
13. Електродвигун у господарстві // Сільські вісті. – № 257. – 1969. – 2 листопада.
14. Електрика в господарстві // Сільські вісті. – № 294. – 1971. – 22 грудня.
15. ЦДАВО України – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1808.
16. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 2196.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6180.
18. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 29. – Спр. 932.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1205.

К. В. Лобач

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УКРАЇНУ (1933 – 1934 рр.)

У проблематиці досліджень міграційної політики радянської влади щодо селянства першої половини 30-х років XX ст. об'єктом уваги дослідників, зазвичай, є питання примусового виселення

українських селян. Водночас проблема переселення селян-колгоспників з-поза меж України та внутрішньоукраїнського доприселення на територію південних та східних областей не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Здебільшого дослідники лише побіжно звертаються до неї у контексті дослідження голодомору 1932 – 1933 рр. та його наслідків [1]. Автор статті ставить за мету дослідити кампанії переселення російських та білоруських селян в українські села та міграційні процеси у самій Україні. Це дозволить, насамперед, з'ясувати реальні, а не офіційно задекларовані, соціально-економічні та політичні причини масштабних переміщень населення, визначити їх мету та завдання у справі колгоспного будівництва. Окрім того аналіз процесу переселення та його наслідків дозволить спростувати міфи про „сите” життя російських селян у голодних українських селах та ідилію міжнаціональних стосунків.

З метою „повного освоєння малозаселених родючих районів”, як вказувалося в постанові ЦВК і РНК СРСР від 15 серпня 1933 р., при Раді народних комісарів СРСР було створено Всесоюзний переселенський комітет (ВПК) [2, 919]. У листі до Л. Кагановича та В. Молотова від 27 серпня 1933 р. Сталін, наголошуючи на негайному затвердженні персонального складу комітету, вимагав (переклад з російської автора – К. Л.): „...негайно дати йому оперативне завдання на зразок організації переселення на початку наступного року на Кубань і Терек (скажімо, 10 тис. домогосподарств з сім'ями), в Україну (степ) 15 – 20 тисяч. Це питання робочої сили на півдні, де завжди не вистачало робітників” [3, 316].

Зауваження щодо нестачі робочої сили в Україні влітку 1933 р. цілком слушне і пояснюється, всупереч зауваженням генсека, насамперед наслідками реалізації більшовицької політики колективізації та хлібозаготівель, класовими депортаціями та чистками, що призвели до загальнонаціональної катастрофи – голодомору. Аналіз тогочасних документів дає підстави вважати, що програма переселення російських та білоруських селян на землі українського степу мала на меті вирішити питання не стільки кількості, скільки „якості” робочої сили в колгоспах. Такий висновок напрашується, по-перше, з огляду на відтермінування запланованого на 4 квартал 1933 р. внутрішньоукраїнського переселення 22 тис. родин з Київської, Чернігівської та Вінницької областей до Дніпропетровської, Одеської та Донецької областей та, по-друге, зважаючи на критерії класового добору переселенців у російських регіонах. Тож можна припустити, що переселення домогосподарств на територію України та Кубань повинне було не лише забезпечити ринок праці, але й посприяти процесам деукраїнізації, започаткованим у грудні 1932 р., та забезпечити зміцнення соціальної бази колгоспного ладу.

Документи засвідчують, що на початку жовтня в керівництва держави ще не було планів розпочинати кампанію переселення в останньому кварталі 1933 р. 2 жовтня Л. Каганович в листі до Сталіна зауважував лише, що можливо доведеться організовувати стихійне переселення, яке розпочалося в деяких районах Середньої Волги [3,

370]. Однак вже 22 жовтня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект постанови РНК СРСР про переселення в Україну 21 тис. колгоспників [2, 809]. Тож виконання постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 11 вересня 1933 року „Про доприселення в степові райони” переносилося з четвертого кварталу поточного на початок наступного року [4, 930].

Для організації та проведення вербовки і переселення колгоспників формувалася відповідний апарат зі складу працівників ЦК і РНК, військових вищого командного складу, працівників політвідділів МТС, членів президії райвиконкомів і бюро райкомів партії та співробітників ОДПУ [2, 810]. На останніх покладалася обов’язок „суворо стежити, щоб в числі завербованих голів та членів сімей не виявилися куркулі, саботажники та інший антирадянський елемент”, а також надавати допомогу місцевим органам при відправці переселенців [5, 484]. Зазначена вимога до контингенту переселенців зайвий раз переконує в тому, що в кампанії переселення російських та білоруських селян у степові райони України плани влади не вичерпувалися лише забезпеченням ринку робочої сили. Вона також мала на меті змінити соціальну та національну структуру сільського населення краю, знівелювати досягнення українізації, унеможливити розвиток національно-державницьких тенденцій у політичних настроях селянства.

В Україні 20 тис. сімей переселенців-колгоспників планувалося розселити наступним чином: в районах Донбасу – 3,5 тис. сімей з Івановської промислової області, в Дніпропетровській області – 6,5 тис. сімей із Західної області, в Харківській області – 1,5 тис. сімей з ЦЧО, в Одеській області – 6,5 тис. сімей з Білорусії та Горьківського краю [5, 510].

Кампанія з вербовки та переселення перебувала на особливому контролі влади, про її перебіг місцеві органи ОДПУ подавали зведені огляди за кожну п’ятиденку. Спецповідомлення повноважних представництв ОДПУ засвідчують діаметрально протилежні настрої потенційних переселенців. В Унінському районі Горьківського краю лише за один день, 15 жовтня, від селян надійшло 50 групових заяв, що засвідчили їх бажання переселитися в Одеську область. Мотивуючи свій вибір, незаможник Зубов із села Поляна зауважував (цитуюмо мовою оригіналу): „Переселяться на Украину – есть полный расчет, у нас в районе земли плохие и урожаи тоже бывают плохие, на Украине хлеб родится хорошо, на Украине можно жить гораздо лучше” [5, 485]. Водночас у сусідньому селі Боровка поширювалися, названі „провокаційними”, чутки про масову смертність в Україні від епідемії, „...туда нас и хотят направить” – висловлювали побоювання селяни [5, 484].

З огляду на це, парторганізації та сільради районів вербовки розгорнули масово-роз’яснювальну роботу з пояснення значення, умов переселення і надаваних пільг. Останні були доволі відчутними. З переселенців списувалася заборгованість перед державою з усіх видів податків. У місцях вселення вони на три роки звільнялися від сільськогосподарського податку, „само обкладання” і на 50% страхових платежів, а ще на рік – від сплати податку на м’ясо та молоко [4, 951]. Окрім того, державним коштом на місце поселення перевозилося домашнє майно, господарські інструменти, зерно,

овочі та худоба (корови, телята, вівці, свині, птиця). Господарствам, які не мали корів, худоба виділялася, але за умови обов’язкового перевезення її в Україну. Особливо настійно селянам-переселенцям було рекомендовано забирати з собою насінневу картоплю. На приймаючу сторону покладалася обов’язок протягом жовтня відремонтувати 20 тис. хат з господарськими будовами та забезпечити для переселенців створення хлібних фондів із розрахунку 3 ц зерна і 8 пуд. овочів на сім’ю [4, 950].

Та навіть такі пільгові умови далеко не завжди приваблювали російських селян. Спецповідомлення органів ОДПУ по ЦЧО рясніють інформацією про наростання негативних настроїв серед колгоспників-переселенців та їх відмову від виїзду. Причиною масових відмов російських колгоспників від переселення стала правдива інформація про українські реалії так званих „ходоків”, котрі, як посланці селянських громад, відвідали українські села, в які планувалося переселення. На відміну від офіційної версії про „традиційну нестачу робочої сили” в степових районах України, російські селяни називали справжні причини обезлюднення українських сіл. Розповідали про невідповідність житла та господарських приміщень до прийому переселенців, нестачу тягла та віддаленість колгоспів від залізниці, вказували на вороже ставлення українців до росіян [5, 489]. На „ходоків” з такими настроями, в тому числі й членів ВКП(б), наклеювали ярлики класово-ворожих елементів та куркулів і, за розпорядженням органів ОДПУ, вилучали з колгоспів. У свою чергу ВПК, постановою від 17 листопада 1933 р., категорично заборонив практику посилення „ходоків” як таку, що себе не виправдала [4, 975].

Зауваження російських селян-ходоків щодо неготовності української сторони прийняти переселенців підтверджуються й рядом офіційних документів. У спецповідомленнях ОДПУ УСРР вказувалося на повільний темп ремонтних робіт по підготовці приміщень для переселенців. Станом на 10 листопада у ряді південно-степових районів для 3400 сімей переселенців було підготовлено лише 1502 житлових приміщень [5, 497]. Деякі колгоспи Рубежанського, Мелітопольського, Врадівського районів не мали ресурсів для виділення переселенцям продовольчих і фуражних фондів та заготівлі палива.

Тривожні чутки поширювалися з поміж самих завербованих переселенців. Документи секретно-політичного відділу повноважного представництва ОДПУ по ЦЧО зберегли зафіксовані співробітниками розмови селян. „Переселять нас на Украину хотят потому, что там вымерли люди и нет никого. Хлеб, который там был, весь забрали в государство” – заявляла колгоспниця Храповського колгоспу Пристенської сільради. „Нас обманывают и ведут к тому, чтобы мы повымирали с голода. На Украине в некоторых поселках вывешены черные флаги в знак того, что почти все население поголовно повымирало” – висновок завербованих колгоспників з хутора Сорокіно Будьоновського району [5, 488].

Незважаючи на вказані проблеми, кампанія по переселенню була розпочата. Станом на 25 листопада з Росії та Білорусії в Україну було відправлено 124 ешелони з 8 тис. сімей переселенців, загальною чисельністю 40651 чоловік [5, 491].

На кінець 1933 року все більших розмірів стало набувати неорганізоване переселення. За підрахунками російського дослідника П. Поляна, в грудні 1933 року міграційні процеси охопили близько 100 тис. чоловік [6, 79]. Вони були найбільш масовими за весь період існування ВПК. Для України підсумком його діяльності стало переселення на її територію 43,1 тис. сімей чисельністю 219110 чоловік, з них: в Дніпропетровську область – 13265 сімей, в Одеську область – 11854 сім'ї, в Харківську область – 9998 сімей, в Донецьку область – 7983 сім'ї. Переселенцями-колгоспниками з собою було привезено: коней – 27625 голів, корів – 36670, дрібної худоби – 60396 голів [5, 545]. Переселенці в Україну становили 63,6% від кількості мігрантів по СРСР за період з 1933 по 1937 роки. Зауважимо, що майже 83% цих переселенців припало на 1933 – 1934 роки. Починаючи з 1935 року, Україна як місце вселення в звітах більше не фігурує [6, 80].

На станціях розгрузки переселенців зустрічали представники місцевих організацій і колгоспів. З цієї нагоди влаштовували мітинги, подекуди прибульців зустрічали музикою як на станціях, так і в колгоспах. Утім показова гостинність не спроможна була приховати проблем, з якими зіткнулися переселенці.

Транспорту для перевезення переселенців та їх майна не вистачало, це призводило до псування майна, тіснили людей, позначалося на темпах розвантаження вагонів, яке замість 7 год. розтягувалося на 60 годин [5, 500]. Насіннева картопля, котра перевозилася селянами, здебільшого померзла в дорозі або на станціях при розвантаженні.

З численними проблемами зіткнулися переселенці при розселенні та вирішенні інших побутових проблем. Подекуди приїжджим самим доводилося займатися пошуками житла. В окремих господарствах Ново-Українського, Любашівського, Акимівського районів переселенці розміщувалися по 2 – 3 сім'ї в одній хаті або підселялися до місцевих колгоспників. Мали місце випадки, коли місцевих селян оголошували „куркулями”, виганяли їх з колгоспу, виселяли з будинків, а на їх місце вселяли переселенців [5, 502]. Новоприбульців не влаштовувала низька якість ремонту жител, відсутність звичних російських лазень та надвірних будівель. Все це в комплексі не сприяло порозумінню між сільською громадою та переселенцями, призводило до непорозумінь, зростання напруги у відносинах та подекуди виникненню ворожнечі. Колгоспники-переселенці, не отримавши обіцяного, висловлювали незадоволення. В свою чергу, місцеве населення вбачало в переселенцях „загарбників”, котрі поселялися в будинках померлих з голоду або виселених односельців та родичів.

Органами ОДПУ зафіксовані численні випадки образ і, навіть, знущань та побиття переселенців. Недоброзичливе ставлення до прибульців проявлялося як з боку пересічних селян, так і місцевого керівництва. Показовою є заява уповноваженого Сахнівського РВКА, члена партії Прокопенка: „Голод в Україні був створений для того, щоб зменшити кількість українців, переселити на їх місце людей з іншої частини СРСР і тим самим знищити будь-яку думку про самостійність. Своїх хороших працівників подушили, а везуть нам всілякий непотріб” [5, 572].

Будь-які прояви антипереселенських настроїв відстежувалися й каралися владою. За неповними даними, станом на 3 січня 1934 року було притягнуто до відповідальності 91 чоловік, а на кінець березня їх кількість зросла до 260 чоловік, з яких 173 – було заарештовано [5, 504, 546]. Незважаючи на оперативні дії влади, спрямовані на подолання незадоволення місцевого населення та розв'язання побутових проблем переселенців, уже в лютому 1934 року частина з них намагалася повернутися додому. На кінець березня 1934 року, за даними секретно-оперативного відділу ОДПУ, з 8 районів Одещини виїхало назад, на батьківщину, 156 сімей, з 5 районів Донецької області – 78 господарств і двох районів Харківщини – 17 сімей [5, 545]. У травні – червні від'їзд переселенців, що йменувався в тодішніх офіційних документах „обратничеством”, набув масового характеру. Сподівання на краще життя на багатих українських землях не справдилося. В відповідній записці ВПК на ім'я Сталіна та інших членів політбюро вказувалося, що переселенці залишають насамперед неблагополучні по врожайності райони. Зокрема, в Рівнянському районі „обратничество” становить 70 %, у Велико-Олександрівському – 58% [5, 639]. За підрахунками російських дослідників, протягом року майже чверть переселенців різними правдами і неправдами повернулася на попереднє місце проживання [5, 28]. Значна їх кількість вирушила на заробітки в радгоспи та на підприємства. Зрештою, ВПК, дбаючи про закріплення переселенців на новому місці, сам звернувся до керівництва країни з пропозицією про організацію підсобних галузей: рибальства, мисливства, птахівництва та використання переселенців на каменоломнях, цукрових заводах, будівництві, в МТС [5, 640].

Отже, підсумовуючи аналіз кампанії переселення в степові райони України селян-колгоспників з території Росії та Білорусії, слід констатувати, що мотивація масштабного переселення не вичерпувалася виключно виробничими потребами, як це декларувала тогочасна влада. Воно мало також на меті змінити соціальну структуру та національний склад населення, тим самим зміцнити позиції більшовицької влади та унеможливити поширення ідей української самостійності. Зважаючи на повернення чверті переселенців на попереднє місце проживання, поширення серед тих, хто лишився, відхідництва на заробітки можна зробити висновок, що офіційно визначене владою завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів не було реалізоване у повному обсязі.

1. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008.; Марочко В. І. Голодомор в українському селі // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. НАН України, Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2.
2. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.3. Конец 1930 – 1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001.
3. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелеви, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001..

4. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали/Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007.
5. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т./Т. 3. 1930– 1934 гг. Кн.2. 1932 – 1934 гг. /Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2005.
6. Полян П. Не по своей воле...История и география принудительных миграций в СССР. – М.: „ОГИ” Мемориал, 2001.

І.М. Лубко

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ЦІНОУТВОРЕННЯ НА ЗМІСТ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (50-ті рр. ХХ ст.)

Перехід до ринкових відносин створив для всіх галузей національної економіки, за винятком її аграрного сектора, умов вільного ціноутворення. У сільському господарстві дотепер діють орієнтовні ціни, які підвищувались значно повільніше, ніж вартість товарів та послуг, затребуваних галуззю. Тому й маємо на сьогодні черговий диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні засоби у 3,2 раза [1]. З огляду на сучасну ситуацію, яка склалась в аграрному секторі економіки, одним із завдань історичної аграрної науки є розширення і поглиблення наукових досліджень проблем організаційно-економічних трансформацій в аграрному виробництві та пошук шляхів підвищення його ефективності.

Науковий аналіз проблем розвитку сільського господарства періоду „хрущовського десятиліття” цікавив дослідників різних періодів вітчизняної історії. Оцінки вченими здобутків та прорахунків тієї доби вилились у потужний масив різнохарактерної за своїм змістом наукової спадщини, у тому числі й тієї, що містила аналіз фінансово-економічних відносин у сільському господарстві [2]. Варто зазначити, що вплив цінової політики на розвиток сільського господарства вказаного періоду дослідниками практично не здійснювався, що й спонукало автора заповнити існуючий вакуум.

Метою статті є з'ясування змісту та наслідків політики ціноутворення періоду „хрущовської відлиги” та її впливу на динамічні реформаційні процеси, що відбувались в означений період.

Глибока і хронічна криза, в якій опинилось сільське господарство за час перебування при владі Й. Сталіна, змусила нове радянське керівництво в особі М. Хрущова кардинально переглянути репресивну за своєю суттю аграрну політику та визначити магістральні напрями розвитку галузі. Розуміння того, що отримати результат можливо лише за умови корегування, а надалі і реформування базових елементів та відносин, які є складовими аграрного сектора економіки, стало своєрідною точкою відліку його внутрішньополітичної діяльності. Тим паче, він, як ніхто інший, розумів, що підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва не відбудеться без серйозної ревізії цінової політики та застосування принципово нових підходів до її формування.

Потреба швидкого впровадження в повсякденну практику колгоспного виробництва реальних принципів матеріальної зацікавленості як одного з напрямів політики ціноутворення була відображена

в рішеннях вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. Згідно з ними, вже в 1953 р. заготівельні і закупівельні ціни були підвищені практично на всі види сільськогосподарської продукції. Так, наприклад, закупівельні ціни на зерно в УРСР підвищились з 1,32 до 12 крб., на жито – з 0,91 до 10 крб., на кукурудзу – з 0,81 до 8 крб. за центнер (за новими цінами) [3, 103]. Якщо до 1953 р. закупівельні ціни були вищими заготівельних на зерно в 12-15 разів, картоплю – в 6 раз, а м'ясо – в 14 раз, то після їх підвищення ця різниця скоротилась відповідно: в 3,5 раза – по зерну, до 2,4 раза – по молоку, в 3 рази – по м'ясу [4]. З урожаю 1954 р. особисті господарства колгоспників, робітників та службовців радгоспів повністю звільнялись від обов'язкових поставок зерна, а для колгоспів їх норми значно зменшувались [5, 393]. З цього приводу відомий російський вчений-аграрій І. Русинов зазначає, що „своїми рішеннями вересневий пленум назавжди відкинув сталінську доктрину товарообміну” [6, 37].

Нова цінова політика держави вперше за десятки попередніх років дозволила господарствам отримати реальні прибутки від продажу державі зерна по заготівлях. Зміна вектора державної аграрної політики відчутно швидко позначилась на підвищенні питомої ваги грошової частини оплати праці в колгоспах, створенні передумов до регулярного грошового авансування колгоспників на зароблені трудовні, а згодом – перейти до щомісячно гарантованої заробітної плати без їх нарахування.

З іншого боку, кампанія державних закупівель сільськогосподарської продукції супроводжувалась ускладненою системою розрахунків з колгоспами. Про зволікання в оплаті за здану господарствами продукцію свідчать чисельні скарги, що надходили на адресу сільськогосподарського відділу ЦК КПУ. Так, наприклад, правління колгоспу ім. Жданова с. Велика Кошелівка Ніжинського району Чернігівської області звернулось в грудні 1954 р. з проханням вплинути на Ніжинську контору „Заготскот”, якій колгосп здав 88,8 ц м'яса під зустрічний обмін на автомашину, і на Ніжинську заготконтору райспоживспілки, що отримала від господарства 55,9 центнера м'яса на таких же умовах. Отримавши м'ясо, техніку колгоспам вказані організації не завезли [7, 3].

Тому, намагаючись підсилити стимулюючу роль планових заготівель, владними рішеннями дозволялось здійснювати закупівлю частини колгоспної продукції (після виконання планів державних заготівель – авт.) за помітно вищими закупівельними цінами. Однак навіть такий, здавалось би фінансово привабливий захід, суттєво не змінив матеріального становища колгоспів і тих, хто в них працював. Гостру нестачу коштів вони намагались самотужки компенсувати розширенням обсягів ринкової торгівлі та продажем колгоспниками вирощеної ними власної продукції. Такий специфічний саморегулятор дозволяв забезпечувати певне вирівнювання доходів міського та сільського населення.

Поряд із обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції державі та натуроплатою за роботу МТС колгоспи зобов'язувались також поставляти продукцію державі в порядку контрактації. У своїх виступах М. Хрущов неодноразово підкреслював вагоме

значення такого виду заготівель. “Необхідно перейти... до контракції, яка дозволить державі раніше планувати кількість продукції, що надходить зверху обов’язкових поставок, а колгоспам мати гарантію збуту продукції, отримувати грошові аванси та купувати необхідні промислові товари в порядку зустрічного їх продажу”, – говорив він [8, 14].

Правовою основою даного виду заготівель були контракційні договори на продаж певної кількості продукції, які, у відповідності до встановлених планів закупівель, заготівельні організації укладали з колгоспами. У договорі зазначалась кількість та якість продукції, заготівельна ціна, термін здачі законтракованого продукту, розмір отоварювання. Підписавши договір, заготівельна організація видавала колгоспам грошовий аванс, з якого виділялась частка на авансування оплати трудовня. Така форма співробітництва дозволяла державі планувати кількість продукції, що надходила понад план обов’язкових поставок, та проводити закупівлі в організованому порядку.

Проте виконання умов контракційного договору досить часто порушувались саме заготівельними організаціями. Вигідні економічні домовленості, що дозволяли колгоспам задовольняти потреби в зустрічній продукції, не завжди виконувались. Особливо гостро поставали питання, пов’язані з розрахунками між колгоспами та цукровими заводами. Так, наприклад, секретар Любашівського райкому партії Одеської області О. Крижанівський у листі до сільгоспвідділу ЦК КПУ просив вплинути на керівників Кіровоградського цукротресту і Первомайського цукрового заводу, щоб ті віддали колгоспам 50% жому, який їм належав за здані цукрові буряки [9, 36]. Згідно з договором контракції, члени колгоспу ім. Ковпака Іванічівського району Волинської області за вирощування цукрових буряків мали отримати якісний цукор. Цукор завод видавав жовтий та ще й зі сміттям. “Ми просимо втрутитись в цю справу і дати вказівки Житомирському тресту “Головцукор” припинити безлад і повернути колгоспникам те, що їм належить. Нехай недоброякісну продукцію використовують на інші цілі і не змущуються над селянством”, – з боєм писали на адресу першого секретаря ЦК КПУ колгоспники [10, 118].

Однак, незважаючи на подібні проблеми, ціни на законтраковану продукцію все ж були вищими, ніж ціни за продукцію, заплановану по обов’язкових поставках. Надходження від неї дозволяли перекидати втрати колгоспів при виконанні обов’язкових поставок. При здачі продукції в рахунок плану контракції колгоспи відраховували державі значно менший відсоток чистого прибутку, ніж при обов’язкових поставках. Загалом доходи від контракції технічних культур стали джерелом накопичення та розширеного відтворення в колгоспах, підвищення доходів колгоспників.

Отже, слід ще раз підкреслити принципово важливу деталь. Саме за безпосередньою ініціативою М. Хрущова контракції, яка в сталінські часи перетворилась у ще один інструмент викачування з колгоспів дешевої сільськогосподарської продукції, було повернуто її справжнє функціональне призначення, що дозволяло забезпечити максимальну товарність технічних культур та зростання їх виробництва. Цінова сутність

контракції за його ініціативи в цілому змінила вектор своєї спрямованості, слугуючи вже не лише державі, але й селянам-колгоспникам.

Тривалий час чи не найбільш актуальним питанням колгоспного життя була очевидна невідповідність державних заготівельних цін собівартості виробництва більшості видів сільськогосподарської продукції. У виступі на XX з’їзді КПРС авторитетний організатор колгоспного виробництва Ф.Дубковецький показав це на прикладі таких культур як цукрові буряки та коноплі. Грошові прибутки від реалізації урожаю конопель з 1 га у 6 разів перевищували прибутки з 1 га цукрових буряків, хоча трудомісткість вирощування конопель перевищувала трудомісткість вирощування цукрових буряків лише в 1,8 раза [11, 89-90].

На подолання існуючих цінових дисбалансів спрямовувалась постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи по збільшенню виробництва цукрового буряка і виробітку цукру” від 18 травня 1956 р., згідно з якою заготівельні ціни на цукрові буряки підвищувались в східних областях до 21 крб., а в західних – до 23 крб. за центнер. До того ж ставки натуроплати за роботи МТС зменшувались на 50% [10, 93]. Згодом, як доведе час, це позитивно позначиться на фінансовому стані колгоспів.

Реалізації принципу взаємної матеріальної вигоди в економічних взаєминах колгоспів з державою продовжували перешкоджати залишки старої системи державних заготівель, яка не враховувала зональних особливостей сільського господарства. Колгоспи зобов’язані були виробляти і здавати державі заплановану для них продукцію незалежно від природно-економічних умов, в яких знаходилося господарство. Така практика неминуче викликала заміну одного виду продукції іншою, що вело до безладдя, плутанини, а через них – до зловживань і порушень. Так, наприклад, в поліських та західних областях України були сприятливі умови для розвитку тваринництва, вирощування картоплі та технічних культур. Однак колгоспи цих регіонів повинні були також здавати зерно. У той же час колгоспи південних областей, де умови не дозволяли отримувати достатні врожаї картоплі, змушені були її вирощувати.

Ситуація вимагала негайного реагування з боку органів державної влади. Тому на червневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС приймається постанова “Про скасування обов’язкових поставок та натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів”, суть якої полягала в тому, що різні форми державних заготівель (обов’язкові поставки, натуроплата за роботи МТС, контракції і закупівлі) були замінені єдиною формою забезпечення державних потреб – державними закупівлями сільськогосподарської продукції [12, 318-325]. Заготівлі прямо узалежнювались від обсягів виробництва: чим більше вироблено продуктів, тим більше їх може закупити держава. Державні заготівельні ціни на ВРХ та птицю були підвищені більш ніж в 5 раз, на молоко та масло – вдвічі, картоплю – в 2,5 раза, овочі – на 25-40% [13, 351]. Були підвищені і ціни на продукцію, що продавалась понадпланово. За основу формування планів було взято погектарний принцип обчислення обсягу державних заготівель, який ще більше диференціював норми продажу продуктів відповідно до спеціалізації господарств. Цим

же рішенням було визначено методику формування зональних закупівельних цін, які повинні були компенсувати витрати колгоспів, стимулювати зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції і створення необхідних умов для розширення виробництва [12, 323].

Відповідною постановою Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1958 р. затверджувались нові закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізувалась державі колгоспами та населенням, і диференціювались зонально, в залежності від якості та термінів реалізації. Одночасно вводилась виплата колгоспам авансів за рахунок поставок в розмірі 20 – 25% їх закупівельної вартості [14]. Нові закупівельні ціни економічно були достатньо обґрунтовані. В їх основі лежала середньозональна собівартість продукції кожного виду. Вони встановлювались із таким розрахунком, щоб компенсувати виробничі витрати більшості колгоспів і отримати необхідні накопичення. Нові ціни також дозволяли державі отримувати частку чистого прибутку, що накопичувався в колгоспах, які знаходились в кращих природно-кліматичних умовах. В УРСР встановлювались такі закупівельні ціни на зернові культури (за 1 центнер): пшениця м'яка та просо – 6,7 крб., жито – 6,4 крб., овес – 4,5 крб., ячмінь кормовий – 5,2 крб. (у цінах 1961 р. – авт.). У залежності від природно-економічних умов, було визначено 4 цінових зони [15].

Розрахунки диференціації закупівельних цін на зернові культури, що реалізовувались державі колгоспами, свідчать, що нижчі ціни були встановлені для колгоспів I зони, де умови для виробництва зерна найбільш сприятливі. До IV зони відносились гірські, передгірські і поліські райони, де умови для вирощування зерна найгірші, тому і ціни тут встановлювались значно вищі, ніж для I зони. На пшеницю м'яку вони були вищими на 28,8%, жито – на 38%, просо – на 30,7%, овес – на 28%, ячмінь кормовий – на 47%. Зрозуміло, що з колгоспів II, III та IV зони в державну казну надходив менший відсоток чистого доходу, ніж з колгоспів I зони. Здавалось би, що такий розподіл був логічним за своїм змістом, тому що враховував регіональні природні відмінності. Проте і тут не обійшлося без плутанини. При диференціації цін багато областей були віднесені не до однієї, а до двох (Луганська, Вінницька, Хмельницька, Харківська, Чернігівська, Сумська, Житомирська, Львівська, Ровенська, Волинська, Станіславська) і навіть до трьох (Київська та Черкаська) зон.

Загалом же нова система ціноутворення була значно прогресивнішою в економічному відношенні. Більше того, вона забезпечувала кращі умови для розвитку тваринництва. До цього м'ясне тваринництво було завідомо збиткове. В колгоспах УРСР собівартість продукції помітно їх перевищувала. Так, собівартість 1 ц яловичини в 1956 р. становила 847,3 крб., в 1957 р. – 922 крб., в 1958 р. – 964,6 крб. [16, 407 – 413]. Закупівельна ж ціна коливалась в межах 610 крб. [17, 48].

Попри цінову невідповідність, яка ще деякий час існувала в системі заготівель, все ж здобутки 1953 – 1958 рр. були очевидними. Протягом цього періоду ціни на худобу і птицю, що реалізовувались колгоспами по обов'язкових поставках, підвищились

більше, ніж в 5,5 рази, на овочі – на 25-40%. Загалом же прибутки колгоспів України, внаслідок підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, за 1953-й – 1958-й рр. зросли на 15 млрд. крб. (у цінах до 1961 р. – авт.) [18, 413]. У зв'язку зі зменшенням норм обов'язкових поставок колгоспи і колгоспники отримали можливість реалізовувати більшу частину продукції по цінах колгоспного ринку. В результаті цього, селяни України тільки за 1958 рік одержали прибутків на суму 800 млн. крб. [19, 40].

Введення нового порядку заготівель стало надзвичайно позитивним явищем, але цінові тарифи виявились ще мало врегульованими. Практично не враховувався зональний фактор. Так, зокрема, на зернові культури встановлювались "плаваючі ціни", що дозволяло підвищувати або знижувати їх відповідно до врожайності, природних умов. У 1958 р., досить сприятливому у кліматичному відношенні, ціни були знижені на 15% [20, 335]. Однак у наступні роки, незважаючи навіть на неврожай, вони так і не піднялись. Більше того, лібералізація цінової політики не обумовила очікуваного від неї економічного ефекту. До того ж після ліквідації МТС витрати колгоспів на обслуговування техніки помітно зросли і не компенсувались новими цінами на сільгосппродукцію.

Таким чином, ефективність сільськогосподарського виробництва формується під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх, зокрема, відносять ціновий механізм, який залежить від кон'юнктури ринку, матеріально-технічну та фінансову забезпеченість аграрного сектора, паритетність відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки, розвиненість аграрного ринку тощо. Шляхи розв'язання сучасних проблем, що блокують реформаційні процеси в аграрному секторі національної економіки, лежать передусім у площині цінової політики. Адже ціна має не лише відшкодовувати нормативні витрати, але й формувати прибутки на вкрай необхідний для розвитку галузі авансовий капітал. Подібний підхід до ціноутворення дасть змогу забезпечити однакові умови для всіх галузей виробництва і сфер діяльності, сприятиме вдосконаленню міжгосподарських зв'язків.

1. Рішення річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників від 25-26 лютого 2010 року з розгляду проблеми „Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві”. – Режим доступу // <http://www.iae.com.ua/>
2. Див.: Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. – К., 1996.; Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Укр. істор. журн. – 1998. – №2.; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991.; Денисов Ю. Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1996. – № 1.; Зеленин И.Е. Аграрная политика Н. Хрущева и сельское хозяйство страны // Отечественная история. – 2000. – № 1.; Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М., 1992.
3. Центральний державний архів громадських

- об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 80. – Спр. 1088.
4. Бичков А. Економічні зв'язки колгоспів з соціалістичним господарством. – Томськ, 1968.
 5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т.6 (1941 – 1954). – К., 1980.
 6. Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9.
 7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 80. – Спр.1140.
 8. Хрущов Н.С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953. – М., 1953.
 9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 80. – Спр. 1239.
 10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.80. – Спр. 1238.
 11. Історія колгоспу “Здобуток Жовтня” // Тронько П.Т., Бушин М.І. та ін.. – К., 1986.
 12. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.7 (1955 – 1959). – К., 1981.
 13. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. – М., 1970. – Т.5. – Кн. 2.
 14. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1958. – №7..
 15. Собрание постановлений правительства СССР. – М., 1958. – №11.
 16. Сельское хозяйство СССР. Стат. сборник. – М., 1960.
 17. Довідник про новий порядок, ціни та умови заготівель сільськогосподарських продуктів / Міністерство сільського господарства УРСР. – К., 1958.
 18. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – Т.2. Від великого Жовтня до наших днів. – К., 1967.
 19. Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України. 16-17 січня 1959 р. Матеріали з'їзду. – К., 1959.
 20. Справочник партийного работника. – М., 1959.

І. В. Мазило

ВНЕСОК ЗАЛІЗНИЧНИКІВ У ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1943 – 1950-ті рр.)

Відбудова сільського господарства періоду минулої війни і післявоєнного часу висвітлені у вітчизняній історіографії [2]. Однак при цьому поза увагою дослідників залишалася проблема – як відбудована залізниця вплинула на відродження українського села. У представленій публікації автор ставить за мету з'ясувати внесок залізничників у відродження і розвиток сільського господарства України у 1943-1950-х рр.

Варто зауважити, що у передвоєнні роки залізничним транспортом забезпечувалося 95 %, усіх перевезень на території України, довжина шляхів яких становила 20102 км [1, 4]. Діяло дев'ять доріг – Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Північно-Донецька, Південно-Донецька й Сталінська магістралі, де працювало 348 тис. робітників, які обслуговували залізничні мережі [5, 385].

При вимушеному відступі Червоної армії з території республіки, у 1941-1942 рр., значну частину залізниць вивели з ладу, багато рухомого складу, обладнання евакуювали в тилі райони тодішнього СРСР. Німецька окупаційна адміністрація відновила

лише 15740 км шляхів. Усе це при відступі фашисти, за невеликим винятком, знищили [6, 173].

Залізниця республіки підлягала відбудові в першу чергу, поскільки ними здійснювали забезпечення стратегічних і фронтових операцій на території України у 1943 – 1944 рр. Паралельно транспортники відбудовували народне господарство. Сільське господарство під час війни мало велике значення для збільшення продовольчих та сировинних ресурсів республіки, що зміцнювало економіку країни і наближало перемогу над ворогом [4,327]. На Україні гітлерівці знищили 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС [3, 307]. З 1941 по 1943 рр. в дев'яти Лівобережних областях України поголів'я коней зменшилося у п'ять разів, залишилася третина довоєнного парку тракторів [3, 307]. І це за умови, „коли відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази”. [4, 320].

Основні зусилля у відродженні села зробили колгоспники і, крім них, колективи промислових підприємств, будівельних організацій України [3, 317].

Вагомим у справі відродження села був тоді і трудовий внесок залізничників. За їхньою безпосередньою участю тільки тракторів завезли на Україну 3 тисячі – в основному машини Алтайського і Володимирівського тракторних заводів, побудованих під час війни, та відбудованого Волгоградського тракторного заводу [3, 309]. Ще 329 тракторів повернули в господарства республіки з евакуації: Воронежської, Саратовської, Ростовської, Челябінської, Куйбишевської областей і Азербайджанської РСР разом з кадрами механізаторів [3, 309].

Техніки на всі господарства не вистачало. Вдавалися до її транспортування з одного району в інший. Робили це здебільшого завдяки залученню залізничного транспорту. Так, перші керівники Полтавської області 7 березня 1944 р. прагнули перебазувати техніку МТС з одних районів в інші залізницею. Тому прохали керівництво республіки надати ліміт на залізничні платформи із 15 березня на такі станції: Золотоноша – 30, Драбово – 32, Пирятин – 25, Лубни – 13, Лозарки – 5 [7,2].

Використання наявної на той час техніки на селі багато в чому залежало від підготовлених кадрів, а ще більше від забезпеченості паливом. Керівні органи республіки робили усе можливе, щоб самотужки вирішити і цю проблему. Багато залежало від тодішнього московського центру. Так, ДКО постановою № 5281 від 3 березня 1944 р. зобов'язав відповідні організації завезти паливномастильні матеріали в республіку. Керівництву НКІШ і начальникам доріг наказав сформувати 13 спеціальних маршрутів з паливом [8, 26]. Згодом додатково ще таких дев'ять не пізніше 15 березня 1944 р. [8, 29]. Крім того, керівництво Сталінської магістралі зобов'язали сформувати 12 маршрутів по підвезенню пального до 24 березня, бо до 15 березня жодний маршрут не діяв [8, 27]. Станом на 15 березня на Південно-Західній магістралі було 5 маршрутів замість запланованих 8. Останнім терміном реалізації постанови визначили дату 22 березня 1944 р. [8, 28]. На Північно-Донецькій магістралі запланували 3 таких маршрути. На 15 березня діяв один. Директивні органи зобов'язували керівництво дороги запустити в роботу ще два до 21 березня [8, 29].

У 1945 р. процес забезпечення сільськогосподарських виробників паливом був під контролем керівних органів республіки і Москви. Так, з 10 січня і по 7 грудня НКШС зобов'язав начальників залізниць: Південної, Південно-Донецької, Південно-Західної, Вінницької, Одеської, Сталінської особливо у червні для завантаження мастила і пального сформувати 85 маршрутів цільовим призначенням для сільського господарства УРСР, з яких для Південної залізниці – 31, Південно-Донецької залишилися сформувати 16, Південно-Західної – 22, Вінницької – 10, Одеської – 4, Сталінської – 2 [8, 54]. Усього ж за перше півріччя 1945 р. запланували поставити 43020 цистерн. Виконали 32258, або 75 % від запланованих [8, 175].

Показовим є факт залежності на той час проведення певних робіт у сільському господарстві від наявного пального. Так, в Одеській області, в березні 1945 р. замість запланованих 240 цистерн з паливом доставили 32. У зв'язку з цим в області в березні 1945 р. постала реальна загроза зриву весняної посівної кампанії, бо МТС зовсім не мали пального. Тому органи місцевої влади прохали керівництво НКШС терміново направити в область спеціальний ешелон з паливом [8, 18].

В перші повоєнні роки, коли залізничні дороги перебували ще у стадії відбудови, їхні працівники вишукували певні можливості надати хоч яку допомогу селу. Так, у своїй постанові Вінницька обласна рада депутатів трудящих від 5 липня 1947 р. підтримала пропозицію колективу одноіменної магістралі надати допомогу колгоспникам області. Керівництво дороги на час збирання врожаю виділило колгоспам 20 вантажних автомобілів, 7 тракторів, організувало десять електромобільних токів, встановило дві пересувні електростанції, ще три – для освітлення пунктів обмолоту хліба. Крім того, передало колгоспникам два двигуни, відремонтувало 2 млини. Також взялися організовувати три пересувні механічні майстерні для ремонту сільськогосподарської техніки, укомплектовано їх інструментом, матеріалами. До того ж, залізничники направили в села області п'ять бригад медичних працівників, п'ять колективів художньої самодіяльності. Залізничники Вінницької магістралі звернулися до усіх промислових працівників області надати допомогу селу під час жнив 1947 р. [7, 198].

Вплив залізниць на розвиток сільськогосподарського виробництва став більш помітним у післявоєнний період. Це підтверджує текст доповідної записки керівництва Кам'янець-Подільської області, яке клопотало перед урядом республіки про будівництво нових залізничних шляхів. Так, колгоспи Ново-Ушицького, Вінківського, Базальського, інших районів були віддаленими від залізничних станцій на 30-55 км. Такі відстані дещо гальмували розвиток галузей сільського господарства, пов'язаних з перевезенням таких вантажів як буряк, фрукти, овочі тощо. Також була відсутня можливість завозити в необхідній кількості мінеральні добрива, особливо в осінній і весняний періоди, коли ґрунтові шляхи ставали нездоланими для автотранспорту. Тому й клопоталися перед керівництвом республіки розпочати будівництво вузькоколіїх доріг за такими маршрутами: Проскурів-Миньківці – 95 км, Війтівці-Базалія – 36 км, ст. Шепетівка- Берездов –

16 км [7, 68]. Далі в записці наводиться кількість господарств, по території яких мали пролягти вищезгадані шляхи. У Михайлівському – 32, Вінківському – 67, Ново-Ушицькому – 39, в яких нараховувалося орної землі, садів і ягідників відповідно: 23400501 га; 432972272 га; 304902030 га. Тому при будівництві вузькоколіїх на території цих районів збільшуються перспективи розширення посівних площ [7, 68].

Табл. 1

Керівництво області, спираючись на представлені розрахунки, просило включити будівництво вузькоколіїх залізниць в державний план 1948 р. Ці пропозиції були розглянуті в Києві, потім – Радою Міністрів СРСР. Держплан республіки зайняв позицію, що на цій ділянці потрібно споруджувати ширококоліїну залізницю, яка створить умови для виходу вантажів на загальноукраїнську мережу доріг без додаткового потім перевантаження [7, 72].

Розвиток цукрової галузі республіки також потребував залізничних шляхів. Так, Рада Міністрів СРСР 13 серпня 1946 р. затвердила план будівництва вузькоколіїх в районах бурякосіяння УРСР на 1946 – 1947 рр. в кількості 885 км, в основному на території Правобережної України. Роботи розгорталися повільно через відсутність необхідної уваги з боку Головцукру і МШС СРСР, які у 1946 р. не провели відповідні підготовчі роботи. Лише в

№ з/п		Михайлівський	Вінківський	Ново-Ушицький
1.	Зернові, усього	15550	30000	21000
2.	Цукрового буряку	1100	2200	2000
3.	Коріандр	1000	2000	1000
4.	Тютюну	-	-	1000
5.	Картоплі	1000	3400	900
6.	Овочів	400	600	300
7.	Перспектива розширення садів і виноградників	800	2500	2400

першому кварталі 1947 р. їх розпочали [7, 220]. Через затримку в будівництві, а відтак відсутності необхідної кількості вагонів колгоспи втратили частину врожаю. Тому Рада Міністрів СРСР втрутилася в ситуацію, яка склалася на бурякозаготівельних пунктах навесні 1943 р. де накопили 31 тис. умовних вагонів буряків: на Південній магістралі – 203000, Північно-Донецькій – 20000, Південно-Західній – 3600, Одеській – 3800, Московсько-Київській – 1300. Сировину завезли на пункти в січні-березні 1948 р. підморожену. Через різкі коливання температури в січні-лютому стан погіршився. Врятувати від псування була одна можливість – переробити їх на підприємствах якнайшвидше, навантажуючи щодоби сировиною 2650 вагонів, а не 1000-1200 як мало місце. Тому, лише втручання МШС СРСР змогло б радикально покращити ситуацію [7, 42].

На початку жовтня 1948 р. уряд республіки надіслав В.М. Маленкову доповідну записку, у якій доводив значення залізниць для розвитку сільського

господарства. Відзначалося, що нестача транспортних засобів гальмувала розвиток технічних культур і овочівництва в ряді глибинних районів України через неможливість їх своєчасного вивезення. Також цукровим заводам довелося простоювати через брак сировини, це в час коли її було достатньо заготовлено на бурякоприймальних пунктах республіки [7, 83]. Тому уряд республіки розробив програму розширення мережі під'їзних шляхів в 12 областях України, загальною довжиною 1253 км, для транспортування буряків і 918 км „зернових” доріг [7, 84].

Розроблений перелік під'їзних шляхів в глибинних районах УРСР надасть економії 60 млн. рублів в рік у порівнянні з перевезеннями автотранспортом, які здійснювалися на той час. Також це дозволить заощадити до 18 тис. тонн бензину, 8,5 тис. тонн умовного палива і 3 тис. завододіб просторів в рік [7, 85].

Були окремі керівники, які самотужки намагалися вирішити проблему будівництва залізниць, як от посадовці Котолевського райцентру Полтавської області. 20 травня 1949 р. керівництво вищезгаданого району надіслало лист на ім'я заступника Президії Верховної Ради УРСР, двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака, в якому прохали порушити клопотання перед Міністерством харчової промисловості України включити до плану робіт будівництво вузькоколіїної залізниці Пархомівна-цукрозавод-Котельва довжиною 24 км. В червні місяці, за дорученням Ковпака, структурні підрозділи Ради Міністрів України розглянули це клопотання. 22 червня дали згоду Держплану республіки включити будівництво шляху на 1951 – 1955 рр. [7, 19].

Таким чином, залізничники, зробивши свій внесок у відродження сільського господарства, допомогли відбудувати українське село.

1. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. – К., 1974.
2. Історія українського селянства. Т.2. – К., 2006; Історія селянства Української РСР. – К., 1967; Перехрест О. Тваринницька галузь сільського господарства України 1943 – 1945 рр.: проблема та результати відродження // Сторінки воєнної історії України. – 2009. – Вип. 12.
3. Історія селянства Української РСР. – Т.2. – К., 1967.
4. Історія українського селянства. – Т.2. – К., 2006.
5. Народне господарство УРСР: Статистичний збірник. – К., 1957.
6. Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков. – М., 1986.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 1578; Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 124; Ф.Р-2. – Спр.7. – Спр. 5683; Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5872; Ф. Р-2. – Оп. 77. – Спр. 7379; Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 9753.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр. 10; Ф.1. – Оп. 77. – Спр. 175.

Я.М. Мартинюк

СІЛЬСЬКА ГМІНА ЯК ОДИНИЦЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликане цілою низкою причин. По-перше, територіальне самоуправління відіграло важливу роль у житті Волинського воєводства. У кожному повіті і гміні, сільській громаді та місті краю існували виборні органи, котрі були покликані виконувати відповідні завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. По-друге, у 20–30-х рр. XX ст. українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими, що також позначилося на структурі і діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, в час, коли формується нова система територіального управління нашої держави, налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, науковий аналіз історичного досвіду окремих регіонів України стає особливо необхідним. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність порушеної проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з історією створення та діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речі Посполитій, зробили польські вчені – історики та правознавці. У сучасній польській історіографії помітним є зростання інтересу до дослідження історичних процесів, котрі відбувались в Другій Речі Посполитій, враховуючи й Волинське воєводство, у період між двома світовими війнами. У наукових працях польських вчених, написаних у 80–90-х рр. XX ст., подано цікавий матеріал загального характеру щодо перетворень у міжвоєнній Польщі. Особливий інтерес щодо висвітлення заявленої проблеми викликають роботи В. Менджецького, Я. Кенсіка [1; 2; 3].

В сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі. Однак особливу цінність становлять монографічні дослідження. Наприклад, помітний внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з конституційним становленням інституту самоуправління, зробила монографія А. Айненкеля [4]. Серед інших можна виділити роботу А. Лучака [5], в якій вчений зробив спробу відобразити особливості функціонування самоврядних установ у 1918 – 1939 рр. через призму їх взаємовідносин з тогочасними політичними партіями та громадськими організаціями. За характером дослідження, поряд із вищезазначеною роботою А. Лучака, слід відзначити працю Р. Шведа [6].

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлено проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання.

Автор статті поставила за мету висвітлити організаційну структуру територіальних, зокрема гмінних самоуправ; визначити їх місце у загальнодержавному організмі Другої Речі Посполитої; розкрити шляхи та методи здійснення урядового контролю за діяльністю самоврядних інституцій.

Правовою підставою функціонування гмінного самоврядування було розпорядження Генерального комісара Східних земель „Про гмінне самоврядування” від 26 вересня 1919 р. „Сільська гміна, – говориться в документі, – складається із села, колонії, садів, осад і фільварків, об’єднаних в один гмінний адміністративний округ” [7, 1]. Згідно із законодавством, вона була одночасно територіальною одиницею й інституцією самоврядування і діяла на правах юридичної особи. Створення нової сільської гміни та ліквідація існуючої належали до компетенції Генерального комісара Східних земель, котрий перед прийняттям рішення зобов’язаний був вислухати пропозиції зацікавлених одиниць самоврядування.

Членами сільської гміни вважались особи, які народилися на території Речі Посполитої, постійно проживали в гміні принаймні десять місяців і володіли нерухомістю на її території. Особи, котрі відповідали вищезазначеним умовам, мали право брати участь у виборах до гмінних самоуправ, користуватися, в разі потреби, майном гміни та її опікою. Обов’язками члена гміни були: неухильне виконання рішень і розпоряджень органів гмінного самоврядування та своєчасна сплата необхідних податків й виконання повинностей на користь гміни.

Функції сільської гміни окреслювались у першому розділі цього розпорядження. Це будівництво на її території та підтримка в належному стані доріг і мостів, водопроводу і каналізації, шкіл і бібліотек, медичних закладів і установ, котрі займались доброчинною діяльністю. До обов’язків сільської гміни також належали: підтримка на місцевому рівні сільського господарства, торгівлі, ремесла і кооперації; охорона громадського здоров’я; піклування про освітній рівень її населення [7, 5].

Керівним та законодавчим органом гміни була рада, а виконавчим – управа. Рада визначала правила і способи користування майном гміни, затверджувала її бюджет та зміни в ньому, встановлювала розмір податків на користь гмінних самоуправ. Окрім цього, рада контролювала діяльність управи сільської гміни, обирала її членів, а також затверджувала штати працівників гміни.

До ради входили члени управи сільської гміни і радники. Останні обирались на три роки. В тому випадку, коли радника обирали членом управи, він втрачав свій мандат і його місце займав заступник. Член ради не міг виконувати свої обов’язки, якщо вступав у правові стосунки з гміною як підприємець чи орендар. Також не мав він права займати будь-яку адміністративну посаду.

Засідання гмінної ради скликались війтом раз у квартал з попереднім повідомленням порядку денного. Окрім цього, війт був зобов’язаний збирати раду на вимогу четвертої частини її членів. Як правило, рада проводила відкриті засідання, і обов’язково під час обговорення бюджету та фінансових операцій гміни. В тому випадку, коли член ради чи його родич були матеріально зацікавленими в справі, яка обговорювалась на

засіданні, вони не могли брати участі при її розгляді і голосуванні. Із більшості питань проводилось відкрите голосування, однак, за бажанням присутніх членів ради та під час виборів, могло застосовуватись і таємне.

Ухвали гмінної ради подавались на затвердження державною адміністрацією. Вони впроваджувались в життя, якщо остання протягом двох тижнів з моменту отримання тексту цих рішень не відмовлялась їх затверджувати і не скасовувала.

До компетенції гмінної управи, як виконавчого органу, належали:

підготовка рішень ради сільської гміни, а також визначення способів їх виконання;

розподіл податків та повинностей згідно із чинним законодавством, розпорядженнями і рішеннями гмінної ради;

складання проектів бюджету гміни і перевірка її фінансових рахунків [7, 5].

Ця інституція мала право розпоряджатись майном гміни і проводити його інвентаризацію; призначати працівників органів гмінного самоврядування і надавати їм відпустки; подавати позови до суду та відповідати перед судом у справах самоуправ.

Діяльність управи строго контролювалась радою гміни. Наприклад, кожен член гміни мав право подати скаргу до гмінної ради як на роботу управи, так і окремих її членів. Управа сільської гміни зобов’язана була систематично звітуватись перед радою про свою діяльність та діяльність підлеглих установ, про виконання бюджету та стан майна гміни.

Управа сільської гміни складалась із війта, його заступника і одного лавника, які обирались на три роки. Обов’язковою умовою для війта і його заступника було вміння читати й писати польською мовою. Новообрані керівники гмінних самоуправ затверджувались державною адміністрацією, а у випадку їх відхилення проводились нові вибори. Якщо ж радники знову обирали кандидата, який не отримав схвалення, влада призначала війта і його заступника самостійно. Призначені виконували свої функції до обрання радниками особи, яка б задовольняла вимоги урядовців. Були випадки, коли рада гміни зволікала з вибором війта та його заступника. Тоді владні структури, згідно із законодавством, зобов’язували самоуправи провести вибори у визначений термін. Коли вибір не здійснювався, адміністрація на рік призначала війта та його заступника [7, 4].

Посада війта була оплачуваною. Розмір платні визначала рада гміни з тією умовою, щоб вона не перевищувала суми, встановленої державною адміністрацією. Рада могла з фондів гміни призначити платню заступнику війта і лавнику як членам гмінної управи.

На рівні гміни війт був одночасно головою адміністрації і керівником самоврядування. Як державний службовець він зобов’язаний був виконувати всі розпорядження і накази вищих органів державної влади та забезпечувати охорону громадської безпеки та правопорядку.

Війти були зобов’язані повідомляти власті про злочинців, запобігати бродяжництву та жебрацтву, піклуватись про протипожежну безпеку, охорону здоров’я та добробут населення гміни. Як представник державної адміністрації війт був наділений і правом застосування карних санкцій

щодо правопорушників [8, 42]. Окрім цього, вийт був виконавцем судових вироків, відповідальним за стягнення державних податків та поборів на користь самоврядування.

Як представник гмінного самоуправління вийт від імені гміни вів переговори із установами і приватними особами, виконував рішення управи і ради. До його компетенції належало зберігання гмінної документації, асигнування витрат самоуправ та нагляд за їх діяльністю. Вийт мав право самостійно вирішувати всі справи, які належали до сфери діяльності управи, але в такому випадку необхідним було схвалення її членів, отримане на найближчому засіданні.

Для допомоги вийтові, а також гмінній управі у виконанні своєї роботи у кожній гміні існувала посада гмінного писаря, який працював під безпосереднім керівництвом вийта [9, 1].

Гміна, як одиниця самоуправління, у свою чергу, поділялась на сільські громади. Сільську громаду становило кожне окреме село, колонія, маєток, фільварок чи об'єднані спільно вишеназвані частки.

Керівником сільської громади був солтис. Солтиса і його заступника обирали збори сільської громади терміном на один рік [7, 6]. Солтис підлягав безпосередньо вийту. Його основним обов'язком було виконання розпоряджень і наказів вийта та рішень громадських зборів, а також співробітництво із поліцією. Солтис вважався представником сільської громади в гміні. Він головував на громадських зборах. Участь в них брали всі члени сільської громади (як чоловіки, так і жінки), які досягли 21-річного віку, окрім осіб, позбавлених прав чи обмежених у правах судовим рішенням, а також, що цікаво, членів громади, які утримували шинки [9, 5]. Солтис скликав збори сільської громади у разі потреби, за дорученням вийта та на вимогу десятої частини осіб, які мали право брати в них участь.

Нагляд над гмінами й сільськими громадами здійснювали: в першій інстанції повітовий комісар, в другій і останній – окружний комісар. Але з утворення Волинського воєводства наглядові функції перейшли до повітових старост і воєводи. Останній мав право розпуску гмінної ради. Протягом трьох тижнів з моменту розпуску проводились вибори, а новообрані радники обирали управу сільської гміни. До того часу, поки рада не укомплектовувалась у повному складі, її обов'язки виконувала гмінна управа, обмежуючись вирішенням незначних питань [10, 3].

Державна адміністрація особливо ретельно контролювала бюджет гмінних самоуправ. Вона мала право видавати вказівки та розпорядження щодо способів забезпечення фінансових потреб гміни. В тому випадку, коли рада сільської гміни взагалі не затверджувала бюджет, то останнє слово було за відповідними органами державної влади, які доручали його виконання самоуправам [7, 8]. Адміністрація мала право проводити перевірки виконання бюджетів гмінними самоуправами. Звільнення працівників самоврядування із займаних посад здійснювалось органами державної влади.

Таким чином, в результаті поетапної законодавчої діяльності було створено правову основу для функціонування на території нашого краю мережі органів місцевого самоврядування. В 10 повітах Волинського воєводства, з початку його утворення в 1921 р., нараховувалось 95 сільських

гмін. В середньому в одній сільській гміні мешкало близько 18 тис. осіб. Сільських гмін, що нараховували б менше 10 тис. мешканців, на Волині не було. Охоплювали вони територію площею приблизно 344,3 км² [11, 23].

У 1931 р. кількість самоврядних одиниць на Волині зростає в зв'язку із створенням нового Сарненського повіту. Таким чином, у 1931 р. Волинське воєводство нараховувало вже 103 сільські гміни та 2737 громад [12, 1].

Згідно із законодавством Другої Речі Посполитої, обсяг діяльності інститутів гмінного самоуправління був надзвичайно великим. Самоуправи з метою забезпечення найнеобхідніших потреб населення краю були покликані виконувати широке коло завдань. При цьому як виборні інституції вони зобов'язані були враховувати громадську думку. З іншого боку, ціла низка законів, приписів, розпоряджень державної адміністрації обмежували незалежність самоуправ, ставили їх в залежність від урядової політики Польщі.

1. *Medrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. – 202 s.
2. *Kesik J. Województwo wołyńskie 1921-1939 w świetle liczb i faktów //Przegląd Wschodni.* – 1997. – T.IV. – Z.1(13).
3. *Kesik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jozewskiego. 1892-1981.* – Wrocław, 1995. – 116 s.
4. *Ajnenkiel A. Polskie Konstytucje.* – Warszawa, 1982. – 234 s.
5. *Luczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939.* – Warszawa, 1973. – 145 s.
6. *Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939.* – Częstochowa, 1993. – 133 s.
7. *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich.* – 1919. – q21. – Poz.215.
8. *Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej.* – Warszawa, 1924. – 165 s.
9. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).* – Ф.46. – Он.1. – Спр.934.
10. *ДАВО.* – Ф.46. – Он.1. – Спр.1108.
11. *Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn.277/I-1. Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody Jozewskiego.*
12. *Dziennik Urzędowy Województwa Wołyńskiego.* – 1931. – q2. – Poz.5.

О.Ю. Мельничук

„СЕЛЯНИ І „ТОРГСИН”: СИСТЕМА ЗАГОТІВЕЛЬ ПОБУТОВОГО ЗОЛОТА В УСРР(1932-1936 рр.)”

Історія становлення та функціонування системи „Торгсину” є актуальною науковою проблемою в контексті з'ясування соціально-економічних причин та наслідків голодомору 1932-1933 рр. в УСРР. Не дивно, що роки її бурхливого розвитку припадають на 1930-ті рр., коли основними клієнтами торгсинівських магазинів стали селяни, які шукали порятунку, сподіваючись отримати продукти в обмін на золото. Важливо дослідити механізм золотозаготівель, показати „внесок” саме сільського населення у збагачення „Торгсину”. Метою цієї

розвідки є дослідження основних причин, що змусили їх здавати золото до „Торгсину”, умов прийому золотих виробів та монет старого карбування, їх надходження тощо. Хронологічні рамки дослідження відповідають періоду активного функціонування контори „Торгсин” в УСРР (1932 – 1936 рр.).

Досить тривалий час проблема „Торгсину” була забороненою для історичних студій, позаяк вона стосувалася голодомору 1932 – 1933 рр. Розтаємнення архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади, Державного архіву Київської області, а також інших дозволило ширше і глибше дослідити це питання. Історіографія торгсинівської проблематики лише формується. В Україні першим її дослідником є В.І. Марочко, котрий опублікував низку статей, в яких основна увага приділяється Всеукраїнській конторі, її кадровому складу, структурі, кількісним показникам надходжень золота та іноземної валюти тощо. Він також проводить ґрунтовне дослідження системи „Торгсин” по регіонах України. Зокрема, в своїх статтях „Діяльність торгсинівської системи міста Києва” [1, 163 - 175], „Торгсини Києва: хліб за золото” [2, 584], „Золотий дощ” 1932 - 1933 рр.” [3, 13], історик розкриває різноманітні аспекти даної теми. Історію виникнення Всесоюзної контори досліджує О.О. Осокіна, монографія якої вийшла в 2009 р. Вона глибоко розкриває основні передумови виникнення Всесоюзного об’єднання „Торгсин”, закономірності його розвитку та причини занепаду. Цій проблемі присвячено також ряд її статей, опублікованих у періодичних виданнях „Золото Торгсина” [4, 23], „Золотая лихорадка по-советски”, „Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е гг.” та інші.

Українська торговельна мережа „Торгсин” (контора по торгівлі з іноземцями) почала існування в 1931 році. Система „Торгсину” в УСРР спочатку налічувала лише декілька крамниць у великих містах (Харків, Київ, Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь) та незначну кількість підзвітних їм торговельних пунктів на периферії [5, 3]. Вона не була широко відомою до січня 1932 р., коли радянським громадянам дозволили доступ до торгсинівських крамниць.

В голодні роки основними клієнтами „Торгсину” стали селяни, які становили соціальну основу українського етносу. Саме вони найбільше постраждали від голоду. Він змусив селян віддавати останнє, обмінювати безцінні сімейні реліквії на хліб у торгсинівських магазинах. Всесоюзний перепис 1926 року доводить той факт, що українські селяни становили більшість сільського населення УСРР. У 1925 - 1930 рр. основною формою адміністративно-територіального поділу УСРР була округа, яка в свою чергу поділялась на райони. Якщо після ліквідації губерній та створення округ (1925 р.) на території УСРР було 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ та 41 664 населених пунктів у сільських регіонах, то на початок 1926 р. існувало 42 округи, 579 районів, 10 958 сільських рад та 54 770 сіл і селищ [6, 198].

Щодо національного складу сільського населення, то українці компактно проживали по всій території УСРР та становили переважну більшість. За даними перепису 1926 р, на Україні мешкало 23, 5 млн. селян, з яких українці становили 87,7% (20,6 млн.), росіяни – 5,5% (1,3 млн.), поляки – 1,6% (370

тис.), німці – 1,5% (360 тис.), євреї – 1,5% (353 тис.), молдавани – 1,1% (251 тис.). Виявлення національного складу селян України показало, що на 1930 рік українців серед них було менше 50% лише у 5-ти з 609-ти районів в УСРР [6, 198]. На селі в січні 1928 р. проживало 24 млн. осіб та на 1930 р. – 24, 7 млн. осіб [6, 199].

В 1930 р. відбувся перехід до іншої системи управління, що мала два ступеня – центр та район [6, 198]. Та згодом було виявлено чимало недоліків такого територіального розмежування, оскільки зіграла місце віддаленість районів від центру. Тому 9 лютого 1932 р. згідно з постановою ВУ ЦВКу „Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР”, було створено 5 областей: Харківську, Київську, Дніпропетровську, Вінницьку та Одеську [6, 199].

На території УСРР станом на лютий - березень 1932 р. проживало 32,5 млн. осіб, з них 25,5 млн. були селянами [7, 6]. Вже з початку 1932 р. голод швидко поширився серед них. Якщо в травні було виявлено 61 район масового голодування селян, то вже в червні ця цифра сягала щонайменше 100 [8, 200]. Численні листи-скарги від селян переконливо свідчать про голод серед населення, в якого конфісковували будь-які запаси їжі, прирікаючи на голодну смерть. Таким чином селян карали за „куркульський саботаж” хлібозаготівель [8, 314].

Ще всередині 1932 р. голодомор охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн. осіб. Про штучний характер голоду свідчить система вилучення хліба в одноосібників в повному обсязі, не виключаючи насіннєвих фондів і майна, а також повне вилучення в колгоспах усього наявного. Хліб, що був виданий колгоспникам на трудодні авансом, забирався до хлібозаготівель спеціальними бригадами [8, 198].

Голова ВУ ЦВКу Г.Петровський інформував Сталіна про голод в Україні, доказуючи масове голодування серед селян: „інколи дві третини чоловіків залишають село і їдуть за хлібом” [6, 200]. Пропозицію Г. Петровського щодо організованої поїздки по хліб через колгоспи та кооперацію було відхилено. Замість цього видали заборону на продаж для сільського населення залізничних квитків. Також селянам було заборонено вивозити зерно до млинів для помолу. В серпні 1932 р. для колгоспників та одноосібників, які виконують всі зобов’язання по хлібозаготівлі, було дозволено молоти зерно в обмеженій кількості, та цього ніяк не вистачало, щоб прогодувати родину. Більше хліба можна було придбати у „Торгсині”. Штучно створений дефіцит хліба був основним соціально-психологічним чинником, який підштовхував власників побутового золота до торгсинівських приймальних пунктів [9, 65].

Внаслідок підвищеного попиту на продукти харчування, кількість торговельних одиниць „Торгсину” по Україні в голодний 1933 р. значно зросла.

Якщо раніше вони працювали в основному у великих містах, то з погіршенням продовольчої ситуації на селі магазини „Торгсину” з’являються на периферії, досить широко практикується роз’їзна торгівля. Відразу після того як сюди завозили хліб, який нещодавно було вилучено в сільського населення, біля торгсинівських магазинів

вишикувалися величезні черги бажаючих обміняти золото на хліб.

Чимало даних про „золотоzagotivli” в українських конторах „Торгсину” знаходимо в спогадах очевидців. Про здачу золота заради виживання в голодні 1932- 1933 рр. здебільшого свідчать селяни.

З цих спогадів можна зробити висновок, що, коли в селян закінчувалися навіть дивом збережені від всюдисущих „буксирників” продовольчі припаси, чимало з них у пошуках наїдку вирушали до „ситніших” міст, в торгсини, де в обмін на те ж таки продовольство приймали від заможнішого населення золото, коштовності. Знесилені, доведені до відчаю мешканці довколишніх сіл сподівалися на те, що біля цієї „оазиса благополуччя” їм не дадуть загинути голодною смертю. Але й тут на них чатували сталінські опричники, котрі відганяли прохачів у сусідні провулки, де вони помирали у жахливих муках. Та все ж для багатьох селян „Торгсин” став порятунком, обмінявши золоті вироби або монети, вони отримували змогу прогодувати себе та свою сім’ю.

Процес обміну золота на продукти харчування був досить довгим та складним. Відвідувачі здавали побутове золото спочатку до прийомних пунктів, взамін на що отримували „заборні книжки”, „бони”, квитанції, ордери, які давали можливість купити продукти в торгсинівських магазинах. В них була записана вага прийнятого золота, а також відповідна сума, що встановлювалась в торгсинівських карбованцях [10, 4].

Золото в мережі „Торгсину” приймалося в будь-якому вигляді: в побутових виробах, ломі, монетах старого чекану, ювелірних, художніх виробах, приймали також пісок (шліхт), золоті злитки, самородки, навіть відходи. Здачі не підлягали лише церковні предмети, оскільки майно церкви було націоналізовано, отже вони вважались краденими в держави, якщо надходили від приватної особи, та підлягали конфіскації.

В розтрощеній купі лому втрачався і духовний зміст золотих сімейних реліквій: подарованої чоловіком каблучки, орденів та медалей, освячених золотих хрестиків. Саме лом являвся в статистиці обліку золота по мережі „Торгсину” головною категорією. Після нього йшов „чекан” - монети царського чекану. У 1932 р. золоті монети старого карбування складали 15-18%, а золото-брухт – 36-38% від усієї суми валютних надходжень [11, 456].

Отримане золото переплавлялося в злитки у сховищах Держбанку. Згодом вони переправлялись до Європи, в основному до Німеччини, для подальшого продажу на світовому ринку [12, 56].

Випробування дорогоцінного металу, що здавався до „Торгсину”, на якість та пробу не завжди відбувалось відповідно до правил. Часто, особливо на периферії, це взагалі робилось „на око”. Але процес приймання цінностей, що відповідав вимогам та згідно зіструкцією був досить довгим, відповідальним та трудомістким. Існувала ціла процедура випробування металу. Якщо предмет виявлявся золотим, оцінювач встановлював в ньому вміст чистого золота, тобто пробу. Її визначали за допомогою реактивів, золото пробного каменю і золотих пластинок (голок), на яких були помічені проби [13, 17]. Частими були зловживання оцінювачів

золота, наприклад, прийом його за 56-ю пробую, а запис та розрахунок – за 48-ю тощо.

Приймальники отримували припек, тобто різницю між зданим до банку та прийнятим у населення золотом. В середньому він становив приблизно 2-3 грами на 1 кілограм зданого металу. За період від січня до квітня 1932 р. по Україні сума „припеку” складала 2,3 кілограма від заготовлених скуппунктами 374 кілограмів обрядового та побутового золота [11, 462].

За всі роки діяльності „Торгсину” „найвдалішими” були 1932-1933 рр. Найбільш ефективним механізмом мобілізації іноземної валюти являлась карткова система продовольчого забезпечення, позбавлення певних соціально-професійних груп карток на продовольство, скасування централізованого постачання продуктами харчування населення малочисельних міст та районних центрів, насильне вилучення продукції сільського господарства в селян тощо.

Таким чином, аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що справа прийому золота та дорожочіностей була важливою ланкою в системі видобування мережею „Торгсину” іноземної валюти. В основному зростання здачі побутового золота та монет старого карбування було зумовлене важкою продовольчою ситуацією на селі, людям просто не було на що купити хліб, тому в голодні 1930-ті рр. „Торгсин” для багатьох залишався чи не єдиною надією на порятунок. Крім обрядового золота та монет, до обмінних пунктів несли й срібні вироби, дорожочіне каміння. Голодомор 1932 - 1933 рр. був важливою передумовою для успішного викачування золота з сільського населення та розквіту системи „Торгсин”.

1. Марочко В.І. Діяльність торгсинівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження. Пошуки. Вип. 18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.
2. Марочко В.І. Торгсини Києва: хліб за золото // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008.
3. Марочко В.І. „Золотий дощ” 1932-1933 рр. / Урядовий кур'єр. – 2009. – 11 лютого (№24).
4. Осокина Е.А. Золото для Торгсина // Экономическая история. Ежегодник. – М., 2007.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.4051. – Оп.1. – Спр. 168.
6. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. – К., 2008.
7. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Оп.8. – Спр. 234.
8. Голодомор 1932 - 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.
9. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В.А. Смолій: у 2-х ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009.
10. Марочко В. „Торгсин”: золота ціна життя українських хліборобів [Електронний ресурс]. – <http://ua glavred.info>.
11. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки – К., 2003.
12. Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. - №9. – 2007.
13. ЦДАВОУ. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр. 49.

О.А. Мельничук

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ СІЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ В 20 – 30-ті рр. XX ст.

Посилення соціальної нерівності з переходом до нової економічної політики змусило більшовиків шукати альтернативні форми соціального захисту населення. Соціальне забезпечення періоду військового комунізму як прототип обслуговування непрацездатних за потребами в комуністичному суспільстві в нових умовах втрачало свою актуальність. Це пояснювалося, з одного боку, частковою децентралізацією промисловості через розвиток її приватної сфери і торгівлі, переходом державних підприємств на госпрозрахунок, а отже, й суттєвим зменшенням обсягу державних фінансів, з іншого – збільшенням кількості осіб, що потребували соціальної допомоги в умовах переходу до ринкових відносин. До того ж, в умовах відродження ринкових засад в економіці, які сприймалися пролетаризованими верствами як відступ від проголошених ідей, для влади було надзвичайно важливим переконати останніх в готовності дотримуватися соціальних обіцянок. Отже, в забезпечення робітників та селян вкладався не лише економічний, але й політичний зміст.

У своїй доповіді про звіт уряду на VI-й конференції КП(б)У голова Раднаркому УСРР Х. Раковський звернув увагу на поглиблення соціальної нерівності в умовах непу та необхідності більш серйозного підходу до соціального захисту трудящих. „Пережитий нами період зрівняльного комунізму, – зазначав він, – створював, вичерпуючи ресурси, загальну убогість. Але в розподілі він запроваджував принцип, який був прийнятним для мас – принцип зрівнялівки. Неп створює та посилює соціальну нерівність... Питання про всі види страхування повинно і вже встало перед нами не в тій формі, абстрактній чи ілюзорно пустій, в якій воно раніше існувало, коли собез, позбавлений засобів, давав смішні пайки з декількох тисяч карбованців на місяць. Ні, воно постало перед нами як конкретне питання” [1, 13]. Таким чином, з ініціативи Х. Раковського, декретом РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. проголошувалося про запровадження на території України соціального страхування осіб, зайнятих найманою працею [2, 186].

Відроджуючи державне соціальне страхування як форму соціального захисту населення в умовах НЕПу, більшовики намагалися зберегти його класовий підхід, передусім, був виражений в питанні про обсяг соціального страхування. Керуючись політичними міркуваннями, у КЗпП УСРР 1922 р. радянська влада заявила про поширення соціального страхування на всіх осіб найманої праці, незалежно від форми власності підприємств, характеру та тривалості і способів оплати праці [3]. Однак в законодавчих актах, що розтлумачували положення кодексу, під вказане поняття підпадали, в основному, промислові робітники та службовці радянських і партійних установ [4, 136].

На соціальний захист за рахунок коштів соціального страхування не могли розраховувати селяни-власники, особи самостійної праці, члени промислових, промислово-кредитних товариств, сільськогосподарських кооперативів й артілей, для яких, на переконання влади „робота за наймом була лише джерелом підсобного заробітку, на відміну від чистокровних пролетаріїв, для яких така робота була основним джерелом” [5, 239].

Не позбавлених власності селян влада пропонувала підтримувати за рахунок створених комітетів взаємодопомоги, побудованих на принципах самофінансування. Відповідний декрет був затверджений РНК УСРР 23 грудня 1921 р., а їх організація на місцях розпочалася у червні-липні 1922 р. [6, 1]. Винятком із контингенту сільських мешканців були сільські наймити, що працювали в заможних селянських господарствах. Їх забезпечення пропонувалося здійснювати через соціальне страхування. Зважаючи на це, у своїй статті автор поставив за мету висвітлити організаційно-правові основи соціального захисту сільськогосподарських робітників в Україні у 1920 – 30-х рр.

Вказана проблема не була предметом спеціального історичного дослідження. Окремі брошури, написані страховими працівниками, використовувалися в той час як практичні посібники для забезпечення застрахованих допомогою [7-9]. Законодавчі основи соціального страхування сільськогосподарських робітників поміщені у збірках нормативних актів того періоду [10-11]. Окремі аспекти розглядалися в контексті загальних питань соціального забезпечення [12]. Про практику діяльності страхових органів по забезпеченню допомогою сільськогосподарських робітників можна дізнатися із періодичної преси того часу та архівних матеріалів. Автор статті ставить за мету проаналізувати соціальний захист сільських робітників в Україні в 20-30-ті рр. XX ст.

Першим нормативним актом, що запроваджував соціальне страхування сільськогосподарських робітників в Україні, була постанова ЦВК та РНК СРСР від 26 жовтня 1927 р. „Про соціальне страхування осіб, зайнятих по найму в селянських господарствах”. Протягом 1927-29 рр. був розроблений єдиний кодифікований акт „Правила про соціальне страхування осіб, що працюють у наймах по селянських господарствах”, який передбачав надання застрахованим різних видів соціальних допомог.

Відповідно до законодавства державне загальнообов’язкове соціальне страхування в повному обсязі поширювалося на сільськогосподарських робітників, що працювали в наймах у господарствах промислового типу, колективних господарствах та найманих працівників сільських громад. Вказані власники сплачували страхові внески за своїх працівників у розмірі 10% від розміру заробітної плати. Інші ж господарства, що порівнювалися до промислових, та колективні господарства (товариства, артілі, комуни) і сільські громади сплачували 6%. При страхуванні в добровільному порядку відраховувалися внески в обсязі 3% від розміру заробітної плати, не включаючи вартості житла та робочого одягу [8, 16]. Стягнення заборгованості по внесках здійснювалося в примусовому порядку. Постановою Союзної ради

соціального страхування (СРСС) від 15 березня 1929 р. за прострочення платежу більш як на 3 місяці, ухилення від реєстрації в страхових органах, неподання або подання неправдивих відомостей передбачалася кримінальна або адміністративна відповідальність [13, 224].

Поступовий відхід від основних принципів нової економічної політики, започаткований хлібозаготівельною кризою 1927/28 р., вніс нові корективи у подальший розвиток соціального страхування. Якщо до цього вказаний інститут соціального захисту сільських робітників функціонував лише на папері, то за директивою ЦК КП(б)У від 14 березня 1928 р. перед страховими органами висувалося завдання приступити на практиці до поширення соціального страхування на селі [13, 98]. За планом Цусстраху РСРР вже у 1927/28 р. в Україні планувалося охопити страхуванням 75 000 робітників села. Такий крок аж ніяк не означав посилення турботи державної партії про матеріальне забезпечення сільських виробників. Необхідність обґрунтовувалася „господарською важливістю та політичним значенням в умовах боротьби за переведення села на соціалістичні рейки” [14, 2].

Реалізуючи вказівки з страхування наймитства, за наказами окружних виконкомів сільські ради отримали завдання протягом місяця скласти списки селянських господарств, що підлягали страхуванню, та списки громадських пастухів у селах. За постановою СРСС від 21 лютого 1929 р. обов’язкове та добровільне страхування наймитства на всій території РСРР мало бути запроваджене з 1 березня 1929 р. [15, 2-3]. Однак, як свідчить практика діяльності страхових кас України, робота зі страхування наймитства проводилася надзвичайно кволо. Протягом 1927/28 р. страхуванням було охоплено лише 15 000 осіб, що складало 20% від встановленого плану. У звітах страхових органів невиконання пояснювалося запізненням із виданням інструкції СРСС (березень 1928 р.) та закону РНК УСРР про визначення господарств промислового типу, які підлягають страхуванню (травень 1928 р.) [16, 85]. Не покращилася суттєво ситуація і в наступному році. В листі до ОРПС від 11 жовтня 1929 р. голова Вінницької окружної каси повідомляв: „Під час обстеження встановлено, що з боку страхових працівників не виявлено жодної активності у страхуванні батрацтва. Ніхто не хоче виїжджати на село, посилаючись на відсутність коштів. Взагалі з розмов із працівниками склалося враження, що таку роботу вони вважають другорядною і не цікавляться нею”. Із запланованих 2000 сільських наймитів у 1928/29 р. Вінницька окружна каса зуміла охопити 1324 особи, на користь яких стягнуто всього 900 крб. страхових внесків [17, 41]. Така практика підтверджувала перш за все політичну складову страхування наймитства.

За перспективним планом розвитку соціального страхування у першій п’ятирічці сільські наймити в Україні мали бути охоплені соціальним страхуванням до кінця 1931 р. [18, 1]. Однак проголошений курс на суцільну колективізацію мав не лише скоротити запропоновані терміни, але й стати політичним екзаменом для страхових органів. „Успіхи” колективізації перед страховими органами висували завдання побудувати свою роботу так, щоб сприяти вступу в колгоспи частини батраків і пастухів, що

працювала у приватному секторі. Для цього профспілки та страхкаси повинні були охопити вищевказані категорії трудовими договорами та страхуванням. Покладення на селян-власників зобов’язань зі сплати страхових внесків мало стати для них ще одним аргументом на користь усуспільнення своїх господарств.

Однак дані, що надходили з місць, свідчили, що робота страхових органів в даному напрямку була зведена, в основному, до розсилки на місця директив Головоцстраху УСРР та вказівок про залучення до роботи сільських рад. З ініціативи партійно-радянського керівництва на селах були організовані місячники соцстрахування та укладення трудових договорів. Обраним страхделегатам вручали інформаційні листки із зазначенням страхових сум, що мають сплатити власники індивідуальних селянських господарств, що використовують найману робочу силу. Перед страховими органами ставилося завдання про залучення залишків селянських господарств до колгоспів та висунення батраків і пастухів на керівні та господарські посади [19, 14].

Отже, запровадження більшовиками соціального страхування на селі виступало одним із механізмів розв’язання війни проти заможного селянства. Закликаючи стягувати із селян-власників страхові внески, влада таким чином посилювала соціальне протистояння на селі. Крім того, обіцянка сплачувати соціальні допомоги та пенсії виступала додатковим стимулом для усуспільнення селянських господарств.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. (1918-1941). – К., 1976.
3. Кодекс законів о труде 1922 г. – Харьков, 1923. – Ст. 175.
4. Трапезников В. Основы трудового права. Общедоступная систематизация законов о труде. – М.Л., 1925.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2851. – Оп.1. – Спр.200.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1037.
7. Койре Є. Як страхові каси забезпечують наймитів. – Харків, 1930.
8. Быховский Н.И. Какую помощь оказывает страховая касса батракам и пастухам. Изд. 2-е. – М., 1930.
9. Гейфман Л. Як наймитові одержувати допомогу за безробіттям і тимчасовою непрацездатністю та пенсію? – Харків, 1931.
10. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930.
11. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929.
12. Шарпаний В.Г. Соціальне забезпечення в УСРР (20 – 30-ті роки ХХ ст.). – К., 2006.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп.1. – Спр.747.
14. Любимов Б. Страхование батрачества – важнейшая задача // Вопросы страхования. – 1929. – №8.
15. О социальном страховании лиц, занятых работой по найму в крестьянских хозяйствах // Вопросы страхования. – 1929. – №12.

16. ЦДАВО України. – Ф. 2851. – Оп.1. – Спр.918.
17. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. 155. – Оп.1. – Спр.524.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп.1. – Спр.3683.
19. Милькевич В. Работа на селе: политический экзамен для страхкасс // Вопросы страхования. – 1931. – №25.

А.О. Михайлик

НЕСТЕРОВЕЦЬКА „ВОЛИНКА” 1931 РОКУ

Історична індукція вимагає аналізу якнайбільшої кількості окремих фактів. За таких умов можливе цілісне та відносно об'єктивне узагальнення результатів конкретних наукових досліджень. Запропонована розвідка висвітлює перебіг подій навколо організації, діяльності та придушення руху опору сталінській колективізації на території Поділля, що і складає предмет її дослідження.

На сучасному етапі українська історична наука приділяє багато уваги проблемі колективізації в Україні та її страшному наслідку – голоду 1932–1933 років. Натомість питання селянського опору, за окремими винятками, висвітлюється лише в контексті цієї проблеми. Мало досліджуються регіональні особливості боротьби, персоналії сміливців, ставлення до повстанців решти селян, лояльних до влади.

Питання селянського опору колективізації є складовою більш широкого питання ставлення українського селянства до радянської влади та пробудження в нього державницького інстинкту. На думку Станіслава Оріховського, саме залежна від умов життя воля індивіда і вроджений інстинкт до суспільного життя складають дві основи виникнення держави [1, 272]. Наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. створені радянською владою умови життя українського люду призвели до пробудження національної свідомості значної кількості населення України, особливо в сільській місцевості.

Проблема місця і ролі селянства в контексті українського державотворення є однією з найбільш важливих для розуміння суті національно-визвольних змагань в Україні на початку ХХ ст., причин їх поразки, а також жакливого наступу сталінізму на українське село наприкінці 20-х – початку 30-х років. Тоді, як відомо, самостійної української держави не існувало, однак це зовсім не означає відсутності державницьких ідей та прагнень у свідомості населення її території в складі СРСР.

Враховуючи важливість порушеного питання, до його висвітлення зверталось багато науковців. Одним з перших досліджень був збірник документів під загальною редакцією В. Данілова та М. Іваніцького [2]. Вивчення зазначеної проблеми знайшло своє продовження в колективній праці І. Рибалки, С. Кульчицького, В. Даниленка та інших [3]. У цих збірниках документів висвітлюються процеси, що відбувалися в українському селі в ході здійснення насильницькими методами суцільної колективізації, які призвели до голодомору 1932–1933 р.

Питання селянського опору безпосередньо на території Поділля знайшло своє відображення у статтях С. Маркової [4], В. Петренка [5], Ю. Хоптяра [6], О. Завальнюка [7], К. Завальнюка, Т. Стецюка [8], О. Григоренка [9], І. Рибак [10] та ін. Незважаючи на такий активний науковий пошук,

історія селянського опору комуністичній владі у розрізі українських регіонів містить ще багато „білих плям”, а отже, її дослідження є не лише актуальним, але й необхідним. Автор статті ставить за мету дослідити організований селянський опір 1931 р. селян Нестерівців та навколишніх сіл.

На другу половину ХІХ – початок ХХ ст. припадає швидкий поступ капіталізму та індустріалізації, однак на кінець 20-х років минулого століття Україна продовжувала залишатися країною аграрною, а населення – переважно селянським. За умов аграрного суспільства переважна більшість представників етнічної спільноти не усвідомлює своєї належності до неї, оскільки таке усвідомлення формується на основі певного рівня освіти і науки. На початку ХХ ст. тільки 10,4 відсотка українців Правобережної України уміли читати і писати [11, 145]. Саме через ці фактори, на думку більшості сучасних вчених-істориків, українське селянство в цілому не підтримало національну революцію 1917 – 1921 рр., що і стало однією з головних причин її поразки. Активна освітня політика комуністичної влади протягом 20-х років хоча й носила яскраве ідеологічне забарвлення, однак, все ж таки, призвела до помітного росту освітньо-культурного рівня жителів українського села. Зрозуміло, система освіти комуністичної України повністю знаходилася під впливом пануючої ідеології. Але, навіть за таких умов, поява значної кількості грамотних людей була для сталінського режиму свого роду бомбою сповільненої дії.

На території області та району мали місце випадки збройної боротьби проти влади, що прагнула будь-якою ціною відібрати в селян хліб. Так, з 15 грудня 1931 р. до 28 квітня 1932 р. на території тодішньої Вінницької області було скоєно 37 актів саботажу. З них зафіксовано 8 вбивств представників партійного активу, 3 поранення та 26 підпалів. У сусідньому з Нестерівцями селі Вихрівці 1 травня 1932 р. було підпалено садибу бригадира місцевого колгоспу [12, 279]. Така ситуація була характерною й для інших регіонів краю. В Орининському районі простежувалось бажання селян організувати голодний похід до польського кордону, в Ямпільському районі поширювалися чутки про необхідність організації втечі цілих сіл до Румунії.

Сталінська політика щодо селянства, масові репресивні заходи викликали масовий опір сільського населення. На 9 березня 1930 р. селянськими виступами було охоплено 16 округів. Серед них – Шепетівський, Проскурівський, Тульчинський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Могилівський. В с. Іршики Старокостянтинівського району місцеві селяни виступили під гаслом: „Нам радянської влади не треба, це не влада, а бандити. Вона нас пограбувала і забрала все” [13, 80].

В Нестерівцях селянський опір набув організованих форм. Розпочинається підготовка так званої „волинки” – повстання проти колективізації, в якому були задіяні близько сотні нестеровчан та багато мешканців навколишніх сіл сусідніх Солобовецького та Смогрицького районів: Тернави, Томашівки, Ганівки, Зеленча, Могилівки, Маліївців, Дем'янківців, Івашківців, Станіславівки та ін. Зокрема, керівником осередку села Тернавка був Кульчицький Дмитро, який завербував ще майже 15 – 18 осіб, у селі Тинна – Солтис Франц, в селі

Маліївці – Слободян Антон, в Польній Тернаві – Сорока Іван, Лісецький Домінікій і Славінський Рошко.

На допиті в органах НКВС 33 річний Солтис Франц Броніславович визнав, що лише в рідному йому селі Тинна він особисто завербував 45 осіб. Серед сміливців – Ф.П. Лисаковський, Г.Г. Шеленг, Т.М. Ящук, М.Б. Фурман, Й.А. Навроцький, С.А. Бац, Д.А. Пацирук, Л.С. Олійник та інші [14, 136]. Цікаво, що середній вік повстанців 25 – 35 років, лише декому було 40 – 45 років.

Виступ було заплановано на ніч з третього на четверте травня 1931 р. Одним з його організаторів і керівників був житель Дунаєвець на прізвище Пекарчук – профспілковий діяч. До речі, саме його дружина вишила три прапори, які після придушення Волинки працівники НКВС знайшли закопаними на городі жителяки Нестеровець Марії Полянської. Прапори були жовто-блакитні, з тризубами та золоченими галунами. На одному з них був напис: „Хай живе самостійна Україна! Смерть радянській владі!” Саме Полянська Марія була свого роду секретарем повстанської організації. Вона зберігала всі документи і, навіть, протоколи засідань. Саме під цими стягами мали об'єднатися повсталі заколотники. Організатором і натхненником повстання був Лісецький Іван Михайлович, колишній офіцер 7 піхотного Тульського полку царської армії. Крім нього, одним з керівників нестеровецького осередку повстанської організації були Кицюк Артемон і Дамецький Петро. Іншим керівником Волинки був старший електрик Дунаєвецької суконної фабрики на прізвище Дремлюк.

Про те, що заколот носив не лише локальний характер, свідчать спроби налагодження контактів з національно налаштованими силами як в Україні, так і за її межами. Зокрема, зв'язок організації з Києвом підтримував колишній офіцер петлюрівської армії Гардигага Сергій. З показів І.М. Лісецького, він служив при Центральній Раді, мав у Києві багато знайомих, за допомогою яких мав налагодити зв'язки з іншими підпільними організаціями України. Саме він в останніх числах квітня 1931 р. їздив з цією метою до Києва під прізвищем Гавриленко [14, 104]. (Показово, що жодної іншої згадки про зв'язки з столицею та тамтешніми організаціями у протоколах допитів І.М. Лісецького та інших заарештованих не знайдено, що, на нашу думку, свідчить про надуманість таких зв'язків. Очевидно, такі „зізнання” отримані внаслідок тиску слідства на підозрюваного).

Про масштаби повстання свідчить протокол допиту Сливінського Роха Францовича, мешканця с. Тинна Смотрицького району: „...Я дав Сидорчуку блакитного і жовтого краму для пошиття петлюрівського прапора. На ньому треба було вишити хрест і тризуб (петлюрівський герб). На цьому ж засіданні виступив Лісецький з Нестеровець і повідомив, що всі села від Києва до Кам'янця готові до повстання і як ми тільки виступим, до нас приєднаються робітники і службовці. Потрібно розібрати залізничні шляхи, щоб не перекинули армійські загони” (переклад з російської тут і далі – А.М.) [14, 145].

Про особливу увагу керівників підпільної організації до підтримки повстання з боку інших патріотичних українських інституцій свідчать також

спроби налагодження зв'язків з українською еміграцією, зокрема, колишніми вояками УНР, що перебували на території Польщі. І.М. Лісецький, на допиті 7 червня 1931 р., дав такі свідчення: „До мене прийшов Сташко Сорока, завербований мною раніше, з Лісецьким Домініком, які мене переконували почати повстання 25 квітня 1931 р. Я міркував, що це зарано. Тоді вони запропонували послати 50 членів повстанської організації за кордон, до Польщі, для встановлення зв'язків з українськими військами Левицького. Я погодився. З кожного села мало їхати декілька чоловік. Так багато тому, що у випадку збройного зіткнення з прикордонниками частина посланців мала будь-що дістатися Польщі” [14, 133].

Показово, що повстання не було спонтанне, як у більшості випадків на території України, а планувалося заздалегідь. Виразники народного гніву готували мисливську зброю, документи, прапори. За інформацією органів НКВС вдалося зібрати біля 300 одиниць вогнепальної зброї та 2000 набойів до неї [15, 179]. За селом, у Козацькій долині, навіть проводились тренування кіннотників з піками. Ці піки, разом з металевими стременами на саморобні, обшиті рядном сідла, таємно вироблялися в селі Тинна.

В самих Нестерівцях було декілька будинків, де збиралися повстанці. Організатори повстання планували в ніч на четверте травня 1931 р. захопити усупільнених коней і на них вирушити в Дунаївці, де зі зброєю в руках вести наступ на райвиконком та інші державні установи. Сигнал до виступу мали подати церковні дзвони нестеровецької церкви. За селом планувалося підпалити скирту, що слугувало б сигналом дзвонарів.

Звертає увагу, що навіть військова термінологія, якою користувалися ватажки повстання, повністю збігається з бойовими термінами армій УНР та, пізніше, вояків ОУН – УПА. Зокрема, повстанський осередок, до якого входили села Тинна, Ганівка, Нестерівці і Дунаївці, називали „кушем” [14, 152]. Існували також інші „кущі” на території сусідніх районів. Окремі загони, сформовані в межах одного села, носили назву „боювки”. Такі „боювки”, зокрема, діяли в селах Дем'яківці, Гниловоди, Рахнівка, Іванківці, Залісці, Нестерівці та інших населених пунктах краю.

Практично всі учасники виступу були переконаними ворогами радянської влади, міцно стояли на позиціях патріотизму. У протоколі допиту Миколи Івановича Крупильницького від 3 липня 1931 р. записано: „Вступив до організації свідомо, оскільки був переконаний, що з поваленням радянської влади і відновленням Самостійної України українському народові буде житися краще, мені здавалося, що за існуючого ладу селянство живе погано і його ображають. Доводилося в селі Пильна Тернава щоденно чути незадоволення селян”. У протоколі допиту Домініка Петровича Лісецького зустрічаємо такі слова: „При мені Лісецький Іван запитає Сороку Сташка: - Ти син України? – на що Сорока відповів: – За Україну готовий голову свою покласти!”. Інший активний учасник повстання, один з керівників нестеровецького осередку Григорій Ілліч Білий повідомляв на допиті в органах НКВС: „Я служив в царській армії (в чині прапорщика), а в 1919 р. вступив добровольцем в петлюрівську армію, в чині сотника. Брав активну роль у боях з Червоною Армією” [14, 216].

Однак, за доносом, в ніч перед виступом усіх учасників селянського бунту було заарештовано. Свідки тих подій згадують дуже тиху і теплу ніч. Село було буквально нашіпговане співробітниками силових структур. Засади організовували професійно, в багатьох місцях. С. Грицал під час затримання спробував утекти на обійстя свого сусіда, також активного діяча виступу Г.М.Бенеди, однак наразився прямо на засаду, влаштовану чекістами для арешту останнього.

Брата Семена Грицала, Дем'яна, органи також заарештували, однак він, на відміну від брата, був людиною не грамотною, малоосвіченою, політикою не цікавився і до радянської влади був налаштований лояльно. Мабуть тому через декілька днів його відпустили, а Семен рідного села не побачив уже ніколи.

Було також заарештовано братів Лісецьких, С. Грицала, А. Грицала, А. Гладкого, Й. Гладкого, П. Кузьмінського, Г. Боднаревського, А. Кицюка, М. Полянську та ін. Лише в Нестерівцях за підготовку і участь у повстанні до вищої міри покарання було засуджено 11 осіб. Це Іван Михайлович Лісецький, Григорій Ілліч Білий, Гаврило Миколайович Бенед, Микола Андрійович Прокопов, Дмитро Григорович Грицал, Дмитро Никифорович Пещенюк, Яким Васильович Гаврилов, Тихон Володимирович Чорнобривий, Альберт Ромуальдович Ільницький, Климент Васильович Варгатиї і Антон Климентович Чайковський [15, 121].

Про Марію Полянську після арешту ніхто не чув, а її хату продали. Старожили розповідають, що разом з нею помилково заарештували жительку Дунаєвець Полянську Франку. Підставою до арешту слугували блакитні платтячка, які вона пошила своїм донькам нібито з прапора. Однак її згодом відпустили.

Силові органи спрацювали чітко. Проти повстання було застосовано військові сили прикордонної застави з Кам'янця-Подільського. На околицях Дунаївців повстанців були готові зустрічати 10 машин з червоноармійцями і декілька кулеметів. Ще один кулемет тої ночі було встановлено біля нестеровецької церкви. Тут також розташували загін солдатів, які не допустили дзвонаря на дзвіницю, отже, ніякого сигналу він не подав.

Арешт заколотників безпосередньо перед виступом наштовхує на думку про фальсифікацію органами НКВС масштабів повстання. Можливо, насправді стихійний, скромний за масштабами вияв невдоволення невеликого гурту селян роздутий органами безпеки до рівня ледве чи не загальноукраїнського повстання? Саме на кінець 20-х – початок 30-х років XX ст. припадають перші інспіровані НКВС справи проти інакомислячих. Своєрідною „пробою пера” стала відома на весь СРСР справа СВУ, сфабрикована каральними органами в 1929 – 1930 рр. Використання широкого арсеналу фізичного впливу на підозрюваного давало можливість отримувати зізнання в причетності до контрреволюційних організацій від широкого кола осіб. У випадку фальсифікації справжніх масштабів повстання органами НКВС воно може слугувати чудовим прикладом ставлення сталінської влади до українського селянства; у випадку його відповідності занотованим матеріалам допитів – бути чудовою ілюстрацією змін у селянській свідомості наприкінці 20 – початку 30-х років XX ст.

Чи мало нестеровецьке повстання хоч би жодний шанс на перемогу? Чи могло воно, охопивши значні території, перерости у всеукраїнське і призвести до повалення комуністичного режиму та становлення самостійної української держави? Ці питання, мабуть, залишаться без відповіді. Однак приклад нестеровецької „волинки” засвідчив, що під впливом постійного тиску на українське селянство з боку комуністичного режиму на початку 30-х років XX ст. відбулися певні зміни у його середовищі. Радянська влада, подібно до уряду Російської імперії та національного уряду УНР, також не спромоглася вирішити селянське питання. Однак, на відміну від своїх попередників, у розпорядженні сталінської диктатури був могутній козир у вигляді нечуваного цинізму, жорстокості та свавілля, який повною мірою проявився в страшних 1932 – 1933 роках. Саме Голодомор початку 30-х років XX ст., на наше переконання, був тим чинником, який більш ніж на півстоліття загальмував державотворчий процес в Україні.

Повага і шана цим сміливцям, котрі з піками в руках мали мужність виступити проти одного з найбільш кривавих режимів XX століття.

1. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. — К., 2000.
2. Документи свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. — М., 1989.
3. Коллективизация і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. — К., 1992.
4. Маркова С. Хлібозаготівлі і голод 1932 – 1933 рр. на Поділлі // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. — Чернівці, 2001. — Т.1.
5. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). — Вінниця, 2008.
6. Хоптяр Ю. Репресивна політика сталінізму та її втілення на Ярмолинеччині у 30-ті рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 15. Його ж: Голодомор на Ярмолинеччині (20 – 30-х рр. XX ст.) // Геноцид: Голодомор 1932 – 1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. — Кам'янець-Подільський, 2008.
7. Завальнюк О.М. Свідчення уродженців Хмельниччини в Комісії Конгресу США з вивчення голодомору в Україні 1932 – 1933 рр. // Геноцид: Голодомор 1932 – 1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. — Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.М., 2008.
8. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Опір подолян політиці штучного Голодомору початку 30-х років XX ст. (на матеріалах Західного Поділля) // Геноцид: Голодомор 1932 – 1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. — Кам'янець-Подільський, 2008.
9. Григоренко О.П. Голодомори 1932 – 1933, 1946 – 1947 років як засіб політичних репресій проти українського селянства // Геноцид: Голодомор 1932 – 1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. — Кам'янець-Подільський, 2008.
10. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство

- Поділля у добу непу. – Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008.
11. Нестеренко В. До питання про етнічну ідентифікацію українців Правобережної України в першій третині XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376 – 377.
 12. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр. Збірник документів та матеріалів. – Вінниця, 2001.
 13. Жецицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х рр.: загальні тенденції і регіональні особливості: дис. ...кандидата істор. наук: 07.00.01 / Жецицький Віктор Йосипович. – К., 1997.
 14. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – Ф. Р.6193. – Оп.12. – Спр. П – 24517.
 15. ДАХМО. – Ф. Р.6195. – Оп.12. – Спр. П – 10000.

В. П. Мотрович

ДИНАМИКА ВАЛОВОЙ ПРОДУКЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ В 1940-е – НАЧАЛЕ 1950-х гг.

Проблема оптимального развития агропромышленного комплекса являлась актуальной на всех этапах развития нашей страны. Особенно важной она становится в кризисные периоды, когда необходимо определить тенденции в развитии отрасли. Изучение исторического опыта схожих эпох, безусловно, имеет целью определить просчеты прошлого ради принятия оптимальных решений в развитии экономической сферы сегодня.

Таким образом, целью данной статьи является изучение динамики валовой продукции сельского хозяйства УССР в 1940-е – начале 1950-х гг.

Валовая продукция сельского хозяйства определяется в натуральных показателях и в стоимостной форме. Основным методом учета продукции является ее натуральное измерение в физических единицах. Однако нельзя ограничиваться только этим. Во-первых, разнообразие продуктов не позволяет суммировать результаты производства. Во-вторых, наряду с готовой продукцией следует учитывать и не-завершенное производство. Поэтому в статистике сельского хозяйства важная роль отведена стоимостным показателям. Органами статистики валовая продукция сельского хозяйства по стоимости рассчитывалась по областям, краям и республикам бывшего Союза ССР. При исчислении продукции в стоимостном выражении ее оценка производилась в текущих и сопоставимых ценах. Первые служили для установления стоимости валовой продукции за тот или иной календарный год. Вторые нужны для того, чтобы показать динамику развития сельскохозяйственного производства. При этом в разные годы применялись разные цены. До 1951 г. в СССР базовыми ценами для определения стоимости производимой сельскохозяйственной продукции являлись цены 1926/27 гг.

Следует отметить, что материалы сельскохозяйственной статистики имеют многочисленные недостатки. В частности, колхозная продукция реализовывалась по разным ценам:

заготовительным, контрактационным, рыночным. Кроме того, с 1935 по 1953 гг. статистика урожая определялась по так называемой видовой урожайности. Это означало, что валовой сбор урожая определялся не по фактическому сбору, а по его видовой оценке на корню. Определение так называемого „биологического” урожая завышало реальный объем продукции растениеводства. Поэтому совершенно очевидно, что существующие статистические показатели валовой продукции сельского хозяйства не точны по своим абсолютным показателям. Но при этом эти данные позволяют определить основные тенденции развития аграрного производства. Они также дают возможность ориентировочно рассчитать вклад союзных республик и отдельных регионов в продовольственный баланс страны. А также определить роль отдельных категорий хозяйств как в производстве в целом, как и по видам продукции.

До войны самым крупным производителем сельхозпродукции являлась Россия. В 1940 г. на ее долю приходилось 56,0 % валовой сельскохозяйственной продукции Союза ССР. После России следовали Украина, Казахстан, Узбекистан и Белоруссия. Эти пять республик произвели 90,0% валовой продукции сельского хозяйства Союза ССР. На долю остальных 11 республик приходилась только одна десятая часть сельскохозяйственного производства. Стоимость произведенной на Украине валовой продукции сельского хозяйства в 1940 г. составляла 4872,8 млн. руб., в том числе продукции растениеводства – 3913,0, животноводства – 959,8, млн. руб.

Великая Отечественная война нанесла огромный ущерб огромному аграрному сектору страны. Если в последнем довоенном году стоимость произведенной в Союзе ССР сельхозпродукции составляла 22,0 млрд. руб., то в 1941 г. – 17,0, в 1942 – 11,1, в 1943 – 10,5 млрд. руб. Таким образом, в 1942 г. объем производимой в Союзе ССР сельскохозяйственной продукции сократился в два раза. Анализ результатов развития сельского хозяйства страны показывает, что не только 1942 г., как это было в других отраслях военной экономики, но и 1943 г. не стали для него переломными. Некоторый подъем наступил лишь на заключительном этапе войны. Таким образом, в последний военный год объем аграрного производства в стране составлял только две трети от довоенного уровня.

При этом представляется, что реальное сокращение производства было еще значительнее. В условиях военного времени из-за изношенности техники, дефицита горюче-смазочных материалов, нехватки кадров и снижения их квалификации потери на уборке значительно возросли. В результате увеличился разрыв между „биологической” и фактической урожайностью. Однако статистика того времени этот факт не учитывала, а возросшие потери засчитывались в итоговый результат.

Если взять советские республики, территория которых была оккупирована в годы войны, то в наибольшей степени пострадало сельское хозяйство Молдавии. В 1945 г. объем производства в ней составил только 34,0% от довоенного уровня. На Украине этот показатель был равен 55,0%, в Белоруссии – 62,0%. В 1943 г. стоимость продукции сельского хозяйства

Украины составила 635,9 млн. руб., в 1944 г. – 2513,0, в 1945 г. – 2680,3 млн. руб. Таким образом, в результате военных действий и временной оккупации роль Украины в продовольственном балансе Союза ССР заметно снизилась.

В историографии традиционно принято считать, что в годы войны в наибольшей степени пострадало хозяйство оккупированных территорий. Однако данные о валовом производстве свидетельствуют, что разница между оккупированными территориями и теми, где не было военных действий, часто была незначительной. Так, в 1945 г. размеры аграрного производства в Азербайджане, Грузии, Киргизии и Узбекистане по сравнению с 1940 г. снизились на 30,0 – 35,0 %. В Туркмении они уменьшились даже на 42,0%. А вот в освобожденной от оккупации Белоруссии объем сельскохозяйственного производства уменьшился только на 38,0%. Что касается прибалтийских республик, то размеры производства в них к концу войны даже возросли. Таким образом, из полностью оккупированных в годы войны республик больше всего сельское хозяйство пострадало в Молдавии, Украине и Белоруссии, меньше – в Прибалтике. Значительно сократилось сельскохозяйственное производство и в республиках, территория которых не стала ареной военных действий. В Казахстане и республиках Средней Азии в 1944 г. его объемы составили 70,0 % довоенного уровня, в республиках Закавказья — 82,0 %.

Табл. 1

*Валовая продукция сельского хозяйства
(в ценах 1926/27 гг., млн. руб.)*

В первые послевоенные годы сельское хозяйство Украины постепенно восстанавливалось. Однако только 1948 г. и особенно 1950 г. оказались для него удачными. В 1950 г. довоенные размеры аграрного производства в республике были заметно превышены, удельный вес Украины в общесоюзном производстве восстановлен. В начале 1950-х гг. развитие аграрного сектора в Украине продолжалось, в результате как абсолютные размеры производства, так и его роль в общесоюзном балансе возрастали.

За годы Великой Отечественной войны в Украине произошли большие изменения в удельном весе производителей сельскохозяйственной продукции. До войны свыше 60,0 всего аграрного производства приходилось на колхозы. Кроме того, 7,1 % продукции сельского хозяйства давали

Год	СССР	Украина	Украина, % к СССР
1940	22035,4	4872,8	22,1
1943	10495,6	635,9	6,1
1944	13396,2	2513	18,8
1945	14217,3	2680,3	18,9
1946	13813,3	2343,4	17
1947	18051,5	3491,4	19,3
1948	21702,9	4671,4	21,5
1949	23584,1	3885,6	16,5
1950	24402,8	5120,8	21
1951	24227,4	5396,8	22,3
1952	25427,1	5745,2	22,6

государственные хозяйства (совхозы и подсобные хозяйства промышленных предприятий), треть продукции производили индивидуальные хозяйства населения (колхозники, рабочие и служащие, единоличники). В 1945 г. удельный вес госхозов остался практически на довоенном уровне, доля колхозов сократилась до 45,0%, а вот роль индивидуального сектора, особенно хозяйств единоличников, заметно возросла. В 1945 г. в своих хозяйствах колхозники произвели 22,1 % валовой продукции сельского хозяйства Украины, рабочие и служащие – 4,7%, а единоличники – 20,1%.

В послевоенные годы в результате проведенной в областях Западной Украины коллективизации, доля колхозного сектора в республике превысила довоенный уровень. В 1952 г. на него приходилось 66,2% всего сельскохозяйственного производства Украины. Удельный вес хозяйств колхозников, рабочих и служащих несколько уменьшился, несмотря на значительный рост объема производства в них. Абсолютные же размеры производства в хозяйствах единоличников сократились в 40 раз. В результате доля хозяйств единоличников составила всего четверть процента общего объема аграрного производства Украины [1, 24-25; 2, 17-18].

1. *Российский государственный архив экономики* (далее – РГАЭ). – Ф. 1562. – Оп. 324. – Д. 3752.
2. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 324. – Д. 4174.

Т. Д. Надькин

ГОЛОД 1946 – 1947 ГОДОВ В СРЕДНЕМ ПОВОЛЖЬЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ МОРДОВИИ)

Победоносное окончание Великой Отечественной войны, несмотря на огромные людские и материальные потери, внушало простым советским людям гордость за свою социалистическую Родину, оптимизм и надежду на скорое улучшение жизни. Однако ухудшение отношений с западными странами и начало “холодной войны” привели к тому, что приоритетами экономической политики государства стало восстановление, прежде всего, военно-промышленного потенциала, помощь в укреплении дружественных режимов не только в Восточной Европе, но и в других регионах мира. Интересы же собственного многомиллионного крестьянства по-прежнему оставались на одном из последних мест. Политика “закручивания гаек”, отказ от хотя бы минимальной “либерализации” сельской жизни самым негативным образом сказались на развитии сельского хозяйства, тем более что первый послевоенный год отличался самыми неблагоприятными погодными условиями.

Засуха 1946 г., которая сначала охватила Молдавию и Украину, а затем и основные зерновые районы России стала огромным бедствием для послевоенной советской деревни. Под ее ударом оказалась и территория Мордовской АССР. В засушливые 1921 и 1924 гг. на ее территории осадков выпало гораздо больше, чем за тот же период 1946 г. [1, 352]. Со второй декады мая по вторую декаду июня (то есть 40 дней) совершенно не было дождей

при температуре воздуха в среднем +33,6 °C. “Так, только за 1946 г. совершенно погибло 50,6 тыс. га озимых хлебов или 18,3% всего озимого клена, а остальные посевы оказались настолько изреженными, что урожай их не превышал 20-25% нормального” [2, 92]. Валовой сбор зерновых культур оказался по сравнению с 1940 г. ниже в 5 раз (в 1940 г. – 630 тыс. т., в 1945 г. – 217,0 тыс. т., в 1946 г. – 125 тыс. т. [3, 30]). В 1946 г. в 1385 колхозах республики из 1623 выдача хлеба по трудодням не производилась, кроме выдачи авансов по 50-150 г в счет 15% отчислений от сданного колхозниками хлеба государству [2, 90].

В Мордовской АССР с начала 1946 г. и по осень 1947 г. в результате засухи и проводившейся политики государственных заготовок без хлеба оказались десятки тысяч человек. Жители русских, мордовских и татарских селений пытались донести до родственников и односельчан, находившихся в вооруженных силах свою боль и надежду на помощь. В течение 1946 г. в армию из Мордовии шли тысячи писем, в которых крестьяне рассказывали о своей беспросветной жизни. Практически все они просматривались органами военной цензуры и, скорее всего, не дошли до адресатов. Так, в ЦГА РМ в фонде Совета Министров МАССР содержатся наиболее характерные выдержки из этих писем, направленные министром госбезопасности МАССР Корниенко председателю Совета Министров МАССР Тингаеву. С жалобами на налогообложение (сведения за апрель – май 1946 г.) было выявлено 1105 писем, с жалобами на материально-бытовые условия и продовольственные затруднения (апрель – август и октябрь 1946 г.) – 7358, с жалобами на плохую работу колхозов и их руководителей (апрель – октябрь 1946 г.) – 1472. По подсчетам, в архивных делах имеются выдержки из писем с жалобами на продовольственные затруднения как минимум из 25 районов Мордовской АССР. Кроме того, в письмах из 17 районов (Ардатовский, Атяшевский, Атюрьевский, Большеигнатовский, Ельниковский, Zubovo-Полянский, Ковылкинский, Козловский, Краснослободский, Мельцанский, Майданский, Пурдошанский, Рыбкинский, Саранский, Старошайговский, Торбеевский, Теньгушевский) отмечены конкретные факты отсутствия продовольствия, голода и заболеваний дистрофией.

Приведем отдельные выдержки из этих писем, в каждом из которых – вопль о помощи. Из письма М. И. Киргизовой, с. Чукалы Козловского района (датировано 10 апреля): “Живу очень плохо, хлеба нет, картофеля тоже. Дети голодают. Приезжай быстрее домой, а то я детей отправлю в детский дом, так как я не в силах их воспитать. Детей посылаю собирать, но они не идут” [4, 299]. Из письма Д. А. Калабаевой, с. Сабанчеево Атяшевского района (датировано 15 мая): “Сейчас подошла весна, распускаются листья, и мы переходим на подножный корм. Хлеб едим из одних листьев. Наверное, умрем с них. Митя в школу не ходит, потому что разутый и раздетый” [4, 299]. Из письма П. А. Судаковой, с. Токмово Майданского района (датировано 20 июня): “... Дорогой мой сыночек Коля! Я умираю с голода, нет ни хлеба, ни картошки, и не знаю, где что брать. Продать нечего, заработать негде и некому ... на огородах все посохло, ныне будет большая голодовка. Если есть у тебя деньги, то пришли, я

совсем умираю с малыми детьми с голода. Сама болею, есть нечего, вся распухла...” [1, 47]. Из письма Ф. К. Алемаева, с. Большое Игнатово сыну (датировано 5 августа): “... Уважаемый сын, сообщая, что живем плохо, ждем еще хуже. Урожай плохой, из колхоза ждать нечего, и раньше ничего не давали. Народ бросается кто куда, иначе умрешь с голода. Надо кормиться, да налоги дерут дуром, так что жить невозможно. Что мы сейчас едим, ни животные, ни звери не едят этот хлеб. Жизни здесь нет, и не предвидится, народ пухнет с голода...” [1, 218]. Из письма И. Тряпкина, с. Куликово Торбеевского района (датировано 9 октября): “... Сообщая о Вашей матери. Мать с сиротами живет плохо. Отец Ваш погиб за Родину, оставив Вас сирот-малых детей и мученицу-мать. Теперь ты уехал защищать Родину, оставив здесь однокровных братьев, сестер и мать на голод... Зимой семья ваша погибнет от холода, мать день и ночь плачет... Если тебе их жалко, то приезжай. Было бы простиительно на Украине, в Белоруссии, где грабил немец, а здесь непростительно...” [1, 465].

Судя по архивным документам, голод продолжал «гулять» по всем районам республики и в первой половине 1947 г. Тем не менее, благодаря более благоприятным погодным условиям зимы-весны 1946/47 гг., в колхозно-совхозном секторе было собрано в 3,2 раза больше чем в предыдущем году зерновых культур (403,3 тыс. т.), в 2,75 раза больше, чем в предыдущем году было сдано государству зерна (в 1946 г. сдано 52,2 тыс. т, в 1947 г. – 143,8 тыс. т [3, 86]), достигнуто некоторое увеличение поголовья общественного скота в колхозах. Следствием явилось относительное улучшение продовольственного обеспечения рядовых колхозников. В 1948 г. снова отмечается спад сельскохозяйственного производства. Так, валовой сбор зерновых культур фактически упал на уровень 1945 г., составив всего 239,0 тыс. т., ухудшилось положение с выдачей на трудодни хлеба колхозникам [3, 116]. Перед жителями села вновь вставал призрак голода.

Каких-либо кардинальных мер по предотвращению и смягчению тяжелейшего положения государством не предпринималось. Для колхозников, практически ничего не получавших за свой тяжелый труд, единственной надеждой на спасение оставалось личное подсобное хозяйство, но с 1946 г. приусадебные участки колхозников стали обрезать и облагать непомерными налогами, кроме того, каждый двор должен был поставить государству определенное количество мяса, масла, яиц и шерсти.

Сельское хозяйство Мордовии, подчиняясь проводимому во второй половине 1940-х гг. жесткому экономическому курсу, никак не могло преодолеть кризис производства. Во всех грехах колхозов, среди которых не выполнение планов по расширению посевных площадей, спад трудовой активности, низкая урожайность, были обвинены колхозники-«паразиты» и единоличники (“второе раскулачивание” 1948 г.) [3, 31]. Множество ограничений, в том числе подавление любой инициативы, со стороны советской власти привело к тому, что колхозники начали утрачивать важнейшие черты, присущие российскому крестьянству – трудолюбие, хозяйственность и

предприимчивость. Жители села пытались любыми способами выйти из колхозов и уехать в города.

Крестьянство как могло, пыталось сопротивляться неоправданно высокому изъятию ресурсов из деревни в послевоенные годы, “сигнализировать”, что рост насилия со стороны представителей советско-партийных органов и руководства колхозов и совхозов, пытавшихся любой ценой выполнить установки Центра, ведет к деградации сельского хозяйства и гибели сотен и тысяч сельских жителей. На самые вопиющие факты издевательств, особенно над семьями военнотружеников, власть была вынуждена реагировать и наказывать виновных в этом местных руководителей. Необходимо отметить, что без указаний центральных органов, требовавших неукоснительно выполнять различные государственные задания, такого размаха насилия в деревне не было бы.

С победой колхозного строя государство стало полностью контролировать производство хлеба в стране, который бесперебойно поступал из колхозов и совхозов даже в таких чрезвычайных обстоятельствах как война, засуха и голод [5, 182]. Само же крестьянство в сталинское время было фактически превращено, по справедливому замечанию В. А. Бондарева, в зависимое от власти тяглово-податное сословие, наподобие крепостных, получившего в отечественной историографии наименование “колхозное крестьянство” [6, 571]. Натуральная оплата, в основном господствующая в колхозах, не позволяла многим колхозникам, даже вырабатывавших более установленного минимума трудодней, прокормить себя и свою семью. Лишь работа в личном хозяйстве, отдаленно напоминавшем по своей роли хозяйство русского крепостного крестьянина, давало возможность выжить в колхозной деревне.

Только после смерти И. Сталина в марте 1953 г. пришло осознание того, что вариант колхозно-совхозной системы, сложившийся в 1930-е гг. и реанимированный после войны, благодаря которому значительная часть сельского населения прожила два десятилетия в условиях хронического недостатка продуктов питания, обострения инфекционных болезней, неоднократных всплесков смертности от порождаемых голодом болезней в неурожайные годы, к началу 1950-х гг. переживал сильнейший кризис и требовал реформирования. Новым руководством страны стали приниматься действия направленные на изменения системы взаимоотношений власти и колхозного крестьянства, хотя бы частично учитывающей интересы многомиллионной массы сельских тружеников.

6. Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация постоктябрьской деревни: история преобразований в сельском хозяйстве и эволюция крестьянства в конце 20-х – начале 50-х годов XX века на примере зерновых районов Дона, Кубани и Ставрополя. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2005.

З.В. Нечипоренко

“УКРАЇНІЗАЦІЯ” І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

З-поміж багатьох питань, що стосуються історії України 1920-х – 1930-х рр., актуально залишається проблематика, пов’язана з політикою „українізації”. Незважаючи на те, що сучасною українською історіографією на належному фаховому рівні висвітлено практично всі аспекти такого багатогранного явища, як політика коренізації (українізації) в УСРР, найменш дослідженою на сьогодні є українізація і забезпечення прав національних меншин на Півдні України в 1920-х – на початку 1930-х рр. Ураховуючи таку ситуацію, автор запропонованої статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект такого багатогранного явища, як політика „українізації”. Об’єкт вивчення – політика „українізації”, предмет – забезпечення прав національних меншин на Півдні України в 1920-х – на початку 1930-х рр.

Південь України на початок національної реформи 1923 р. являв собою землі, на яких етнотериторіальні процеси та етнотериторіальні відносини перебували в стані настільки строкатого етнокультурного симбіозу, що про високу стартову швидкість українізації в цьому регіоні навряд чи можна було стверджувати. Його специфіку складали дві особливості. Перша з них полягала в надзвичайно урбанізованій структурі місцевого населення. Вона становила потенціал швидше русифікації, ніж українізації. Це пояснювалося сильними позиціями російської меншини, а також офіційною етнополітикою попередньої російської влади – імперської русифікації. Внаслідок дії останньої місцеві (і не тільки місцеві) росіяни звикли з думкою, що Південь України (як власне і Схід) – це ніщо інше як їхня “національна територія”, а промислові центри цих територій – це місця концентрації російських капіталів, відповідно – людських ресурсів цієї національності та повноцінного розподілу прибутків серед членів цієї ж національності. І хоча щойно представлений історичний сюжет говорить про суто внутрішню психологічну залежність росіян від економічного інтересу у цьому регіоні, це якраз і свідчить про те, що національна реформа українізації розцінювалася ними як свого роду “націоналізація промисловості”, а тому ставлення до такої національної політики з боку росіян було досить ревнивим.

Другою особливістю Півдня України було те, що якраз більш російськомовна його частина – пролетаріат – визнавалася більшовицькою владою основним рушієм прогресу (відома теза про диктатуру пролетаріату), а тому будь-які невдоволення з боку робітничого класу розцінювалися нею як відступ від ленінської

1. Центральный государственный архив Республики Мордовия (далее - ЦГА РМ). – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д.137.
2. ЦГА РМ. – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д. 138.
3. Ломшин В. А. Деревня Мордовии в послевоенные годы / В. А. Ломшин, Т. Д. Надькин; НИИ гуманитар. наук при Правительстве РМ. – Саранск, 2006.
4. ЦГА РМ. – Ф. Р.-228. – Оп. 3. – Д. 136.
5. Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946 – 1953 гг. – Тамбов: Изд-во Тамб. техн. ун-та, 2000.

політики. Однак, ленінське бачення національної політики, яке лягло в основу курсу на коренізацію, передбачало задоволення всіх суспільно-політичних та соціокультурних потреб корінних національностей республік СРСР, а також національних меншин, що в них проживають. Тому саме на межі цих двох ленінських постулатів змушена була балансувати політика коренізації у південноукраїнських регіонах.

Каталізатором настороженого ставлення до розпочатої українізації на Півдні України слід також вважати, на наш погляд, іннаціональну структуру населення окресленого краю. Справа в тому, що місцеві меншини, так само як і південні українці, становили широке етнічне поле для заходів подальшої русифікації, оскільки під тиском ще імперської русифікації для цього був закладений відповідний ґрунт. До того ж, досягнення і освоєння українцями південних і східних рубежів свого етнічного ареалу історично відбулося значно пізніше, ніж це сталося, скажімо, на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині чи Чернігівщині, території яких склали центральну вісь українського етногенезу. Це відповідно не давало підстав вести на місцевому ґрунті яку-небудь, солідно підкріплену, власну лінію на українізацію, оскільки в переважній більшості українці цих регіонів були селянами, до того ж, малоосвіченими і неписьменними на початок національної реформи.

Іннаціональне населення цієї частини Української СРР стало надзвичайно потужним чинником, що так чи інакше давав свою проекцію на хід всієї національної реформи. Органічно був пов'язаний з ним інший – релігійний фактор. Етноконфесійні відносини на Півдні України, подібно до питомо українських регіонів, у зв'язку з коренізацією набували особливого значення. І хоча в плані представництва релігійними громадами цей регіон значно відставав від питомо українського Правобережжя і Лівобережжя, деякі місцевості являли собою великі центри релігійних общин. Наприклад, надзвичайно строката у цьому відношенні була Катеринославська губернія. За даними 1923 р., окрім православних общин, тут функціонували чималі сектантські общини: менонітів (32859 осіб), баптистів (8316 осіб), євангелістів (4025 осіб), малокан (3610), старообрядців (1090 осіб), і т. ін., а всього – 50953 членів сект [1, 94].

Важливим фактором у реалізації національної реформи в південних регіонах України було місцеве (а згодом і переселене сюди з інших країв) єврейство. За підрахунками В. Орлянского, на території південноукраїнського регіону проживало на початку 1920-х рр. більше третини всього єврейства України [2, 23]. Серйозний контингент складали інші національності. Згідно даних перепису 1926 р., на Півдні України було сконцентровано приблизно 10 % поляків Української СРР [3, 18]. Однак, найбільшими за чисельністю національними спільнотами на Півдні України були все ж таки росіяни, євреї і німці. Більшість із них мешкала на території Одеського та Миколаївського округів [4, 10].

Виходячи з такого національного та етноконфесійного фону розпочиналась, отже, коренізація одного з найрусифікованіших регіонів України – Південного. Специфіку етнонаціональних відносин у цьому регіоні мала враховувати

більшовицька влада, особливо на перших порах свого становлення в Україні. Практика українізації дала певні результати. Однак вони, як свідчать історичні дослідження, були не дуже вагомими.

Вченим досить важко дати однозначну оцінку коренізації на Півдні України. Розглянемо, наприклад, оцінку коренізації державного апарату Одещини, яку подає В. Стремєцька. Згідно її даних, частка службовців, які володіли українською мовою в апараті Одеської губернії, коливалася на початку 1920-х рр. від 3 до 50 %. Кількість українців у місцевих профспілках складала близько 13 %, в партії – 16 % [5, 9]. У підсумку дослідника зазначає, що під час українізації на Півдні України істотно зросла чисельність українців та тих, що володіли українською мовою, у складі губернського, окружного, районного та сільського апаратів, серед членів та керівників профспілкової та партійної організації [5, 13]. Водночас, на Півдні України і чимало проблем у здійсненні національної реформи. У контексті перешкод, що стояли на шляху ефективного впровадження українізації в південних регіонах України, очевидною видається проблема нестачі його кадрового забезпечення. Певною мірою уповільненню українізації сприяла погано зорганізована система адміністративних заходів, які хоч і були задекларовані в багатьох правомочних документах, однак насправді не мали реальної юридичної сили.

На Одещині у березні 1924 р., за даними губернської комісії рівноправності мов, були такі показники щодо українізації чиновників: “По м. Одеса всіх співробітників адміністративних та сільськогосподарських установ – 6668 осіб, з них українців за походженням – 2162 особи, знають українську мову частково – 2494 особи, добре знають українську мову – 660 чоловік (11% від усіх службовців). По Одещині загальна кількість адміністративних працівників – 5665 осіб, з них українців – 2702 особи. Знає українську мову частково 2342 особи, добре – 699 (близько 12%)” [6, 72]. Українізація апарату, очевидно, перебувала у незадовільному стані. Не дарма Одеська Округова комісія відзначала, що українізацію району впроваджувати значно тяжче, ніж у інших регіонах України, передусім з огляду на малу репрезентацію українців у містах округу. Українізацією на Одещині серйозно займалися фактично лише з вересня 1925 р. Тут намітилися певні позитивні зрушення. У 1926 р. чисельність службовців, що знали українську мову складала в цьому регіоні 47 %. На той час майже стовідсотково було українізовано діловодство Одеського округу [7, 4].

Національна реформа так і не зустріла особливого ентузіазму серед місцевих кадрів. Одеська комісія з українізації змушена була лише констатувати порушення вимог реформи. Реального впливу на установи та службовців вона так і не домоглася. В одній із доповідних комісії за 1926 р. йшлося про те, що “малу участь у роботі Округової Комісії по українізації апарату бере PCI (Робітничо-селянська інспекція) та Прокуратура. Округова комісія ухвалила притягнути до відповідальності адміністрацію 11-ти установ за порушення декретів уряду у справі українізації, надіслала відповідний матеріал до Прокуратури, але прокурор відмовив (лист № 72116), на тій підставі, що в декреті ВУЦВК від 30/IX не

зазначено, що представники установ підлягають карній відповідальності – порадив Окркомісії порушити проти згаданих керівників “Дисциплінарне переведення”. Внаслідок такого відношення продовжувався на Одещині прийом на відповідальні посади нових службовців без знання української мови: з березня по серпень 1926 р. це зробило 55 установ Одеського округу, прийнявши 500 робітників вказаної характеристики. Тоді ж серед рядових службовців було помічено тенденцію, коли “мову вчать ради страху, при перевірці користуються шпаргалками”, а в усіх працівників зафіксовано те, що “часто-густо наголоси слів бувають неправильні, речення будується російське лише українськими словами” [7, 5-5 зв.]. Одна з перевірок політосвітніх працівників Одеського округу на знання української мови засвідчила, що близько половини (45 %) з них необхідно звільняти з роботи [7, 6 зв.]. В 1926 р. третина сільських вчителів Одещини не володіла українською мовою. Навіть політосвітня робота на селі у 85 % випадків проводилася російською мовою [7, 9 зв.].

“Величезними чинниками, що сприяють українізації, являються організація в Одесі Держдрами, Держопери та українізація кіно. Власне кажучи – театр, кіно і декілька українських вивісок складають українське оточення Одеси, взагалі ж враження таке, що Одеса не хоче українізуватися. Усюди (установи, трамвай, крамниці, міліція, суд, клуби) лунає російська мова, більшість вивісок приватних крамниць, більшість кооперативних та державних написів на трамваях, газети, журнали, об’яви пишуться російською мовою. З’їзди, наради, конференції, зібрання також здебільшого проводяться виключно російською мовою” [7, 5 зв.], – констатувала Одеська окружна комісія з питань українізації.

Про значні хиби в роботі українізаційних курсів на Миколаївщині зазначає О. Гненний. “Вони хоч і працювали за програмою НКО, – пише дослідник, – проте не враховували рекомендацій пояснювальної записки до неї. До того ж бракувало навчальної та довідкової літератури, не брався до уваги достатньою мірою національний склад слухачів” [8, 10].

Незважаючи на ряд проблем, слід відзначити деякі заходи, що робилися місцевою владою для поліпшення справи апаратної українізації в регіоні. В м. Одеса, наприклад, біржа праці для цього спеціально виявляла навіть безробітних українців, що володіли рідною мовою або мали канцелярський фах [9, 3]. Працевлаштування за такою ознакою стимулювало національне самовизначення українців, поступово відкидаючи почуття меншовартості, навіюване століттями русифікації і заборонами “українського”.

Однак, у соціальному контексті найбільш жваво підключилася до національної реформи лише українська інтелігенція Одещини. Архівні матеріали свідчать, що в її середовищі була навіть утворена в 1925 р. Науково-методична комісія в справах українізації, яка, з огляду на брак навантаження за своїм основним фахом, вбачала за обов’язок контролювати українізацію в регіоні нарівні з Окружною комісією Одещини у справах українізації [9, 7-9].

Неоднозначна ситуація зі сприйняттям в апараті ідей коренізації на місцевому ґрунті не завадила в цілому нормальній реакції щодо неї в системі освіти. Так, на Півдні України досить вагомими були

зрушення в українізації педагогічних вишів. Згідно даних 1928-1929 навчального року, рівень українізації в Одеському ІНО становив 75 %, у Миколаївському – 88 %, у Херсонському – 90 % [10, 8]. Звісно ж, на відміну студентам з питомо українських регіонів, які в цілому жваво підтримували ідею українізації, студентські громади русифікованих регіонів ставилися до неї неохоче, більше того – без особливого розуміння. Відповідно були такі проблеми й на Півдні України.

Скажімо, дуже складно було проводити українізацію освіти в такому південному місті України, як Одеса, 45,6 % мешканців якого складала росіяни, 44 % – євреї і лише 4 % – українці. Не менше перешкод стояло на шляху українізації шкіл Миколаєва, який на 43,4 % складався з росіян, на 28 % – з українців, на 23 % – з євреїв. Дещо краще складалася ситуація на Херсонщині. Але їй природно сприяв сам етнічнонаціональний контингент: 77,4 % населення Херсонського округу складала українці, 11,9 % – росіяни, 6,5 % – євреї [10, 5-6]. Серед нацменшин найбільша увага приділялася підготовці фахівців педагогічного та сільськогосподарського профілю. Важливою подією в гуманітарному житті Півдня України 1920 – початку 1930-х рр. стало відкриття національних професійних і вищих навчальних закладів: Одеського німецького педагогічного інституту, Миколаївського російського педагогічного інституту, єврейського і німецького секторів при Одеському інституті народної освіти, єврейської кафедри при Миколаївському інституті народної освіти, єврейського сектору при Одеському інституті соціального виховання, болгарських секторів при Одеському сільськогосподарському та педагогічному інститутах, німецького та єврейського педагогічних і єврейського машинобудівного технікумів та Ландауської німецької сільськогосподарської школи [4, 12].

Попри такі успіхи в національній освіті, особливу перешкоду коренізації південноукраїнського регіону становила інша проблема – неграмотність місцевого населення. Адже станом на 1920 р. у південних губерніях України неписьменних вікової категорії лише 18-19 років налічувалося серед українців 55,6 %, росіян – 33,7 %, поляків – 26 %, німців – 16,4 %, євреїв – 15,3 % [11, 6 зв.].

Величезний комплекс проблем мав місце із забезпеченням соціальних, національних і культурних прав національних меншин Півдня України. Час від часу влада приділяла увагу і цим питанням. Так, у резолюції I-ї Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин (1927 р.) по молдавській секції були висунуті такі пропозиції: вивчити питання про можливість організації в Миколаївському і Зинов’ївському округах молдавських національних районів і сільрад (там, де вони ще не були організовані, а кількість населення дозволяла це зробити); приступити до організації судів у молдавських селах з розвинутим сільським господарством, які б велися молдавською мовою; організувати короточасні курси для вчителів-молдован у м. Одесі [12, 212]. Хоча щодо останніх, то питання про їх відкриття порушувалося ще в 1924 році [13, 105]. Необхідність така існувала, оскільки майже відсутні були молдавські пункти ліквідації неписьменності поза межами молдавської

автономії: в Одеському, Єлисаветградському, Херсонському округах [14, 7 зв.]. Не зважаючи на перешкоди, ліквідація неписьменності на Півдні України, згідно тверджень учених, розгорталася швидше, ніж по республіці в цілому [15, 83].

Складною була ситуація у південноукраїнському регіоні з українським друком. Наприклад, видавництво Одещини репрезентувалося в 1926 р. українськими назвами на 22,6 %, а російськими – на 73,6 %. Цікаво, що для радянської влади особливе значення мали питання економічного і соціального характеру, тому найбільший наголос Одеська окружна комісія з українізації зробила на претензіях до Окрземвідділу і Окрвідділу здоров'я у зв'язку з виданням російською мовою журналів “Пасека”, “Вестник виноградарства”, “Наставление к посадке виноградников саженцами”, “Культурный или чёрный пар”, “Разведение виноградарства в степной полосе”, “Организация сельского хозяйства”, “Наше здоровье (первая помощь)”, “Что такое Красный Крест”, “Отчего и чем болеет женщина”, “Лечение сифилиса на селе”. До речі, оздоровленню населення регіону заважав той факт, що 60 % лікарів округу абсолютно не володіли українською мовою [16, 10 зв.].

В цілому можна твердити, що українізація радянських апарату, партійних і профспілкових організацій Півдня України, системи освіти, з завданнями національної реформи до кінця не справилась, адже не мала під собою (особливо на локальному рівні) мобільного етнічного підґрунтя. До того ж, величезний опір українізації чинився з боку місцевих російських службовців та інтелігенції. Більш рельєфною, на відміну від Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини та Чернігівщини, на Півдні (а також Сході) України проглядалась також проблема міграції і урбанізації, яка накладала на національну реформу свій відбиток. Внаслідок зайнятих місцевою елітою позицій по гальмуванню українізації значно ускладнювалась дерусифікація регіону на рівні всієї вертикалі влади і суспільства, адже керівники установ, підприємств і організацій в основному лобіювали інтереси нижчих верств населення. У підсумку дослідження слід також відзначити, що не викликало широких протестів серед населення південноукраїнського регіону і згортання коренізації.

Єдиним позитивним наслідком українізації і забезпечення прав національних меншин на Півдні України можна вважати успіхи у площині культурно-національного руху. Вони відбувалися поволі, незалежно від офіційного курсу. Так, незважаючи на суперечливі процеси протікання національної реформи, значно зросла частка українського сегменту краю, посилювався національний рух серед місцевої української інтелігенції і молоді. Урбанізація українців призвела до появи по суті нової пролетарської за змістом, національної за формою української культури міста. Модернізація українського суспільства на Півдні України призводила до реанімації національної самосвідомості тутешніх українців, хоча в цьому регіоні ми можемо говорити лише про тенденцію, яка дала б продуктивні результати лише за умов продовження українізації. Певні позитивні наслідки мала етнополітика по забезпеченню прав меншин, хоча і її успіхи не були такими вже однозначними.

1. Центральний державний архів громадських

об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.

2. Орлянський В. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920-1930-ті рр.: Автореф. дис... докт. іст. наук / Дніпропетровськ, 2002.
3. Шитюк М. Від коренізації до депортації: політика радянських властей щодо поляків південних районів України у 1920-х – 1930-х рр. // Історія в школі. – 2002. – № 5-6.
4. Міронова І. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-і роки XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2003.
5. Стремечька В. Політика українізації на Півдні України у 20-30-ті роки XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2001.
6. “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смолія. – К., 2003.
7. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.
8. Гненний О. Ще раз про українізацію // Рідна школа. – 1993. – № 4.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.
10. Соболь І. Українізація освіти півдня України: 1920-30-ті роки // Історія України. – 2000. – № 8.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 326.
12. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков, 1927.
13. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Український істор. журнал. – 1991. – № 1.
14. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 826.
15. Данильченко О. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
16. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2253.

О.С. Олійник, І.В. Рибак

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1945 – 1955 рр.)

Виникнення нової моделі соціальної сфери було складовою частиною радянської західноукраїнського села. За задумом комуністичних очільників, радянська модель соціально-побутової інфраструктури мала наочно та переконливо продемонструвати переваги соціалістичного способу життя.

Саме на досягненнях та здобутках у соціально-побутовому розвитку західноукраїнського села акцентувала свою увагу радянська історіографія. Нею здійснювався суб'єктивний підбір фактів, які повинні були окреслити грандіозні зрушення в соціально-побутовій сфері села за роки радянської влади. При цьому наголошувалося, що саме колгоспно-радгоспна система ведення сільського господарства призвела до радикальних позитивних зрушень у соціальній сфері села [1].

Сучасна українська історіографія, не відкидаючи певних досягнень і позитивних зрушень в соціально-побутовій інфраструктурі західноукраїнського села

у радянську добу, намагається об'єктивно, а головне критично оцінити її стан, передусім якісний [2].

Мета запропонованого дослідження – проаналізувати та вивчити запровадження радянської моделі соціально-побутової інфраструктури у західноукраїнському селі повоєнного періоду на основі архівних документів.

Післявоєнне західноукраїнське село потребувало значних коштів для відновлення житлового фонду, покращення його архітектурного оформлення, впорядкування благоустрою, будівництва під'їзних доріг тощо. Замість цього на перший план було висунуто завдання у 1946 - 1949 рр. переселити у великі села Південних областей 131 244 селянські двори із хуторів, які знаходилися у Західній Україні. Розрахунки показали, що мінімальні витрати на перевезення цих хуторян і облаштування їх на новому місці будуть складати 6 млрд. 680 млн. руб. Крім того, для потреб переселенців слід було виділити 129,9 тис. м³ лісоматеріалів, 127,3 тис. м³ пиломатеріалів, 682,5 т. цвяхів, 246,7 тис. м² скла [3, 17]. Оскільки таких коштів і матеріалів державою не було виділено, то переселення вирішено було обмежити лише 34630 дворами. Проте і це завдання не було виконано. На 1 вересня для переселенців збудували всього 8903 будинки, будівництв яких лише частково фінансувалося державою, а з 26010 хат, перевезених із хуторів, відновлено на новому місці лише 1352 [4, 24].

Проведення переселення та оформлення документів повинно було проводитися у такому порядку: секретар райвиконкому приймає від громадян заяви на переселення у встановленій формі, обласна комісія з питань переселення, розглянувши заяви громадян, затверджує їх рішенням райвиконкому, після чого бажаним виїхати виписуються переселенські білети, перераховується необхідна сума на рахунок райвиконкому, а також виписується відомість на виплату одноразової допомоги переселенцям [5, 6]. Виходячи з цього можна припустити, що сільське населення Західної України добровільно переселялося у Південні та Східні області. На перших порах все так і було, наприклад, в Гусятинському районі Тернопільської області організували на переселення колгосп „Тридцятиліття Жовтня”. Всі 135 сімей колгоспників подали заяви. Першим ешелонам було відправлено 43 сім'ї. Взнавши про неналежний прийом та незадовільні побутові умови переселенців в колгоспах Очаківського району, 92 сім'ї відмовились від отримання одноразової допомоги і повернули райвиконкому переселенські білети [6, 8].

Масово-політична робота, яка проводилася серед колгоспників щодо переселення в південні області УРСР, вже не знаходила позитивного відгуку у селян, у зв'язку з чим принцип добровільності переселення було порушено.

За період з 1950 – 1952 рр. у райони Тернопільської області з Південних областей повернулося 649 сімей, з яких 177 відправили назад [7, 6]. Переселенський відділ запроваджував заходи впливу, щоб переселенці повернулися у місця поселень, для цього вони виписували попередження про направлення скарг у народні суди для витребування витрат, які зазнала держава на переселення, згідно з листом Міністерства фінансів УРСР від 11 листопада 1951 р. [8, 8].

Звідси можна зробити висновок, що програму ліквідації хуторів у Західній Україні і переселення їх мешканців у великі села, з метою радикального поліпшення соціально-побутових умов селян, не було виконано. Переселенці, позбавлені житла, зіткнулися із значними побутовими проблемами.

Складовою частиною сільської інфраструктури були також заклади торгівлі. Найтипівішим закладом торгівлі у повоєнному західноукраїнському селі був магазин із змішаним асортиментом продовольчих і промислових товарів. Обстеження їх у Львівській області в 1954 р. встановило, що „зростаючий попит сільського населення на деякі товари (готовий одяг, чоботи, валянки, трикотажні вироби, швейні машинки тощо) сільською торговельною мережею не задовольняється. У магазинах державної торгівлі та споживчої кооперації товари або зовсім відсутні, або немає необхідного асортименту” [9, 60].

Значні перебої у продажу необхідних товарів зафіксували вибіркові обстеження роботи сільських магазинів та крамниць у 1953 - 1955 рр. Так, з перевірених 88 сільських магазинів Станіславської області у 23-х відсутні сіль, мило, оцет, гас, сірники, тютюн. [10, 61]. З 84 перевірених торговельних закладів в селах Тернопільської області в 1950-ті рр. не було навіть асортиментного мінімуму товарів першої необхідності [11, 62].

З метою поліпшення побутового обслуговування селян Західної України у радянську добу створюються майстерні з пошиття одягу та взуття. Проте цей захід не дав бажаних результатів. У підсумковому обстеженні бюджетів колгоспників Львівської області у 1954 р. зазначалося: „Чисельність кустарів не зменшується, так як серед сільського населення попит на їх послуги збільшується через те, що колгоспники стали більше шити одягу та взуття, а побутове обслуговування на селі організовано погано. Пошиття одягу в державних та кооперативних майстернях здійснюється довше і нерідко гірше. Крім того, в державних і кооперативних майстернях пошиття та ремонт одягу, взуття коштують значно дорожче, ніж у кустарів” [12, 19]. Все це свідчило про те, що побутове обслуговування на селі продовжувало залишатися на надто низькому рівні.

У культурно-освітній сфері західноукраїнського села у повоєнний час з'являються хати-читальні, колгоспні бібліотеки, клуби. Вони були покликані насамперед витіснити вплив церкви, який у Західній Україні традиційно був потужним. Наймасовішим заходом сільських клубів у повоєнний період була демонстрація кінофільмів. Проте сільські заклади культури мали для цього обмежені можливості. Наприклад, у селах Станіславської області у 1950 р. нараховувалося всього 4 стаціонарні кіноустановки. У той час як у містах їх було 39. Якщо в 1950 р. на демонстрації кінофільмів у містах області побувало 1883 тис. глядачів, то у селах – 418 тис. [13, 76]. Як правило, у селах демонстрацію кінофільмів здійснювали кінопересувки, які не могли забезпечити якісний перегляд кінофільмів.

Демонстрація кінофільмів у селах здійснювалася нерегулярно та із значними перебоями. Так, у Закарпатській області у 1950 р. було зірвано у селах 2438 кіносеанси, із них 39,6% – через відсутність кіномеханіки, 29% – через псування апаратури, 10% – несвоєчасна доставка кінокартини, 23,4% – інші

причини. [14, 37]. У зв'язку з цим демонстрація кінофільмів у селах нерідко перетворювалася на суцільні страждання глядачів, приносячи їм не позитивні, а лише негативні емоції.

Важливе місце у побутовій інфраструктурі мали посідати бібліотеки. Робота колгоспних бібліотек залишалася малоякісною та неефективною. Насамперед це пояснювалося обмеженням книжковим фондом, відсутністю приміщень, кваліфікованих бібліотекарів тощо. Наприклад, у 1950 р. у Калушському районі Станіславської області нараховувалося всього 5 колгоспних бібліотек, які мали 393 примірники книг, у Кутському районі тієї ж області було 8 бібліотек з книжковим фондом 435 примірників [15, 105]. Під час вибіркової перевірки колгоспних бібліотек Закарпатської області у 1952 р. встановлено, що більшість з них не обладнані реманентом, розташовані в конторах колгоспів, знаходяться у дуже занедбаному стані. З 18 перевірених колгоспних бібліотек лише у 6-ти були бібліотекарі, які працювали за сумісництвом рахівниками у колгоспі [16, 106].

Таким чином, нами встановлено, що у зв'язку з радянизацією західноукраїнського села було запроваджено радянську модель соціально-побутової інфраструктури. В результаті у західноукраїнських селах розпочалося переселення мешканців хуторів у великі населені пункти із більш розвинутою соціальною сферою, виникла мережа магазинів і крамниць із змішаним асортиментом товарів, побутових майстерень, колгоспних бібліотек, сільських клубів. Доведено, що попри позитивну кількісну динаміку закладів соціально-побутової інфраструктури у західноукраїнському селі їх якісна характеристика залишалася дуже низькою, а рівень задоволення запитів сільських трудівників незадовільним і не відповідав тогочасним пересічним стандартам життя та побуту.

у міста 60-80-ті роки) // *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки.* – К., 1998.

3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 1540.
4. *ЦДАГОУ.* – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2266.
5. *Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО).* – Ф. Р – 1833. – Оп. – 4. – Спр. 182.
6. *ДАТО.* – Ф. Р – 1833. – Оп. – 4. – Спр. 221.
7. *ДАТО.* – Ф. Р – 1833. – Оп. – 4. – Спр. 221.
8. *ДАТО.* – Ф. Р – 1833. – Оп. – 4. – Спр. 221.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ).* – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 323.
10. *ЦДАВОУ.* – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 213.
11. *ЦДАВОУ.* – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 213.
12. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 528.
13. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 528.
14. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 528.
15. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 524.
16. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582. – Оп. 10. – Спр. 524.

О.В. Отземко

РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ В ДОНЕЦЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1920-1925 рр.)

„Земельне питання” завжди мало ключове значення в українській історії. Від його вирішення залежала доля урядів та окремих політиків, адже ставлення до розподілу землі – головного „капіталу” України – краще за будь-які заяви і заходи демонструвало їх сутність. З огляду на це, а також гостроту „земельного питання” для сучасного українського соціуму, вивчення більшовицької політики щодо розподілу землі в першій половині 1920-х років, особливостей її здійснення в новоствореній Донецькій губернії залишається актуальним і сьогодні.

Зазначену проблему вивчало багато вітчизняних дослідників, здебільшого в працях, присвячених розвитку аграрної сфери України в 1917-20-х роках: у радянській історіографії це Б.К. Мигаль, Р.Д. Лях, М.І. Ксензенко; в сучасній – В.В. Калініченко, О.І. Ганжа, Я.І. Малик. До вивчення питань землеустрою в регіональному масштабі долучилися Р.Д. Лях, В.В. Воробйов. Метою нашого дослідження є вивчення обставин і проблем розподілу земельного фонду в Донбасі в роки існування Донецької губернії (1920-1925 рр.).

Політика радянської влади щодо розподілу поміщицьких земель на території України протягом 1918-1919 рр. зазнала краху. Українське селянство рішуче опиралося „соціалізації” землі, примусовій організації радгоспів і колгоспів. Тому, повернувшись на початку 1920 р. в Україну, більшовики змушені були піти на значні поступки селянам в земельному питанні. Відповідно до закону „Про землю” (лютий 1920 р.), органам влади заборонялося відводити землю радгоспам без згоди місцевого населення. Доповнення до закону уточнювали категорії господарств, землі яких підлягали відчуженню. Розподіл землі мав здійснюватися за певними нормами, які визначалися губернськими і повітовими земвідділами відповідно до місцевих умов, у розрахунку на ідця [1, 254-259]. Згідно з цим законом і проводився розподіл землі в новоствореній Донецькій губернії.

1. *За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР (1939-1978).* АН УРСР. Інститут суспільних наук: Авт.: Івасюта М.К., Масловський В.І., Мартинюк А.І., Нечитайло В.В. та інші. – К., 1979.; Франчук Є.І. Підвищення ролі культосвітніх установ у комуністичному виконанні трудящих (1971 - 1980 рр.) // *Укр. істор. журн.* – 1985. – №7.; Ткачук І.Х. Діяльність парторганізацій України по піднесенню культурно-освітньої роботи серед колгоспників (1959-1965 рр.). На матеріалах УРСР // *Укр. істор. журн.* – 1968. – № 2.; Трофяк М.В. Підвищення загальноосвітнього та культурного рівня сільської молоді (1966-1970 рр.) // *Укр. істор. журн.* – 1974. – № 11.; Маковій Г.М. Діяльність партійних організацій по поліпшенню культурно-освітньої роботи на селі (1959-1965 рр.). Наукові праці з історії КПРС. – 1971. – Вип. 43.
2. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: труднощі, проблеми (20 – початок 90-х років). К., 1997. Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 - 1991 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006.; Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995; Серета А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60-70-ті рр. ХХ ст.): Авторефер. дис. канд. іст. наук. Запоріжжя 1994; Григоренко О.П. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграція сільської молоді

Питання розподілу земельного фонду розглядалися на з'їздах рад, засіданнях виконавчих комітетів. Виконання їх рішень покладалось на земельні відділи виконкомів, сільські ради, а також земельні громади. Губернський земельний відділ періодично звітував з питань землеустрою перед губернським партійним комітетом [2, 14], при губернському і повітових парткомках існували відділи з роботи на селі, при волосних парткомках – парторганізатори, на село посилалися партійні інструктори й агітатори [3, 19-21].

Оскільки Донецьку губернію було створено тільки в квітні 1920 р., в галузі землеустрою на губернський і повітові земельні відділи було покладено завдання з'ясування та уточнення губернських і повітових кордонів, складання карт повітів, волостей, обліку населення і земельних площ, підготовки та інструктажу землемірів, розв'язання земельних суперечок, відведення землі заводам і рудникам [4, 17-19; 5, 56-57; 9, 207].

Протягом 1920 р. місцевими органами влади губернії було здійснено конфіскацію землі та опис конфіскованого майна. Волосні виконавчі комітети, їх земельні відділи або сільські ради створювали комісії, які складали акт про конфіскацію й перепис землі та майна. Усі матеріали передавалися до повітового земельного відділу, далі – до губернського земельного відділу. До кінця року на облік було взято 1574 тис. дес. позаселянських земель – поміщицьких, державних, церковних, міських [3, 46-48; 6, 105; 7, 26-27].

Розподіл конфіскованих земель у 1920 р. мав попередній характер. За мету ставилося введення до господарського обігу якомога більше посівних площ. Нещодавно створена губернія не мала ніякого статистичного матеріалу, до того ж не вистачало кваліфікованих землемірів (1 – на 5 волостей). Тому, незважаючи на численні інструкції, земля розподілялася безпосередньо волосними земельними відділами і сільськими радами без складення землепорядних проектів, без записів, за приблизними нормами, що розроблялися волосними виконками. У Юзівському, Слов'янському, Старобільському повітах було здійснено „чорні перерозподіли” не тільки „нетрудових”, а всіх наявних земель. Фактично, як констатував Донецький губземвідділ, розподілу земель, як такого, не було, було захоплення земель як селянами, так і промисловими підприємствами. У деяких волостях землепорядкування взагалі не проводилося [4, 19; 9, 55-56; 22]. Норми наділення землею селянських господарств були розроблені і затверджені губернським виконкомом лише в серпні 1920 р., а почали застосовуватися тільки в 1921 р. На одного їдця, залежно від площі сільськогосподарських угідь та кількості населення повіту, припадало 1,5-3 дес. (7-45 дес. на господарство) [3, 53-72; 5, 175-176; 7, 27-28].

Однією з головних умов наділення землею в 1920 р. була можливість її обробляти, тому землею наділялися не тільки бідні селяни, а й середняки. З тієї причини в Донецькій губернії в цьому році не конфіскувалися надлишки землі в заможних селян, як вимагав закон. В Олександропо-Грушевському повіті, наприклад, землю за нормою мали 782 господарства, понад норми – 1141. Головну увагу було зосереджено

на розподіленні й залученні до господарського обігу поміщицьких земель [3, 79; 7, 31].

За результатами попереднього розподілу землі селяни Донецької губернії одержали 80,6% конфіскованих земель (1269 тис. дес.) [7, 31]. Головними його недоліками були збереження черезсмужжя, далекоземелля, „чорні перерозподіли”, відсутність документального оформлення.

Одним з головних напрямків державної програми землеустрою в наступні роки була конфіскація земельних надлишків у заможних селян. „Закон про закріплення землекористування”, ухвалений V Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1921 р., передбачав закріплення за селянськими господарствами в 9-річне користування землі в тих волостях і селах, де були конфісковані земельні надлишки у заможних господарств і відведені землі радгоспам, промисловим підприємствам та іншим державним установам [9, 45].

Конфіскація „куркульських” надлишків здійснювалася за активною допомогою комітетів незаможних селян (КНС), що виявляли приховані земельні ділянки, складали разом із сільрадами відомості про їх передавання „в трудове” землекористування. Так, в Юзівському повіті було конфісковано 85,9 тис. дес. З них 50 тис. передано селянам, близько 1 тис. – радгоспам, 24,6 тис. – рудникам [6, 45]. Вилучення земельних надлишків часто перетворювалося на часткову або повну експропріацію заможної верхівки села. Під цю категорію нерідко підпадали і середняцькі господарства, оскільки жоден документ не давав визначення категорії „куркуль”. Конфіскація до того ж супроводжувалася політичною агітацією і репресивними заходами проти „куркулів” [6, 74].

Цікавими, з огляду на це, є висновки інструктора ЦК КП(б)У, що обстежував радянські установи Донецької губернії в 1921 р. Населення губернії, порівняно з іншими регіонами, він вважав переважно куркульським, проте відзначав, що „заможні селяни намагаються зберегти роками налагоджені зразкові хутори і культурні господарства”, опираючись „тероризму червоної армії та радянських робітників”. Щоб втримати надлишки землі та уникнути зрівняльного перерозподілу, вони дрібняться на невеличкі „міцні господарства”. Повітові земвідділи не приймають такий перерозподіл і звертаються по допомогу до КНС. Це є однією з причини підтримки селянством Донбасу махновського руху [10, 108-112].

У 1922 р. розподіл землі здійснювався на базі „Основного закону про трудове землекористування”. Земельні відділи губернії здійснили облік землі по 180 волостях з 274, населення – по 177 волостях. Волосний землеустрій було проведено на 45% земельних площ, міжселищний – на 37%. 977 земельним громадам було відведено близько 1,5 млн. дес. [7, 39-40; 11, 89; 12, 3]. Землі виділялися також радянським господарствам, промисловим підприємствам, дослідним станціям, містам тощо. Як багатоземельна, Донецька губернія мала колонізаційний фонд, площа якого дорівнювала 12,4% колонізаційного фонду УСРР [3, 122-123; 8, 6; 9, 40].

Загалом план землепорядних робіт по губернії у 1922 р. було виконано на 43%. Чинники, що утруднювали цей процес, були ті самі, що й в

попередні роки – нестача кадрів і коштів. Окрім того, в постанові Донецького губвиконкому (вересень 1922 р.) відзначалося, що не лише селяни, а й волвиконкоми, і землевпорядники недостатньо розуміють сутність нового закону і не дотримуються установлених правил землевпорядних робіт, що спричиняє плутанину в документах і нормах наділення землею. Це підтверджує звіт Дебальцевського повітового земвідділу, у якому відзначалося, що за рік було порушено майже весь існуючий землеустрій, здійснено повний перерозподіл землі [12, 5-7; 13, 3зв].

„Земельний кодекс УСРР” 1922 р. припинив подальший розподіл земель між волостями та селищами. У 1923 р. губернські земельні органи зосередились на внутрішньоселищному землеустрої, який проводився тепер за рахунок селян, тривала конфіскація земельних надлишків у „куркулів”. Губернію було поділено на 40 дільниць, що їх очолювали дільничні землевпорядники, правда, як відзначалося на сесії губвиконкому в жовтні 1923 р., лише 2 з них функціонували нормально [14, 240-250; 15, 10-11; 16, 97]. Сільради і КНС тепер не мали права втручатися в земельні справи, вони лише ставили питання стосовно землекористування перед земельно-судовими комісіями, що діяли з грудня 1922 р. при народних судах. Протягом 1923 р. по Донецькій губернії ці комісії розглянули 3890 справ [17, 188-208; 18].

Упорядкування й уточнення землекористування в Донецькій губернії тривало і в наступні роки, хоча VIII Всеукраїнський з'їзд рад у січні 1924 р. заборонив своїм рішенням усі перерозподіли землі всередині громад і закріпив за громадами і дворами наявне землекористування. Документи центральних і місцевих виконавчих органів засвідчують на початок 1925 р. відсутність в губернії внутрішньоселищного землеустрою, низькі темпи його проведення, незавершеність робіт з визначення кордонів земель Держфонду, міст, підприємств, земельні суперечки між громадами, підприємствами і лісництвами, спричинені черговою зміною районних кордонів, черезсмузжя, далекоземелля – селянський наділ складався в середньому з 12 пайок (їх кількість сягала до 21), розташованих на відстані 10-20 верст одна від одної [19, 12; 20; 21; 22, 5; 23, 12]. Основними причинами називалися нестача кадрів землемірів і коштів, висока вартість землевпорядних робіт для селян, бідніша частина яких була не в змозі оплачувати цю процедуру (землевпорядне кредитування було обмежене), свавілля великих промислових підприємств, які, незважаючи на вказівки земвідділів, закріплювали (іноді просто захоплювали) за собою більше землі, ніж могли використати, а також зловживання членів сільрад і волвиконкомів. Стосовно останнього, характерним є приклад одного з селищ Луганського округу. Селяни скаржилися, що 15 осіб з числа „комісарів, членів волвиконкомів, комуністів і заможних людей” найняли землеміра та вибрали найкращу землю. Решті залишилися гірша земля. Звернулися до волосного виконкому, там втратили документи, до окружного – там вимагають рішення волвиконкому [24, 38-39; 25, 371, 1106].

Землевпорядні роботи тривали і після розформування губернії в 1925 р., що засвідчують матеріали Сталінського окружного виконкому: на 1

січня „переломного” 1929 р. було упорядковано 77,2% від загальної площі землекористування округу, внутрішньоселищний землеустрій було виконано лише на 18, 6% селянських земель, з 1925 р. почалося внутрішньогосподарське землевпорядкування [26, 42].

У цілому позитивним результатом землеустрою в Донецькій губернії в першій половині 20-х років XX ст. було збільшення селянського землекористування з 2487 тис. дес. (1916 р.) до 3540 тис. дес., що склало 87,6% від загальної площі землекористування (4043 тис. дес.). Водночас цілеспрямована державна політика обмеження „куркульського” землекористування і впровадження зрівняльного розподілу землі, що її втілювали в життя місцеві органи влади, зумовила зникнення великих господарств, які виробляли товарну продукцію – в 1923 р. лише 5,2% селянських господарств Донецької губернії мали понад 15 дес. посівів. Цей показник, правда, був вище загальноукраїнського (1,82%), а також для Степової України (3,18%). Колективне землекористування, незважаючи на пропаганду і підтримку соціалістичних форм господарювання, становило лише 1,3% [7, 44-45; 27, 323; 28, 177].

Невдоволення селян таким розподілом землі засвідчують матеріали безпартійних селянських конференцій, які запроваджувалися владою як засіб впливу на селянську масу, проте фактично стали одним з небагатьох засобів для висловлення селянами ставлення до політики більшовиків на селі. На конференціях лунали вимоги розігнати колективні господарства, чітко визначити термін „куркуль” та позбавити права користування землею тих, хто не обробляв її або багато років підряд здавав в оренду – більшість таких господарств були незаможними і користувалися підтримкою влади. Водночас незаможники висловлювалися за новий зрівняльний перерозподіл землі та зниження плати за землевпорядні роботи [6, 168, 172; 29, 128].

Таким чином, землеустрій в Донецькій губернії в першій половині 20-х років XX ст. віддзеркалив загальноукраїнські тенденції – прагнення влади до зрівняльного розподілу землі та збереження колективних форм господарювання, підтримки передусім бідняцьких господарств, зменшення кількості заможних господарств, які вже в ті часи отримали ярлик „куркульські”. Характерними були затяжний процес землеустрою, необізнаність селянства і низових органів влади в законодавстві, що спричиняло плутанину в нормах наділення землею, його документальному оформленні, „чорні перерозподіли”, черезсмузжя та далекоземелля, і як наслідок – незадоволення землевпорядкуванням значної частини селянства.

Цей процес мав також регіональні особливості, зумовлені багатоземеллям і промисловим характером губернії, а також багатонаціональним складом її населення – саме ці питання потребують подальшого вивчення.

1. Малик Я. Й. *Запровадження радянського режиму в українському селі (1917-1920 рр.)*. – Л., 2001.
2. *Резолюції VIII пленума губкома (26-28 листопада 1924 г.)* // *Спутник партійного работника Донбасса*. – 1924. – №19.
3. Ксензенко Н.И. *Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март*

- 1921 гг.). – Харьков, 1980.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.9.
 5. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.11.
 6. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
 7. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині : (1917-1923 рр.) – Донецьк: Донец. держ. ун-т., 1974.
 8. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.43.
 9. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.41.
 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДА ГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.617.
 11. Отчет Донецкого губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов за 1922 г. VI губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Бахмут: Б.и., 1923.
 12. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.50.
 13. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.136.
 14. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.53.
 15. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.253.
 16. ДАДО. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.13.
 17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1423.
 18. Всесоюзная кочегарка. – 1923. – 23 октября.
 19. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.3. – Спр.1049.
 20. Вісті ВУЦВК. – 1925. – 24 січня.
 21. Диктатура труда. – 1925. – 7 апреля.
 22. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.184.
 23. ЦДА ГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1961.
 24. Резолюции губсельсовещания // Спутник партийного работника Донбасса. – 1924. – №12.
 25. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.234.
 26. Отчет Сталинского Окружного Исполнительного Комитета X-му Окружному съезду советов за 1927 и 1928 гг. – Сталино, 1929.
 27. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, Основа, 1997.
 28. ДАДО. – Ф.Р-1168. – Оп.2. – Спр.53.
 29. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1450.

О. Г. Перехрест

ВІДБУДОВА МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ СФЕРИ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В 1943 – 1945 рр.: ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ

У довгому ланцюгу трагічних наслідків німецько-радянської війни для України була шкода, завдана сфері освіти, зокрема, сільській. У зв'язку з цим актуальним завданням є дослідження процесу її відбудови в період післявоєнного відродження. Це питання одержало певне висвітлення в радянській та вітчизняній історіографії [1]. Водночас чимало його аспектів залишається ще мало дослідженими і не в повній мірі висвітлени об'єктивно. Метою публікації є більш повне висвітлення реального стану сфери освіти українського села в початковий період відбудови в умовах війни та першого повоєнного року.

У 1940/41 н. р. в Україні функціонувало 25 501 сільських денних загальноосвітніх шкіл (13 694 початкових, 9576 семирічних, 2199 середніх і 32 “ для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалося 4 млн 443,3 тис. учнів (у т.ч. у початкових – 1 млн 1,6 тис., семирічних – 2 млн 323 тис., середніх – 1 млн 65,6 тис.). Навчальний процес

у них забезпечували 164 758 учителів [2, 374; 3, 173 зв.; 4, 142 зв. – 146 зв.].

Під час проведення бойових дій воюючими сторонами та нацистської окупації мережі освітніх закладів на території України було завдано величезної матеріальної шкоди, зокрема було повністю знищено 8104 шкільні приміщення, наполовину зруйновано й пошкоджено 10 052 міські й сільські школи. Із числа повністю зруйнованих шкіл 6914 були сільські [5, 94], що становило 85,3 % від загальної кількості повністю зруйнованих шкіл та 26,3 % від наявних до війни в республіці сільських шкіл. Серед напівзруйнованих шкіл частка сільських шкіл складала понад 80 %. У переважній більшості сільських шкіл майже повністю було знищено обладнання та устаткування навчальних кабінетів, спалено мільйони підручників та книжок шкільних бібліотек. Основних руйнувань сільська мережа освіти зазнала у процесі здійснення відступаючими окупантами тактики випаленої землі. Наведено ряд прикладів, які засвідчують величезні масштаби шкоди, завданої сільській мережі освіти в регіонах України. У Київській області окупанти зруйнували 1100 сільських шкіл, 1330 шкільних приміщень. У Полтавській області із 1162 сільських шкіл знищено 903, зруйновано 1360 шкільних приміщень [6, 60]. У Миколаївській області під час окупації та бойових дій були пошкоджені більшість сільських шкільних приміщень, а 120 повністю зруйновані [7, 217]. Під час відступу з Донбасу загарбники зруйнували 1467 шкільних приміщень, що складало понад половину шкіл, які працювали до війни. Шкода, завдана окупантами тільки від руйнувань шкільних приміщень у Ворошиловградській області, складала 51,5 млн крб. У 22 районах Ворошиловградської області окупанти знищили 326 шкільних кабінетів, 355 шкільних бібліотек з книжковим фондом на 1 млн крб. [8, 100]. Збитки, яких зазнали школи в сільській місцевості Одеської області, становили майже 130 млн крб. [9, 45]. Загальна ж сума збитків, заподіяних війною та окупантами закладам Наркомату освіти УРСР, становила близько 10 млрд крб. [10, 171]. І більша частина руйнувань і завданої шкоди припадає на сільську освітню мережу.

Відродження сільської освітньої мережі та організації навчального процесу в закладах освіти на засадах радянської педагогічної системи вищі органи влади вважали одним із найважливіших і першочергових завдань у справі післявоєнної відбудови соціальної інфраструктури села. Уже незабаром після звільнення від гітлерівців перших населених пунктів на території республіки вийшла постанова (27 лютого 1943 р.) Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У „Про поновлення роботи шкіл у районах, звільнених від фашистських окупантів”, якою Наркомат освіти України, голови виконкомів обласних і секретарі обкомів КП(б)У Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей зобов'язувалися у визволених районах негайно поновляти навчання в усіх класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл, забезпечити всі школи придатними приміщеннями і обладнанням та завезти паливо. Наркомат освіти УРСР був зобов'язаний забезпечити видання навчальних планів, програм і основних підручників, а Наркоммісцевпром та Укооппромрада розпочати виробництво шкільних письмових приладів – ручок, пер, чорнила, олівців та ін. [11, 341].

Оцінюючи цю постанову, зазначимо, що вона загалом відіграла позитивну мобілізуючу роль у справі початку відбудовних процесів у сфері освіти на звільненій від окупантів частині території України, оскільки визначала пріоритетні напрямки та засоби вирішення цього завдання. Однак слід визнати, що будучи прийнятою в умовах ейфорійних сподівань на якнайшвидше визволення України від загарбників, вона не повною мірою враховувала реальний стан у щойно визволених районах та можливості фінансово і матеріально забезпечити виконання поставлених завдань. Коштів, будівельних матеріалів, робочої сили, необхідних для відбудови та ремонту шкільних приміщень, у місцевої влади не було, а державні можливості були обмежені. Нереальними були й сподівання щодо швидкого забезпечення видання підручників та організації виробництва шкільного письмового приладдя через відсутність необхідної для цього виробничої бази. Ситуація ускладнювалася нестачею кваліфікованих педагогічних кадрів і суворими погодними умовами. То ж виконання передбачених вказаною постановою заходів у повному обсязі було нереальним, що врешті й сталося. Головне, що вдалося здійснити, це відновити у визволених у першій половині 1943 р. районах роботу значної кількості шкіл та організувати навчальний процес за радянською освітньою системою більшої частини дітей шкільного віку. Так, до кінця 1942 / 1943 навч. р. у звільнених районах Ворошиловградської області працювало вже 625 шкіл (62,5 % від довоєнної кількості) [12, 119], у визволених районах Сталінської області – 83,6 % шкіл [8, 100].

З огляду на те, що до осені 1943 р. вже було визволено від загарбників значну територію України й виходячи з вимог постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. „Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації”, Раднарком УРСР 28 вересня 1943 р. прийняв нову спеціальну постанову „Про відновлення роботи шкіл у 1943 – 1944 навчальному році в районах Харківської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської та Київської областей УРСР, звільнених від фашистської окупації”. Цей документ посуті дублював вимоги постанови від 27 лютого 1943 р. щодо основних заходів, спрямованих на відновлення роботи шкіл в післяокупаційний період. Зокрема, установлювалися надзвичайно стислі терміни відновлення роботи шкіл у визволених на осінь 1943 р. регіонах України та визначалися напрямки діяльності загальноосвітніх шкіл у новому 1943/1944 навч. р. Ради й органи народної освіти повинні були провести облік і охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, відновити зруйновані шкільні приміщення, підготувати навчальні плани, програми, забезпечити школи обладнанням, підручниками, зошитами, паливом, організувати ремонт і пошиття одягу та взуття для школярів. Особлива увага зверталася на комплектацію шкіл педагогічними кадрами [13, 467]. Водночас нова постанова, дія якої поширювалася на визволену територію майже всього Лівобережжя та частини районів Правобережжя, ставила перед республіканськими та місцевими органами влади відносно реальні щодо виконання завдання. Можна

було використати набутий досвід у справі відбудови сфери освіти в східних районах республіки в попередні місяці, частково скористатися накопиченими там матеріальними ресурсами. На цей час держава могла вже надавати й дещо більшу фінансову підтримку освітній галузі, а українські освітяни почали одержувати допомогу із тиллових районів СРСР. Великі надії були й на те, що значну частину зруйнованих шкільних приміщень вдасться відремонтувати до настання зимових холодів.

Ще до виходу вказаної постанови виконкоми обласних Рад депутатів трудящих та обласні комітети партії ухвалили власні рішення щодо відновлення та організації роботи шкіл в областях. Наприклад, такі рішення впродовж другого півріччя 1943 р. були прийняті на бюро Харківського, Дніпропетровського, Полтавського, Київського, Ворошиловградського та Чернігівського обкомів партії [14, 17; 15, 227 – 228; 16, 175 – 176; 17, 108]. Як свідчать численні документи, координаційними центрами, які спрямовували роботу відомств, установ та трудових колективів у регіонах у справі відбудови розореного шкільного господарства були місцеві партійні органи. Питання налагодження роботи шкіл регулярно розглядалися на пленумах та бюро комітетів партії й перебували під їхнім суворим контролем. Безпосередньо роботу по відбудові та ремонту шкіл і охопленню дітей навчанням очолювали й проводили виконкоми Рад. Як правило, там, де районні й сільські виконавчі комітети виявляли оперативність і діловитість у цих справах, школи розпочинали свою роботу в установлені строки.

Оскільки освітні заклади починали працювати по мірі визволення і проведення у них хоча б мінімальних підготовчих робіт, то в школах багатьох регіонів 1943/1944 навч. р. розпочинався не у вересні, а в жовтні – грудні 1943 р. і навіть у січні – березні 1944 р. Так, у Донбасі багато сільських шкіл розпочали навчальний рік у грудні 1943 р. – січні 1944 р. [8, 102]. У визволених районах Дніпропетровської області навчання розпочалося 18 жовтня, Полтавської – 4 листопада, Кіровоградської – 25 листопада 1943 р. Хоча значна кількість шкіл у цих областях навчальний процес відновлювала аж до березня 1944 р. [18, 182 – 183]. Подібна ситуація була й в інших областях. У зв’язку з такими обставинами в 1943/1944 навчальному році педагогічні колективи в більшості районів пройшли програмний матеріал за скороченим термін – замість 32 робочих тижнів за навчальним планом, діти навчалися 22 – 24 робочі тижні [19, 59], а в багатьох школах навчальна програма не була виконана.

Відновлення роботи сільських освітніх закладів було пов’язано зі значними труднощами. Найскладнішою була проблема нестачі шкільних приміщень. Зазвичай школи в селах визволених районів розпочинали роботу в поспіхом частково відремонтованих або просто пристосованих приміщеннях, а часом й у звичайних сільських хатах. Так, на час початку роботи майже половина шкіл Донбасу не мали власних навчальних площ і розташовувалися у пристосованих для навчання приміщеннях громадських будівель, сільськогосподарських споруд, селянських хатах, а подекуди – землянках, бліндажах тощо. Були повністю знищені обладнання хімічних, фізичних та

інших спеціальних кабінетів, у багатьох школах були відсутні бібліотеки [12, 124]. У кінці 1943/1944 навч. р. у хатах колгоспників Миколаївської області працювали 69 шкіл, Одеської – 179. У багатьох селах областей центральної України школи і класи також розпочинали роботу у селянських хатах та пристосованих приміщеннях. Так, у тимчасово пристосованих приміщеннях у Кіровоградській області працювали 124 школи, Київській – 256, Дніпропетровській – 600 [20, 22].

Значна частина пристосованих приміщень не відповідала елементарним санітарним вимогам щодо шкільної гігієни через недостатню кубатуру класних кімнат, земляні підлоги, погану освітлюваність, відсутність коридорів, роздягалень, туалетів. Часто навчальні класи розміщувалися в декількох приміщеннях, розташованих на далекій відстані одне від одного. Нерідко внаслідок нестачі навчальних приміщень учні змушені були навчатися у дві, а подекуди навіть у три зміни. У сільських школах фактично не було електричного освітлення, тож у кращому випадку користувалися газовими лампами, а вдома учні виконували домашні завдання найчастіше при каганцях, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї та якості навчання. Серйозною проблемою було погане опалювання шкільних приміщень, тому в зимовий період у багатьох сільських школах у класах було холодно й учням доводилося навчатися у верхньому одязі. Взимку 1943/1944 і 1944/1945 навч. рр. значна частина шкіл через відсутність палива повністю припиняли навчальний процес, що призводило до порушення його ритмічності. Поширеним явищем було погане матеріальне забезпечення навчальних приміщень, нестача підручників, матеріалів для письма та письмового приладдя. Багато дітей через відсутність одягу та взуття, застудні та інфекційні хвороби не відвідували школи. До того ж у багатьох селах, зокрема невеликих, школи не були відкриті, а долати відстані в декілька кілометрів до місця навчання в умовах зимового й весняного бездоріжжя діти не мали змоги.

Водночас багато учілих сільських шкільних приміщень використовувалися не за призначенням: у них розміщувалися підрозділи Червоної армії, госпіталі, колгоспні контори та сільради, крамниці тощо. Так, наприклад, у 1943/1944 навч. р. в Сталінській області не за призначенням використовувалося 72 шкільні приміщення [12, 124], у Полтавській області – 108 [18, 182 – 183]. Спроби освітянських органів повернути приміщення для цільового використання не давали бажаних результатів через спротив структур, які ними користувалися, та пасивність у цій справі місцевих органів влади.

Стан справ з поверненням шкільним закладам належних їм приміщень дещо покращився після прийняття 5 березня 1944 р. Раднаркомом СРСР постанови „Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням”. Нею місцеві органи влади, з метою зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, зобов'язувалися вжити ефективні заходи щодо повернення органам народної освіти всіх шкільних приміщень, що використовувалися не за призначенням без спеціального дозволу РНК СРСР та ЦК ВКП(б), окрім приміщень, зайнятих під

госпіталі [21, 523]. Однак через відсутність належного контролю за виконанням цієї постанови повернення освітянам шкільних приміщень з різних причин проходило повільно. Від часу прийняття постанови до кінця липня 1944 р. органам Наркомату освіти було повернуто лише 345 шкільних споруд, а ще 427 приміщень по 20 областях УРСР продовжували використовувати не за цільовим призначенням [17, 110].

Відновлення шкільного господарства стримувалося відсутністю у держави коштів для його асигнування. Лише в 1944 р. сталися певні позитивні зрушення в цьому плані. У березні 1944 р. VI сесія Верховної Ради УРСР прийняла рішення виділити з державного бюджету на розвиток шкіл восьми визволених областей Лівобережної України на поточний рік 580,4 млн крб. [22] Однак з різних причин регіони не отримували в повному обсязі належні їм кошти. Так, наприклад, на відновлення шкільних будинків Сталінській області було потрібно 38 265 тис. крб., а фактично було виділено 7300 тис. крб., що становило лише 19,1 % від потреби [12, 134]. Проте прикрою реальністю було те, що навіть виділені не в повному обсязі кошти не освоювалися повністю через відсутність будівельних матеріалів, устаткування та робочої сили. Так, у тій же Сталінській області бюджетні кошти, виділені на ремонт шкіл і придбання інвентарю, було використано лише на 43 %, а по сільських школах – на 26 %, зокрема бюджетні кошти на ремонт шкільних приміщень по області були використані на 42 %. У Ворошиловградській області асигнування на капітальне будівництво шкіл були використані на 58 % [12, 134]. Подібний стан з використанням бюджетних коштів був і в інших областях. Державне фінансування робіт по ремонту, відбудові й капітальному будівництву закладів загальноосвітньої школи значно збільшилося в 1945 р. У червні 1945 р. VII сесія Верховної Ради УРСР асигнувала на цю справу 4 млрд 673 млн крб. [23, 15]. Їхнє освоєння, з огляду на майже піврічну затримку прийняття рішення про фінансування та наявність проблем, про які йшлося вище, теж відбувалося не в повному обсязі.

Тому через реальні обставини воєнного часу відбудова й ремонт приміщень сільських шкіл у переважній більшості здійснювалися методом „народної будови”. Так, наприклад, у Донбасі з метою відбудовних робіт на шкільних об'єктах було проведено 1700 недільників, у яких взяли участь 1,5 млн осіб [24, 10]. Після визволення Харківщини в області відбулося 1800 недільників допомоги школі, в яких узяли участь понад 80 тис. чол. [25, 215] У Дніпропетровській області методом „народної будови” до середини 1944 р. вже відбудували та відремонтували 1305 шкіл (78,9 % від довоєнної кількості), Кіровоградській – 827 (77,8 %) [18, 183].

Та по-справжньому всенародного характеру ця робота набула влітку 1944 р., коли завдяки організаційним та пропагандистсько-агітаційним заходам партійних і державних органів по всій Україні поширився почин колгоспників с. Верхівня Вчорайшанського району Житомирської області, які своїми силами відремонтували й підготували до навчання 25 класних кімнат та шкільне обладнання й устаткування, забезпечили школу паливом на весь рік, а виділені на це державні кошти перерахували

до Фонду оборони [26, 181; 27, 91 – 92]. У селах по всій Україні проводилися суботники, недільники, декадники, під час яких сільські мешканці, учителі та учні ремонтували й облаштовували шкільні приміщення, завозили паливо, ремонтували та виготовляли шкільні меблі, збирали підручники та пожертви. Зазвичай такі заходи здійснювалися на добровільній основі, а партійні та державні органи лише ініціювали їх. Однак не поодинокими були випадки, коли керівників місцевих організацій та господарств зобов'язували підтримати почин житомирських колгоспників, вишукувати та виділяти матеріали й трудові ресурси для відбудови зруйнованих шкіл. Реальністю було й те, що подібні ініціативи не завжди знаходили широку підтримку серед населення. Суттєво гальмувала відбудовні роботи за участю населення на сільських шкільних об'єктах відсутність будівельних матеріалів.

Та, врешті-решт, головним у цій справі було те, що вона дала хороші результати. Так, наприклад, у Київській області протягом декадника допомоги школі силами громадськості було відремонтовано 43 шкільні будівлі, виготовлено 12 тис. парт, понад 3,5 тис. столів та 2 тис. шкільних дощок. В одному тільки Макарівському районі області колгоспники витратили на ремонт шкіл із своїх власних заощаджень 500 тис. крб. [28, 146; 29, 11; 18, 183] Масовими в рамках цієї кампанії були недільники і суботники у селах Донбасу [12, 135]

Активно включалися у роботу по відбудові та ремонту сільських шкіл місцеві органи радянської влади, батьки, учні та вчителі визволених влітку – восени 1944 р. районів західних областей. Їхніми зусиллями було відремонтовано та відбудовано 4460 шкіл, у яких станом на 1 жовтня навчалося 1 164 645 учнів [11, 328; 17, 113].

Вагомим був внесок у відбудову загальноосвітніх шкіл підрозділів Червоної армії, які визволяли територію України. Так, лише воїнами 3-го Українського фронту до кінця 1943 р. у визволених районах було відбудовано й відремонтовано близько 400 шкільних приміщень, переважна більшість яких знаходилася в сільській місцевості, а в першому півріччі 1944 р. допомогли відновити роботу 75 сільських шкіл. Численними були випадки, коли військові надавали допомогу школам дефіцитними матеріалами [30, 132]. Подібну допомогу у відбудові сільських шкіл надавали воїни й інших фронтів, котрі визволяли територію України.

У результаті розгорнутої органами влади відразу ж з початком визволення території республіки цілеспрямованої роботи по відновленню матеріальної бази шкільної освіти вдалося, головним чином за рахунок використання добровільної безоплатної праці та пожертв населення, до кінця 1945 р. відбудувати та відремонтувати переважну більшість приміщень сільських шкіл.

Заслуговує на увагу й те, що уже в період війни в областях республіки розпочалися роботи по капітальній відбудові повністю зруйнованих та будівництву нових шкіл. Так, в 1944 р. в умовах обмеженого, через відсутність коштів, державного фінансування було капітально відбудовано й наново збудовано 342 школи, з яких 149 у селах [4, 173 зв.]. А до кінця 1945 р. кількість таких шкіл зросла до 687, у яких було 229 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості до 343 на 88,5 тис.

учнівських місць. З них 200 шкіл, у яких нараховувалося 22 тис. учнівських місць, були збудовані колгоспами [42, 412; 3, 374].

Проведені у великих обсягах ремонтні та відбудовні роботи на шкільних об'єктах, а також введення в дію капітально відбудованих та новоспоруджених шкіл, дозволили вже в умовах війни та в перші повоєнні місяці відновити в селах республіки розгалужену мережу закладів освіти. Уже на початку 1944/1945 навч. р. в республіці функціонували 23 592 денні сільські школи (92,5 % від довоєнної кількості). А наступного, 1945/1946 навч. р., у селах республіки працювало 25 014 денних шкіл (98,1 % від довоєнної кількості), у тому числі 16 344 початкових, 7408 неповних середніх, 1098 середніх та 164 інші школи, що відповідно становило 119,4 %, 77,4 %, 49,9 % і 512,5 % від їхньої довоєнної кількості. Навчальним процесом було охоплено 3 млн 619,1 тис. сільських дітей, що становило 81,5 % від їхньої довоєнної кількості. З них у початкових школах навчалося 1379,2 тис., у семирічних – 1741,0 тис., у середніх – 481,0 тис., в інших школах – 17,3 тис., що відповідно становило 137,9 %, 74,9 %, 45,1 % і 32,6 % від їхньої довоєнної кількості [4, 142 – 146; 31, 604, 608, 612]. Це був беззаперечний успіх у справі післявоєнного відродження соціальної інфраструктури українського села.

1. Гриценко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948; Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К., 1966; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 – 1967. – К., 1967; Скопеч М.С. Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943 – 1945 рр.) // 3 історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943 – 1970 рр.). – К., 1972; Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2; Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 8; Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7; Її ж Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – № 1 (23); Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. – Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005; Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006 та ін.
2. Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К., 1974;
3. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.
5. Народна освіта і педагогічна наука в Українській

- РСР 1917 – 1967. – К., 1967.
6. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) // *Український селянин*. – 2003. – Вип. 7.
 7. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004.
 8. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2000.
 9. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-2000. – Оп. 3. – Спр. 43.
 10. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К., 1966.
 11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Сборник документов и материалов в 3-х т. – Т. 2.
 12. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006.
 13. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. В 3-х т. – Т.2. – К., 1975.
 14. Завадська О.А., Корнілов А.А. Розвиток народної освіти на Харківщині. – К., 1959.
 15. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов – Днепропетровск, 1962.
 16. Полтавщина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов – К., 1977.
 17. Сушко О.О. Борьба трудящихся за восстановление материальной базы заальноосвітньої школи УРСР (1943 – 1945 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1981. – № 8.
 18. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет*. – 2005. – № 1 (23).
 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 876.
 20. Скопец М.С. Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943 – 1945 рр.) // *З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943 – 1970 рр.)*. – К., 1972. – С. 22.
 21. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973. – М., 1974.
 22. Радянська Україна. – 1944. – 11 березня.
 23. Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стеногр. звіт. – К., 1946.
 24. Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1980. – № 2.
 25. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, 1968.
 26. Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящихся України у Великій Вітчизняній війні. 1941 – 1945 рр. – К., 1970.
 27. Гриценко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.
 28. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.). – К., 1968.
 29. Визволення Київщини. Зб. матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської

області з німецької неволі. – К., 1944.

30. Ткачова Л.І. Радянська Армія – українському народові. – К., 1971.
31. Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960.

А.І. Петрова

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В 1941 – 1944 рр.

Соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, кризовий стан сільського господарства примушують критично поглянути на стан історико-аграрних досліджень. Належне місце має належати питанням, що стосуються Другої світової війни. Нині є доцільним порівняти та проаналізувати в історичному зрізі аграрні перетворення в Україні сьгодні та у роки окупації.

Так, аграрна історія України минулого століття містить спроби втілити в життя програми аграрних перетворень, що знайшли також своє відображення в діяльності німецької та румунської окупаційної влади, зокрема, на території Поділля у 1941 – 1944 рр.

У дослідженнях, що стосуються Другої світової війни, головна увага приділяється здебільшого вивченню економічної експлуатації захоплених територій України, терору проти окупованого населення та руху опору. Більше уваги звертається на хід бойових дій, політичну історію, аніж на економіку України в роки війни, зокрема сільське господарство.

Актуальність зазначеного питання зумовлюється незадовільним станом вивчення основних завдань, характеру та особливостей реалізації воєнно-економічної політики окупаційної адміністрації у аграрній сфері в її регіональному вимірі.

Автор ставить за мету розглянути заходи нової влади з реформування аграрного сектора економіки на різних етапах окупації, проаналізувати стан соціальної сфери на селі та матеріальний добробут подолан в умовах окупаційного режиму 1941 – 1944 рр., показати зміни у ставленні українського селянства до системи “нового порядку” протягом усього періоду окупації.

Парадигма радянської історіографії була спрямована на оцінку історичних фактів з позицій офіційної ідеології, що спричинювало поверховість і відсутність об’єктивного аналітичного розгляду питань. Попри це, важливе місце посідають дослідження А. Леонтьєва, К. Дубини, М. Супруненка про аграрну політику на окупованій території та опір селян заходам окупаційної влади.

Якісно новий період у вивченні історії Другої світової війни, окупаційного режиму та його регіональних особливостей розпочався наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х років. Українські історики (М. Коваль, Т. Першин, П. Панченко, П. Рекотов, Д. Титаренко, А. Зінченко, В. Замлинський, В. Нем’ятий, І. Вєтров, О. Потильчак, М. Слободянюк) об’єктивно висвітлюють історію війни, залучаючи нові архівні та документальні матеріали.

Особливої уваги заслуговує зарубіжна історіографія з цієї проблеми (А. Верт, А. Даллін, Дж. Армстронг, І. Каменецький, Н. Мюллер) та

дослідження українських істориків у діаспорі, зокрема, В. Косика.

Цінними є архівні і друковані документальні матеріали окупаційного періоду, що містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та регіональних архівів – Державного архіву Вінницької, Хмельницької, Львівської та Тернопільської областей. Цінну інформацію містять постанови, накази, розпорядження та періодичні видання окупаційної влади, які дають змогу проаналізувати еволюцію політики нової влади щодо селянства на різних етапах окупації.

Підсумовуючи історіографічний огляд, слід зазначити, що вивчення даної проблеми не є повним, і означена тема, а саме питання, пов'язані з аграрною політикою окупантів на території Поділля, потребує подальшого дослідження. А сукупність всіх джерел дасть можливість при умові аналітичного та критичного до них ставлення дослідити визначене коло питань.

Соціально-економічна політика окупаційної влади в селах як східного, так і західного Поділля мала неоднозначний характер. Вона залежала, передусім, від настроїв місцевого населення, від ситуації на фронті та об'ємів продовольства, що потребувала німецька армія. Так, на початковому етапі окупації селяни намагалися зберегти основні засоби та матеріали виробництва, в цьому була зацікавлена і нова влада. Більше того, на середину липня 1941 року територію Поділля було окуповано і організаційних елементів колективних господарств (продуктивної та робочої худоби, насіннєвого запасу) втрати не торкнулися [1, 63].

Проекти щодо сільського господарства окупованих територій України, у тому числі й Поділля, були зафіксовані в численних директивних документах. Так, у „Директивах” з керівництва економікою в окупованих східних областях” („Зелена папка”), з ведення господарства („Коричнева папка”) містилися інструкції на час окупації. Була розроблена також серія документів, що містили вказівки для майбутніх керівників сільського господарства, де йшлося про „реформування” сільського господарства, а саме етапи реалізації аграрного закону.

Нижчою інстанцією управління на селі була управа на чолі зі старостою. Практична робота сільуправ зводилась до управління територією, забезпечення реквізицій продовольства, одягу для окупантів та втілення в життя розпоряджень німецьких адміністративних органів стосовно стягування податків, надання робочої сили, грузового транспорту. Вельми цікавим є те, що в 1941 р. були збережені обсяги сільськогосподарських поставок, запланованих за часів радянської влади. А вже впродовж наступного року плани здачі змінювалися декілька разів у напрямку зростання.

На початковому етапі окупації спостерігалися суперечки серед представників окупаційного апарату щодо пошуку такої форми землекористування, яка б максимально задовольняла інтереси рейху і водночас не відштовхувала селянство від „нового порядку”, позитивно налаштувала на нову владу місцеве населення [2, 168 – 169]. Помітними були ці наміри і у аграрній сфері, хоча різні джерела дають

можливість зробити висновок, що аграрна політика базувалася лише на положеннях расової теорії нацистів та визначалась нагальними потребами німецької армії на фронтах. Жоден її аспект не становив виключення.

В жовтні 1941 р. було прийняте компромісне рішення – колгоспи і радгоспи мали тимчасово зберігатися під контролем німецької окупаційної влади. Колгоспний лад, порівняно з індивідуальними формами господарювання, давав можливість краще контролювати селянську працю та забезпечував відповідну віддачу [3, 16].

Реалізувати аграрну реформу планувалося в три етапи. Перший, як вже зазначалося, передбачав створення на базі колишніх колгоспів „громадських господарств”. Під час першого етапу реформування присадибні ділянки були проголошені особистою власністю селян. Так присадибна ділянка в 1 га припадала на кожний двір і не підлягала державним поставкам. Колгоспи були перетворені на громадські господарства, колгоспне майно було оголошено німецькою власністю. Разом з тим «Вінницькі вісті» від 13 травня 1943 року друкували наступне: «Якщо збір, наприклад, городини з громадського господарства був недостатнім, поставки здійснювались з одноосібних та присадибних господарств» [4, 1]. Всім розкуркуленим мало повертатися житло, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земля, сади.

Другим етапом мав стати перехід до „товариств по спільному обробітку землі” („землеробських товариств”, „хліборобських спілок”). Наміри нової влади перейти до створення землеробських товариств простежувалися вже в серпні 1942 р. Землеробські товариства створювалися, але повільно і в багатьох районах вони існували лише формально. На те були й об'єктивні причини. Так у донесеннях окружному старості, датованих травнем 1942 року, йшлося про те, що в різних частинах Тернопільської округи маєтки (фільварки) не є забезпеченими робочою силою для сільськогосподарських робіт (молотьби збіжжя, викопування бульбових рослин, закінчення сівби). В цілому на кінець 1942 р. в так звані десятидвірки було перетворено 10,2% громадських господарств, а до травня 1943 р. – 12,1% [5, 112].

Господарські положення стосовно території східного Поділля, значна частина якого перебувала в складі Райхскомісаріату Україна, регулярно друкувалися у газеті „Український голос”. З 1942 року земля мала перейти в одноосібне користування, а з 1943 року – у приватну власність. В зв'язку з цим в 1943 році загальні двори мали бути ліквідовані [6].

На третьому етапі планувалося наділити селян землею для індивідуального користування відповідно до директив А. Розенберга, виданих у листопаді 1942 р. Нові правителі обіцяли роздати селянам землю для самостійного господарювання. У листівці із зверненням Гебітскомісара до населення Антонінської округи говорилося: „...Будьте вдячні за те, що загинула колгоспна система” [7, 281 – 182].

Проте через зміну становища на фронтах навесні 1943 р. втілення проголошеного в життя ускладнювалося. Загалом, чим гірше йшли справи на фронті, тим жорсткішим ставав окупаційний режим, тим більше грабувалось населення та ресурси краю.

Відповідно до директиви від 7 вересня 1943 р. рейхсмаршала Герінга про знищення сільськогосподарської виробничої бази під час відступу вермахту, вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мали бути вивезені або знищені. Але, на щастя, подолани не відчули в повній мірі втілення змісту цієї директиви у життя.

Разом з тим, не оминула місцевих жителів доля бути вивезеними в якості робочої сили до Німеччини. Задля цього була задіяна місцева адміністрація краю та каральні органи. Планувалося в середньому забирали 10% від загальної кількості мешканців певного населеного пункту. Щодо селян, які проживали, зокрема, на Поділлі, простежуються певні особливості, зумовлені необхідністю їх праці на батьківщині, тому під час основних сільськогосподарських робіт активність вербувальних комісій спадала [8, 71].

У відповідності із положенням про новий землеустрій, всі, хто мав інвентар та тяглову силу, мали можливість переселятися на хутір для ведення самостійного господарства. На кожного члена сім'ї припадало 0,35 га ниви. Але якщо родина не обробляла та не виконувала податкових зобов'язань, землю забирали. Плани посівних площ та поставок для громадських господарств затверджували райуправи [9, 13]. За невиконання поставок або несвочасне їх виконання чекало покарання як за саботаж. Існували і плани вивозки лісоматеріалу загальними дворами, і плани молокопоставок, за невиконання якого можна було залишитись без корів [10, 80].

Однією із форм непрямого пограбування окупаційною владою населення зайнятих територій були податки. Збирати їх належало місцевій владі, хоча спеціально узаконеної системи податків не було. Їх розмір залежав від потреб рейху або місцевої влади [8, 35].

Податки визначались спеціальними наказами. Так, газета „Кременецький вісник” від 4.07.43 опублікувала закон про сільськогосподарське оподаткування раз на рік кожного селянського двору: земля погектарно (від 40 до 100 крб), поголів'я скота поштуно, податок на бджіл (віск, мед), податок на птицю, будівельний податок (від кожної будівлі), податок на утримання апарату районних центрів, міст, сіл. Відповідальність за сплату лягала на все село [8, 36].

Загалом у 1942 р. на кожний селянський двір податки всіх видів становили в середньому 2 315 крб., у 1943 р. сума податків зросла до 3 200 крб. на двір. Багато податків збиралося зерном, м'ясом, яйцями, сіном, соломою, вовною, капустою, молоком тощо. 30 вересня 1941 р. вийшла постанова „Про запровадження на території визволеної Вінницької області податків: національного і поземельного”. 3 марки або 30 крб. – одноразовий національний податок та 5 марок або 50 крб. з 1 гектара – поземельний податок [11]. Податок з собаки становив 150 крб. на рік, а з кожної наступної собаки по 300 крб. [12, 5].

Прибутковий податок для загального двору складав 6 %. Податок з 1 га землі: 2 ц гречки, 11 ц картоплі або 4 ц пшениці. Податок з поліції та старост розкладався на всіх жителів. Виходячи із „Тимчасового розпорядження Райхскомісара для України” від 27 листопада 1941 р., „всі советські

постанови, розпорядження про побирання податків мають тимчасову силу і надалі”, а значить змінювати щось на краще для нових громадян великої Німеччини окупаційна влада наміру не мала. Однією із форм експлуатації та грабунку населення були штрафи [13].

Аграрний сектор економіки окупованого Поділля, як один із чинників постачання рейху сільськогосподарською продукцією, мав стабільно функціонувати. Для кожного селянина встановлювалася норма в 22-25 трудоднів на місяць. Оплата праці здійснювалася на основі вироблених трудоднів. Як правило, це була натуральна оплата збіжжям, рідше грошима. Оплата на 1 трудодень не більше 2,5 кг, для трактористів – 3 кг хліба [14].

Сільськогосподарську продукцію можна було обмінювати при потребі на промислові товари. Про співвідношення цін, так зване пунктування, можна було дізнаватись із місцевої преси [15, 178].

Соціальна політика нацистського уряду переслідувала мету збільшити виробничу активність селян. Намагаючись залучити на свій бік селянство, німецька влада спробувала створити на селі враження певної соціальної допомоги інвалідам, сиротам, вдовам, тим категоріям населення, що її потребували. Але соціальна сфера фінансувалася із місцевих бюджетів, що формувалися із податків та зборів, а значить за рахунок місцевого населення.

Всі сільськогосподарські лани підлягали примусовому засіву, вільна торгівля с/г продукцією заборонялася. Згідно з розпорядженням Генерал-Губернатора, що мало силу для території західного Поділля, для тих, хто пошкодить навмисне або знищить продукцію, не виконає обов'язок здачі продукції, передбачалася смертна кара [16]. Норми відпуску населенню були наступними: зерновий хліб по 150 кг на душу на рік, овес 50 %, ячмінь 25 кг на душу на рік [5, 128].

З практичних (збереження спокою) та пропагандистських міркувань нова адміністрація, особливо у початковий період окупації, не перешкоджала намаганням місцевої цивільної адміністрації впливати на економічне життя, зацікавлювали ідеями впровадження нової аграрної реформи, протиставляючи власну лояльну політику, зокрема в галузі сільського господарства, із репресивною політикою влади радянської.

Ставлення селянства до „нового порядку” теж пройшло певну еволюцію. На початку окупації частина селянства, незадоволена колгоспною системою та соціальним статусом у радянському суспільстві, зайняла вичікувальну позицію. Ігнорування німецькою владою інтересів селянства зумовило переоцінку поглядів останніх та призвело до невдоволення окупаційним режимом.

Селяни Поділля з його родючими чорноземами так і не змогли відчувати себе господарями на власній землі. Вони були розчаровані в своїх сподіваннях на відродження приватної власності на землю та одноосібне господарювання на ній під зверхністю нових властей. Знехтувавши державницькими інтересами українців, гіт-лерівці запропонували їм лише ілюзію господарювання у своїй державі на власній землі.

2. Ніколаєв Ю. Становище на українських землях у 1941 – 1942 рр. за оцінками німецьких військовослужбовців // Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет. – 2000. – Вип. 1.
3. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941-1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – № 2.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р.-461. – Оп.1. – Спр.1.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.Р.-57. – Оп.4. – Спр.5.
6. //Український голос.–1943. – 30 грудня.
7. ДАХО. – Ф. Р.-429. – Оп.1. – Спр.2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.Р. – 4620. – Оп.3. – Спр.311.
9. ДАВО. – Ф.Р.-1311. – Оп.1. – Спр.9.
10. ДАХО. – Ф.Р.-420. – Оп.1. – Спр.3.
11. //Вінницькі вісті. – 1941. – 5 жовтня.
12. ДАХО. – Ф.Р.-805. – Оп.1. – Спр.13.
13. //Вінницькі вісті. – 1941. – 27 листопада.
14. //Вінницькі вісті. – 1943. – 8 квітня.
15. ДАХО. – Ф.Р.-805. – Оп.1. – Спр.75.
16. //Крем'янецький вісник. – 1942. – 11 липня.

Н. Р. Романець

БОРОТЬБА З „ПОРУШЕННЯМИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗАКОННОСТІ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПОСТГОЛОДОМОРНИЙ ПЕРІОД

Становлення колгоспної системи в українському селі наприкінці 20-х – напочатку 30-х рр. ХХ ст. відбувалося в умовах масштабного, жорстокого конфлікту між більшовицькою владою і селянством. Головним аргументом Кремля у цьому протистоянні стали репресії, які, почавшись з „надзвичайщини” 1927/28 р., досягли свого апогею під час хлібозаготівель 1932/33 р. Науковий доробок вітчизняних і російських дослідників свідчить, що за останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової „соціалістичної реконструкції” села [1]. Разом із тим, поза увагою істориків фактично залишився так званий „постголодоморний період”. Тому автор наукової розвідки ставить за мету дослідити кампанію по боротьбі з „порушеннями революційної законності” в українському селі у другій половині 1933 – 1936 рр. Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади у 30-х рр. ХХ ст., предметом – „порушення революційної законності”, допущені місцевою владою і органами юстиції в українському селі в період 1930 – 1933 рр.

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930 – 1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: „внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і

частки колгоспників” [2, 71]. Тому центральне керівництво країни заборонило здійснювати масові виселення селян, хоча про припинення депортацій взагалі мова не йшла. Інструкція від 8 травня 1933 р. дозволяла виселення в „індивідуальному і частковому порядку тих господарств, голови яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і відмовляються від сівби і заготівель” [2, 72]. Про справжній зміст заборони масових депортацій свідчить пункт документа, за яким планувалося виселити 12 тис. господарств в СРСР, у тому числі 2 тис. господарств з України.

Вахханалія арештів, яку стимулювали репресивні акти 1932 – 1933 рр., призвела до перевантаження місць позбавлення волі, примусивши Кремль піти на поступки і з цього питання. Інструкція суворо заборонила здійснювати арешти не уповноваженим на це законом особам: головам сільрад, колгоспів, секретарям партосередків, районним і обласним уповноваженим. Заарештовувати могли лише працівники ДПУ, прокуратури або начальники міліції. При цьому заборонялося утримувати під вартою до суду осіб, які скоїли дрібні правопорушення.

Зрозуміло, що директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. не могла кардинально змінити ситуацію на краще, тим паче, що за попередні роки місцеві очільники звикли діяти не за законом, а скоріше за принципом революційної доцільності, сприймаючи чергові постанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні і не приділяючи їх виконанню особливої уваги. Додамо, що проголошена владою боротьба „з порушеннями революційної законності” ускладнювалася низкою обставин. По-перше, масове застосування репресій в українському селі протягом 1930 – 1933 рр. дало очікуваний владою результат: залякані селяни припинили скаржитися на місцевих можновладців тому, що вважали їх дії законними. Так, колгоспник Загорулько з Вершино-Кам'янської сільради Новопраського району Дніпропетровської області заявив працівнику ДПУ: „Я думав, що якщо це роблять комуністи, то існує така настанова партії та уряду” [3, 257]. Тому навіть у випадках тривалих і жорстоких знущань над селянами справи щодо місцевих керівників, як правило, порушували за зверненнями політвідділів МТС або уповноважених райпарткому чи обкому, а не самих скривджених.

До того ж самі покарання порушників нерідко носили формальний характер. Так, голову і бригадира артіль „Новий рух” Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня-вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили з Запорізького ДОПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що „боротьба з порушниками революційної законності - це несерйозна боротьба” [4, 110].

Зазначимо, що у разі порушень „революційної законності” до районних партфункціонерів застосовувались більш м'які покарання, ніж у випадку невиконання хлібозаготівельних планів. Так, у Новомосковському районі у селах Новоселівка, Перещепино, Підпільне, Попасне, Іваново-Михайлівське місцеві керівники (секретар партосередку, голова колгоспу, члени правління)

протягом тривалого часу „знущались над колгоспниками, піддавали їх побиттю, яке у разі випадків призводило до смерті, здійснювали незаконні вилучення майна у колгоспників і колгоспів, систематично пиячили”. Але Дніпропетровський обком КП(б)У обмежився тим, що звільнив з посади секретаря райкому Зайченка, відкликавши його у своє розпорядження, а голові райвиконкому Твердохлібу виніс сувору догану з попередженням, пояснивши це тим, що їх провину пом’якшує успішне виконання Новомосковським районом „важливих господарсько-політичних завдань партії і уряду (хлібозаготівель 1932 р. і весняної сівби 1933 р.)” [5, 634].

Іншою причиною неефективності боротьби з „перекрученнями соціалістичної законності” була відсутність механізму, за допомогою якого селянин міг би оскаржити неправомірні дії місцевого керівництва. У постанові ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1933 р. визнавалося, що „на селі прийом і розгляд скарг або зовсім відсутній або в більшості випадків носить бездушний, формально-бюрократичний характер” [6, 147]. Достатньо сказати, що у колгоспників і одноосібників у разі незаконного штрафування або необґрунтованого вилучення майна фактично не було шансів повернути свою власність. Справа в тому, що конфіскація майна нерідко здійснювалася за відсутності самого власника і без складення відповідного опису. Тому важко було з’ясувати, що потрапило до колгоспної комори, а що на місці „приватизували” експропріатори. Так, у колгоспника А. Панченка Закривчанської сільради Царичанського району за невиконання контрактації відібрали будинок і все майно. Як зазначалося у матеріалах перевірки сільради, „куди воно потім поділося невідомо” [7, 209]. Додамо, що, привласнюючи чуже майно, місцеві експропріатори нерідко робили це демонстративно, нічого не приховуючи, як приміром, керівництво Знаменівської сільради Новомосковського району [8, 4 -7].

Втративши майно, потерпілі селяни зверталися до суду, позиваючись до колгоспу. Масовість таких позовів у 1933 – 1934 рр. поставила колективні об’єднання на грань розорення: їм нічого було повертати колгоспникам. Як відверто визнавав у листі до голови облсуду і облпрокурора Дніпропетровської області секретар Генічеського райкому партії Долженко, „продовження розгляду судом цих справ і рішення про повернення майна, конфіскованого у колгоспників за репресіями 1932 р., за рахунок колгоспів, веде до того, що ми будемо змушені розпродати колгоспи”. Вважаючи це неприйнятним, партійний очільник району прямо вимагав дати „чіткі вказівки суду і прокуратурі” з цього приводу [9, 34].

Реалізацію політики „на відновлення соціалістичної законності” ускладнювало й те, що факти порушень нерідко свідомо приховувалися місцевими можновладцями, які вбачали у них лише „звичайні, дрібні суперечки” [3, 253], „помилки й недоліки”. Траплялися випадки, коли районне партійне керівництво кваліфікувало притягнення до кримінальної відповідальності колгоспних активістів, членів і кандидатів партії як „викривлення нарсудами класової лінії”. Приміром, бюро Казанківського райпарткому своїм рішенням від 11 вересня 1935 р. засудило за такі дії нарсуддю Шабанову, зобов’язавши її „у подальшій роботі забезпечити найуважніший

розгляд всіх справ колгоспного керівного активу, який своїми справами довів відданість справі партії” [10, 378]. Тому у директиві від 26 червня 1935 р. прокуратура республіки вказала на необхідність карати не лише безпосередніх винуватців перекручень, але і посадових осіб, що „допустили ці порушення” [11, 129].

Головну роль у забезпеченні соціалістичної законності на селі мали відіграти місцеві органи юстиції. Але слід враховувати, що районні та обласні партійні організації досить часто відволікали їх працівників від виконання основних обов’язків. В обіжнику Наркомату юстиції і Прокуратури УСРР від 11 квітня 1934 р. визнавалося, що нарсуди і „ще у більшій мірі прокуратура виконують різні функції, не властиві судовій і прокурорській роботі (всілякі обслідування, комісії)” [6, 15]. Працівників прокуратури, наприклад, надсилали уповноваженими райпарткомів до окремих сільрад на період виконання „господарсько-політичних кампаній”. З доповідної записки Верховнодніпровського районного прокурора можна довідатися, що він майже два місяці влітку 1934 р. був відсутній на робочому місці, оскільки спочатку працював уповноваженим під час збиральної кампанії у районі селі Боровківка, а потім його на весь період заготівель відправили до села Калужено. При цьому в районній прокуратурі не було також помічника прокурора та нарслідчого [12, 586].

Боротьба з так званими „порушеннями революційної законності” у 1933 – 1936 рр. здійснювалася за наступними напрямками. В першу чергу, органи ДПУ і прокуратури були змушені відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортур селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Особливо масовим „фізичний вплив” на селян був під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Тоді у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у селі Лозватці Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим, як звільнити, суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала [13, 67].

Навесні і влітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися подолати „трудоий нігілізм” колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Приміром, член сільради села Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття зябу.

Наступним важливим напрямком діяльності органів юстиції стала боротьба з самосудами над кradями колгоспного й особистого майна, в яких приймали участь як рядові колгоспники, так і члени сільрад та правлін колгоспів. Так, навесні 1933 р. за крадіжку одного глечика молока і кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу „Нова спілка” Желтянської сільради П’ятихатського району Дніпропетровської області Яків Ткаченко. У розправі приймали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол

[14, 109]. Подібні самосуди мали місце і в інших регіонах України: колгосп „Червона нива” Спаськівської сільради Новомосковського району, село Богданівка Чечелівської сільради ІТ'ятихатського району та інших. Зауважимо, що розправи селян над „злочинцями з безвиході” були, по суті, проявом побутового здичавіння людей, змучених голодом. Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєрідної епідемії, Наркомат юстиції УСРР 5 червня 1933 р. звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них вжити невідкладних заходів проти їх організаторів і підбурювачів [15, 280].

У 1933 р. центральне керівництво країни починає й кампанію по боротьбі „з незаконним штрафуванням колгоспників і трудящих одноосібників”. Як свідчать документи, головною причиною застосування масових штрафів було те, що місцева влада розглядала їх як єдиний дійовий засіб тиску на селян під час державних заготівельних кампаній. Приміром, у березні 1934 р. заступник голови Царичанського райвиконкому і двоє голів сільради протягом одного дня оштрафували за невиконання м'ясо-молочного податку понад 700 господарств [6, 22]. Для керівників сільрад штрафи були також і додатковим джерелом поповнення місцевого бюджету.

Крім грошових штрафів, на виконання яких у селян вилучали майно, практикувалося штрафування колгоспників трудоводями за порушення трудової дисципліни. Перекручення у цій сфері були пов'язані, в першу чергу, з штрафуванням членів колоб'єднань на велику кількість трудоводів (150-200), що нерідко дорівнювало їх річному заробітку. Численними були й випадки штрафування цілих бригад і всіх членів колгоспу. Додамо, що сам розмір штрафу був нерідко нееквівалентним порушенню. Так, в артілі „Запорожець” Адамівської сільради Кам'янського району Дніпропетровської області за невихід на роботу на один день з колгоспників списували по 20 трудоводів [16, 52].

Щоб припинити незаконне штрафування, Прокуратура УСРР 28 квітня 1934 р. видала розпорядження, яким зобов'язала працівників прокуратури і Політвідділи МТС здійснювати систематичні перевірки на місцях. Посадових осіб, винних у незаконному масовому штрафуванні, мали притягати до кримінальної відповідальності за 98 статтею КК УСРР [6, 22].

Наступним напрямком у політиці виправлення допущених в період масових репресій порушень ревзаконності став перегляд справ селян, засуджених за крадіжки зерна під час хлібозаготівель 1932/33 р. і в наступний період. Під час перевірок місць позбавлення волі були встановлені численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян у буквальному розумінні за крадіжку жмені зерна. Так, „Лозовським народним судом були засуджені на два роки позбавлення волі Д. Авдієнко та О. Костров, перший за те, що зірвав 49 колосків, а другий за те, що проходив полем та під час обшуку у нього було знайдено жменю колосків” [17, 116].

Підсумовуючи, зазначимо, що кампанія „по боротьбі з порушеннями революційної законності” на селі у 1933 – 1936 рр. дозволила зменшити напруження у відносинах держави і селянства, яке досягло свого піку в період колективізації і голодомору. Але кардинально змінити ситуацію на

краще вона не могла. Так, відсутність суттєвих зрушень у цій сфері зафіксувала директива Наркомату юстиції УСРР від 26 червня 1935 р., в якій знову наводилися численні факти незаконних арештів, обшуків, знущань над селянами в колективних об'єднаннях Донецької, Дніпропетровської і Одеської областей [11, 128]. На той час репресії вже стали важливою складовою аграрної політики радянської влади. Тому українське село продовжувало жити в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважали, що „суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою” [18, 42].

1. Івницький Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.). – М., 2000; Кульчицкий С. В. Цена великого перелома. – К., 1991; Шаповал Ю. Голодомор і репресії в Україні // Критика. – 2008. – № 12.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 134.
3. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 84.
4. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 85.
5. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.
6. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 76.
7. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478.
8. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 154.
9. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1496.
10. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 172.
11. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 175.
12. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 129.
13. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 4.
14. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1469.
15. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): [36. документів]/ Упор.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська [та ін.]. – Д., 2008.
16. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 86.
17. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 79.
18. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 90.

О.М. Свідерська

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 рр.)

Потреба отримання достовірної інформації про аграрні відносини, сільськогосподарське виробництво у 1920-ті роки визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних регіонів, зокрема Поділля та Південно-Східної Волині. Звідси об'єктом дослідження є сільськогосподарське районування у 20-ті роки ХХ століття, яке співпадає з добою нової економічної політики.

Досліджуючи історіографію проблеми, зазначимо, що вона досить плідно розроблялася у 1920-ті роки. Про це багато писали радянські працівники, економісти, спеціалісти сільського господарства [1]. З утвердженням колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства вивчення даної проблеми було повністю згорнуто. Лише у сучасній українській історіографії у зв'язку з появою ґрунтовних наукових праць В.В. Калініченка, Ю.А. Святця, приділено увагу даній проблемі, але в межах тодішньої України. При цьому автори торкалися лише таких великих сільськогосподарських районів як Правобережжя, Полісся, Лівобережжя, Степ [2]. На регіональному

рівні вивчення даної теми окреслено у монографії І.В. Рибак [3].

Автор статті ставить за мету дослідити характерні риси, відмінності сільськогосподарського виробництва у рамках окресленого вище регіону, виокремити та описати його аграрні райони у більш локальних межах.

На Поділлі склалися на початку 20-х років три сільськогосподарські райони: Прибужський, який обіймав північну частину Подільської губернії, Середній – центральну її частину, та Придністровський, який охоплював південну її частину [4, 7]. Окремим районом був Південно-Волинський, який охоплював південно-східну частину Волинської губернії. До Придністровського району входили Проскурівський та Вінницький округи, Межирівський район Тульчинського, північні райони Гайсинського округу (Ситковецький, Дашівський, Гранівський, Гайсинський та Зятківський). Всього 40 районів губернії. Цей район характеризувався вищесереднім відсотком нехліборобського населення 12,59% проти 10,62% у губернії, високою забезпеченістю залізницями: Київ – Жмеринка – Волочиск, Кам'янець – Шепетівка, Хмільник – Вінниця – Київ. Тут діяло 17 цукрових заводів [4, 12]. Знаходяться значні місцеві ринки, центри ярмаркової торгівлі. У Вінницькому окрузі було 43 населені пункти, де відбувалося 1703 ярмарки, які тривали протягом 1707 днів. Середній радіус ярмаркового впливу складав 12,1 км. Тут відбувалося 6 двотижневих та 15 тижневих ярмарків. У Проскурівському окрузі нараховувалося 27 населених пунктів, де відбувалися 718 ярмарків, які тривали пересічно 742 дні на рік, з них 10 були двотижневими, а 407 – тижневими [5, 256]. Землезабезпеченість у Прибужському районі складала 3,13 дес. на одне господарство, 0,76 на душу проти 3 дес. на господарство та 0,74 дес. на душу у Подільській губернії.

Цей район найкраще забезпечений луками, які складають у структурі сільгоспугідь 2,98% при 1,69% на Поділлі. У структурі посівної площі зернові культури (жито, ячмінь, овес, пшениця) складали 82,99%. Звідси головними культурами є жито – 35,655, овес – 13,27%, озима пшениця – 11,54%, ячмінь – 9,51%. Інші культури мають такий відсоток у посівній площі: бобові – 2,69%, технічні (льон, коноплі, соняшник) – 0,50%, кукурудза – 0,47%, трави – 9%, інші – 0,85%. За ознаками рільництва цей район був малоінтенсивним. Тут домінувало зернове рільництво – житньо-вівсяного, пшенично-ячмінного характеру [4, 12]. У тваринницькому відношенні цей район характеризувався вищесередньою забезпеченістю робочою худобою – 32,52 голови коней на 100 дес. посіву проти 25,77 голів на 100 дес. посіву у Подільській губернії. Крім того, тут найменший на Поділлі відсоток волів у складі тяглової худоби – 8,36% проти 14,59%. Продуктивне тваринництво мало такі показники. На 100 десятин посіву тут припадало 33,47 голів корів, а у губернії – 25,95 штук на аналогічну площі посіву. Через це наявність тут великої кількості корів цей район мав чітко виражений молочний напрямок ВРХ. За кількістю свиней на 100 дес. посіву – 47,69 голів проти 30,21 у губернії. Цей район можна охарактеризувати як м'ясо-молочний. На 100 десятин посіву тут

припадало 55,25 штук овець. Безхудобних господарств тут було всього 17% проти 22,2% на Поділлі [4, 13]. За сумою ознак тваринництва район можна віднести до вищесереднього за інтенсивністю, а саме як м'ясо-молочний, багатохудобний, особливо стосовно коней, корів, свиней, із незначим відсотком і середньовищим. В цілому цей район був із малоінтенсивним рільництвом, яке мало яскраво виражений зерновий характер і вищесереднім тваринництвом м'ясо-молочного напрямку.

Середній сільськогосподарський район охоплює північну та середню частину Кам'янецького, Могилівського і Тульчинського й середню частину Гайсинського округів, зокрема такі райони як Чемеровецький, Купинський, Солобоковецький, Зінківський, Вінковецький, Новоушицький, Мінковецький, Дунаєвецький, Смотрицький, Лянцкорунський, Оринінський, Маківський, Барський, Ялтушнівський, Китайгородський, Станіславчинський, Лучинський, Шаргородський, Мурафський, Джуринський, Шепетівський, Ганнопільський, Тульчинський, Крижопільський, Вапнярський, Тростянецький, Ободівський, Ладиженський, Соболівський, Красносільський, Теплинський, Тернівський, Бершадський, Устянський, Хашеватський [4, 18]. Відсоток нехліборобського населення, через відсутність у цьому районі значних торговельних, а тим більше промислових центрів, тут найменший (7,41%) у порівнянні з іншими районами. Залізницями район забезпечений посередньо, але вони перетинають його з півночі на південь у чотирьох місцях: Проскурів – Кам'янець, Жмеринка – Могилів, Київ – Одеса, Гайсин – Хашевата, та із заходу на схід Вапнярка – Константинівка [4, 19]. У Кам'янецькому окрузі було 3 центри ярмаркової торгівлі, де відбувалося три річних ярмарки. Найбільший радіус ярмаркового впливу складав 10 верств, а найменший – 6,7 верств. У Могилівському – 46 ярмаркових центрів, де відбувалось 2184 ярмарки із 2187 ярмаркових днів. Найбільший радіус віддаленості від ярмарку – 20 верств, а найменший – 3. Тут відбувалося 12 двотижневих та 40 тижневих ярмарків [5, 256]. У Проскурівському – 27 населених пунктів, які були центрами ярмаркової торгівлі і тут відбувалося 718 ярмарків тривалістю 742 дні. Найбільша віддаленість від ярмарку 20, а найменша 5 верств. Тут проходило 10 двотижневих та 7 тижневих ярмарків [5, 256]. У Тульчинському окрузі було всього 2 центри ярмаркової торгівлі, з них один 10-тижневий та 7-тижневих. Найбільший радіус ярмаркового впливу 15, а найменший – 5 верств [5, 256]. У цьому районі діяло 24 цукрових заводи [5, 256]. Землезабезпеченість на одне господарство складала 2,87 дес., або 0,72 дес. на душу. Щільна мережа цукроварень, особливо в центральних і північних районах, менша врожайність зернових культур сприяли скороченню площі пару до 25,13%, розширення площі однорічних трав до 16,20% і бурякосіян – 6,87% та вирощення кукурудзи – 7,20%. Через це зернові культури тут посідають всього 65,11% посівної площі, горох – 2,51%, технічні культури – 0,75% [4, 19]. Цей район характеризується нижчесереднім ступенем садівництва. Особливо тут виділяються Копайгородський, Шаргородський, Вапнярський райони, які мають по тисячі десятин саду в кожному районі та Ялтушківський,

Станіславчинський та Бершадський по 600 дес. саду в кожному [4, 21]. На 100 десятин посіву тут припадає 23,87 голів робочої худоби, у їх складі 8,03 волів, що є найвищим показником на Поділлі. Розподіл продуктивного тваринництва є таким: 16,74 корів, 23,65 – свиней, 85,33 – овець на 100 дес. посіву [4, 21]. Отже, цей район є з малоінтенсивним тваринництвом. Його інтенсивність зменшується з заходу на схід та з півночі на південь. Це пояснюється збільшенням питомої ваги овець, молодяку великої рогатої худоби, волів у складі худоби та зменшенням частини свиней, дійних корів. В цілому, цей район є середньоінтенсивним у рільництві з нижчесереднім розвинутиям садівництва та малоінтенсивним тваринництвом.

Придністрянський сільськогосподарський район обіймає південну частину Кам'янецького, Могилівського, Тульчинського, Гайсинського округів в складі Довжоцького, Жванецького, Китайгородського, Староушицького, Муровано-Куриловецького, Яришівського, Озаринецького, Яругського, Чернівецького, Бабчинецького, Ямпільського, М'ястківського, Великокосницького, Каменського, Пісчанського, Чечельницького, Ольгопільського районів. Відсоток нехліборобського населення складає 11,93% і перевищує середній губерський показник. Завдяки наявності адміністративних та торговельних центрів, а саме міст Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, великих містечок як Ямпіль, Камінка, Чечельник, Ольгопіль. Залізницями цей район погано забезпечений, оскільки тут є лише прикінцеві ділянки доріг Проскурів – Кам'янець, Жмеринка – Могилів, Київ – Одеса та Рудниця – Ольгопіль. В районі функціонувало лише 7 цукрових заводів. Землезабезпеченість складає 2,88 дес. на господарство, або 0,74 дес. на душу [4, 24]. Через ґрунтово-кліматичні умови мало культивують жито, овес, гречку, картоплю, а найбільшого розповсюдження мають кукурудза, пшениця, соняшник, тютюн, багаторічні трави. Через незначну кількість цукроварень посіви цукрового буряка незначні. Луки тут складають всього 0,32%, у той час як на Поділлі ці угіддя досягають 1,69% [4, 25]. Тут спостерігається вищесередній рівень на Поділлі садівництва та виноградарства. У Придністровському районі була найменша кількість робочої худоби – 18,60 на 100 дес. посіву на Поділлі. Найменша кількість у її складі коней – 14,23 штуки на 100 дес. посіву та найбільша чисельність у складі робочої худоби волів – 31,54%. Щільність парів складала 16,47 на 100 дес. посіву і була нижчепередісною на Поділлі, свиней – 19,19 шт. і була найнижчою в губернії, овець – 90 шт. на 100 дес. посіву, що було найвищим показником серед всіх сільськогосподарських районів краю.

В цілому, Придністрянський сільськогосподарський район можна кваліфікувати як середньоінтенсивний у рільництві, нижчесередньою інтенсивністю у тваринництві і вище-середнім рівнем розвитку у ньому садівництва та виноградарства.

Східноволинський сільськогосподарський район включав Шепетівський округ у складі Ганнопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Заславського, Красилівського, Ляхівського, Плужнянського, Полонського, Славутського, Староконстянтинівського,

Судликівського, Теофіпольського районів. Відсоток нехліборобського населення складав 10,05%, яке в основному зосереджене в містах Староконстянтинів, Шепетівка, Ізяслав, Полонне, Славута. Цей район пересікають з півночі на південь та з сходу на захід залізниці Жмеринка – Волочиск, Кам'янець – Шепетівка, Гречани – Староконстянтинів – Славута, Шепетівка – Київ. Залізничний зв'язок мали районні центри Ізяслав, Славута, Староконстянтинів, Гриців, Полонне, Теофіполь, Красилів, Антоніни [6, 2]. Центрами ярмаркової торгівлі був 31 населений пункт. Тут відбувалося 1609 ярмарків. Найбільший радіус віддаленості від центру ярмаркової торгівлі складав 50, а найменший 1 версту, в середньому 13,1 верств [7, 236]. В районі діяло 6 цукрових заводів, 25 млинів [6, 25]. Землезабезпеченість в районі складала 2,93 дес. на господарство, або 0,62 дес. на душу. Головними сільськогосподарськими культурами зернові: жито – 36,3%, овес – 21,7%, ячмінь – 9,7%, пшениця – 7,4, які у посівній площі складали 75,3%. Крім цього, 10% посівів займала гречка, 1,7% – просо [6, 25]. Як бачимо, рільництво мало яскраво виражений зерновий характер. Висока питома вага вівса у розподілі посівної площі пояснювалася, як це буде показано вище, наявністю великої кількості коней. Отже, у Східноволинському сільськогосподарському районі домінували культури, які мали споживчий характер. Технічні ринкові культури, зокрема, цукровий буряк складали 0,1%. У той же час бобові – 3,2%, картопля – 3,9% [6, 14]. Пар у розподілі орної землі 503389 дес. складав 21,7% [6, 11]. Звідси, землеробство у Східноволинському районі мало чітко виражений, малоінтенсивний характер. Передічні ознаки тваринництва тут були такі: на 100 дес. посіву припадало 36,01 голів робочої худоби, із них 35,01 голів коней і всього 0,50 волів [8, 10, 11, 15]. Незначною була щільність овець, яких припадало 28,91 голів та 16,15 голів на 100 дес. посіву, свиней при високім відсотку підсвинків та коней [8, 16].

Отже, на Поділлі та Південно-Східній Волині склалися чотири основних сільськогосподарських райони з різним рівнем інтенсифікації сільського господарства, спеціалізацією у вирощенні продукції рільництва та продуктивного тваринництва. Рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на Поділлі та Південно-Східній Волині був нерівномірним. Це пояснювалося рядом причин: кліматичних, ґрунтових, демографічних, наявністю переробних підприємств, значних торговельних центрів, співвідношення хліборобського і нехліборобського населення, забезпеченістю землею та господарству та душовому вимірі.

1. *Сільськогосподарські райони Поділля та громадські сілосміни для них.* – Вінниця, 1925.; Олійник І.А. *Економіка сільського господарства на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі – Кам'янець-Подільський, 1926.* – Кн. 2.; Підкуймуха Ю.П. *Сільське господарство Кам'янецьчини за перше десятиріччя Жовтневої революції та заходи щодо його розвитку – Кам'янець-Подільський, 1927.; Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу 1917-1926 рр – Вінниця, 1926.*
2. *Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження.*

- Харків: Основа, 1997.; Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007.
3. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство. Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008.
 4. Сільськогосподарські райони Поділля та громадські сівозміни для них. – Вінниця, 1925. – 138 с.
 5. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926.
 6. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків, 1926.
 7. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Харків, 1928.
 8. Розраховано на основі Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків, 1926.

О.М. Скрипник

ХІМІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ХІМІЧНОЇ ІНДУСТРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – 1980-ті рр.

Хімізація сільського господарства – це природний процес, незважаючи на забруднення природного середовища і продуктів харчування, на сьогоднішній день йому немає альтернативи. Бо без всіх цих речовин людство вже не нагодувати, тим більше, що так звана врожайність зараз досягає лише 10 – 40% від максимально можливої. Майже 80% території України займають сільськогосподарські угіддя, тому важливим питанням є підвищення врожайності, що безпосередньо пов'язано з родючістю ґрунтів. Проблема підвищення родючості ґрунтів, в свою чергу, пов'язана тісно із широким використанням мінеральних добрив у поєднанні з системою агротехнічних заходів. На сьогодні близько 60% із підживлювальних речовин, що вносяться в ґрунт, становлять мінеральні добрива. Тому проблеми розвитку хімічної індустрії в Україні є досить актуальними, і вивчити проблеми 1950-х – 1980-х рр. потрібно для того, щоб не допустити помилок у сучасній модернізації хімічної індустрії в Україні.

В історіографії, а саме у працях Савінського Є.С. [1], Альошина А.В. [2] та ін., робилися спроби проаналізувати процес модернізації хімічної промисловості в Україні. Але більшість праць, присвячених цій проблематиці, з'явилася ще за часів існування Радянського Союзу, а тому багато аспектів залишилися поза увагою і потребують подальшої розробки. Автор статті ставить за мету визначити основні проблеми модернізації хімічної промисловості в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. Об'єктом вивчення є хімізація сільського господарства України в 1950-х – 1980-ті рр., предметом – проблеми модернізації хімічної промисловості в Україні в зазначений період.

Модернізація хімічної індустрії України відбувалася не без ускладнень. І вже з кінця 1959 р. стало зрозуміло, що виконати поставлені перед галуззю завдання буде важко. Уже під час будівництва об'єктів проявилися труднощі із виконанням будівельних робіт, які зберігалися протягом 1960 – 1970-х рр.

Першою постала проблема із постачанням обладнання на підприємства. Для подолання негативних явищ з постачанням необхідного обладнання при Держплані СРСР навіть були організовані головні управління по міжреспубліканських комплексних поставках обладнання, устаткування та різних виробів для підприємств, що будувалися та реконструювалися. В Україні таким чином було створено Укрглавхімкомплект [3, 264]. Однак навіть після цього повністю вирішити проблему не вдалося. У справі про стан виконання поставок обладнання будовам хімічної промисловості України Л. Кистерського – начальника Укрглавхімкомплекту у листопаді 1961 р. вказувалось, що недостатні фонди виділялися на апаратуру для заводів хімічних реактивів саме через недостатнє планування виробництва машинобудівних заводів.

Відчувалися труднощі під час розміщення замовлень на спецазамовлення через відсутність таких видів продукції в планах виробництва машинобудівних заводів [4, 161]. Наприклад, будівництво на Калуському комбінаті затягувалося у 1973 р. через відсутність необхідного обладнання: частина його була замовлена на друге півріччя 1974 р. або взагалі не була запланована до виготовлення на машинобудівних заводах. Для багатьох видів обладнання були передбачені пізні терміни поставки. Так, на Черкаському хімічному комбінаті у 1974 р. 23 одиниці обладнання на суму 359 млн. руб. були замовлені на третій квартал, хоча терміни монтажу його завершувалися ще в першому.

Для забезпечення додаткових потреб Рада Міністрів та Держплан України неодноразово зверталися до союзного уряду про додаткове виділення фондів на обладнання. Уряд УСР доводилося постійно виділяти додатково велику кількість обладнання, для чого лише за 1961 р. Радою Міністрів УСР було видано 28 постанов та розпоряджень [4, 162].

Для розбудови хімічної промисловості України був характерний і незадовільний стан будівельно-монтажних робіт. Будівельно-монтажні трести, які займалися будівництвом підприємств „великої хімії”, не мали достатніх по потребах будівельних баз і підприємств будівельної індустрії, які могли б забезпечити їх всім необхідним для виконання всієї покладеної на трести програми робіт. Тому відбувалося систематичне порушення графіків будівельних робіт по пускових об'єктах. Наприклад, будівельні організації Луганськхімбуду порушували графіки будівельних робіт на Лисичанському хімкомбінаті: цехи здавалися у 1961 р. із запізненням проти графіків на 4 – 5 місяців [4, 141]. Особливо гостро така проблема стояла наприкінці 1960-х рр. в трестах “Черкасихімбуд”, “Сумхімбуд” та “Рівнехімбуд”, справи яких розглядалися на спеціальному засіданні Ради Міністрів УСР по питаннях покращення капітального будівництва у 1968 р. [5, 49]. Хоча саме вони у нормативних документах УСР визнавалися відповідальними за незадовільне ведення.

Будівництва систематично не забезпечувалися робітниками-монтажниками. Так, на Чернігівському заводі синтетичного волокна при плані 1270 чол. у жовтні 1961 р. працювало лише 935 чол., на Лисичанському хімкомбінаті при потребі за планом

3570 чол. на об'єктах фактично працювало 2160 чол., а на Рубіжанському хімічному комбінаті при потребі в 910 чол. працювало 340 [4, 142]. Аналогічна ситуація складалася й на інших підприємствах.

Незадовільно проводилися роботи по встановленню імпортного обладнання. Наприклад, по Горлівському азотно-туковому заводу незадовільно проводилися роботи по установці пускових потужностей, які комплектувалися імпортним устаткуванням [4, 139]. Важка ситуація складалася й на Сумському суперфосфатному заводі в 1961 р. Тут не було вчасно виготовлено проект організації робіт по цеху двоокису титану, який будувався на базі імпортного устаткування, у зв'язку з чим відбувалися порушення технології монтажу конструкцій та аварії на будівництві [4, 140]. Також із затримками будівельних робіт зростала кількість невстановленого обладнання по хімічних підприємствах. Так, по Чернігівському заводу синтетичного волокна на 1 січня 1961 р. невстановленого обладнання було на суму 1459 тис. руб., на 1 жовтня його було вже на суму 5066 тис. руб., по Лисичанському хімкомбінату такого обладнання було на 8082 тис. руб., а на 1 жовтня 1961 р. – на 14879 тис. руб. [4, 164]. Незадовільний стан будівельно-монтажних робіт на головних пускових об'єктах УРСР постійно привертав увагу українського партійного керівництва.

Процесам розбудови виробничих потужностей „великої хімії” було притаманне несвоєчасне забезпечення технічною документацією та її низька якість. Як відмічалося керівництвом Луганського обкому КПУ у 1961 р., проектні інститути неякісно та несвоєчасно забезпечували будівельні організації проектною документацією. У звіті Львівського раднаргоспу у жовтні 1960 р. повідомлялося, що не було вчасно підготовлено технічну документацію про розвиток сировинної бази Роздольського комбінату, що ставило під загрозу виконання будівництва об'єктів в строк. Технічна документація на будівництво Черкаського хімкомбінату була видана із затримками лише в травні 1963 р. – це при тому, що будівництво велося з 1962 р. [6, 1]. Неякісна документація призводила до значних перевитрат.

Унаслідок низької якості документації постійно потрібні були значні доопрацювання та реконструкції. Часто відбувалися зміни в проектних рішеннях вже по ходу будівництва. Їх вносили керівники підприємств, раднаргоспи, науково-дослідні та проектні інститути, інколи робітники цих організацій. Ці зміни інколи не мали достатнього підґрунтя, затягували та здорожували будівництва, бо в ряді випадків викликали необхідність переробок вже виконаних будівельних та монтажних робіт, додаткову потребу в матеріалах та обладнанні. Тому кошторисна вартість новобудов значно збільшувалася. Доводилося реконструювати й обладнання, яке поставлялося на підприємства. На Черкаському заводі хімічного волокна довелося вдосконалювати встановлену прядильну машину ПНШ – 100 для безперервного способу формування ниток, бо в ході її освоєння потрібно було ліквідувати багато конструкторських помилок.

Державне керівництво намагалося пояснити причини незадовільного стану на будівельних майданчиках „великої хімії”. Уже в доповіді міністра хімічної промисловості УРСР Г.І. Вілесова на

республіканській конференції по хімії та хімічних технологіях вказувалося на такі прорахунки, як незабезпеченість технічною документацією та відсутність обладнання, унаслідок чого відставали будівельні роботи [7, 5]. Однак офіційно вся провина за прорахунки в організації та проведенні розбудови хімічної індустрії перекладалася на відповідальних за здійснення робіт по введенню пускових об'єктів „великої хімії”.

Причини зривів у будівництві, окрім складності та слабкості самих технічних проектів, полягали в прагненні затверджувати максимально жорсткі терміни їх зведення, безвідносно до конкретних умов будівництва, стану технічного проекту та матеріального забезпечення. Причини появи недоліків під час розбудови хімічних підприємств вказував у доповідній записці тодішній секретар Київського обкому КПУ П. Шелест уже влітку 1960 р.: введення в дію потужностей підприємств хімічної промисловості проходило незадовільно через те, що ряд будов не було своєчасно забезпечено фінансуванням, а штурмівщина, до якої було схильне керівництво, призводила до того, що складені плани будівельно-монтажних робіт не відповідали строкам введення об'єктів в експлуатацію, низька організація робіт призводила до зриву графіків та породжувала штурмівщину [2, 16].

Підґрунтям стрімкого та ефективного розвитку хімічної промисловості мало бути існування міцного хімічного машинобудування. Однак наприкінці 1950-х рр. вважалося, що зростання використання хімічної продукції в машинобудуванні значно випереджає темпи розвитку самого машинобудування. Тому, відповідно, щоб забезпечити пропорційний розвиток хімічної промисловості і машинобудування, планували більш високі темпи росту виробництва хімічної продукції, призначеної для машинобудування, ніж темпи розвитку самого машинобудування [1, 3]. Хоча радянські науковці й стверджували, що прискорення темпів зростання хімічної промисловості вимагало за 3 – 5 років до цього вдвічі збільшити випуск хімічного обладнання, для чого за 7 – 10 років потрібно було подвоїти, а то й потроїти програму будівництва підприємств хімічного машинобудування. Проте цього не сталося. Хімічне машинобудування знаходилося у незадовільному стані і було не в змозі забезпечити належні темпи розвитку хімічної індустрії [2, 17].

Труднощі із введенням пускових потужностей були пов'язані також із проблемою фінансового забезпечення об'єктів будівництва та реконструкції. Партійне керівництво прагнуло достроково вводити хімічні потужності, однак без достатнього фінансування здійснити це було неможливо. Уже з самого початку розгортання будівельних робіт були відчутні труднощі з фінансуванням головних пускових об'єктів „великої хімії”. Часто їх виділяли в неповному обсязі, що створювало додаткові проблеми. Так, директор Роздольського сірчаного комбінату І. Іванников повідомляв завідувача відділом важкої промисловості ЦК КПУ П.Г. Борисова, що виділене фінансування на 1959 р. не забезпечувало завершення монтажу по основних технологічних цехах, без чого була неможливою нормальна експлуатація комбінату, а додатково потрібно було близько 38 млн. руб. [8, 4].

У той же час проявлялося й нераціональне використання коштів на будівництві об'єктів. Ряд об'єктів взагалі не були забезпечені фінансуванням, хоча їх будівництво й було заплановано. Так, Держплан УРСР не передбачив капітальні вкладення на будівництво ТЕЦ на Слов'янському содовому комбінаті, будівництво якого за постановами Ради Міністрів УРСР мало завершитися в 1961 р. Відсутність власного енергоспоживача було причиною високої собівартості кальцинованої соди, тому вирішення цієї проблеми повинно було бути першочерговим завданням.

Фінансові негаразди на будовах хімії відзначалися у постановах Ради Міністрів УРСР. Зокрема, в 1967 р. вказувалося, що Міністерство хімічної промисловості СРСР несвоєчасно вирішувало питання фінансування будівництва, внаслідок чого по ряду будов виникала заборгованість за виконані будівельно-монтажні роботи. Так сталося і з будівництвом другого шинного заводу в Білій Церкві. Спочатку його намічалось побудувати в 1978-1980 рр. потужністю 7,8 млн. штук шин на рік на вітчизняному обладнанні зі кошторисною вартістю 208 млн. руб., потім – в 1980-1984 рр. потужністю 9,3 млн. штук і вартістю 444 млн. руб. на імпортному обладнанні. Проте в обох випадках будівництво не було підкріплено фінансуванням, але і після початку будівництва ці питання залишалися невирішеними, а капіталовкладення не виділялися не лише для спорудження заводу, але і на житлові об'єкти та об'єкти соціально-культурного побуту: замість 35 млн. руб., передбачених на 1981 р., було асигновано лише 25 млн. руб. Усього ж за 1979 – 1981 рр. було освоєно капіталовкладень 19 млн. руб., або 4 % кошторисної вартості заводу [9, 96].

Крім того, існували проблеми зі вчасним освоєнням коштів. Наприклад, у доповідній записці голови Уккрандгоспу А Кузьмича секретарю ЦК КПУ І. Казанцю у листопаді 1961 р. вказувалося, що виділені капіталовкладення вчасно та в повному обсязі не освоювалися: за 1961 р. було освоєно 90,3 % від плану [4, 138].

Притаганими для розвитку хімічних виробництв були й прорахунки у плануванні, коли нерідко плани складалися без достатнього економічного обґрунтування і урахування можливостей вчасного забезпечення хімічного виробництва та будівництва матеріально-технічними ресурсами та капіталовкладеннями, а також не пророховувалися можливості використання новостворених потужностей. Наприклад, потужності по випуску виробів з пластичних мас, створені на підприємствах республіки, значно переважали можливості завантаження їх сировиною через обмеженість ресурсів останньої. А Сумський хімічний комбінат фактично було поставлено в умови невиконання плану по реалізації, тому що заплановано було реалізувати продукції значно більше, ніж її виробити. Протилежна ситуація складалася на Черкаському заводі хімічного волокна, де навпаки не було заздалегідь продумано питання збуту продукції, яка постійно накопичувалася на підприємстві [10, 45].

Суттєвим недоліком у плануванні будівництва підприємств хімічної промисловості була невідповідність у плануванні Держпланом УРСР

термінів введення об'єктів в експлуатацію з термінами їх матеріально-технічного забезпечення [4, 87].

Серйозною проблемою під час планування нових потужностей було раціональне їх розміщення. У хімічній промисловості не могло бути єдиного підходу до розміщення будівництва нових підприємств. Необхідно було враховувати, з допомогою якої техніки чи устаткування та з якими техніко-економічними показниками створюється нове виробництво, в якому районі республіки його слід розміщувати. Траплялися випадки, коли нові виробництва розміщувалися без урахування раціонального постачання їх сировиною, економічно обґрунтованих зв'язків з іншими підприємствами, районів збуту продукції. Не враховувалися екологічні чинники. Наприклад, при розміщенні нафтопереробного заводу розглядалися можливості його розташування в Черкасах або Кременчуці, керівництву було відомо про небезпеку забруднення річних водойм в обох випадках, однак економічні вигоди стояли на першому місці.

Характерною була й висока концентрація підприємств хімічної промисловості в певних районах, хоча не завжди це було підкріплено техніко-економічним обґрунтуванням. Часто ґрунтувалися на ефективності капітальних вкладень, бо розпорошення коштів на значній кількості будов призводило до затягування їх введення. Уже червневий пленум (1959 р.) ЦК КПРС відзначав, що особливо важливим було детальне вивчення факторів, які визначали доцільність будівництва нових заводів в регіонах з високою концентрацією виробництва [11, 13].

Проблеми з фінансуванням, організацією та здійсненням будівництва на об'єктах хімії в комплексі призводили до виникнення проблем із введенням пускових потужностей. Постановами Ради Міністрів УРСР систематично відмічалось, що введення об'єктів хімічної промисловості в республіці здійснювалося незадовільно. Ситуація з введенням об'єктів хімії зберігалася напруженою протягом усього періоду, а отже, була ще однією характерною рисою розвитку хімічної індустрії УРСР. Прикладів цього було багато. Так, з 86 пускових потужностей, які планувалося ввести в 1961 р., за 10 місяців фактично було введено лише 21 [4, 138]. В 1964 р. не було введено в дію близько 30 % запланованих пускових комплексів на Рубіжанському, Лисичанському, Сумському хімічних комбінатах, Одеському лакофарбному комбінаті, Перекопському бромному заводі. [12, 8]. У 1965 р. із запланованих у введення 25 потужностей та об'єктів фактично було введено лише 13 [13, 1]. Все це призводило до того, що навіть введені потужності не могли працювати результативно з повною віддачею та не справджували покладених на них очікувань. Отже, в хімічній промисловості України постала проблема з освоєнням виробничих потужностей та налагодженням раціональної роботи підприємств. Лише у 1969 р. не було забезпечено освоєння проектних потужностей по 8 виробництвах, нормативний строк освоєння яких закінчився. Незадовільно освоювалися потужності по виробництву концентрованих калійних добрив на Стебниківському калійному товаристві, Калуському хіміко-металургійному комбінаті, аміаку на Горлівському хімічному комбінаті. Не повністю освоювалися потужності по виробництву хімічних

засобів захисту рослин, лакофарбової промисловості [14, 10]. Причинами незадовільного освоєння виробничих потужностей визнавалися великі затрати на численні переробки, що вносилися проектними організаціями. Часто це призводило до необхідності зупинок виробництва на реконструкції та заміні устаткування.

Для подолання цих проблем вже з кінця 1960-х рр. центральними плануючими організаціями почали затверджуватися нормативні строки освоєння потужностей, що вводилися. Так, у 1969 р. такі норми були затверджені по ряду найважливішої продукції хімічної промисловості, потужності по випуску яких вводилися в поточній п'ятирічці. Особливістю нормативних строків було те, що вони встановлювалися не стільки на підставі проектних розрахунків, скільки з урахуванням досвіду освоєння нових підприємств, цехів, установок. Нормативні показники були обов'язковими не тільки для плануючих органів, але й для проектних організацій, які були змушені передбачати заходи щодо освоєння нових потужностей в нормативні строки. Такі нормативи затверджувалися на певний термін і вимагали систематичного перегляду з урахуванням найновіших досягнень у галузі машинобудування, хімічної технології [15, 22].

З 1970-х рр. труднощі в роботі підприємств „великої хімії” та відставання від графіків все частіше пояснювалися незадовільною поставкою сировини. Так, відсутністю необхідної кількості сировини (коксу й вапняку) пояснювався низький рівень – близько 25 % – освоєння потужностей по виробництву вуглекислоти на Перекопському бромному заводі, які були введені ще в 1969 р. Така ситуація склалася у 1970-х рр. й на Черкаському хімічному комбінаті та заводі хімічного волокна. Була відсутня достатня кількість сировини і потужності не завантажувалися повністю. Через це систематично не виконувалися заплановані показники по випуску продукції підприємствами, на що зверталася увага навіть у пресі [16, 2].

Проблеми під час будівництва нових та реконструкції діючих потужностей стали причиною того, що обсяги виробництва окремих хімічних продуктів не змогли забезпечити потреби в них народного господарства.

Таким чином, у роботі підприємств хімічної промисловості були присутні значні недоліки та прорахунки, через що проведення модернізації хімічної індустрії затягувалося, не завжди виконувалися держплани по випуску валової продукції. Така ситуація пояснювалася незадовільною роботою плануючих органів, які не лише не могли забезпечити раціональну організацію будівельних робіт, але й не враховували фактори, без яких саме функціонування галузі опинилося під загрозою.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5337.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 452.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 1924.
7. ЦДАВО України. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 169.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5058.
9. ЦДАВО України. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 14.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 75.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4326.
12. ЦДАВО України. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6231.
14. Державний архів Черкаської області. – Ф. 4313. – Оп. 3. – Спр. 468.
15. Калечиць В.В., Костенко В.В. Ефективніше використовувати потужності в хімічній промисловості // Економіка Радянської України. – 1970. – № 7.
16. Сорокін В. Здобутки, плани, можливості // Черкаська правда. – 1977. – 18 березня.

І.В. Сушик

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ВОЛИНІ: НАСИЛЛЯ І СПРОТИВ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Важливе місце у цьому плані посідають питання колективізації та розкуркулення селян у повоєнні роки минулого століття, які фактично були війною тоталітарного режиму проти селянства. Без глибокого аналізу колективізації і викликаних нею суспільних процесів неможливо зрозуміти суть багатьох сучасних проблем.

Тему колективізації сільського господарства досліджували вітчизняні і зарубіжні вчені. Значний науковий інтерес у цьому плані становлять праці В. Барана [1], Б. Яроша [2], І. Біласа [3], С. Кульчицького [4], М. Сеньківа. [5], П. Когута [6]. Повного висвітлення вказана тема не отримала в українській історіографії ще й сьогодні.

Враховуючи складність і суперечливість повоєнних перетворень на Волині й недостатнє вивчення теми, автор статті ставить за мету дослідити зміст, шляхи і методи, а також темпи колективізації сільського господарства краю.

У перші повоєнні роки сільське господарство Волині перебувало у вкрай складному становищі. З одного боку, воно зазнало значних втрат, нанесених війною, з іншого, потрапило у повну економічну залежність від центру, який і скеровував увесь відбудовчий процес щойно звільненого від фашистської окупації краю. Реалізацію швидкісних планів радянської влади стосовно аграрного сектора – колективізацію – гальмувала ситуація, що склалася тут після вигнання фашистів: село було повністю виснажене й зруйноване окупантами. У перший повоєнний час (1945 – 1947 рр.) радянська влада, зважаючи на сильне протистояння ОУН-УПА, певною мірою намагалася завоювати у селян авторитет, враховуючи їх прихильність до індивідуального господарювання – всіляко допомагала щойно організованим колгоспам. Однак після подолання опору патріотичних сил розпочалося форсоване кооперування селянства: доведення обов'язкового плану кількості колективних господарств, швидкі темпи, каральна

1. Савинский Э.С. Некоторые вопросы обоснования темпов развития химической промышленности // Химическая промышленность. – 1956. – № 2.
2. Алейкин А.В. Химизация и оптимальные пропорции. – М., 1972.
3. Развитие химической промышленности в СССР 1917 – 1980. – В 2-х т. – Т. 1. Развитие научной и материально-технической базы химической промышленности / Под ред. Л.А. Костандова, Н.М. Жаворонкова. – М., 1984.

активність (масове виселення так званих куркулів та їх сімей), залякування, тотальна більшовицька пропаганда про переваги колективного господарювання та ін.

Перший колгосп на Волині з'явився у січні 1940 р. у селі Уховецьк Ковельського району. На 1941 р. у цьому ж районі було організовано 28 колгоспів, які об'єднували 2790 господарств [7, 121]. На 1 квітня 1941 р. у Волинській області функціонувало 616 колгоспів, в яких об'єднувалось 38015 господарств, або 20,3 відсотка, усього 228 178 га землі, в тому числі ріллі – 138208 га, або 19,4 відсотка. Соціальною базою колгоспів була біднота. І хоч держава підтримувала колгоспний рух організаційно й фінансово, селяни не бажали до них вступати [8, 34].

На початкових етапах колективізації села певна незначна частина біднішого селянства сподівалась, що колективна форма господарювання при державній підтримці стане економічно вигіднішою, ніж їх власне індивідуальне господарство, у якому через економічну слабкість та відсталість часто неможливим було успішне ведення справ. Однак в основі цієї тенденції лежала традиційна неспроможність частини бідняків вести справи у власному господарстві. Результатом такої неспроможності було прагнення приєднатись, навіть незважаючи на часткову втрату господарської самостійності, до сильнішої структури, яка б взяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за кінцеві результати господарювання та забезпечила їх прожитковий мінімум.

В організаційному відношенні процесові утворення колгоспів у багатьох випадках передувало створення підготовчих структур – ініціативних груп. Часто колгоспи створювались і без них. На Волині, як і на інших західноукраїнських землях, переваги колгоспного ладу більшістю селян не сприймалися, тому влада з допомогою масово-політичної роботи прагнула створити певний міфологізований образ щасливої перспективи колективізованого села. З розгортанням масової колективізації агітаційно-пропагандистська робота посилювалась.

Щоб уникнути тиску або великих податків, деякі селяни старались першими вступати у колгоспи. Так, заможний селянин села Біляшів Ковельського району Тихон Антонюк після того, як йому призначили податок майже 2000 крб., подав заяву до колгоспу. Він мав 16 га землі, трое коней, п'ять корів, кінну молотарку та інший інвентар, який змушений був передати колгоспу. Голова сільської ради села Медвеже Колківського району виголосив промову перед заможними селянами, в якій закликав їх до створення колгоспу. При цьому відмітив, що потрібно спочатку розгромити куркулів, а потім прийняти їх в колгосп. Якщо ж хтось буде опиратись, то добитися, щоб він першим подав заяву [2, 123].

Спогади жителів селища Головно Любомльського району підтверджують примус у проведенні колективізації: „Заяву на вступ до колгоспу пропонували писати під прицілом пістолета, забирали коні, плуги, борони, худобу. Першими вступали у колгосп найбідніші, їм нічого було втрачати, заможніші довго противились, але після того як забрали землю і вони вимушені були стати колгоспниками. На трудовень давали зерно (по

1, 2-3 кг за трудовень), залежно від урожаю, грошей не давали” [9, 1].

Партійними організаціями, окремими комуністами засуджувались такі дії. Так, виступаючи на Волинській обласній парторганізації в 1949 р., заступник завідуючого сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Д.О. Мальцев назвав осіб, які допускали викривлення принципу добровільності, „політичними сліпцями” [10, 111]. Однак розгортання серйозної роботи з ліквідації масового насильства при заснуванні колгоспів у західних областях України суперечило поставленому завданню про якнайшвидше завершення колективізації в регіоні. Без застосування насильницьких методів примусу виконати б його було неможливо.

Проведення колективізації супроводжувалось активізацією контрпропагандистської діяльності та збройною опорою ОУН-УПА. Як згадують жителі села Підгайці, за селом бандерівці лопатами зарубали чоловіка, жінку і їх дітей за те, що дорослі члени сім'ї вирішили вступити в колгосп. Побиття та нищення прихильників радянської влади, зокрема, активістів колгоспного руху боївками ОУН-УПА були поширеним явищем. Так було повішено першого голову колгоспу с. Верба М. Роя та ін. [11, 96]. Як бачимо, селяни опинилися перед складною дилемою: добровільно вступити в колгосп і, можливо, загинути від рук національних сил, чи активно противитись вступу в колгосп, що теж загрожувало засланням, а то й смертю.

Ситуація на селі ще більше ускладнилась з приходом у березні 1947 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вважав одним з головних завдань на селі – виконання планів і взятих перед Сталіним зобов'язань із хлібзаготівлі. 3 червня 1947 р. була прийнята постанова „Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської та Чернівецької областей УРСР”, в якій норми обов'язкових платежів державі сільськогосподарськими продуктами для селян, визнаних куркулями, у порівнянні з іншими селянськими господарствами, збільшувались на 50 відсотків, а терміни виконання завдань скорочувались від трьох до одного місяця. Заборонялось надавати такий категорії населення будь-які пільги з платежів, вживались заходи проти фіктивного поділу цих господарств [12, 43].

23 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову „Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР”, якою вводився прогресивний податок для куркульських господарств у залежності від прибутків. Так, при доходах до 10 тис. крб. на рік встановлювались надбавки до податку в розмірі 50%, при доході у 15 тис. крб. – 75%, а понад 15 тис. крб. – 100% [13, 170]. В результаті такої податкової політики у 1947–1948 рр. була підірвана економічна сила тієї частини селянства, яка зараховувалась до куркульства.

Відсутність чітких критеріїв для визначення „куркульських” господарств породжували плутанину в цьому питанні. В багатьох випадках у їх списки (часто з політичних міркувань, а то й з волі чи примхи окремих посадовців) потрапляли незаможні селяни. На серпень 1947 р. у Волинській області влада

визначила 2 232 „куркульських” господарств [14, 1-2]. Так, у Любомльському районі до куркулів були віднесені селянські господарства, які мали всього 1-1,5 га землі й взагалі не мали тягла. Такі ж факти мали місце в Голобському і Ковельському районах Волині [15, 71]. Станом на 1948 р. в число розкуркулених потрапило 686 господарств області, майно яких передавалось у колгоспи, а доля вирішувалася по-різному [16, 45-343]. Це явище стало настільки масовим, що ЦК КП(б)У змушений був видати спеціальну вказівку про перевірку правильності складання списків куркульських господарств. На Волині, наприклад, внаслідок акції перевірки із визначених раніше як куркульські 2232 господарств, такими виявились лише 1603 [17, 52]. У решті випадків у відповідь на звернення селян про виведення їх із списку куркулів виконкоми райрад писали: „в списках куркульських господарств залишити” [18, 30]. Таким чином, в результаті „перемоги над куркульством” від активної виробничої діяльності у сільському господарстві була відсторонена надзвичайно працьовита та підприємлива частина селянства, яка мала значний практичний досвід у сільськогосподарському товарному виробництві.

Одночасно з виконанням головного завдання – відновлення колгоспів, які існували до війни – форсувалось створення колективних господарств у селах, де раніше їх не було. Не обминула важка доля й Волинь, де темпи колективізації були найвищими. За п’ять місяців, з травня по жовтень 1948 р. на Волині було створено 407 колгоспів. За неповних два місяці 1948 р. (з 20 жовтня по 30 листопада) – 23 колгоспи. А з кінця 1948 р. до завершення 1949 р. кожні десять днів в середньому організовувалось по 5-6 колгоспів. На 1 січня 1950 р. їх кількість досягла 1074 [19, 1 - 19].

XVI з’їзд КП(б)У (січень 1949 р.) констатував, що селяни твердо стали на шлях колективізації й закликав посилити боротьбу з куркульством. Місцева влада залякувала і шантажувала людей, продовжуючи насильну колективізацію. Не було й натяку на дотримання принципу добровільності. Все вирішувалось у примусовому порядку, з неприхованим застосуванням відверто каральних заходів. Скільки, кого і куди випроводжували з насиджених місць каральні органи, можна було тільки здогадуватись: таким був зворотний бік колективізації. Без суду і слідства вивозили за межі України тих, хто хоч якось протистояв заходам радянської влади. З 1944 по 1951 рік з Волинської області було насильно вивезено майже 8 тис. сімей – 29 тис. чоловік. На так звані спецпоселення вивезено 275 сімей „куркулів”, хоч такого класу на Волині ніколи не було. Вивозили тих, хто любив землю, вирощував хліб, хто вмів на ній працювати. Станом на 1 квітня 1953 р. з Волині до Дніпропетровської області переселено 245 сімей, до Херсонської – 372, Миколаївської – 268. Виселяли й за межі України, в Сибір всіх, хто не бажав вступати до колгоспу [20, 2].

Форсовані й насильницькі методи колективізації досить швидко принесли „радянізаторам” бажані результати. На січень 1949 р. у Волинській області колгоспи об’єднували вже 80 відсотків усіх селянських господарств. А на початку 50-х років ціною величезних зусиль й численних жертв влада

нав’язала західному регіонові України цілковиту і єдину радянську модель колективного господарювання.

У новостворених колгоспах допускалось багато порушень. Їх голови поводили себе як удільні князьки, наживались і не дбали про колгоспників. Відверто порушувались так звані статутні „демократичні” основи управління колгоспами. У більшості випадків голів колгоспів не обирали на зборах колгоспників, а призначали партійні й радянські органи. Колгоспи організаційно й економічно були настільки слабкими, що в багатьох з них без допомоги міста не могли провести сівбу, доглянути за посівами, провести збір урожаю. Щоб не допустити зривів у заготівлях продуктів, широко організовувалась опіка сильніших над слабкими. Так, колгоспам Ковельського, Володимир-Волинського, Іваничівського районів велику допомогу надавали робітники Ковельської залізниці. Паровозне депо виділило бригаду, яка працювала на збиранні зернових і обмолоті. Крім того, кожної неділі до колгоспу з депо виїжджала бригада з 30-40 осіб для допомоги у збиранні врожаю [2, 126].

Економічно слабкими були колгоспи Берестечківського, Цуманського, Колківського районів. У них не вистачало тяглової сили, реманенту, не було тваринницьких ферм. Ось чому першочерговим завданням було організаційно-господарське зміцнення колгоспів. З цього приводу у квітні 1950 року була прийнята Постанова Пленуму ЦК КП(б)України „Про заходи по подальшому політичному і організаційно-господарському зміцненню колгоспів Львівської і Волинської областей”. Пленум зобов’язував Волинський обком партії поліпшити керівництво сільським господарством, приділити більше уваги зміцненню колгоспів кадрами, повсякденно боротися за політичне і господарське зміцнення артілей, множити колгоспну власність, поліпшувати виховну роботу серед трудящих села [21, 122].

Отже, на основі широко розгорнутої організаційної та масово-політичної роботи, у складних суспільно-політичних умовах, в обстановці значних матеріально-фінансових труднощів та численних зловживань і беззаконня з боку владних структур до весни 1950 р. було практично завершено суцільну колективізацію сільського господарства. Реальний хід і нагромаджений досвід проведення колективізації у попередні роки переконливо вказували на відсутність у західних областях України й на Волині, зокрема, соціально-економічної необхідності у її здійсненні. Від самого початку „радянізаторами” були проігноровані об’єктивні економічні закони, західноукраїнська селянська традиція, а ставка зроблена на командно-адміністративні методи: тиск, залякування, адміністрування й форсування, що призвело до масових зловживань, насильства, беззаконня і зумовило в кінцевому підсумку кризовість та сповільнений розвиток сільського господарства регіону на кілька десятиліть.

Історія колективізації волинського краю є свідченням того, що ця модель соціально-економічного устрою села штучно нав’язувалася радянським політичним режимом і подавалася ним як безальтернативна. Колективізація виступала засобом, за допомогою якого радянський

тоталітаризм прагнув докорінно змінити на свою користь соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію у західноукраїнському селі.

1. Баран В.К. *Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985рр.* – Львів, 1992.; Баран В. *Україна: новітня історія (1945-1991 рр.)*. – Львів: Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2003.
2. Ярош Б. *Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект)*. – Луцьк, 1995.
3. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн.* – К., 1994. – Кн. 2.
4. Кульчицький С.В. *Опір селянства суцільній колективізації// Український історичний журнал* – 2004. – №2.
5. Сеньків М. В. *Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.* – Львів, 2002.
6. Козут П.В. *Колективізація сільського господарства в західних областях Української РСР.* – Львів: Знання, 1990. – 27 с.; Козут П.В. *Колективізація в західноукраїнському селі.* – Львів, 2000.
7. *Державний архів Волинської області.* (далі – ДАВО). – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 3а.
8. ДАВО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. – 1а.
9. *Архів автора. Спогади Богачевського Н.Д., жителя с. Головно Любомльського району.*
10. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 154.
11. Гаврилюк О. *Післявоєнні соціально-економічні процеси у селах Володимир-Волинського району очима їх мешканців// Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р., Науковий збірник. Луцьк: „Надстир'я”, 1998.*
12. *З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів (Ред. кол. М.К. Івасюта (відп. ред.) та інші).* – К., 1976.
13. *Правду не здолати: Труднощі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень.* – Львів, 1974.
14. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 5. – Спр. 80.
15. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 120.
16. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 6. – Спр. 112б.
17. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. – 1. – Оп. 46. – Спр. 3202.
18. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 6. – Спр. 112б.
19. ДАВО. – Ф. Р-295. – Оп. 4. – Спр. 184.
20. *Ратнівський І. І зникло село з лиця землі// Народна трибуна.* – 1993. – 25 грудня.
21. *Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Ред. колегія: Алексєєва Н.Л., Замлинський В.О., Заброварний Б.Й., Швидак О.М., К.: Вид-во політ. л-ри., 1968.*

А.В. Сыпченко

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС ПО ДЕЛУ „ВОЛЖСКОЙ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ „ТРУДОВОЙ КРЕСТЬЯНСКОЙ ПАРТИИ”

В 30-е годы ХХ века в СССР ряд деятелей были обвинены по делу Трудовой Крестьянской партии (ТКП) и репрессированы. При этом, согласно

следственным делам выстраивалась структура единой весьма разветвленной организации: Заграничная ТКП – ЦК ТКП в Москве – Краевые организации (Волжская организация ТКП, Дальневосточный комитет ТКП и другие комитеты) – местные организации. Организаторами и идеологами ТКП в СССР объявлялись Н.П.Макаров, А.В.Тейтель, А.В.Чаянов и Н.Кондратьев. Политический процесс по делу ЦК ТКП уже получил достаточное освещение в исторической литературе. Немало публикаций было написано историками и экономистами о лидерах этой организации А.В.Чаянове и Н.Кондратьеве. Однако до сих пор почти нет сведений о политических процессах над краевыми организациями ТКП, отсутствуют работы и о Заграничной ТКП. Эти материалы лишь косвенно затрагивались нами в предыдущих работах [1, 386-390; 2, 138-139]. Целью настоящей публикации является освещение на основе новых архивных материалов политического процесса по делу одной из крупнейших (согласно материалам следствия) краевой организации ТКП – Волжской организации ТКП, выявление имен тех людей, которые проходили по этому процессу, чьи судьбы были перечеркнуты этим процессом.

Источниковую базу исследования составили документы ТКП в составе Пражского архива, хранящиеся в настоящее время в Государственном архиве Российской Федерации; материалы следственного дела „Волжская контрреволюционная организация „Трудовой крестьянской партии”, хранящиеся в Архиве ФСБ по Самарской области; эмигрантская периодика; переписка и мемуары политических деятелей. Эти источники существенно различаются по степени своей достоверности. О существовании „разветвленной ТКП в СССР” мы знаем лишь из протоколов допросов обвиняемых по делу ТКП и, конечно, можем предполагать, что это дело было сфабриковано на Лубянке. В существовании же заграничных групп Трудовой крестьянской партии „Крестьянская Россия” сомнения быть не может, так как об их деятельности свидетельствуют весьма разноплановые документы самой организации: „Информационные бюллетени” Центрального бюро заграничных групп Трудовой Крестьянской партии „Крестьянская Россия” и Центрального комитета этой партии, устав и программа ТКП, переписка членов партии, сообщения Информационного бюро партии „Крестьянская Россия”, протоколы заседаний Совета партии „Крестьянская Россия” и др. [3]. Кроме того, неопубликованные ранее переписка и мемуары некоторых политических деятелей, публикации в различных эмигрантских изданиях (то есть, те документы, которые не могли быть сфабрикованы) содержат упоминания о „Крестьянской России” [4, 30-31; 5, 3; 6]. Изученные нами документы ТКП, хранящиеся в составе Пражского архива, показывают, что эта организация имела свою агентурную цепь в СССР. За границу постоянно поступали сообщения из разных регионов СССР [7, 1-30]. Официальные документы ТКП „Крестьянская Россия” показывают, что членом ЦК ТКП был известный экономист организационно-производственного направления Челищев, близкий к Чаянову [8, 12-13; 9, 29 об].

Трудовая крестьянская партия „Крестьянская Россия” была образована в эмиграции в 1921 году с

целью организации русского крестьянства для борьбы за его политические и экономические интересы. Лидерами партии являлись известные эмигрантские деятели С.С.Маслов, А.А.Аргунов, Д.И.Иванцов. Партия входила в „Республиканско-демократическое объединение”. Она издавала журналы „Вестник крестьянской России” (Прага, 1925-1933) и „Знамя России” (Прага, 1933-1939), сборник „Крестьянская Россия” (Прага, 1922-1924). Партия действовала до начала второй мировой войны [8, 1-17; 10, 1-83, 11, 1-7]. Народные социалисты поддерживали тесные контакты с Трудовой крестьянской партией. При непосредственном участии народных социалистов в конце 1923 года в Праге состоялся съезд республиканско-демократических организаций, на котором было достигнуто соглашение об образовании „Союза” для объединенных политических действий между „Крестьянской Россией” и демократическими группами партии „Народной свободы” [8, 1-7].

ТКП поддерживала связи с Россией: переправляла туда сборники „Крестьянская Россия”, оказывала материальную помощь [11, 1-7].

Дело Волжской контрреволюционной организации „Трудовой крестьянской партии” было крупнейшим политическим процессом в Среднем Поволжье, в результате которого была фактически разгромлена аграрная наука [13, 14, 15]. Это дело велось параллельно с делом А.В.Чаянова и Н.Д.Кондратьева в Москве. По всей стране по делу „Трудовой крестьянской партии” было арестовано около 1300 человек [12, 646]. В том числе десятки подозреваемых подверглись аресту в Среднем Поволжье. По профессиональной принадлежности члены организации являлись в большинстве своем научными работниками в области сельского хозяйства. Из научных учреждений наиболее пострадали Безенчукская опытная станция, Самарский сельскохозяйственный институт и Самарский планово-экономический институт, которые являлись крупнейшими научными центрами в области сельского хозяйства в Среднем Поволжье. На Безенчукской опытной станции было привлечено по этому делу большинство ведущих научных работников, большинство которых было „старыми беспартийными специалистами, начавшими свою трудовую деятельность на станции еще до революции: С.М.Тулайков, К.Ю.Чехович, Г.В.Иванов, Д.М.Щукин, М.И.Ожарко, Д.А.Бомбин, И.И.Ишаков, В.Н.Харчиков, С.А.Добровидов [13, 270-278]. В сельскохозяйственном институте пострадали многие преподаватели, в том числе профессор Г.А.Студенский. В планово-экономическом институте - профессор Г.И.Баскин.

Многие из членов данной организации принимали активное участие в политической жизни страны еще до революции. Так, известный экономист профессор Г.И.Баскин и последний председатель Самарского общества археологии, истории, этнографии и естествознания профессор В.П.Арапов, обвиненные по этому делу, были лидерами Самарской группы Трудовой народно-социалистической партии.

Это были известные ученые, пользующиеся большим авторитетом в научной среде. Среди них выделялся своей неординарностью Г.И.Баскин, который преподавал сначала в

сельскохозяйственном институте, а затем в планово-экономическом институте. Г.И.Баскин имел обширные научные связи с известными советскими экономистами А.В.Чаяновым и Н.Д.Кондратьевым, которые высоко оценивали его научную деятельность и активно использовали материалы его исследований в своей работе. Им был проведен обширный анализ деятельности различных типов крестьянских хозяйств и определен оптимальный размер сельскохозяйственного предприятия. Г.И.Баскин внес большой вклад в методологию статистики. Он разработал и применил новый метод группировки статистического материала – дистанционный. Им была создана оригинальная методика количественного определения земельной ренты и ставок рентного обложения. Большое значение имели его исследования в качестве теоретика прогнозов урожаев будущих лет [17, 16].

По материалам следствия, данная организация возникла в середине 1920-х годов и функционировала в Самаре, Оренбурге, Пензе, Безенчуке [14, 334 об.]. При этом в самих материалах следствия содержатся показания В.П.Арапова, арестованного как руководителя Самарского филиала „Трудовой крестьянской партии”, в которых он подчеркивал, что „рассматривать нашу группу как вполне оформленное объединение и, тем более, как политическую партию с определенной, ясно сформулированной программой, с определенными задачами было совершенно неправильно. Она представляла собой конгломерат различных мнений и взглядов и объединяла вокруг себя лиц, диапазон политических взглядов которых чрезвычайно широк” [15, 46]. Это был „блок различных политических течений: народников, неонародников, социалистов-революционеров, меньшевиков” [13, 14, 15]. Единственным исключением были монархисты и церковники разных толков, как сила явно реакционная” [15, 121]. Тем не менее, было фальсифицировано дело о Волжской контрреволюционной организации „Трудовой крестьянской партии”. К концу следствия большинство подозреваемых признало попытку свержения Советской власти военным путем [15, 121]. Однако они до последнего подчеркивали отсутствие у них практических действий по свержению власти, ограничиваясь несогласием с проводимой политикой в области теории [15, 122-124]. Даже в ходе следствия арестованные, признавая свое негативное отношение к проводимой политике власти, не признали себя виновными в какой-либо вредительской деятельности.

Арапову было предъявлено обвинение в создании и руководстве Самарской контрреволюционной организацией „Трудовая крестьянская партия”, а Баскину – в участии в ней. Как следует из обвинения по делу ТКП, цель данной организации заключалась в свержении советской власти и установлении буржуазно-демократической формы правления, в восстановлении капиталистических отношений. Возникновение и оформление ТКП в Оренбурге, Пензе, Безенчуке относилось к 1922-1923 годам, в Самаре – к 1924 году. В это время, как показывают материалы дела, данные организации „представляли слабо связанные между собою группы, состоящие из представителей буржуазных и социалистических партий”. Затем эти

группы трансформировались в четко оформившиеся политически и организационно контрреволюционные организации. Указывалось, что их члены пытались восстановить свои дореволюционные связи в Москве с организаторами и идеологами ТКП - Н.П.Макаровым, А.В.Тейтелем, А.В.Чаяновым и др. В материалах следствия приводились доказательства таких связей: протоколы допросов руководителей Московского центра Н.Кондратьева, А.В.Тейтеля и Н.П.Макарова, в которых они признавались в своих контактах с представителями Поволжского отделения ТКП. В 1923 году, после организации Средневолжской области, Самарский филиал ТКП, согласно следственному делу, становится краевым руководящим контрреволюционным центром и проводником директив ЦК ТКП в низовые организации. Следствие выявило два периода в деятельности организации. Первоначально, когда члены организации были уверены в скором и неизбежном падении советской власти под действием „хозяйственных и политических кризисов”, они сконцентрировали свои усилия на вредительстве в различных областях народного хозяйства, главным образом в сельском хозяйстве, расшатывании устоев господства пролетариата. Затем, когда надежды на быстрый успех рухнули, началась подготовка к вооруженному восстанию [13, 14, 15].

Следует отметить, что Арапов и Баскин в ходе следствия обращали внимание на то, что к созданию ТКП подтолкнула политика Советской власти. Факты советской действительности заставляли усомниться в провозглашенных лозунгах о справедливости и равенстве строившегося в СССР социалистического общества. Арапов отмечал, что „кадры для нашей контрреволюционной организации” черпались из той интеллигенции, среди которой „на первых порах было твердое решение продолжать работу вместе с взявшим в свои руки власть пролетариатом и партией ВКП(б)” [15, 121]. В показаниях Арапова говорилось об униженном положении интеллигенции при Советской власти: „Политические свободы, о которых грезила интеллигенция при полицейском строе, которые она считала столь необходимыми, оказались и в условиях диктатуры пролетариата только мечтой. Зато отношение к интеллигенции стало не лучше, а пожалуй даже хуже, чем раньше” [16, 124]. В таком же бесправном положении оказалось, по мнению Арапова, и крестьянство: „Кроме того, нам казалось, что кроме нас, интеллигенции, в таком же неполноправном положении оказалось и многомиллионное крестьянство. Рабочий класс, объединенный в профсоюзы, имеющий свою партию, захвативший в руки всю политику власти – осуществляет диктатуру над крестьянством, распыленным, не имеющим своей организации, не могущим проявить свою волю, заявить о своих нуждах и потребностях. А между тем не только по количеству крестьянского населения, но и по той роли, которую оно играет в экономике страны, являясь главным производителем товарных ценностей, казалось бы, оно имеет больше прав на доминирующее положение в управлении страной ... К общей предпосылке о преобладающей роли крестьянства в нашем народном хозяйстве, что должно было привести к большему удельному весу его в политической жизни по сравнению с численно значительно меньшим

пролетариатом, фактически осуществляющем всю полноту власти над страной, прибавились для нашего края ужасы пережитого голодного 1921-1922 годов, наиболее сказавшемся на крестьянстве ... Только объединенное, сплоченное крестьянство может противопоставить свои требования диктатуре пролетариата, отстаивать свои интересы, которые представлялись прежде всего в виде необходимости поднятия общей культурности и экономического благосостояния крестьянства и освобождения хозяйственной инициативы...” [15, 122-124].

Следствие по делу Волжской контрреволюционной организации „Трудовой крестьянской партии” продолжалось около года. В результате десятки человек были отправлены в тюрьму, высланы в другие регионы или уволены с работы. Многие из тех ученых, которые были арестованы по этому делу, умерли от болезней в лагерях. В частности, в 1933 году погиб С.М.Тулайков, который на протяжении 15 лет был директором Безенчукской опытной станции. От ареста его не спасли ни научные заслуги, ни заступничество брата Н.М.Тулайкова, который был вице-президентом Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук (ВАСХНИЛ) и главным соратником Н.И.Вавилова. Часть из осужденных вышли на свободу в середине 1930-х годов, однако вскоре были вновь арестованы органами НКВД в 1937 году по новому делу. Так, Г.И.Баскин был арестован в 1930 г., а затем в 1937 г. вторично арестован и расстрелян. В 1937 г. был расстрелян и В.П.Арапов [16].

В ходе процесса были арестованы и расстреляны и другие известные экономисты в области сельского хозяйства, а их работы объявлены „контрреволюционными” и „мелкобуржуазными”. Фактически были ликвидированы последние очаги оппозиции в экономической сфере, отстранены от научной деятельности те, кто в той или иной степени были не согласны с экономическими преобразованиями в стране. Лишь немногие смогли продолжить научную деятельность. Процесс негативно сказался на развитии экономической мысли в регионе, серьезно ограничив масштабы исследований.

1. Сыпченко А.В. *Трудовая народно-социалистическая партия: теория и практика*. Самара, 2004.
2. Сыпченко А.В. *Народные социалисты в эмиграции (20-30-е годы XX века)* // *Известия Самарского научного центра РАН. Специальный выпуск „Гуманитарные исследования”*. Самара, 2005.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф.9105. – Оп.1. – Д.1-29.
4. Российская национальная библиотека (далее – РНБ). – ОР. – Ф.581. – Оп.1. – Д.69.
5. Письмо А.Ф.Изюмова к В.А.Мякотину от 22 декабря 1929 г. // ГАРФ. – Ф.5962. – Оп.1. – Д.2.
6. Маслов С. „Крестьянская Россия” и А.В.Пешехонов // *Дни. 1922, 30 декабря*.
7. ГАРФ. – Ф.9105. – Оп.1. – Д.14.
8. ГАРФ. – Ф.9105. – Оп.1. – Д.19.
9. ГАРФ. – Ф.9105. – Оп.1. – Д.20.
10. ГАРФ. – Ф.9105. – Оп.1. – Д.1.
11. ГАРФ. – Ф.9105. – Оп.1. – Д.3.
12. *Наука и кризисы: Историко-сравнительные очерки*. СПб., 2003.
13. *Архив Управления Федеральной службы безопасности по Самарской области (далее – Архив УФСБ по Самарской области)*. – Ф.П-88.44.

- Д.3632. - Т.1.
- 14. Архив ФСБ по Самарской области. - Ф.П-88.44.
- Д.3632. - Т.2.
- 15. Архив УФСБ по Самарской области. - Ф.П-88.44.
- Д.3632. - Т.3.
- 16. Архив ФСБ по Самарской области. - Д.П-67.15.
- 17. Центральный государственный архив Самарской области. - Ф.Р-4535. - Оп.1. - Д.267.

А.В. Фільваркова

ВИНУВАТЦІ ТРАГЕДІЇ (БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1928 – 1933 рр.)

Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні забрав життя мільйонів людей. Він став продовженням антиукраїнської політики попередніх років та супроводжувався терором проти виявлення національної думки, нищенням духовенства. Після розправи над українською інтелігенцією режим узявся за українських селян. Очевидці тих подій майже одноставно говорять про свідоме позбавлення селян будь-яких засобів існування, яке здійснювалося владними органами. Терор розгортався ретельно і послідовно. В 1932 – 33 рр. в Кремлі відбулося 69 засідань Політбюро ЦК, на яких розглянуто 270 питань щодо України [1, 3]. Ці рішення стосувалися не надання продовольчої допомоги голодуючим, а прямої організації Голодомору та інших репресій “збільшення хлібозаготівель, вивезення хліба на експорт, нищення релігійних закладів, обмеження пересування громадян, придушення опору українського селянства.

Тривалий час на тему Голодомору було накладено табу і про об'єктивний розгляд цієї трагедії йтися не могло. Такий стан речей зумовлений тим, що Україна перебувала у складі СРСР. З моменту набуття незалежності України, правда про злочин стала невід'ємною частиною національної пам'яті українського народу. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла закон „Про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні”, яким визнала його актом геноциду українського народу.

Цінним внеском в історіографію проблеми є статті науковців С.С. Дібрової, В.А. Розумова, І.К. Рибалки, В.І. Сергійчука [2]. Автори показують, як Й. Сталін та його прибічники, ігноруючи принципи кооперування селянства, здійснювали насильницьку колективізацію, знищували в ході розкуркулювання найбільш дбайливих селян “господарів, завдаючи цим великої шкоди сільському господарству, наближаючи голодомор. Увагу істориків привернула діяльність в Україні В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постішева та інших вищих партійно-радянських керівників кінця 20-30-х років (Р.Я. Пиріг, Ю.І. Шаповал) [3].

Деякі дослідники цієї проблематики ставлять запитання, чи був намір сталінського тоталітарного режиму організувати Голодомор в Україні, зафіксований документально? Чи існував заздалегідь розроблений план, який би його підтверджував. Однак не знайдено ще жодної постанови Радянського уряду і ЦК партії, що наказують убити з допомогою голоду певну кількість українських чи інших селян. Документ, у якому було б викладено план знищення

українських селян, навряд чи буде виявлено. Враховуючи схильність до конспірації більшовицького керівництва та його прагнення приховати страхотливо злочинну акцію, існування такого документа проблематичне. Автор запропонованої статті ставить за мету проаналізувати більшовицьку політику в українському селі у 1928-1933 рр.

Сьогодні навіть противники визнання українського Голодомору геноцидом погоджуються з тим, що голод в Україні та інших частинах СРСР було породжено свавільним вилученням у селян виробленого ними врожаю та інших сільськогосподарських продуктів на основі надмірних хлібозаготівельних планів, встановлюваних державою. Реалізація таких планів неминуче прирікала село на голодну смерть. Отже, планування надмірного вилучення в селян виробленої ними сільгосппродукції є рівнозначним плануванню Голодомору. Таким чином, можна стверджувати: план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель [4].

Хто ж вони, винуватці Голодомору в Україні? На кого можна покласти відповідальність за цей страшний злочин? Хотілось би звернутись до висновку Міжнародної Комісії з розслідування голоду 1932 – 1933 рр. в Україні, яка була створена 14 лютого 1988 р. А саме, до особистої думки голови комісії “професора Джейкоба Сандберга (Швеція).

Реальна влада в Радянському Союзі знаходилась в руках Політбюро. Склад Політбюро призначався Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. Незважаючи на те, що ЦК партії стояв вище Політбюро, фактично вся влада була зосереджена в руках Політбюро. Будучи Генеральним Секретарем ЦК партії, Сталін мав вирішальний голос. Йому вдалось захопити „диктаторську владу, як це зазначається у всіх історичних джерелах цього часу”.

Зіткнувшись з питанням, чи потрібно вважати рішення Політбюро колективними рішеннями чи рішеннями Сталіна, професор Чировський сформулював це наступним чином: „рішення приймалися всім Політбюро, де у Сталіна був головний голос”. Однак, говорячи про те ж саме, доктор Конквест додав, що: „Деякі члени Політбюро не брали участі в прийнятті рішень: Кіров в Ленінграді і Криницький, який очолював промисловість. Ці люди не несли такої високої відповідальності” [5, 142 – 143].

Звинувачення у такому серйозному злочині “велика відповідальність, тому потрібно покладатись лише на факти. Було видано ряд постанов, що послужили причиною голоду: закон від 7 серпня 1932 р. про захист соціалістичної власності, постанова про спекуляцію від 22 серпня 1932 р. і постанова про внутрішню паспортну систему, яка, найімовірніше, і виявилась найбільш важливою. Всі три декрети були підписані М. Калініним, як головою Центрального виконавчого Комітету СРСР, і О. Енукідзе, секретарем цього ж комітету. Перший і останній з трьох декретів були також підписані В. Молотовим як головою Ради Народних Комісарів СРСР, декрет про спекуляцію був підписаний В. Куйбишевим, секретарем цієї ж Ради. Ці люди входили в склад Політбюро. Отже, всі, хто підписався під декретами, як представники вищого органу

влади, на погляд Джейкоба Сандберга, несуть особисту відповідальність за голод.

Постанова про чорний список від 6 грудня 1932 р. була підписана Власом Чубарем (голова Ради Народних Комісарів Української РСР) і Станіславом Косіором (секретар ЦК Компартії України). Вони обидва також були членами Політбюро. В тій самій якості Чубар також підписав указ від 20 листопада 1932, указ, який був наступником указу від 7 серпня 1932 р.

Відносно указів Постишева, то немає прямих доказів, хто їх підписував, але сам факт їх існування і їх зміст, звичайно, дозволяють покласти відповідальність за них на Павла Постишева. Він також був членом Політбюро [5, 145 – 146].

Голод 1932 – 1933 рр. “злочин Сталіна і його оточення. Однак такий висновок “далеко не все правда. Та вона й не може бути повною без з’ясування: що, як і чому робило в тій екстремальній ситуації партійно-радянське керівництво України. Потрібно згадати, що генеральним секретарем ЦК КП(б)У тоді був С.В. Косіор, головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВКу) “Г.І. Петровський, уряд республіки “Раднарком очолював В.Я.Чубар. Разом з ними наприкінці 1932 р. в Україні працювали М. Демченко, В. Затонський, П. Любченко, М. Майоров, М.Скрипник, В. Строганов, К.Сухомлин, О.Сербиченко, Р. Терехов, М. Хатаєвич, М. Чуvirin, В. Чернявський, О. Шліхтер, Й. Якір та інші партійні й радянські працівники. Будучи членами і кандидатами в члени Політбюро ЦК КП(б)У, очолюючи найважливіші ділянки партійної і радянської роботи, вони всі разом і кожен зокрема причетні до народної трагедії і несуть відповідальність за неї. Міра цієї ж відповідальності обумовлюється не тільки загальною обстановкою в країні і в республіці, але й тим, що і як кожен з них зробив, або ж, навпаки, не зробив, для врятування людей від смерті [6, 35 – 36]. Так, наприклад, витяг з протоколу засідання Ради народних комісарів від 1 грудня 1932 р. „Про заготівлю картоплі”, підписаний О. Сербиченком: „Зважаючи на значну кількість фактів видачі низького колгоспів, при цілком незадовільному виконанні ними своїх зобов’язань по контракції, великої кількості картоплі на руки колгоспникам (по 10"16 кілограмів на трудовень), доручено РВК забезпечити по всіх таких колгоспах повернення від колгоспників такої кількості картоплі, яка потрібна на виконання плану заготівлі” [7, 11].

Мотиви Й. Сталіна, який у цей час визначав політичний курс Кремля, розкриваються у листі до Л. Кагановича в Кремль з сочинського курорту (лист Й. Сталіна Л. Кагановичу про становище в УСРР та необхідність зміни керівництва республіки від 11 серпня 1932 р.). Цей лист є одним з тих, які дають уявлення чому було розв’язано терор голодом. Страх втратити Україну був цілком обґрунтований. Після серпня 1932 р. Сталін став готувати організаційні передумови для вилучення під виглядом хлібозаготівель усього продовольства, щоб перетворити голодування, яке загрожувало соціальним і політичним катаклізмом, в повсюдний голод, який зводив до нуля повстанські настрої селянства (як це було доведено під час голоду 1921 – 1923 років). Головною ланкою в терорі голодом стали „натуральні штрафи”.

Україна становила особливий інтерес для комуністичного режиму. Тому всі подальші заходи, пов’язані зі штучним голодом, створеним хлібозаготівлями, натуральними штрафами, „захисними загонами” та іншими спланованими заходами, стосувалися насамперед України і Кубані.

Кубань тоді розглядалася як частина України, хоча була одним з округів Північно-Кавказького краю РСФРР. У 20-х рр. з боку населення Кубані виявлялося неприховане прагнення приєднатися до УСРР. Харківський компартійно-радянський центр заохочував ці прагнення і не раз звертався в Кремль з таким проханням. Кремль погодився тільки на українізацію Кубані. Політика українізації була частиною політики коренізації радянської влади в національних регіонах. Українізацію Кубані було проведено харківським керівництвом у стислі строки і в широких масштабах.

Саме тому Кремль одночасно спрямував свій удар проти УСРР і Кубані, організуючи під виглядом хлібозаготівель терор голодом. Восени 1932 р. Сталін оголосив українізацію Північного Кавказу „петлюрівською” і знищив всі її здобутки за кілька тижнів.

Також в цьому листі Сталін виступає з критикою дій Косіора, Чубара, Реденса. Він пропонує замінити Косіора Кагановичем, однак за останнім залишиться пост секретаря ЦК ВКП(б); перевести на Україну Балицького, а Реденса зробити замом Балицького по Україні; через декілька місяців замінити Чубара і перевести його на пост зама Молотова в Москві; Косіора зробити одним із секретарів ЦК ВКП(б). Таким чином, Україна була дуже важливою для Кремля і Сталін прагне контролювати всі дії безпосередньо.

Комісія В.М. Молотова перебувала в Україні з 29 жовтня до 6 листопада 1932 р. В.М. Молотов знову повернувся з Москви до Харкова 17 листопада з інструкціями від Сталіна і впродовж двох днів відпрацьовував постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель”. Основний зміст постанов визначав Сталін. Це означає, що Сталін був автором ідеї про натуральні штрафи, тобто, про вилучення у „боржників” по хлібозаготівлях інших видів продовольства. Ця ідея, згідно з якою вилучалися будь-які продукти харчування, перетворила голод на Голодомор [8, 239].

Однак говорити про те, що Сталін мав розроблений план знищення великої частини українських селян через організацію штучного голоду ще з 1930 року, не можна. Потрібно скористатися підходом відомого дослідника голоду в СРСР Андреа Граціозі, який стверджує, що голод у третьому кварталі 1932 р. був викликаний тими ж причинами, що й голод першої хвилі, у першій половині 1931 р. “невиконанням завищеного плану хлібозаготівель. Але саме в жовтні 1932 р. Сталін дійшов рішення використати голод для знищення селян України і Кубані, які найбільше опиралися „новому кріпосному праву”. Усі дії компартійної верхівки СРСР, починаючи з жовтня, свідчили про прямий намір організації штучного Голодомору і проведення політичних репресій проти тих, хто заважав цим планам [9].

Отже, ідеологом, замовником і організатором Голодомору в Україні був Сталін, який відігравав

керівну і ключову роль у плануванні злочину, формуванні механізму його здійснення і контролі за його здійсненням. Як генеральний секретар ЦК ВКП(б), диктаторській волі якого підкорялося Політ-бюро, Сталін був ініціатором усіх принципових партійних рішень щодо організації Голодомору в Україні.

Спеціалізованими елементами центрального механізму здійснення Голодомору в Україні та на Північному Кавказі стали надзвичайні хлібозаготівельні комісії, створені за рішеннями Політбюро ЦК ВКП(б). На чолі комісій стояли особи з найближчого оточення Сталіна.

Важлива роль у механізмі здійснення Голодомору відводилась каральним органам, які діяли як органи Кремля. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 24 листопада 1932 р. заступника голови ОГПУ Балицького було призначено особливим уповноваженим ОГПУ в Україні. На початку грудня 1932 р. він прибув до Харкова і невдовзі обійняв також посаду голови ГПУ УСРР, яку до нього займав С. Реденс.

До ядра організаторів Голодомору входили перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар, голова ВУЦВК Г.Петровський, а також перші секретарі обкомів КП(б)У – зокрема М.Хатаєвич, Є.Вегер, Р.Терехов, В.Строганов, М.Майоров, С.Саркісов, Н.Алексєєв. Ці посадовці забезпечували здійснення Голодомору керівництвом нижчих рівнів. Така конструкція вищого рівня механізму здійснення Голодомору дозволяла ефективно контролювати дії республіканських лідерів і забезпечувати беззастережне виконання ними волі кремлівського керівництва [4].

Низову ланку виконавців злочинних дій у переважній більшості складали, як правило, вихідці з найбільш вразливих верств, які сприймали ідеї більшовизму і свідомо підтримували місцеву владу в реалізації планів побудови світлого майбутнього. У той же час багато з них належали до сільських люмпенів, яких комуністична влада свідомо використовувала як знаряддя злочину. Керуючись почуттям заздрості до багатих та бажанням помститися, вони користувалися моментом для самотвердження і виживання за рахунок своїх односельців.

Кваліфікація Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду пов'язана з питанням відповідальності за вчинення цього страхітливого злочину. З точки зору права така відповідальність лягає на СРСР як „партійну державу”, а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину, незалежно від їхніх посад, соціального статусу та етнічної належності.

3. Пиріг Р.Я. В.М.Молотов на Україні: Сторінки політичної біографії / Пиріг Р.Я. // УІЖ. “ 1990. “ №7.; Шаповал Ю.І. Л.М.Каганович на Україні // УІЖ. “ 1990. “ №10.
4. Василенко В. Голодомор 1932 “ 1933 годов в Украине: правовая оценка / Василенко В. // Зеркало недели. “ 2008. “ № 37.
5. Міжнародна Комісія з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр.; Пер. з англ. “ К., 1992.
6. Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення / Панчук М.І. // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Інститут історії партії при ЦК Компартії України та ін.; Ред.кол.: Ф.М.Рудич та ін.; Упоряд. Р.Я.Пиріг та ін. “ К., 1990.
7. Український хліб на експорт: 1932-1933. “ К., 2006.
8. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Пн.Кавказ 1932-1933 рр. / [за ред. Васильєва В., Шаповала Ю.]. “ К., 2001.
9. Андреа Грациози. Советский голод и украинский Голодомор. – <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1406>.

Л. В. Фрей

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1929-1932 рр.)

Об'єктивне вивчення проблем, пов'язаних з репресіями в роки колективізації, враховуючи жорстоку цензуру радянського керівництва, довгий час було неможливим. Використання раніше засекречених документів сьогодні дозволяє переосмислити шляхи розвитку країни. Вагомим внеском у дослідження проблеми колективізації та розкуркулення стали праці С.В. Кульчицького, В.І. Марочка, Є.П. Шаталіної, В.М. Лазуренка, які вийшли друком у роки незалежності України [1]. Історики з нових позицій на матеріалі раніше недосліджених архівних джерел розглядають особливості механізму розкуркулення та здійснення депортацій розкуркулених селян. Політика насильницької колективізації в центрі змінила умови праці селянства, його погляди, настрої, звички. Проведення розкуркулення не просто проходило на фоні колективізації, воно було одним із методів її прискорення. Найбільш драматичні наслідки мала політика „знищення куркульства як класу”, яка проводилась в кінці 1920-х рр., в ході якої нищились умови господарських відносин селянина до землі, закріпилась адміністративно-командна система управління, яка не могла не привести до занепаду сільського господарства.

Автор статті ставить за мету проаналізувати антиселянську політику тоталітарного режиму в Україні у 1929-1932 рр.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі під час проведення суцільної колективізації, зумовили руйнацію усталених аграрних відносин та небачене до того за масштабами усупільнення селянських господарств. В кінці 20-х – на початку 30-х рр. радянська держава на чолі з партійно-державним керівництвом вела справжню грабіжницьку політику по відношенню до селянина, адже вона щороку фактично експропріювала в нього настільки значну частину доходу та майна, що

1. Васюник І. Крок до власної історії / Васюник І. // Сучасність. “ 2008. “ №11.
2. Діброва С. Перелом: Науковий аналіз окремих сторінок колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932-1933 рр. / Діброва С. // Наука і суспільство. “ 1989. “ №1.; Разумов В.А. „Раскрестьянивание” “ термин и содержание; временные рамки (1932-1930-е годы) / Разумов В.А. // Вопросы истории КПСС. “ 1989. “ №10.; Рибалка І.К. Сталінщина й розселяння країни // УІЖ. “ 1989. “ №10.; №11.; Volodymyr Serhijchuk The 1932-1933 Holodomor in the Kuban: evidence of the of the Ukrainian Genocide / Volodymyr Serhijchuk // Holodomor Studies, 1, No. 2 (Summer-Autumn 2009).

відверто наносила пряму економічну шкоду продуктивним силам села. Експропріації підлягало все: майно, лишки землі, будівлі, худоба, птиця, реманент, все це відбиралось у заможних господарствах і передавалось у неподільний фонд колгоспів.

З прийняттям урядових постанов, що регламентували діяльність центральних і місцевих органів влади в ході проведення політики „ліквідації куркульства як класу”, головна настанова формулювалась так: „Нам негайно потрібно відібрати у куркуля всі засоби виробництва і залишити його без нічого. Відправити працювати на родовища. Нехай куркулі попрацюють і доведуть, що вони дійсно вірні нашій владі” [2].

7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР та Колгоспцентр опублікували зразковий „Статут товариства спільного обробітку землі”. Статут пропонував усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу і птицю [4]. Процес колективізації в Україні після опублікування цього документа пішов відповідно до його положень.

У збірнику „Колективізація і голод на Україні. 1929—1933” детально і послідовно простежений процес формування чинників, які призвели до фатального рішення Сталіна відібрати продовольство в українських селян, що й призвело до страхітливого голодомору. У ньому зосереджені матеріали низових органів влади й документи особистого походження, які показують історичний процес „зсередини”.

Розпорядження Наркомзему УСРР „Про відібрання лишків землі у заможних господарствах” від 15 січня 1930 р. [5] дало право всім окрєзмвідділам конфісковувати в так званих „куркульських” господарствах земельні лишки, зверх встановлених розмірів, адміністративним порядком, і використовувати ці лишки для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів. Пропонувалося приступити до роботи по перевірці господарств згідно з зазначеною постановою колегії НКЗС, безпосереднє виконання цього розпорядження було покладено на сільські Ради. Всю роботу по відібранню земельних лишків від „куркульських” господарств планувалося закінчити до початку весняних польових робіт.

Наступним кроком по знищенню заможних господарств стала постанова ЦВК і РНК СРСР „Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством” що була прийнята 1 лютого 1930 р. [6] Вона відмінила в районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі і про застосування робітничої сили в одиничних селянських господарствах (7 і 8 розділи загального положення про землекористування та землеустрою). Одночасно була надана можливість виконавчим комітетам приймати заходи в боротьбі з так званим „куркульством” аж до конфіскації майна „куркулів” і виселення їх за межі окремих районів. Майно, яке відбиралось у заможних господарів, йшло в неподільний фонд колгоспів в якості внеску бідняків, наймитів, які вступали в колгосп.

Нерідко керівництво на місцях допускало цілу низку хиб і перекручувань директив партії, а саме: розкуркулення зачепило середняка, грабували селян заради баракла, є навіть випадки бандитсько-

хуліганського порядку, які вимагають кримінальної відповідальності.

В архівних матеріалах знаходимо організаційно-практичні пропозиції по ліквідації так званого „куркульства як класу” від 16.02.1930 р. [7]. Згідно з наказом окружкомом йшла вказівка зробити поворот в політиці партії від позиції обмеження експлуататорських тенденцій „куркульства” до його ліквідації як класу, що базується на наказах XV з’їзду партії про „Форсований наступ на капіталістичні елементи” – повинен (слідом за хлібозаготівельною компанією останніх 2-х років – фактичним початком розкуркулення капіталістичних елементів на селі в період непу) знайти своє подальше фактичне застосування при масовій колективізації сільського господарства в весняно-посівну кампанію 1930 р.

Виконання цієї твердої класової політики партії ґрунтувалося на лєнінському розумінні непу про організований відступ, перегрупування сил для швидшого просування вперед спиралося на місцеві партійні організації і ради, на них покладалась особлива відповідальність за чітку і тверду постановку керівництва на селі.

Ліквідація „куркульства як класу” повинна була проводитись на місцях, виходячи із правильної постановки організаційно-підготовчої роботи серед наймитів, бідняків і середняків. Тобто ініціатива постановки питання про застосування сили стосовно „куркульських” елементів села виходила від низових партій і комсомольських організацій наймитів і бідняцько-середняцького активу села.

Виходячи з цих вимог, ОПК зобов’язувалося розробити практичні заходи на основі листа ЦК КП(б)У від 27.12.1928 р., стор. 15, п. 7. було розроблено основні вимоги щодо подальшого тиску на так званого „куркуля” [8]:

а) вилучалися у „куркулів” землі вище і нижче середньої встановленої норми, сільськогосподарські машини, будови, які виходили за межі загального користування – проводилось це до початку посівної кампанії. Конфіскації підлягали: молотила, культиватор, млин, крупорушка, робоча і продуктивна худоба (більше 1 коня, корови).

б) вказані вище міри застосовувались до „куркульських” господарств, які не обкладались експертними податками.

в) конфіскації підлягали будови, сільськогосподарський інвентар і таке інше.

г) вважалося за необхідне при затвердженні єдиного сільськогосподарського податку в 1930-31 р. передбачення в радянському порядку подальшого податкового тиску на „куркульство”, а також розроблення міроприємств за повне вилучення всіх хлібних лишків від заможників при проведенні хлібозаготівель в цьому господарському році.

Встановлювався наступний порядок проведення конфіскації і використання конфіскованих в „куркулів” засобів виробництва:

конфіскацію проводили з радою з обов’язковою участю представників колгоспів, сільської ради, батрацького активу, батрацько-середняцької групи;

конфісковане майно передавалось в колгосп в якості внесків батраків з зарахуванням їх в неподільний фонд колгоспів, за винятком тієї частини, яка йде на погашення заборгованості „куркульських” господарств сільськогосподарському кредиту чи кооперації;

конфісковані паї „куркулів” в усіх видах кооперації, і вклади в сільськогосподарський кредит товариства, зараховувались у фонд кооперування і колективізації бідняків і наймитів;

колгосп, що отримував конфісковане майно і засоби виробництва: підприємства, забудови, майно, насіння і використовував „куркульські” землі, зобов’язувався відповідати до особливого додатку до контрактації договору, не тільки засіяти землю, що належала „куркулям”, але й збільшити загальні завдання по контрактації договору в розмірі не нижче, чим в 1,5 раза перевищуючи розмір площі землі, яка перейшла до колгоспів, що була в користуванні в заможних господарств.

Конфісковані повністю чи частково житлові „куркульські” забудови використовувались або для суспільних потреб колгоспу чи сільської ради, або в якості гуртожитків бідняків, що вступали в колгоспи і не мали власного житла [9].

З цього документа видно, що експропріація „куркульського” майна в часи колективізації була основним джерелом створення матеріальної бази колгоспів. Радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств, забезпечення потреб промисловості у сировині, а робітників та жителів міст у продуктах харчування. Справжній господар, який уміло працював на своїй землі, був приречений на цілковите розорення і знищення.

Обіжник Наркомзему УСРР „Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації,” що вийшов 5 березня 1930 р. [10], став ще одним тяжким ударом по селянину-власнику. Враховуючи плани НКЗС, що передбачали усуспільнити всі господарства по всій Україні протягом 1930 р., потрібно було ув’язати всі хутірські господарства, зселити бідняцько-середняцькі хутори у великі колективні населені центри. Куркульські хутірські господарства потрібно було провадити згідно з директивними розпорядженнями Наркомземсправ про ліквідацію куркулів, як класу. Будинки, відібрані від куркульських господарств, йшли в неподільний фонд колгоспів. Зараховувались до складу землекористування колгоспу всі сади, ліси, а також цінні насадження хутірських господарств.

До літа 1930 р. в країні було експропрійовано як куркульські 320 тис. господарств. Вартість конфіскованого у них майна, переданого в основному в неподільні фонди колгоспів, становила понад 400 млн. крб. [11]. На Україні особливо активно розкуркулювання проводилося в перші місяці 1930 р. У 305 з 592 районів до 10 березня 1930 р. було експропрійовано близько 62 тис. господарств, тобто 2,5 % загальної кількості. У розкуркулених було відібрано 586,4 тис. га землі, 58,6 тис. голів робочої худоби, майна на суму 40,3 млн. крб. [12].

На червень 1930 р. ліквідація так званого „куркульства” на Україні проводилася в 450 районах. На той час було „розкуркулено” приблизно 90 тис. господарств, що становило 1,8 % селянських дворів [13]. На кінець року ця цифра зросла до 96 тис. господарств, тобто близько 2 % їх загального числа [14]. Майна було конфісковано на 90-95 млн. крб.

Таким чином, можливо вважати ліквідацію „куркульства як класу”, в зв’язку з суцільною колективізацією, не лише заходом, який має

виключно політичне значення, але й заходом, який має певне економічне значення. Джерелом формування нових виробничих одиниць на селі стала насильницька експропріація виробничих, грошових, матеріальних форм, включаючи будівлі: хати, клуні, стайні і таке інше. Під час проведення таких акцій радянська влада вдавалася до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводячи відверто насильницькі стосовно до селянства конфіскації, місцеві партійно-радянські органи досить часто застосовували, про що переконливо свідчать архівні матеріали, не просто незаконні, але і жорстоко-брутальні методи.

Зовсім інша ситуація була стосовно „куркулів-іноземців”, що перебували на території України. У фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України знаходимо безліч телеграм, листів окружних і районних комітетів партії, державних органів в ЦК ВКП(б)У про повернення майна „куркулям-іноземцям”. Так, 23.01.1930 р. із Кривого Рогу до Харківського ДПУ УСРР надійшла телеграма наступного змісту: „Рішенням Окрпарткому розпочато розкуркулення „куркулів експертників-біженців”. В Апостолівському районі розкуркулено 300 господарств, відбирали навіть речі особистого вжитку, в зв’язку з цим „куркулі” тікають до рудників у міста, це дуже шкодить розкуркуленню. Були випадки опору „куркулів”, які намагались зробити підпали свого господарства і зарізати уповноваженого. Просимо роз’яснення чи підлягають адмінвиселкам німці і інші національності” [15]. Голова РНК УСРР Голишев 17.03.1930 р. запропонував конфісковане майно „куркулів-іноземців” повернути, але тільки тих країн, які знаходяться в офіційних стосунках з Україною.

Пізніше голова РНК СРСР Риков відповідно до директиви ЦК КПБ(б)У від 8 лютого 1930 р. дав роз’яснення до цієї ситуації. [16]. При поверненні майна „куркулям-іноземцям” керуватися наступним:

В тих випадках, де повернення конфіскованого майна неможливе, терміново провести компенсацію за конфісковане майно із засобів місцевого бюджету з наступним погашенням із резервного фонду РНК СРСР.

Компенсацію проводити за скаргами окремих осіб в місцеві виконкоми чи заявами консулів, причому розмір компенсації встановлюється спеціальними комісіями при місцевих виконкомах із голів: РНК, Фінвідділу і Земвідділу.

В районах суцільної колективізації виділяти виселеним за межі районів суцільної колективізації „куркулям-іноземцям” необхідні землі і давати можливість продати майно (в тім числі цю нерухомість) як не підлягаючі конфіскації.

При застосуванні індивідуального обкладення „куркулів-іноземців” не допускати викривлень, що ведуть до фактичної ліквідації господарств.

Не перешкоджати в окремих випадках виїзду „куркульських” сімей іноземного походження за кордон, але по-різному запобігати масовій еміграції селян іноземного підданства [17].

Отже, варто звернути увагу на те, що ні сила тиску на селянство, ні темпи і жорстокість по відношенню до нього не були аж ніяк однаковими до українців і до селян іноземного походження. Цей замах на українського селянина не означав спроби

просто фізично знищити в той час цілу українську націю, але він означав спробу завдати їй смертельного для її майбутнього удару, фізичного – через ослаблення головного на той час біологічного потенціалу української нації, селянства. І цей удар мав-таки справді фатальне для української нації значення.

Свого часу було безжально знищено господаря на українських чорноземах. І от нині, зі зміною влади, перед Україною постала проблема, як цього господаря відродити. Чи зуміємо ми зробити правильні висновки з історичних помилок минулого, чи не перетворимо реформи на селі у пусту балаканину, у чергову зміну вивісок і назв? Відповідь на це питання дасть лише час.

1. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // *Український історичний журнал*. – 1988. – №3.; Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні. – 1989. – №7.; 1990. – №1.; Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1932 рр. // *Український історичний журнал* – 1992. – № 3.; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3226.
3. *Історія українського селянства : наукове видання* / [О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова, О.І. Ганжа, Г.П. Герасимова та ін.]. У 2 т. – Т. 2. – К., 2006.
4. Піджарий Ф.Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. – Х., 1973.
5. *Колективізація і голод на Україні, 1929 - 1933. Збірник документів і матеріалів* / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
6. *Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів* / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153. – арк. 20.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153. – арк. 22.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153 – арк. 23-24.
10. *Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів* / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
11. Вылцан М.А., Данилов В.П., Кабанов В.В., Мошков Ю.А. *Колективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории*. – М., 1982.
12. Кульчицький С. В., Рыбалка И. К. и др. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937*. – К., 1987.
13. *XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5 – 15 червня 1930 року) : Стенограф. Звіт*. – Харків, 1930.
14. Кульчицький С. В., Рыбалка И. К. и др. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937*. – К., 1987.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 – арк. 1.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 – арк. 21.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 –

арк. 23-24.

Г. В. Цибуленко

ДРУГА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ХЕРСОНЩИНІ У 1944-1947 рр.

Актуальність запропонованої проблеми визначається потребою детального вивчення реставрації колгоспної системи радянською владою після змін у землекористуванні, що склалися в часи німецької окупації.

Проблематика аграрної політики радянської влади у повоєнні роки знайшла своє відображення в сучасних ґрунтовних наукових дослідженнях І.В. Сушка [1], О.М. Малярчука [2] та В.В. Міщаніна [3]. У цих роботах охоплюється ареал Західної України, де колективізація реально набула свого втілення вже у повоєнні роки. Території України, де радянський режим оформився та сформував систему управління аграрною сферою в 20-30-х рр. ХХ ст., досліджуються в роботі В.М. Гаврилова [4]. У цьому дослідженні розглядається вплив державної політики на розвиток економічних і соціальних процесів у селах Сумської та Чернігівської областей.

Саме тому автор статті ставить за мету дослідити відновлення землекористування громадськими землями колгоспів та садибними володіннями в Херсонській області та діяльність радянських органів влади у сфері землевпорядкування та керівництва сільським господарством. Обраний регіон представляє Південь України та дозволяє відстежити певні особливості означених процесів.

Фактично політика другої колективізації була спрямована на відновлення соціального і, що найголовніше, економічного статусу селян та оформлення державного контролю в аграрній сфері. Ці завдання особливо були актуальними для радянської влади також і через значні зміни в характері господарювання та землекористування, що сформувалися в умовах німецької окупації і, певною мірою, зруйнували колгоспну структуру, засади організації роботи та частково відродили приватновласницькі вподобання. Проте ці аспекти потребують більш детального і неупередженого вивчення. Період історичної розвідки, здійсненій в цій статті, охоплює 1944 – 1947 рр., що визначається відновленням радянської влади на Херсонщині після її звільнення від німецько-нацистської окупації та часом практичного відтворення радянської системи експлуатації колгоспного селянства, наслідком чого став черговий голодомор 1946 – 1947 рр.

Джерельною базою дослідження стали матеріали органів окупаційної влади та сільських громад часів окупації, що зберігаються у фонді Р-1520: Сільські управи Херсонщини та матеріали радянських установ, зосереджені у відомчому архіві Управління агропромислової політики Херсонської обласної державної адміністрації та фонді Р-1953: Управління сільського господарства Виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів. У цих документах зосереджена інформація проведення землевпорядкування та політики в аграрній сфері.

Окупувавши Херсонщину, німецька адміністрація зразу ж приступила до налагодження управління сільськогосподарською сферою та

організацією оподаткування. Уже з січня 1942 р. при підготовці до весняної посівної було розгорнуто широкомасштабні дії щодо реанімації колгоспно-радгоспної системи [4, 3, 6, 12]. Терміни колгосп, колгоспне майно та колгоспники вживалися в офіційних розпорядженнях органів окупаційної адміністрації та сільськими старостами майже до кінця 1942 р., як наприклад, при здачі зерна – колгосп „Червоний селянин” [5, 3, 4; 6, 125, 129, 164].

Було впроваджено систему оподаткування присадибного господарства селян, за якою фіксувалися площа землі, кількість худоби, транспортні засоби, визначалися загальні суми податкообкладання та звільнення від податку. З німецькою педантичністю фіксувалися усі сфери господарювання, починаючи від бджільництва й розведення свиней та закінчуючи вирощуванням полуниць [5, 17, 23, 25; 7, 10], та запроваджувався контроль за використанням худоби й продуктів [6, 121, 125, 129].

Паралельно із використанням на початковому етапі окупації радянської колгоспної системи, з 1942 р. окупаційна влада розпочинає реорганізацію системи землекористування, надаючи цим діям широку пропагандистську підтримку [5, 26].

Першим кроком у цьому напрямку стала ліквідація правового підґрунтя радянської системи землекористування – державних актів та книги реєстрації земель. Вся земля, що в часи колективізації у повному обсязі була закріплена за колгоспами на довічне користування, тепер передавалася сільським громадам. Обсяг цієї землі коливався у межах 40-60% від загального клину. Друга частка йшла на організацію земельного фонду, який здавався тим же селянам у примусову оренду, щоб земля не гуляла та з метою збільшення норм здачі продуктів харчування. У ході такої аграрної політики німецьких окупантів на Херсонщині із користування селян вилучалося 688.200 га кращих орних земель [8, 176 – 177].

Наступним кроком стала реорганізація 912 колгоспів у сільськогосподарські громади [8, 176]. За громадами закріплювалися норми виробітку із збереженням системи трудоднів. По кожній категорії працівників сільгоспгромад у відповідності до характеру робіт визначався обсяг виробітку від 0,5 до 2 трудоднів на день [9, 4, 7, 11 – 25]. Вартість трудодня дорівнювала 2.29 крб. і могла розраховуватися як у грошовій формі, так і продуктової [10; 6, 11 зв., 42].

У травні 1943 р. 220 таких сільгоспгромад були розбиті на групи або так звані десятки із розподілом майна та землі [8, 176 – 177]. Здійснювалося це за наступною схемою. Всі господарства громади розбивалися на десятки, за якими закріплювалися окремі ділянки загальної площі по різних видах культур. Усе це чітко фіксувалося на плані й спрямовувалося до районних комендатур на затвердження [7, 68]. На початку 1943 р. у 17 таких сільгоспгромадах було доведено розподіл землі та майна до дворів [8, 176].

Значної зміни зазнало й присадибне землекористування. Для того щоб компенсувати селянам значне скорочення громадського землекористування, німецька адміністрація провела розширення присадибного користування за рахунок громадських земель і повернення відрізаних лишків. Так, за відомостями по 14 районах було нарізано 27

372 дворам колгоспників 9 853 га (по 0,36 га на селянське господарство), 3 488 дворам робітників та службовців нарізали 1 742 га (по 0,5 га), 386 дворам одноосібників – 386 га (по 1 га на двір), 185 розкуркуленим – 237 га (по 1,28 га на двір), 128 іншим землекористувачам було виділено – 78 га. У цілому було нарізано 12 197 га. Крім того, окупанти повернули на старі хутори колишніх власників, виселених у 1939 р. [8, 177].

На переконання радянських урядовців німці „спрямували свій огидний удар на цілісність та непорушність землекористування колгоспів” [8, 176]. Чомусь радянськими державними службовцями сфери землевпорядкування вважалося, що нібито німецька адміністрація прагнула створити бачення наділення селян землею. Та, власне кажучи, навряд чи німцям, враховуючи їх ставлення до окупованих територій, потрібно було приховувати свою реальну політику. Скоріше за все, ці дії були пошуком максимально ефективної системи експлуатації та підготовкою підґрунтя для реорганізації системи землеволодіння після завершення війни на користь окупантів. Створена система скоріше поєднувала в собі елементи колгоспного, поміщицько-громадівського землеволодіння, що склалося після реформи 1861 – 1863 рр., та приватного землеволодіння, сформованого за столипінською реформою.

Але й у цій ситуації селянство, зберігаючи нездоланну жагу до землі, знаходило механізми відродження власного господарства, хоч і значно меншого за розмірами. Так, наприклад, у Голопристанському районі селяни колишнього колгоспу „Воля” розподілили між собою виноградник [8, 26], у Верхньорогачеському районі масово захоплювалися для будівництва садиб сади [11, 41].

Із звільненням Нижнього Подніпров'я та утворенням Херсонської області 30 березня 1944 р. [12, 60] розпочинається процес з відтворення радянських органів влади. У контексті цього процесу в серпні 1944 р. розпочинає роботу Херсонський обласний земельний відділ. Була сформована перша група землевпорядників (див. табл. 1). Більшість з них мала значний досвід роботи у цій сфері і була досвідченими спеціалістами. Саме тому їх було залучено до роботи в органах землевпорядкування німцями в період окупації, а потім і радянською владою. На нашу думку, саме той факт, що влада вирішила скористатися тими, хто співпрацював з німцями, свідчить про важливість поставленого завдання.

Табл. 1

Склад управління землевпорядкування та сівозміни Херсонського обласного земельного відділу [13, 11]

Ймовірно до середини 1946 р. відділ землевпорядкування та сівозміни очолював В.І. Штанько [14, 2], а потім Б.В. Троїцький [8, 78]. Саме під їх керівництвом проводилися широкомасштабні заходи відновлення радянських принципів землекористування.

На першому етапі у 1944 – 1945 рр. органи контролю за землекористуванням проводили активну роботу щодо відновлення у відповідності до Статуту сільгоспартілі порушеного колгоспного землеволодіння та приведення у відповідність присадибного землекористування. Спеціально

створеними районними комісіями було обміряно всі присадибні ділянки колгоспників, робітників, службовців та інших не членів господарств. Були виявлені права користування присадибними ділянками, вилучені незаконні користування, відрізані виявлені лишки, відділено також присадибні землі від громадських [8, 177]. У самих колгоспах керівництво, прагнучи забезпечити селян харчами та кормами, йшло на порушення. Так, наприклад, у Бериславському районі правління колгоспів дозволили колгоспникам незаконне використання парових

цей показник був нижче половини загального обсягу земель. У середньому по області колгоспні землі займали 74,9% загальної площі. На один колгосп у середньому по області припадало трохи більше 2 000 га. Найбільші колгоспи існували у Великоолександрівському (3 891 га) та Голопристанському (2 736 га), а найменші в Білозерському (1 389 га) та Цюрупинському (1 319 га) районах. Статистичні дані таблиці чітко демонструють розмір присадибних ділянок колгоспників, які коливалися в межах від 0,24 га до 0,83 га, а в середньому

№ п/п	Посада	Прізвище, ім'я та по батькові	Партійність	Рік народження	Національність	Знання української мови	Стаж цієї роботи	Місце перебування та зайнятість у часи окупації
1	В.о. Начальника Управління землевпорядкування	Штанько Всеволод Іванович	б/п	1898	Укр.	Да	20	Білозерська ст. Землевпорядник
2	Головний інженер	Фугалевич Петро Венедиктович	б/п	1895	Укр.	Да	32	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
3	Завідувач геокамери	Чесаков Іван Антонович	б/п	1888	Укр.	Да	35	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
4	Завідувач геосільхозу	Точиленко Трохим Сидорович	б/п	1891	Рос.	Да	34	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
5	Інженер з обліку земель	Гур'їв Василь Матвійович	б/п	1886	Укр.	Да	32	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
6	Інженер землевпорядник	Видряков Микола Дмитрович	б/п	1888	Рос.	Да	12	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
7	Інженер землевпорядник	Шаганян Леонід Петрович	б/п	1890	Рос.	Да	34	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
8	Інженер землевпорядник	Качалов Іван Миколайович	б/п	1889	Рос.	Да	34	Херсон. Землевпорядник Землемірної контори
9	Інженер землевпорядник	Чебаненко Ольга Пантеліївна	б/п	1915	Укр.	Да	7	Херсон. Викладач Мортехнікуму
10	Інженер землевпорядник	Васильков Євген Анатолійович	Канд. в чл. Партії	1899	Рос.	Ні	19	Саратов Воєнний завод
11	Інженер землевпорядник	Лозович Григорій Васильович	б/п	1891	Укр.	Да	34	Херсон. Землемір Землемірної контори
12	Технік землевпорядник	Шаганян Борис Леонідович	б/п	1920	Рос.	Да	2	Херсон. Землемірна контора
13	Інженер з техніки нормування	Зебров Михайло Алексійович	б/п	1890	Рос.	Да	29	Червона Армія. Киргизька РСР.
14	Інспектор з технічного контролю	Петров Іван Якович	б/п	1906	Рос.	Да	19	Каховка. Землемір Райземконтори.

клинів громадських польових земель під баштани, прирізавши їм ці землі до їх присадибних ділянок, а в Цюрупинському районі використовувати громадські землі в приватних інтересах дозволили не тільки колгоспникам, а й службовцям. Ці дії змусили виконавчий комітет Херсонської обласної ради депутатів трудящих 29 жовтня 1945 р. винести рішення „Про охорону громадських земель від розбазарювання” [15, 17]. У цілому на кінець 1945 р. завершено загальну роботу по суцільному відновленню обліку землекористування в колгоспах області (див. табл. 2).

З таблиці видно, що в переважній більшості районів колгоспне землекористування було провідним і тільки у Бериславському й Новотроїцькому районах

по області становили трохи більше половини гектара на один двір. Найзаможнішими були колгоспники Генічеського (0,83 га), Сіваського (0,79 га) та Чаплинського (0,76 га) районів. Наділи робітників і службовців у середньому по області становили 14 соток на двір. Такі мізерні ділянки ледве могли прогодувати людей, проте збільшений колгоспний клин дозволяв державі вилучати з села продукти харчування та сировину по максимуму.

Табл. 2

Землекористування в колгоспах по Херсонській області на кінець 1945 р. (в гектарах) [16, 2, 17, 33, 55, 67, 104-105; 17, 1-2, 14, 25, 42, 52, 75, 88; 18, 1, 17, 42, 51, 70, 81, 95; 19, 53]

* Підраховано автором.

Н а с т у п н о ю проблемою було те, що після закінчення війни у розореній країні колгоспники реально не мали сил забезпечити підняття спустошених земель, а мешканців міст нічим було годувати. У зв'язку з цим у 1945 р. на Херсонщині, керуючись Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) №444 від 7 квітня 1943 р., за якою на період війни дозволялася тимчасова передача земель колгоспів та за погодженням з Наркоматом землеробства, почали передачу земель різним підприємствам та установам для створення підсобних господарств [15, 4]. У липні 1945 р. за рішенням Херсонського облвиконкому по Великопетиському району ухвалено передачу колгоспних земель. Для підприємств було виділено 105 га, а для службовців, робітників та сімей військових – 111,7 га [17, 14]. Таке своєрідне послаблення державної монополії у сфері землекористування та відродження особистих господарств було викликано важкими умовами часів війни. У подальшому обсяги передачі колгоспних ланів почали значно зростати, про що мова піде далі.

Проте такі дії призвели не тільки до покращення, хоч і незначного, забезпечення продуктами харчування населення. Головним їх наслідком для більшовицького режиму стало вилучення в приватну сферу земель, що скорочувало державні поставки. Допустити, навіть

Р а й о н и	Загальна площа землеволодінь у р-ні	Кількість колгоспів	Площа колгоспних землеволодінь	% кол-го земель. до загального по р-ну *	У середньому на 1 колгосп *	Кількість дворів колгоспників	Загальна площа	У середньому на 1 двор *	Дворів робітників та службовців	Загальна площа	У середньому на 1 двор *
Великоолександрівський	175856	36	140082	79,7	3891	9355	4425	0,47	-	90	-
Бериславський	110640	31	55136	49,8	1778	1966	469	0,24	165	16	0,1
Білозерський	94513	48	66668	70,5	1389	4893	1860	0,38	302	41	0,16
Великопетитський	148892	52	107905	72,5	2075	7202	3868	0,54	740	111	0,15
Голопристанський	223006	45	123120	55,2	2736	7500	5303	0,71	2660	409	0,15
Горностаївський	133202	57	85836	64,4	1505	4280	2301	0,54	698	81	0,12
Генічеський	137718	71	119756	86,9	1686	3302	2744	0,83	500	70	0,14
Іванівський	101694	54	92270	90,7	1709	5597	3823	0,68	202	30	0,15
Калинівський	69941	38	55185	78,9	1452	2880	1361	0,47	190	21	0,11
Каховський	124568	51	101659	81,6	1993	6354	2880	0,45	-	93	-
Каланчацький	90200	29	68497	75,9	2362	2411	1603	0,66	-	-	-
Нововоронцовський	95071	31	67987	71,5	2193	4233	1493	0,35	-	-	-
Нижньосірогозький	143677	59	109786	76,4	1861	6506	4186	0,64	66	10	0,15
Новотроїцький	214552	44	104085	48,5	2366	5322	3088	0,58	113	17	0,15
Верхньорогачицький	93776	33	65865	70,2	1996	4105	2662	0,65	211	39	0,18
Скадовський	165649	57	120527	72,8	2114	6134	3902	0,63	193	32	0,17
Сиваський	84528	30	74805	88,5	2493	3472	2744	0,79	-	-	-
Херсонський	90743	44	61699	68	1402	4166	1316	0,32	332	64	0,19
Цюрупинський	126604	54	71222	56,3	1319	6704	4206	0,63	-	-	-
Чаплинський	124568	49	90260	72,5	1842	4763	3632	0,76	-	-	-
По області*	2381128	913	1782350	74,9	2008	101145	57866	0,54	6372	1124	0,14

часткової, втрати контролю над виробленням сільгосппродукції режим не бажав саме через те, що таким чином втрачався контроль над суспільством. З іншого боку, Радянський Союз потребував значних ресурсів для здійснення продуктової інтервенції в країни народної демократії Східної Європи, де він формував свою нову сферу впливу.

Саме тому 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) приймає Постанову „Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту Сільгоспартії в колгоспах”. На виконання цієї Постанови вже 22 вересня на спільному засіданні виконавчого комітету Херсонської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У приймається план заходів. Головні пункти плану чітко викривали всю бюрократичність та показушність режиму. На першому плані постало пропагандистське завдання „організувати широке обговорення Постанови, глибоко пояснюючи історичне значення прийнятої постанови, що свідчить про вияв постійної турботи сталінського Центрального Комітету ВКП(б) й особисто (виділено

у тексті – авт.) т. Сталіна про добробут колгоспних мас” [8, 17]. Для цієї роботи передбачалося: зобов’язати районні комітети в усіх колгоспах провести загальні збори по обговоренню Постанови, на яких піддати різкій критиці порушення Статуту сільгоспартії й зловживання, що мають місце в колгоспі; провести збори партійних та комсомольських організацій; провести семінари керівників агітколлективів; зобов’язати редактора обласної газети, Облрадіокомітет, редакторів районних газет тощо широко висвітлювати хід обговорення та допомагати партійним і радянським органам розвінчувати перекучування, викривати розкрадачів колгоспного майна [8, 17 – 17зв.]. Та головне завдання, хоч воно й лунало як одне з положень плану, не можна було приховати з усією його зловісною суттю, що випливала з ключового пункту Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б). Головна мета всіх дій зводилася до того, щоб „організувати перевірку в натурі всіх колгоспних земель і присадибних ділянок колгоспників... і зайняті землі організаціями та

установами для підсобних господарств і лишки присадибних ділянок” колгоспників вилучити і повернути колгоспам до 15 листопада [8, 17зв.].

Враховуючи, що сталінська владна машина у ті часи вміла не тільки агітувати, а й репресувати, робота по відновленню соціалістичної законності в питаннях землекористування набула грандіозного масштабу. Контроль здійснювався Міністерством земельних справ УРСР, яке вимагало постійного надання матеріалів щодо кількості колгоспних дворів, родин робітників, службовців та інших не членів колгоспів, від яких відібрано незаконно захоплену землю [8, 20 – 21]. Ця ремарка зразу ставила цих людей поза законом. Спробу вижити у ті складні повосенні часи режим кваліфікував як злочин в апriorі без урахування обставин.

У ході перевірок зафіксовано зловживання посадовців. Так, у Новомаячківському районі голова Новолазерської сільради мав землі в різних колгоспах обсягом 1,15 га, голова Дніпрянської сільради мав 1,51 га та відвів усім членам сільради по 0,15 га, у Великопетиському районі для службовців райкому КП(б)У відводилось 1,5 га [8, 21а – 22, 25 – 26]. Проте, поряд з боротьбою із дійсними зловживаннями, в ході кампанії було завдано головного удару по простих людях. Приклади свідчать про характер цих зловживань. Було виявлено: у Нижньосірогозькому районі в колгоспі ім. Молотова колгоспникам відводили ділянки по 10-15 соток до наявних присадибних ділянок, розміри яких становили 0,93-0,95 га; член колгоспу ім. Чкалова, що вже мала повну норму присадибної ділянки отримала для доньки, яка працювала в ідальні, й сина, працівника промартілі, 30 соток; в Іванівському районі в колгоспі „Червоний степ” відводили додаткові ділянки багатодітним сім'ям; у колгоспі „Спартак” громада отримала додатково 16 га під картоплю; в колгоспі „Мирна праця” колгоспникам було виділено 26 га під баштани; у Нижньосірогозькому районі в колгоспі ім. Кірова 10 господарств не законно продовжують володіти відрізними у них раніше лишками у розмірі 4,58 га [8, 21а – 22, 26]. Такі факти були непоодинокими.

Табл. 3.
Результати
відрізання земель

Р а й о н и	Кількість колгоспів у районі	Кількість колгоспів, де проводиться відбір землі	Кількість колгоспників, у яких відібрано землю	Площа відібраної землі	Кількість робітників, службовців, у яких відібрано землю	Площа відібраної землі	Від скількох організацій відібрано землю	Площа відібраної землі
Великоолександрівський	37	31	984	235	72	19	22	88
Бериславський	23	15	1919	640	1960	230	48	291
Білозерський	48	15	419	263	53	539	30	419
Великопетиський	35	20	1156	238	571	95	47	633
Високопільський	39	39	558	167	108	42	53	527
Голопристанський	45	38	903	322	1457	501	23	26
Горностаївський	57	49	663	131	437	76	82	574
Генічеський	67	30	492	120	488	21	-	75
Іванівський	54	42	705	133	52	20	1	5
Калинівський	37	37	732	175	216	44	48	350
Каховський	31	28	724	178	92	28	53	886
Каланчацький	39	11	114	19	48	23	13	65
Нововоронцовський	31	26	2	-	141	12	31	138
Новомаяцький	26	26	1344	369	333	88	26	361
Нижньосірогозький	43	35	400	108	230	50	47	392
Новотроїцький	44	26	202	46	58	18	16	196
Верхньорогачицький	33	10	552	239	105	29	34	270
Скадовський	56	39	880	121	146	41	73	807
Сиваський	30	30	-	-	-	-	-	-
Херсонський	44	26	632	156	340	76	71	1725
Цюрупинський	49	40	1149	206	474	48	40	366
Чаплинський	46	37	500	100	261	102	57	250
По області	904	650	14.872	3.966	8.128	2.105	815	8.444

по Херсонській області [8, 78]

Проте залучення значних адміністративних ресурсів дозволило провести широкомасштабні заходи по обсягам землевпорядні роботи. Звітуючи про хід робіт на 10 листопада, Управління землевпорядкування Херсонського облземвідділу підвело підсумки проведених заходів на виконання Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. по області (див. табл. 3).

Як видно з таблиці, в ході кампанії було відібрано у населення та різних підприємств й установ 14 512 га, що у середньому за обсягами відповідало площі приблизно 7 тогочасних колгоспів (див. табл. 2). Зросла й чисельність робітників та службовців (див. табл. 2 і 3), які отримали колгоспну землю, з 6 372 осіб до 8 128 та обсяг їхнього землекористування з 1 124 га до 2 102 га.

З таблиці 4 видно, що попри всі кинуті ресурси, на листопад перевірку проведено у 71,9% колгоспів. У середньому по більшості районів площа відрізнаних лишків на одного колгоспника коливалася в межах 0,14-0,36 га й тільки у Білозерському районі цей показник склав 0,63 га. По відрізнаних ділянках у робітників і посадовців цей показник приблизно тотожний і коливався в межах 0,09-0,48 га. Виняток становив той же Білозерський район, в якому відрізані площі сягали 10,17 га на одну особу. До того ж, цей район разом із Каланчацьким та Верхньорогачицьким мав найнижчий ступінь

охоплення колгоспів перевіркою, що не перевищувала третини від загалу. По відрізній землі у підприємств першість належала Херсонському району, на який припадало по цій статті перевірки 20,4% від загалу, а розмір таких ділянок становив 24,29 га. Саме на Херсонський район припадало 13,48% відрізанних земель. У середньому по області на одного колгоспника припадало 25 соток відрізаної землі, на робітника/службовця – 20 соток, на організацію – 10,36 га. Для людей це були мізерні розміри, але по області вони склали значні обсяги, які було повернуто де-факто в державний обіг і дозволило включити в планування.

А потреба ця ставала все більш гострішою через посуху, що насувалася на Європу, та політику Радянського Союзу, який прагнув, скориставшись своїми продуктивними ресурсами, посилити свій вплив. До того ж потрібні були значні дешеві (фактично безплатні) ресурси на розбудову індустріального потенціалу СРСР.

Табл. 4.

Відсоткові показники відібраних земель по Херсонській області (Підраховано по показниках табл. 3)

Райони	Відсоток колгоспів, охоплених перевіркою	Обсяг відрізаної землі на одного колгоспника у гектарах	Обсяг відібраної землі на одного робітника/службовця у гектарах	Обсяг відібраної землі на одну організацію у гектарах	Загальна площа відрізанних земель	% відрізанних земель до загалу
Великоолександрівський	83,78	0,24	0,26	4	342	2,35
Бериславський	65,22	0,33	0,12	6,06	1161	8
Білозерський	31,25	0,63	10,17	13,97	1221	8,41
Великолепетиський	57,14	0,21	0,17	13,46	966	6,66
Високопільський	100	0,3	0,39	9,94	736	5,07
Голопристанський	84,44	0,36	0,34	1,13	849	5,85
Горностаївський	85,96	0,2	0,17	7	781	5,38
Генічеський	44,78	0,24	0,04	-	216	1,49
Іванівський	77,78	0,19	0,38	5	158	1,09
Калинівський	100	0,24	0,2	7,29	569	3,92
Каховський	90,32	0,25	0,3	16,71	1092	7,53
Каланчацький	28,21	0,17	0,48	5	107	0,74
Нововоронцовський	83,87	-	0,09	4,45	150	1,03
Новомаяцький	100	0,27	0,26	13,88	818	5,64
Нижньосірогоський	81,39	0,27	0,22	8,34	550	3,79
Новотроїцький	59,09	0,23	0,31	12,25	260	1,79
Верхньорогачицький	30,3	0,43	0,28	7,94	538	3,71
Скадовський	69,64	0,14	0,28	11,05	969	6,68
Сиваський	100	-	-	-	-	-
Херсонський	59,09	0,26	0,22	24,29	1957	13,48
Цюрупинський	81,63	0,18	0,1	9,15	620	4,27
Чаплинський	80,43	0,2	0,39	4,39	452	3,12
По області	71,9	0,25	0,2	10,36	14.512	100

Для цього згори спускалися нові плани щодо збільшення посіву зернових культур. Це створювало серйозні проблеми для функціонування господарств. Так, головний агроном Генічеського райземвідділу Короленко у лютому 1947 р. доповідав, що за умов виконання плану, що передбачає засіяти зерновими 62,5% площ району, це неможливо буде зробити без порушення агрозаходів із сівозміни. Усвідомлюючи важливість завдання й розуміючи ситуацію, що складалася у країні, Короленко, тим паче, відважується висловити свою позицію. Він заявляє: „Я не проти того, аби у перехідному році, особливо в 1947, бажано посіяти зернових культур і побільше отримати валовий збір зерна, але, також, даю собі раду, що у майбутньому доля величини врожаю буде залежати й від правильного набору сільськогосподарських культур” [20, 7]. Головний агроном чудово усвідомлював, що збільшення зернового клину призведе до скорочення технічних й інших культур, що зменшить їх обсяг і позначиться на харчуванні самих колгоспників і кормовій базі для тваринництва.

Працююча машина вижимала всі соки з колгоспного селянства. Це дозволило керівництву Української РСР - Голові Ради Міністрів М. Хрущову та Секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу - в жовтні

звітувати про успіхи в Москву. В телеграмі доповідалося: „Дорогий товариш Сталін, колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР, виконуючи соціалістичні зобов'язання й обіцянки достроково, надані Вам 9 жовтня 1947 р., виконали державний план хлібозаготівлі... на 101,3%. Здача збіжжя державі понад план продовжується. Успішне виконання плану хлібозаготівлі є результат Вашого особистого, товариш Сталін, батьківського піклування про колгоспи і колгоспників України, великої допомоги, наданій партією й радянським урядом Україні насінням, продовольством, сільгоспмашинами, паливом. Колгоспники, колгоспниці й трудящі України цілком усвідомлюють, що постанову лютневого пленуму ЦК ВКП(б) ще не в повній мірі виконано, що у справі повної відбудови й розвитку сільського господарства України потрібно ще зробити багато. Запевняємо Вас, дорогий вчитель, що колгоспники, колгоспниці й усі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук для розквіту сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня життя трудящих, подальшого збільшення хлібних і сировинних

ресурсів, керованою Вами радянською соціалістичною державою” [21].

Виконання цих зобов’язань ускладнювалося реальним станом господарств. Потужності колгоспів ще були дуже низькими. Так, у грудні 1947 р. агроном Чаплинського райземвідділу повідомляв про результати перевірки колгоспу „8 Березня”. Це господарство було визнано найбільш відсталим. За 1947 р. валовий збір пшениці й жита в ньому становив 176 ц. з 216 га, що становить рівень врожайності 0,8 ц/га, ячменю було зібрано 28 ц. з 320 га, тобто 0,09 ц/га, вівса зібрали 69 ц. з 46 га (1,5 ц/га), проса – 27 ц з 110 га (0,25 ц/га), посіви соняшника на 68 га та кукурудзи на 55 га взагалі загинули. Такий стан був не дивним, адже господарство мало 6 коней і 12 волів. У селі проживали виключно вдови і сім’ї, що втратили на війні годувальника. Саме тому пропонувалися радикальні кроки щодо виправлення ситуації й виведення господарства з кризи, для чого потрібно було потужне фінансування. Інакше робився невтішний висновок, який зводився до того, що господарство власними силами необхідного товарного зерна не буде давати, а колгоспники отримають за трудові невелику оплату натурою та грошима [22, арк. 2 – 2зв.]. Що це значило в той жахливий рік, коли Україну охопив черговий голодомор, чудово зрозуміло.

Робота по перевірці землекористування продовжувалася й у 1947 році. Спираючись на Постанову Ради Міністрів СРСР №7766 від 24 червня 1944 р., головним завданням стало доведення розмірів присадибних ділянок колгоспників до 0,25 га [11, 41зв.]. У серпні обстежувався Верхньорогачеський район, який під час загальних перевірок мав один із найнижчих показників охоплення (див. табл. 4). Перевірка ревизором-землеміром Управління землевпорядкування й сівозміни Херсонського облземвідділу В.Л. Костецьким виявила ряд порушень положень Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 травня 1939 р. у питаннях землеустрою, землекористування та ведення документації [11, 40]. Виявлено порушників які не бажали виселятися з громадських земель попри рішення прийняті під час перевірки 1946 р. Захоплювалися землі в плавнях і з господарювання на них не сплачувалися податки. До того ж, у доповідній записці й акті перевірки вказувалося про недбале ставлення до своїх обов’язків та небажання співпрацювати з перевіряючими посадовцями Верхньорогачеського району, на яких покладалася контроль за землекористуванням [11, 40 – 43]. Важко зараз визначити чи це була звичайна спроба уникнути покарання, чи прагнення керівників спустити на гальмах проблему і тим самим залишити землі у користуванні селян.

Таким чином, ми можемо констатувати, що в 1944 – 1947 р. шляхом певної низки заходів на Херсонщині було у повній мірі відновлено радянську систему контролю за селянством шляхом метричного та правового визначення колгоспного земельного клину та максимального вилучення земель із приватного землекористування. Це обмежило потенціал самозабезпечення селянських господарств, а дії влади на тотальне вилучення

сільгосппродукції по державних нормах здачі робило колгоспників абсолютно залежними від неї. Період 1944 – 1947 рр. супроводжувався репресіями проти селянства, що було нормою радянсько-більшовицького режиму. Масштаб фізичних, карних та економічних репресій та їх наслідки поступалися репресивним діям і наслідкам колективізації та голодомору 1930-1933 рр., але за цинізмом влади, орієнтацією на знищення свободи та економічної незалежності селянина проводилися з тою ж ретельністю та цілеспрямованістю. Наслідками такої політики стали незворотна руйнація господарського духу на селі й черговий голодомор 1946 – 1947 рр.

1. Сушик І.В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944-1953 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. – Львів, 2004.
2. Малярчук О.М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944-1964 рр., західні землі України). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. – Л., 2005.
3. Міцанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті (1944 - 1950 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ужгор. нац. ун-т. – Ужгород, 2003.
4. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943-1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т Києво-Могилянська академія. – К., 2004.
5. Державний архів Херсонської області (Далі – ДАХО). – Ф. Р-1520. – Оп. 3. – Спр. 1.
6. ДАХО. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. ДАХО. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 208.
9. ДАХО. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 3.
10. ДАХО. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. Відомчий архів Управління агропромислової політики Херсонської обласної державної адміністрації (далі – ВАУАП ХОДА). – Ф. Р-1-1953. – Оп. 1. – Спр. 14.
12. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т.: Херсонская обл. / АН УССР. Ін-т іст. – К., 1983.
13. ВАУАП ХОДА. – Ф. Р-1-1953. – Оп. 1. – Спр. 94.
14. ВАУАП ХОДА. – Ф. Р-1-1953. – Оп. 1. – Спр. 48.
15. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 106.
16. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 103.
17. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 104.
18. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 105.
19. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 203.
20. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 209.
21. Сергійчук В.І. Голод 1946-1947 років. – http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/46_47.htm.
22. ДАХО. – Ф. Р-1953. – Оп. 1. – Спр. 315.

О.В. Черемісін

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2000 – 2010 рр.

Господарство Херсонської області є аграрно-індустріальним комплексом, що сформувався

значною мірою завдяки географічному розташуванню та наявності значного трудоресурсного потенціалу. У структурі господарства значне місце займають багатогалузеве сільське господарство, харчова промисловість, будівельна індустрія, машинобудування. Досить важливу роль в економічному розвитку регіону відіграє торгівля. Слід підкреслити, Херсонська область має потужний сільськогосподарський потенціал, на базі якого активно розвивається харчова галузь.

Останнім часом вчені приділяють значну увагу проблемам економіко-екологічного та соціального дисбалансу в агропромисловому комплексі як важливого каталізатора ринкової економіки. Різним аспектам цієї проблеми присвячені праці багатьох економістів: Н.В. Ільківа [1], А.Є. Данкевича [2], В.Г. Андрійчука [3], А.П. Макаренка [4], П.Т. Саблука [5], Г.І. Копалової [6] та інших.

Не зменшуючи значення робіт, присвячених проблемі агропромислового розвитку, необхідно відзначити, що багато теоретичних питань є ще нерозв'язаними і залишаються дискусійними. Серед невирішених проблем розвитку агропромислового комплексу залишаються удосконалення механізмів орендних відносин, особливості розвитку аграрного сектору в умовах економічної кризи та аграрного реформування, тенденції розвитку інвестицій в регіоні, особливості розвитку ринку зернових у Херсонській області, оптимізація землекористування, проблеми особистих селянських господарств, вплив інвестиційно-інноваційної політики держави на ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств та інші.

Метою запропонованої статті є аналіз проблем та тенденцій розвитку агропромислового комплексу Херсонської області протягом 2000 – 2010 рр.

На сучасному етапі розвитку сільського господарства важливою задачею є забезпечення належних обсягів виробництва зерна, що має вирішальне значення для всього аграрного сектора економіки. Зернове господарство – основа аграрного виробництва, а рівень його розвитку є одним із найважливіших показників стану економіки. Перед галуззю, що досліджується, поставали важливі задачі збільшення врожайності посівів, покращення якості продукції, забезпечення стійкості галузі. В той же час значні площі займали інші сільськогосподарські культури. Північні райони області спеціалізувались на технічних культурах, східні – на зернових, центральні – на технічних, зернових та овочевих, західні – на овочевих, південь – на зернових та овочевих культурах [7].

Основними проблемами використання земельних ресурсів були: питання формування ринку земель; розвиток різних форм господарювання; підтоплення ґрунтів; нормування водокористування; екологізація АПК.

В умовах ринку земля є товаром, унікальність якого зумовлена низкою специфічних особливостей: абсолютна нерухомість і неможливість переміщення, обмеженість у просторі, вічність, неможливість штучного створення, нездатність продаватися за зразками, незамінність іншими ресурсами.

Досліджуючи питання формування ринку землі, вчені-економісти широко трактують визначення даної категорії від „... сфери, де здійснюється в різних формах

купівля-продаж землі” [8] до „... частини земельного обігу, який охоплює такі види громадських угод, як купівля-продаж земельних ділянок, здавання земельної ділянки в оренду, застава ділянки для одержання кредиту, компенсація при вилученні землі для державних і суспільних потреб” [9].

Центральне місце на ринку належало землям сільськогосподарського призначення, пріоритетність статусу яких зумовлена тим, що вони були головним ресурсом при виробництві сільськогосподарської продукції. Ринок сільськогосподарських земель тісно пов'язаний з іншими ринками, зокрема, з ринком продовольства та фінансовим.

Як було зазначено вище, одна з особливостей землі-товару полягає в тому, що кількість її на ринку обмежена природою, тому ціна землі здебільшого визначалась попитом на неї. Однак у період, що досліджується, був відсутній платоспроможний попит. Практично повна відсутність фінансових коштів виключала можливість придбання земельних ділянок як сільськогосподарськими підприємствами, так і окремими громадянами України.

У той же час з'явилась інформація про бажання іноземців купувати землю. Це не було дивним, оскільки вартість землі в нашій області менша на порядок (в 10-20 разів) ніж в європейських країнах. Успішний розвиток ринку землі міг би відбуватися за умов існування комплексу установ та організацій, що забезпечили би його нормальне функціонування (ринкової інфраструктури), зокрема, при наявності спеціалізованих установ, які б організовували і проводили земельні торги. Уже порушувалось питання про створення спеціалізованої фінансової з покладанням на неї функцій контролю за оборотом землі – Національний земельний банк. Але крім теоретичних розробок даного питання справа не пішла.

Формування ринку землі вимагало обов'язкового прогнозування і вивчення можливих соціально-економічних результатів його функціонування [10].

Передбачалось, що впровадження ринку створить умови для руху землі до дбайливого господаря, підвищить ефективність сільськогосподарського виробництва (протягом 2002 – 2007 рр. валові збори скоротились з 21,8 ц/га до 16,0 ц/га), але як негативний наслідок процесу – збільшення безробітних по області на 100 – 120 тис. чоловік. Тому зараз необхідно подумати про обов'язкову соціальну орієнтацію земельного ринку [11].

Іншою проблемою агропромислового комплексу області, протягом 2000 – 2010 рр., є співвідношення особистих підсобних господарств, фермерських і великих господарств. Невеличкі фермерські господарства й особисті підсобні господарства (ОПГ) більшу частку виробленої продукції використовували самі, що не сприяло розвитку капіталістичних відносин на селі та у суспільстві в цілому. З іншої сторони, тільки жорстка самоексплуатація дозволила ОПГ бути конкурентоспроможними в свій час. Об'єктивно ОПГ стало протягом досліджуваного періоду тією ланкою аграрного сектору економіки, в якій виявили багато позитивних рис. ОПГ і фермерські господарства стали реальним сектором економіки, які готові до поглиблення спеціалізації виробництва,

тому заслуговують на посилення гарантованої економічної і правової підтримки держави. Таким чином, держава має бути зацікавлена у підтримці розвитку як великого товарного виробництва, так і особистих підсобних господарств. Зрозуміло, що швидкості перетворень та обсяги підтримки державою цих секторів будуть різними [14].

Господарська діяльність за останнє десятиріччя створила антропогенні навантаження, які перевищили здатність до самовідтворення геосистем різного походження (ландшафтно-територіальних комплексів, соціоекосистем тощо). Як наслідок, спостерігалось послаблення соціально-економічних функцій геосистем, що стало причиною виникнення кризових екологічних проблем у регіоні. Як болючий наочний приклад – проблема підтоплення зрошуваних агроландшафтів Херсонщини. За чотири десятиріччя (з 1960 рр.) була створена потужна матеріально-технічна база для інтенсивного ведення сільського господарства на основі зрошуваного землеробства; але в останнє десятиріччя зрошення асоціюється не стільки з вирішенням проблеми продовольчої безпеки, скільки з порушенням екологічного стану території, а саме: осолонцювання, вторинне засолення, дегуміфікація ґрунтів, підтоплення тощо. Виникла нагальна потреба щодо удосконалення методології нормування водокористування з позиції ландшафтного землеробства та сталого розвитку території [12; 13; 15; 16].

За результатами обробки були отримані значення площ постійного підтоплення за адміністративними районами Херсонської області. Станом на 2005 рік найбільше потерпали від екзогенного геологічного процесу Каланчацький, Скадовський, Голопристанський та Високопільський райони, на території яких площі підтоплення перевищували 50 %. Найменшого шкідливого впливу зазнали Нижньосірогозький, Іванівський, Великолетиський та Горностаївський райони, в яких підтопленні площі коливались від 2 до 6 % [17].

Першим кроком до визначення стійкості ландшафтів стала регіональна класифікація за показником прояву негативних інженерно-геологічних процесів. Досвід такого дослідження засвідчив про те, що при значному обсязі польових і камеральних робіт результат співвідносився з обмеженою за площею територією. При екстраполяції оцінок на суміжні природно-територіальні комплекси втрачалась їх основна перевага – достовірність і точність, що стало причиною унеможливлення використання цих оцінок в проектуванні. Надання ландшафту певної функції обумовило заходи з оптимізації адекватної цієї функції природного або природно-антропогенного середовища, що спонукало до збереження або трансформації сучасного ландшафту. Наступна методологічна проблема полягала в необхідності визначення: протягом якого часу повинна зберігатися стійкість геосистема зрошуваного ландшафту та межу своєї стійкості. На жаль, методика одержання таких даних розроблена була недостатньо. Таким чином, виникла нагальна потреба щодо встановлення критерію, який би характеризував ступінь стійкості [18; 19].

Для вирішення багатьох завдань щодо нормування водокористування в умовах

ландшафтного землеробства необхідно знати оцінку середнього часу функціонування геосистем до виникнення відмови. З цією оцінкою пов'язане визначення безпечної тривалості певного антропогенного впливу (наприклад, зрошення) та періодичності проведення профілактичних заходів (промивок зрошуваних агроландшафтів від солей, плантажної оранки, будівництва дренажу тощо).

Із позицій сучасної екології важливим напрямом оптимізації геосистем є створення мозаїчного ландшафту, котрий включає чергування природних ділянок і антропогенно перетворених. Перший етап вирішення проблеми включає зниження розораності земель на Херсонщині до 40-45 %. Другий етап – досягнення оптимальної розораності в області на рівні 28 – 32 % [21; 22; 23; 24].

Таким чином, вирішення комплексу соціальних та еколого-економічних проблем використання базової складової природно-ресурсного потенціалу Херсонщини потребує, по-перше, посиленої уваги з боку державних органів влади, по-друге, залучення широких верств науковців, по-третє, системного підходу.

В результаті можна зробити такі висновки:

По-перше, оптимізація використання земельних ресурсів – пропульсивної складової агропромислового комплексу Херсонської області – вимагає системного підходу, що включає економічні та соціальні, екологічні та загальнобіосферні аспекти вирішення даної проблематики.

По-друге, формування ринку землі вимагає обов'язкового прогнозування і вивчення можливих соціально-економічних результатів його функціонування.

По-третє, однією з найважливіших проблем щодо використання земельних ресурсів Херсонщини залишається відсутність дійового контролю за збереженням родючості ґрунтів.

По-четверте, створення дрібних сільгоспдприємств не може вважатися стратегічним напрямом формування прогресивної організаційної структури сільського господарства. Разом із тим особисті селянські господарства виробляють більше половини сільськогосподарської продукції.

По-п'яте, сучасні методологічні проблеми нормування водокористування з позиції ландшафтного землеробства вимагають подальшої розробки теорії стійкості та надійності геосистем, організації мозаїчного ландшафту, застосування ландшафтно-економічних принципів проектування меліоративних природно-технічних комплексів.

Перспективи подальших досліджень агропромислового комплексу Херсонської області включають проведення геоекологічної оцінки ступеня трансформації земельних ресурсів, поглибленого вивчення впливу функціонування водогосподарського комплексу на стан земельних ресурсів, розробку еколого-економічних моделей щодо оптимізації природокористування в межах регіону, визначення кількісних і якісних показників стійкості агроекосистем області та практичну реалізацію удосконалення системи землекористування окремих районів та господарств Херсонщини.

І. Ільків Н.В. Оренда земель сільськогосподарського

- призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти. Монографія. – Львів, 2008.
2. Данкевич А.Є. Орендні земельні відносини у сільському господарстві // Економіка АПК. – 2006. – № 5.
 3. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств. – К., 2002.
 4. Макаренко А.П. Держава та її економічні функції в ринковій економіці. – Дніпропетровськ, 2007.
 5. Саблук П.Т. Роль державної аграрної політики у підвищенні ефективності агропромислового виробництва // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 12.
 6. Купалова Г.І. Аналіз кон'юнктури ринку праці на селі // Економіка АПК. – 2002. – № 1.
 7. Борщевський П.П., Ушкаренко В.О., Чернюк Л.Г., Мармуть Л.О. Регіональні агропромислові комплекси України. Теорія та практика розвитку. – К., 1996.
 8. Гайдуцький П.І., Подолєєва О.Є. Формування ринкових відносин в агропромисловому комплексі. – К., 1994.
 9. Данилишин Д.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., 1999.
 10. Гайдуцький П.І., Подолєєва О.Є. Формування ринкових відносин в агропромисловому комплексі. – К., 1994.; Данилишин Д.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., 1999.
 11. Беручаєв Л.Н. Четыре измерения ландшафта. – М., 1987.
 12. Оптимізація природокористування: Навч. посіб. Т. 1. Природні ресурси: еколого-економічна оцінка / Дорогунцов С.І., Муховиков А.М., Хвесик М.А. – К., 2004.
 13. Шищенко Л.П. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. – К., 1999.
 14. Чаянов В.А. Крестьянское хозяйство, изб. труды. – М., 1989.
 15. Ігнатенко Н.Г., Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал території. Економіко-географічний аналіз і синтез. – Львів, 1986.
 16. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. Проблемні питання використання земельних ресурсів – базової складової природно-ресурсного потенціалу України // Збірник наукових праць ЛНАУ. – Луганськ, 2004. – № 34.
 17. Ігнатенко М.Г., Малєєв В.О. До проблеми: земля як об'єктивний природний капітал – еколого-економічний підхід // Теорія і практика оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів; Матеріали міжн. наук. конф. – К., 2002.
 18. Лысоголов С.Д., Ушкаренко В.А. Орошаемое земледелие. – М., 1995.
 19. Саблук П.Т. Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К., 2002.
 20. Колесник І.А. Формування ринку земель в Україні // Економіка АПК. – 2003. – № 7.
 21. Юрчишин В. Господарство населення: проблеми майбутнього // Економіка України. – 2003. – № 9.
 22. Проблеми підтоплення сільськогосподарських угідь і населених пунктів у Херсонській області: Інформаційно-технічна доповідь. – К., 2000.
 23. Ушкаренко В.О., Морозов В.В., Сніговий В.С., Сафонова О.П. Підтоплення зрошуваних земель – проблема і перспективи // Таврійський науковий

вісник. – Херсон, 2001. – Вип. 20.

24. Про проблеми підтоплення Херсонської області // Матеріали Каховської гідрогеолого-меліоративної експедиції. – Херсон, 1999.

А.И. Шевельков

К ИСТОРИИ НАЧАЛА И НЕКОТОРЫХ ИТОГАХ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НЕЧЕРНОЗЕМНОЙ ЗОНЫ РСФСР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА

В связи с сохранением проблемы продовольственной безопасности России, весьма актуальным является развитие сельского хозяйства одного из крупнейших её регионов – Нечерноземной зоны. В связи с чем, практический интерес представляет исследование аграрной политики государства в 1960–1980-е гг., когда преобразование аграрного комплекса Нечерноземья являлось важнейшим ее направлением. Что и объясняет интерес историков, социологов и экономистов к изучению отдельных аспектов аграрной политики государства. Среди наиболее значимых трудов 1970 – 1990 гг. следует выделить работы М.А. Безнина, Л.Н. Денисовой, А.И. Монова, И.Г. Аверина, В.П. Погожева, Д.И. Коркоценко, Т.А. Репиной, Л.И. Сорокиной [1]. В своих трудах авторы анализировали экономические, социальные аспекты развития Нечерноземной зоны РСФСР, сельского хозяйства, освещали проблемы и трудности в реализации аграрной политики. Из-за отсутствия возможности работать с архивами ЦК КПСС, другими засекреченными документами, исследователи не могли осветить отдельные проблемы аграрной истории региона. Несмотря на отсутствие во многих трудах по вполне понятным причинам критического анализа деятельности ЦК КПСС, они представляют значительный интерес для современных исследователей аграрной истории России. Нет сомнения в том, что аграрная политика государства Нечерноземной зоны РСФСР нуждается в дальнейшем изучении. Это позволит воссоздать и более объективное, правдивое представление о социально-экономической политике советского государства. К сожалению, за последние практически пятнадцать лет не было опубликовано ни одного обобщающего труда по аграрной истории Нечерноземной зоны РФ. В данной публикации, с привлечением новых, рассекреченных архивных документов, предпринята попытка восстановить отдельные аспекты истории, положившей начало преобразования АПК Нечерноземья, а также подвести некоторые итоги аграрной политики в этом регионе в 1970 – 1980-е гг.

Территория российского Нечерноземья площадью в 2823, 8 кв. км включала 23 области и 6 автономных республик. В начале 1970-х гг. здесь проживало 58 млн. чел., или 44,4 % всего населения РСФСР. Регион располагал 52 млн. га сельхозугодий, из которых 31,8 млн. га – пашня. Занимая в республике 22,5% общей площади сельхозугодий и 24% пашни, около 10 тыс. колхозов, совхозов и межхозяйственных предприятий производили почти 32% валовой продукции СССР [2, 7].

Решениями мартовского (1965 г.) и майского (1966 г.) пленумов ЦК КПСС, а также Директивами XXIII съезда КПСС (1966 г.) была намечена широкая программа мелиоративных работ в стране, включая Нечерноземье. Как отмечалось на июльском (1970 г.) пленуме ЦК КПСС, в 1960-е гг. „в Нечерноземье была проведена определенная работа, сделан серьезный шаг вперед в развитии сельского хозяйства, которое до этого времени топталось на месте”. Среднегодовое производство продукции сельского хозяйства по всем категориям предприятий составило в 1966 – 1970 гг. 12, 9 млрд. руб. против 10,7 млрд. руб. в 1961 – 1965 гг., или увеличилось на 20%, а рост производства в колхозах и совхозах в этой зоне был даже несколько выше, чем по РСФСР [3, 27]. Несмотря, казалось бы, на видимые результаты работы, положение в аграрном секторе региона ухудшалось. И не только в сельскохозяйственном производстве, а и в социальной сфере. Особенно тревожная ситуация сложилась с миграционными процессами, оттоком жителей села. Если в РСФСР численность сельского населения за 1960 – 1970 гг. уменьшилась на 6,8 млн. человек, или на 12%, то в Нечерноземной зоне – на 4,5 млн. человек, или 20%. За 1961 – 1970 гг. количество сельских тружеников Нечерноземной зоны сократилось – на 941 тыс. чел., или на 20% [4, 35–36].

Среди основных причин, приведших к обострению ситуации с трудовыми ресурсами, – низкая заработная плата, высокая доля ручного труда, отсутствие элементарных социально-бытовых условий жизни селян. К тому же, очень медленно укреплялась материально-техническая база колхозов и совхозов как Нечерноземья, так и всей страны. Сельскому хозяйству в восьмой пятилетке (1966-1970 гг.), было недопоставлено около 1 млн. единиц сельхозтехники, сельхозмашин – на 1,7 млрд. руб., а также не выделено около 10 млрд. руб. капиталовложений, или на 23% меньше, чем намечалось [5, 34]. Для успешного выполнения плана развития сельского хозяйства, обеспечения населения продовольствием в восьмой пятилетки, на декабрьском (1969 г.) пленуме ЦК КПСС было принято решение увеличить финансирование сельского хозяйства, а также восполнить недопоставку сельхозтехники. Несмотря на то, в 1970 г. по сравнению с 1966 г. поставка тракторов в Нечерноземье увеличилась на 31%, хозяйства остро нуждались не только в этой технике, но и в большом перечне сельхозмашин. В большинстве хозяйств Нечерноземья был очень низким уровень механизации производства. Например, уровень комплексной механизации на молочных фермах многих хозяйств составлял 3–6 % [6, 67].

В январе 1971 г. вопрос о развитии сельского хозяйства Нечерноземья был специально рассмотрен Политбюро ЦК КПСС. Принятое постановление обязывало правительство РСФСР провести обстоятельный анализ состояния сельского хозяйства этого региона. В письме в ЦК КПСС (февраль 1971 г.) Совет Министров РСФСР утверждал, что положение в сельском хозяйстве региона крайне неблагоприятно: „Мы практически не приступили к преодолению главных трудностей в этой зоне, ввиду чего почти во всех областях и автономных республиках этого района продолжают иметь место нарастающие миграционные процессы.

Если эти процессы не приостановить самым энергичным образом, то через 10-15 лет во многих хозяйствах сельского населения просто не останется” [7, 54].

В соответствии с поручением ЦК КПСС, Госплан СССР в девятом пятилетнем плане развития народного хозяйства страны на 1971-1975 гг. наметил конкретные мероприятия по Нечерноземью. Было предусмотрено увеличение финансирования с 6,25 млрд. руб. в 1966-1970 гг. до 11,7 млрд. руб. в 1971 – 1975 гг., или на 88% больше. В том числе в 2,5 раза возрастали капитальные вложения на мелиорацию. Кроме того, намечалось увеличить поставки тракторов – на 22,5%, а грузовых автомобилей – на 87%, а также выделение средств на строительство мощной производственной базы промышленности, перерабатывающей сельскохозяйственное сырье [8, 48]. Но эти меры были явно недостаточными, о чем свидетельствовали итоги 1971 года. В 1971 г. в РСФСР было собрано 104, 7 млн. т зерновых, что было на 8,7 млн. т меньше урожая 1970 г. Государственный план закупок зерна был выполнен только на 81%. Размер чистого дохода сократился на 15% и составил 2,7 млрд. руб. В республике насчитывалось 2368 убыточных колхозов, а также 3300 убыточных и низкорентабельных совхозов, прежде всего в Нечерноземной зоне. Что было результатом целого комплекса причин. Так, по сравнению с 1966 г. площади посевов зерновых сократились на 4,2 млн. га, а севообороты были освоены только на 77,2 млн. га, или на 61% общей площади пашни. В ряде областей и автономных республик систематически не выполнялись планы вспашки зяби и паров, многие агротехнические работы проводились с большим нарушением научно обоснованных технологий. В целом по РФ в 1971 г. вспашка зяби в ранние сроки была проведена на площади 35 млн. га, или 52% к общей площади, в хозяйствах Центрального района только на 31%, а в большинстве областей Нечерноземья только 6-20% к плану подъема зяби. В итоге в 1971 г. из общей площади посевов озимых на зерно – из 18,2 млн. га, в оптимальные сроки было засеяно только 8,4 млн. га, или 45%. В колхозах и совхозах Нечерноземной зоны лишь 15-40%. Кроме того, в большинстве хозяйств этого региона органические удобрения использовались в объеме 70-80% от необходимых потребностей, а в ряде областей и того меньше. Если в целом по Центральному району в 1971 г. на 1 га посевов было внесено по 6 т органических удобрений, то в Калужской, Рязанской и Тульской областях – 2-3, а в Орловской – лишь 1 т. Кроме того, в 1971 г. около 50% семян зерновых являлись нерайонированными, некондиционными, что также сказалось на снижении урожайности. Неудовлетворительно использовалась и техника, работавшая из-за нехватки механизаторов только в одну смену [9, 53]. На снижение рентабельности производства, увеличение числа убыточных хозяйств в значительной степени влияли низкие закупочные цены на сельхозпродукцию. В отличие от цен на пшеницу, существующие закупочные цены на зерно кукурузы, овес, ячмень, зернобобовые культуры, молоко, картофель не компенсировали затрат на их производство. Постоянно увеличивались объемы

продовольственного зерна, используемого на фураж. Большая часть финансов, выделяемых на развитие сельского хозяйства, расходовалась не по назначению. Торговые, заготовительные, перерабатывающие предприятия и организации неправомерно занижали закупочные цены на сельхозпродукцию, что приводило к значительному снижению рентабельности производства, потере прибыли [10, 168]. И это только часть причин того, что сельское хозяйство в начале 1970-х гг. нуждалось в срочной помощи государства.

ЦК КПСС в феврале 1972 г. поручил Госплану СССР, Совету Министров РСФСР, ряду союзных министерств и ведомств в двухмесячный срок подготовить предложения об интенсификации мелиоративных работ и укреплении материально-технической базы мелиоративных организаций Нечерноземной зоны. Кроме того, СМ РСФСР было поручено подготовить свои предложения по комплексному развитию сельского хозяйства этого региона. По итогам совещания по вопросам сельского хозяйства в ЦК КПСС (февраль 1972 г.) было принято специальное постановление Политбюро, где отдельной строкой выделялась проблема аграрного сектора Нечерноземной зоны РСФСР. В соответствии с этими документами, партийные и советские органы, а также сельскохозяйственные предприятия республики разработали специальные мероприятия, направленные не только на стабилизацию ситуации, но и на увеличение производства зерновых, картофеля и других культур. Так, за счет проведения мелиоративных работ в Нечерноземье, намечалось увеличить площадь пашни в республике на 2,8 млн. га. Однако мелиоративные организации не имели необходимой технической оснащенности и кадров специалистов, чтобы ускоренными темпами провести работы для увеличения такой площади пашни. Засуха весны-лета 1972 г. особенно тяжело отразилась на сельском хозяйстве Нечерноземья. Летом 1972 г. не только участились перебои с поставками мяса населению, но и обострилась проблема с урожаем „второго хлеба” – картофеля. Правительство было вынуждено принимать экстренные меры не только для формирования продовольственных фондов этой и другой сельхозпродукции, но и заботиться об урожае 1973 г. Сельхозпредприятия обязали в срочном порядке закупать картофель у населения и сдавать его в счет государственного плана закупок. В виде исключения колхозам и совхозам, не выполнившим план по продаже государству пшеницы и ржи, разрешалось заменять эту продукцию продажей гречихи, проса, гороха. За первое полугодие 1972 г. почти 40 областей, краев и автономных республик не выполнили планы по производству продукции животноводства. Все это потребовало не только дополнительного финансирования сельского хозяйства, но и ускорения разработки долгосрочной программы развития Нечерноземной зоны РСФСР. Попытки решить проблему по отдельным областям не приносили результатов. Республиканских материально-финансовых ресурсов было недостаточно для проведения широкомасштабного преобразования сельского хозяйства Нечерноземья. Необходимы были дополнительные ресурсы, а

также оказание значительной финансовой помощи не только убыточным хозяйствам, но и тем, кто мог оказаться в таком положении. Это и стало главным доводом обращения СМ РСФСР в ЦК КПСС об оказании финансовой и материально-технической помощи республике, Нечерноземью. Тем более что к августу 1972 г. общая задолженность только колхозов по кредитам Госбанка достигла почти 2 млрд. руб. при их годовом доходе около 100 млн. руб. Более 4 тыс. колхозов РСФСР являлись убыточными и низкорентабельными. Только на центральную Нечерноземную зону приходилось более 1100 экономически слабых хозяйств. [11, 67]. Отказ государства от финансовой помощи означал бы практически немедленный крах большей части колхозов России.

По поручению Л.И.Брежнева, РСФСР была оказана финансовая помощь, произведена отсрочка выплаты кредитов хозяйствами, а также началась подготовка проекта постановления ЦК КПСС и СМ СССР. В этой работе участвовало беспрецедентно большое количество государственных организаций, в том числе более 60 союзных и республиканских министерств и ведомств. В течение двух лет было подготовлено более десяти вариантов проектов постановления по развитию сельского хозяйства Нечерноземья. Постановление ЦК КПСС и СМ СССР „О дальнейшем развитии сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР” (март 1974 г.) и положило начало широкомасштабному преобразованию этого региона в 1970 – 1980-е гг.

За четверть века на решение программ развития АПК, социальной сферы региона было направлено около 100 млрд. руб. Однако, огромные финансовые средства и материально-технические ресурсы, вложенные в аграрный сектор и социальную сферу Нечерноземной зоны, не привели к улучшению ситуации. Нарастающий кризис в сельском хозяйстве страны особенно тяжело отразился в этом регионе. К началу 1990-х гг. общая площадь сельхозугодий Нечерноземья составляла около 47 млн. га. Это означало: за время преобразования Нечерноземья площадь сельхозугодий сократилась почти на 5 млн. га [12, 3 – 6].

В конце 1990-х гг. в Нечерноземье проживало уже 65,4 млн. человек. То есть, за период 1970 – 1980-х гг. произошло увеличение населения на 7 млн. чел. И, прежде всего, – за счет переселения из других союзных республик страны и регионов РСФСР. Но большая их часть „осела” в городах. На селе проживало только 12,4 млн. человек, или около 13% сельского населения России. Численность сельских жителей с 1970 г. уменьшилась на 5,3 млн. человек, что составляло 68% от общего сокращения в целом по СССР. В сельскохозяйственном производстве Нечерноземной зоны не доставало более 500 тыс. чел. За период 1975 – 1990 гг. доля жителей престарелого возраста в сельской местности региона возросла до 20%, а молодежи сократилась до 22% [13, 27].

1. Безнин М.А. Крестьянский двор в Российском Нечерноземье. 1950-1965 гг. – М., Вологда, 1991; Денисова Л.Н. Исчезающая деревня России: Нечерноземье в 1960 – 1980-е годы. – М., 1996; Монов А.И., Аверин И.Г., Погосев В.П. Сельское хозяйство Нечерноземной зоны РСФСР. –

- М., 1978; Коркоценко Д.И., Т.А.Репина Т.А., Л.И.Сорокина Л.И. Нечерноземная зона РСФСР. Социально-экономические преобразования на селе. – М., 1981.
2. Кочетков Л.Н. Всенародное дело. – М., 1983.
3. Российский государственный архив новейшей истории (далее – РГАНИ). – Ф. 5. – Оп. 62. – Д. 216.
4. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 62. – Д. 216.
5. РГАНИ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Д. 171.
6. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 64. – Д. 246.
7. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. А-259. – Оп. 1. – Д. 3475.
8. ГА РФ. – Ф. А-259. – Оп. 17. – Д. 4356.
9. ГА РФ. – Ф. А-259. – Оп. 17. – Д. 4264.
10. ГА РФ. – Ф. А-259. – Оп. 17. – Д. 4267.
11. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 64. – Д. 342.
12. ГА РФ. – Ф. А-262. – Оп. 17. – Д. 38.
13. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 89. – Д. 216.

Рецензії

**С.В. Корновенко. Білий рух Півдня Росії:
аграрна політика урядів А. Денікіна,
П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). –
Черкаси, 2009. – 440 с.**

На початку ХХ ст. у соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії аграрне питання як суто економічна проблема політизується. Аграрна складова посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних партій. У такий спосіб аграрне питання поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Така особливість, специфіка аграрного питання повною мірою виявила себе у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.

За умов суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст., загального національно-революційного піднесення, аграрне питання стало ключовим у взаєминах влади і населення, більшість якого становило селянство. Фактично політичне майбутнє того чи іншого режиму, який претендував на гегемонію на території українських губерній, залежало від того, як він вирішить аграрне питання. Різні політичні сили – учасники революції та громадянської війни – по-своєму реагували на цю проблему, розробляючи і втілюючи аграрні програми у своїй внутрішній політиці. 1919 року в подіях революції та громадянської війни на території українських губерній взяла участь ще одна військово-політична сила – Білий рух Півдня Росії. Його лідери, діючи суттєвого значення надавали вирішенню аграрного питання, оскільки, як засвідчив досвід попередніх років революції та громадянської війни, спостерігався прямий зв'язок між аграрною складовою внутрішньоекономічної політики тієї чи іншої влади і ставленням до неї селянства – основного джерела матеріальних, виробничих та людських ресурсів.

Історія Білого руху Півдня Росії, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля – актуальна і перспективна для вивчення наукова проблема. Такий її статус зумовлений значним науковим, суспільно-політичним та практичним потенціалом, закладеним у ній. Зважаючи на це, вважаємо, що поява монографії С. Корновенка “Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)” є вчасною.

У вступі автором рецензованої праці переконливо з'ясовано актуальність обраної ним для вивчення теми, визначено об'єкт, предмет, мету, територіальні та хронологічні межі дослідження. Запропоноване С. Корновенком розуміння зазначених вище компонентів суттєвих заперечень не викликає. У першому розділі, відповідно до наукової традиції, подано історіографічний, джерелознавчий аналізи, обґрунтовано методологію дослідження. На особливу увагу заслуговує підрозділ 1.3, зокрема, де йдеться про авторське розуміння таких понять, як “аграрне питання”, “аграрна політика” тощо.

На нашу думку, слушним є те, що в монографії революція та громадянська війна 1917 – 1920 рр. взагалі та в Україні зокрема розуміється як багатовимірне, цілісне історичне та соціокультурне явище. Аргументованим вважаємо судження С. Корновенка про те, що серед усіх компонентів революції та громадянської війни в Україні найвиразнішим був аграрний, селянський. Таке авторське трактування революції та громадянської війни взагалі та в Україні зокрема корелюється з проектом, розробленим у В. Даниловим стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр.

До переваг монографії однозначно зараховуємо і те, що її автором з'ясовано, що у 1919 р. селянство українських губерній у політичному відношенні вимагало від влади Білого руху Півдня Росії політичної стабільності на противагу швидкоплинності того чи іншого режиму; юридичної та фактичної захищеності населення перед непередбачуваними колізіями, насамперед захищеності селян у спорах із поміщиками; одновекторності соціально-економічного курсу, а не соціалізації/націоналізації/приватизації тощо, які запроваджувала кожний раз нова влада; тісної співпраці між органами цивільної влади білих та селянством.

Схвалення заслуговує вдала спроба, зроблена С. Корновенком, показати, що наміри лідерів Білого руху Півдня Росії із облаштування тилу носили конструктивний, проселянський характер, їхній зміст співпадав із сутністю “політичної програми” селянства. Контент-аналіз діловодної, офіційної та іншої документації, наведеної в монографії, засвідчує, що лідери Білого руху стояли на позиціях діалогу із селянством, юридично закріплюючи це. У рецензованій праці з'ясовано, що розбіжності між принципами білої влади з устаткування тилу та практикою їхньої реалізації зумовили те, що високий ступінь соціальної довіри до Добровольчої Армії як уособлення білої ідеї, який вона мала на початку приходу на територію українських губерній, змінився в кінці її перебування на рівнозначне соціальне розчарування, невдоволення, що і стало підґрунтям розгортання антиденікінського селянського повстанського руху опору.

Цінним у монографії є те, що її автором аргументовано тезу стосовно того, що законодавство аграрної реформи Уряду Півдня Росії спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету ставилося наділення за плату селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так й інтенсифікація сільського господарства в цілому; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства, а й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики усувалися із процедури розрахунків із селянами-займаннями, їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство влади білого Криму було “гнучким”, тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу.

Основні його положення узгоджувалися з принципами вирішення аграрного питання у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Врангелівське аграрне законодавство не суперечило й аграрним інноваційним моделям українських національних урядів, зокрема Директорії УНР.

Оперуючи різноплановою за походженням історичною джерельною базою, автор рецензованої монографії обґрунтував думку про те, що під час проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму білій владі вдалося досягти позитивних результатів. Найважливіше досягнення полягало у тому, що реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували на території українських губерній у роки революції та громадянської війни, не досяг подібного.

С. Корновенком розкрито, що в аграрній політиці Уряд Півдня Росії економічні інтереси держави узгоджував із економічними інтересами селян (зменшення розмірів викупних платежів тощо), у цілому сільського господарства як галузі економіки. Налагодження та регулювання господарсько-економічного життя у Північній Таврії та Криму відбувалося на засадах як "ручного керування", так й із застосуванням економічних механізмів. Керівництву білого Криму вдалося вирішити найгострішу для населення проблему – запобігти голоду.

У рецензованій монографії її автор належне місце відвів з'ясуванню того, яку роль лідери Білого руху Півдня Росії відводили селянству в оновленій ними моделі російської державності. Водночас, на нашу думку, було б слушним, якби С. Корновенко дослідив і те, яке значення селянству в українській моделі державності відводили лідери Української національно-демократичної революції, зіставивши між собою ці позиції.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографія С. Корновенка "Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)" – самостійне, наукове дослідження, виконане на належному фаховому рівні. Результати цього дослідження можна залучати для написання спеціальних та узагальнювальних робіт із історії революції та громадянської війни, аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів.

Руслан Пиріг

Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О.В., 2008. – 244 с.

За новітніх умов розвитку вітчизняних історичних знань, історії як науки, зростає інтерес науковців, широкої громадськості до аграрної історії. І це цілком природно, зважаючи на те, що упродовж багатовікової історії України селянство залишалося і є нині носієм та оберегом усього того, що розуміється як „душа народу”. У такому контексті монографія І.В. Рибак є актуальною і у науково-практичному, і у суспільно-політичному значенні.

Вона стосується аграрної історії України: по-своєму унікального та неоднозначного періоду – нової економічної політики. Її потенціал посилюється і тим, що автор рецензованої монографії свою увагу зосередив і на оригінальній науковій проблемі, що стосується індивідуального селянського господарства Поділля у добу непу У такий спосіб Іван Васильович Рибак вдало поєднав селянознавство, регіоналістику та соціальну історію. На нашу думку, такий синкретизм зазначених вище компонентів надає рецензованій монографії виразності, наукової привабливості.

У праці І.В. Рибак, оперуючи чисельною та різноплановою історичною джерельною базою, ґрунтовно проаналізував розвиток селянського господарства Поділля напередодні та під час аграрної революції 1917 – 1922 рр., становлення і занепад одноосібних селянських господарств Поділля у роки нової економічної політики. Так, не викликає заперечень обґрунтоване судження автора рецензованої монографії з приводу того, що у роки аграрної революції 1917 – 1922 рр. індивідуальні селянські господарства Поділля, які не змогли отримати конфісковані земельні угіддя, перебували у скрутному соціально-економічному становищі. Це стало однією із причин розгортання потужного антибільшовицького селянського руху опору на Поділлі. Така суспільно-політична активність селян краю, як і у цілому України, змусила більшовиків відмовитися від політики „воєнного комунізму”, запровадити неп.

Аксіомою у сучасній українській історіографії є положення про те, що неп сприяв розвитку сільського господарства УСРР, економіки республіки загалом. Однак, на цілком слушну думку І.В. Рибак, найпродуктивнішими у цьому відношенні були 1923 – 1927 рр. Отже, дослідник пропонує авторську періодизацію нової економічної політики. Він розрізняє два періоди: перший – 1923 – 1927 рр. – класичний неп; другий – 1927 – 1929 рр. – згортання непу. Він обґрунтовує твердження про те, що, незважаючи на суперечності, властиві т.зв. „класичному непу”, 1923 – 1927 рр. – найсприятливіші роки для розвитку індивідуального селянського господарства Поділля. Саме у цей відносно короткий проміжок часу відбулися кардинальні позитивні зрушення у соціально-економічному становищі індивідуального селянського господарства Поділля. Вони, як справедливо зазначає історик, були зумовлені інтенсивним розвитком кооперації, переходом до поліпшеного землекористування, переселенням селян, меліоративними роботами, зміцненням селянської взаємодопомоги, організацією агрономічної та ветеринарної допомоги тощо.

Упродовж 1928 – 1929 рр., доводить І.В. Рибак, тоталітарній державі вдалося знищити найзаможнішу частину селян Поділля. Фактично, – пише дослідник, – у надрах політики обмеження та витіснення куркульства зароджувався тотальний наступ проти селянства, відпрацьовувалися, викристалізовувалися методи і засоби боротьби влади проти тих, хто згодом чинитиме опір колективізації. Складно не погодитися з тезою автора рецензованої монографії стосовно того, що надзвичайні заходи, які застосовувалися органами радянської влади щодо заможних селян, не обмежувалися лише цією категорією подільських

селян. Як справедливо зазначає дослідник, вони поширювалися і на середньоазовське подільське селянство. Фактично аграрна політика радянської влади призводила до розорення індивідуальних селянських господарств Поділля.

Цінним у рецензованій монографії є те, що її автор ґрунтовно та ретельно проаналізував такі маловідомі раніше компоненти індивідуального селянського господарства, як бюджет, забезпеченість селянських господарств сільгосптехнікою та реманентом, наявність сільгоспспоруд, допоміжні галузі селянського господарства. Поза увагою І.В. Рибак не опинилася демографічна ситуація у подільському селі, яка значною мірою визначала повноту землезабезпеченості селянських родин, продуктивність праці в індивідуальних селянських господарствах.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографія І.В. Рибак „Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу” – високоякісний науковий доробок, який значно розширює та доповнює сучасні знання з аграрної історії Поділля, України початку – першої третини ХХ ст. У ньому комплексно та системно представлено соціально-економічні аспекти буття подільського селянства.

**Сергій Корновенко,
Анатолій Морозов**

Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

Дослідження чернігівського історика-аграрника присвячене аналізу наукової проблеми, яка упродовж десятиліть не втрачала актуальності в радянській історіографії, постійно перебуваючи в полі пильної уваги істориків, але водночас не спостерігалось жодного поступу в її розв’язанні. Причинами, як і в інших випадках, були не безпорадність чи фахова нездатність вчених, а ідеологічна настанова у вигляді добре відомих кожному, хто вивчав історію у радянських вузах, праць В. Леніна, в яких були чітко розставлені всі крапки над „і”: причини аграрної реформи 1861 р., хід, наслідки з’ясовувалися, як здавалося, раз і назавжди. Автор писав з цього приводу: „Аж ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських дослідників реформи 1861 р., принагідно зазначимо, що вони постійно перебували в полоні її ленінської концепції, а, отже, мусили постійно рахуватися з висновками й вказівками щодо цього, зробленими лідером російських марксистів В. Ульяновим (Леніном) ще на початку ХХ ст. ...” [С. 4 – 5]. Тут же у стислому вигляді подано зведені у шість пунктів головні положення ленінської концепції, які автор прагне уточнити або заперечити. Цими міркуваннями, власне, і визначається мета роботи: „Не претендуючи на остаточне вирішення проблеми, нижче зроблено спробу нетрадиційного критичного аналізу ленінської концепції реформи 1861 р., що й є головною метою даної студії” [С. 6].

Зміст усіх трьох розділів праці спрямований на пошук аргументів, за допомогою яких можна було б спростувати деякі породжені потребами боротьби за владу, а не об’єктивним аналізом історичних фактів кліше, на основі яких і вибудовувалися концептуальні засади радянської історіографії. Відразу зауважимо, що автор не намагається рішуче порвати з ленінською спадщиною. Навпаки, він підкреслює ті

ідеї, які витримали випробування часом, двічі цитує знамениту цитату вождя про те, що „Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії” [С. 10, 39] і дає розгорнуту характеристику стану сільського господарства, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі Росії середини ХІХ ст., переконливо, як на нас, доводить, що поразка у Кримській війні завдала нищівного удару не лише по архаїчній соціально-політичній системі імперії, її економіці, що базувалася на кріпосницьких засадах, але насамперед вкрай негативно позначилася на перспективах її подальшого розвитку. Дослідник наголошує: „Поразка у Кримській війні не тільки продемонструвала економічну відсталість кріпосницької Росії від передових європейських держав. Вона чітко окреслила втрату нею провідних позицій у політичному житті Європи. А це було набагато серйознішим за економічні втрати. Адже під загрозою опинились державна могутність імперії, її міжнародний авторитет, врешті-решт, сама система монархічної форми державного правління. Це і вирішило долю кріпосного права в Росії, змусивши Олександра ІІ і його уряд більше не зважати на традиційний дворянський менталітет і стати на шлях буржуазних реформ” [С. 19 – 20].

У контексті цього переконливого і виваженого висновку дещо дивно виглядає зміст наступного параграфу першого розділу. У ньому якраз досить традиційно і типово для радянської історіографії показано боротьбу „дворянських революціонерів” і „революційних демократів” від М. Радіщева до М. Чернишевського проти кріпосництва і самодержавства. Не заперечуючи історичного значення й необхідності всебічного вивчення цієї сторінки історії, варто все ж таки зазначити, що попередній висновок автора не залишає місця для припущень, що реформи були зумовлені політичною боротьбою революціонерів різних мастей.

У наступному розділі „Що змусило царизм піти на скасування кріпацтва?” В. Шевченко проаналізував і спростував існуючі докази щодо наявності революційної ситуації в Росії у 1859 – 1861 рр. Саме це вчення, як відомо, було одним із наріжних каменів теорії марксизму-ленінізму про неминучість пролетарської революції та її перемогу. Відтак В. Ленін детально реконструював риси революційної ситуації в Росії напередодні скасування кріпосного права. Ця ретроспектива, ймовірно, була спробою радянської історіографії видати бажане за дійсне. В. Шевченко, проаналізувавши динаміку селянських виступів в Росії напередодні реформи, прийшов до обґрунтованого висновку, що їх порівняно незначна кількість: 86 – у 1858 р., 60 – у 1860 р. і 186 у 1860 р. (дані по 49 губерніях європейської частини Росії), навряд чи „могла настільки залякати уряд Олександра ІІ, щоб змусити його стати на шлях скасування кріпосного права” [С. 43]. Досить переконливими є міркування автора про порівняно незначну роль революційних демократів як у настанні „революційної ситуації”, так і в їхньому впливові на підготовку скасування кріпацтва. Висновок дослідника однозначний: „... революційної ситуації 1859 – 1861 рр. просто не було. ... Отже, попередні твердження про її наявність були нічим іншим, як спробою В. Леніна і його послідовників прив’язати марксистське вчення про класову боротьбу для об’єктивного ходу історичного процесу розвитку суспільства. Таким чином, скасування

кріпосного права у межах Російської імперії не було побічним продуктом революційної творчості мас, а стало закономірною реакцією уряду на негативні зміни в економічному та політичному становищі царської Росії, які так красномовно підкреслила Кримська війна” [С. 49 – 50].

Цитований вище висновок розкривається у параграфі, який так і називається „У чийх інтересах скасовувалося кріпосне право”. В поле зору дослідника почергово потрапляють головні зацікавлені сторони реформи: селяни, поміщики і держава. Переконливими штрихами, не вдаючись до переказу добре відомих фактів, він показує, що „вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків щодо всіляких обмежень наданої селянам довгоочікуваної волі” [С. 53]. Аналіз виступу монарха на засіданні Державної ради 28 січня 1861 р. [С. 54 – 55] не залишає сумніву в тому, що реформа задумувалася й згодом реалізовувалася і не в інтересах дворянства. Тут вражає інше: текст виступу Олександра II був опублікований у виданому в Києві збірнику документів ще у 1961 р., але інерція мислення і віра у непогіршість ленінської думки у радянських істориків були такими потужними, що перекривали шлях до очевидних висновків. Автор підкреслює: імператор „цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що „все, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, сделано” [С. 55], і наводить значну кількість конкретних прикладів кроків у цьому напрямку. Проте сприяння імператора і владних кіл не могли приховати того факту, що економічно поміщики зазнали збитків, бо мільярд крб. вони так і не одержали: держава, яка взяла на себе 80% виплат викупної суми, вирахувала з реально виплачених 895, 9 млн. крб. близько 316 млн. крб. попереднього боргу державним кредитним установам, а сам процес відшкодування розтягся майже на чверть століття. Зазначена сума суттєво зменшилася і внаслідок зміни курсу карбованця. Відтак на руки поміщики одержали тільки 430 млн. крб., а якщо врахувати подорожчання робочих рук, що стало неминучим наслідком звільнення від кріпосної залежності [С. 57 – 58], то теза про те, що реформа здійснювалася в інтересах держави, дістала повне й логічно довершене обґрунтування.

Третій розділ монографії теж торкається дискусійного питання, винесеного в заголовок: „Наслідки реформи: Незавершеність чи досягнення мети”. Знову ж таки автор відштовхується від оцінки В. Леніна про незавершений характер революції, яка визначалася насамперед гострим селянським малоземеллям. На думку В. Шевченка, цей наслідок реформи виявився не відразу, бо аналіз уставних грамот показав, що селяни, в тому числі й в Україні, відразу по реформі не відчували земельного голоду, а розміри „відрізків” були перебільшені радянською історіографією. До того ж, селяни могли користуватися орендованими у поміщиків ділянками землі за поміркованою платою.

Утвердження у сільському господарстві (приблизно з 80-х рр. XIX ст.) капіталістичних відносин загострило ситуацію. Поміщики, прилучившись до ринку, стали здавати в оренду

менше землі. Крім того, з’явився і швидко став завойовувати панівне економічне становище клас сільської буржуазії (куркулів), які експлуатували селянство, суттєво піднявши ціни на землю взагалі і орендовану зокрема. Відповіддю селянства на різке погіршення їхнього становища стала масова участь у революції 1905 – 1907 рр. [С. 71 – 72]. У другому параграфі цього ж розділу наведено чимало прикладів, зокрема, й даних про інтенсивне формування земельного ринку, які показують, що російський уряд досяг своєї – не революційної, звичайно – мети. Автор так сформулював сутність останньої: „Самодержавний уряд Російської імперії, підкоривши своєму впливу породжену ним же російську буржуазію, та фактично врятоване ним дворянство, яке занепадало, й коригуючи у власних інтересах стосунки між ними, зумів створити оптимальні на той час умови для відновлення свого внутрішнього й міжнародного авторитету, для економічного зростання Російської імперії на нових засадах при одночасному збереженні існуючої форми державного управління”. Саме це, на думку історика, дає підстави для твердження, що аграрна реформа 1861 р. як „ключовий момент” і точка відліку реформаторського курсу Олександра II „повністю досягла свої мети” [С. 80 – 81]. У подальшому самодержавство не спромоглося на реформаторську діяльність такого рівня, що й призвело до революції 1917 р.

У „Висновках” дослідник відкидає чотири із шести вищеназаних положень ленінської концепції щодо характеру та історичного значення скасування кріпосного права в Росії. Зокрема, це стосується твердження про наявність революційної ситуації, концепції наростання „селянських бунтів”, які нібито змусили царський уряд приступити до реформи, визнання пріоритету поміщицьких інтересів і неспроможності дворянства використати отримані кошти для перебудови свого господарства і, нарешті, оцінки характеру як незавершеної, бо не було ліквідоване ні поміщицьке землеволодіння, ні самодержавство. В. Шевченко цілком слушно трактує ці постулати як „спроби лідера російських марксистів В. Леніна революціонізувати об’єктивний процес скасування кріпосного права” [С. 85], і натомість ще раз наголошує на принципово інших цілях і сподіваннях суб’єкта реформ – монарха і бюрократично-дворянської верхівки імперії, які в ім’я порятунку держави діяли грамотно, швидко, ефективно і досягли успіхів не тільки в аграрній сфері. Автор часто порівнює вищезначену реформу із заходами останніх років існування Радянського Союзу і завжди не на користь останніх. Можливо, робить він припущення, досвід реформування не був використаний належним чином, бо був свого часу сфальсифікований, а, можливо, історія дійсно вчить тільки того, що нічого не вчить...

З-під пера В. Шевченка з’явилася цікава праця, де, здавалося б, добре відомі факти піддані критичному перегляду. Вона спонукає до роздумів, в тому числі й про роль держави в житті суспільства, значення своєчасних реформ і переваги еволюційного шляху розвитку.

**Сергій Леп’явко,
Тамара Демченко**

НАШІ АВТОРИ

БАРАБАШ Юлія Василівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Дала

БЕРЕСТОВИЙ Андрій Іванович – викладач Черкаського художньо-технічного коледжу

БІДА Олена Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

БІЛИК Олександр Анатолійович – аспірант здобувач кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

БОНДАР Вадим Віталійович – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Луцького гуманітарного університету

БУРАВЧЕНКО Руслан Всеволодович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

БУШИН Микола Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

ВЕРХОВЦЕВА Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ВЕЛИГОРСКИЙ Владимир Николаевич – преподаватель Самарского филиала Саратовского юридического института МВД РФ (г. Самара, Российская Федерация)

ВІСИН Валентин Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри давньої та нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВОЛОС Ольга Василівна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – кандидат історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, старший викладач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГАЛЬЧЕНКО Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри всесвітньої історії, заступник директора з навчально-методичної роботи ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГЕРІНБУРГ Ольга Вікторівна – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

ГЛАЗУНОВ Геннадій Опанасович – помічник-консультант народного депутата України

ГЛУШАН Олена Володимирівна – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ГОРБАТЮК Олена Степанівна – пошукач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ГОРДУНОВСЬКИЙ Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ

ГОРІО Наталя Віталіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету

ГОРОХ Микола Володимирович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГУСС Крестіна Согамонівна – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Дала

ДАЦЮК Тетяна Кузьмівна – кандидат історичних наук, доцент Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ДЕМЧЕНКО Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

ДЕМ'ЯНЮК Олександр Йосипович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчальної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету „Україна”

ДЕСЯТНИКОВ Іван Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туризму Східно-європейського університету

ДЕСЯТНИКОВ Олександр Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ДРАЧ Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович – кандидат медичних наук, генеральний директор Представництва ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у м. Миколаєві

ЗАХАРЧЕНКО Марина Василівна – викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ЗЕМЗЮЛІНА Наталя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КАДЕНЮК Олександр Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету

КАЛІНІЯК Лев Дмитрович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

КАНТЕМИРОВА Руслана Михайлівна – аспірантка кафедри народознавства Кременчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського

КАПУСТЯН Сергій Сергійович – пошукач кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського.

КНИГА Марина Давидовна – кандидат исторических наук, доцент Российской академии правосудия (Центральный филиал, г. Воронеж, Российская Федерация)

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – доктор історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОСТЕНКО Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, методології і методики навчання ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”

КОЧЕРГА Вадим Анатолійович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КРАЙСВІТНЯ Юлія Володимирівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КУЗИН Валерій Николаевич – кандидат юридических наук, доцент, старший научный сотрудник Поволжской академии государственной службы имени П.А. Столыпина (г. Саратов, Российская Федерация)

КУНЕВ Сергей Николаевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры отечественной истории и этнологии Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева» (г. Саранск, Республика Мордовия, Российская Федерация)

КУЧЕРЕНКО Ганна В'ячеславівна – викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Черкаського кооперативного економіко-правового коледжу

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЛАТИШЕВА Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ЛАХАЧ Таміла Олександрівна – викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ЛЕП'ЯВКО Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

ЛЕХАН Лариса Борисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, філософії та політології Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЛОБАЧ Катерина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ЛОЗОВИЙ Віталій Станіславович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЛУБКО Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ЛУК'ЯНЕНКО Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

МАЗИЛО Ігор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

МАЗУРКЕВИЧ Альона Віталіївна – аспірантка кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

МЕЛЬНИЧУК Ольга Юрївна – аспірантка Інституту історії України НАН України

МИХАЙЛИК Артур Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МИЛЕШИНА Наталья Александровна – кандидат исторических наук, доцент кафедры отечественной истории и этнологии Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева» (г. Саранск, Республика Мордовия, Российская Федерация)

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МОТРЕВИЧ Владимир Павлович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедры истории Уральской государственной сельскохозяйственной академии

НАДЬКИН Тимофей Дмитриевич – доктор исторических наук, доцент кафедры отечественной истории и этнологии Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Мордовский государственный педагогический институт имени М.Е. Евсевьева» (г. Саранск, Республика Мордовия, Российская Федерация)

НЕЧИПОРЕНКО Зоя Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач Черкаського кооперативного економіко-правового коледжу

ОВСІНСЬКИЙ Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

ОВЧАРЕНКО Олександр Ілліч – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ОЛІЙНИК Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ОЛІЙНИК Олена Степанівна – аспірантка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ОЛЯНИЧ Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені Василя Каразіна

ОНІПКО Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Полтавського університету споживчої кооперації України

ОПРЯ Богдана Олексіївна – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ОРЛИК Василь Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

ОТЗЕМКО Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

ПАЛИЛЮЛЬКО Микола Іванович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри механізації переробки та зберігання сільськогосподарської продукції інституту механізації і електрифікації сільського господарства Подільського державного аграрно-технічного університету

ПАЩЕНКО Вікторія Вікторівна – аспірантка кафедри етнології і краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДЕРІЙ Ірина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПЕТРОВА Алла Іванівна – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ПИРІГ Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України

ПОРТНОВА Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОСАДСКИЙ Антон Викторович – доктор історичних наук, професор кафедри історії російської державності і права Поволжської академії державної служби ім. П. Столыпина (г. Саратов, Російська Федерація)

ПРИЙМАК Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

ПРОКОПЕНКО Людмила Ісаківна – кандидат педагогічних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПЯТНИЦЬКОВА Ірина Володимирівна – аспірантка історичного факультету Донецького національного університету

РАЧКОВСЬКИЙ Григорій В'ячеславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

РЕСНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ

РИБАК Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

РОМАНЕЦЬ Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

РОМАНЮК Богдан Іванович – студент III курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

РОМАНЮК Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СВІДЕРСЬКА Оксана Мирославівна – аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

СЫПЧЕНКО Алла Викторовна – доктор історичних наук, професор кафедри отечественной

истории и археологии Самарского государственного педагогического университета

СИТНИК Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка

СКРИПНИК Олена Миколаївна – викладач кафедри всесвітньої історії і правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СУХАНОВА Наталья Ивановна – доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії Ставропольського державного університету (г. Ставрополь, Російська Федерація)

СУХУШИНА Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СУШИК Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

ТАРАНЕНКО Олег Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ТРИГУБ Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ТУПЧІСНКО Микола Петрович – старший викладач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

ТХОРЖЕВСЬКА Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Одеського національного політехнічного університету

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ФЕДЬКОВ Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ФІЛЬВАРКОВА Аліна Вікторівна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФРЕЙ Людмила Володимирівна – аспірантка кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЦИБУЛЕНКО Геннадій Володимирович – кандидат історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ

ЧЕРЕМІСІН Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

ЧОРНИЙ Модест Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

ШАМРАЙ Микола Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ШАРАВАРА Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ШЕВЕЛЬКОВ Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії, політології і права Московського державного областного социально-гуманитарного института (г. Коломна, Російська Федерація)

ЯКИМИНСЬКА Любов Вікторівна – старший викладач Первомайського інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 12

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *К. В. Івангородський*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – 345 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Автори статей розкривають різні аспекти історії селянства, зокрема роль видатних постатей в аграрній історії, проблеми історіографії, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 01.04.2010. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 51,54. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com